PREFAŢĂ

Tomul I al Etimologicului ieşind întreg la lumină, Academia Română, sub auspiciile căriia este pusă lucrarea de către augustul întemeietor, s-a crezut datoare în sesiunea generală din 1887 a-şi spune cuvântul în această privinţă, dentâi prin raportul secretarului general, apoi prin comisiunea aleasă pentru a răspunde la acel raport. În loc de prefaţă, extragem pasagele corespunzătoare din raportul domnului Dim. A. Sturdza, ca secretar general, şi din răspunsul d-lor G. Bariţ, N. Kretzulescu şi A. Odobescu, cei trei membri ai comisiunii.

Din raportul domnului Dim. A. Sturdza: „Astăzi avem înaintea noastră întâiul volum al Marelui Etimologic. Din acest volum putem vedea, judeca şi apreţia atât însemnătatea ideii Maiestăţii Sale Regelui cât şi eruditiunea, pătrunderea şi munca pe care dl. Haşdeu le pune în executarea acestei lucrări.

Magnum Etymologicum Romaniae nu este un simplu dicţionar, redactat după modul dicţionarelor de până acuma. Este o lucrare unică în felul său. D-l Haşdeu a cuprins înţelesul intim al ideii M.S. regelui şi, a conceput un plan de executare foarte vast şi cu totul nou şi original. Cuprinsul lucrării este precizat chiar pe titlu prin cuvintele: Dicţionarul limbii istorice şi poporane a românilor, de unde se vede că Magnum Etymologicum Romaniae va cuprinde m şi ne toată limba română în manifestările şi formele ei istorice, poporale şi dialectale, aşa după cum se găseşte în cărţile vechi, în literatura poporană scrisă şi nescrisă şi în vorbirea vie a poporului. Acesta este fondul comun, este baza din care se formează limba literară, destinată a exprima toate cugetările şi toate manifestările civilizaţiunii naţionale.

Din relaţiunile pe care dl. Haşdeu ni le-a prezentat în cei doi ani precedenţi, am văzut cum s-a strâns materialele din care se formează această lucrare monumentală asupra limbii noastre.

Cele patru fascicole publicate până acuma arată cum lucrarea se execută.

Din partea publicată se vede că Magnum Etymologicum nu cuprinde numai însemnarea cuvintelor cu arătarea etimologiei lor. Fiecare cuvânt formează o monografie în care sunt înşirate originile şi istoricul întrebuinţării lui, precum şi toate funcţiunile lui în observaţiunile, obiceiurile, credinţele, superstiţiunile poporului, de unde rezultă că acest dicţionar este o enciclopedie naţională în care sunt arătate şi explicate toate manifestaţiunile spiritului poporului nostru. Astfel lucrarea domnului Haşdeu ocupă în studiile noastre filologice un loc de o însemnătate foarte mare. Prin ea se va da un impuls puternic a studia în toate direcţiunile psihologia poporană a românilor.

Uşor se va înţelege acum de ce Marele Etimologic trebuia să se deosebească de forma obicinuită a dicţionarului. În Dicţionarul domnului Haşdeu fiecare cuvânt este tractat în forma unei mici monografii, care poate fi citită şi înţeleasă de fiecare. Prin aceasta Magnum Etymologicum va deveni o carte instructivă în care oricine va putea găsi explicări asupra oricărui cuvânt; această lectură va contribui foarte mult la răspândirea cunoştinţelor drepte asupra limbii şi asupra poporului român şi la înlăturarea multor idei greşite, cari sunt răspândite chiar între români, asupra manifestărilor spiritului naţional. Dar Magnum Etymologicum va mai avea un alt rezultat: o cunoştinţă exactă a tezaurului limbii româneşti şi a întrebuinţării lui.

Având înaintea noastră întâiul volum al Marelui Etimologic şi apreţuind marea însemnătate a acestei publicaţiuni, precum şi onoarea ce face ea ţării şi Academiei, se deşteaptă în noi simţăminte de adâncărecunoştinţă şi de nemărginit devotament către M.S. Regele, Augustul Preşedinte şi Protector al Academiei; care a conceput ideea lucrării şi a dat mijloace ca să se realizeze, precum şi simţăminte de iubire, de stimă şi de mulţumire către colegul nostru B.P. Haşdeu, care şi-a pus toată activitatea sa spre a realiza această lucrare, care va fi, cum a zis M.S. Regele, un momument

neperitor pentru limba şi cultura română...”

Din răspunsul d-lor A. Odobescu, N. Kretzulescu şi G. Bariţ:

„În frunte vom pune ivirea primei manifestări realizate din opera capitală a secţiunii literare, cea dintâi peatră din temelia limbii noastre acel lăstar răsărit din măreaţa cugetare şi din generoasa iniţiativă a Augustului nostru Protector şi Suveran. Vorbim de primul volum, în patru fascicule, din Marele Etimologic al României. Colegul nostru, d. B.P. Haşdeu, carele a primit cu lăudată semeţie sarcina acestei opere uriaşe, a lucrat în ultimii doi ani la dânsa astfel cum, şi dacă am voi să-i căutăm cu tot dinadinsul defecte şi lacune, abia am putea dibui pe ici şi colea foarte uşoare şi neînsemnate scăpări din vedere, asupra cărora domnia sa mereu revine cu completări şi adaose. D. Haşdeu lucrează la ea încet, şi bine face; lucrează cu prudenţa cuvenită când are omul a purta cu sine un aparat de erudiţiune atât de greu şi atât de complex. Şi totuşi până acum nu i se poate imputa că n-a mers aşa de repede ca alte mari lucrări de natură analogă, executate prin ţările culte ale Apusului. Pe acolo însă lexicografii de azi n-au decât a secera, a aduna în mănunchi sau cel mult a prăşi în holdele literare semănate de secoli de către predecesorii lor. Colegul nostru, putem zice, urmând aceeaşi imagine, că trage brazda şi despică ogor în ţelină. El însuşi v-a explicat mai cu de-amănuntul cum şi-a croit răzoarele, cum îşi destupă rădăcinile şi cum, lucrând mereu în trudă, îi răsar în preajmă miile de preţioase floricele ale vechii noastre limbi, pe care niciodată el nu se îndură a le lepăda în laturi. Să-i mulţumim dar pentru a sa tot aşa de vârtoasă cât şi delicată muncă; să-i urăm pe timp îndelungat aceeaşi tărie, aceeaşi stăruinţă, şi totodată să-i şoptim la ureche că, şi noi de aici şi publicul de afară, suntem nerăbdători de a ne folosi cât mai iute de mândra-i lucrare, suntem doritori a-l vedea înteţindu-şi vârfutea şi agerimea spre a ne da curând cât mai mult rod se va putea”.

La mijloc, între raportul secretarului general şi

răspunsul comisiunii, autorul a rostit în sânul Academiei propria sa dare de seamă asupra mersului lucrării, care urmează mai la vale ca introducere la tomul”. Aci mai avem însă ceva de adaos, ca întâmpinare la măgulitoarea nerăbdare despre care vorbeşte comisiunea academică.

Doritoare de a ajunge pe toate căile cât mai în pripă la treapta de cultură a surorilor sale din Occident, naţiunea românăorice s-a zicese mişcă zornică, între celelalte tărâmuri, şi pe acela al filologiei. Când începusem noi mai anţărţ, atunci cântecele adunate în Ardeal de dd. Jarnik şi Bârsanu, în România de d. G.D. Teodorescu, nu ieşiseră încă la lumină, nici muzica poporană de d. Vulpian, nici poveştile bucovinene de d. Zbiera, nici studiile dialectale despre moţi şi despre bihoreni de d. Frâncu şi de d. Pompiliu, nici mai câte altele. Apoi tot de atunci încoace sunt de înregistrat unele importante ediţiuni critice de texturi vechi, precum este Codicele Voroneţian, Psaltirea în versuri a lui Dosofteiu, Predicele lui Antim etc., iar din cercetări curat ştiinţifice, câteva excelente dizertaţiuni de d. L. Săineanu.

Dacă nemic nu va veni să împiedice acest ager avânt, menit din ce în ce mai mult a prinde la putere, lucrarea Etimologicului va deveni şi ea mai uşoară, mai îndemânatecă, mai gata cu o oră înainte.

B. P. H.

25 martiu 1887

DICŢIONARE ŞI DICŢIONARE

INTRODUCERE LA TOMUL ” citită denaintea Academiei Române în şedinţa de la 13 martiu 1887

— Oare pân-la ce literă ai ajuns? mă-ntreba într-o zi un bărbat cu vază în lume.

— Hm! – răspunsei eu printr-o altă întrebare până la ce literă ai citit?

Aci, fireşte, o mare încurcătură, căci omul meu cunoştea cartea numai din zvon. Românul însă nu se prea încurcă mai niciodată. Prefăcându-se că n-a auzit întrebarea, el se apucă cu o măiastră uşurinţă a mă lăuda

pe mine, a lăuda Etimologicul, a lăuda Academia, a lauda câte-n lună şi-n soare, dară – fără un dară nu se poate – îşi încheie acatistul printr-un adânc suspin şi o duioasă urare:

— Numai să-ţi dea Dumnezeu ani mulţi ca să poţi isprăvi!…

A! Iată ceva care trece peste competinţa mea şi chiar peste votul unanim al înaltului corp academic. Ar fi de minune, negreşit, dacă stăpânirea ar putea să vină în parlament cu un proiect de lege prin care să mă oprească de a muri până la terminarea Etimologicului, ba încă să-mi mai lungească zilele şi peste litera z pentru ca să fac un suplement. Nu ştiu dacă ţara ar câştiga prin aceasta; eu însă unul aş fi pe deplin mulţumit. Dar fericitele timpuri când se potcoveau purecii au trecut de mult. E foarte cu putinţă ca eu să mor mâine sau poimâine, şi-ntr-un asemenea caz, fără îndoială, nimeni nu va zice: după ce a murit, câte zile a mai trăit ca să isprăvească?

Ceea ce mă linişteşte întrucâtva este că paguba n-ar fi tocmai mare. În adevăr, dacă lucrarea mea nu e nici caldă, nici rece, aşa şi aşa, cât duce ciurul apă, lesne se vor găsi mulţi ca s-o urnească mai departe; dacă însă, dimpotrivă, ea ar fi cumva atât de bună încât anevoie să se găsească cineva ca să mă înlocuiască la muncă, atunci oricât va rămânea de la mine, un volum, două sau trei, va fi un dar binevenit, o pârgă nu de prisos pentru ştiinţa în genere şi pentru românime în parte. Punându-mă la mijloc între ambele ipoteze, eu îmi permit a crede că opera mea, fără a fi ceva de toate zilele, nu este totuşi vreo grozăvie peste puterile oricui va întruni în sine un temei de cunoştinţe istorice şi filologice cu un dram de bun simţ şi de bunăvoinţă.

Cu asemeni cunoştinţe filologice şi istorice pe de o parte, cu bunăvoinţă şi bun simţ pe de alta, nu va avea cineva, ca să poată merge înainte cu desăvârşirea lucrării, decât să se pătrunză de planul general, de marginile în care el se desfăşoară, de cugetarea cea călăuză pe calea ce-l duce la capăt.

Al meu în toată puterea cuvântului este numai acest

plan prin care, după zisa domnului Dimitrie Sturdza – eu izbutii „a cuprinde înţelesul intim al ideei M.S. Regelui” şi pe care din capul locului îl încuviinţase Academia. În tomul I, pe cele 1120 de coloane, se vede deja destul de limpede chipul de realizare a acelui plan.

Dar ce zic? Nici acest plan, cu a cărui paternitate aş vrea să mă fălesc, nu este al meu. El rezultă aproape întreg din starea actuală a ştiinţei limbii. De nu l-aş fi zămislit eu, trebuia s-o facă astăzi sau mâine un X sau un Y. Prioritatea este aci o simplă întâmplare, iar zăbava din partea altora nu e de mirare, deoarăce însăşi lingvistica s-a născut abia de jumătate de secol. Câte şi mai câte de dres îi mai rămâne de aci încolo!

Dacă sarcina mea ar fi de a lucra un Etimologic al limbii franceze sau al celei germane ori italiene, este învederat că aş avea la îndemână un material însutit mai mare, studiat mai denainte de o pleiadă de cărturari; povara, prin urmare, ar fi nespus mai purtăreaţă; dar să nu se crează că atunci eu aş procede altfel decât acuma; să nu se crează iarăşi că altfel aş procede când mi s-ar da vreun grai sălbatic din Africa sau din America, lipsit de orice monumente, de orice cultură, de orice năzuinţe literare; nu altfel aş procede, nu şi nu, căci planul – încă o dată – nu este o nepregetată născocire a creierului meu stăruitor, ci mi se impune vrând-nevrând din afară prin ştiinţa limbii.

De la Bopp şi Diez, de la Schleicher sau de la Curtius încoace, nici chiar un mic manual de gramatică pentru clase primare nu se mai scrie aşa cum se scria altă dată. Cu atât mai vârtos este un abis între cea mai voluminoasă gramatică a oricării limbi de pe la 1800 şi între orice gramatică ştiinţifică de astăzi, fie ea şi mai mititică decât acea a lui Brachet. Cum dară se întâmplă că numai dicţionarul n-a făcut în principiu aproape niciun pas înainte?

Nu vorbim nemic despre acele dicţionare aşa-zise practice, pe care francezul pretinde a le purta în buzunar: „dictionnaire de poche” iar neamţul le ţine în mână:

„Handworterbuch”, unii şi alţii servindu-se cu ele pentru a-şi tălmăci bine-rău o frază sau o vorbă străină; acele vocabulare elementare, cu ajutorul cărora nu este de mirare dacă la noi unul din vulgarizatorii romanţurilor pariziene de pe la 1850 tradusese pe „plăteau de Waterloo” prin „talerul de la Waterloo”. Despre asemeni ABC ai lexicografiei nu se vorbeşte. Nu vorbim iarăşi despre acele dicţionare aşa-zicând imperative, prin care un areopag oficial, o Academie Franceză sau o Academie della Crusca, se crede în drept a legifera asupra limbii curat literare a unei naţiuni, făcând din grai un fel de selecţiune nu naturală, ci de tot artificială, cel mult artistică. Este un gust, iar despre gusturi nu se dispută. Noi avem aci în vedere numai L e x i e a totius linguae, numai Thesauros, numai acele repertorii colosale, pe care Littre le defineşte: „un enregistrement tres etendu des usages de la langue, enregistrement qui, avec le present, embrasse le passe”.

Să luăm excelentul dicţionar latin al abatelui Forcellini din secolul trecut şi să-l punem alături cu cea mai nouă mare operă lexicografică: A new english dictionary on historical principles”, pe care de la 1884 încoace a început a o publica James Murray, după ce în curs de 25 de ani o societate întreagă îi adunase şi-i grămădise materialuri peste materialuri.

Înţelegem ca Forcellini să nu ne dea altceva decât clasicitatea latină, căci „populus romanus” nu mai trăieşte, graiul lui cel viu s-a metamorfozat de veacuri în dialectele romanice de astăzi, fără a ne fi lăsat mai nicio urmă proprie; cântecele sale, 8 poveştile, ghicitorile, boacetele, râsuri şi plânsuri, totul s-a prăbuşit acoperindu-se cu giulgiul uitării. Dar oare în aceeaşi poziţiune se află Murra? El are a face cu cea mai jună din naţiunile cele mari ale Europei, o naţiune plină de sucul vieţii, o naţiune căriia i se datorează însuşi cuvântul folklore, care înseamnă toate prin câte se manifestă spiritul unui popor, obicelele lui, ideile-i despre sine-şi şi despre lume, literatura lui cea nescrisă, mii şi mii de trăsure caracteristice cu rădăcini în inimă şi cu muguri în grai. Ei

bine, cărturăria engleză veche şi nouă se găseşte la Murray, dar poporul englez – nu.

Popor! iată ceea ce deosebeşte pe ştiinţa limbii, născută în secolul nostru, de acele studii lingvistice de altă dată, cari n-au lipsit pe ici, pe colea, nici chiar în negura veacului de mijloc. Oare de ce nu s-a putut plăsmui această ştiinţă în minţile cele semizeieşti ale unor uriaşi ca Aristotele sau ca Bacon? de ce? Fiindcă oricare naţiune ceva mai înaintată se credea pe atunci a fi prea superioară celorlalte mai puţin dezvoltate şi fiindcă în fruntea flecării naţiuni se păuna câte o clasă socială rădicată cu mult mai pe sus de straturile cele de jos, crezându-se datoare a le dispreţui şi a nu le băga în seamă, după cum strălucitul păun – se zice – nu se uită niciodată la picioarele sale, căci sunt aspre şi întunecoase. Sub o asemenea aristocraţie între naţiuni şi sub o asemenea aristocraţie între clase, orice altă ştiinţă sau artă putea să propăşească, dar nu lingvistica, al căriia material brut se află mai-mai întreg în cătune, în colibe, în bordeie, nu în palaturi.

Se crede cum că creştinismul ar fi dat naştere ştiinţei limbii. O spuseră odată Port şi Max Müller; de atunci o tot repetă alţii. În adevăr, nemine înainte de Crist n-a şters deosebirea dintre om şi om, înfrăţind pe şerb şi pe stăpân, pe elin şi pe barbar. Dar vorba românului: Vodă vrea, Hâncu ba; una a fost cugetul Mântuitorului, şi alta a hotărât Papa. În locul graiurilor celor vii, pe care erau trimişi să le înveţe apostolii, eclezia ulterioară a încărcat omenirea, ca un soi de monopol, cu câteva limbi moarte şi prohodite, mai ales ebraica, greaca şi latina; în locul frăţiei evangelice, cârja Sfântului Petru a concurs la desfăşurarea şi creşterea acelui feudalism, care turtea sub călcâie elementul poporan; contra limbilor celor răposate, contra nemicirii morale a gloatelor, dacă protesta cineva, apoi numai doară ereticii, numai doară acei pretinşi schismatici, pe care îi spulberau fulgerele Vaticanului. Este adevărat, de trei ori adevărat, că lui Crist i se datorează principiul metafizic al ştiinţei limbii; naşterea ei însă, întruparea-i cea pipăită, nu putea fi opera papilor, ci este

rezultanta spiritului celui egalitar, care de un veac şi mai bine pregătise Revoluţiunea franceză şi pe care Revoluţiunea franceză l-a transmis înjghebat şi întărit secolului nostru. Şi fără a se fi dezgropat limba sanscrită, deşi poate ceva mai anevoie, lingvistica trebuia să se nască din dată ce au devenit egale denaintea ştiinţei limbile cele mai culte cu graiurile cele mai necioplite, iar toţi cetăţenii, de la vlădică până la opincă, egali pe tărâmul politic. Lingvistica fusese prevăzută abia pe la începutul secolului trecut de către marele neapolitan Giambattista Vico, care trăsese cel dentâi luarea-aminte asupra literaturii poporane, asupra idiotismilor vulgului, asupra acelei împregiurări că fiecare popor posedă câte o enciclopedie a sa oarecum instinctivă, o logică a sa, o psicologie a sa, o geografie, o cosmografie, o astronomie etc., cari toate constituă o nepreţuită comoară a cugetării sub învelişul graiului.

Un mare dicţionar în care poporul nu este cuprins cel puţin tot, pe atâta pe 9 cât se cuprinde acolo statul major al naţiunii, în care, o odă sau un sonet nu primesc în clubul lor un cântec bătrânesc sau o doină, în care citaţiunile dintr-o nuvelă s-ar crede pângărite alături cu citaţiuni dintr-un basm, în care ar fi un scandal nesuferit de a se întâlni laolaltă un vers din Vicleem cu o strofă dintr-o tragedie, şi-n care se descrie menuetul, dar nu se pomeneşte „ca la uşa cortului”; un asemenea mare dicţionar este un anacronism astăzi, căci ştiinţa limbii urmăreşte cu stăruinţă evoluţiunea vorbei nu într-o seamă de capete alese, nu în individualitatea cutare sau cutare, nu în cercuri sociale restrânse, ci tocmai în popor mai pe sus de toate.

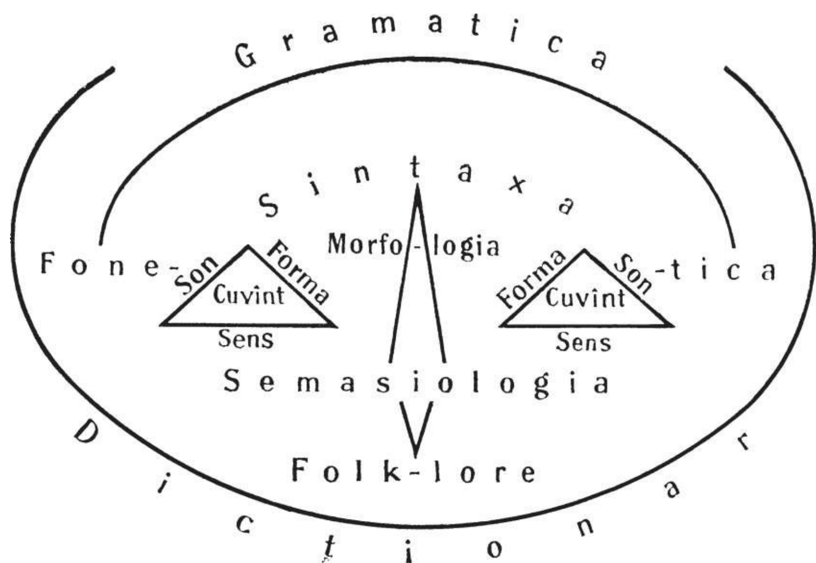
Să constatăm însă că lingvistica este oarecum ea însăşi de vină dacă gramatica a mers cu mult mai răpede decât dicţionarul. Preocupaţiunea aproape exclusivă a corifeilor ştiinţei a fost în trecut şi nu încetează încă de a mai fi curat gramaticală. După aşa-zisa „şcoală gramaticală veche” urmează aşa-zisa „şcoală gramaticală noauă”; dar „altgrammatische Schule” şi

„neugrammatische Schule” sunt ambele deopotrivă „grammatische Schule”. Mulţumită acestei griji unilaterale, gramatica a făcut paşi gigantici; dicţionarul însă a rămas departe în urmă, profitând întrucâtva abia-abia sub raportul fonetic şi morfologic. Lexicografii au început a întemeia derivaţiunea materială a vorbelor pe corelaţiunea regulată a sonurilor şi au început a da loc printre cuvinte elementelor celor formative ca prefixuri sau sufixuri; dar atâta e tot. Modelându-se dicţionarul după gramatică, s-a scăpat din vedere că sfera dicţionarului e cu mult mai vastă decât acea a gramaticei.

S-a zis adesea că cuvântul rezultă din trei factori quintesenţiali: son, formă şi sens. Când noi rostim „fac”, înşirăm sonurile f, a, e, a cărora unire formează un verb la prima persoană a prezintelui indicativ, având sensul cutare. Din cei trei factori, cu sonul se ocupă în acelaşi grad gramatica şi dicţionarul, căci el este rudimentul oarecum zoologic al graiului, prin care limba umană nu se deosebeşte în principiu de miorlăitul pisicei sau de ciripitul vrabiei. Rămân forma şi sensul. Gramatica are a face în specie cu forma, iar cu sensul numai întrucât se atinge de relaţii logice între o formă şi alta. Cele două ramure proprii ale gramaticei sunt morfologia şi sintaxa, ambele având de obiect forma şi iarăşi forma, căci orice categorie morfologică, bunăoară „j ai dit”, este identică în fond cu o construcţiune sintactică: „ego habeo dictum”. În opoziţiune cu gramatica, dicţionarul are a face în specie cu sensul, obiect al doctrinei numite semasiologie; însă aproape tot pe atâta şi cu forma, fără care rareori se poate limpezi înţelesul unui element lexic. Sensul cuvântului izolat este pururea şovăitor. Oare ce înseamnă „scap”? Negreşit, nu tot una în „scap teafăr din foc” şi în „scap căciula în puţ”. Sensul particular al lui „scap” în cazul cutare sau cutare se cunoaşte numai în frază, în propoziţiune, în întrebuinţarea-i cea sintactică. Totuşi, dicţionarul nu se mărgineşte cu atâta, ci zgândăreşte mai departe. El caută sensul cel fundamental, din care să se poată desfăşura divergenţa între cele două sau mai multe

sensuri particulare, şi-l găseşte în prototipul latin vulgar „excapare”, compus din prepoziţiunea „ex” şi din „capa = manta”, de unde derivă atât românul „scap”, precum şi francezul „echapper”, spaniolul „escapar” etc. „Excapare” însemna literalmente „a ieşi din manta”, adică pe de o parte: „a se dezbăra de ceva”, pe de alta: „a lasa jos”; în primul caz: „scap din foc”, în cel al 10 doilea: „scap căciula”. Dar la Stockholm sau la Moscva, într-o climă vitregă, acolo unde nici chiar cojocul nu ajunge pentru a înfrunta năvala crivăţului, s-ar fi dezvoltat oare vreodată ideea de „scăpare” din acea de „ieşire din manta”? Ea nu putea să se nască decât într-o ţară de la amiazizi, unde mantaua este bună din când în când la nevoie, dar mai adesea e nesuferită în toiul căldurei. La romani „capa” înfăşura tot corpul omului: „totum e a p i-a t hominem”, după expresiunea lui Isidor. O purtau mai ales călătorii plecând la drum; şi pe dată ce soseau la cineva, era obicei ca gazda s-o ia de pe umerii oaspelui, să-l scape de o asemenea belea: „aufertur capa”. Iată-ne dară, pentru ca să putem înţelege pe al nostru’s e a p, siliţi a ne strămuta în traiul intim al străbunilor, în datinile lor, în folclorul Romei antice. Şi aşa este aproape totdauna.

Gramatica cuprinde o parte dintr-o sferă foarte întinsă, pe care dicţionarul o îmbrăţişează întreagă. Raportul sinoptic dintre ambele s-ar putea reprezintă prin următoarea figură, din care vedem totodată că gramatica nu numai se intercalează oarecum în dicţionar, dar încă – chiar când o considerăm îndeosebi – se întemeiază pe el:

Prin „folklore” se înţeleg aci nu acele texturi poporane, cari sunt nu mai puţin trebuincioase gramaticei, fiind o preţioasă fântână pentru lingvistica peste tot, ci se înţelege întregul trai prezinte şi trecut al unui popor, viaţa lui materială şi morală în treptata-i desfăşurare, cu toate ale ei multe şi mărunte. Cu cât acest trai ne este mai cunoscut, cu cât noi ni-l putem înfăţişa într-un chip mai intuitiv, mai văzut cu ochii, cu atât mai limpede ne dăm seamă de sensul cel mlădios al cuvintelor. Cine oare n-ar pricepe şi mai bine naşterea logică a lui scap din „excapo = ies din manta”, dacă ar avea denainte-i chiar imaginea acelei mantale, care înfăşura pe drumeţul roman obosit? Un dicţionar e dator, după putinţă, a-şi împinge cercetările până la acea margine extremă, căci ţinta lui, în starea actuală a ştiinţei, este de a ne împărtăşi în istoria fiecărui cuvânt genezea totală a unei asociaţiuni de idei.

Pe lângă „capa”, poporul roman mai avea şi alte feluri de mantale, numite „lacerna”, „birrus”, „sagus”, „mantum” etc. Putem noi oare cunoaşte cu deplinătate pe una din ele, dacă nu o ştim deosebi de celelalte? Şi nu numai când e vorba de lucruri, ci nu mai puţin şi-n privinţa cea imaterială a simţimintelor şi a speculaţiunilor

intelectuale, orice grai, fie cât de necioplit sub raportul literar, posedă pentru orice categorie o seamă de sinonimi, pe care le distinge unele de altele, fiecare din ele având o nuanţă proprie şi dând naştere unor derivate diferite, uneori chiar divergenţi. Altceva este „scap" şi altceva sinonimul „mântuiesc", derivat din „mantum", adică din aceeaşi noţiune fundamentală ca şi „capa". Deminutivul „mantellum" ne apare deja la Plaut (Capt. III, 3, v. 5 – 6) cu sensul de „scăpare":

„Nec mendaciis subdolis mihi usquam mantellum est mers, Nec sycophantiis, nec fucis ullum mantellum obriam est".

„Mântuiesc", care n-are a face cu maghiarul „menteni", este format din latinul „mantum" şi înseamnă literalmente „acopăr cu o manta", de unde pe de o parte sensul de „sauver", pe de alta, la moldoveni, acela de „achever", niciodată „laisser tomber", căci la romani „mantum" era scurt şi uşor, „breve amictum", nu supărăcios ca lunga „capa". Fără sinonimică, accepţiunea celor mai multe vorbe ne apare într-o umbră în care ochiul zăreşte figurele, dar confundă feţele.

De la Festus până la Suidas, de la Suidas până la Henricus Stephanus, de la Henricus Stephanus până mai în zilele noastre, dicţionarele cele mari se mulţumesc cu arătarea sensului imediat vechi sau nou al unui cuvânt prin întrebuinţarea-i curat literară într-o construcţiune sintactică. Dar până şi această citare a texturilor este generalmente prea trunchiată, uitându-se că adesea înţelesul cel intenţionat al cuvântului nu se lămureşte fără un lung pasagiu reprodus in extenso. Littre cel dentâi a ştiut să citeze, şi tocmai de aceea cel dentâi el a reuşit să indice într-o mulţime de cazuri nu numai sensurile, dar până şi nuanţele cele mai fine ale fiecărui sens în parte. Graţie citaţiunilor bine alese, bine cumpănite şi bine clasificate, graţie totodată unei pătrunzătoare şi interesante sinonimice, opera lexicografului francez este nu numai un registru de consultat, ci până la un punct o carte de lectură; pe când publicaţia englezului Murray se

aseamănă mai mult cu o diagramă: pe una o poţi primi ca pe acel tovarăş cu care vorbeşti fără să ţi se urască şi – după zicătoarea română – vorba vorbă aduce; cealaltă este un fel de schelet, un specimen anatomic, o hârcă cu oscioare numerotate într-un mod foarte simetric, pe care trebui s-o studiezi câteodată, dar cu care unei firi nervoase nu-i prea vine la socoteală a rămânea singură în odaie.

Orice mare dicţionar al unei limbi ar trebui să fie cartea de lectură cea mai răspândită, cea mai atrăgătoare, căci acolo şi numai acolo se află deplinul gvî Gi seauxov al unei naţiuni: „cunoaşte-te pe tine însăţi”. În loc de aceasta, ni se dă mai totdauna o stenografie de abreviaţiuni peste abreviaţiuni, un nămol de terminologie scolastică, un laconism pe care nu-l întrece nici chiar stilul telegramelor, neşte litere micros12 copice menite a face economie de hârtie şi a da ochilor orbul găinilor, ş-apoi unul şi acelaşi tipic monoton aplicat la biografia flecării vorbe, deşi fiecare vorbă trăieşte ca o individualitate proprie. Toate astea sunt neşte păcate moştenite, în care se răsfaţă de bunăvoie Murray, de care într-o parte s-a scuturat Littre, şi de care n-a putut să scape ilustrul Iacob Grimm în monumentalul său dicţionar german, deşi ne spune el însuşi că ar fi dorit să-i dea caracterul unei cărţi de lectură, astfel încât să poată fi citit ca o petrecere de familie serile pe la gura sobei. Tocmai aceasta aş vrea şi eu, deşi străduinţa e cam anevoioasă, căci izbânda atârnă nu de la talentul cel problematic al autorului, ci mai cu seamă de la temperamentul naţiunii cu care are a face. Un englez sau un german citesc ceasuri întregi, fără a moţăi, aceleaşi pagine cari ar adormi într-o clipă pe un francez, pe un italian, pe un român; iar ceea ce place naturii vioi şi neastâmpărate a ginţii latine poate să se pară nu ştiu cum şi nu ştiu ce duhurilor născute şi crescute într-o altfel de atmosferă. Eu unul am lucrat şi lucrez între români.

Carte de lectură pentru toţi fiii naţiunii, un mare dicţionar, zămislit şi săvârşit după planul de mai sus, ar putea şi-n şcoală să înlocuiască acele compilaţiuni adesea insipide, mai toate indigeste, prin care un spirit fraged

încă se dezgustă de citire, departe de a se instrui petrecând sau de a petrece instruindu-se. Începând de la clasele cele mai elementare şi până la bacalaureat, fie pentru băieţi, fie pentru fete, ar fi lesne de a spicui, potrivit cu vârsta fiecăruia, câte un şir de cuvinte de o varietate extremă, cari nu numai să placă şi să înveţe, dar în acelaşi timp să atingă o ţintă cu mult şi mai înaltă: a sădi până-n baierele inimei cultul raţionat al graiului părintesc.

La întemeierea Etimologicului, dorul augustului suveran, rostit de pe tribuna Academiei, a fost de a mântui din peire „toate cuvintele vechi, cari altminteri vor fi pierdute pentru generaţiunile viitoare".

Orice cuvânt oglindeşte un lucru, o fiinţă, o idee, o datină; aceste lucruri, aceste fiinţe, aceste idei, aceste datini, eu m-am încercat şi mă încerc a le apuca câne-câneşte din ieri şi din astăzi al poporului român; dar pentru ca ele cu adevărat să nu fie pierdute, pentru ca să poată rodi cu-mbelşugare în brazdele cele adânci ale zilei de mâine, mă tem a le da seci, serbede, retezate, ci m-am silit şi mă voi sili a le aduce palpitânde de viaţă pe ogorul neamului românesc.

NOUĂ PRESCURTĂRI:

G.D.T. = Teodorescu J.B. = Jarnik şi Bârsanu AMUŞI, adv; à l'instant, tout à l'heure, justement. Sinonim cu acu şi i, de care însă poporul îl deosebeşte în mai multe privinţe: sub raportul formal, din acuşi se face 13

deminutivul acuşica, pe când amusi n-are deminutiv; sub raportul logic, numai amusi poate să însemneze „justement".

Frâncu-Candrea, Moţii, p. 47: „Acuşi = peste puţin, de ex.: acuşi va fi anul de când ne-am văzut; amusi = tocmai, de ex.: amusi e anul de când a venit la noi".

Amusi derivă din amu prin intensivul i, după cum „acuşi" vine din „acu-şi". Întrucât am u este o formă contrasă din ac în u, în vechile texturi ne întâmpină ac în u şi i, bunăoară, chiar reduplicat, la Cantemir, Ist. ieroglif.

(ms., în Acad. Rom., p. 54): „ce pentru tot folosul cel de obşte silind, zis-am şi zic şi nepărăsit voi zice că lupul precum iaste adevărat filosof, aşa şi spre isprăvirea treabei aceştia harnic iaste, precum dovedele şi argumenturile, pre carile acmuşi – acmuşi înaintea tuturor puindu-le, tot adevărul lucrului vor mărturisi”.

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 422): „Acum u Statim. Confestim”. v. Acuşi.

— Amu.

AMUŞULUIESC (amuşuluit, amusuluire), vb; flairer, suivre à la piste, depister. Sinonim cu adulmec. Provincialism din părţile Transilvaniei.

Frâncu-Candrea, Moţii, p. 47: „a amusului = a mirosi; se zice cu deosebire despre câinii de vânat când dau de urma vânatului”.

Maghiarul în e’s s z e „departe”, messzelatni „a simţi de departe”. v. Adulmec.

— Aulm.

AMUT. – v. Amuţesc.

AMUŢEALĂ. – v. Amuţire.

AMUŢESC (amuţit, amuţire), vb; 1. devenir muet, perdre la parole, se tăiere tout d’un coup; 2. rendre muet. Ca netranzitiv, a se face mut; ca tranzitiv, a face mut pe altul: astăzi am amuţit de frica ta, dar mâine te voi amuţi eu pe tine. Românul amuţesc corespunde italianului ammutesco = lat. vulg. admutesco, pe când spaniolul „enmudecer” reprezintă un prototip „immutescere” (Cihac). Amuţire pentru gură este ca asurzire pentru urechi, orbire pentru ochi etc. Coresi, 1577, ps. XXXVIII:

AMUŢESC

la Dosofteiu, 1680: „amuţât-am şi n-am deschis rostulu mâeu...”

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 127): „dinţii vorovitorilor după voie să zdrobască, limba vicleană şi mincinoasă să amuţască, şi urechea de linguşituri primitoare să asurzască”.

Descântec „dintru iele”, după cum se rosteşte în Ardeal, pe la Năsăud (A. Pop, c. Sân-Georgiu):

„Die oci m-o orbgit.
Die nas m-o cârniit.
Die gură m-o amuţât.
Die ureci m-o asurdzât.
Die mânuri m-o liegat.
Die peişcioare m-o-mpeeliecat”.
(CFR. Saineanu, Ielele, p. 11)

Ca boală, după medicina poporană, amuţire se datorează ielelor.

„Cine a văzut ielele făcând hore noaptea prin poieni şi cântând, dacă o va spune, amuţeşte” (C. Petrescu, Muscel, c. Rădeşti).

Poporul zice că ielele umblă mai mult noaptea cântând, şi dacă se-ntâmplă să cheme pe cineva pe nume şi acela le răspunde, amuţeşte...” (D. Poppescu, Dâmboviţa, c. Băleni-Sărbi).

„Între ocări de-ale poporului: Amuţire-ai să amuţeşti! Cădea-ţi-ar limba!”. (G. Dobrin, Făgăraş, c. Voilà).

Fără a fi bolnav, amuţeşte cineva pe o clipă când se sperie, când e biruit de sfială, când resimte o puternică zguduire sufletească.

I. Văcărescu, p. 40:

„Spui, cer, chem, cânt numele tău; Dar când te-ntâmpin undeva, Râd, plâng, încep a tremura; Şi gat-a fi prea vorbitor, Vrând mil-a-ţi cere l-al meu dor, Când sunt aproape să-ndrăznesc, Cuvântu-mi piere, amuţesc...”

Zilot, Cron., p. 118: „Ce mai rău la un pământ sau la o stăpânire decât să fie fără putere de arme ale ei şi fără bogăţie a caselor boiereşti, precum ajunse ticăloasa Ţară Românească de la o vreme încoace din zavistia grecilor, precum am arătat? Deci dintr-aceasta amuţiră bieţii boieri cei iubitori de patrie (las pre cei răi şi vânzători, ei şi fireşte răi), neavând în ce se rezema; aceasta îi făcu de-şi pleacă capul la toate buruienile”.

Mai amuţeşte omul şi atunci când îi este urât să vorbească cu cineva.

AN

În următoarea doină din Ardeal, în loc de amuţeşte

ne întâmpină cu acest sens reflexivul se muţeşte:

„Ba te-aud, bade, aud, Dar nu pot ca să-ţi răspund, Căci gura mi s-a muţit, Fiind în casă c-un urât”.

(Tribuna din Sibii, 1886, p. 929)

În Banat se aude şi forma am u t, care se rapoartă către amuţesc ca „amurt” către „amurţesc”.

Dicţionar ms. Lugosean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 423): „A mut. Obmutesco”.

V. Amuţire.

— Amuţit.

— Mut.

— Muţesc.

AMUŢIRE (plur. amuţiri), s.f; mutisme, parte de la parole. Sinonim eu am u – ţ e ală, care însă exprimă mai mult o stare patologică, şi cu amuţitură, care cuprinde o nuanţă de dispreţ.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 32): „măcar că rea iaste amuţirea din lipsa organelor de voroavă tocmitoare, dar încă mai rea iaste când purcede din lipsa şi neştiinţa cuvintelor trebuitoare”.

Antim, Predice, p. 91: „l-au lovit şi cu palma peste obraz, şi i-au pecetluit spurcata şi clevetnica lui gură eu am u ţ e al a”.

ţipescu, Opincaru, p. 39: „Rumâni ţi] însă nu tac mult; s-ar bocăni d-ar pătimi de amuţeală; sunt glumeţi nevoie mare”.

Dicţionar bănăţean, ms. circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 423): „Amuţitură. Vocis praeclusio”.

V. Amuţesc. – cală. –ire. – tură.

AMUŢIT, – A, adj; part. passe d’amuţesc: rendu muet. Mut într-un mod trecător.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 98): „ca cum şi cu trupurile şi cu sufletele amurţiţi şi amuţiţi ar fi fost, prin câtăva vreme între dânsele mare tăcere să făcu”.

V. Amuţesc.

AMUŢITURĂ. – v. Amuţire.

AMZA, n. pr. m. – v. Hamza.

Note:

AN (plur. ani şi ai), s.m.; l.an, année; 2. long intervalle de temps. Substantivul an, din latinul a n nu m, nu trebui amestecat cu adverbul an = lat. a n n o, de unde anterţ = anno tertio, despre care vezi la locul lor.

AN

În înţelesul strâns al cuvântului, an este totalitatea timpului în cursul căruia pământul îşi săvârşeşte rotirea sa în giurul soarelui. Prin această rotire se urmează una după alta cele patru mari schimbări periodice: primăvară, vară, toamnă şi iarnă, cari în graiul vechi se numeau: vr e în i l e anului.

Moxa, 1620, p. 346: „Începu a podobi ceriul cu stele şi cu luciaferi, cu soarele şi cu luna, de se întrecu una cu altă întru lauda cui le-au faptu şi să cunoască oamenii v r e în i l e altor...”

Zicerea anotimp sau a nu t i în p, pe care unii o urcă la epoca romană (Cihac, I, 12), este un neologism născut nu demult la românii de peste Carpaţi printr-o traducere literală din germanul „Jahreszeit”; cu toate astea, ea are sorţi de a se înrădăcina în grai, lipsind un alt termen mai potrivit pentru noţiunea de „saison”.

Într-un sens mai larg, se zice an numărul de 365 sau 366 de zile, oricare ar fi punctul lor de plecare; iar într-o accepţiune familiară, an este o vreme îndelungată în genere.

I. an ca unitate de timp.

1. În literatura poporană.

Împărţirea anului în lune, săptămâne, zile şi nopţi se cuprinde în admirabila ghicitoare poporană:

„Am un copaci cu doisprece crăci; în fiecare cracă sunt patru cuiburi; în fiecare cuib sunt şepte oauă, şi fiecare ou are o parte albă şi alta neagră” (Zbiera, Povesti, p. 322; CFR. Ispirescu, Ghicitori, p. 31).

Aproape aceeaşi ghicitoare, dar mai puţin ingenioasă, ne întâmpină:

la spanioli:

„Un arbol con doce rămas, Cada una tiene su nicio, Cada nicio siete păjaros, Y cada cual su apellido”.

la portugezi:

„Um arv re.com doze ramos.
Cada ramo tein se niinho.
Cada niinho triinta passairinhos”.

la italieni:

„c’e un altero alberone
Con dodici ramone:
Ogni rama ha quattro cove.
Ogni ceva sette uccelli.
Quest e îl fior de l’indovinelli”.

(Pittre, Arch. delle trad. pop. II, 421; 111, 113)

E mult mai sarbedă ghicitoarea corespunzătoare franceză: „un pere a douze fils, 18 chacun d’eux en a trente, moitié blanes, moitié noirs” (G.D.T., Poez. pop., 217).

AN

Într-o variantă românească a acestei ghicitori se zice: „douăsprece ramuri, jumătate verzi, jumătate uscate” (G.D.T., l. c.), înţelegându-se în prima jumătate vremea de la „Dragobete cap-de-vară”, adică de la 1 martiu, iar în jumătatea cealaltă vremea de la „Sunt Andrei cap-de-iarnă”, adică de la 1 decembre.

V. 1Andrei.

— Dragobete.

— Primăvară.

E caracteristică prin spirit bisericos varianta bulgară: „un arbore cu 12 ramure, pe fiecare ramură câte 4 cuiburi, în fiecare cuib câte două găoci uscate” (Colakov, Zbornik, 1872, p. 119), adică câte două zile de post.

Ca unitatea cea mai lungă de timp, căci „deceniu” sau „secol” sunt străini poporului, anul se identifică cu însuşi timpul, bunăoară în locuţiunea est-timp = e’s t – an.

De asemenea, an se ia ca sinonim cu vreme, de exemplu într-o doină din Ardeal:

„Mă căznesc de este-o vreme să fac din pelinaş miere; El, pustiul, e tot fiere! Mă căznesc de este-un an să

fac din pelin zahăr; El, pustiu, – i tot amar!”
(G.I. Bibicescu, col. ms.)
Poporul însă face o deosebire esenţială între vremea de acum şi vremea de apoi. Cea dentâi a fost totdauna cum este astăzi, şi tot aşa o să rămână până la judecata cea de pe urmă, când se va începe vremea de apoi, şi atunci, după zisa baladei Iovan Iorgovan:
„Ce-am aflat şi ce ştim noi? C-o veni vremea d-apoi: C-o fi anul ca luna, Luna ca săptămâna”.
(G.D.T., Poez. pop., 422)
Ca în generalitatea limbilor, românul asociază des anul cu ziua, nu cu luna sau cu săptămâna.
Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms., în Acad. Rom.), LX, 7:
„Anii lui pără la dzi în gintu şi gintu”.
„A n n o sejus usque in d i e în generationis et generationis”.
Prin an şi zile îşi măsoară poporul suferinţele sale, când zice: „câte zile într-un an”.
„Cine m-aude cântând Zice că n-am niciun gând.
Dar atâtea gânduri am Câte zi l e – se într-un an”.
(Retegan, Cărţile săteanului, 1886, p. 13)
sau:
„Câte zi l e – se într-un an.
Atâtea năravuri am”.
(Familia, 1886, p. 503)
„Blăstem: ducă-se câte zile într-un an!” (G. Bottez, Iaşi, c. Şipotele; G. Bunescu, Tecuci, c. Brăhăşeşti).
Printr-o altă asociaţiune între an şi zi, un proverb adevărat eroic sună: „Decât un an cioară, mai bine o zi şoim” (Iordachi Golescu, Conv. lit., 1874, p. 72).
Rareori anul se asociază cu ceasul, ca într-un proverb foarte remarcabil:
„Când va vrea norocul să-şi întoarcă pasul.
Nu aduce anul ce aduce ceasul”.
(Pann, I, 34)
Această zicătoare ne întâmpină deja la Miron Costin în Viaţa lumii:

„Norocul, fără să stea, îşi tot schimbă pasul;
Anii nu pot aduce ce aduce ceasul”.
(Ap. Haşdeu, Răzvan, ed. 3, p.180)

O găsim apoi la Ianache Văcărescu, Ist. Otom. (Papiu, Monum. II, p. 278): „Aceea însă ce nu poate aduce şi pricinui anii şi strădania, pricinuieşte câteodată ceasul şi norocul”.

Când trece ceva peste un an, românului i se pare a fi de o lungime extremă; aşa despre o soacră se zice:

„De te-ai coace-un an ş-o vară, Tot vei rămânea amară!”
(Marian, Bucov. II, 183)

Balada Ţăranul şi ciocoiul:

„Nu te-ncepe c-un ţăran, Că ş-aşa el ţi-i duşman, Căci ţăranul când te bate, Zaci un an şi jumătate”.
(Col. l. Tr, 1882, p.154)

Balada Vâlcan:

„N-am dat ochii cu Vâlcan De-i mai bine de un an”. 20
(G.D.T., Poez. pop., 551)

AN

Dar expresiunea poporană simbolică a unei durate afară din cale este nouă ani, paralelă cu „nouă ţări şi nouă mări”, cu „nouă raze ale soarelui”, cu „nouă zâne” etc.

Balada Ioviţă:

„Orişicât m-am ostenit Nouă ai Pe nouă cai.
Pe toţi nouă i-am spetit”.
(Marian, Bucov. I, 73)

Balada Soarele şi luna:

„Îmblă, frate, mândrul soare, Îmblă, frate, să se-nsoare, Nouă ai Pe nouă cai”.

Balada Mogos vornicul:

„Nouă ani să-i tot alungi Şi cu moartea să-i agiungi!”

Proverb:

„A lipsit de acasă nouă ani, şi s-a întors cu doi bani”.
(Pann, II, 5)

Raritatea unui fapt se exprimă prin locuţiunea: „Într-un an o dată”. Un ţăran din Ialomiţa: „Azi e Sântu Neculai; ai, nevastă, la biserică să dăm o leturghie şi să ne rugăm

lu’ Dumnezeu, că-i sărbătoare mare, e într-un an o dată”. (T. Teodorescu, c. Lupşanu).

Ion din St. Petru, 1620 (ms., în Acad. Rom., p. 10): „vinu ele la noi în t r – u n anu o dată şi lăcuescu 30 de zile cu noi”.

Pluralul ani, când e vorba de totalitatea timpului cât a trăit o fiinţă sau cât a durat un lucru, e sinonim cu v r! s t a sau – după cum se zicea în vechiul grai – cu crescut.

În acest sens se poate întrebuinţa cu determinarea numărului anilor, sau într-un mod nedeterminat.

Nedeterminat, a cerceta despre vrâsta cuiva se zice mai poporan: a întreba anii.

Proverb despre fete bogate:

„Când vor fi la mijloc banii, Nu se mai întreabă anii”.

(Pann, II, 128)

În loc de: „a examina vrâsta” – „a căuta anii”.

Anton Pann, Prov. II, 96:

„Se-nbulzea s-o ceară văduvii şi junii;
Nu-i căuta chipul, nu-i căuta anii;
Toată frumuseţea îi era ei banii”.

La un cal anii’s e caută după dinţi.

Când numărul anilor se determină, denaintea cifrei se pune genitivalul de.

Moxa, 1620, p. 366: „el era tinerelu de 7 ani”.

Pann, Prov. II, 103:

„Un bătrân odinioară de nouăzeci ani trecut”.

Fără număr, dar determinat printr-un adjectiv, se zice despre vrâstă: în i e de ani = „tânăr”; mare de ani = „bătrân”; în ultimul sens locuţiunea românească corespunde latinului a n n o su’s, şi mai bine însă italianului pieno d’anni. Se mai poate zice tot aşa de bine: vechi de zile.

Când nu e vorba de vrâstă, ci despre punctul de plecare al unei situaţiuni, atunci de înseamnă „depuis”, fără raport genitival. Aşa: „m-am însurat de trei ani”, „de mulţi ani te aştept”, „de ani n-ai mai venit pe la noi”.

Balada Novac şi corbul.

„Grue zace la-nchisoare

De trei ani lipsiţi de soare”.

În fine, este de observat că nedeterminatul ani se întrebuinţează mai ales despre

O vrâstă ceva mai înaintată, pe când la cei tineri de tot se aplică deminutivul anişori.

V. Anişor.

Pentru idiotismul: „d-a tâţia mari de ani” sau „d-a tâţia amari de ani”.

V. 5Amar.

— Mar.

2. În cronologie.

Graiul face o mare deosebire între an şi an, adică între anul comun şi anul particular, cel dentâi începându-se şi isprăvindu-se la câte o zi hotărâtă, bunăoară

1 ianuariu şi 31 decembre, pe când celălalt cuprinde acelaşi număr de lune, dar se începe şi se isprăveşte la câte o zi convenţională orişicare. Astfel poate să fie un alt an scolastic, un alt an fiscal, un alt an judiciar, un alt an pentru arende şi chirie etc., iar indivizii în trebile şi daraverile lor îşi încep anul după întâmplare sau în orice zi le vine la socoteală.

Caragea, Legiuire, 1818, p. 66: „De se va mărita fămeia în anul al i i, să piiarză darul dinaintea nunţii”.

Anul comun poate să fie numai oficial sau numai vulgar. La români 22 a fost în curs de mai multe veacuri, până în secolul trecut, o diferenţă între unul şi

AN

altul. Anul nostru oficial, luat de la bizantini prin slavi, se începea la 1 septembre şi se număra de la Creaţiunea lumii, presupusă a se fi petrecut cu 5508 ani înainte de naşterea Mântuitorului, astfel că, pentru a şti anul creştin, trebuia din totalitatea unei date să scoatem 5508 de la 1 ianuariu până la 31 august, iar 5509 de la 1 septembre până la 31 decembre inclusiv. Pe când un asemenea an se ţinea la curte, în biserică, pentru relaţii juridice de orice natură, poporul însă n-a încetat niciodată de a serba începutul anului la 1 ianuariu, şi-n parte – printr-o rămăşiţă de tot arhaică – la 1 martiu, legendarul

Mărţişor, care şi la românii cei primitivi era luna dentâi: „annus incipiebat a Martio” (Macrob., Sat. I, 12), de unde luna a şeptea a şi păstrat numele de „September”.

V. An-nou.

— Mărţişor.

— Răpciuni.

Din cauza divergenţii între uzul oficial şi între cel vulgar, în vechile texturi ne întâmpină nu rareori greşeli cronologice, fie prin neştire, fie prin scăpare din vedere, nu numai din partea celor agramaţi, dar chiar de către cei mai cărturari. Aşa în Synaxarul mitropolitului Dosofteiu citim pe frontispiciu încheierea bilinguică: „v l e t o de la începutulu lumii 7190 meseţa octovri 27 dni, de la naşteria Domnului şi Mântuitoriului nostru Iisus Hristos l e tu 1682”, pe când octobre 7190 corespunde lui octobre 1681, iar nu 1682.

În graiul vechi se zicea deopotrivă bine la singular şi la plural: „În anul cutare” sau „în anii cutare”.

Urechea, Letop. I, p. 110: „În anii 6947 noembrie 28 intrat-au în ţară oaste tătărească de au prădat şi au ars până la Botoşeni şi au ars şi târgul Botoşenii; aşijderea în anul 6948 dechembrie în u earăşi au intrat tătarii”.

Într-un stil solemn, vorbindu-se despre trecut, se zicea: „când a fost cursul anilor”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 39: „Când au fost cursul anilor de la începutul lumii 7193, eară de la Hristos 1685, în luna lui iunie în 15 zile, au îmbrăcat caftan de domnie Cantemir-vodă”.

Constantin Brâncovanu, 1695 (Cond., ms. În Arh. Stat., p. 199): „de când au fost numărul anilor ’7190 fiindu acestui plaâu di vie păragină”.

Pentru anii de la Creaţiune se zicea nu numai „de la începutul lumii”, ca mai sus, şi: „de la Adam”, ca în texturile citate la pag. 196 [vol. I], ci încă: „de la zidirea lumii” sau „de la facerea lumii”; însă expresiunea cea mai frumoasă şi de formaţiunea cea mai poporană este: „din faptul lumii”, după cum des-dimineaţa se cheamă „f a p tu l zilei”.

Text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al Bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 21): „acast-au fost în ani d i în faptulu lumiei 5499 în luna lui martie”.

V. Fapt.

— Lume.

Afară de slavicul leat, cărturarii întrebuinţau şi pe compusul său v ele a t = ka-te „în anno” ca sinonim cu an, de exemplu: „au purces Antioh-vodă la Oameniţa în luna lui iunie zi 1, şi au trimis şi domnul muntenesc Constantin Basarab o seamă de oaste muntenească, şi au zăbovit 3 luni acolo, până o au deşertat şi au dat-o pe măna leşilor în luna lui septembrie 12 zile marţi, veleatul 7208” (Letop. II, p. 49). 23

AN

Dar sensul propriu al veleatului, cu care el se mai aude la bătrâni şi ar putea să rămâie în limbă, nu este „l’année”, ci „la date” adică indicaţiunea cifrică precisă a unui an.

Neculce, Letop. II, 196: „doar niscai veleaturi a anilor de s-or fi greşit, eară celelalte întru adevăr s-au scris”.

V. Leat.

— Veleat.

Pentru isprăvirea anului, românul are două sau trei vorbe deosebite: o expresiune verbală aşa-zicând dinamică: „anul se împle” mai rar: „se împlineşte” şi o expresiune nominală statică: „an încheiat”. Şi lăţineşte se zicea: „i în – plere annu m”.

Text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al Bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 89): „se apropie zilele de i se în p l u cocoanei anul diântăi.”; şi mai jos: „deaca se în p l u r a trei ani…”

Pravila Moldov., 1646, f. 26: „să se bucure şi să se veselească cu acest bine până căndu să voru în p 11 a doodzeci de ai, şi elu şi fecorii lui, iară nu mai mult””.

Noul Testament din 1648, Act. Ap. XXIV, 27:

„Iară împlându-să doi ani, luo altul u”.

„Biennio autem e x p l e t o, acceptt successorem”.

unde în Biblia lui Serban-vodă, 1688: „doi ani împlinindu-se”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, dec. 10: „aceasta o răbdă trei ani încheia ţ, şi nemică n-au suspinatu”.

ţipescu, Opincaru, p. 132: „s-au plimbat o stămână şi au plâns o 100 dă ani în – e h ei a ţ i”.

V. Cumplu.

II. an în locuţiuni adverbiale.

Ca şi ceilalţi termeni privitori la împărţirea timpului, an se întrebuinţează adesea ca adverb. Să se alăture: „anul acesta a fost ploios” cu: „anul acesta nu voi pleca nicăiri”. Pe când în primul pasagiu „anul acesta” este un curat substantiv, în pasagiul al doilea el funcţionează întocmai ca adverbul „astăzi” în: „astăzi nu voi pleca nicăiri”. De asemenea în „acum un an = anno praeterito”, an trece deja în adverb.

Doină din Ardeal:

„Cu mândra de-a cum un an Dintr-un măr mă săturam”.

(J.B., 155)

Mai ales însă atunci când îşi asociază unele prepoziţiuni, an formează un şir de locuţiuni adverbiale, dintre care mai niciuna nu se află în limbile romanice din Occident.

1. cu anul şi pe an.

Între ambele locuţiuni, care se traduc franţuzeşte deopotrivă prin „par an”, este 24 la noi aceeaşi deosebire ca între: „cu ziua” şi „pe zi”, „cu luna” şi „pe lună” etc., e u

AN

anul implicând în sine o noţiune de sarcină, de muncă, de stăruinţă în tot cursul unui an, pe când pe an înseamnă mai mult foloase decât greutăţi, şi aceasta într-un interval mai îndelungat împărţit pe ani, „per annos”, fiecare an având răstimpuri libere. Când cineva „primeşte pe an atâta”, este un venit asigurat pentru un număr de ani în neşte condiţiuni mai mult sau mai puţin îndemânatece; când însă „primeşte cu anul” vrea să zică că tot aşteaptă cu greu să primească, şi la urmă, anul

împlinindu-se şi plata fiind răfuită, se poate ca să nu i se mai dea. Cineva călătoreşte cu plăcere de mai multe ori pe an; dar a călători cu anul este a nu se mai odihni. Nuanţa pesimistă a zicerii cu anul se învederează pe deplin din următoarele exemple:

Basmul lui Dumnezeu (Ţara nouă, 1886, p. 71): „Meştere de lemn, îi zise Maica Domnului, du-te acasă şi munceşte cu anu până ce vei lua banu'..."

În cântecul Jianului:

„C-ala e Iancu Jianul, Care bate cu tufanul Şi ţine pizma cu anul".

(Col. l. Tr., 1873, p. 53)

unde „pizma cu anul" exprimă părerea poporului că pizma n-ar trebui să fie decât cel mult „cu luna", fără a ţinea mai îndelungat.

Doină din Ardeal:

„Mă trecuşi, măicuţă, dealu, Maică, dealu cu podbealu, Să nu ne vedem cu anu".

(J.B., 174)

La plural: cu anii.

Anton Pann, Prov. II, 19:

„De ce să slujesc cu anii, să muncesc ca un argat?"

P e an presupunând o urmare de ani, se poate zice: „pe tot anul = pe fiecare an".

Pravila Moldov., 1646, f. 29: „se vor tocmi p r e totu' anulă ca să-i facă plată".

Dar nu se poate zice: „e u tot anul" sau „e u fiecare an" căci „e u anul" cuprinde un singur an încheiat.

Tot cu sensul de continuitate, în vechiul grai „an p r e an" însemna: „an după an", „într-un şir de ani".

Dosofteiu, Synaxar, 1683, dec. 9: „aşia făcia ană p r e ană, cându ia să suia la casa lui Dumnedzău şi-şi făcia inemă na şi plângia şi nu mânca". 25

AN

Locuţiune: pe ceas şi pe an:

Omiliar de la Govora, 1642: „atunce îngerul va bucina ca să se gătească alţi şapte îngeri, carii sunt ales p r e ca's şi p r e an să răsipească starea ceştii lumi".

V. Cu.

— Pe.

2. Întru an şi în an.

Nearticulatul an nu se construieşte cu în decât în locuţiunea „din an în an = de in anno în anno” care numai prin duplul „în „diferă de italianul: „d’anno în anno” sau de portugezul „de anno em anno”.

Miron Costin, Letop. I, 295: „de atunci au legat Vasilie-vodă banii ce se dau sultanilor den an în an”.

Acest în an are în vedere nu totalitatea anului, ci numai marginile. De asemenea articulatul „în anul cutare” are a face cu un moment oarecare, nu cu anul întreg. Prin aceasta, construcţiunea lui an cu în se deosebeşte de construcţiunea lui an cu întru.

Locuţiunea întru an, nu rară în vechiul grai, înseamnă: „În tot cursul anului”. La plural, denaintea numărului anilor se punea simplul în iar întru atunci când numărul urma după ani, de exemplu: „În doi ani” şi „întru ani doi”. Arhaicul întru an, întru ani, reprezintă pe latinul „intra annum”, „intra annos”.

Cugetări în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, 450): „miluiţi-mă întru anu să plângu de păcatele mele”.

Rugăciunea Sf. Sisinie, 1580 (ibid., II, 285): „şi luo doo fete să-i slujască cu hrană întru ană”.

Codicele Voroneţian, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), Iacob. IV, 13: „vremu lăcui acie întru anu şi vremu face negoţu şi dobândă.”, unde în Noul Testament din 1648: „vomu petrece acolo un an”.

Ibid., V, 17: „nu ploo spre pământu’ în trei anii.”; în Testamentul din 1648 tot aşa: „nu ploo în 3 ani” iar în Biblia lui Serban-vodă, 1688: „n-au plouat pre pământ trei ani”.

Moxa, 1620, p. 355: „Nomanu Pombilionu stătu domnu’ după Romil, acesta tocmi 12 luni întru ană”.

Mitropolitul Dosofteiu din Ardeal, 1627 (A.I.R. I, 100): „cela ce nu va ispovedi omul de patru ori întru an, cela ce nu va posti 4 posturi întru an, fie de care post birşag 7 florinţi”.

Noul Testament din 1648, Act. Ap. XIX, 10:

şi aceasta fu în doi ani”.

„Hoc autem factum est per biennium”.

26

unde în Biblia lui Serban-vodă: „Întru ani doi”.

Pravila Moldov., 1646, f. 25: „vameşul ce nu-şi va lua vama de la neguţător până în cinci ai, de-aciia nu va putia lua nemică, pentru căce s-au trecut o vreme”.

AN

La Cantemir, Chron. II, 238, într-un admirabil pasagiu despre acei ce tăgăduiesc persistinţa românilor în Dacia lui Traian: „pre tot neamul românesc nu într-alt chip, ce tocma ca legumele într-un an îi sădesc, răsar, îi cresc şi-i şi smulg.”, unde în loc de „într-un an” era de ajuns: „Întru an”, dacă Cantemir n-ar fi voit să se rostească mai energic: „intra singurum annum”.

În opoziţiune cu „într-un an” se zice „întru mulţi ani”.

Colindă din Ardeal:

„Întru mulţi ani cu pace, Cu pace şi sănătate”.

(Familia, 1886, p. 610)

V. În

— Intru.

3. prespre an, peste an.

Altceva este „peste un an = après une année” şi altceva „peste an” în graiul vechi „prespre an = dans l’espace d’une année”. Prespre an este sinonim cu arhaicul întru an, cu acea deosebire însă că nu implică continuitate: se poate zice „trăiesc întru an”, fiindcă traiul se continuă în toate zilele anului, dar nu: „trăiesc prespre an” ca şi când n-aş trăi în toate zilele din cursul anului.

Titlul Omiliarului mitropolitului Varlam, 1643: „Carte românească de învăţătură duminicele p r e’s te an şi la praznice împărăteşti”.

Pravila Moldov., 1646, f. 3: „dajdia şi toate greutăţile căte-su prespre ană”.

Anton Pann, Prov. I, 139:

„Peste toată săptămâna găseşti sărbători să ţii, Că lunia sunt sfinţii îngeri, marţa sfântul Ioan, Carii şi în alte

zile se prăznuiesc peste an”.

unde „peste toată săptămâna” exprimă continuitate numai prin adjectivul „tot”, căci, zicându-se „peste săptămână”, ca şi „peste an” nu s-ar înţelege decât unele zile din cursul săptămânii.

V. Peste.

4. la anul.

Această locuţiune înseamnă: „după un an” sau „peste un an”, ori mai ales „în anul viitor”. Şi lăţineşte se zicea cu acest sens „a d annum”; forma românească însă corespunde unui: „a d annum i 11 u m”.

Moxa, 1620, p. 405: „luară atunce turcii Bosna, şi la anul se lovi Muratu cu Iancul-voevodu”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 8: „la anul după această oştire iară au venit poruncă de oaste Dabijei-vodă şi lui Grigorie-vodă domnului muntenesc”.

Alexandri (Poez. pop.2, 76): „Una din mulţămirile românului e de a închina pân-a nu bea. Cuvintele obicinuite la asemine închinări sunt: Noroc să deie Dumnezeu! şi la anul cu bine!”

Balada Oprişanul:

„Alei, doamne, fătul meu! Nu te ierte Dumnezeu să omori pe Oprişanul, Că-i peri până la anul”.

Proverb despre cei proşti sau zăpăciţi, cari nu-şi dau seamă de ce vorbesc: „Du-l la nuntă, să-ţi zică: şi la anul!” (Baronzi, Limba, p. 50) sau: „vorbi ca cel ce la nuntă zice: şi la anul!” (Iordachi Golescu, Conv. lit., 1874, p. 74), Alt proverb foarte practic:

„Decât la anul un bou, Mai bine astăzi un ou”.

(Pann, III, 117)

Altul, despre cei grabnici a lua şi greoi a da:

„Cu toptanul, şi banii la anul...”

Altul, despre femei plodnice:

„Până la anul Şi gavanul...”

Altul, despre făgăduieli nesigure:

„L a anul, or armăsarul, Or samarul”.

(Ibid., II, 86)

(Ibid., II, 108)

(Ibid. III, 117)

Prin sinonimitate între an şi timp, românii de la Criş în loc de „l a anul” zic: „a-timp = ad tempus”, după cum se zice „est-timp” pentru „est-an” (Lex. Bud., 709).

V. A-timp.

În formule de urare, la anul se aude ades în construcţiunea: „l a mulţi ani”, italieneşte cu o altă prepoziţiune: „per molti anni”.

V. La.

III. M. u l ţi ani!

— Mulţumesc.

Expresiunea „m u l ţi ani” este foarte interesantă nu numai prin sine-şi, ci mai cu seamă prin derivatul mulţumesc sau mulţămesc, după cum se rosteşte mai obicinuit, ceea ce înseamnă literalmente: „doresc mulţi ani” şi n-are a face câtu-i negru sub unghe cu latinul în u l e t a „amenzi, peine pecuniaire” 28 (Cihac).

AN

A. Pann, Prov. I, 46:

„Slăvite-mpărate, mulţi ani să trăieşti

Şi-n zile senine să îmbătrâneşti”.

Alexandri, Cinel-Cinel, sc. 10: „Adă păharu-ncoaci, şi să trăiţi la mulţi ani...!”

Încheierea mai multor balade poporane:

„Mai daţi o oca de vin.

Să zic: la mulţi ani, amin!”

(G.D.T., Poez. pop., 581)

După fonetica română, finalul – n tinde a trece în – m. Astfel s-a născut „bucium” din „bucin”, „tărâm” din „tărân” etc. „În Muscel nu se zice noian, ci n o i am, de ex.: vine un n o i am de ploaie sau de zăpadă” (I. Vişoianu, c. Măţău). Chiar forma am pentru an ne întâmpină într-un act de la Mihaiu Racoviţă, 1708 (A.I.R. III, 271): „se vor tocmi cu rupta pe am la vistierie”.

V. Aslam.

În acest chip, din mulţi – ani s-a format poporanul

mulţam, întrebuinţat ca răspuns la o salutare; iar din mulţam – mulţămesc, mulţămesc, mulţumesc.

În jocul copilărese Baba-rădăcina din Banat (D. Receanu, Lugoş):

— „Bună ziua, babo!

— Mulţam dumitale, dragă”.

În basmul Serilă, Mezilă şi Zorilă (M. Juică, Transilv., c. Grădiştea-Mică):

„— Bună sara, mamă!

— Mulţam, dragul mumei”.

„La Crăciun, când colindătorii primesc daruri, ei zic: cu toţii mare mulţam!” (D. Pop, Făgăraş, c. Copăcel).

Uraţia de nuntă:

„— Bună dimineaţa.

Cinstiţi socri mari!

— M u l ţ a în dumneavoastră.

Băieţi militari”.

(G.D.T., Poez. pop., 173)

Balada Meşterul Manole:

„Bună ziua-i da;

El le în u l ţ a în e a”.

(Ibid., 461)

Ca românul mulţămesc din mulţi – ani, întocmai prin aceeaşi procedere logică, paleoslavicul spolavame „mulţumim” se trage din grecul ei polla exh „la mulţi ani”, după cum observară demult Leskien şi Miklósich (Lautl. d. rum. Dial., Vokal. III, p. 70). Un paralelism nu mai puţin hotărâtor ne prezintă limba 29

AN

spanioală, unde în loc de „mulţumesc” se zice: „Viva mi-l a n o's = să trăieşti o mie de ani” (Brinkmann, Die Metaphern I, 137).

Dacă ar mai fi cu putinţă o umbră de îndoială despre naşterea lui mulţumesc din mulţi – ani, ea s-ar răsipi prin Dicţionarul româno-latin bănăţean, circa 1670 (ms. În Bibl. Universit. din Budapesta):

„M u l ţ a n y. Deo gratias;

Mulţeny. Idem”.

V. Mulţumesc.

IV. ai = ani.

La plural, în loc de ani e foarte deasă în vechile texturi şi destul de răspândită în popor forma ai, articulat aii.

Afară de exemple împrăştiate mai sus, iată încă o seamă:

Moxa, 1620, p.349: „Îmblă zece ai şi se întoarse cu multă dobândă”.

Omiliar de la Govora, 1642, p. 40: „Îată câţi ai lucraiu ţie, şi nice o dată poruncile tale călcaiu”.

Varlam, 1643, f. 197 a: „şi noi în toţi aii prăznuimu pamentea loru”.

Ibid., f. 282 b): „atiţea ai fu viia aceia nice tăiată nice săpată”.

Pravila Moldov., 1646, f. 3: „au mâncat roadă dentr-acia ocină mai mult” de şâapte ai”.

Silvestru, 1651, ps. 30: „să sfârşi de durere viâaţa mia, şi au miei de suspinare.”, unde la Coresi, 1557: „scăzu în durere viaţa mea, şi anii miei în suspine.”, iar la Dosofteiu, 1680: „să strânsă în durâare viaţa mia, şi anii miei în suspinur”.

Doină din Ardeal:

„Eu sunt prunc de nouă ai.
Tu măsele-n gură n-ai”.
(J.B., 449)

O baladă tot de acolo:

„De mâncare ce să-i dau?
Da o coage de mălai.
Uscată de nouă ai”.

dar mai jos:

„Într-o cas-afurisită.
De cinci ani necurăţită”.
(Pompiliu, Sibii, 51)

Între forma ani şi între forma ai exista în vechiul grai o formă intermediară, în care n nu despăruse încă, dar totuşi se rostea deja ca o vocală nazală:, nu ca o consoană: h. O găsim foarte des în Praxia cea tipărită pe la 1570 şi

din care unicul exemplar cunoscut se află în Muzeul din Bucureşti; bunăoară: 30 p. 12: „ivi-se întru a îmi (ă-m) de-apoi.”;

AN

p. 20: „n-amu petrecut a îmi vieţiei.”;

p. 31: „o zi de la Domnulu ca o mie de a îmi şi o mie de a îmi ca o zi.”; etc.

De asemenea la Coresi, 1577, ps. LX: „aâii (a HH) lui până la zi în rudă şi rudă”.

Neştiind cum să transcrie mai bine această rostire, pentru care grafica cirilică nu oferea niciun semn propriu, vechile texturi au reprezintăt-o uneori prin anni, fără să fi avut în vedere pe latinul a n nu’s.

Aşa în Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), XXX, 10: „şi armii miei întru suspin”.

Ibid., LXXVII, 33: „şi cumplişră-se în deşertu dzilele lor, şi armii loru cu deşertu”.

Camtemir, Divanul, 1698, f. 86 b: „Pune dară bună socoteală şi driaptă giudecată vremii vieţii tale, şi adevărat sămăluitoriu şi giudecătoriu annilor tăi te fă”.

În loc de a reduplica pe n, alteori se reduplică i, de exemplu la Coresi, 1577, ps. LXXXIX: „zilele aniiloru noştri.”, unde la Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms. În Acad. Rom.): „dzilele altor noştri”.

În orice caz, pluralul ai de la an ne prezintă un fenomen fonetic foarte interesant de trecere la români a duplului n latin denaintea lui şi nu în consoană muiată – ni (n), care s-ar fi conservat ca în toţi pluralii de la numi terminate cu – nu, ci în vocală nazală, care a trebuit să dispară. Numai forma ai derivă la noi din latinul a n n i, pe când forma ani, deşi mai veche în aparenţă, se datorează totuşi în realitate analogiei singularului an. Din a n nu’s – an; din a n n i-ai.

V. 2An.

— An-nou.

2AN, adv; l’année derniere, antan. În anul trecut. Într-un mod mai puţin hotărât, se zice: mai an = cam în anul trecut. Ca locuţiune adverbială cu acelaşi sens: „acum

un a n”, An v-ar a = destate anni prioris; de an = anni praeteriti; vin de an = vinum de anno priori” (L.B.).

An, ca expresiune a trecutului, este în opoziţiune cu prezintele e’s t – a n sau est-timp şi cu viitorul la anul.

Proverb: „An n-am câştigat, estimp am păgubit, la anul trag nădejde” (Pann, II, 85).

Altul: „An scuipam în iarbă, şi estimp în barbă” (Ibid., II, 146).

Altul: „An s-a ars şi estimp suflă” (Iordachi Golescu, în Tocilescu, Rev. I, t. 1, p. 231).

Doină din Ardeal:

„Ştii tu, mândră, de mai an Cât de dragi ne mai eram: Dintr-un măr ne săturam”.

(Familia, 1887, p. 8)

Colinda Plugului:

„S-a sculat în a i an Bădica Troian

31

AN

S-a încălecat Pe-un cal învăţat”.

(Alex., Poez. pop.2, 387, 391)

Cu acest sens se întrebuinţează şi italieneşte anno. Lăţineşte, la Plaut, anno figurează de asemenea în loc de „anno praeterito”, bunăoară:

„Quatuor minis ego emi istanc anno uxori meae”.

(Men. I, 3, 22)

sau:

„Etiam histriones anno cum în proscemio hic Jovem invocarunt, venit”.

(Amphitr., Prol.)

Când ceva s-a întâmplat cu un an înainte de an, atunci se zice: a n ţ e r ţ = lat. anno tertio.

Constantin Brâncovan, Condica Vistieriei (ms. În Arh. Stat.), 1694: „s-au dat lui Gligore Postelnic Vlădescu pentru împrumutarea ce au dat la banii Oameniţii a n – ţ a r ţ şi pentru împrumutarea ce au dat la poclonul vizirului an”. v. 1An.

— Anterţ.

3-AN, – ANA (plur. – ani, – a ne); suffixe nominal

augmentatif ou intensif. Din sufixul latin – anoromânii au făcut – m şi – în: român = romanum, păgân = paganum, bătrân = veteranum, grâu = granum, săptămână = septimanam etc., după cari s-au modelat apoi şi vorbe străine ca: jupân = slav. zupanu, spân = gr. spavoj şi altele. Cu totul altceva e sufixul nostru – an, care niciodată nu trece la feminin în – încă şi – cancă sau la plural în – era, – în ce, – ence, şi a căruia funcţiune precisă este de a mări sau a întări o noţiune.

Nu avem aci în vedere cuvinte luate întregi de la vecini, precum „cioban”, „toptan”, „tulpan”, „ţigan” etc., ci numai pe acelea în care finalul – an funcţionează anume ca sufix românesc. Aşa:

şoim – şoiman – şoimană;
corb – corban;
lung – lungan – lungană;
gros – grosul – grosolan – grosolană;
porc – porcan;
(glig) – gligan;
vultur – vultan;
(KOxZfOj) – coţofană;
băiat – băietan – băietană.

La Predeal „boldan, vârf de munte inaccesibil” (Col. I. Tr., 1876, p. 143), aug32 mentativ de la „bold = epingle”.

— AN

În unire cu sufixul deminutival – i ş, în Biharea, în loc de „verişoară” se zice verisană (Conv. lit., 1887, p. 1021).

Din gol – golan; macedo-româneşte din gol – guliş – gulişan. Într-un cântec:

„S-gulişană inşi-n cale, Tea s-m-aşteaptă ditu xeane; Gulişană, groasă ş-largă, S-lua ’nă mânată de iearbă”.

(Dr. Obedenaru, ms., în Acad. Rom., p. 317)

Cu sufix deminutival compus – i şi e u, pe care-l trece în augmentativ: fată – fetişcă – fetişcană.

De la Vrancea, Sultănica, p. 228: „era numai o fetişcană, dar cu ochii în patru şi inimoasă”.

Tot aşa: văr – verişcu – verişcan.

Cu sufixul – aş e u: Romaşcu (= Romanaşcu) =

Romaşcan.

În numi personale:

Vasilie – Vascu – Văscan;

Dumitru – Dumitran – Dumitrană;

Iorgu – Iorgovan;

Radu Radău – Radovan;

Răduc – Răducan; Serb – Serban. Holb – Holban.

În derivaţiune de la o vorbă feminină, pe care o trece în masculină:

curcă – curcan;

gâscă – gâscan;

tufă – tufan;

(aldă) – aldan;

(lipă) – lipan.

Din burduf – burdăhan.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 187): „grozav burdăhan şi nesăţios gâtlej”. Din dulău – dolofan. Balada Moşneagul:

„Moşul, măre, l-a crescut, Măricel că l-a făcut, Dolofan că l-a văzut”.

(G.D.T., Poez. pop, 616)

De la sărac – sărăcan.

ţipescu, Opincaru, p. 20: „gându mieu şi mintea mea stau pironite dă copil mai mult la opinca sărăcana”. 33

— AN

De la prost – prostan.

Miron Costin, Letop. I, 255: „hiind la hire foarte prostan...”

În Bucovina vădană în opoziţiune cu „văduă”.

S.F. Marian, Descântece, p. 105: „În ţinutul Câmpulungului, nevestele cărora le-au murit bărbaţii se numesc numai vădue sau, văduve, iar sub cuvântul vădană se-nţelege o femeie care a avut copil de fată mare”.

Numirile vitelor la ţărani: „Plevan, Duman, Joian, Bucălan, Lupan, Bălan, Boţană”. (T. Mârza, Tulcea, c. Peceneaga).

„Zorilă, nume ce dau ţăranii viţelului ce se naşte în zori, precum Murgoci celui născut în murgul serei, şi prin

extensiune Joian celui născut joia, Sâmbotean, Duman, Mărţian, Mercan, Viorian, celor născuţi sâmbătă, duminică, marţi, miercuri, vineri” (Costinescu, Vocab, II, 720).

În personificaţiuni legendare:

Seran lângă „Serilă”;

Zoran lângă „Zorilă”;

Zâna Buziană;

Zâna Cosânzană etc.

V. – ilă.

— Năzdrăvan.

Ocupându-se în specie cu acest sufix, Lambrior (România IX, p. 106, 108, 112) îl confundă cu sufixul – can, care exprimă numai proveninţă sau dependinţă şi se aude uneori ca – an: bucureştean, craiovean, moldovan, muntean, vălean, sătean, ţăran, oştean etc. Miklósich desparte cu tot dreptul ambele sufixuri, constatând diferenţa lor logică şi genetică (Lautl., Vokal., III, p. 19), dar despre originea sufixului – an în parte nu se rosteşte.

Românul – în ne întâmpină şi la slavi cu acelaşi sens augmentativ sau intensiv. Aşa din „veliku” (mare), ruseşte se formează „velikan” (uriaş); din „glava” (cap), bulgăreşte „glavan”, „glavana” (bărbat sau femeie căpăţânoasă), din „oko” (ochi) – „okan” (cu ochi mari = holban), din „drag” – „dragan” şi „dragana”; din „gus”, serbeşte „gusan” (= gâscan), din „matza” – „matzan” (= motan) etc.

Sufixul slavic – în a străbătut la noi prin foarte puţine cuvinte întregi, mai ales printr-o seamă de numi proprii personale ca Milan, Visan, Drăgan, Vulcan, Bejan etc., dar a reuşit pe dată a prinde neşte rădăcine puternice şi a se răspândi în grai cu atâta îmbelşugare, încât a devenit necesar. Deplina românizare a acestui sufix slavic se aseamănă cu soartea în limbile neolatine din Occident a sufixului germanic – hart sau – hard, care la nemţi se acăţa mai ales la numi proprii ca Reinhart, Leonhard, Eburhart, Meinhart etc., foarte rar la cuvinte comune, pe când la francezi, la italieni, la spanioli îl vedem căpătând dodată un rol foarte important, nu numai în onomastică, ci mai cu

seamă în formaţiunea vorbelor nouă, de ex.: bugiardo, codardo = couard, gagliardo = gaillard, leccardo, linguardo, vecchiardo = vieillard, bavard, criard, fuyard, mignard, pillard, canard, blanchard, etendard, poignard etc. (CFR. Diez, Gramm.3 II, 385). Din „poule” printr-un sufix nemţesc francezii au făcut „poularde”, 34 întocmai după cum printr-un sufix slavic au făcut românii din „puică” – puicană. Este

ÎNA

un instructiv specimen de modul de introducere şi de puterea de propaginaţiune a sufixelor străine într-o limbă.

V. – nic.

Rămâne totuşi deschisă întrebarea: de ce oare – anu din zupanu a trecut la noi ca jupânu', pe când – anu din Dragan se ţine intact? Noi credem că pe acesta din urmă înşişi slavii îl rosteau dentâi cu o nazală tare sau chiar după: – annu. În adevăr, în paleoslavica, pe lângă postoianu ne întâmpină postoianinu, pe lângă prostranu – prostraninu, pe lângă istukanu – istukaninu şi aşa mai încolo, mai totdauna sufixul fiind de origine participială, fie direct, fie analogic, astfel că dusanu = dusaninu, bunăoară, corespunde latinului „cordatus”. În acest caz dacă, dispare orice anomalie, căci românii au tractat într-un mod paralel pe latinul – an u m şi slavicul – anu pe de o parte, pe latinul – annum şi slavicul – annu pe de alta, făcând din paganum – păgân şi din zupanu – jupân, însă din Almannum – Alăman şi din Dragannu – Drăgan.

V. – în – au. – can. – man.

4AN s. A-N; prep.: a ta, à la faşon de Contrasă din a şi în literalmente a d – în această prepoziţiune îşi asociază mai adesea pe de: „de-a-n” sau „d-a-n”, fiind urmată de numele unei acţiuni sau mai ales al unui obiect pe care noi voim a-l imita. E sinonim, prin urmare, cu prepoziţiunea e a, dar cu acea deosebire esenţială că a-n sau d-an exprimă o imitaţiune anume prin mişcare, înrudindu-se mai mult sau identificându-se cu compusul „d-a” din terminologia jocurilor copilăreşti.

V. nă.

— A-nboule.
— A-ncălarele.
— A-ndăratele.
— A-ndoasele.
— A-npicioarele.

Pe alocuri an sau a-n este preces de „de pre”:

„În Ialomiţa pentre numiri de jocuri copilăreşti: dăp-an petrecu, dăp-an mama-gaia, dăp-an baba-oarba, dăp-an nijea”. (T. Teodorescu, c. Lupşanu).

Acest d a p-an corespunde unui latin: de-per-ad-in.

V. După.

! 2ANA’s. ANNA, n. pr. f; 1. t. du calendrier chrétien: Anne; 2. t. de mythol. popul.: la premiere des neuf fees. În primul caz, ca nume de botez, este cuvântul evreiesc Chann a h, sinonim cu grecul Aga A», literalmente „Bună”; în cazul al doilea, e o moştenire păgână din epoca colonizării romane. Poporul distinge pe ambele Ana şi le confundă totodată.

Din Ana se formează deminutivi: Ancă, Ancuţă, Anică, Anicuţă, Anuşcă, A n iţă.

I. Nume de botez.

Deparaţianu, Doruri, p. 137:

„O, Anna mea frumoasă!
Când tu ai fi cu mine.
Viaţa-mi furtunoasă
S-ar scurge-n zile line”. 35

ANA

Doină din Ardeal:

„Foaie verde buruiană, Drag îmi e numele Ană”.
(J.B., Trans., 35)

sau:

„Pe părâul cu spini verzi Mere Ana cu scoverzi...”
(Ibid., 408)

Biserica răsăriteană serbează mai ales pe prorociţa Ana şi pe Ana, nevasta lui Ioachim, muma prea-curatei Fecioare.

Varlam, 1643, I, f. 210 a: „Prorocita Anna au dzisu că stearpa născu şapte...”

Antim, Predice, p. 73: „fericita Anna, femeia lui Ioachim, născu scaun sfânt lui Dumnezeu pre fecioara Maria...”

Cătră această din urmă, versul lui Dosofteiu, Synaxar, 1683, la 9 dec.

„Nu ca Eva, ce năştia grijă şi durâare.
Ce tu, Anno, ai născutu cu bună părâare
S-ar aplecatu-ţu hiâcă ce-au născut pre Domnulu
De-au rădicatu osânda de peste tot omulu:
Cu a sa zămislire fără de păcate
S-au tinsu peste totu’ rodulu a sa bunătate”.

Sff. Ioachim şi Ana se serbează la 9 septembre, iar Adormirea santei Ana la 25 iuliu.

V. Ana-Foca.

„În zioa de Adormirea s-tei Ana ţăranii nu lucrează şi nici nu dorm în acea zi, crezând că nu s-ar mai putea deştepta”. (R. Necşulescu, Olt, c. Vlaici).

Temerea de a dormi în ziua unei Adormiri care înseamnă „moarte” este o asociaţiune de idei foarte firească; de ce însă poporul nu simte aceeaşi temere la 15 august, când e Adormirea Maicei-Domnului, ci numai atunci când adoarme sânta Ana?

V. 2Adormire.

Se poate bănui că aci începe deja a se confunda mitul creştin cu zâna cea păgână Ana, adică cu mitul italic de „Anna P e r e n n-a”, Ana cea v e e în i că”, de unde frica de o adormire anume eternă.

„Tot prin păgânismul din Roma s-ar putea explica şi nelucrarea în ziua de S-ta Ana, deoarăce pe Anna Perenna vechii romani o serbau numai prin petreceri, prin jocuri, prin cântece, printr-o necurmată veselie, pe care pe larg o descrie Ovidiu.

Trecem dară la:

II. Zâna Ana.

36

Acest rest mitologic s-a păstrat mai ales în Banat.

Ana

„Ana este una din cele 9 dzâne pe care vrăjitorile le

pomenesc în descântece” (S. Liuba, c. Maidan).

În Banat, când cineva e foarte greu bolnav, se pun „cinstile” pentru zâne, pe care descântătoarea le „strigă” ca să-l întoarcă la viaţă.

„Strigarea zânelor”, reprodusă de d. Mangiucă (Col. l. Tr., 1876, p. 359), se începe aşa:

„Ană B u ziană, Stancă O greşteană, Lină Magdalină, Floare din grădină, Iană Sânziană” etc.

D. Mangiucă zice că buziană se cheamă la bănăţeni „tagetes erecta”, o frumoasă plantă căni ardelenii îi zic „ferfân”, dar care, fiind exotică, nu poate avea loc în vechile credinţe ale poporului român. Cuvântul înseamnă altceva. Buziană este o personificaţiune din b o zi u „sureau, Sambucus ebulus”. Ana B u – zian a vrea să zică „Ana zâna b o z u l u i”, ceea ce se potriveşte şi cu rolul magic al acestui copăcel, căruia deja Apulejus îi atribuia puteri vindecătoare miraculoase. „Les sureaux éloignént les mauvais esprits et promettent une longue vie” (Gubernatis, Myth. d. plantes II, 355; CFR. Reinsberg-Duringsfeld, Hochzeitsb, 85). La greci zeul Pan, doftorul prin excelinţă, purta o cunună de bozi, adică era B u – zian (Dierbach, Flora mythol., 46). În terapeutica de altă dată, toate părţile boziului erau întrebuinţate: rădăcina şi scoarţa ca emetice, purgative şi diuretice; florile, ca stimulante şi diuretice; iar din boabe se făcea licoare medicinală (Littre-Robin).

După cum la români sfânta Ana s-a întâlnit cu zâna Ana, tot aşa la albanezi, H a n n-a din calendarul creştin, la deminutiv H a n n-a z a „Anică”, coincidă cu hannă „lună, lumina nopţii”, la deminutiv hannăză „lunică”. Şi în mitologia italică zâna Anna reprezintă pe lună:

„Sunt quibus luna est”.

la Ovidiu (Fast. III, 657). Căpătat-au oare albanezii pe a lor hannă „lună” prin numeroasele colonii romane din Illiria? ori fi-va ea la dânşii o rămăşiţă tracică? E foarte cu putinţă ca tracii şi romanii să fi avut deopotrivă pe aceeaşi zână Anna „lună”, pentru care unii mai găsesc şi o paralelă sanscrită în zâna Apna-purna cea „cu semiluna pe cap”

(Cox, Aryan Mythol. I, 433). În orice caz, era o personificaţiune mitică a luminii, şi tocmai cu acest sens, fie numai prin romani, fie prin romani şi prin daci totodată, noi o vedem la români în ghicitoarea poporană moldovenească despre „ziuă”:

„Ana grasa Împle casa”.

(Zbiera, Povesti, p. 322)

37

ANA

ceea ce în variantul muntenesc sună:

„D o b r a groasa

Umple casa”.

(G.D.T. Poez. pop., 232)

D o b r a, slavoneşte „bună”, este sinonim cu grecul Aya0», care la rândul său e sinonim cu ebraicul Chann a h. Cum că prin D o b r a = Ana din ghicitoarea de mai sus se înţelege nu „ziuă” în specie, ci o „lumină mare” în genere, probă este că despre o „lumină mică”, anume aceea a candelei când licăreşte peste noapte, o altă ghicitoare zice:

„D o b r a subţirica

Îmi umple ulcica”.

(G.D.T., 218)

V. Dobra.

În mitul italic, locurile favorite ale zânei Anna Perenna erau poienele. Tot prin poiene se răsfaţă obicinuit zânele din credinţele poporane române. Într-o ghicitoare ardeleană despre „vulpe” se zice:

„Merge Ana prin poiană

Şi se cată ca ş-o doamnă”.

(Tribuna din Sibii, 1885, p. 915)

Aci Ana se aplică la vulpe ca luminoasă, din cauza blanei sale aurii, pentru care e atât de căutată. Dintr-un alt motiv ursoaica poartă epitetul de A n cuţă:

„Ursului poporul îi zice Martin; ursoanei zic Ancuţă”. (P. Olteanu, Transilv., Haţeg).

În această onomastică poporană ne întâmpină la un loc zeul M ar te şi zâna Ana, care se serbau împreună la Roma:

„Mense meo coleris, junxi mea tempora tecum”.

(Ovid, F., III, 679)

Ceea ce e mai cu seamă decisiv este că zeul Marte din acea sărbătoare, după mărturia lui Serviciu (Ad Aen. VII, 188), era figurat anume printr-un om îmbrăcat cu piei grosolane, un fel de u r’s, pe care poporul îl bătea, după cum bate ursarul pe Martin al său. E foarte interesant în această privinţă pasagiul din Lydus, De mens. III, 29: ou ei80 âj Mapxiaij pompfij yivomiv ne zexo Kaiav Gpwnoj pepipepihmevoj 80 paâj, Kaixomov enaiov pa380 ij lenxaâj 8Pim» K8 st, Mamotipiov amov Kalofivxej”. (CFR. ibid., IV, 36). Despre o aventură amoroasă a acestui Martin cu a sa Ancuţă, adică cu zâna Anna, la sărbătoarea lor cea comună se cânta – ne-o spune Ovidiuneşte cântece obscene, cari n-au ajuns la posteritate, dar vor fi fost cam în felul acelora din Jocul păpuşilor, când biata ursoaică e mustrată că:

38

„Acuma te-a slăbit Pustiorul de iubit”.

(G.D.T., 124)

ÎNA

Încă ceva.

Deşi Anna Perenna era zână şi deşi ameţise pe zeul M ar te, totuşi mitologia italică o face babă de la Bovilla, adică de la oborul Romei, şi-i dă peri albi, „canos capillos” (Ovid., F., III, 669). Romanii o serbau pentru a dobândi ani mulţi fericiţi: „ut armare perannareque commode liceat” (Macrob., Sat. I, 12). De aci, credem noi, vine blăstemul poporan român: „bată-l mama Anal” (M. Michailescu, Ialomiţa, c. Ceacu), unde nu poate fi vorbă de sf. Ana, căci sfintelor şi chiar călugăriţelor românul le zice „maică”: „Maica Precista”, „maica stareţă” etc., pe când despre fiinţe extracreştine: „M ama-Pădurii” sau „mătrăgună – mamă – bună”.

V. Maică.

— Mamă.

— Martin.

Ar fi foarte interesant de a urmări mitul arhaic roman al zânei Anna şi de a-l descâlci de sânta Anna din legenda

creştină la neolatinii din Occident, mai cu seamă în Italia. Noi vom atinge aci o singură urmă. În dialectul veneţian locuţiunea „Don, Ana spassizza”, adică „trece doamna Ana”, înseamnă: „e foame”, „la fame şi fa sentire” (Boierio). Deja în epoca lui August numele zânei Anna însoţea într-o străbună tradiţiune aducerea-aminte despre foametea pe care o suferise poporul roman în retragerea sa pe Muntele-Sacru:

„Jam quoque, quem socum tulerat, defecerat illos Victus, et humanis usibus apta Ceres...”

şi atunci zâna Anna, o bună bătrână, trecea de le împărţea bieţilor oameni câte o pită caldă:

„Fingebat tremula rustica liba manu.
Atque ita per populum fumantia mane solebat
Dividere...”

(Ovid, F, III, 665 sqq.)

Apoi, străcurându-se prin veacuri peste veacuri, anticul mit al foametei celei uşurate de zâna Anna s-a cristalizat pentru totdauna într-un obscur idiotism veneţian, care n-are a face, negreşit, nici cu sânta prorocită Anna, nici cu sânta Anna a lui Ioachim.

V. Ana-Baba.

— Boziu.

3ANA sau ÎNNEA, n.pe.m.; Annas. Nume evreiesc bărbătesc Channa, trecut la români într-o locuţiune de origine evangelică (Ioan., XVIII, 13 – 29): „a purta pe cineva de la Ana la Caiafa” sau: „de la Ana la Pilat”, adică: „a trăgăna cu vorbe fără a da dreptate”.

Varlam, 1643, I, f. 103 b: „dusâră-lu priânsu (Domnul Hristos) la Annea, şi acolo fu bătutu cu palma peste obrazu, dup-acea de la A nu e à la Caiafa, acolo ca un menciunos fu schiuopit şi bătutu”.

Cântecul Oftatul ţăranului:

„De la Ana la Pilat, şi d-aci la spânzurat.

Lucrul merge la domnie Tot ca şi la vornicie...”

(Calend. basmelor, 1875)

La Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms. În Acad. Rom.), primul verset din psalmul XCVIII: „Dumnedzău se împărăţi ca să se mânie oamenii” este comentat prin: „Domnul se rădică împărat mare ca să se mânie Anea şi Caiâafia...” înţelegându-se prin „Ana şi Caiafa” toţi cei răi. v. Caiafa.

— Pilat.

ANA-BABA's. BABA-ANA, n.pr. loc.; nom de certains villages en Valachie. Frunzescu (Dict. top., 7) indică un sat cu acest nume în Buzău şi o localitate în Ilfov, unde se mai află şi un sat V a d u l – Anei, iar în Prahova: Valea – Anei. N-ar fi fără folos de a culege din popor legendele privitoare la aceste numiri, ca şi despre muntele din Argeş: Râpa-A n i e a. v!, 2Ana.

ANADAN. – v. Archirie.

lă NADOL's. ANATOL, s.m.; t. de geogr.: Asie mineure, Turquie asiatique. Turcul a n-a ci o l u din grecul avaxol» „orient” (Saineanu, Elem. turc., p. 9).

Dosofteiu, Synaxar, 1683, mart. 26: „Svinţii mucenicu Codratu, Theodosie, Emmanuilu şi alalţu patrodzăcu la Anatolu. Aceştia era din ţara Anatolului, şi vădzând în toate dzâle pre creştinii umorât de ceia ce să-nchina la idoli, să vorovиră andesine să strige mărturisindu pravoslaviia...”

În districtul Neamţ, la nuntă când se închină mirelui zestrea miresei, vornicelul zice în versuri că dentâi cumpărase lucruri de la Ţarigrad, dar furtuna risipind corăbiile:

„Eu singur am scăpat Pe o scândură de brad Şi la doamna mireasă de ştire am dat, Care foarte rău s-au supărat; Dar auzind că-n târg la Anadol mai frumos negoţ au descărcat.

Cu nouă cai au plecat

Şi pe toţi cu mai frumoase lucruri i-au încărcat Şi aice le-au descărcat; Iată dar ce au luat: Două saltele Umplute cu surcele”.

(P. Căderea, c. Bistricioara)

40 Anadolenii sau turcii asiatici au fost totdauna

renumiţi pintre ostaşii Porţii.

ANA-FOCA

Beldiman, Tragod, v. 1629:

„Oaste era îndestulă, peste douăzeci de mii, Cinci de ianiceri ortale, cei mai aprigi şi delii, Din anadoleni o parte, şi manahi, dar nu prea mulţi, Îmbrăcaţi în straie rele, mulţi în opinci şi desculţi”.

V. 2, 3Anadol.

— Anadoleancă.

2ANADOL, s.n.; „une sorte de pelisse de Turquie” (Cihac). „Anadol, un fel de blană turcească” (Saineanu). În texturi până la 1800 n-am dat peste acest cuvânt. v. 1Anadol.

3ANADOL, s.m.; grand chat, chat d'Angora. – v. Anadoleancă.

ANADOLEAN, – EANCĂ, subst. et adj; habitant d'Anatolie, Turc asiatique.

V. 1Anadol.

ANADOLEANCĂ's. NADOLEANCĂ (plur. anadolence's. nadolence), s.f; sorte de poule, variete originalre d'Asie mineure. Se mai aude în Moldova. Se zice p u i – că anadoleancă şi mai ales puică nadoleancă, cu pierderea iniţialului aşa în „naforă = anaforă”. N-are a face cu slavicul „nadoiţi = afere” şi nu există nicăiri sub o formă masculină „nadoleanc” (Cihac, II, 208).

I. Creangă, Soacra cu trei nurori (Conv. lit., 1875, p. 286): „Îşi aducea ea aminte de puicele cele nadolence şi boghete, de vinişorul din cramă, de risipa ce s-a făcut cu munca ei”.

Într-o ghicitoare foarte ingenioasă despre pisica furând ouăle găinei, poporul preface pe cloaşca nadoleancă în N a t al iţă, iar pe „anadol”, adică motan de Angora, în N a t al o i:

„N a t al i ţ a fierbe pere, N a t al o i vine şi cere; Nataliţa nu se-ndură, N a t al o i vine şi fură”.

(G.D.T. Poez. pop, 222)

V. 1Anadol.

— Anghinară.

ANA-FOCA, s.m. invar.; t. du calendrier popul.: le premier jour du mois de Juillet. Cuvânt întrebuinţat în Banat şi pe alocuri în Ardeal.

„În ziua de Ana-Foca cine lucră la vie, i se uscă via” (T. Crişianu, Transilv., c. Cugieru).

S. Mangiucă, Calendar poporan, 1882: „1 iuliu, joi. Anna-Foca. Arde peatra în apă. Gioacă soarele în apă”. 41

ANA-FOCA

În cursul lui iuliu se serbează la 22 sf. Foc a, iar la 25 s-ta Ana. Din ambele aceste sărbători poporul a compus pe Ana-Foca ca nume al primei zile a lunii, deşi această zi e consacrată în specie sfior Cosma şi Damian, din care printr-o procedere analogă se compune poporanul Cosmandin.

V. Cosmandin.

Fiindcă froxh „phoque” înseamnă o vietate care trăieşte în mare, la greci sf. Foca, martir din epoca lui Diocleţian, este privit ca patron al corăbierilor (Migne, Dict. D’hagiogr. I, 723), adică un fel de sfânt al apei. La români, din contra, fiindcă Foca seamănă cu foc, printr-o altfel de etimologie poporană, s-a născut credinţa că el p! r l e şi te, de unde ziua de 22 iuliu se cheamă peste Carpaţi: „ieşirea pârliilor, surori ale lui sunt Ilie” (Mangiucă, l. cât.)

V. Ilie.

Cantemir, Kniga Systima, Petersb., 1722, p. 142 – 3, povesteşte pe larg în ce mod de la români a trecut la turcii din Dobrogea datina de a nu lucra nemic, dară nemic, fie măcar cel mai mărunţel lucru din casă, în ziua de Sf. Foca, căci altfel focul va prăpădi tot.

A. Prejbeanu (în Tocilescu, Rev. II, t. 1, p. 388): „Pe mucenicul Foca, 22 iulie, îl zic că-i rău de f o e”.

Credinţa bănăţenilor, înregistrată de d. Mangiucă, cum că la Ana-Foca „arde în apă”, rezultă din amalgamarea mitologiei neogrece cu mitologia română: „arde (= f o c) în apă (= froxh)”.

Este unul din cele mai frumoase exemple de formaţiunea miturilor prin etimologie poporană.

V. Antănăsii.

— Foca.

ANAFORA (artic. anaforaoa, plur. anaforale), s.f; t. de legist.: rapport fait à l'autorite. Acelaşi cuvânt cu anaforă sau n-a f o ră, dar venit d-a dreptul din grecul avfopa, fără mijlocire slavică. Este un termen juridic introdus la noi sub fanarioţi şi despărut odată cu fanarioţii.

Beldiman, Tragod., v. 2527:

„Vedeai magazionerii, asudaţi şi mult scârbiţi, Strigând cum că nu-i făină şi cu toţi sunt prăpădiţi; Zorbalâcul este gata, toţi ienicerii răcnesc, Caimacamul şi boierii cei întâi se prăpădesc; Anafora să se facă, să ia pâne de la toţi. Într-o vreme ca aceasta nu iscăli dacă poţi?"

Filimon, Ciocoii vechi, p. 257: „Starostea de neguţători prin anafora de la 27 ale curgătoarei luni septembrie face cunoscut acestei hătmănii că suma ce a prins din vânzarea moşiilor dumitale, şi anume Plânsurile şi Chinuielele, nu ajunge ca să se plătească întreaga sumă ce eşti dator lui Costea Bogasierul şi altor ipochimeni".

Costachi Negruzzi, Scrisoarea XXVII: „În adevăr, lăsând gluma la o parte, se miră 42 cineva când vede uricele şi ispisoacele vechi, care în puţine rânduri cuprindeau atât

ANAGNOST

de mult, şi anaforalele şi hotărârile de acum, care în multe rânduri cuprind atât de puţin. Ni s-au prilejit a vedea o anafora scrisă pe douăzeci coale hârtie".

Ceva de tot scurt, din contra, este următoarea „Anafora obştească a părinţilor arhierei şi a dumnealor boierilor", prin care se încheie Pravila lui Caragea:

„Prea-înălţate doamne! După luminată porunca mării-tale adunându-ne în multe rânduri cu toţii la un loc, am cetit cu luare-aminte Pravila ce s-au alcătuit de către măriia-ta şi ne pliroforisirăm că alcătuirea aceştii Pravili este o desluşire a Pravililor înpărăteşti ce să obicinuiesc aici în pământul nostru şi a vechilor şi a canonisitelor obiceiuri ale pământului, nefiind împotrivitoare celor vechi urmate până acum. De aceea ne rugăm să binevoieşti

măriia-ta a porunci să se şi tipărească. 1818 iunie 9”. v. lGrec.

ANAFORĂ (plur. anafore), s.f; pain benit. Din grecul avapopa prin paleoslavicul anafopa. În grai se aude mai ades naforă sau nafură. „Bucătura de pâine binecuvântată, ce după terminarea liturgiei se dă fiecărui creştin care merge la biserică şi stă până să se ţinească liturgia” (L.M.).

Seapte-taine, 1644, f. 57 a: „Ce să socoteşte anafora să fie? Anafora s-au făcutu şi să dă creştinilor într-acesta chipu: pentru că dintâi toţi cela ce era creştini, şi mari şi mici, să priceştuia la toate svintele liturghii de lua svănta cumenecâtură prespre toată vremea, iară acum s-au depărtatu de la noi această svăntă şi dumnedzăiască taină”.

Dosofteiu, 1680, ps. L:

„... atunce vei bine-vria jrătva dreptăţii, anaforă şi cuntregulu de arsu...”

„... ote ev80K» CT8 ij Suaiav Sekaioawrj, avapopa v Ka” olo Kautrauata...”

Gheorgachi Logofăt, Letop. III, p. 299, descriind obiceiurile curţii în Ajunul Crăciunului: „După săvârşirea liturghiei merge domnul de ia anaforă din mâna mitropolitului”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 51, despre duminica Floriilor: „copii desculţi să-ncurau a veselie, încingându-şi mijlocul cu vlăstari încăpuşaţi de salcie slujită de moş-popa; bătrânele, păşia-păşia, ţineau drumul casei mestecând anafura sfinţită”. Blăstem: luare-ai anafora la Paşti în ţol!” (G. Tomescu, Tecuci, c. Homocea). Pentru credinţele poporane despre şoarecii cari mănâncă anaforă, despre vânătorul care împuşcă în anaforă şi altele, v. Liliac.

— Naforă.

— Vânător.

ANAFTEMĂ. – v. Anatemă.

ANAGNOST (pl. anagnosti), s.m.; „lecteur à l’église = gr. avayv & GTrj = paleoslav anagnostu” (Cihac).

Costachi Negruzzi, Cum am învăţat româneşte: „luând Istoria românilor de Petru. Maior, ajutat de abecedarul urgisit, în puţine ceasuri am învăţat a citi. Până-n 43

ANAGNOST

seară, eram capabil să spun pe carte cât oricare anagnost de repede. Seara am citit tatălui meu”.

V. lGrec.

ANAPODA, adv; à l’envers, à rebours, sens dessus dessous. Grecul avano Sa. Deşi cuvântul s-a introdus în grai abia de prin secolul trecut, totuşi a devenit foarte poporan, mai ales în locuţiunile: lucrurile merg anapoda, treaba merge anapoda, vorbeşte sau face anapoda, anapoda lucru. Curat româneşte: pe dos sau d-andoaselea.

Zilot, Cron, p. 34: „cât este omul cu mintea întreagă şi slobodă, are cumpăt şi judecă tot lucrul cum se cade; iar dacă încremeneşte mintea, care vine din cuprinderea inimei de spaimă şi de frică, apoi lipseşte şi cumpătul, şi aşa judecă tot lucrul anapoda sau pe ci o’s”.

Alexandri, Gură-Cască: „Apoi dă! cum n-or merge trebile anapoda dacă nime n-a voit să m-asculte?”

Acelaşi, Iorgu de la Sadagura, act. I, sc. 3: „Toate lucrurile le spune şi le face anapoda; când îi zic să-mi aducă dulceţi, el îmi aduce ligheanul de spălat”.

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 381): „Bre! c-anapoda lucru! se vede că azi-dimineaţă mi-a ieşit înainte vreun popă sau dracul ştie ce”.

Acelaşi, Amintiri din copilărie (Conv. lit., 1881, p. 8): „Măi, anapăda lucru ş-aista!...”

De la Vrancea, Sultănica, p. 198: „câinii începură a lătra, ca şi când hoţii călcau casa cuiva; chiar şi porcii trândavi să iuţiră, pornind-o anapoda, guiţând să crezi că li s-au pus cuţitul la beregată”.

Basmul Coman Vânătorul (Col. l. Tr., 1882, p. 468): „Vedea el că lucrurile în casa lui merg anapoda, simţea că nevastă-sa şchioapătă, dară de! ce-i faci necazului? nu putea să prinză şoarecele cu brânză şi pace”.

Basmul Fata cu piezi rele (Ispirescu, Legende, p.

394): „chemă un cetitor de stele să-i spuie ce e pricina de-i merg lucrurile anapoda şi nu poate să dea înainte”.

Între jurăminte: „să fiu anapoda de nu-i aşa!” (S. Munteanu, Covurlui, c. Joråştii), sau ca blăstem: „fire-ai anapoda!” (I. Burghelea, Tutova, e Iveşti), „să hii anapoda şi afurisit!” (N. Corciovă, Tecuci, c. Răchitoasa).

V. A-ndăratele.

— A-ndoasele.

— Anocato.

— Dos. – lGrec.

ANASÂNI, interj; juron turc. O suduitură cu care românii au făcut cunoştinţă pe timpul stăpânirii otomane şi care, în literatura poporană, se pune uneori în gura turcilor. Turceşte a n-a’s y n’y înseamnă literalmente „matrem tuam”.

Balada Ilincuţa Sandului:

„Unde turcii mi-o vedea, Inimioara le venea, La obraz se-nveselea 44 Şi din gură suduia:

ANÂTEMĂ

— Anasâni Ilinca.

Mult ne-ai secat inima!”

(G.D.T., Poez. pop, 638)

Dionisie Eclesiarc, Cron. (Papiu, Monum. II, 222): „Turcii dacă au văzut că le mănâncă copiii şi fetele calmucii, i-au cuprins mirare de au fost zicând: anasini-s ac – t i m! ce legheoane de oameni au adus ghiaur-moscal să ne mănânce copiii!”

V. Avradini.

— Mumă. – 1Turc.

ANASON, s.m.; t. de botan.: anis, Anisum vulgare. Din grecul avisov prin turcul anâsun (Saineanu). Sinonim cu molotru, chimin – dulce, aniş. Plantă sau, mai bine, sământă culinară şi medicinală foarte întrebuinţată.

Tractat de medicină populară, circa 1790 (ms. În Arh. Stat.): „Cum se face rachiul de anason? După ce vei pune în cazan rachiu care va fi să-l prefaci, să laşi sec cazanul ca de un lat de mână, şi la 10 ocă de rachiu pui o litră de anason”.

V. Anison.
— Molotru.
ANASTASIE. – v. Năstase. ANATEMATIZEZ. – v. Anatemei.
ANATEMĂ’s. ANAFTEMĂ, s.f; anatheme. Termen grecesc de drept canonic: avadeua „expoziţiune”, fiindcă despărţea şi depărta în faţa lumii pe cel vinovat din ceata credincioşilor. E sinonim cu afurisanie, întrucât înseamnă pedeapsă, şi cu afurisit când se rapoartă la cel pedepsit, de ex.: „eşti anatemă = eşti afurisi t”, dar: „te dau anatemei = te supun afurisanie i. În orice caz, afurisanie era o penalitate canonică ceva mai mică în grad, fiindcă se întindea pe un timp mărginit, pe când prin anatemă se osândea cineva pentru totdauna. În funcţiune adjectivală, anatemă e sinonim cu blăstemat, proclet, triclet etc.
Seapte-taine, 1644, p. 14: „de va afunda numai o dată pruncul în apă, sau va vărsa numai o dată pre capulu pruncului apă, Pravila apostolilor dzice să fie anathema acela preot”.
Grama din Hotin, 1621 (A.I.R. III, 215): „care fraţi vor vrea să se amestece într-acele vii carele mai sus scriem, să hie treclet şi proclet şi anatftima şi negru ca Arii”.
Într-un act de la Pahomie, episcop de Roman, 1713: „oricine ar fi unul ca acela fără frica lui Dumnezeu, să fie afurisat şi blăstămat, treclet şi proclet şi anaftima de Domnul Dumnezeu ce-au făcut cerul şi pământul şi de Maica Precesta şi de 12 apostoli şi de 7 săboară şi de toţi sfinţii”. (Melchisedec, Chron. Roman. I, 335).
Într-o carte de blăstem de la episcopul Ierofteiu de Huşi, 1745: „să fie b la’s – temaţi şi afurisiţi de Domnul Is. Hs. şi de Maica Precista şi 12 apostoli, 318 oteţi ot Nikeia, aşijderea şi de smerenia noastră să fie daţi anatema amaran a f t a”. (Melchisedec, Chron. Hus., 277). 45
ANÂTEMĂ
Afurisit.
— Aria.
— Maranafta.

— Proclet.

— Triclet...

Din terminologie curat bisericească, cuvântul a trecut în graiul familiar, unde n-a întârziat, ca şi aghios, aliluia, amin etc., a lua o nuanţă ironică.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 84: „Linişteşte-te, Duducuţo fosmu, eu te iubesc mai mult decât orice în lume; să n-am parte de Dumnezeul la care mă închin, să fiu anatema dacă minţ”.

Alexandri, Arvinte şi Pepelea, sc. 7: „Pepelea: Sus, părinte, că se udă cărţile! Arvinte: Anaftima să fii!”. Acelaşi, Iaşii în carnaval, act. III, sc. 10: „Săbiuţă: Visază un complot.

Vadră: Iar compot. De vă-nţeleg, să fiu anaftima!...” Doină haiducească:

„— Copiliţă, Liţă fa, Mai dat-ai gură cuiva? Ea se prinse a gura: – Să mă bat-anaftema De-am mai dat gură cuiva Afară de dumneata”.

(Alex., Poez. pop.2, 313)

În popor anatemă e des, fie ca blăstem, fie ca jurământ, generalmente însă în asociaţiune pleonastică: „să fii sau să fiu afurisit şi anatemă!”

Blăstem sau jurământ comic: „să hie sau să hiu anatemă din tălchi în pământ şi din creştet în sus!” (C. Gervescu, Neamţ, c. Roznov). v. Blăstem.

ANATEMEZ (anatemat, anatemare), vb; anathematiser. În loc de anatemat i z e z, care e prea lung. I. Văcărescu, p. 354:

„Tot auzeam c-aci Nichifor cuvintează, P-aleşii dregători grozav anatemează...”

V. Anatemă.

ANATEMISESC (anatemisit, anatemisire), vb; anathematiser. A da pe cineva anatemei.

Dosofteiu, Liturgiar, 1683, f. 70 b: „sau de archiereu de s-au afurisit u, sau de preutu, sau singuru’ presine de s-au anatemesitu, sau cu gurământu de s-au uratu cu numele lui Dumnedzău şi aceasta au călcat, sau cu cuvântulu de urgie din creştini pre cineva au anăthimisit

sau au procleţâtu”. 46 v. Anatemă.

A-NCÂTELE

— ANĂ. – v. 3-an. ANĂU. – v. Cuţitoaie.

A-NBOULE, adv; lentement, paresseusement, comme un boeuf. Din a (= ad) ++ în + bou, cu adverbialul – l e. Generalmente îşi prepune pe de şi-şi acaţă pe emfaticul – a: d-a-nboulea, prin asimilaţiune: d-a-mboulea.

De la Vrancea, Sultănica, p. 104: „Prostia, rumenă şi voinică, mai mult se târăşte decât zboară; şi merge tot d-a-îmboulea, dar ce-i pasă, ca ea nu mai e nimenea”. v. 4An.

— Bou.

ANCĂ, n.pe.f; Annette. O formă deminutivă din Ana.

Act din 1680 (Cond. Mrii Hurezu, ms., în Arh. Stat., f. 433 a): „Noi 12 boiari care suntem luat pre răvăşele domneşti de jupăneasa Anca din Belceni”. În caz oblic: Ancăi.

Constantin Brâncovan, 1693 (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 26): „au pus pietri de către funea Ancăi sora lui Iane Sorcoiul, şi au ales funea Ancăi den sus despre hotarul Româneştilor...”

V. 1, 2Ana.

— Ancuţă.

A-NCĂLARELE (D), adv; en chevauchant. Sinonim cu călare „a cheval”, care însă este şi atunci când calul stă pe loc, pe când d-ancălarele, din contra, presupune totdauna o mişcare. Este în opoziţiune eu d-a-n picioarele, când se mişcă cineva pe jos.

Basmul Făt-Frumos cu careta de sticlă (Ispirescu, Legende, p. 194): „Vorbi cu Făt-Frumos d-a-ncălarele şi se înţeleseră la cuvinte”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 245: „un deal nalt, văstmântat de sus până jos cu fân ca mătasea de moale şi păjurit cu flori, pe care le culegea d-a-încălarile”. v. 4An.

— A-npicioarele.

— Călare.

A-NCÂTELE (D), adv; sans treve, autant que possible. Fără astâmpăr sau din răsputeri. Se construieşte mai ales cu verbii de mişcare: umblu, alerg, caut etc. Mai adesea îşi

asociază pe emfaticul – a: d-a-ncătelea.

De la Vrancea, Sultănica, p. 44: „D-o fi fată, o s-alerge d-a-ncătelea pe la Soare-răsare pân-o vedea pe dracu’ la Soare-apune”.

Ibid., p.226: „Ofiţerimea în fireturi, polcovnici şi prapurcici, bănănăiau d-a-încâtelea, uluiţi de vutca şi de rachiu, muştruluind, ca vai de lume, căzăcimea cu chipul scofâlcit, uscat şi negricios ca pământul”.

D. L. Saineanu ne împărtăşeşte următoarele cinci pasage din Calendarul basmelor: (1877, p. 13): „Muma zmeilor s-a făcut leu şi balaur împotriva noastră şi ne căuta d-a-ncătele să ne pearză.”;

(Ibid., p. 17): „nu mai ştiau ce să se facă de bucurie; râdeau şi plângeau deodată; umblau d-a-ncătele şi se fâstâceau.”; 47

A-NCÂTELE

(Ib., p. 29): „demonu voi ca să ne îndrăgostim amândoi, şi umblam d-a-ncătele ca să fugim de la părinţi.”;

(1882, p. 17): „le sosi şi lor vremea de însurătoare şi începură să alerge şi ei d-a-ncătele după codane”.

(Ib., p. 28): „grădinarul umbla d-a-ncătelea să găsească un ajutor”. Prin prepoziţiunea a (= ad) şi prin adverbialul –le, a-ncătele vine din latinul inquantum (potest).

V. Al câtele.

— Astâmpăr.

— Cât.

ANCUŢĂ, n.pe.f; Annette. Deminutiv din Ancă, care este la rândul său deminutiv din Ana. Era foarte întrebuinţat altă dată, alături cu A n i cuţă, deminutiv din A n i că.

Balada Doncilă:

„Numai sora-sa Ancuţa, A n şi cu ţ a româncuţa, Luceafărul satului, Salba împăratului”.

Act muntenesc din 1687 (A.I.R. I, 62): „Scule ce sunt şi haine fămeeşti să fie ale Ancuţii; viile, ce sunt însemnate mai sus să fie pe seama mea, să aibă a le ţinea iar Ancuţa...”

Constantin Brâncovan, 1694 (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 82): „nişte scule ce au fost dat el zestre surori-sa jupănesei Ancuţăi...” v. Ancă.

2ANCUŢĂ, n.pe.f; sobriquet de l’ourse. – v. 1Ana.

A-NDĂRATELE (D), adv; à rebours. Aproape acelaşi sens ca în anapoda, anocato, pe dos, d-a-n ci o a’s el e, dar cu elementul predomnitor de in d a r! t. Proverb: „Omul îndărătnic toate d-a-ndăratele le face” (Pann, III, 14). Doina Ispita:

„Plugul este goangă rea, Umblă d-a-ndareatelea când nu-i ştii socoteala: Cu coarnele dindărăpt Te loveşte tot la piept”.

(G.D.T., Poez. pop, 291)

A. Pann, Prov. III, 18:

„Că ea cât trăia în viaţă, toate le făcea pe ci o’s, şi socotesc că şi moartă d-a-ndăratele s-a dus”.

Basmul Finul lui Dumnezeu (Zbiera, Povesti, p. 192): „Când s-au dus demineaţa 48 la râu să se spele, au aflat toate pe de – a-n dărăptele a”.

ANDESINE

D-a-ndăratele reprezintă dară pe: de-ad-in-de-retro sau de-ad – indu-retro.

D.M. Pompiliu (Conv., 1887, p. 1004) indică la bihăreni adverbul „în de r e te = într-alt loc”. Să fie oare acelaşi cuvânt cu a-ndăratele? sau nu cumva mai curând germanul înderwarts?

V. Anapoda. – 2Ande.

— Dandanatec.

— Îndărât.

ANDĂLESC (andalit, andălire), vb; partir, se mettre en marche. Provincialism din părţile Transilvaniei. În Biharea: „andălesc, a andăli, pornesc = ung. În d u l n i (Conv. lit., 1887, p. 1004). O baladă din Crişiana:

„Pe drumul Orăzii Merg carăle Gheorghiţii – Când Gheorghiţă andălea, Maică-sa din grai grăia”.

(Pompiliu, Sibii, 28)

A-NDĂRÂPTELE. – v. A-ndăratele.

lă NDE. – v. 2Alde. ANDE. – v. Andesine.

— Înde. 2ANDERETE. – v. A-ndăratele.

ANDESINE, adv; entre soi, ensemble. Unul cu altul, laolaltă, împreună. Un arhaism în legătură cu o familie întreagă de cuvinte, pe care trebui s-o atingem aci măcar în treacăt.

Miklósich a observat cel dentâi că românul înde în cuvintele „îndemân a”, „îndeplines e”, „în d u p l e e”, „în d el u n g”, „îndoapăr” reprezintă pe latinul arhaic în d u în „i n d u în a n”, „i n d u g r e d i”, „induvolans” etc. (Lautl. Vokal II, 72; III, 5), şi a constatat aceeaşi prepoziţiune funcţionând independinte în italiana vulgară, de ex.: „la luna’s e venuta a lamentare în de la faccia del divino amore”. (Ibid., Lautgrup., 59). Tocmai acest înde, ca prepoziţiune neatârnată, ne întâmpină în:

Neculce, Letop. II, p. 226: „sfătuitu – s-au şi ei înde ei, şi s-au agiuns şi cu toate capetile, căpitanii slujitorilor, să ţie la un cuvânt”.

Acelaşi, p. 265: „s-au giurat cu toţii ei înde ei să fugă în Ţara Muntenească”.

P. Ispirescu, Snoave, p. 59: „Dinu era un flăcăiandru isteţ, deştept, înfipt şi spirt, nu glumă. Boierul de multe ori se lua după gura lui şi vedea că îi iese înde bine”.

I. Creangă, Amintiri din copilărie (Conv. lit. XV, 454): „o odaie mare, cu obloane la fereşti şi podită pe jos, unde eram numai noi înde noi”. 49

ANDESINE

Acelaşi, Povestea lui Harap-Alb, (Ibid., 1877, p. 179): „şi din ceasul acela au început a vorbi ele înde ele că spânul de fel nu samănă în partea lor, nici la chip, nici la bunătate”.

Apoi cu pierderea iniţialului! n –, la Barac, Risipirea Ierusalimului, p. 144:

„Între ei făcându-şi moarte, Se sting ei de ei şi foarte”.

Această prepoziţiune înde se unea mai [cu] seamă des cu reflexivul sine, formând locuţiunea adverbială îndesine „entre soi, ensemble”.

Miron Costin, Letop. I, p. 327: „Seimenii, de nebunia

căpitanilor sei şi den simeţia ce se împluse încă den Ţara Muntenească, şi-au dat cuvânt îndesine şi au purces bulucuri prea târg”.

Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 23 a: „Bogătaşul şi miaserulu să tâlniră îndesine”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 90: „vorbindu-se îndesine, au purces nezăbăvind nimică”.

De aci, prin prepoziţionalul a (= ad) s-a născut vechiul adverb andesine, întrebuinţat mai ales în Moldova.

Varlam, 1643, I, f. 51 b: „şi fariseii ce şedea acolo să mirară unde audziră că-i iartă păcatele, şi grâiia andesine: cine poate hi acesta?”

Ibid., f. 259 a: „le era frică să nu-i cumva părăsească învăţătoriulu loru Hristos, şi gândiia andesine de grăiia: căndai să nu-l himu scârbitu în ceva”.

Ib., II, f. 43 b: „cum” făcu oamenii pentru credinţa carte cu pecete cându făcu vreo tocmală andesine, aşia şi Dumnedzău”.

Dosofteiu, Liturgiar, 1683, f. 28 b: „În svăntulu oftari sărutându preuţâi svintele daruri şi ei andesine, şi-s dzâcu: Hristos po sriade nasu”.

Acelaşi, Synaxar, 1683, mart. 26: „vădzând în toate dzâle pre creştinii umorât de ceea ce să-nchina la idoli, să voroviră andesine să strige mărturisindu pravoslaviia”.

Acest adverb ne întâmpină la tot pasul în Pravila lui Vasile Lupul din 1646; bunăoară:

f. 30: „cându să voru gălcevi doi oameni andesine şi va scoate den locu unulu pre altul u, de voru face aceasta amândoi într-o dzi, să nu să ciarte.”;

Ibid., f. 87: „să nu fie având andesine urăciune să-şi fie urâţi până la moarte.”;

Ib., f. 103: „cându va mărturisi muiaria singură cu gura sa cumu înainte di ce s-au răpitu au fostu făcută nunta andesine, atunce, de va face această mărturie găsindusă de puteria sa sau suptu ascultăria părinţilor” săi, o va crede giudeţulu.”;

Ib., f. 143: „la uciderea ce fac cuconii andesine ucând, iau o certare foarte micşoară...”;

Ib., f. 169: „de vor fi avutu mai de mult” andesine vrajbă”.

Ib. f. 181: „svădindusă den cuvinte andesine…”

V. Înde.

50 ANDIDIE. – v. Andivie.

ANDILÂNDI

ANDILANDI, n.pr.; t. de mythol. popul.: sorte d'oiseau fabuleux. Pentru caracteristica acestei păseri mitologice, ne ajunge deocamdată a reproduce următoarele cuvinte ale domnului L. Saineanu, Ielele, p. 31:

„În basmul Paserea măiastră (Ispirescu, Legende, p. 295 – 306) se povesteşte de o pasere cu mii de mii de văpseli, ale cărei pene străluceau ca oglinda la soare, care fusese mai întâi fica unui împărat şi, îndrăgostindu-se cu fratele său, fugise spre a se cununa cu dânsul; atunci naşa lor, o zână, nevrând dânsa să se întoarcă la casa-i părintească, o blestemă să se schimbe în pasere şi să răpuie viaţa a mii de tineri, pre cari îi va atrage de-a pururea prin glasul său. Cea mai vestită din aceste păsări măiestre poartă numele de Andilandi, despre care basmul astfel intitulat ne spune că este o pasere măiastră a căni cântare întrece toate muzicele pământeşti şi care are darul d-a ghici trecutul şi viitorul şi a citi în inimile oamenilor; acea pasere se află în palatul zânelor din împărăţia ielelor spre soare-răsare (Calend. basmelor, 1877, p. 18 – 33). În cântecele bulgăreşti fecioara mitică Adilenca se transformă într-o rândunică (Fligier, Ethnolog. Entdeckungen, p. 8). Cu forma românească Andilandi se poate compara albanezul delandus e, ndelandi's e «rândunică», pe care Miklósich o consideră ca provenind de la ipoteticul «hirundula» din «hirundo», de unde şi macedo-românul la n d u r a (Alban. Forsch. II, p. 31)”.

O rectificare e necesară. Andilandi este o aşa-numită în lingvistică reduplicare frântă din landi-landi, astfel că simplul la n d i ne duce drept la macedo-românul la n d u ră, fără vreo mijlocire a formei albaneze. la n d u r a presupune un prototip la n d a Saul a n de întocmai ca

„ghindură = glandulam” pe „ghindă sau ghinde = glandem”. Tipul reduplicat a fost dară lăndelânde, de unde, disimilându-se primul l şi urcându-se prin compensaţiune iniţialul înd – la and –, s-a născut a n de – 1 a n de şi de aci asimilativul Andilandi.

Prin urmare, ca element material, acest termen este daco-român şi macedo-român totodată, înrudit însă – fără îndoială – cu albanezul d el a n dă. Totuşi, latin e numai sufixul deminutival – ură = – ula în macedo-românul la n d ură. Tulpina românească la n d – şi albanezul delând – nu se pot lega d-a dreptul cu „hirundinem”, de unde daco-românul „rândunea” şi macedo-românul „arăndrunea = hirundinellam”.

Din italicul „hirundo” şi grecul xelisrov, Curtius (Grundz.3, 199) reconstruieşte un greco-italic xepev80 v. După fonetica albaneză, iniţialul d poate fi protetic sau să înlocuiască o aspiraţiune guturală: „la d albanese în parecchi ca şi dee considerarsi come protetica în principio delle parole, o prende îl luogo dell’aspirazione divenuta gutturale” (Camarda, Grammatol. I, 74). Înlăturându-se dară pe iniţialul ci şi pe sufixul – u şi e sau – i şi e, albanezul (de) la n d cu şi e) ne permite a restabili, alături cu greco-italicul xepev80 v, un prototip tracic levdsau levd –, de unde epiroticul delând – pe de o parte, pe de alta al nostrul a n de amplificat la macedo-români în lăndură şi reduplicat la daco-români în Andilandi = Lăndelânde.

Zâna bulgară Adilenka, pe care o baladă poporană din Rodop o reprezintă ca pe mireasa soarelui metamorfozată în rândunică (Geitler, Poeticke tradice, p. 51 – 5), nu poate veni din albanezul d el a n dă, ceea ce ar presupune adaosul unui iniţial a –, adică ceva cu totul contrar foneticei bulgare şi celei slavice în genere, ci 51

ANDILÂNDI

derivă din românul Andilandi prin pierderea disimilativă a primei nazale: A d i lenka = Andilenka, cu sufixul deminutival slavic – ka. Cu alte cuvinte:

gr-ital. xepevdov = trac 1 ev8–, 1 ev8

I

gr. xelidffiv, lat. hirundo alb. dălănduse rom. la n de (hirundinella) mac. – rom. la n d u ră, daco-rom. Andilandi daco-rom. rândunea, mac. – rom. arăndrunea bulg. Adilenka

Cât pentru filiaţiuni mitologice, v. Măiestru.

— Pasere.

— Rândunea.

ANDIVIE, s.f; t. de botan.: chicoree des jardins, Cichorium endivia. O varietate de cicoare. În neogreaca: evxl3 ia, emxl8 i, avxl8 i, (Weigel). Româneşte de asemenea, alături cu andivie se aude şi forma a n d i d i e. Ca şi din cicoare, din andivie se face salată. Altă dată se întrebuința nu puțin şi ca doftorie.

Tractat de medicină populară, circa 1790 (ms. În Arh. Stat.): „Pentru arsura ficatului, beutura să-i fie miere amestecată cu apă, sau apă de orz sau de pir, sau de a n d i d i i dumesnice”.

Ibid.: „Pentru umflarea cea cu puroiu – din ierburi foloseşte nalba, a n d i d i i, ştevie...”

V. Cicoare.

,)

ANDRAŞ

ANDRĂŞEŞTI, v Andreiaş.

52

ANDREA’s. ÎNDRE’s. UNDREA, s.f; Decembre. Nume poporan al lunii prin care se încheie anul şi care urmează imediat, după ziua sântului Andrei.

Alexandri, Poez. pop.2, p. 34: „Decembre, Andrea sau n ei o’s”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, dec. l, f. 186 a: „Dechevrie, luna lui Andrââ (a dHpă) 31 de dzâle are”.

Lexicon Budanum, p. 21: „findre, îndre, December, a festo S. Andreae quod 30 Novembris celebratur”.

Derivaţiunea cuvântului din numele st-lui Andrei n-a fost niciodată contestată; unii însă au pretins că el ne-a venit prin slavi, fiindcă rostirea poporană ar fi Andrei sau în d r ei şi fiindcă la sloveni această lună s-ar chema „Andreiscik” (Cihac, II, 2). Mai întâi, în dialectul sloven

decembre se zice „gruden”, nu „Andreiscik”, care înseamnă ziua de 30 noiembrie, şi numai într-un mod de tot sporadic se aplică la decembre; al doilea, niciodată româneşte nu se rosteşte „Andrei” sau „Îndrei” ca nume de lună, ci totdauna andrcă sau indică sau undrcă. Ipotoza slavică se întemeiază dară pe neşte premise false.

ANDREA

Forma românească andrcă corespunde d-a dreptul latinului Andreas = gr. Avăpeaj. Poate să fie o simplă coincidinţă că-n dialectul logudorez al limbii sarde novembre se cheamă „Santu A n d r i a”; în orice caz faptul este că la noi cuvântul e de provenință latină, nu slavică sau alta. Împregiurarea că românii se află puşi la mijloc între unguri şi albanezi face a crede că maghiarul „szent Andrâs hava = December” şi epiroticul „sen Endre = December” sunt ambele imitate de la români, căci ungurii nu puteau să împrumute albanezilor, nici albanezii ungurilor. Să nu uităm totuşi că şi-n medio-germana decembre se chema „şanţ A n d r ei's maint” (Reinsborg-Duringsfeld, în Jahrb. f. roman. Litt., 1864, p. 363). Va fi dară mai corect de a lăsa deocamdată la o parte genezea cea logică a acestui termen, mărginindu-ne a afirma numai sub raportul curat material că nu slavic, nici unguresc sau albanez, ci curat latin este al nostru Andrea = Andreas.

V. 1 Andrei.

— Lună.

— Neios.

ANDREA's. ÎNDREA's. UNDREA (artic. andreaoa, plur. andrele), s.f; 1. grosse aiguille en bois ou en metal, carrelet; aiguille d'emballage, aiguille a trepointe (Pontbriant); aiguille a tricoter, aiguille a passer (Costinescu); 2. t. de moulinage: tirant ou poutre portant le plancher du moulin; 3. t. d'agric.: une partie de la charrue, barre de fier qui relie le soc à l'âge; 4. t. d'anatom.: clavicule; au pluriel, andrele = veines hemorrhoidales. Toate sensurile, după cum vom vedea mai jos, se desfăşoară din înţelesul fundamental de a c.

I. Formele.

Deopotrivă răspândite sunt andrcă şi undrcă; mai rară e forma indică.

Baronzi (Limba, p. 161) pune pe andrea ca moldovenism faţă cu munteanul undrea; totuşi şi la olteni, mai ales în Mehedinţi (c. Cloşani, Glogova etc.) se zice andre, nu undre; de asemenea în Banat „andrcă, un ac lung de lemn” (S. Liuba, c. Maidan), iar în balada Iorgu Iorgovan din Dobrogea:

„Erau broaştele la muştele: Şerpii ca şi acele, Năpârci ca andrelele”.

(Burada, Călăt., p. 153)

„În loc de undrea la noi se rosteşte îndrea” (P. Minculescu, Putna, c. Ireşti).

Între cele trei forme este acelaşi raport ca între Andrcă, Undrcă şi Indică ca nume al st-lui Andrei, forma cu iniţialul afund cea organică.

II. Andrea de cusut.

Un ac mare de cusut lucruri groase, foarte trebuincios în orice gospodărie şi pe care în canţoneta lui Alexandri îl strigă pe stradă Herşcu Boccegiul: „Marfă! marfă! moruntuşuri! forficele. andrele. vacs pentru cibuţele”.

Când înseamnă unealtă de împletit la ciorapi sau sulă de care se servesc cizmarii, andreaua e totdauna de fier sau de oţel; pentru alte trebuinţe, poate fi metalică, dar adesea e de lemn.

V. 1 Ac.

Aaron-Hill-Poenar, I, 30: „a coi, undrea, ac mare, cu care se slujeşte cineva spre a petrece un şiret sau o sfoară prin chieotori”.

„Andrele se întrebuinţează pentru înseilat la mindire şi la saltele”. (I. Ghibănescu, Fălciu, c. Băseşti).

„Undreaua este un ac de lemn cu care se cos bubouale, un fel de veşminte de iarnă, făcute din lână cu păr lung pre partea din afară”. (G. Popu, Făgăraş, c. Lisa).

Se coasă de asemenea saci, ţoale, traiste.

Proverb:

„Am învăţat la undrea;
Ce voi să ştiu de dumneata?”
(Tocilescu, Rev., 1882, I, p. 231)

pe care-l aduce bătrânul Iordachi Golescu, înseamnă pe acei ucenici cari încep a se crede mari şi a dispreţui pe dascălii lor, din dată ce au învăţat pe ABC al unui meşteşug.

Andreaua figurează şi pintre credinţe poporane:

„Pentru ca strigoiul să nu iasă noaptea din mormânt şi să umble pe la neamuri, după moarte îi bagă Petre şi o undrea pe buric, şi atunci zice poporul că nu mai poate învia”. (I. Mirea, Teleorman, c. Socetu).

În alte locuri, se înfige în buricul presupusului strigoi un mic par sau ţăruş ascuţit la capăt.

V. lănin.

— Strigoi.

Andreaua de lemn fiind un par în miniatură, de aci prin generalizare se naşte aplicarea cuvântului la bârne în:

III. A. n d r e à la moară.

„Andrele se cheamă neşte lemne înăuntrul morii, care ţin podul” (I. Ghibănescu, Fălciu, c. Băseşti).

„Deosebitele părţi ale morii poporul le numeşte astfel: babalâc, temelia, deasupra temeliei andrelele, deasupra andrelelor doi pohotnici, deasupra pohotnicelor se pun curmezişuri. Andrele sunt acele grinzi care ţin temelia morii şi se învârtesc doi pohotnici pe ele”. (D. Arghirescu, Covurlui, c. Moscu).

„Andrelele la moară sunt două bucăţele de lemn cioplite lat, cari prind puntea în care stă fixat fusul, de căpătâiul unde e rezemat capătul grindeiului de la roata cu măsele, astfel că o andrea vine de o parte şi alta de altă parte a fusului”. (Dumbravă, Neamţ, c. Uscaţii).

Aceste andrele pe aiuri se cheamă tălpi.

54 v. Moară.

— Talpă.

ANDREA

Pe când terminologia morarului a avut în vedere

andreaua de lemn, din acea de fier s-a născut:

IV. Andrea la plug.

Pe alocuri această parte a plugului se cheamă custură.

„La pluguri vechi era un fier legat cu un cap de grindei şi cu altul de fierul cel lat şi se zicea undrea” (R. Michaileanu, Mehedinţi, c. Vânju-Mare; D. Vasilescu, Dolj, c. Seaca-de-Pădure).

„Andreaua este un fier lung care prinde fierul lat de grindei, având la capul de sus un alt fier zis amnar”. (R. Popescu, Mehedinţi, c. Isverna; C. Ionescu, c. Şişeştii-de-Jos).

Şi la bănăţeni această bucată de fier se zice andrea (A. Bociatu, Banat, c. Clopoţiva).

V. Amnar.

— Castură.

— Plug.

Alte două asociaţiuni de idei diferite au dat naştere la:

V. Andrea şi andrele în anatomie.

Dr. Polysu: „Undrea, os la pept, das Schlusselbein”.

În descântecul „de samcă” din Bucovina:

„Din faţa obrazului.
Din vederile ochilor.
Din spârcurile urechilor.
Din bercii nasului.
Din andrelele grumazului”.
(Marian, Descântece, 216, 218)

unde editorul observă că: „Andrelele grumazului numeşte poporul vinele cele de aur, germ. Goldadern, iară andreaua grumazului numeşte el cele două ciolane deasupra peptului de lângă grumaz”.

Osul numit andrea s-a zis nemţeşte „Schlusselbein”, latineşte „clavicula”, fiindcă la cei vechi cheia avea forma unui cui răsucit, de unde lăţineşte „clavis = clavus” şi chiar la noi „cui = cheie” în expresiunile „descui” şi „încui”, adică „ouvrir et fermer à clef”. Andreaua dară are aci înţeles de cui.

Cât se atinge de vinele hemoroidale numite la plural andrele, un paralelism semasiologic foarte interesant ni se înfăţişează în sinonimul englez „piles”, literalmente „pari” sau „stâlpi”, tocmai ceea ce înseamnă aci şi cuvântul românesc.

În ambele sensurile sale anatomice, andrea procede dară tot de la noţiunea fundamentală de ac, fie cel metalic = cui, fie cel de lemn = par.

VI. Filiaţiuni istorico-filologice.

Pentru andrea s-au propus până acum două etimologii deopotrivă imposibile: una, din latinul „intrare, ca instrument de intrare = penetrare” (Laurian-Maxim, Gloss., p. 317); cealaltă, din turcul i b r e „aiguille, aiguillon, pointe” (Cihac, II, 588). Precum din turcul „ibryq” s-a făcut la noi „ibric” şi din „ibrisâm” – „ibrişin”,

Iar nu „andric” sau „andrişin”, tot aşa nici din i b r e, de unde bulgarul „guberka = aiguille a passer”, nu s-a putut naşte andrea. Andrea este un deminutiv dintr-o formă cu accentul pe prima silabă, precum „surcea” vino dintr-un pierdut „surcă”, „vergea” din „vargă” etc. De unde însă derivă?

De la romani noi am păstrat pe „ac = acus” şi pe „sulă = subula (sulla)”; de la slavi am luat pe „igla”, sau mai bine pe deminutivul „iglitza”; cât despre andrcă, ea reprezintă în această pestriţă societate pe vechiul german n-a dala, actualul nemţesc N a d el „ac”. Vechiul german n-a dala, prin metateza nazalei, n ci al a, a trebuit să devină la români în d a ră, de unde deminutivul andrcă, în loc de a n d a r e a, prin aceeaşi contracţiune ca în „mătreaţă” pentru „mătureaţă” din „mătură = slav. met la”. Este un paralelism fonetic învederat între andrcă, prin „andărcă” din „îndără” = a n ci al a, pe de o parte, şi între „mătrcă (că) ” prin „măturcă (că) ” din „mătură” = „met la „pe de alta. Suprimându-se termenii cei intermediari, căpătăm proporţiunea:

andrcă: a n d ală: mătrcă: met la.

Cihac, care constatase cel dentâi foarte bine (II, 190) raportul între „mătreaţă” şi slavicul „metla”, lesne ar fi putut, să ajungă el însuşi la identificarea lui andrcă cu tudescul n-a dala, dacă nu-l împiedica sistema cea preconcepută despre absoluta neexistinţă a elementelor vechi germane în limba română, o sistemă pe care această filiaţiune o răstoarnă, după cum o vor răsturna mai la vale şi alte date. Vom adăuga aci numai una. Al nostru „ţândără = eclat de bois”, pe care Cihac (II, 429) îl confundă cu „ţundră lambeau, vieux manteau”, este un dublet etimologic cu „şindilă = bardeau”; dar „şindilă” vine din modernul german sau chiar din medio-germanul „Schindel”, pe când „ţândără”, cu accentul pe prima silabă şi cu trecerea finalului – ăla în – ară, se urcă tocmai la vechiul german „scântala” (citeşte: stândala), derivat din latinul „scindula”, din care însă nu poate să se tragă d-a dreptul românul „ţândără”, căci latinul scidevine la noi şti –, iar latinul – ula se face – ură.

V. Şindilă.

— Ţandără.

— Ţundră.

Neşte termeni industriali de cusătorie sau de lemnărie ca andrcă sau ţândără, intraţi la români imediat din vechea germană, adică înainte de secolul XI, cam zguduie aşa-numita teorie rosleriană, pe care Cihac s-a încercat s-o aplice pe tărâmul limbii. E ceva şi mai însemnat că andrea se află şi la macedo-români, unde industria veche germană nu avea cum să străbată, ceea ce – într-o opoziţiune diametrală cu acea teorie – ne indică neşte migraţiuni române medievale de la Dunăre spre Pind, iar nu viceversa.

V. Igliţă.

ANDREÈSCU
ANDRÈEŞTI } v. [1]*Andrei.*
ANDRÌI

56

1 ANDREI’s. ANDRII, n. pr. pers. m.; André. Andrei sau Andrii ne avenit de la slavi, înlocuind forma mai veche

Andrcă = lat. Andreas CAvăpeaj), care s-a păstrat numai în numele poporan al lui decembre.

ANDREA

Patronul acestui nume, apostolul Andrei, pare a fi fost odată cel mai socotit dintre toţi discipolii lui Crist pe întreaga Peninsulă Balcanică, unde fusese mai în specie câmpul activităţii sale evangelice; ba după unii părinţi ai bisericii, el ar fi călătorit şi prin Sciţia, iar cronicarul Nestor de la Kiev din secolul XII aduce tradiţiuni slavice despre petrecerea lui în Rusia (Karamzin, t. I, nota 66).

Dosofteiu, Synaxar, 1683, noembr. 30: „Şi dară alalţu ucinicu lua ca sorţulu alte părţ a pământului şi limbile ce era într-înse; iară Andreâu ce? mare şi iubită cinste şi parte luă; că i s-au venit toată Ţara Bithiniloru şi Pontul Evxinului. adică M a – rea-Neagră, şi îmbe părţâle Propontidei, adică mării cei de către Maria-Neagră de Ţarigrad, unde-i Ţarigradulu, ce ţânia până la sânulu Astachinului şi Paraplunului celui nainte, şi cu aceastia însoţâaşte şi vestita Halchidonă şi Vizantiia, şi neamurile ce sântu la Thrachiia şi Machidoniia şi cialia ce agiungu la Dunăre”.

În secolul trecut, la moldoveni mai circula încă legenda, pe care din gura poporului o culese atunci un călător rusesc, cum că în satul Serbeştii sau Troian din Covurlui, aproape de Dunăre, ar fi fost o bisericuţă clădită de către însuşi sântul Andrei.

Colonelul Meier, Opisanie Ocakovskiia zemli, Petersb., 1794, p. 67: „Din Valahia drumul lui Traian intră în Moldova lângă satul Şerbeştii, unde – după zisa moldovenilor – sf. apostol A n d r ei întemeiase cea dentâi biserică creştină”.

V. Serbeşti.

După credinţa poporană a românului, noaptea spre st. Andrei este un fel de jubileu pentru lupi şi pentru strigoi:

„Voi, cu suflete curate, Cu credinţi nestrămutate, Oameni buni, femei, copii! Voi, creştinelor popoare, Faceţi cruci mântuitoare, Căci e noaptea-ngrozitoare, Noaptea

sfântului Andrii!

(Alex., Mărgaritărele, XXIX)

N. Gane, Novele II, p. 311:

„— mă veţi ierta să vă spun că mână e sfântul Andrei.

— Ei şi?

— Apoi dă!... noaptea înspre sf. Andrei ştiţi că umblă lupii în potaie, şi Doamne fereşte să-i întâlnească cineva.

— Am eu cu ce să-i întâmpin.

— Cuconaşule, mă iertaţi, zău, de îndrăzneală, dar nu vă sfătuiesc. Sunt bătrân, am văzut multe. Se mai zice că înspre sf. Andrei umblă şi strigoii pe la răspânteni, pe la zăvoaie, pe la iazuri. Iaca, bine că-mi aduc aminte! îmi veţi da voie să ung încuietorile uşilor cu usturoi”. 57

ANDREA

Atât lupii, precum şi strigoii de la sf. Andrei se datorează unui şir de asociaţiuni de idei, care se desfăşură din împregiurarea că această zi cade la 30 noiembrie, adică este începutul iernii, „luna lui Cojoc” după cum zice poporul (S. Velişcu, Iaşi, c. Bădenii).

„Întâiul decembre se cheamă: Andrei cap-de-iarnă, precum întâiul mărţişor se zice: Dragobete cap-de-primăvară”. (A. Crişianu, Făgăraş, c. Mărgineni).

„Sântul Andrei e cap-de-iarnă” (I. Diaconu, Dobrogea, c. Luncaviţa).

Însă iarna este vremea lupilor. Lunile noiembrie şi decembre poartă în diferite graiuri epitetul de lupeşti: la germani „Wolfmon” sau „Wolfmânot”, la slavi „vicenec”, „vici mesic” etc. Iată dară de ce:

„Sfântul Andrei e peste lupchi” (D. Arghirescu, Covurlui, c. Moscu).

„Oamenii serbează pe sf. Andrei pentru a nu fi mâncaţi de lupi” (N. Iordăchescu, Neamţ, c. Timişeştii).

S. Mangiucă, Calendar, 1883: „Sânt-Andrei, ziua lupului, în această ziuă îşi vede lupul coada”.

„Gădineţul-şchiop sau ziua lupului cade la sf. Andrei; în ziua asta nu lucră nime din casă, ca să nu strice lupii oile şi caprele”. (P. Olteanu, Haţeg).

V. 1Apostol.

— Gadină.

— Lup.

„Poporul priveşte pe sf. Andrei ca pe izbăvitor de fiară sălbatice şi de strigoi” (V. Mircea, Iaşi, c. Copou).

Aci, alături cu lupi, ne apar strigoii, adică fiinţe licantropice, oameni-lupi, „loups-garous”; şi deşi acest element este posterior, totuşi el a luat în popor o dezvoltare covârşitoare în caracterul mitic al lui st. Andrei.

„Strigoii şi strigoaiele sunt un feli de oameni cari au coadă şi la sfântu Andrii să ung cu un feli de unsori, ies pe hoarnă şi merg pe la crucile drumurilor unde să bat cu limbghile meliţei”. (C. Rosescu, Neamţ, c. Bistricioara).

„În noaptea spre sfântul Andrei, toţi strâgoii şi strâgoaicele ies din morminte, încalecă pe meliţoaiele, şi meliţele de bătut cânepă, iau limba acestor meliţoi şi meliţe în mâini drept sabie şi să duc la hotare, unde să bat. Oamenii în sara spre sf. Andrei, ca să nu poată intra în casă strâgoii şi să le facă vreun rău, mănâncă usturoi şi fac şi cruci cu el pe la uşi şi ferestre, de mirosul căruia ei fug. A doua zi, ducându-se cineva la hotare, găseşte pietrele pline de sânge curs din cei răniţi”. (D. Alboteanu, Covurlui, c. Mastacani).

„Înspre sf. Andrei, strigoii şi strigoaiele se strâng cu toţii pe la răspântenii drumului şi joacă drăgaica”. (G. Bantaş, Iaşii, c. Stânca).

În graiul ţărănesc din munţii Moldovei: „Cătră dzâua di sfântu Andrii tăţ strâgoii, şi cu mort, şi cugii, s-adună în crucili drumului şi să bat cu linghili meliţoailor, pâr-la cântatu cucoşâlor, când să duc cu mort la locurile lor, iar cugii fug cari-ncotro, ostiniţ, păliţ şi zgârieţ, aşa cât poate cunoşti on om înţălept că îi o avut val noaptia ceia şi câs strâgoi. Di putoaria di usturoi fug strâgoii, ş-aista-i mari noroc”. (I. Bondescu, Suceava, c. Giurgeştii).

Contra tuturor farmecelor are o deosebită putere „usturoiul descântat la sfântul 58 Andrer, zice un descântec atribuit lui Ioan Damaschin (G.D.T., Poez. pop., 375).

ANDREA

O mare putere, după unii, are şi macul din acea zi.

S.F. Marian (Familia, 1883, p. 78): „Româncele ce voiesc ca vrăjitoarele şi strigoaicele să nu ieie mana de la vacile lor încungiură în noaptea spre sântul Andrei vacile, mai ales pe cele mulgătoare, cu mac, după cum merge soarele, şi-ncungiurându-le presură sămânţă tot de mac pe jos împregiurul lor”.

Din aceeaşi cauză, nu numai legumele, dar şi pomii de la sf. Andrei sunt cu noroc.

„În ziua de sf. Andrei se taie vergele din pomi roditori ca meri, peri, cireşi, pruni etc., care se pun într-un borcan cu apă aproape de sobă; aceste vergele înfloresc în ziua de Anul-nou şi copiii sorcovesc cu ele pe părinţi şi rude”. (Christu Cuţana, Craiova).

V. Drăgaică.

— Mac.

— Răbăie.

— Strigoi.

— Usturoi.

Românii personificând boalele cele mari, astfel că ciuma sau holera sunt reprezentate ca un fel de strigoaice, de aice printr-o nouă asociaţiune de idei:

„Sf. Andrei apără de ciumă, sf. Varvara de bubat”. (I. Poppescu, Dolj, c. Băileşti).

V. Haralampie.

De lupi, de strigoi, de boli, poporul se crede scutit prin vrăji.

Sânt-Andrei este dară una din zilele cele mari ale vrăjitoriei române.

V. An-nou.

— Vrajă.

Se mai ţin la st. Andrei şi alte obiceiuri poporane, în temelia cărora se află totdauna câte o asociaţiune de idei.

În basmuri, după cum gresia simbolizează muntele, tot aşa peptenele, prin însăşi forma sa I I I I I I I, ca şi când ar fi un şir de arbori, este un simbol al pădurii.

De aci, pădurea fiind a fiarelor sălbatice, urmează că:

„La sf. Andrei femeile nu se peaptenă” (A. Dobrea,

Iaşi, c. Cărnicenii).

„Poporul crede că acela care umblă cu peptene în ziua de sf. Andrei va fi mâncat de lup; de aceea mai cu seamă femeile se feresc în acea zi nu numai de a umbla cu peptenele, dar nici a-i rosti numele” (G. Şireteanu, Botoşani, c. Rănghileştii).

În fine, grija cea de căpetenie în acea zi fiind de a se feri de orice pierdere, de aci rezultă că:

„La sf. Andrei oamenii din popor nu se împrumută cu nemic unii de la alţii” (V. Stegariu, Tecuci, c. Corodu).

V. Circovi.

— Filip.

— Georgiu.

— Peptene.

În acest mod se înlănţuiesc următoarele asociaţiuni de idei:

Sf. Andrei serbându-se între novembre şi decembre, adică în luna lupilor, deci: el este peste lupi; unii oameni având fire lupească, anume strigoii, deci: e şi peste strigoi; epidemiile fiind strigoaice, mai ales ciuma, deci: e şi peste ciumă; de lupi, de strigoi, de ciumă, omul apărându-se prin vrăji, deci: este ziua vrăjilor; vrăjile servind a înlătura paguba, deci: usturoiul, macul, sorcovii de la sf. Andrei sunt cu noroc, şi nu trebui să dai nemic din mână în acea zi; peptenele însă simbolizând pădurea, de unde vin fiarele sălbatice, deci: de peptene să nu te atingi.

Încă o observaţiune mitologică.

Apostolul Andrei era frate cu apostolul Petru, şi-n credinţele poporane române ambii sunt puşi în legătură cu lupii; dar pe când Andrei e duşmanul lor, Petru 59

este, din contra, un fel de patron, care-i ocroteşte şi-i hrăneşte chiar în dauna oamenilor.

V. Petru.

Deminutivii din Andrei sunt: Andreiaş sau Andrieş, Andreico sau Andreică, Andraş, Andruş, Andruţ. Oarecând se întrebuinţa şi la femei: A n d r ei a (A.I.R. I, 89).

Numele Udre = Îndre, foarte des altă dată, rezultă

dintr-o fuziune poporană între Andrei şi Adrian (Cuv. d. bătr. I, 144), de unde se explică şi pierderea nazalei.

V. Udre.

Mai multe localităţi poartă numele patronimic de Andreeşti sau A n – d r i e şi t i (Frunzescu, ad. voc.) de la singularul Andreescu, Andriescu.

V. 2Andrei.

2 ANDREI, n.pr. m.; t. de mythol. popul.: sorte d'Atlas, ange-titan qui soutient la terre. Dintre numeroase legende poporane cosmogonice ale românilor, pe care le vom clasifica la locul său (v. Lume), una – povestită de bătrânul Ioniţă Lepădatu din comuna Perienii în Tutova – ne spune că: „La început eară Dumnezeu salta-singurel, şi unde suntem noi eară apă. Dumnezeu se plimbla cu corabie pe deasupra apelor, iar vaslaş avea un îngerel pe care-l chema Andrei”. Fiindcă acel Andrei se crezuse a fi tot aşa de puternic ca şi Dumnezeu, acesta, supărat, l-a azvârlit în apă, apoi dintr-o „bucăţică de mâl de pe aripa corabiei făcu o turtişoară”, de aci scoate pe Andrei de-i porunceşte s-o tragă spre apus, pe când însuşi o trăgea spre răsărit, şi astfel din acea turtişoară s-a întins pământul, iar îngerul cel semeţ, tot trăgând dedesubt în apă, s-a pomenit că „de atuncea şi până astăzi Andrei sărmanul ţine fundul pământului pe capul lui”. (Iancu D. Nour, Bârlad). În această legendă semizeul Andrei, pedepsit pentru mândria sa, ne apare cufundat în adâncurile noianului, unde stă înfipt purtând lumea întreagă, întocmai ca titanul Atlas din mitologia elenică:

„… Kefalfi te Kai aKam & T'nsi x-pessi…”

(Hesiod., Theog., v. 519, 747)

Dar cum oare va fi străbătut un asemenea mit la români? Ş-apoi de unde vine aci numele de Andrei, care n-are întru nimic a face cu apostolul Andrei şi cu alţi sfinţi omonimi? Legenda este învederat maniheică, originară din Persia şi pătrunsă până-n regiunea Carpaţilor prin faimoasa sectă a bogomililor. După doctrina maniheică, Ziditorul lumii a aşezat sub temelia pământului anume pe un înger care s-o poarte pe umeri: „der Omophorus ist

unten und ei ist es, der die Erde auf den Schultern tragt, und wenn ei vom Tragen ermudet, schuttelt ei sich und das ist die Ursache der Erderschutterung”. (Flugel, Mani, Leipz., 1862, p. 8, 89, 221). Pe acest Wmofopoj sau „Atlas laturarius”, după traducerea latină a St-lui Augustin, noi nu ştim cum să-l fi chemat persii. Nu cumva A n d r a sau A n dar, numele zendic şi huzvareşic al unuia dintre îngerii lui Ahriman în doctrina zoroastrică, adică într-o formă anterioară a maniheismului? Zoroastricul A n d r a, pe de altă parte, se ştie 60 că corespunde sanscritului I n d r a (Justi, Handb. d. Zend, p. 55).

ANDRIŞEL

Despre maniheism, şi-n specie despre bogomilism, la românii din veacul de mijloc, a se alătura cele zise de noi în Cuv. d. bătr. II, p. 250, 560 – 64. v. Arhanghel.

— Sarsailă.

— Satanailă.

ANDREIA. – v. Andrei.

ANDREIAŞ’s. ANDRIEŞ, n. pers. pr. m.; Androt, Andriot. Unul din deminutivii din Andrei, format prin sufixul – as, care în Andries scade la – es în urma scăderii tematicului – el a-i.

Din Andreias prin augmentativul – a n se formează Andreiaşan (A.I.R. I, 109).

V. 3-an.

Afară de localităţi numite A n d r i e ş, bunăoară două sate în Râmnic-Sărat (Frunzescu, Dict. top., 7) sau un cătun şi un munte cu straturi de sare în Putna (I. Ionescu, Putna, p. 30 – 34), din Andreias s-a născut numele mai multor sate sau cătune Andrieşeşti şi Andrieşeni (Codrescu, Buciumul, 1875, p. 38).

Rareori alături cu Andreias ne întâmpină Andraş sau Androş (A.I.R. III, 275), o formă ungurească, din care apoi vine numele topic Andrăşeşti (Frunzescu, l.c.).

Balada Şearpele:

„Departe, măre, departe, Departe şi nu prea foarte, Colo-n sat la Crătuneşti şi colo la Andrăşeşti”.

(G.D.T., Poez. pop, 438)

V. 1Andrei. ANDREIAŞAN. – v. Andreias.

ANDREICO’s. ANDREICĂ, n. pr. pers. m.; Androt, Andriot. Deminutiv din Andrei, prin sufixul rutean – e o, ca în „Nadăbaico”, „Petriceico”, „Nalivaico” etc. Între boierii lui Ştefan cel Mare, 1489, era păharnicul Andreico (A.I.R. I, 156; CFR. Ibid., 42). v. 1 Andrei. – co.

ANDRIŞEA. – v. Andrisel.

ANDRIŞEL (pl. andrişei), subst. masc., s. ANDRIŞEA (pl. andrisele), subst. fem.; t. de botan.: Geranium, bec-de-grue. O ingenioasă transformaţiune poporană din indrişaim sau indruşaim ori indruşai, nume mai răspândit al geraniului, frumoasă floare căriia turcii, persii şi arabii îi zic aţi sani sau ytyr – s ani „essence imperiale” (Şaineanu, Elem. turc., p. 58). Andriscă sau 61

ANDRIŞEL

andrisie se zice în Dobrogea (G. Chisencu, c. Satu-Nou; G. Ţarălungă, c. Văcăreni); andrisel se aude în Moldova (Mironescu, Tecuci, c. Găiceana).

V. Indrusai.

ANDRIŞIE. – v. Andrisel. ANDROACĂ. – v. Androc.

ANDROC’s. ONDROC (plur. androace, ondroace), s.n.; jupe en laine, jupon d’hiver, cotillon des paysannes. Un fel de f u stă. Se rosteşte şi aspirat: handroc, hondroc. În unele locuri se zice la feminin: androacă sau ondroacă (Făgăraş, c. Vaidarecea).

ţipescu, Opincaru, p. 80: „Hina Stanca şi-mpleteşte coadili, să poartă cu maramă pă cap, şi dasupra urechi ţi] drepte-nhige-n maramă ace cu floare verde or roşiie, cumpărate dă la negustori din târg; umblă cu brâu or cu beţiţe; poartă fotă, ondroc, rochie, fermine, scurteică şi zechiuţă”.

„Femeile în zi de lucru iarna poartă androace şi ciupage de lână, la cap se leagă cu tistimele, şi în picioare pun papuci”. (Th. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu).

„Peste iie sau cămaşă, femeile se îmbracă iarna cu androc, vara cu rochiţă” (Gr. Păltineanu, Transilv., Braşov, c. Ţânţari).

Androacele fac parte din ţeseturele casnice ale

ţărancei.

„Între ţeseture sunt şi handroacele femeieşti şi zechile bărbăteşti”. (P. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca).

„.pe rochii se ţese fluturi, pe androace cercuri”. (I. Crişianu, Făgăraş, c. Ohaba).

„Androc sau ondroc este o fustă de lână lucrată de casă în război, cu vergi albastre, verzi şi roşii; altele sunt lucrate numai cu albastru închis şi deschis. Se poartă mai mult de femei bătrâne, căci cele tinere spun că le roade pelea, fiind lână aspră” (P. Theodorescu, Ialomiţa, c. Şocariciu).

Fiindcă iarna vezi moşnegi cu cojoace şi babe cu androace, ingeniozitatea copiilor a plăsmuit epitetul de „cojocea” pentru om bătrân, iar „androcea” pentru femeie bătrână.

„Între sorţi sau vorbe întrebuinţate în jocurile copilăreşti se aude şi: tat-te cojocea, mă-ta androcea”. (Th. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu).

Androc n-are şi nu poate să aibă a face cu turcul anteriu (Şaineanu, Elem. turc., p. 122; Miklósich, Turk. Elem. I, 12), ci este nemţescul Unterrock, medio-germanul underroc „fustă”, de unde şi la ruteni a n dar a k, iar la poloni în de r a k, bunăoară în cronica lui Martin Bielski: „zastăl zone winderaku tylko = a găsit pe nevastă numai în fustă” (Linde). Forma română vine d-a dreptul din medio-germana, fără a fi trecut prin vreun dialect slavic.

Înainte de a fi ajuns îmbrăcăminte ţărănească, androcul fusese un port al boiere62 selor şi al târgoveţelor, la care în adevăr el era o haină „dedesubt = unter-rock”.

— ANDRU

În opoziţiune cu „haina deasupra”: mantale, blăni, şaluri. Tot aşa în Polonia inder a k se mai aude astăzi abia numai pe la ţărance, pe când la 1630 însăşi regina Ecaterina purta acolo un „androc roşu de adamască” (Golembiowski, Ubiory w Polszcze, p. 162, 285). Este un fapt ce se observă pretutindeni în istoria modei: când femeile de jos încep a purta un fel de îmbrăcăminte pe care-l văd mereu la cucoane, acestea se dezgustă şi o

schimbă, dar la ţărance, odată încuibată, ea rămâne după aceea mulţi ani, poate chiar secoli, încât la urma urmelor îşi închipuieşte cineva că este un port curat ţărănesc.

V. Alăută. – 2Alivenci.

— Catrinţă.

— Fustă.

— Neamţ.

— Sorţ.

— Vălnic.

ANDROCEA (plur. androcele), s.f; t. enfantin: vieille femme, matronne. v. Androc.

— Cojoc.

ANDRONACHI. – v. Andronic.

ANDRONESCU 1 „v. Andronic.

ANDRONEŞTI J

ANDRONIC, n. pr. pers. m.; Andronic, Av8 poviK6 j. Nu era rar altă dată ca nume de botez, de unde apoi şi ca nume de familie. Din forma scurtată A n d r o n vine patronimicul Andronescu şi topicul Androneşti.

Ureche, Letop. I, p. 113, sub 1461: „multă moarte s-au făcut în oastea lui Alexandru-vodă şi într-acel război au perit oameni de frunte, Onciul, logofătul cel mare, şi Coste şi Andronic”.

O localitate din Moldova se cheamă: Pomii lui Andronic (I. Ionescu, Dorohoi, p. 436).

În epoca fanariotică se întrebuinţa deminutivul Andronachi. Costache Negruzzi, Scrisoarea XXXI, vorbind despre fabulistul Alecu Donici: „Nu ne aducem aminte dacă mai trăia unchiul său logofătul Andronachi Donici, care singur cu bătrânul Flechtenmacher ştia pe atunci Pandectele, încât umbla asupra-i şi o epigramă care zicea:

„Dacă ai vreo judecată, Mergi la Donici de-o arată, Că el până şi-n pilaf va găsi vreun paragraf”.

ANDRONIM. – v. Filana. ANDRONIUS. – v. Critil.

— ANDRU. – v. – candru. – man.

63

ANDRUŞ

lă NDRUŞ, n. pr. pers. m.; Andriot. Deminutiv din

Andrei. de aci şi numele a doua localităţi în Basarabia: Andruşul – de Jos şi Andruşul – de Sus (Frunzescu, 7).

V. 1Andrei. – us.

2ANDRUŞ, n. pr. loc. m. – v. 1Andrus.

ANDRUŢ. – v. 1 Andrei.

— Druţe.

ANDUCĂ. – v. Handoacă.

ANERISESC (anerisit, anerisire), vb; „refuter, annuler, abroger, reduire; du ngr. avaipî, avaiew, aor. avalphsa, au» phsa" (Cihac). Termen juridic din epoca fanariotică, de scurtă durată şi uitat cu desăvârşire. Un act din 1817 (Codrescu, Uricar IV, 338): „hotărăşte domnia-sa şi aneriseşte dania de mai înainte". v. lGrec.

lă NEVOIE, adv. et subst; 1. dificilement, peniblement, a grand peine; 2. difficulte, peine. În opoziţiune cu lesne sau uşor. S-a format dentâi ca adverb din prepoziţionalul a şi nevoie, pentru ceea ce în graiul vechi se zicea „a – greaţă = ad gravitiem" (v. vol. I, pag. 380); ca substantiv, se întrebuinţează numai în locuţiunea adverbială: cu anevoie.

1. Adverb.

Dicţionar bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 422): „Anevoie. Aegre. Dificile".

În proverbi:

„Dacă răsipeşti meiul, anevoie îl aduni" (Pann, II, 87; cf. III, 72).

„Focul când se încinge, Anevoie se stinge".

(Ibid., III, 12)

„E anevoie când ajungi să cumperi orz de la gâşte" (Ib., III, 72). Proverb biblic la Cantemir, Divanul, 1698, pref.: „funea întreită anevoie se va rumpe = to scaptlov to evptitov xaxewi anoppayn Getai".

Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784, p. 14): „Niciun lucru nu vedem mai adese decât moartea, şi niciun lucru nu credem mai anevoie decât moartea".

O aşa-numită frământătură de limbă la copii, în Baronzi, Limba, p. 86: „Nu e anevoie a zice bou breaz-bârlobreaz, dar e anevoie a dârlobârlobrezi

dârlobârlobrezitura din oile Dârlobârlobrezeanului”.

Urmându-i de funcţionează ca adjectiv: e anevoie de făcut, de crezut etc., adică: e greu de

64

ANGARĂ

2. Substantiv.

Maximă fatalistă la Miron Costin, Letop. I, p. 293: „ce este să nu treacă, cu anevoie se mută cu sfatul”.

Acelaşi, p. 307: „e u anevoie se agoniseşte ce se pierde o dată”. v. Agreaţă.

— Lesne.

2A-NEVOIE’s. HA-NEVOIE, s.f. invar.; t. de med. popul.: mal caduc, haut-mal. Epilepsia are în popor o mulţime de numiri, precum: boala-copiilor, ducă-se-pe-pustii, năbădăi, năvârlii, zgihuială etc. Cei mai mulţi termeni indică groaza de a da un nume precis acestei teribile patime. Aşa, pe alocuri se zice: „Îl găseşte alte-halea” (Muscel, c. Măţău), sau simplu numai: „Îl găseşte” (Dobrogea, c. Beilic). De aceeaşi natură sunt numirile: a-b oală şi a-nevoie, adică boala sau nevoia aceea despre care mi-e frică să şi vorbesc.

A. Prijbeanu (Tocil., Rev. II, t. l, p. 388): „24 iunie până nu răsare soarele, (baba) caută cicoare şi îşi încinge mijlocul umblând toată ziua cu ea încinsă, pe urmă o usucă zicând că-i bună a o băga în baia copiilor de epilepsie, sau cum o numesc ei: ă-b oală”.

În unele locuri se rosteşte aspirat: ha-boală (N. Panaitescu, Muscel, c. Băjeşti). Cu acelaşi sens peste Carpaţi se zice: ă-nevoie sau hânevoie. „Între înjurăturile poporului de aice se aude: călca-te-ar ha-nevoie!...” (G.D. Păltineanu, Braşov, c. Ţânţari).

În Banat se zice: „aflat de nevoie” (S. Liuba, c. Maidan). v. A-bubă. –! Ale.

— Ducă-se-pe-pustii.

— Nevoie.

ANEVOINŢĂ. – v. Nevoinţă.

ANEVOIOS, –OASĂ, adj; dificile, penible a faire. Sinonim cu greu şi cu adjectivalul anevoie, de care totuşi

se deosebeşte întrucâtva: e g r eu sau e anevoie de făcut şi lucrul pe care noi n-am încercat încă de a face, dar îl judecăm că aşa este; e anevoios însă numai atunci când noi stăruim a face ceva şi întâmpinăm pedeci.

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 27: „Basarabii şi alţii câţi putuse să scape din mâinile tiranului, după multe şi anevoioase rugăminte, dobândiseră în sfârşit ajutor de la Împărăţia turcească”. v. Greu.

— Nevoie.

ANGARA (pl. angarale) s. ANGAREA (pl. angarale) s. ANGĂRIE (pl. angării), s.f; corvee, taille, servitude, vexation fiscale. Cuvântul este la noi cu mult mai vechi decât epoca fanariotică, însemnând în modul cel mai general orice fel de dări în bani, în natură sau în muncă, datorite statului direct ori indirect. Cu acelaşi sens se întrebuinţează la toate popoarele de pe Peninsula Balcanică, dar era nu mai puţin răspândit în Europa întreagă din veacul de mijloc sub forma angaria, angar i-a e „onera agris aut personis imposita, quaelibet vexatio vei injuria” (Du Cange). 65

ANGARĂ

La români dară el poate fi din neogrecul ayyapla sau turcul angariya, însă ar putea să fie şi mai denainte.

Miron-Vv. Movilă, 1629 (A.I.R. I, 119): „să aveţ a lăsa foarte în pace de toate angăriile satul Borăleştii: numai să aibă ei a-şi plăti cisla lor cătă va hi scrisă în visterul domnii-mele; nic iliş să dea, nic sul-u, nici untu. nic lup, nic o angărie”.

Iliaş-Vv. Alexandru, 1666 (A.I.R. I, 120): „să fie împace de dajde şi de zloţ şi de lei şi de taleri şi de galbeni şi de alte angherii de toate de câte sintu pre alţi mişei în ţara domniei mele”.

Mihaiu-Vv. Racoviţă, 1708 (A.I.R. III, 271), întemeind o colonie din Polonia, promite că: „oricăţi de mulţi ar hi, de la domniia-mea vor hi în pace de toate dările şi angăriile până în şese luni”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 19: „Acest Dimitraşco-vodă au scos hărtii pre feţele oamenilor, care angărie până

atunce n-au mai fost în ţară nici la o domnie”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p.193: „Aşa într-acest an s-au deschis oştire împărăţiei turcului cu Moscul, care viind şi la domnul multe porunci împarăteşti pentru zaherele la sărhaturi, care, boi şi alte angării, pod în Dunărea la Oblucită, cherestele şi alte multe nesfârşite angării...”

Acelaşi, p.268: „În ţară era foarte cu greu, că angăriile şi cheltuielile erau multe şi banii ce ieşia nu le ajungia”.

Zilot, Cron., p. 6, vorbind despre fanariotul Constantin Hangerliu:

„Că cum s-aşeză în scaun, alt nimic nu-ngrijui Decât: oare cum ar face ţara rău a jefui? Se aflară şi d-aicea asemenea râvnitori Şi cu dânsul împreună pe o cale călători, şi mai întâi sfătuiră să scoată o angarea Pre boieri de toată starea şi pă bresle foarte grea, Pă mănăstiri şi pă schituri, şi văduvele să dea Fieşicare după stare-i, că şi lor li s-ar cădea”.

ceea ce se numea „găleata lui Hangerliu”, la care însă el a fost silit a renunţa:

„Slavă ţie, împărate! cela ce din început Rău în bine totdauna prin rugi ni l-ai prefăcut, Precum şi aicea iarăşi arătaşi minunea ta, Că-i făcuşi fără de voie angareaua a ierta. Deci aceasta fu cum fuse, că fu Dumnezeu cu noi, Dar pentru nemulţumire, ne lăsă iar în nevoi, Că-ncepu iar stăpânirea sfaturi rele a croi: Orice huzmet al cămărei pe ţară a-l îndoi. Cum şi fu astă-ndoire mai întâi la oierit, Care cu destule zoruri din ţară s-au împlinit; Veni vremea dijmăritul a se scoate-obicinuit, şi acesta născociră de-l scoase iar îndoit.

Se sili săraca ţară îndestul de l-au răspuns, Numai pentru ca să scape şi de acest foc nespus; Când făcu o socoteală că au scăpat negreşit, Iată şi tutunăritul iar îndoit i-au izbit. O, săracă ţară oarbă, ce socotişi că scăpaşi!...”

Oieri t, dijmărit, tutunărit şi câte şi mai câte alte huzmeturi, acestea erau angaralele, angărelele sau angăriile, a căror aducere aminte cam cu anevoie se va şterge din graiul poporului.

Costache Negruzzi, Scrisoarea XXI: „Uneori, când poporul se simţea asuprit şi jignit în drepturile sale, se auzea sunetul clopotului de dandană. Atunci mahalalele îşi vărsa gloata piste oraş, şi norodul nu se liniştea, nici clopotul nu tăcea, până nu se vedea scăpat de angării”.

ţipescu, Opincaru, p.29: „E! E! Dragu mieu! Voitori ţi] tăi dă bine-s boi ţi], femeia, vaca, oili, teşcoiu cu bani ţi] şi mălaiu sacului, mai ales. Aia te scapă dă angarale, aia te feresc dă belele”.

Cântecul pandurilor de la 1821:

„Mi-am vândut şi cămăşioara şi-mi cumpărai săbioara! Pluguleţul meu nebun, Cum te prefăcuşi în tun! Vezi, aşa mai poţi ara Şi mă scapi de angară!”

(G.D.T., Poez. pop., 484)

Balada Macovei:

„Adunarea se strângea; Dar de vorbă ce vorbea? Că la Macovei în sat Nici că mai este de stat, Că te ţine-n mune-afară Cât ţine ziua de vară Numai pe zece parale Pentru bir şi angarale...”

(Ibid., 297)

V. Bir. – 2Mâncătură. ANGĂRIE. – v. Angara. ANGĂRLÂC. – v. Agărlâc.

ANGER. – v. Hanger.

67

ÎNGHEL

lă NGHEL (plur. angheli), s.m.; t. de theol.: ange. Din latinul a n g el u’s ne-a venit înger; din grecul agyeloj prin slavicul arrEA, dubletul anghel, care însă numai ca nume de botez a rămas în graiul poporan, deşi nu este rar în vechile texturi.

Legenda sf. Dimitrie, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al Bis. Sf. Nicolae din Braşov, p.100): „Dumnedzăulu lui Dimitrie, Dumnedzăul creştinescu, acesta tremise anghelulu său”.

Text omiletic (ibid., p.273): „tremite-voiu anghelulmieu înaintea feţeei tale”. Altul (ib., p.596): „Înaintea judecatei lui Hristos, unde anghelii cu frică şi cu cutremuru sta-voru...”

Uneori acelaşi text întrebuinţează deopotrivă pe înger şi pe anghel. Aşa în Omiliarul de la Govora din 1642:

p. 49: „acolo veri vedea cum îngerul Domnului, păzitoriul tău, dă seamă spre tine înaintea lui Dumnezeu, că de multe ori te-au arătat calea pocaaniei şi nu ai vrut să mergi pre ia; ce şi de aceasta te vezi ruşina şi veri întoarce ochii tăi spre stânga, ce şi acolo veri vedea pre anghelii cei iuţi”.

p. 62: „atunce va sta alt anghelu presoare şi va striga cu glas mare spre pasările de supt ceriu grăind: adunaţi-vă la cina lui Dumnezeu cea mare ca să mâncaţi trupurile împăraţilor pământului şi a puternicilor cestui veac, cai şi pre ceea ce şed pre ei; acicea îngerul chiiamă pre diavol”. v. 2Anghel.

— Înger.

2ANGHEL, n. pr. pers. m.: Ange, comme nom de bapteme, quelquefois nom de famille. Ca nume de botez, se serbează împreună cu arcangelii Gavriil şi Mihail la „Sfinţii Voievozi” (8 noiembrie), căci în calendarul răsăritean nu se află Anghel, afară de un sfânt nou bulgăresc, căruia românii de pe lângă Dunăre îi zic în glumă la deminutiv Angheluş şi care n-are nici chiar la bulgari vreo zi a sa. Din Anghel derivă patronimicul Anghelescu, foarte răspândit prin oraşe, şi topicul Angheleşti, după cum se cheamă mai multe localităţi (Frunzescu, Dict., 8).

Act muntenesc din 1608 (Cuv. d. bătr. I, 160): „Pårvul log ot Rudai Frăncul ot Potăroşani şi Anghel comis ot Sărăcineşti”.

Altul din 1626 (ibid., II, 243): „Voica de 9 aaii şi Agghelu de 8”. Act din 1728 (M-rea Cotrocenii, Arh. Stat.): „Adică eu Sărban fecorul lui Sărban Scutelnecul ot Trestiiani dat-am acest credincos al mieu zapis la mâna sfinţii-sale părintelui Gherasim egumen ot sfânta

mănăstire Vălenii ot sud Sac, unde să cheamă şi să prăznuâaşte Adormirea Precistei, ca să fie de bună credinţă, precum să se ştie că am vândut sfinţii-sale o moşie de la Buchelaş, care moşie să cheamă a A n – gheleştilor ot sud Praov, care moşie mie-au fostu şi mie cumpărătoare de la Stan şi de la fraţii lui ce să zic Angheleşti”.

În Oltenia se cântă o baladă poporană despre haiducii Anghel şi Dragul din codrii Bălaciului.

68 v. Bălaci.

— Dragul.

ANGHELINA

Un alt bandit, numit Radu Anghel sau Radu al lui Anghel din satul Grecii în districtul Dâmboviţei, devenise atât de vestit în timpul lui vodă Cuza, încât îşi are şi el un cântec poporan, care se începe aşa:

V. Haiduc.

Lui Anghel corespunde femininul Anghelina cu deminutivul Angheluşă. v. Anghelina.

— Anghinară.

ANGHELICĂ’s. ANGHILICĂ, s.f; t. de botan.: Angelica archangelica, Angelica sylvestris, angelique, racine du Saint-esprit. Nu trebuie confundat cu a g l i că, care se aude uneori în popor sub forma de anglică, anglici, anglicel.

„Anghelica, sau cum zice poporul anghilică, buruiană sălbatică crescând prin munţii Carpaţi pe locuri calcaroase expuse către soare, se întrebuinţează de către popor ca leac în durerile de stomac şi-n colici sau vătămătură. Se bea cu apă sau cu rachiu”. (I. Mironescu, Neamţ, c. Dobreni).

Anghilica, cu o floare albastră mare şi cu frunze late, e bună pentru tuse”. (P. Căderea, Neamţ, c. Bistricioara).

După drii Szabó şi Czihak (Flora, 1863, p. 187), românii mai întrebuinţează anghelica contra lângorii şi contra boalelor de gură la vite.

V. Aglică.

— Antonică.

— Bucinis.
— Îngercă.
ANGHELINA, n. pr. pers. f; Angeline, Angele. Nume de botez, foarte răspândit altă dată şi care corespunde masculinului Anghel.
Act muntenesc din 1639 (Cond. mrii Hurezu, Arh. Stat., p. 461): „Vladuli Stan ot Curtişoară sinu Anghelinei Oarbei au vândut partea lor”.
Astăzi e mai obicinuit deminutivul Angheluşă.
Alexandri, Iorgu de la Sadagura, act. I, sc. 5: „Ceaiul de soc, după cum zici, îi tare folositor pentru cataroi; dar socot că floarea teiului îi şi mai bună. Întreabă, dacă nu mă crezi, pe baba Angheluşa, ştii, cea care face dresuri de obraz”.
Doina Seapte fete:
„Frunză verde de cireşi, Radu lui Anghel din Greci Şi cu popa din Cindeşti Bea ţuicuţă la Boteşti. Oamenii aşa-i zicea: Bea, Radule, nu prea bea, C-uite potera-i colea”.
(S. Negoescu, Dâmboviţa, c. Raciu)
ANGHELÈSCU
ANGHELÈŞTI } v. 2*Anghel.*
„Una-i Vişa, una-i Muşa, A treilea e Brânduşa.

A patrulea-i Angheluşa, A cincilea-i Catinca, A şeaselea e Voica, A şeptelea Ilinca, Toate-au fost mândrele mele, şi cât m-am iubit cu ele Le-am dat salbe şi inele”.
(Alex., Poez. pop.2, 346)
Într-o ghicitoare din Bucovina despre „cloşca şi uliul” (Marian, Ornit. I, 124), cloşca poartă epitetul de Angheluşă:
„Angheluşa fierbe pere, Tandalic vine şi cere; Angheluşa nu se-ndură, Tandalic vine şi fură”.
V. 2Anghel.
ANGHELUŞ. – v. 2Anghel.
ANGHELUŞĂ. – v. Anghelina.
ANGHERIST 1 v. Anghirete. ANGHILEST
ANGHINARĂ’s. ANGHINARE (plur. anghinari), s. f; t.

de botan.: Cynara scolymus, arhichaut. Plantă culinară. Din neogrecul agXivapa sau din turcul enghin ar, cari vin ambii din vechiul grec, xivapa (Cihac). Doina Săbărelul:

„Foicică d-anghinare! Cât mi-e Argeşul de mare, Haz ca Săbărelul n-are: Săbărelul mititel, Se vede peştele-n el”.

(Vulpian, Text, p. 101)

Ghicitoarea despre anghinare:

„A n g h el u şi C-un picioruş, Haine verzi Până-n pământ”.

70 (G.D.T., Poez. pop, 248)

ANGHIRĂ

Aci gluma poporană s-a acăţat de asemănarea fonetică pentru a preface pe anghinară în Angheluş, după cum într-o altă ghicitoare preface pe „puica nadoleană” în „N a t al i ţ a”. v. Anadoleancă.

Anghinarea având o înfăţişare spinoasă, de aci în Ardeal se zice anghinar a – sălbatică la un fel de scaiu: „Bergdistel, Onopordum acanthium” (S. Bărcianu). v. Scaiu.

ANGHINARĂ-SĂLBATECĂ. – v. Anghinară.

ANGHINĂ, s.f; t. de med. – v. Gâlcari.

— Lepădătură.

— Sopâraiţă.

2ANGHINĂ, s.f; t. de comm.: sorte de toile ordinaire. Costinescu, Vocab. I, 43: „Anghină, o materie ordinară ţesută din cânepă”. Laurian Maxim: „Anghină, ţesetură din fire de bumbac colorată”. Cuvântul ni se pare a fi o interesantă românizare dar n-a n k i n, numele chinezesc al unui fel de pânză proastă, răspândit prin comerciu în toată Europa. Este interesant că aceeaşi transformaţiune s-a făcut în dialectul sard: „a ne h în a tela di Nankin da cui ha preso îl nome” (Spano, ad voc.). v. Alestincă. – 2Americă.

— Anglie.

lă NGHIRĂ’s. ANCHIRĂ (plur. anghire, anchire), s. f ancre. Din grecul agxupa.

Un glosar, circa 1600 (Cuv. d. bătr. I, 291): „anchira, măţele corăbiei ce aruncă în mare cu funile şi ţin corăbiia”.

Codicele Voroneţian, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.),

Act. Ap. XXVII, 40:

„Şi anchira adurară şi lepădară întru mare”.

„... Kai taq agKopaj evwveij Tqv

Salaccav...”

unde în Noul Testament din 1648: „şi trăgând sus măţele, slobozică-o (corăbiia) mării”.

Critil şi Andronius (Iaşi, 1794, p. 34): „strângându vetrile şi aruncându anghinle, fieştecare dintr-înşii au începutu a sări la uscatu”.

Lexicon Budan, 21: „Anghiră, cătuşă, mâţă de fier”.

Dar la Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), ps. LXVIII, ne întâmpină forma a n h o ră, corespunzătoare latinului a ne h o r a:

„Şi stare a n h o r ei mele nu e Unde între valuri să se puie”.

Şi oraşul Angora din Asia-Mică, greceşte de asemenea Agkupa, se zicea româneşte A n g h i r a.

Şapte-taine, 1644, p. 270: „fără săborulu de la Anghira, în 20 de capete, scrie de învaţă”.

71

ANGHIRĂ

Dosofteiu, Synaxar, 1683, mart. 22: „Vasilie prezviterulu de svănta besiarică A n g h i r a”.

V. Cătuşă. – 2Mâţă.

2ANGHIRĂ, t. de geogr.: Ancyre. – v. 1Anghiră.

ANGHIREATE’s. ANGHILEST’s. ANGHERIST’s. ANGHELES; t. de theol.: recueil de musique ecclesiastique. Aşa numeau românii manualul de cântări religioase pe opt tonuri, compus de St. Ioan Damaschin şi pe care grecii îl numesc OXxroh Zşi, slavoneşte „Osmoglasniku”. Cuvântul e cu atât mai curios, cu cât cele patru forme divergenţi, departe de a înlesni etimologia, o îngreuiază.

Între cărţile mănăstirii Galata, din 1588 (Cuv. d. bătr. I, 196): „1 praxeu, 1 anghinate, 1 triod”.

Dosofteiu, Paremiar, 1683, Canon na Văzneseniia, f.73 b: „de iaste slabu la priciapere, citească Osmoglasniculu adică Octaihulu ce-i dzâcemu noi

Anghilestulu, că va afla toate cuvintele acestuia psalomu răşchirate, clăcuite prin canoane”.

În registrul manuscriptelor de la mănăstirea Neamţului, făcut de episcopul Melchisedec (Tocil., Rev. II, t.1, p.130): „Angherist (octoih) de la glas 5-lea înainte. Folio mic”.

Acelaşi prelat descrie un manuscript slavon din biblioteca domnului D.A. Sturdza, intitulat: „bhmwh CTrw Aha. Cârn CTaa KHHra riEMaa flHrEAEC np-BUH c-Tvopi w cvoerw npavaro CTsamra n-ai reopiTE bea Whhk. H kh-thh-Anna h Aa SE b

CBOH HOBOC & AaHHUH KTU MOHalTHP, & OBEMUH n «Ar «pTE PEWH. Da Ejă ET HM BMHaa naMT H poahteaem ha. H c-TBopic-CTaa KHHra bahh Hw VacHALE boeboa-Ba-l spM h. (7148). Mea ren. h.

Adică: În numele Tatălui şi al Fiiului şi al Sântului Duh. Această sântă carte ce se cheamă întâiul Angheles o făcu din dreapta sa agonisită pan Georgie vei (mare) păharnic şi cneaghinea Anna, şi o dădu în a sa nou-zidită sântă mănăstire numită podgoria Peon, ca să fie lor vecinică pomenire, şi părinţilor lor; şi s-a făcut sânta carte în zilele lui Ioan Vasilie-voevod, în anul 7148 (1640) luna ianuarie 8”. Apoi se adaugă într-o notiţă: „Octoicul se numea Angheles sau Angherest şi era despărţit în două tomuri. Tomul întâi cuprindea glasurilel, 2, 3 şi 4. Tomul al 2-lea cuprindea glasurile 5, 6, 7 şi 8. Tomul întâi se numea Anghelesul întâi, al doilea – Anghelesul al doilea” (Tocilescu, Rev., t.5, p.146).

Printr-o scrisoare, episcopul Melchisedec ne împărtăşeşte că cuvântul i se pare a fi derivat din agyeloj, „pentru imnurile sublime cuprinse în Octoih, pe care bătrânii noştri cărturari le priveau ca cum ar fi inspirate de înger i”. Această ipoteză se întăreşte prin aceea că şi-n muzica bisericească rusească unele cântări se numeau aHrEAhlKia, adică „îngereşti” (Drevnosti, Moscva, 1865 – 7, Archeolog. Slov., p.23). Este probabil că acest plural slavic au fost tradus româneşte prin angheleşti, de unde apoi, considerându-se ca substantiv, s-a format singularul

angelest, 72 anghilest, după cum este la mitropolitul Dosofteiu. Rămâne însă foarte anevoie

ANGLIE

de explicat, în orice caz, variantul anghinate în textul din 1588, care se apropie de grecul agxupa „ancre, symbole du salut”.

Lăsând etimologia la o parte, este important de a constata cu această ocaziune că românii începuseră a-şi forma o terminologie muzicală bisericească proprie a lor. v. Catavasiar.

— Psaltichie.

ANGINĂ. – v. Anghină.

ANGIU. – v. Hangiu.

ANGÂŞ, subst. n., s. ANGÂŞLĂ, subst. f; sorte de heche ou ridelle du chariot. Cuvânt pe care-l cunoaştem numai din Dobrogea.

„La un car ţărănesc, loitrele cele lungi cu ţepuşi pentru snopi se cheamă angistă...” (St. Voinea, Tulcea, c. Somova).

„Carâmbii de la loitrele carului, în care se vâră spetezele, se numesc angisuri...” (I. Alexandrescu, Constanta, c. Aliman). De unde vine? v. Car.

— Carâmb.

— Loitrd.

ANGLIE, s.f; t. de comm.: sorte d, etoffe tres ordinaire, de provenance an – g la is e ou supposee telle. şi la serbi „A n g 111 a, englisch Tuch, pannus anglicus” (Karadzi). Din anglie se făceau haine femeieşti şi bărbăteşti. Cuvântul rămâne cristalizat în poezia poporană, care îi mai adaugă uneori pe proteticul d: danglie.

I. Creangă, Stan Păţitul (Conv. lit., 1877, p. 24): „Am mai văzut dăunăzi umblând pe aici prin sat un ciofligar de-alde tine, dar acela era oleacă mai chipos şi altfel îmbrăcat:

ANGLICA

ANGLICI, ANGLICEL

} v. Aglied. - Anghelicú.

Cu antereu de canavaţă Ce se ţinea numa-n aţă, şi cu nădragi de anglie, Petece pe ei o mie.

şi când mergea pe drum, nădragii mergea alăturea cu drumul. Satira poporană Pastile ţiganilor:

„Iute în cort s-a băgat şi-n giubea s-a îmbrăcat, într-o giubea Ce mult plătea: Căptuşită cu valeu, Numai aţe de un leu.

73

ANGLIE

Cu mantă de-anglie cu peteci o mie”.

Balada Iosif, de lângă Braşov:

O doină tot de acolo:

„Din umeri până-n călcâie Tot în haine de anglie să mergeţi la cununie”.

„Eu ţi-am spus, mândruţă, ţie să-ţi faci iie De anglie

Să-mi fii dragă numai mie; Tu ţi-ai făcut de părgat, Să fii dragă şi la alt”.

Cântec din Ardeal (c. Bucium-Seasa):

„Ea – n cămară se băga Şi frumos că se gătea, Din creştet până-n pământ Tot în haine de argint, Din creştet până-n călcâie Tot în haine de danglie...

(G.D.T., Poez. pop, 262)

(G.I. Bibiceseti, col. ms.)

(Ibid.)

(Tribuna din Sibii, 1886, p. 545)

V. 2America.

74

ANICĂ, n. pr. pers. f; diminutif d A n-a: Annette. Sinonim cu Ancă, An cuţă, Aniţă, Anuţă.

Cântec poporan din Fălcii (I. Ghibănescu, e Băseşti):

„Frunză verde de mătase.

Anică frumoasă! Pe cea vale-ntunecoasă.

Anică frumoasă! Vine moartea mânioasă.

Anică frumoasă! Cu cuţite şi cu coasă, Anică frumoasă! Să-mi ia sufletul dinoasă, Anică frumoasă”.

ANIN

La danţul poporan moldovenesc numit horodinca, una din strigături este:

„Hai să jucăm horodinca, Că s-a măritat Anica!...”

pe când la polca-hora:

„Hai să jucăm polca-hora, Că s-a măritat Tudor al”.

(P. Mohor, Tutova, c. Puieşti)

v! Ana.

— Anuţă.

! ANIN’s. ARIN (pl. anini, arini), s.m.; t. de botan.: Alnus, aune. Unul din arborii cei mai obicinuiţi în pădurile şi luncile României. Forma cu – nse întrebuinţează mai mult în Muntenia şi-n Banat, forma cu – rân Moldova şi-n Ardeal. Anin nu derivă din latinul ălnus (Cihac), fiind o după pedecă fonetică: mutarea accentului şi epenteza unui i tonic. Din ălnus s-ar fi născut cel mult în i n, ca „dâfin” din „dâphne” şi ca portughezul „ălemo = ălnus”. După cum francezul „chene” nu vine din „quercus”, ci din adjectivul „quercinus”, italieneşte „quercino”, întocmai aşa românul anin se trage d-a dreptul din al n şi nu’s. Să se observe că şi sinonimul italianul „ontano” derivă dintr-un adjectiv „alnetanus”.

Neculce, Letop. II, p. 244: „dacă s-au făcut zică, s-au apropiat prin arini lângă sat pre din gios de curte într-o râpă”.

Doina Singur pe lume:

„Frunză verde de anin, Cine-i ca mine străin? Numai mierla din păduri, Cârstelul din arături”.

(G.D.T., Poez. pop., 283)

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 88: „salba moale şi teii cresc amestecaţi cu falnici jugaştri, cu plopi nalţi şi subţiri, cu anini uşurei”.

Aninul e de două feluri: anin-n e g nu „alnus glutinosa” şi anin – r o şi u sau anin-a l b „alnus incana”, ambele diferind prin frunziş. Despre o a treia specie, v. Liliac-de-munte.

S. Fl. Marian a studiat însemnătatea poporană a aninului în Bucovina, unde – zice el – din arin-n e g r u, fiind crezut că putrezeşte cu greu sau chiar niciodată când se află în umezeală, se fac „colaci la fântână”, adică se cercuieşte temelia la puţuri; de asemenea se fac „coveţi şi

troci pentru porci”. Apoi din coajă sau scoarţă se face „cruşală sau curşală, un fel de argăseală” pentru opinci: „opincile cruşite sau curşite se fac roşii întunecate şi ţin mai mult decât cele necurşite”. Mai departe, atât scoarţa precum şi buburuzele de arin-n e g nu figurează în medicina poporului: buburuze ca leac de „cel-perit” şi de orbalţ; scoarţa, pisată ca făină, se presară peste „bubele cele rele”. Afară de aceasta, scoarţa se mai întrebuinţează şi la vite când bolesc de 75

ANIN

picioare, făcându-se o „cruşală” în care boii sau oile cele bolnave stau până ce li se roşesc picioarele.

V. Colac.

— Covată.

— Crusesc.

Aninul are o mare însemnătate şi-n industria poporană. Din anin-n e g r u, fie scoarţă, fie bobiţe, fac ţărancele negreală, adică văpseaua cea neagră pentru ţeseturi: „nu numai diferite lâneţe, ci şi mantale şi sumane lăi, scule de buci, de bumbac, de in şi alte pânzeturi, precum şi aţe la opinci, cari sunt făcute din lână albă de capră”. Bobiţele sau buburuzele de anin se cheamă în Bucovina anine sau ar în e.

V. 2Negreală.

„Arinul vindecă de cel-perit; faci din el tabac şi tragi pe nas, sau îl ferbi cu apă şi bei”. (I. Nour, Bârlad).

v.2Perit.

Pentru ca strigoiul să nu învie, îi bat „un ţăruş de lemn de arin drept în inimă”. (I. Gheorghiu, Iaşi, c. Cârjoaia).

V. Strigoi.

Peste Carpaţi, în loc de arin se aude mai mult forma arine (Sibii, c. Orlat; Făgăraş, c. Lisa, c. Bucium etc.), în Banat anine, după cum se zice pe alocuri şi-n Oltenia (I. Iliescu, Vâlcea, c. Recea).

O doină din Ardeal:

„— Tu te duci, bade sărace; Dar eu ce focul m-oi face?

— Tu te-i face, mândro, bine, Că mai e frunză p-arine, Că mai sunt voinici ca mine; Şi mai e frunză pe salcă, şi mai sunt voinici să-ţi placă; Şi mai e frunză pe fag, şi mai sunt voinici cu drag”.

(G.I. Bibicescu, col. ms.)

„Cu sens ironic se zice:

Să facem de arine, Că ţine mai bine.

tocmai pentru că arinele nu e tare” (G. Dobrin, Făgăraş, c. Voilà).

În districtul Muscel se aude adesea forma ainin.

„Pe aice se zice deopotrivă anin şi ainin” (E. Pascal, c. Nămăeşti; C. Petrescu, c. Rădeşti).

„La o pădure mică de ainini i se zice şi e r i nă”. (I. Bădescu, Muscel, c. Boteni), în loc de obicinuitul a n în i ş.

V. Crină.

76 În fine, în Biharea anin se cheamă arinde (Conv. lit., 1887, p. 1004).

ANIN

Din toate formele poporane, musceleanul ainin şi bihăreanul arinde sunt mai ales interesante. Ainin = anin se datorează propaginaţiunii regresive a tonicului i; arinde, pe de altă parte, pare a se fi desfăşurat din arinie = arine, după cum rostesc obicinuit ardelenii, printr-o formă intermediară palatală aringe = arindje.

V. D.-I.

2ANIN (aninat, aninare), vb; l. attacher, suspendre; 2.t. de venerie: attraper le chamois; 3. en macedo-roumain: monter. Sinonim cu acăţ, atârn, atrăgârţ, în ţi n, dar fără nuanţă de silă sau de greutate, ci din contra: ceva uşor, pe nesimţite, blând, abia-abia. Când acţiunea e însoţită de dibăcie şi de o eleganţă oarecare, sau când însuşi lucrul supus acţiunii este plăcut ori scump, atunci nu se ac aţă, nu se a t! r – nă, nu se a t a g! rţă, nu se în ţi nă, ci se anină.

Balada Oprişanul:

„El în curte au intrat, De zebrea au aninat Un cârlig de împărat Cu Petre scumpe lucrat”.

Doină voinicească:

„Ştiu că beau vinaţe reci Şi că frig vreo cinci berbeci, Dar nu-i frig ei cum se frige, Ci-i anină prin cârlige şi-i întoarce prin belciuge să le facă carnea dulce

Cântec din Ardeal:

„Că mândruţa, dragul meu, De te vede că-ţi e rău, Anină rochiţa-n brâu Şi dă fuga la răzău De-ţi cată leacul mereu”.

(J.B., 13)

În balada Novac şi corbul:

„Şi pe loc ei s-aduna Şi de Grue s-anina Şi cu Grue se lupta, şi pe Grue mi-l lega”.

(Alex., Poez. pop.2, 262)

aninare care precede luptei nu este o pornire violentă, ci o apucătură vicleană, ca şi-n doina: 77

ANIN

„Sărace dragostile Ciripesc ca pasările Pe toate gardurile, Sub toate străşinile; Dară nu-s toate curate, Ci-s cu dracu' mestecate: Trec prin tină, nu se-ntină, De voinic tânăr s-anină”.

(J. B., 17)

sau:

„Iubirile care-s mici. Se aţin pe la potici: Trec prin tină Nu se-ntină.

De voinici tineri s-anină...”

(Alex., Poez. pop.2, 304)

Cântec haiducesc:

„Hai cu mine-n haiducie; Ce-oi câştiga ţi-oi da ţie; Ţi-oi anina doi cercei, Doi cercei de brebenei, Să tragă ochii la ei”.

(Ibid., 288)

Basmul bănăţenesc Găitan de aor (Picot, Dialectes roumains, p. 30): „fata iei se culcă în lâeagănu iei, carâe-i ţesut cu firie de aor şi stă aniinat la grindă”. Costachi Stamate, Scăldătoarea cucoanei:

„Şi o ţigancă fecioară, eghiptenească prăsilă, îngenuncheată îi ţine o oglindă de cristal; Şi altă fecioară, greacă, pe cap părul îi anină”.

Alexandri, Arvinte şi Pepelea, sc. 4:

„Arvinte: Da bine, măi, la ce-a să-ţi folosească ţie un cui în părete? Pepelea: „La nemic. doar numai să am unde să-mi anin căciula, când oi vini la dumneata”.

În loc de „se acaţă scaiul” se poate zice „se anină”, pentru că scaiul e foarte uşor şi se introduce pe furiş.

Alexandri, Chir Zuliaridi, sc. 5: „Doamne! tare-s îndrăzneţi tinerii de astăzi! Cum văd o femeie frumuşică, s-anină de ea ca scaiul”. Cu acelaşi sens la Beldiman, Tragod., v. 3301:

„Iau obraz mult ienicerii, de ustale n-ascultau, 78 Toţi se tăvăleau prin crâşme şi precum vrea se purtau;

ANIN

De-a lor răcnete cumplite uliţile răsunau; Butca de trecea, trei-patru în coadă se aninau”.

Nuanţa cea caracteristică a lui anin apare foarte bine în locuţiunea proverbială:

„Amin, amin, şi eu m-anin”.

(Baican, Vorbe bune, p. 10)

când cineva nepoftit, dar cu duhul blândeţii, îşi face loc la masa sau la petrecerile altora.

Şi mai deplin s-a păstrat această nuanţă în graiul vânătoresc de prin Muscel, unde se zice „anin capra-neagră” când dibaciul gonaş o aduce la strâmtoare.

Nae Rucăreanu, descriind pe cânele său de vânat:

O, şi ce bărbat mai este! El pe iepure, pe vulpe, şi pe pulbere-i goneşte; Iar pe cerb, pe căprioara, Fie şi pe locul negru, Mi ţi-i bagă-n râu îndată; Capra-neagră nu mai scapă: Cât clipeşti, e aninată”.

(încercări poetice, p. 61)

V. Aninătoare.

Forma cea organică a cuvântului s-a mănţinut în dialectul macedo-român: alin. Din acest alin s-a născut al nostru anin prin aceeaşi asimilaţiune regresivă ca în „senin” din „serin = serenum”, „funingine = fuliginem”, „cunună = coronam” etc. Dintr-un prototip anin, din contra, ar fi fost cu totul peste putinţă, după fonetica română, să derive alin, ci s-ar fi făcut arin, fiindcă n între vocale trece în r, niciodată în l.

Unii trag pe anin din maghiarul nu ulni „toucher a quelque chose” (Cihac, II, 476); alţii din latinul l e n is” lin”, adică „l e n i te r adfigo” (Lex. Bud.). A doua etimologie, negreşit, atât sub raportul fonetic precum şi sub cel logic, e mai serioasă, dar totuşi nu ne mulţumeşte, căci în anin noţiunea de lin nu constituă sensul fundamental, care este acela de „joindre quelque chose a quelque chose”, ci numai îl nuanţează, dându-i un caracter determinat sau distinctiv. „A anina”, sub forma organică „a alina”, este latinul allenare „accoupler = joindre d'une maniere agreable”, din ad şi lenare „kuppeln”. Prin aplicaţia cea sexuală a cuvântului în latinul: „lenare = joindre un mâle a une femelle” se lămureşte totodată în macedo-româna dezvoltarea sensului: „m-alin = mă sui pe ceva”, bunăoară într-un cântec poporan:

„S-pi chieptu ţi s-alinară”.

= „ils monterent sur ta poitrine” (Dr. Obedenar, Texturi, p. 340, ms. În Acad. Rom.). 79

ANIN

Din anin se formează adjectivii aninător şi aninăcios, afară de participiul aninat, care se poate lua şi ca substantiv: „cârlig aninat” şi „a n i –natul cârligului”. Tot ca substantiv funcţionează infinitivul aninare, iar cu nuanţă de dispreţ: aninătură. v. Atârn.

ANINARE (pl. aninări), s.f. – v.2 Anin. ANINAT (pl. aninaturi), s.n. – v. 2Anin.

2ANINAT, – A, adj; part. passe d anin pris comme adjectif: attache, suspendu, accrohe. Simonim cu acăţat, atârnat, atrăgârţat, întinat, dar fără nuanţă de silă sau de greutate.

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 374): „De inima căruţei a t! r n-au păcorniţa cu feleştiocul şi posteuca, care se izbeau una de alta, când mergea căruţa, şi făceau: tronca, tronca! tronca, tronca! fără în belciugul de la carâmbul de desupt din stânga era aninată o bărdiţă, pentru felurite întâmplări”. Balada Dobrisan:

„Ciobanii lui Dobrişan Ei sunt boieri de divan: Sed în

caţă rezemaţi, Cu caftan toţi îmbrăcaţi; Câte-o peatră nestimată De plăteşte lumea toată Sus pe caţă-i aninată”.

(Burada, Dobrogea, p. 158)

Ghicitoarea moldovenească despre „scripcă” sau „vioară”:

„Scoică uscată în cui aninată”.

(Revista populară, 1884, p. 46)

Costache Negruzzi, Scrisoarea XXVIII: „Mai suindu-te, găseşti încă o altă cămară boltită, şi mai sus stau aninate clopotele mănăstirii”.

A. Odobescu, Pseudokyn., p. 10: „De cu zorile, atunci când roua stă încă aninată, pe firele de iarbă, ea s-a pornit de la conacul de noapte”. v. 2Anin.

lă NINĂ. – v. 1Anin.

2ANINĂ. – v. 1Aninoasa.

— Arină.

80 ANINĂCIOS, –OASĂ, adj; qui s’accroche facilement. – v.2Anin.

ANINIS

ANINĂTOARE (pl. aninători), s.f; t. de venerie: endroit ou l’on attrape le chamois. Cuvânt vânătoresc de prin Muscel, sinonim cu colţ. Nae Rucăreanu în Vânătorul Carpaţilor:

„Jos, copii, pe brânci cu toţii Auzirăţi şuieratul Capri ţi] negre pântre stânci? Ne-a ulmat, dar sunt aicea. Drept l-aninători vă duceţi Şi vedeţi de le luaţi vântul, la niciuna să nu scape”.

(încercări, p. 64)

„Când vânatul, adică ursul, mistreţul sau lupul vulnerat sta pe loc ca să facă rezistinţă, atunci numai copoiul latră, şi aceasta în limbagiul vânătoriei se zice: bat câinii. Tot astfel latră copoiul şi tot astfel se zice când el a închis pe capra neagră în colţ sau aninătoare”. (Ibid., p. 145). v. 2Anin.

ANINĂTOR, – OARE, adj; celui ou celle qui accroche. – v. 2Anin. Aninătoare. ANINĂTURĂ (pl. aninături), s.f. – v.2Anin.

lă NINIŞ’s. ARINIŞ (pl. aninisuri, arinisuri), s.n.;

aunaie. Pădure de anini. Sinonim cu a n în e t sau ar în e t, care e prea puţin întrebuinţat, şi cu e r i nă, care e de tot sporadic.

Constantin Brâncoveanu, 1699 (Cond., ms. În Arh. Stat., p. 247): „o furie şi cu cătă se va mai alege partea lor, însă din livadea Călăraşului în sus în hotarul Stroescu şi merge până în vârfu aninisului, cu pădure, cu poiana bradului”.

Vasilie Lupul, 1646, pentru braniştile mănăstirii Putna (Arh, Stat., Doc. IIRom., nr. 1): „de acolo la făntăna ce este supt verba, de acolo culme Hruşovului până la muncel şi pără la sfârşitul arinisului”.

Într-un act rustic din Muscel, 1656 (Arh. Stat., Doc. IRom., nr. 235) ne întâmpină forma ainis: „locul de in luncă trece răul de ceia parte, cu ainisul, păn în iazul moriei”. De aci numiri de sate A n în i şi (Frunzescu). George Vv. Ghica, 1660 (Arh. Stat., Mitrop. Bucur): „să fie lor satul Aninisul ot sutistro Sac, tot satul cu tot hotarul şi cu toţi rumănii şi cu tot venitul, însă anume venitul de sare den zece bolovani un bolovan şi den drobena de sare den zece cară un car şi den vama boilor al trille ban”.

Aninis e format din anin prin sufixul – i ş, ca în „stejariş”, „aluniş”, „cărpeniş”, „pălteniş” etc., şi prin acelaşi sufix se formează din „arină = năsip” colectivalul „ariniş” ca în „petriş”, astfel că-n forma arinis, întrebuinţată mai ales în Moldova şi-n Ardeal, se confundă foneticeşte două cuvinte cu totul deosebite.

V. lănin. – 2Arinis.

— Crină. – iş. 81

ANINIS

2ANINIŞ’s. ARINIŞ, n. pr. loc. – v. lăninis.

ANINOASA, n. pr. loc. f. artic.; nom de certains villages roumains Frunzescu (Dict. top., 8) indică un sat Aninoasa în Gorj, unul în Muscel unul în Vâlcea, apoi în Argeş, în Dâmboviţa, în Buzău. Cihac (II, 476 crede că acest nume derivă din anin „accroher”, negreşit prin adjectivul aninos = aninăcios „qui s’accroche”. Un asemenea sens nu se potriveşte cu o numire de sat. Mai

potrivită ar fi derivaţiunea din anin „aune”, adică localitate plină de anini; dar româneşte din numirile arborilor nu se formează adjectivi cu – o’s, de ex „Stejăros”, „frăsinos”, „brădos” etc. Originea cuvântului trebuie dară căutată aiurea. Aninoasa este – ca „senin” pentru „serin = serenum” – o formă asimilativă din Arinoasa de la ar în a = lat. arena „sable”, asimilat anină, după cum se şi rosteşte pe alocuri. În districtul Argeş există chiar Arinoasa (Frunzescu, 11). Acest nume, prin urmare, înseamnă: Năsipoasa „La şablonneuse”. Prin sinonimul slavic Năsipoasa se cheamă o localitate în Mehedinţi şi alta în Prahova (Frunzescu, 320). Din Aninoasa apoi derivă numele de familie Aninoşeanu şi cel topic Aninoşeni.

Deja într-un crisov de la Vlad-vodă Dracul din 1437 se menţionează satul Aninoasa din Argeş (Venelin, Gramaty, p. 78), pe care după aceea, pe la 1515, Neagoe Basarab l-a cumpărat şi l-a închinat Mitropoliei din Târgovişte (Ibid., 145).

Un cântec devenit foarte popular, deşi de origine poporană nu este, se începe cu:

„În sat la Aninoasa Era o horă mare”.

(Vulpian, Text, p. 164)

V. Arină.

2ANINOASA, n. pr. loc. f. art; nom des deux couvents en Valachie. O mănăstire Aninoasa a existat odată în districtul Buzău, o altă fiinţează până astăzi în apropiare de Câmpulung, ambele lângă sate cu acelaşi nume.

I. B. Iorgulescu, Dict. topogr. al Buzăului (ms.): „Aninoasa, loc izolat în c. Cislău, c. Aninoasa. Aci, în grădina dascălului, e un mal din care se scoate oase foarte mari de oameni, din care cauză se şi zice că ar fi de uriaşi. După tradiţie, aci ar fi fost în vechime schitul Aninoasa, care ruinându-se, călugării s-au mutat la un loc mai şes şi au pus fundamentul mănăstirii Cislău”.

În adevăr, mănăstirea Aninoasa din Buzău fusese întemeiată, în numele Adormirii Maicei Domnului, deja în prima jumătate a secolului XVI şi se afla în floare până pe la 1700. La 1590 Mihnea Turcitul îi întări satul Despicaţii;

iar Matei Basarab, la 1644, confirmându-i o moşie (actele Ep. Buzău, în Arh. Stat.), zice că: „au aflat cărţile mănăstiri bune şi drepte de au ţinut de 100 de ani încoace, însă de in Valea-Seaca până în apa Băşcei şi până în Brăduleţu, dec şi boiarinul domnii-mele Mogoş căpitan încă au lăsat să ţie aşa, însă să se ştie să ţie mănăstirea Aninoasa 82 deântr-acest hotar ce scrie mai sus jumătate”.

ANIŞOR

Au trecut abia doi secoli, şi dintr-o mare mănăstire n-a mai rămas astăzi decât „tradiţie”.

V. Cislău.

II. Pe când începuse a scădea mănăstirea Aninoasa din Buzău, s-a rădicat o altă mănăstire Aninoasa în Muscel sub patronajul lui Sf. Nicolae.

Aricescu, Ist. Câmpulungului, t. 2, p. 106: „Această mănăstire (Aninoasa) a fost făcută, ca biserică de mir, de clucerul pan Tudoran Vlădescu şi de jupâniţa dumnealui Alisandra la leatul 7186 (1678) septembrie 20 sub domnirea lui Duca-vodă”.

Aci numai cronologia trebui întrucâtva rectificată.

În actul original de fundaţiune, din 1677 (Arh. Stat.), cei doi soţi zic că: „Împreunându-ne Dumnezeu pre amândoi dentru tinereţele noastre şi dentru a sfinţiei-sale multă milă, dăruitu-ne-au coconi şi de toate ce tribuescu omului; însă, după cum se cuvine împotriva noastră, făcut-am şi la satul nostru Aninoasa ot sud Muscel, unde ne-au fostu şăzământul şi temeiul părinţilor noştri, case boiereşti şi de toate de ce tribuescu împrejurul casii, şi am zidit şi am înălţat şi beserecă mare de piatră şi o am înfrumuseţat cu toată podoaba ei, socotindu să fie beserecă de mir, precum se cade praoslavnicilor creştini; iară după aceia întâmplându-ni-se de ne-au luat Dumnezeu coconii ce am avut şi numai ci ne-au rămas o cocoană anume Preda care o am căsătorit după Costandin post fecorul lu’ Costandin biv vei peh, şi văzând-u că lumea aceasta iaste deşartă şi viaţa omului iaste ca o nimică, pus-am gândul către Dumnezeu atotţiitoriul şi către a preacuratei a lui Maică de am făcut sfânta beserecă den Aninoasa să fie sfântă

mănăstire de călugări”.

V. 1Aninoasa.

ANINOŞEANU ANINOŞENI

ANISON. – v. Anis.

ANIŞ, s.n.; t. de botan.: anis, Anisum vulgare. Anis = ung. anis (citeşte: anis) se aude mai mult peste Carpaţi, pe când la noi circulează forma luată de la turci: anason, şi acea de la greci: a n i s-o n, iar în Moldova a n o ssau h a n o’s.

Dicţionar bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 423): „Aniş. Anetum”.

Lexicon Budan: „Anis, molotru sau chimin – dulc e”.

V. Anason.

— Hanos.

ANIŞOR (pl. anişori), s.m.; année, petite année. Deminutiv din a n, deşi în fapt reprezintă acelaşi număr de zile. Se întrebuinţează, mai ales la plural, atunci când dorim a înfăţişa timpul despre care se vorbeşte ca ceva mai scurt, îndulcind oarecum impresiunea ce ar produce asupra ascultătorului pozitivul a n.

Balada Moşneagul:

„Vremea grea a vremuit, Anişorii s-a-mplinit”.

(G.D.T., Poez. pop., 619) 83

A v. 1Aninoasa.

ANIŞOR

O colindă:

„Căci n-am fost p-aici De anişori cinci”.

(Ibid., 68)

ţipescu, Opincaru, p. 16: „mi-am dat osteneala, şi-n câţiva anişori am făcut o carte ţărănească”.

Anişor e potrivit mai cu seamă când e vorba despre o vrâstă fragedă.

I. Văcărescu, p. 17:

„La un loc toţi nurii creşte Mai sprezece anişori, şi-n fetiţă-nchipuieşte Fulger de biruitori!”

V. lăn. – uşor.

ANIŢĂ, n. pr. pers. fem.; Annette. Deminutiv din Ana, ca şi Ancă, Ancuţă, Anuţă, Anuşcă, Anică etc.

Act moldovenesc din 1677 (A.I.R. 111, 251): „Adică eu Aniţă fata Maricăi Cărcoii.”; dar mai jos, la iscălitură, aspirat: Haniţă.

Neculce, Letop. 11, 249, vorbind despre domnul moldovenesc Dimitraşco Cantacuzino: „Îşi luase o fată a unei rachieriţe de pe Podul vechi, anume Arhipoaie, ear pre fată o chema Aniţă şi era ţiitoarea lui Dimitraşco-vodă”.

Costachi Negruzzi, Scrisoarea XXV: „s-o dai la pansion. Îndată ce va intra acolo, n-o să-i mai zică Aniţa, ce madmoazel A ne t”.

v! Ana.

— Anuţă.

AN-NOU (artic. anul-nou, anului-nou), s.m.; nouvel an. Sub raportul formei, an-nou constituă un singur cuvânt, deşi se declină numai „an”, întocmai după cum un singur cuvânt este „cel-alalt” în care nu se declină decât „cel”; sub raportul sensului, îşi are şi mai mult o individualitate proprie bine hotărâtă, însemnând abia primele 24 oare din totalitatea unui a n. De aci ingenioasa ghicitoare poporană: „Care a n ţine numai o zi?

— Anul-nou” (Zbiera, Poveşti, 321). Ca o singură zi, anul-nou e sinonim cu Sin – Văsii, căci cade tocmai la 1 ianuariu în sărbătoarea Sântului Vasilie. Întregul an care precede anului nou se zice an vechi; dar aci nu mai e un singur cuvânt, ci sunt două vorbe deosebite: substantivul a n cu sensul său obicinuit de trei sute şi atâtea zile, urmat de adjectivul „vechi” funcţionând ca oricare alt calificativ: an bun, an rău etc. De aceea se poate pune şi la plural: ani vechi, adică perioade de demult trecute de câte 365 + 365 + 365 zile, pe când an-nou n-are plural, fiind o singură zi faţă cu anul v e e h i cel imediat şi cu toţi anii vechi cei mai denainte, precum şi faţă cu celelalte zile ce-i vor urma până la încheierea periodului 84 de 365 şi-n cari se cuprinde anul viitor.

AN-NOU

G. Alexandrescu, Anul 1840:

„Să stăpânim durerea care pe om supune; Să

aşteptăm în pace al sorţii ajutor: Căci cine ştie oare, şi cine îmi va spune Ce-o să aducă ziua şi anul viitor? An-nou! Aştept minunea-ţi ca o cerească lege”.

Cu această speranţă mereu amăgită că anul-nou deschide uşa unui viitor mai frumos, oamenii petrec îngropând anul vechi după expresiunea poporană – şi urându-şi unul altuia zile mai bune:

„Anul-nou cu fericire Vă dorim şi cu-nflorire, la merii, la perii în mijlocul verii!”

(Alex., Poez. pop.2, 104)

sau: „Bună dimineaţă lui S în – V a’s i i! să deie Dumnezeu să fie de acum într-un an

Stogul cât casă, Pita cât masa, slăninile cât uşile, untura ca cuptoriul.

Porcii unturoşi Şi oamenii sănătoşi”.

(R. Simu, Transfiv., c. Orlatu)

La vechii romani toate acestea se ziceau foarte laconic: „annum novum faustum felicem”, ceea ce se reducea în scris numai la patru litere: A.N.F.F.

Românul crede că până şi pentru dobitoace anul-nou este o zi de răsuflare a necazurilor.

„În noaptea spre anul-nou se deschid cerurile, şi cine vede când se deschid capătă de la Dumnezeu tot ce va cere; de asemenea vitele vorbesc în acea noapte între ele, spunând lui Dumnezeu cum le chinuiesc oamenii, dar, cine ar asculta vorba lor, moare”. (V. Mircea, Iaşi, c. Copou; M. Lupescu, Suceava, c. Broşteni; P. Mohor, Tutova, c. Puieşti).

„Poporul crede că în seara spre anul-nou toate animalele vorbesc unele cu altele întocmai ca şi oamenii, spunându-şi fiecare câte a păţit în timpul anului”. (I. Iftimescu, Suceava, c. Saru-Dornei).

Toate obicelele poporane de la anul-nou, unele moştenite din Roma sau proprii românilor, altele împrumutate mai târziu de pe la vecini sau comune mai multor popoare, decurg din această după năzuinţă: îndreptarea sorţii pe viitor şi gonirea relelor trecutului. Numai o mică parte din ele au fost descrise de d. G.D.

Teodorescu (Încercări, Buc., 1874, p. 55 – 66). Unele aparţin anului-nou şi Crăciunului totodată, 85

AN-NOU

două zile mari atât de înrudite în credinţele poporului încât: „la anul-nou se zice şi Crăciunul-mi e „(D. Receanu, Banat, Lugoş). Aşa sunt mai ales: colinda, împărţirea darurilor şi brezaia cu varianturile sale: cerb sau capră, turcă sau ţ u r că ele., despre care a se vedea la locurile lor. De asemenea v r a-i l e, mai cu seamă cele de măritiş, se fac nu numai la anul-nou, ci de o mulţime de ori: la Sânt-Andrei, la Bobotează, la Sân-Georz, la Crăciun. Cele mai caracteristice pentru anul-nou sunt anume acele datini cari privesc direct sau indirect, ca piezi sau prevestiri, la lucrarea pământului şi-n genere la munca de peste an.

„În ziua de an-nou nimene nu doarme, că tot anul va hi somnoros; nu dau bani împrumut, şi cine n-are bani atunce, va fi tot lipsit; se pun cărindare de ceapă". (D. Popu, Transilv., Făgăraş, c. Copăcel).

„Despre anul-nou este obicei de a pune 12 coji de ceapă în rând umplute cu sare, închipuind cele 12 lune ale anului, şi care coajă lasă mai multă apă din sare, acea lună e mai ploioasă". (St. Negoescu, Râmnic-Sărat, c. Bogza; I. Iordăchescu, Botoşani, c. Cristeşti etc.).

V. Cărindar.

„La anul-nou de demânecate fiecare om trebui să ia în mână unealta cu care lucrează în cursul anului, şi s-o mânuiască de trei ori. Aşa plugarul ia sapa, cucarea dă de trei ori în pământ, şi furca, cucarea rădică de trei ori. De asemenea, fac, fiecare în felul său, ciobotariul, croitoriul, dulgheriul, chetrariul şi herariul, ca semn de bărbăţie şi sporiu la lucru". (Preut I. Călugăreanu, Tecuci, c. Movileni).

„Spre anul-nou oamenii se duc câte doi pe la grădinele lor, unul cu un topor în mână şi altul cu un braţ de paie. Cel cu toporul se duce la arbore rostind că voieşte să-l taie; cel cu paie îi răspunde să nu-l taie, căci îl ia în chezăşie că la vara viitoare va face roade multe; aceasta se repetă de trei ori, apoi îl leagă cu paie ca semn că l-a luat

în chezăşie”. (Dobrogea, Constanţa, c. Urum-bei).

„Despre anul-nou şi la anul-nou se obişnuiesc: plugul-cel mare, plugul e ţul, vasilca sau şi va şi sorcova. Iată chipul cum se urmează acestea: 1. În dimineaţa ajunului Sf. Vasile un număr oarecare de flăcăi se înhamă la un plug, alţii cu clopote în mână, alţii cu bice, şi merg din casă în casă cu plugul după dânşii, sună din clopote, trosnesc din bici şi urează an îmbelşugat, căpătând pentru asta bani şi turta plugului, care este o azimă gătită înadins pentru acest sfârşit. 2. Băieţii cei mici fac câte trei un pluguleţ de lemn, întocmai după chipul plugului celui mare; coarnele pluguleţului le împodobesc cu ciucuri şi cu cănuri de diferite feţe, şi atârnă de el un clopoţel; apoi umblă trei câte trei din casă în casă, urând an mănos; unul din cei trei se zice plugar şi poartă pluguleţul, altul numit mânător trosneşte cu biciul, iar celălalt numit iapă poartă traista unde se pune bornacii sau covrigii ce-i capătă câteşitrei plugarii. 3. Vasilca sau şi vă este o căpăţână de porc împodobită cu mărgele, cercei, inele, brăţări, sălbi etc.; umblă cu ea cântând ţiganii în noaptea Sfântului Vasile şi capătă bani, muşchi sau limbi de porc. 4. În dimineaţa anului-nou copiii mici de la 2 – 6 ani merg pe la neamuri şi-i sorcovesc; sorcova e o nuia de măr împodobită cu lână de diferite feţe sau cu hârtie colorată”. (M. Ră86 dulescu, Ialomiţa, c. Gârbovi; P. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca).

A-NPICIORELE

V. lăn. – 2Bârţă.

— Brezaie.

— Bobotează. – 2Buhai.

— Busuioc.

— Cântători. – 2Cerb.

— Colindă.

— Comoară.

— Crăciun.

— Par.

— Porc. Scovardă, – Semănat.

— Sorcova.

— Turcă.
— Ţigan.
— Vasâlcă.
— Văsiesc.
— Văsii.
— Vergel.
— Vrajă.

ANOATEN. – v. Noaten.

p o d a, anocato = ¥vw Kaxw ne-a venit de la greci în epoca fanariotică. Curat româneşte: d-a-n doaselea, d-a-n daratelea, arababura.

Alexandri, Cinel-cinel, sc. 2: „N-am răgaz nici măcar un ceas!... Ba să le aştept cu masa până pe la toacă, ba îmi fac casa anocato până pe la două după miezul nopţii, tot cu jocuri şi cu nebunii”.

Basmul Câtea-n varză (Col. l. Tr., 1882, p. 127): „Şi tot astfel spuse şi trase mereu cu băţul până ce se făcu azima anocato, adică una cu cenuşă, de nu se mai alese nimic de dânsa”.

V. Anapoda.
— Arababura. – lGrec.

ANOS. – v. Anis.
— Hanos.

ANOST, – A, adj; „insipide, fade; du ngr. avojxoj” (Cibac). În opoziţiune cu nostim „plaisant” = vosximoj. Ca verb se zice anostesc „ennuyer” = avosxl Zw; ca substantiv, anostic = avosxia, iar cu nuanţă de dispreţ: anostitură. Laurian-Maxim: „Anost, neplăcut, nesărat, fără gust”.

La Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. IV, sc. 3, bătrâna cochetă Tarsiţa, auzind laudele făcute unei frumoase tinere, exclamă năcăjită: „Ce anostie!”. Costinescu: „Anostitură, prefăcătură, afectaţiune, întrecătură”. v. lGrec.

ANOSTITURĂ

ANOTIMP (pl. anotimpuri’s. anotimpi), s.n. et în saison. – v. lăn.

A-NPICIOARELE (D), adv; en marchant a pied.

Sinonim eu pe jos, dar presupunând neapărat o mişcare ne-ncetată, deşi nu iute; nicidecum stare pe loc. D-a-npicioare sau d-a-npicioarele se referă către pe jos întocmai ca d-a-n călarele către călare. E mai cu seamă poporană locuţiunea: „a boli d-a-npicioarele”, când cineva umblă ca toată lumea, mişcându-se în dreapta şi-n stânga, dar numai el ştie cât de rău pătimeşte. O doină din Banat:

ANOCATO, adv; sens dessus dessous, sens devant derrière. Ca şi sinonimul a n-a – ANOSTESC ANOSTIE

} v. *Anost*.

„Du-te dor, pustii de tine! Nu mai veni pe la mine.

87

A-NPICIORELE

Că ai mai venit o dată S-am zăcut o vară toată: Boleam boală de-a-n picioare Şi nemica nu mă doare”.

(Vulpian, Text, p. 94)

V. 4An.

ANTAL (plur. antaluri), s.n.; tonneau, mesure de capacite. Sinonim cu bute şi poloboc, mai ales cu augmentativul butoi, dar implicând totodată noţiunea de măsură de capacitate: 50 de vedre. Se întrebuinţează mai cu deosebire în Moldova.

Alexandri, Doi morţi vii, act. I, se I:

„Prieteni buni, să bem şi să mâncăm, Căci poate mână vom da de ceas amar! Hai de pe-acum voios să ne-necăm într-un antal de vin bun de Cotnar”.

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 381): „Ia să fie un antal cu vin ori cu rachiu, şi să vezi atunci: ar şede carul stricat atâta timp în mijlocul drumului?”

Ungureşte cuvântul sună altalag, antalag şi a t al a g. De la unguri l-au primit polonii şi ruşii sub forma antal, nemţeşte Antel. Moldovenii însă n-au luat pe antal d-a dreptul de la unguri (Cihac, II, 476), ci prin poloni, la care această vorbă a fost atât de răspândită, încât a dat naştere comicului epitet Antalowicz, literalmente „Antalescu”, cu

sens de „beţivan” (Linde).

V. Bute.

— Vadră.

ANTĂNĂSII, s.f. plur.; t. du calendrier popul.: le 16 et le 17 Janvier consideres comme jours nefastes. Se aude mai ales în Banat şi-n Oltenia (Mehedinţi). S. Mangiucă, Calendariu, 1882: „Pre 16 şi 17 ianuariu cad şi Antănăsiile, zile rele de boli mari şi ameţeli de cap şi de dat de rău a copiilor”.

Cuvântul e compus din Anton şi Tănase, doi sfinţi cari se serbează la 17 şi 18 ianuariu, amalgamaţi prin aceeaşi procedere poporană ca în „Cosmandin = Cosma + Damiam”, „Todorusale = Toader + Rusalii”, „Petrolie = Petru + Ilie” etc.

V. Ana-Foca.

Prima întrebare este: de ce oare Antănăsiile se încep la 16 ianuariu, pe când în auzul general al bisericii Sf. Anton se ţine la 17? Un singur calendar slavic pune pe acest sunt la 16, şi anume cel cuprins în Evangeliarul de la Reims, care – după cum a demonstrat-o academicul rus Billarski (O kirillovskoi casti Reimskago Evangheliia, S. Ptrb., 1848) – s-a scris de către un român în România pe la începutul secolului XIV. Antănăsiile din Banat şi din Oltenia au păstrat dară reminiscinţa unei particularităţi calendaristice curat româneşti tocmai din veacul de mijloc.

În acelaşi calendar (Martinov, Annus eccles., p. 348), după Sf. Anton ur88 mează peste o zi, la 18 ianuariu, „Sff. Atanasie şi Ciril”, dar nu este niciun

ANTEREU

sfânt pentru ziua de 17. E probabil că fiecăruia din cei trei sfinţi li se atribuia la noi câte o zi deosebită, anume:

16 ianuariu. Anton

17 ianuariu. Atanasie

18 ianuariu. Ciril şi atunci se explică pe deplin serbarea Antănăsiilor la 16 şi 17, fiind exclusă ziua de 18, care aparţinea în specie Sf-lui Ciril. De aimintrea, învecinarea Sfior Anton şi Atanasie în calendarul greco-

slavic, de unde apoi a urmat amalgamarea lor la români, se potriveşte foarte bine cu împregiurarea că Atanasie a fost nu numai contempuran, ci chiar ucenic şi apoi biograf al lui Anton.

Cât se atinge de rolul cel patologic al Antănăsiilor, mai ales pentru ameţeli şi boli de copii, el se înlănţuieşte cu numele „pojarului” în limbile occidentale: „feu Saint-A n te în e”, „A n t o n’s – feuer”, „A n t h o n y’s – fire”, care se întemeiază pe o legendă născută în Francia în secolul XI (Migne, Dict. hagiogr. I, 215). Se ştie că pojarul e însoţit de ameţeli şi seceră mai ales pe copii. După Cihac (II, 155) s-ar zice şi româneşte: „pojarul Sf. A n t o n”, ceea ce însă noi n-am putut verifica în graiul poporan. În orice caz, credinţa românilor despre Antănăsii ca „zile rele de boli mari şi ameţeli de cap şi de dat de rău a copiilor”, fiind originară din apusul medieval, datează cam din epoca Cruciatelor.

V. Anton.

— Antonică. – 2Brâncă.

— Orbalţ. – 2Pojar.

ANTEP, s.m.; t. de botan.: bois de Sainte-Lucie, Prunus mahaleb. O varietate de vişin al căriia lemn capătă cu timpul un plăcut miros, întrebuinţându-se mai ales pentru ciubuce. Cuvântul românesc este întocmai turcul a n te p (Saineanu, Elem. turc., p. 9), iar nicidecum „une alteration fort singuriere du turc-arabe mahaleb” (Cihac, II, 543).

Dr. Polysu: „Antep, der turkische Weichselbaum”.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 17: „În celălalt unghiu era aşezat un dulap, prin ale cărui sticle să vedeau o mulţime de ciubuce de înţep şi de iasomie, cu imamele de chihlibar limoniu”.

V. Ciubuc. – 1Turc.

ANTEREIAŞ. – v. Antereu.

ANTEREU’s. ANTERIU (plur. anteree’s. anterie), s.n.; sorte de justaucorps, habit de dessous plus ou moins long, porte imediatement sur la chemise et qui serrait la taille. Deşi cuvântul vine din turcul a n te r! = ngr. avxhpi = serb.

anteriia (Cihac, II, 543), totuşi el pare a fi destul de vechi la români, mai păstrându-se astăzi la preuţi şi în poporul de jos, după ce a ajuns să despară cu desăvârşire de vreo câţiva ani din clasele superioare. Sub domnia lui vodă Cuza se mai vedea încă din când în când câte un işlicar cu antereu, dintre care cei mai vestiţi erau bătrânul Obedeanu şi un unchi al principelui: Grigorie Cuza.

Costinescu, Vocab. I, 46: „Anteriu. Haină lungă greacă, peste care, încingându-se cu t ac l i t, îmbrăca g i u b e a o”. 89

ANTEREU

Antereul purtându-se d-a dreptul peste cămaşă, de aci proverbul: „cămeşa e mai aproape decât anteriul” (C. Negruzzi, Scrisoarea XII).

Cântec poporan bucureştean de pe la ţinea secolului trecut despre una din cele mai simpatice figure din istoria literaturii române:

„Ienăchiţă Văcărescu Seade-n poartă la Dudescu, Cu ciubuc de diamant, Capot roşu îmbrăcat, Cu anteriu de atlaz: Moare Doamna de năcaz”.

(Buciumul, 1863, p. 195)

Alexandri, Păpusăriul:

„Lumea-i plină de păpuşi De tot soiul, mari şi mici, Cu surtuce, cu mănuşi, Cu-anteriu şi cu işlici...”

Acelaşi, Barbu Lăutariul:

„Cât îi şede de frumos cu şalvari de merinos, Cu-anteriu de citarea Şi cu fes de Indernea!...”

Fiind vorba de citarea sau e i t ar i u, stofă din care mai ales se făceau antereele, apoi să ne aducem aminte că pe la 1821 costa 160 taleri „2 anterie de e i t ar i u, unul cu o vargă lahanie şi cu alta albă, şi altul cu vărgi închise”. (Tocil., Rev. II, p. 333).

V. Citarea.

Antereele boiereşti de altă dată, ca şi cele popeşti de astăzi, erau prea lungi pentru acele momente de veselie, în care picioarele simţeau mâncărimea de a trage un danţ. Într-o asemenea împregiurare, boieriul – zice Alexandri în Barbu Lăutarul – „îşi anina poalele anteriului în brâu, îşi

azvârlea papucii de rămânea numai în mesti, şi giuca”.

I. Creangă, Amintiri din copilărie (Conv. lit., 1882, p. 453): „Popa Buligă, deşi era bătrân, dacă vede că ni-i treaba de-aşa, unde nu-şi pune poalele antereului în brâu, zicând: din partea mea, tot chef şi voie bună!”

Antereul era nu numai pentru boieri bătrâni, ci şi pentru junimea cea aurită din generaţiunile trecute.

Costachi Negruzzi, Zoe I, sub 1827: „El (un tânăr cuconaş) purta un antereu de suvaia alb, era încins cu un şal roşu cu flori din care o poală i se slobozea pe coapsa stângă, iar capetele alcătuind un fiong dinainte cădeau apoi peste papucii lui cei galbeni; pe sub giubeaoa de pambriu albastru blănită cu samur purta una dintr-acele 90 scurte caţaveici numite fermenele”.

ANTEREU

Pe un altfel de tânăr ni-l descrie Filimon, Ciocoii vechi, p. 13: „Într-o dimineaţă din luna lui octobre anul 1814, un june de 22 de ani, scurt la statură, cu faţă oacheşă, ochi negri plini de viclenie, un nas drept şi cu vârful cam ridicat în sus ce indică ambiţiunea şi mândria grosolană, îmbrăcat cu un anteriu de şamalagea rupt în spate”.

Ca şi boierii şi cei de prin curţile boiereşti, tot aşa purtau anteree hoţii şi chiar porcarii.

Balada Stanislav Viteazul:

„Spălând anteriele Şi curăţind armele; Anteriul haiducesc, Arme de sânge turcesc”.

(G.D.T., Poez. pop., 563)

În Catastihul mănăstirii Tuturor-Sfinţilor din Bucureşti pe 1741 (ms., în Arh. Stat., f. 111, 112):

„S-au dat la doi purcari îmbrăcăminte, la doao îapăngele i 2 antine i 2 părechi dă nădragi, taleri 7”.

Să trecem acuma la antereul cel ţărănesc, care o să mai dureze încă cine mai ştie câte zecimi de ani, căci în popor moda ţine cu secoli, iar credinţele cu mii de ani.

ţipescu, Opincaru, p. 80: „Are hinu pă el zechie, antinu, zechioi, cojoc cu bumbi şi sarică dă-i trebuie”.

La ţărani, după localităţi, prin antereu se înţelege

atât haină lungă precum şi haină scurtă, fiină sinonim pe aci cum în tean, pe aci cu z e e h e, pe aci cu z a h u n, cu e o p o r a n, cu i l i c.

„Antereu sau în tean este o haină ţărănească lungă până la brâu, se încheie de sus până jos cu un rând de bumbi, e înflorită la pept, guler şi mâneci cu găitane de osebite culori după plăcere, mâneci strâmte înspre capăt unde se încheie prin trei bumbi. În timp de iarnă se căptuşeşte cu lână. Tot antereu se numeşte şi haina ce o poartă preuţii pe sub giubea, lungă până jos”. (N. Bălăuţă, Vaslui, c. Ivăneşti).

„Anteriul este o z e e h e ţăranească cusută cu găitan negru împregiur” (St. Sersea, Prahova, c. Râncezi).

„Aceeaşi haină se zice antinu când e nouă, iar z e e h e când este purtată”. (P. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca).

„Zeghe propriu-zisă este de lână neagră, antireul este o zeghe albă” (B. Ionescu, Dâmboviţa, c. Săcuenii).

„În zile de sărbătoare, ţăranul pune anteriu alb de lână de oaie, încins cu brâu roşu...” (S. Negoescu., Dâmboviţa, c. Raciu).

„Antinele se fac din dimie albă” (A. Iliescu, Dâmboviţa, c. Sărdanu).

„Pe la noi ţăranii poartă antiree până la brâu; antiree lungi le poartă ţiganii lăieşi” (S. Dimitriu, Iaşi, c. Sineşti).

„Anteriu sau i l i e „(P. Bumbar, Tutova, c. Odaia-Bursucani).

„Anteriu sau z a b u n „(I. Ionescu, Râmnic-Sărat, c. Slobozia).

„Anteriu sau z e b a n, coporan sau zeche”. (G. Nicolescu, Ialomiţa, c. legani). 91

ANTEREU

„Pe aice se zice e o p o r a n în loc de anteriu” (D. Pavelescu, Ialomiţa, c. Chioara). La deminutiv se face antereiaş.

V. Arvinte.

— Coporan.

— Giubea.

— Ilic.
— Mintean.
— Taclit.
— Zăbun.
— Zeche.

ANTERLIC (plur. anterlicuri), s.n.; plece d'etoffe pour un anteriu. Şi la serbi anteriluk „panni quantum suficit ad vestem anterija dictam conficiendam" (Karadzic). Tarifa vamală moldovenească din 1761 (Cogăm., Arh. Rom. 11, 324): „anterlicuri bune, de unul 90 bani"; tot acolo însă altceva înseamnă: „anterlicuri, de 14 ocă 1 leu vechi", poate nasturi pentru anteree. v. Antereu.

2ANTERLIC. – v. Aterlic.

ANTIFON (p]. antifoane), s.n.; t. de theol.: antienne. Din grecul avxifovov prin paleoslavicul antifonu. Literalmente înseamnă „vox reciproca" (Isid., Orig. XI, 18), acelaşi vers din psalmi repetându-se de două coruri ca şi când şi-ar răspunde unul altuia. La liturgie se cântă trei antifoane, iar denaintea fiecăruia preutul citeşte singur în altar o rugă.

Dosofteiu, Liturgiar, 1683, Slujba Sf. Grigorie, f. 38 sqq.: „Şi citescu cathizma antifonelorupre trei despărţituri. Popa în taină citâaşte molitva întâiului antifonu: Dom'le îndurate şi milostive".

De aci se cheamă antifonar „carte cu antifoanele bisericeşti" (Costinescu) sau „carte de biserică în care antifoanele şi alte părţi de slujbă sunt însemnate cu note" (Aaron-Poenar-Hill). v. Psaltichie.

ANTIFONAR. – v. Antifon.

ENTIGIC. – v. Altângic.

— Condurul-doamnei.

ANTIHÂRŢ, s.m.; t. de theol. et de mythol. populaire: Antechrist. Din sensul primitiv general de „duşman al lui Crist": avxl-Xpisxoj, cuvântul s-a aplicat mai târziu în specie la demonul din apocalips, devenit o parte integrantă din mitul creştin despre sfârşitullumii sau vremea-de-apoi. Deja din primii secoli ai creştinismului, legenda cea apocaliptică începuse a lua la fiecare popor câte o altă

dezvoltare, născându-se astfel o mulţime de varianturi, între care cel românesc înfăţişează unele particulărităţi interesante. Forma Antihrist ne întâmpină numai în cărţi; în grai se aude: Antehrâst, Antihârstu, Antehârs sau Antihârs şi mai ales Antihârţ. Noul Testament din 1648, Ep. Io. I, 18:

„Cum aţi auzit că va veni Antihrist, «… xasdj ŞKOVCTat8 oti Avtixpistoq acum încă mulţi Antihrişti începură a fi, de ăpxetai, Kal vw Avtixpistoi roolloi unde ştim că vremea de apoi iaste”. geYovativ oSev givfffilTKomev oti saxatri

92 ffipa cativi»

ANTIHÂRŢ

Alexandri, Iaşii în carnaval, act. II, sc. 9: „Of, of! Se vede c-am agiuns în vremea lui Antihârţ. Brr, tare mi-i frică”.

„Antihristul are să se nască în vremea de apoi dintr-o femeie roşie”. (A. Paraschivescu, Muscel, c. Valea-Mare).

„La vremea d-apoi, zice poporul, pământul va arde de şapte coţi, apele se vor retrage, numai argintul va fi dasupra în loc de apă; toţi se vor boci de sete; atunci Antehrâst va veni cu o balercă cu apă trasă d-o iapă albă, şi tot în acelaşi timp Maica Domnului c-un potir cu apă de viaţă şi c-un corn de prescure”. (I. Caltin, Neamţ, c. Dragomireşti; I. Demetriu, Vaslui, c. Mirceşti).

„Antihârstu este dracul, care va ieşi pe pământ la vremea d-apoi ca să îndemneze pe oameni a face toate fărădelegile. E! tată, s-a apropiat vremea d-apoi. a ieşit Antihârstu pe pământ! a perit ruşinea”. (N. Coman, Buzău, c. Maxenu).

„Când are să fie sfârşitul lumii va fi săcetă şi foamete şi are să se mănânce oameni pe oameni şi n-are să aibă de băut apă; atunci are să vie Antihârţu c-un poloboc cu păcură, tras de draci, şi are să deie pe la oameni, şi cei ce or be, are să-i scrie pe o chele de ghihol şi-i va lua în iad”. (C. Liciu, Iaşi, c. Cotnari).

„La vremea d-apoi, cine va mânca prescură de la Hristos, vor merge în rai, iar cine va lua pâne multă şi

beutură de la Antehârţ, vor merge în iad” (G.I. Maior, Tutova, c. Plopana; I. Mirănescu, Iaşi, c. Podul-Iloaii).

Apoi poporul pune pe Antihârţ într-o strânsă legătură cu Sânt-Ilie:

„La vremea de apoi Sf. Ilie va avea o luptă mare cu Antihârţ şi va fi biruit” (G. Dobrin, Făgăraş, c. Voilà).

„Antehârs are să umble cu o pâne şi un urcior cu apă, fără ca ele să se mai mântuie, şi are să facă minuni ca şi Hristos, înşelând pe cei slabi în credinţă; apoi va veni şi Sf. Ilie din cer, mustrând pe Antehârs, care va porunci credincioşilor săi să taie capul lui Sf. Ilie, din al cărui sânge se va aprinde pământul şi va arde de 9 coţi, ş-atunci va fi şi sfârşitul lumii”. (D. Demetriu, Tutova, c. Lungeşti).

Acest amestec al lui Antihrist cu Sf. Ilie ne întâmpină deja în Alexandria lui Popa Ion din SimPietru, 1620 (ms., în Acad. Rom., p. 88): „vor ieşi aceste limbi în zilele lu’ Antihrist cându va împărăţi el, şi se voru închina lui, şi ei vor fi muncitori de creştini şi cu ovrei şi cu ţiganii, şi voru mânca coconii creştineşti, şi vor previ părinţi şi nu-i voi, pute folosi în trei ani; anul va fi ca luna, luna ca săptămâna, săptămâna ca zio, zio ca casul, casul ca cirta, scurta-să-voru păntru derepţi; şi atunce merge-va Antihrist şi sveti Ilie, şi-l va junghie Antihristu ...”

Acelaşi pasagiu în redacţiunea lui Bucur Gramaticul, 1702 (ms., în Arh. Stat., p. 213): „Aceste limbi păgâne (Soţi şi Magoti, Aghesi etc.) le închise Alixandru, şi vor ieşi aceste limbi păgâne când va naşte Antihrist prelume, atunce li se va deschide lor uşa şi vor ieşi la lume şi se vor închina lui Antihrist şi vor munci ei pre creştini cu ovreii şi cu ţiganii în 3 ai la veacul de apoi, şi vor luoa pre copii oamenilor şi-i vor frige şi-i vor mânca”.

În unele dialecte franceze A n’s e r i „antechrist” înseamnă în genere pe un „monstru” (Mem. de la Soc. de Lingvist. III, 380). Cam tot aşa româneşte. 93

ANTIHÂRŢ

Alexandri, Arvinte şi Pepelea, sc. 7: „Tu eşti, antihârţule? Ce caţi aici?”; şi mai jos, sc. 11: „Bată-l crucea, antihârţ!...”

V. Apoi.

— Ilie.

ANTIMIS (plur. antimisuri's. antimise), s.n.; t. de theol.: Corporal, autel portatif. O bucată de pânză sau de stofă pătrată, care se întinde pe altar sub potir sau sfintele daruri şi care – în lipsă de altar – poate să-l înlocuiască; uneori împodobită cu figure şi purtând inscripţiuni. Din grecul bizantin avtimavmov prin paleoslavicul a n – t i în is u.

Seapte-taine, 1644, f. 39 b: „Întâi trebuie în oftaru pre prestol să fie antimis, sau şi fără de oftaru, de nevoie cum are fi în cale unde nu-i beserecă, să fie antimis svinţit, iară fără de-acesta nice într-uân chip liturghiia să nu să facă”.

Mitropolitul Dosofteiu din Ardeal, 1627 (A.I.R. I, 101): „Popa de nu va ave cărţi şi veşminte şi unelte şi vase de antimis, altariului şi a hramului, birşag 27 de florinţi”.

Mitropolitul Dosofteiu din Moldova, Liturgiar, 1683, Slujba Sf. Grigorie, f. 46 a: „Preuţii punu antimisele presvăntulu prestolu şi arhiereul le ocropâaşte de trei ori cu apă de flori”.

Inventariul mănăstirii Galata, 1588 (Cuv. d. bătr. I, 201): „1 antimisu de altar roşii cu slove de auru”.

Inventariul Cotrocenilor, 1681 (ms., Arh. Stat.), f. 47: „antimis zugrăvit pre atlaz albu”.

Beldiman, Tragod., v. 3285:

„Ienicerii de mândrie, îngâmfaţi cât nu s-au dat, Vinde cu o falǎ mare acele ce au prădat: Blane, straie şi odoară, cât văzând te minunai, Iar aere, antimisuri, erau hârşele pe cai”.

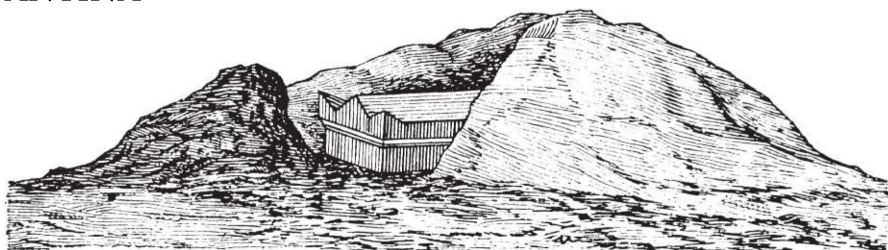
V. 2Aer.

— Procovăţ.

ANTINA, s.f; t. d'archéol.: 1. ruines romaines pres de Caracal dans la Petite-Valachie; 2. brique que l'on retire de ces ruines. În districtul Romanaţi, la satul Reşca sau Recica, lângă râuleţul Teslui, se află urmele unui oraş din epoca romanilor, pe care poporul le numeşte Aritina. Deja în secolul trecut generalul rus Baur (Mem. sur la Valachie,

1778, p. 198), menţionând Recica „village avec une église et un pont sur le Teslui”, ne spune că: „on y trouve des debris des anciens retranchements”. Mai târziu, o menţionează la 1818 Fotino (t. 1, p. 153): lelyava Pwmm Kov Kastpou, sk H0 rov xexpa YwvlKÂV Kaxis Keuasmevou, Kal m „v nepiocn toţi tonou tomou legetai ano toăyxwp-ouj Pet-Ka, to 8” Kastpov Avtival” Nemine însă n-a făcut cercetări ceva mai serioase la faţa locului înainte de colonelul Vladimir Blaram94 berg, care la 1836 a descoperit la Aritina într-o movilă un sarcofag:

ANTINA

(Muzeu naţional, 1836, nr. 24, p. 93)

După aceea, ruinele au fost studiate pe rând de Laurian şi Boliac, de dd. D. Sturdza, Papazoglu, Gr. Tocilescu şi V.A. Urechea, în fine de d. A. Odobescu, care a rezumat la 1878 în următorul mod toate datele relative la cestiune: „Comuna Recica sau Aritina. Movila lui Alexandru şi alte numeroase movile. Ruinele aparente ale unei întinse cetăţi romane, cu ziduri de peatră şi cărămidă, cu urloaie de lut pentru apeducte, cuptoare pentru cărămidă etc. Căi romane cu diferite direcţiuni. În sarcofage, pe lângă schelete, sunt vase, rămăşiţe de veşminte şi ornamente, şi monede romane de la Antonini până la Sever. Altar votiv al Nemesidei, al lui Jupiter tutator, al Dianei Latoide; stele funerare Claudiei Amba, lui Antonius Nicanoris” (Analele Acad. Rom, t. X, sect. II, p. 332 – 5).

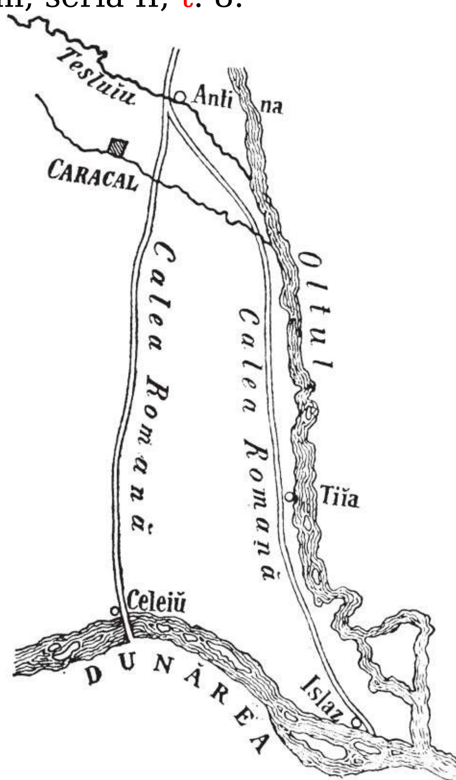
95

ANTINA

Ceea ce dovedeşte mai cu deosebire marea însemnătate în vechime a acestui punct geografic este că tocmai aci se uneau ambele căi romane, cari plecau de la Dunăre spre Carpaţi, una din Celei, cealaltă din Islaz, astfel că Aritina forma un centru de comunicaţiune. „Şanţurile cetăţii care se văd – zicea răposatul Laurian (Magaz. ist. II, 96) – formează un poligon cu opt laturi, al cărui diametru mai lung face aproape la o mie de paşi. Râul Teslui curge prin mijlocul cetăţii; în unele locuri ale lui se află un strat de cărămizi, ceea ce face să credem că a fost constrâns într-un canal, dară acuma curge după bună plăcerea sa fără vreo silă artificială: românii noştri nu sunt oameni care să mai constrângă râurile. Chiar la podul cel zidit peste râu se uneau cele două drumuri de peatră, unul care venea de la Islaz şi celălalt de la Celei şi duceau către mieazinoapte la Râmnic...”

O asemenea staţiune centrală nu putea să fie uitată

pe Tabla Peutingeriană, itinerar oficial al tuturor staţiunilor Imperiului Roman în secolii III-IV; şi s-a bănuit de demult, în adevăr, cum că anume aci a fost staţiunea R o în u l a, care se menţionează şi-n geograful Ravennat sub forma de R o în u la’s (Tocilescu, Dacia, p. 450, ed. Acad.). Această bănuială s-a şi verificat prin descoperirea la Recica a unei inscripţiuni din timpul lui Filip Arabul, unde localitatea se numeşte „Colonia R o – mula” şi se arată că „în anul 248 s-a construit un vallum în giurul zidului oraşului” (Anal. Acad. Rom, seria II, t. 8.

1886, p. 14). Din Romula sau Romulas, prin trecerea lui l în n ca în „seamăn = similem” şi chiar lăţineşte „Ruminalis = Romularis”:

„Rumina nunc ficus, Romula ficus erai...”

(Ovid., Fast. II, 411)

s-a făcut Romuna, de unde apoi numele districtului

Romanaţi, în vechile documente Romonaţi, literalmente „locuitori din Romuna”, cu acelaşi sufix – aţi = – ales prin care se forma lăţineşte numele etnic din numele unui oraş cu finalul – na –, de ex. Casinates, Arpinates, Ravennates, Antinates etc. Romonaţi = Romuna te’s, cu un sufix etnic curat latin netrecut în graiul românesc, probează existinţa formei Romuna sau R o în u n-a’s deja în epoca romană, pe lângă primitivul „Romula” cu etnicul său „Romulenses”: „ordo Romulensium” în inscripţiuni (Mommsen). Dar de unde vine numele Aritina?

Fotino susţinea că pe lângă Aritina ar fi locuit poporul slavic A n t a e său” Avxai, despre ale căruia lupte cu Imperiul Roman Oriental vorbesc Iornande, Procopiu, Teofilact şi alţii. Schafarik (Slowanske starozitnosti, p. 459, 462) a demonstrat, însă prin analiza tuturor fântânelor istorice cum că tribul a n ţi l o r, cunoscut numai în secolii VI-VII, era aşezat pe ţărmul Mării-Negre în regiunea Niprului, nu dencoace de Prut, iar cu atât mai puţin la capătul apusean al Daciei. Afară de aceasta, chiar dacă-antii ar fi înaintat într-un moment până aproape de Olt, totuşi din termini etnici limba română nu formează niciodată numiri topice prin sufixul – ina. După cum nu există „Serbâna”, „Bulgărâna”, „Turcâna”, „Grecâna”, „Ungurâna” etc., tot aşa din a n şi nu se putea naşte Aritina.

Cuvântul sună de tot lăţineşte. Trecem cu vedere peste derivaţiunea propusă de Vaillant: Aritina = Constantina (La Roumanie I, 88); dar ne vom opri o clipă asupra unei alte etimologii mai discutabile. Începând de la Blaramberg, generalmente se crede că Aritina este Antonina, după numele împăratului Antoniu Caracalla (Xenopol, în Tocil., Rev. II, t. I, pag. 292 – 3). Netrecerea silabei anân vocală nazală obscură n-ar fi tocmai o pedecă fonetică, căci în numiri topice latine iniţialul aderivă uneori din prepoziţiune, ca în: Admediam, Ad-pontes, Ad-aquas etc., adică: Aritina = Ad-Antoninam, cu o contracţiune cam violentă, dar nu peste putinţă; există însă o altă dificultate mai specifică. Latinul Antonina

trebuia să devină la români T i i a, după cum din „Vidin” s-a făcut „Diiu”; şi localităţi numite T i i-a se şi află în România, ba chiar în Romanaţi, tocmai pe calea romană de la Islaz spre Recica. Fotino confundă pe Aritina cu T i i a: Apklva Tla, după cum le confundă şi Vaillant: „Antine ou Tia”, deşi sunt două puncturi geografice foarte depărtate unul de altul. T i i-a poate fi „Antonina”, dar Aritina – nu. Numai printr-un duplu – în n-a s-ar explica conservarea finalului n în Aritina. Ei bine, în regiunea unde Tabula Peutingeriană pune pe Romula, tot acolo, la Ptolemeu, care ne dă nomenclatura din epoca dacică, se află Apklvva, A r e în n-a Unii arheologi o caută în Dolj (Rev. romană, 1861, p. 421), alţii în Gorj (Gooss, p. 51), dar deopotrivă fără nicio probă, recunoscând însă unii şi alţii că era în Oltenia. Aritina, adică A n t în n-a, fi-va oare numele cel vechi dacic al Romulei, latinizat de către legionari? Se ştie că-n latinitatea 97

ANTINA

vulgară – cişi – tise confundau; iar la românii din Banat aceste grupuri fonetice se confundă până astăzi. Prin Aritina = Artinna se justifică atât conservaţiunea finalului – ina, precum şi nescăderea iniţialului à la vocală obscură, deoarăce denaintea lui r el se păstrează totdauna intact, fie tonic sau netonic. Mai rămâne o singură întrebare. De ce oare – ra trecut în – n? Ar fi foarte legitimă influinţa finalului – n pentru a preface pe Artinna în Aritina, după cum s-a prefăcut r în n în „cunună = coronam”, „senin = serenum”, „minune” etc.; forma Aritina totuşi pare a se fi născut pe o altă cale. Colonii romani îşi mai aduceau aminte de străbuna cetate Antinum în Italia, astăzi „civită d A n t în o, nu departe de Roma, în Ţara Marsilor, şi astfel numele oraşului dacic a fost modelat după o reminiscinţă italică. În scurt, Aritina din Artinna nu e o tranziţiune curat fonetică datorită românilor din epoca postlatină, ci este o latinizare din acele timpuri primitive ale colonizării, când era încă proaspetă în memoria legionarilor nomenclatura topică din Italia.

Aşadar ă aceeaşi localitate se chema la daci A r e în

n-a sau Artinna, lăţineşte Romula sau Romuna. Din termenul latin supravieţuieşte „Romanaţi = Romunates” ca nume al districtului întreg; din cel dacic – Aritina, ruine ale vechiului oraş la coastele căruia mai trăieşte abia un sătuleţ numit mai târziu „Râuşor”, slavoneşte Recica, de unde se scot până astăzi – ne spune d. A. Odobescu –, acele late şi masive cărămizi cărora dialectul local al romanaţenilor le-a însuşit denumirea topică a Aritinei, zicându-le cărămizi de Antin a”. Ba ceva mai mult: în Romanaţi se zice cu acest sens chiar simplu cărămidă – antina, la plural cărămizi – antina, fără adjectivalul „de „(D. Rădulescu, c. Amărăştii-de-Jos), cuvântul antina ajungând a exprime o cărămidă de calitate superioară şi funcţionând invariabil ca adverbul „gata” în: lucru gata, treabă gata, bani gata.

Romanaţi şi Aritina ar fi de ajuns ele singure pentru a dovedi nestrămutata stăruinţă a românilor în Dacia lui Traian, spulberând aşa-numita teorie a lui Rosler. Dacă neamul românesc ar fi venit de peste Dunăre abia în secolii XII sau XIII, vreo zece veacuri în urma lui Aurelian, atunci de la cine oare ar fi căpătat, el o nomenclatură daco-latină atât de pipăită ca Aritina şi Romanaţi?

V. Caracal.

— Ler. – lui.

— Recica.

— Potopin.

— Romanaţi.

— Teslui.

— Tiia…

ANTIOH’s. ANTIOHIE, n. pr. pers. m.; Antioche, Avxioxoj. Nume de botez, de unde apoi şi de familie, devenit cunoscut românilor – pareni-se – prin Alexandria, în care aşa se zice unul din hatmanii lui Machidon.

Ion din SimPietru, Alexandria, 1620 (ms., în Acad. Rom., p.91): „şi puse pre Antioh voivod în scaunul lu’ Alixandru şi-i puse stema lui în capu’”.

Ca nume de botez, Antioh era la modă în Moldova pe la ţinea secolului XVII. Dimitrie Cantemir închină Divanul

lumii, 1698: „dulcelui şi mai marelui frate Ioan Antiohu Constantinu-Voevod”; şi tot Antioh se chema fiul său, ajuns celebru ca poet satiric rusesc. Tot atunci unul din personagele cele mai istorice era boierul Antioh Jora, când hatman, când mare logofăt sub un şir de domni, când fugar peste Nistru, când mazil peste Dunăre. Apoi între boierii moldoveni duşi în Rusia cu Petru cel 98 Mare se aflau Antioh Camaraş şi un Antioh Porucic. La 1689 (Condica ms. Asachi.

ANTON

În Arh. Stat., t. 1, p. 258) al doilea spatar era „Neculai Antiohie”. Forma poporană a acestui nume este Antohi sau Antofi, de unde deminutivul An t o hiţ a sau Antofiţă. Din patronimicul A n t o hescu, un sat în Tecuci se zice Antoheşti (Frunzescu).

Într-o baladă poporană, foarte importantă sub raportul mitologic, Antofiţă pus în luptă cu „Vidra” („YSpa), care stăpânea lacul „Vidrosul”, şi scăpat de către „Vioară” C Iolaoj), dar blăstemat de „Doamna” („Hpa), reprezintă legenda elenică despre Ercule la Lerna; în varianturile acestei balade, în loc de Antofiţă figurează însă M a n t o fiţă, care este o formă neapărat mai veche, de vreme ce limba română nu cunoaşte pe proteticul m, pe când din Mantofiţă s-a putut face Antofiţă prin etimologia poporană posterioară de la Antofi = Antiohie. v. lGrec.

— Jora.

— Mantofiţă.

ANTIPA, n. pr. pers. m.; Antipas, Avtipaj. Patronul acestui nume de botez este un episcop de Pergam, martir din timpul Apostolilor. Antipa foarte rar circulează la români, dar în teologia cea medicală a poporului: „Sf. Antipa vindecă de dinţi şi măsele” (C.D. Gheucă, Iaşi, c. Galata).

Această credinţă poporană o găsim şi la mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, apr. 11 (f. 82 b): „să porni ighemonulu cu mânie şi aruncă presvăntulu mucenicu (Antipa) într-o măiestrie de muncă făcută în chip de bou, şi dintr-ansulu făcându svăntulu rugă mare la Dumnedzău şi

lăudându putiaria cea mare a svinţiei-sale şi mulţămindu căce l-au spodobitu a păţă pentru svinţia-sa, să fugă şi pentru ceia ce-l vor pomeni să fie ferìţu şi apăraţu de patime şi de alte bole şi de nesuferita duriare a dinţilor”.

Rolul cel terapeutic al Sf-lui Antipa se întemeiază pe o etimologie poporană curat greacă din avnpa08 j „vertu specifique d’un remede”. De la greci, mitul a trecut nu numai la români, dar şi la slavi, la care el există de asemenea: „St. Antipas habet a De-o graţiam sanandi dolorem dentium” (Martinov, Annus eccles. graeco-slavicus, p. 107). v. Alexie.

ANTINU. – v. Antereu.

ANTOFIŢĂ’s. MANTOFIŢĂ, n. pr. m.; personnage legendaire: sorte d’Hercule combattant l’Hydre.

V. Antioh.

— Idra.

— Mantofiţă. – 3 Vioară.

ANTOHI. – v. Antioh.

ANTON’s. ANDON, ANTONIE’s. ANDONIE, n. pr. pers. m.; Antoine. La români acest nume de botez nu vine din latinul Antonius, de unde s-ar fi făcut „Antoi”. sau chiar „Untoi”, ci din paleoslavicul Antonu şi din grecul Avxrovioj. Se rostea şi Andon sau Andonie, ca şi la slavii meridionali, de unde apoi formele scurtate 99

ANTON

Don şi Done sau D o ne a, cu derivatele patronimice Donescu şi Donici, dintre care cel dentâi e dublet cu A n t onescu, iar celălalt diferă de ambele numai prin sufix, şi cu derivatul toponimic D o ne şi t i.

V. Don.

— Donici.

— Handoacă.

La deminutiv se zice Antonaş, Antonuţ, Antone l. Deminutivul Antonică a devenit în Moldova termen poporan botanic pentru „Angelica sylvestris”. Din amalgamarea lui Anton cu Atanasie s-a născut Antănăsiile, nume a doua zile din ianuariu la bănăţeni şi la olteni.

V. Antănăsii.

— Antonică.

ANTONICĂ's. ANTONIGĂ, s.f; t. de botan.: Imperatoria sylvestris, Angelica sylvestris, angelique sauvage. Termen foarte răspândit în Moldova de sus şi-n Bucovina, pe când pe aiuri această plantă se confundă sub acelaşi nume cu anghelică „Angelica archangelica”.

Deşi cuvântul e foarte armonios, totuşi în cântecele poporane antonica nu se invocă, afară numai doară în strigături comice ca:

„Frunză verde antonigă, Niciun dor nu mă mai strică la dorul de mămăligă!...”

(S. Căderea, Neamţ, c. Buhalniţa)

Ea figurează însă în terapeutica poporului.

„Rădăcina antonicăi fiind foarte iute, poporul de aici o întrebuinţează contra durerii de măsele, ţiind bucăţi de rădăcină în gură” (I. Mironescu, Neamţ, c. Dobrenii).

V. Antipa.

— Dinte.

„Oamenii scot rădăcina antonicăi şi o vând la spiţeri sub numele de anghelică” (V. Hornescu, Iaşi, c. Băiceni).

„Antonică, ca şi hanosul, se întrebuinţează la velniţe” (I. Iordăchescu, Botoşani, c. Cristeşti).

V. Hanos.

Însă rolul cel mai interesant al antonicăi este anume acela din cauza căruia în Norvegia ea se cheamă „sprut” şi „luur”, adică „fluier” sau „telincă”: „In verschiedenen Gegenden von Norwegen machen die kleinen Knaben aus dem Stengeln Handsprutzen oder Blasrohre” (Nemnich). Întocmai aşa se petrece şi-n Moldova:

„Antonigă creşte pe fânaţele cele mai grase sau mănoase. Când e crudă, copiii o mănâncă, fiind gustoasă ca merele cele dulci; iar dacă se coace sau se întăreşte, atunci flăcăii şi fetele fac din ea fluier şi telincă”. (G. Pajure, Suceava, c. Mălinii).

Ciudată întâlnire între Norvegia şi Moldova!

Apoi asemeni telince din antonică ne apar şi-n medicina poporană. Bolnavul de „dânsele”, adică de un fel de reumatism, – zice S.F. Marian (Descântece, p. 93) – „se

scoală marţi dimineaţă, când se ivesc zorile, se îmbracă în veşminte curate, bate trei metanii şi apoi be apă cu o telincă de antonică de trei ori din cofiţă, fără ca s-o clintească cât de puţin de pe locul unde stă pusă; după aceea se culcă pe o perină curat 100 înfăţată”.

ANUME

De ce însă această plantă se cheamă antonică? „Plusieurs herbes tirent leur nom populaire de saint A n te în e”, zice Gubernatis (Myth. d. plantes I, 44); totuşi niciuna din numirile occidentale nu corespunde antonicăi. Mai rămâne dară de cercetat. v. Anghelică.

— Arsenică.

ANTONINA. – v. Tiia.

ANTERŢ, adv; l’avant-derniere année. Lăţineşte anno tertio. Anul de faţă se cheamă estimp; anul trecut: a n; anul înainte de a n, adică al treilea îndărât, este anterţ.

În glosarul slavo-român circa 1670 (ms., în Bibl. Soc. Arheol. din Moscva, f. 95 a) ne întâmpină conservarea finalului – i: anţărţi (aHpxppn). Proverb:

„Porcului aci îi dai bice Şi el se-ntoarce şi zice: Anterţ mă bătea p-aice”.

(Pann, III, 36)

Finalul ţ e r ţ pierzând în grai sensul de „tertius”, poporul caută uneori a înlocui pe anterţ prin ceva mai pe înţeles pentru român. Astfel moţii din Ardeal (Frâncu-Candrea, Rotacism, p. 51) în loc de anterţ zic: „dincolo de a n”. v. 2 An.

ANUME, adv; nommement, a savoir. Din a ci şi n o în e n, de unde şi-n vechea franceză se zicea „a n o m”, de ex. În Villehardouin: „şi avoit un frère qui avoit a nom Alexis” (Godefroy), nu însă tocmai cu nuanţa românului anume, care se întrebuinţează şi atunci când nu urmează un nume propriu, bunăoară:

„De-aici până la Braşeu, Nime nu-i străin ca eu, Numai mirla din pădure; Dar şi mirla din pădure Are pe unul anume: Pe cucul cu pene sure”.

(J. B., 206)

Pravila Moldov., 1646, f. 1: „Pentru toţu lucrătorii

pământului, anume pentru plugari, pentru lucrătorii viilor, pentru nămiţu şi pentru păstori”. Mai adesea însă anume procede unui nume propriu.

Moxa, 1620, p. 348: „Mesremu, den ruda lui Hamu, face Misiriul, anume Eghypetul”.

Act moldovenesc din 1644 (A.I.R. I, 87): „un sat anume Silişte în ţinutul Neamţului”.

Altul din 1638 (ibid., I, 23): „i-am vândut dumnealui un rumăn al mieu den Gemenele, anume Sava cu fecorii lui”. 101

ANTON

În asemeni cazuri e sinonim cu pre nume.

Preda din Lazuri (Dâmboviţa), vânzând la 1629 o parte a sa dintr-o moşie cu exclusiunea părţilor de pământ, ale fraţilor săi Nedelco, Mihai şi Stoica, zice (A.I.R. I, 1, p. 15): „iară trei părţi au rămas la fraţimei care-i scriu mai sus anume, deci den parte-me eu m-am sculat de am vândut...”; apoi mai jos, enumerând pe cei prezinţi la tranzacţiune: „şi mărturie am pus oameni buni pre nume Stan” etc.

Prin fuziune între ambii sinonimi, în graiul vechi se zicea şi: pre anume.

Neculce, Letop. II, p. 198: „un egumen pre anume Misail Chisăliţă...”; şi pe p. 199: „un părinte sehastru pre anume Daniil...”

În Catastih de rumânii mănăstirii Vierăsului, 1744 (Cond. ms. Vieros, nr. 1, p. 57, în Arh. Stat.) se pune lângă anume sinonimul slavic na i în e:

„Crăcâunii na i în e: Vladul, Cernea, Muşat, Dobrica, Pătru, Nanu, Dragul, Coce croitor, Stan, Nedelco, Dobre Ciochină; Iacoveştii şi Mălureni Băltenii anume: Radul, Grigorie, Stanciul”.

Adesea anume se punea într-un mod pleonastic, chiar în traduceri unde nu-i corespunde nemic în original. Aşa într-un context slavo-român măhăcean circa 1600 (Cuv. d. bătr. II, 82):

„... hb-CTân wu, a NMfro IwaNHA”. „... orecire era um părinte anome

Ionu”.

Este curios de a vedea în unele documente după anume lăsat loc gol, deşi actul este pe deplin terminat.

De pildă:

La 1636 (Arh. Stat., Doc. IRom., nr. 179), Matei Basarab autoriză pe egumenul de la Tismana să-şi caute şi să apuce pe rumânii cei fugiţi de pe moşiile mănăstirii „cu această carte a domnii mele şi cu sluga domnii mele anume.”, urmând loc gol, deşi autorizaţiunea e definitivă, subscrisă de domn şi cu sigilul statului.

Şi mai ciudat, la 1641 (ibid., nr. 212): „eu Stănilă călăraşul împreună cu fămeia mea anume diân Tărgovişte, ginerele unchiâaşului Radul Cudalbul, mărturisim cu acestui zapis”, etc., ca şi când bietul om n-ar fi ştiut cum i se cheamă nevasta, deşi ştia a cui fată este.

Cu o altă nuanţă de sens, anume însemna uneori „sous pretexte”, „en motivant”, dar numai pe cât timp a funcţiona încă des ca prepoziţiune deosebită, încât era mai mult an u în e, fără fuziunea completă a ambelor elemente; de exemplu la Miron Costin, Letop. I, p. 265, vorbind despre răscoala poporului contra grecilor sub Alexandru-vodă Iliaş: „nu era putere nice la boieri a oprire grosimea ţărănimii pornită, ce şi prevasilie Vornicul, anume că este şi el unul den greci „au svărlit unul cu un os şi l-au lovit în cap”.

V. Imerec.

— Nume.

2A-NUME, adv; sous pretexte. – v. 1 Anume.

ANUMESC (anumit, anumire), vb; denommer, indiquer nominalement, specifier, 102 destiner. Derivat din adverbul anume, anumesc se întrebuinţează la românii de

AOACE

peste Carpaţi cu sensul de: „Însemnez pre nume, hotaresc spre ceva, benennen, bestimmen” (Lex. Bud.). Circulează mai ales adjectivul participial anumit.

Basmul bănăţenesc Găitan de aor (Picot, Dialectes roumains, p. 33): „După ce or ajuns la casa anumită, dzise calu către stăpânu-se...” v. 1 Anume.

— Numesc.

ANUMIRE I v. Anumesc.

IRE 1 v...

IT, – A A

ANUMIT

ANUŞCA, n. pr. pers. f; Annette. Un deminutiv slavic din Ana, foarte obicinuit altă dată la români alături cu sinonimii Ancă, Anică, Aniţă etc.

Stefan cel Mare, într-un crisov din 1481 (A.I.R. 1, 76), menţionează ca nepoate ale lui „Dragoş Viteaz" pe: „Jurja, Anusca, Vasutea..."

Anusca figurează adesea în vechiul Pomelnic al mănăstirii Bistriţa din Moldova (ms., în Acad. Rom., p. 41, 44, 45, 46 etc.).

Un act despre satul Sirăţii din Roman (Doc. Doljeşti II, p. 434, ms. În Arh. Stat.): „Din vechile vremi au arătat că au îmblat satul Sărăţăi în şesă bătrâni anume: Ilie şi Mănăilă şi Costi şi Turcul şi Anusca şi Filip, arătându-ne un ispisoc de la răposatul Bogdan-voevod din velet 7023". v! Ana.

— Anuţă

ANUŢA, n. pr. pers. f; Annette. Unul dintre numeroşii deminutivi din Ana. Doină din Ardeal:

„Foaie verde lemn uşor, De nimica nu mi-i dor la de flori de culcuduţă, De gura lelei Anuţă".

(J.B., 33)

V. 1Ana.

— Aniţă. AO! interj. – v. Au!

AOACE, adv; ici. Sinonim cu aice şi cu vechiul ac i ce (= lat. ecc-hicce), aoace este un dublet etimologic cu forma pierdută ac o ac e, conservată la noi numai în construcţiunea „într-a coace" şi care reprezintă un prototip latin rustic ecc-hocce. În dialectul macedo-român aoace e foarte răspândit, pe când aice a despărut acolo cu desăvârşire; în dialectul daco-român, din contra, aice a gonit aproape de tot pe aoace, care totuşi se mai aude pe alocuri în munţii Ardealului, mai ales cu emfaticul – a (5A).

La moţi (Frâncu-Candrea, Rotacism, p. 48, 52):

„aoacea = aicea, de ex.: ei fură irainte aoacea = ei fuseră înainte aici”.

103

AOACE

La bihăreni, după d. Miron Pompiliu: „aoace = acolo” (Conv. lit., 1887, p. 1004), dacă nu cumva autorul – după cum credem noi – se va fi înşelat asupra sensului.

V. Acoace.

— Aice.

A-OCHI, adv; en vue, en perspective. Literalmente ad oculum, italieneşte a d

O e e h i o. A avea, a lua, a ţinea a-ochi înseamnă în graiul vechi a nu pierde ceva sau pe cineva din vedere, în curs de mai mult timp, până la momentul oportun de a-l lovi sau de a-l prinde.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 89: „niciun folos dintr-acele pâri nu aduc după sine ţării, ce mare scădere şi stricăciune, şi a-ochiu luată la Împărăţie ţara”.

Acelaşi, p. 99: „Hanul având a-ochiu pre Nicolai-vodă, aflat-au vreme acel Daul-Ismail-aga, prin mijlocul hanului fiindu-i capichihae, de au scos domnia ţării lui Dumitraşco-vodă”. v. Ochi.

AOLEALA. – v. Aolesc.

AOLEO! s. AOLEU! interj; cri de douleur ou plutot de decât, pris souvent en plaisanterie. Este dublet etimologic cu v al e o sau valeu, ambii urcându-se la un prototip a v al eu înrudit cu elenicul a3 a1 e „a Dieu ne plaise!” Exprimă mai mult necaz decât durere, şi tocmai de aceea lesne ia o nuanţă ironică sau sarcastică. Din aoleo sau aoleu se formează pe de o parte deminutivul a o l i că, poetic d a o – 1 i că; pe de alta, verbul aolesc cu varianturile fonetice dăolesc şi hăolesc şi derivatul aoleală, dăoleală, hăoleală.

În Moldova, aoleo în loc de v al e o a fost totdauna privit ca muntenism; de aci la Neculce, Letop. II, p. 280: „. fata Brăncovanului-vodă, fiind tânără şi dezmierdată de tată-seu, se bocia în gura mare munteneşte de zicea: Aolio, aolio! că va pune taica pungă dă pungă din Bucureşti până în Ţarigrad”. Moldovenii atribuie pe aoleo nu numai

muntenilor, dar şi ţiganilor. Snoava bucovineană Ţiganul şi iepurele (Zbiera, Povesti, p. 251): „Văzându-se ţiganul şi făr' de friptură şi făr' de boierie, au zis numai deodată: Aolio şi vai de mine! Da ştiu c-o păţii".

Cu toate astea, aoleo e foarte răspândit şi peste Carpaţi. O doină din Ardeal:

„Aoleo, măi hoţ de dor, N-am topor să te omor!"

(J.B., 93)

Ca ţipet de o durere serioasă, într-un boacet de la Comarnic:

„Intru-n casă, Dau de masă.

Destulă inimă arsă; Aoleu bărbatul meu, Amărâtă rămân eu".

La Anton Pann, Moş Albu I, p. 6:

(Burada, înmorm., p. 124)

„Căci cum mă văzură-ndată în fundul puţului stând, O croiră toţi la fugă, «aolio dracu'!» strigând".

sau:

Aolio! mor, măiculiţă! Cârciumarul m-a ucis! Şi după aceste vorbe alt nimica n-a mai zis".

Ca refren, într-o doină din Ardeal:

„Pentru tine, rujă-nvoaltă, Mă rup câinii şi mă latră, Aoleo!"

(Ibid., II, 4)

(J.B., 370)

Mai adesea îşi asociază alte interjecţiuni: of şi aoleo! vai şi aoleo! etc., bunăoară:

sau:

„Aoleo şi vai de mine, Aş juca şi nu ştiu bine!"

„Iaca mândra de pe vale! Cu rochiţa în paftale Cum mă-ntâmpină în cale, Of, of, of şi aoleu, Arde sufleţelul meu".

(J.B., 419)

(Alex., Poez. pop.2, 353)

sau:

„Ea pe loc ieşind afară, Inima-n gură îşi ia, şi ţipă,

răcneşte, zbiară: Aolio şi vai de ea!”

(Pann, Prov. III, 115)

Foarte des aoleo ia un caracter comic şi chiar trece la sarcasm. Ion Ghica, Scrisoarea XIV, despre o fată de la ţară uitându-se la un cioban prin ochianul de inginer, care arată toate lucrurile întoarse: „Aoleo! A întors pe Niţă cu gaibele în sus!”

Cântec de nuntă:

„Aoleo cu soacrele! Că nu strânge mesele, l-au băut rachiu de pere, şi se-npedecă-n obele; Numai una a rămas, S-aia-i cu conciul pe nas”.

(G. Ţuţuianu, Muscel, c. Valea-Mare)

Doina Femeia cu minte:

„Frunzuliţă avrameasă, Am muiere scurtă, groasă, Aoleo ce păcătoasă!”

(G.D.T., Poez. pop., 272)

„Când un lucru nu e de aur bun, poporul zice „în glumă că-i de aoleo” (G. Dobrin, Făgăraş, c. Bucium). v. Aur.

Când omul uită sau se codeşte a face un lucru, se zice că acel lucru îi strigă aoleo. De la Vrancea, Trubadur, p. 137: „Dacă n-o pune mâna pe târn, târnul nu-i strigă aoleo!...”

Ca ţipet de admiraţiune, într-o doină muntenească:

„Foicică colilie, Aoleo, lele Marie, Ochii tăi struguri de vie, Sprâncenele mă mângâie”.

(G.D.T., Poez. pop., 302)

De asemenea în basmul Tatăl, mama şi puiul de leu (Col. l. Tr., 1876, p. 367): „Aoleu! mamă, da ce frumos miroasă! zise fiul împăratului, după ce sărută mai multe flori”.

Aci admiraţiunea este ca un fel de necaz denaintea unei frumuseţi excepţionale. Când românul e de tot necăjit, aoleo se lungeşte în aooleo, ca în Jocul păpusărilor; Moş Ionică:

„Ei babo, din Ajunul Crăciunului Te-am trimis după

căpătat; Ia să vedem, ce-ai câştigat? Aooleo, în cutie nimic zimţuit: Parcă-i o gaură de puţ părăsit”.

(G.D.T., Poez. pop., 131) 106 Când se reduplică, atunci al doilea aoleo se disimilează uneori în aoleo.

AOLICĂ

ţipescu, Opincaru, p. 40:

„— Auzirăţi, fă leică, că bou ăl codalb al lu’ nenea Radu Bobeică şi-a scrântit un picior dă dinainte?

— Aoleo şia o l e o! strigară toţi şi toate”.

Ca superlativ al lui aoleo figurează oleoleo în proverbul: „Fuge de la aoleu şi dă peste o l e o l eu l „(Pann, I, 144). v. Aolesc.

— Aolică. – O.

— Valeu.

AOLESC (aolit, aolire), vb; lamenter. Derivat din interjecţiunea aoleo, aolesc a devenit sinonim cu bocesc. Cu proteticul d ca în dalb = alb” este forma poetică dă o l e’s c. Aspiratul hă o lesc n-are a face cu rusul „hailiti” sau cu germanul „heulen” (Cihac, II, 137), ci numai cu aoleo şi aolesc, bunăoară la Dosofteiu, Synaxar, 1683, mart. 17 (f. 41 b): „de multe ori plângându şi hă o l în d u – lu’.”, şi mai jos, tot acolo: „hăoliturile şi plânsurile femeii în totu’ chipul pline de jiale înfocată şi ovilită, cine poate să le scrie toate? şi maică-sa ca mai mult” b o – e în d u – să”.

ţipescu, Opincaru, p. 66: „te bocesc, te aolesc, îţi pun luminarea, şi dă-i hi slab dă ţâţâni, te culcă dă ghiu”. Cântec de nuntă:

„Aoleste, puiculiţă, Până eşti la măiculiţă, Că dacă te-i depărta, Tot în cale te-i uita, Mamă, tată, nu-i vedea”.

(D. Pavelescu, Ialomiţa, c. Chioara)

A o l e al a sau daoleală „se cheamă cântecele ce se cântă când rade pe mire” (N. Andriescu, Dobrogea, c. Beilic). v. Dăolesc.

— Hăolesc.

AOLEU! – v. Aoleo!

AOLICĂ! interj; exclamation d’un leger decât ou reproche. Figurează numai în poezia poporană, uneori redulpicat: aolică – l i că, sau cu proteticul d: d a o l i că

Exprimă un năcaz uşor sau chiar prefăcut, un fel de mustrare blândă, mai ales către o iubită. Doină:

„Aolică, dodo, fa! Au tu mi-ai făcut ceva De nu te mai pot uita?”

(Alex., Poez. pop.2, 359)

107

AOLICĂ

Alta:

„Aolică, l i că floare! De n-ai fi fermecătoare, Nu m-ai abate din cale să calc pe urmele tale!”

(Ibid. 277)

Alta:

„Aolică, ci a o l i că! Mult mi-e draguliţa mică! Aş lăsa-o de-ar mai creşte, Dorul crunt mă pridideşte”.

(Ibid., 279)

Parodie poporană de boacet la A. Pann, Moş Albu II, p. 49:

„Aolică, aoleu! Scoală, bărbăţelul meu, Scoală să jucăm un joc Şi te culcă iar la loc”.

V. Aoleo!

— Dăolică. AOLITURĂ’s. HĂOLITURĂ – v. Aolesc. AOOLEO! – v. Aoleo. AOR. – v. Aur.

AORAR (pl. aorare), s. n.; t. de theol.: echarpe de diacre. Medio-grecul wpapiov, de unde aorar prin proteticul a –, alături cu formele simple mai obicinuite orar şi u r ar, pe care vezi-le la locul lor. Aorar este pentru diacon ceea ce patrafirul e pentru popă: „o r ar i u în gestare ad solos Diaconos spectat” (Balsamon, ap. Goar, Euchol, p. 110).

Catastihul Mrii Galata, 1588 (Cuv. d. bătr. I, 197, 202): „1 aorar de sârma cu 4 canafi. 3 aorare de zarba câte cu patru canafi. 3 aorare de adamască”.

Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms., în Acad. Rom., p. 156), comentează aurar prin pe t i al e, derivându-l, pesemne, din „aur”. v. Orar.

AORI, adv; tantot. Literalmente: a d h o r a’s. Mai adesea repetat: aori. aori = 108 = tantot. tantot. Mai totdauna cu emfaticul – a (v. 5A): aoria. Adverb foarte

frumos.

APÂOS

despărut astăzi din limba literară, care-l înlocuieşte într-un mod puţin propriu prin când. când sau acum. acum şi altele, dar rămas încă pe alocuri în graiul poporului.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. V, p. 3: „cum" şi ceea ce înoată pre mare cu precepâtură, şi ei încă aorea înoată cându vremea au fără valuri şi lin, iară aorea stau înăuntrulu adăpostului cându vădu bure şi tulburele".

Ibid., quat. XVII, p. 12: „fata mea rău se drăceşte, şi aorea cade în apă, iară aorea în focu".

Moxa, 1620, p. 353: „aşa le era sfada: aoria biruia grecii pre troieni, aoria troienii pre greci, deci au fostu oşti şi războaie şi vărsare de sânge".

Ibid., p. 404: „ (Turcii) se prinseră întâiu de Galata să o dobăndească şi puseră trăbâcie, deci începură a o bate cu tunuri şi oborila zimţii cetăţiei, aoria pătrundia şi păreţii".

Dosofteiu, Synaxar, 1683, apr. 28 (f. 102 a): „mulţu grăiescu aoria şi dzâcu, unde-i gona şi muncile ce răbda svinţii pre atunce".

Ibid., maiu 17 (f. i33 b): „acolo în prăpaste un zmău trăgându-să, şi aoria rânjindu, aoria coda întindzând-u".

Dionisie Eclesiarh, Cron. (Papiu, Monum. II, p. 222): „Calmucii aducea desagiu pe cai fete şi copii de turci şi-i mânca, apare friptură, apare rasol". v. lOară.

AOS! interj; holă! În Dicţionarul bănăţean, ms. circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 423): „Aos. H eu's". Să vină oare din exclamaţiunea corespunzătoare latină prin forma intermediară e o's = h eu să v. Au!

! APA, t. de choreogr. – v. 4Apă. 2APA. – v. Apadia.

APADIA, n. pr. loc.; village roumain dans le Banat. Satul românesc Apadia, nu departe de Lugoş, pe la 1858 număra 800 locuitori (Hornyanszky). Tot în părţile Ungariei, în regiunea Satmarului, seaflă un mare sat românesc numit Apa. Despre interesantul sufix topic –adia, a se vedea la locul său.

APALT (plur. apalturi), s.; fermage. Termenul juridic

italian a p a 11 o, intrat la români în epoca fanarioţilor, ca şi d r i t = diritto, s u d i t = suddito etc.

La Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. II, se l, Lipicescu arătând câştigurile sale: „480 de galbini ş-o sută de testele de la apaltul cărţilor de gioc". v. lGrec.

APAOS, s.n.; t. de theol. et de mythol. popul.: vin offert aux morts. Se aude mai des forma p a o's, de ex. În Lexiconul Budan: „P aos, vinum sacrificale, Opferwein" 109

APÂOS

sau la Laurian-Maxim: „P au's, pâne, colac, vin etc. ce se aduce la biserică pentru sărbători, şi mai vârtos pentru repausaţi", unde însă înţelesul cuvântului se prea generalizează.

„Pre la 6 august (Schimbarea-la-faţă) începe a se coace poama varatică. Poporul în această zi face must şi-l duce la biserică pentru apaos şi colivă sau jertfă de struguri". (I. Pandele, Fălciu, c. Grumezoaia).

„La înmormântare apaus se cheamă vinul cu care se stropeşte mortul în groapă". (V. Mircea, Iaşi, c. Copou).

Dupacum r e p a o svine dintr-un prototip latin repausum, confirmat prin paralelismul formelor romanice: franc. repos, provenţ. repaus, ital. riposo, span. reposo etc., din care niciuna nu e feminină, tot aşa românul p a o snu se poate trage din latinul clasic feminin p au s-a (Cihac), ci numai dintr-un neutru p au's u m, iar prin urmare apaos este ad pausum, literalmente: „pentru odihnă". Furişat în terminologia noastră bisericească creştină, acest cuvânt îşi datorează totuşi naşterea păgânismului italic. Vechii romani, după Arnobiu, aveau în panteonul lor şi pe un P au's u's, zeul odihnei celei vecinice.

V. Paos.

APARIU, s.m.; l. porteur d'eau; 2. marin; 3. constellation du Verseau.

În primul sens, astăzi se zice sacagiu. La Ieromonahul Macarie, Lexicon slavo-român, 1778 (ms. În Bibl. Centrală din Buc.), ambii termeni alăturea:

„vodonosetzu, apariul, sacagiul”. Cuvântul apariu „sacagiu” trebuia să fi fost odată foarte poporan, deoarăce din el derivă a p a r i e.

Tot la Macarie, cu sensul al treilea: „vodniku, apariul, vărsătoriul de apă, ydrohoul (ti8 poxooj)”.

În fine, ca sinonim cu corabie r, cuvântul ne întâmpină la Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 220): „tată-mieu apariul, prin multă vreme la Hersonisul Crivăţului cu corăbieriia îmblând”.

În toate accepţiunile, este latinul aquarius.

V. 1 2 3Apă.

— Apărie. – ariu.

— Corabie.

— Sacagiu.

— Zodie.

! ĂPĂ (plur. ape), s.f; cau. Combinată din 88, 91 părţi de oxigen cu 11, 09 de idrogen, apa este o substanţă curgătoare, străvezie, fără culoare, fără miros, fără gust, dar care potoleşte setea. Înainte se credea că apa este unul din cele patru elemente constitutive ale universului.

Text omiletic din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 290): „diân patru tocmele cunoaştem că iaste adunată şi făcută lumea: focu, văzduhu, apă, pământu’.”; şi mai jos, p. 291: „apa iaste una diân cele patru făpturi diân ce iaste lumea tocmită, şi-şu iaste rudă cu pământul, şi într-apă ne afundâmu”.

Glosar slavo-românesc, circa 1670 (ms., în Bibl. Soc. Arheol. din Moscva, f. 193): „stihia, începătura fiecui, cumu e pământul, apa, văzduhul şi căldura, dintr-aceste patru iaste zidit omul, şi de-ară lipsi una dintr-acestea, toată lumea ar 110 peri”.

ĂPĂ

Ca element u d, apa este în opoziţiune cu pământul privit ca uscat.

Moxa, 1620, p. 351: „acesta adună oşti mari pre apă şi pre uscat de se lovii cu grecii”.

Apa este în antagonism cu focul, pe care-l stinge; dar totuşi ambele se unesc pentru a hrăni pe om.

A. Pann, Prov. II, 67:

„Aleargă la apă, aduce pe loc Şi de mămăligă pune vas la foc”.

Doina Nevasta, în care se rezumă traiul ţărancei române:

„De cu zioa mătur casă, Aprind focul, gătesc masa, Aduc apă din fântână Şi furca n-o las din mână, L-au copilul, îi dau ţâţă Şi mulg vaca la portiţă”.

(Alex., Poez. pop.2, 308)

Balada Nelucă:

„Mircea suie pe potică şi-ntâlneşte o fetică Ce purta cofiţă-n mână cu apă de la fântână”.

După proveninţă, se zice: apă de ploaie, apă de r! u, apă de izvor, apă de lac, apă de puţ sau de fântână etc.; după aspect: apă tulbure, apă limpede şi altele; după gust: apă sălcie, apă dulce, apă amară; după pipăit: apă rece, apă caldă; după felul de întrebuinţare: apă de baie, apă de moară, apă de băut, apă de spălat şi aşa mai încolo, afară de diferite compoziţiuni industriale şi medicale, cărora li se zice prin asemănare apă, şi afară de acele a pe pe care vezi-le la articolii următori: a p a ca nume de boală la om şi mai ales la vite, apa ca numele unui danţ de la nuntă etc.

Deminutiv de la apă este apuşoară. Între derivate: substantivul a p ar i u şi de aci a p a r i e, adjectivii apos şi apătos cu verbul apătoşez.

Cele două înţelesuri de căpetenie ale cuvântului în limba română sunt: apă „cau” şi apă „riviere”, dintre care vom vorbi aci numai despre cel dentâi, şi anume:

I. Apă în ghicitori.

1. „Apă fără nisip.

— Lacrima” (G.D.T., Poez. pop., 231).

2. „Ce dai de peatră şi nu se strică, dar dai în apă şi se strică. (Zbiera, Povesti, p. 322).

3. „Ce pică-n apă şi nu se udă?

— Frunza” (Familia, 1886, p

— Hârtia” 7) – 111

ĂPĂ

4. Ghicitoarea despre corabie:

„Pană împănată, Pe apă lăsată, De mână de om cu voie de domn”.

(Lumina pentru toţi, 1886, p. 143)

5. Am o iapă.

Pe care o duc de coadă la apă.

— C o f a”.

(Zbiera, Povesti, p. 320)

6. „Mama naşte fata şi fata pe mamă.

— Apa şi gheaţa” (Ibid., p. 324).

7. Ghicitoare macedo-română despre umbră:

„Noapte-dzua şeade-n apă, Ninţi s-audă, niţi s-adapă”.

8. Cea mai remarcabilă este ghicitoarea ardelenească despre chiar apă:

„Dumbră, Sumbră, Fără umbră”.

(Tribuna din Sibii, 1885, p. 915)

asupra căriia cată să ne oprim o clipă.

Nu o dată se poate constata în ghicitori păstrarea urmelor celor mai arhaice (v! Ana). Tot aşa în:

„Dumbră Sumbră”.

ne întâmpină aşa-zicând cristalizată cimilitura latină rustică:

„De imbre, Exumbre”.

adică: „ce vine din ploaie şi n-are umbră?” Forma primitivă pentru latinul clasic i în b e r erau în b e r = gr. ombpoj, ca şi „lunter” pentru „linter”, româneşte „luntre”. În „de umbre = de imbre”, prepoziţiunea „de „indică proveninţă de sus în jos, tot aşa că în: „de caelo”, „de sole”, „de monte” etc.; pe de altă parte, în „exumbris = sine umbra” prefixul „ex” are o funcţiune privativă întocmai ca în „excors = sine corde”, „exiinguis = sine lingua”, „exsanguis = sine sanguine”, „exanimis” etc. În acest mod, încă o dată:

„De umbre, Exumbre.”, subînţelegându-se „quidnam est”, este o antică ghicitoare latină vulgară despre apă, 112 pe care poporul român a conservat-o pe de-ntregul în:

ĂPĂ

„Dumbră, Sumbră.”;

dar când începuse a nu se mai pricepe această fosilă lingvistică, s-a adaos:

„Fără umbră”, care nu este în fond decât o traducere de „exumbre”. La prima vedere.

„Dumbră Sumbră”.

pare a fi o galimatie; în realitate însă galimatie nu se află niciodată în literatura poporană decât numai acolo unde este pusă cu tot dinadinsul, ca în aşa-numitele „poveşti cu minciuni”, sau acolo unde sensul primitiv s-a pierdut prin vechime, dar trebui căutat prin ştiinţă. v. Cimilitură.

II. Apă în proverbi şi locuţiuni proverbiale. Iordachi Golescu, Pilde (Conv. lit., 1814, p. 69 sqq. şi Tocilescu, Rev. I, 1, p. 231

sq

q.):

1. „Apa curge şi se duce, pietrele rămân pe loc”.
2. „Apa lină mult te înşală”.
3. „I-a luat apa de la moară”.
4. „Ca paparuda, cu apa-n cap”.
5. „Ca peştele-n apă trăieşte”.
6. „Apa când se tulbură, nu mai vezi ca prin oglindă”.
7. „Apa când se umflă, şi pe munţi îi cufundă”.
8. „Apă să bei din chiar puţul tău”.
9. „Apele cele mici în cele mari se varsă”.

Din aceste nouă zicători sau locuţiuni proverbiale, ne vom opri asupra milor 1 şi 3, iar pentru nr. 4 vezi mai jos la III, § 15.

„A lua apa de la moară” este în opoziţiune cu: „a veni apa la moară” (Pann, II.

68).

Dr. Polysu: „o veni apa şi la moara mea = es ist noch nicht aller Tage Abend”. I. Creangă, Dănilă Prepeleac

(Conv. lit., 1876, p. 460): „Îi venise acum şi lui Dănilă apa la moară”.

În loc de „a lua”, se aude cu acelaşi sens: „i-am tăiat apa de la Moară” (Pann, III, 13).

În Sicilia se zice: „ognunu tira l'acqua a lu' se mulinu” (Traina). Franţuzeşte: „faire venir l'eau au moulin”.

Antiteza între stabilitatea petrei faţă cu mobilitatea apei, ca în „apa curge, pietrele rămân” (Pann, III, 134), a mai intrat în locuţiuni:

10. Descântec de „ceasul cel rău”: „şi cum s-aşaza pe a t r a – n apă, aşa să se aşeze răul” (Albina Carpaţilor, 1879, p. 283). 113

ĂPĂ

11.1. Creangă, Stan Păţitul (Conv. lit., 1877, p. 21): „cum s-a văzut flăcăul cu casă şi avere bunicică, nu mai sta locului, cum nu stă apa pe Petre”.

Proverbul „apa curge, pietrele rămân”, pentru care n-am putut găsi nicio paralelă în celelalte limbi, astfel că trebui să-l privim ca specific românesc, ni se pare a fi de o extremă importanţă istorică. Numai izvoarele de munte curg şi se scurg pe Petre, niciodată râurile de pe câmpie, în privinţa cărora năsipul rămâne. Pentru ca un asemenea proverb să se fi putut naşte şi a se înrădăcina la toţi românii din Dacia lui Traian, cată să admitem dară că întreaga naţionalitate a noastră s-a format în Carpaţi, pogorându-se mai târziu gata pe şes.

Acest interesant proverb se răsfrânge şi într-un descântec din Bucovina:

„De-i pocit de vad.
Curat.
Necurat.
Sece-i apa.
Rămâie-i pietrele.
Plângă după dânsele”.
(Marian, Descânt., 179)

Cele nouă specimene adunate de Iordachi Golescu sunt o picătură de apă în mulţimea proverbelor şi

locuţiunilor proverbiale româneşti privitoare la apă, dintre care iată o seamă:

12 „Pe porcul nu-l faci să bea apă din fedeleş” (Pann, III, 47).

13. „La baligă moale puţintică apă trebuie” (Ib., II, 101).

14. „Găina bea apă şi se uită la Dumnezeu” (Ib., III, 134).

15. „Toţi pretutindenea sapă, El duce câinii la apă”.

(Ib., I, 106)

16. „Binele de rău te scapă, Să-l arunci chiar şi în apă”.

(Ib., I, 72)

17. „Dreptatea iese ca untdelemnul dasupra apei” (lb., III, 28); la milanezi: „l’oeuli el sta dessoravia de l’acqua” (Cherubini).

18. „Negustor greu ca fulgul pe apă” (Ib., II, 85).

Basmul Cotoşman năzdrăvan (Ispirescu, Legende, p. 286): „Unde până aci era bilşugul în casa lor, acum ajunseră negustori grei ca fulgul pe apă”.

Evreul în Jocul păpuşilor:

„Noi suntem trii tăvarăşi Grele ca fulg pl apă; Avem trii Privalii:

114 Ună goală.

ĂPĂ

Altă seacă, S-altă plină cu-ntunerică”.

(G.D.T., Poez. pop, 126)

19. „Apa trebuie să vie la matca ei, şi omul la teapa lui” (Pann, II, 87), este o frântură din antica credinţă italică despre „annus mundanus” (Macrob., Scip. II, 11), când toate lucrurile se întorc la punctul lor de plecare; proverbul paralel italian sună:

„În cento anni e cento mesi „L’acqua torna a suoi paesi”.

20. „A făgădui marea cu sarea şi a da ce nu curge pe apă” (Pann, III, 78). Prima parte a acestui proverb se găseşte deja la romani. Sallustiu zice despre Catilina că, ajuns la sărăcie: „maria montesque polliceri coepit” (Cât.,

23). A doua parte este un admirabil eufemism pentru noţiunea cea mai trivială.

Ion Ghica, Scrisoarea IV, vorbind despre bieţii dascăli din prima jumătate a secolului: „Le plătea ce pe apă nu curge: dascălul Stan de exemplu, cel mai bine plătit din toţi, avea câte 20 de parale de copil pe lună”.

21. „A lăsa pe cineva să se scalde în apele sale” (Pann, II, 100) a nu-l împiedica în plăceri, în petreceri, în desfrâu.

Dr. Polysu: „a lăsa pe cineva în apa sa = einem freien Lauf lassen”.

22. Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. IV, sc. 8: „Iorgule, ai ceva care-mi tăinuieşti. Nu eşti în apele dumitale”.

Un variant rimat:

„Să vedem
În ce apă. Se adapă

= wir wollen sehen, was ei will, welcher Meinung ei ist” (Dr. Polysu).

23. „Tivga merge la apă până când se sparge” (Baronzi, Limba, p. 52); franţuzeşte: „tant, va la cruche à l’eau”.

„Hoţului îi merge tigva până la a nouăzeci şi noua oară la apă, da la a o sută i să-nfundă” (ţipescu, p. 127).

24. „Minciuna ca glonţul în apă s-afundă” (Lumina pentru toţi, 1886, p. 572).

25. „Sângele apă nu se face”; italieneşte: „il sangue non fu mai acqua”, la sicilieni: „lu’ sangu nun şi po fari acqua” (Traina).

I. Creangă, Dănilă Prepeleac (Conv. lit., 1876, p. 453):

„— Frate, frate, dar pita-i cu bani, barbate.

— Apoi dă, nevastă, sângele apă nu se face. Dacă nu l-oi ajuta eu, cine să-l ajute?”

26. „A bate apa în piuă”; italieneşte: „batter l’acqua nel mortalo” (Duringsfeld), franţuzeşte: „c’est battre l’eau”.

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 378): „eu ştiu ce ştiu eu: degeaba mai baţi apa-n chiuă

să s-aleagă unt, că nu să alege niciodată”.

115

ĂPĂ

27. „Cine stă pe două luntri, cade în apă” (Baronzi, Limba, p. 52).

28. „Ca două picăture de apă”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 8: „toţi sfinţii se aseamănă ca două picături de apă: toţi au ochii din trei linii, nasul dintr-una şi gura din două”.

Franţuzeşte: „se ressembler comme deux gouttes d’eau”; italieneşte: „paiono duc goccie d’acqua”; deja în latina:

„Similior nunquam potis Aqua aquai sumi”.

(Plaut., Miles II, sc. 6)

29. Despre oameni ţâfnoşi: „să nu pice nici apă pe el, ca pe un păun” (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

30. „Până nu-l storci buretele, nu dă apa” (C. Ionescu, Iaşi, c. Sineşti).

31. „A nu avea după ce bea apă”.

„De sărăcie nu scapă, N-are după ce bea apă”.

(Pann, I, 132)

De la Vrancea, Sultănica, p. 15: „au un e voinic? nu-şi are rost de frunte? or e beţiv, stricător de case, zurbagiu? au n-are de pe ce bea apă? he, he, fata proastă şi ţâfnoasă dă norocului cu piciorul”.

Basmul Ţugulea (Ispirescu, Legende, p. 313): „Au fost odată un moş şi o babă. Ei erau săraci de n-aveau după ce bea apă”. (CFR. ibid. 174).

Marian, Bucovina II, 219, satiră poporană contra ţăranilor din satul Cordun:

„Fecioraşii din Cordun Parcă stau numai la fum; Tare-s negri şi pârliţi, Parcă-s la foc cârcăliţi; Nu-s negri de ţiitură, Nici de-o altă nvârtitură, Da-s negri de apă rea, Că n-au după ce o bea”.

32. „Nu plăteşte nici apa care o bea” (A. Vasiliu, Iaşi, c. Poieni)

33. Culmea suferinţei este când „nici apa nu alină”. Doină din Ardeal:

„Străină-s, Doamne, străină, De nici apa nu m-alină, De-ar ploua o săptămână”.

(J.B., 207)

116 34. Putere alinătoare are mai în specie „apa rece la inimă merge”.

ĂPĂ

Colindă din Dobrogea:

„Mai jos apoi se lăsa, Pe-un mândru şes se oprea, Cu livezi Verzi

Şi cu apă rece la inimă merge”.

(Burada, Călăt., p. 74)

35. De aci, ca sinonim cu omorâre: „Îi fă şi capătul, ca să nu mai beie el apă rece”. (Zbieri, Povesti, p. 62).

36. Oricât de plăcută însă, apa rece nu îmbată, de unde locuţiunea: a îmbăta cu apă rece = a flecări, a vorbi nimicuri”.

„Ea umbla să-l îmbete cu apă rece”. (Trib. din Sibii, 1886, p. 418).

„Îndrugau vorbe potrivite, ca să îmbete lumea cu apă rece”. (Ibid., 1885, p. 38).

37. Pentru un beţiv: „apa nu e bună nici în cizmă” sau „nici în opinci” (Tocilescu, Rev. I, vol. 1, p. 231).

38. „O scaldă în două ape” locuţiune împrumutată de la spălătorese, înseamnă şovăire în păreri, un caracter în doi peri.

39. „Tot o apă = acelaşi fel”.

Ion Ghica, Scrisoarea XVI: „Îmi place egalitatea. Nu admit eu deosebiri şi distincţiuni d-alea între făpturile lui Dumnezeu. Cer să fim toţi o apă”.

40. „A păscui în apă tulbure” pare a nu fi poporan, ci un împrumut nou de la francezi: „pecher en cau trouble = a se folosi din tulburarea trebilor publice sau particulare spre a câştiga” (Aaron-Poenar-Hill).

41. „A trece prin foc şi prin apă”, cu sens de a se expune la orice primejdie, este deja în Psaltire:

Coresi, 1577, ps. LXV:

„Trecumu pre în focu şi apă şi scoseşi-ne în răpausu”.

„Transivimus per ignem et aquam et eduxisti nos în

refrigerium”.

Mai româneşte este: „a da prin foc şi prin apă”.

Basmul Cei trei fraţi împăraţi (Ispirescu, Legende, p. 271): „pentru dragostea ta, aş fi dat prin foc şi prin apă”. Ca proverb:

„Când sunt zile cu noroc, Treci prin apă şi prin foc”.

(Conv. Lit, 1877, p. 185)

42. „Cât ţine ciurul apă = prea puţin, mai de loc”, deja la vechii romani:

„Non pluris refert, quam şi imbrem în cribro geras”.

(Plaut, Pseud. I, v. 100) 117

ĂPĂ

La eleni: „KosKlvf avxieâj” sau „KosKlvf fepeij ft8 wp” (Plut., „pepi xâv a8 uvaxwv”, 8, 50). Franţuzeşte:

„Puiser l’eau Dans un cribleau”;

Italieneşte: „portar l’acqua nel vaglio”; la spanioli:

„Aqua coge con harnero Quien se creă de ligero”.

Cantemir, Chron. II, p. 339: „Precum apa nu să poată ţinea în ciur, aşea minciuna nu poate să stăruiască în basnele sale”.

A. Pann, Prov. III, 69:

„Banii din mână îi scapă, la ciurul cum ţine apă”.

Despre o datină în legătură cu această locuţiune proverbială, a se vedea mai jos, la III, § 5.

43. A face ceva peste putinţă:

„Tăiam lumea cu sapa Şi căram cu ciurul apa”.

(Tribuna de la Sibii, 1885, p. 63)

44. A face cuiva apa = a-l prăpădi, a-l înmormânta”.

Tribuna din Sibii, 1885, p. 559: „Ba o-ngropa pă mumă-sa, da pă noi ştiu că nu, că i-om face noi apa”.

Despre rolul apei la înmormântare, de unde s-a născut această locuţiune proverbială, vezi la III, § 6 – 7.

45. „A face un lucru apă = a-l fura”, literalmente: „a-l face să se scurgă”.

„Nimăr ei (păgubaşii) şi la casa unde să trăsese românul şi ţiganul după ce făcuseră vaca apă”. (Foisoara din Sibii, 1886, p. 11).

46. „Te-a trecut apa sub limbă”, se zice în Mehedinţi

(R. Mihaileanu, c. Vânju-Mare), când e un mare ger.

47. „Ce mai neamuri! Seapte ape-n chisăliţă” (R. Simu, Transilv., c. Orlat), ca răspuns aceluia ce se laudă că are multe neamuri, cari însă toate la un loc nu sunt vreo mare treabă.

48. „A avea apa sorb” (Baronzi, Limba, p. 44).

V. 2Sorb.

49. Costinescu: „Aceasta face a lăsa gura apa, se zice când cineva vede ceva plăcut şi pofteşte = cela fait venir l’eau à la bouche”. Şi italieneşte: „venir l’acqua în bocca” sau „venir l’acqua în su l’ugolo”; la portugezi: „fazer vir a agoa a boca”.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 191): „să ne daţi cât sc. 118 poate mai multă mâncare şi băuturică, zise Setilă, căruia îi lăsa gura apă”.

ĂPĂ

ţipescu, Opincaru, p. 153: „Îmbucă cu aşa poftă dă pare că să bat doi nebuni la gura lor. Îţi lasă gura apă, când te-i uita la iei cum mănâncă”.

Basmul Zâna zânelor (Ispirescu, Legende, p. 213): „le lăsa gura apă la toţi după o aşa bucăţică”.

50. „A şti sau a vorbi ca pe apă”, „a vorbi ca apa” = a nu se încurca, a nu se întrerumpe, a fi curgător. Şi-n limba sardă: „ischire una cosa comente i s-abba = saper bene, fluidamente” (Spano).

Basmul Orb împărat (Tribuna din Sibii, 1886, p. 421): „Ajungând la împărăteasa şi, întrebat fiind, povesteşte ca pe apă toate păsurile sale”.

Basmul Omul cu trei talanţi (Zbiera, Povesti, p. 236): „parcă eşti un zodieriu de le spui toate aşa ca de pe apă”.

„Toate le ştie că pe apă” (Foisoara din Sibii, 1886, p. 8).

Ion Ghica, Scrisoarea XV: „vorbea bulgăreşte ca apa şi legase cunoştinţe cu neguţători de peste Dunăre”.

51. Doină din Ardeal:

„Eu mă duc cât apele
Că m-ajung dragostele”.
(J.B., 137)

52. A creşte iute, se zice: „ca din apă” (D. Popu, Făgăraş, c. Copăcel; G. Muşetescu, Muscel, c. Poienari).

53. Basmul Găinăreasa (Ispirescu, Legende, p. 307): „Are să mai curgă multă apă pe gârlă, până să ajungi a cunoaşte tainele împărăţiei”.

54. „A sorbi pe cineva într-un păhar sau într-o lingură cu apă”.

Basmul Fata de împărat (Ispirescu, Legende, p. 352): „aşa de puţintică şi drăgălaşe mai era, încât s-o sorbi într-un păhar cu apă.”; sau în basmul Cele trei rodii (ibid., p. 360): „era aşa puţintică la trup, încât ar fi băut-o într-un păhar de apă”.

„Tustrei voinici şi pieptoşi de să-i sorbi într-o lingură de apă, aşa erau”. (Tribuna din Sibii, 1886, p. 401).

55. „A scoate apă din peatră = a face un lucru peste putinţă; deja la Plaut, Persa I, 1, v. 41:

„Quin şi egomet veneam, vix recipi potessit

Quod tu me rogas, n-am tu aquam apumice nunc postulas”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 24: „cu una, cu alta, mai cu ce avea de la părinţi, scoase apă din piatră şi ajunse a fi jinduit de multe fete în sat”.

56. În Moldova, când nu vrea omul din popor să facă ceva prea greu sau prea dezgustător, exclamă cu indignaţiune: „mai bine să car apă la jidani decât”. (D. Mancaş, Iaşi, c. Pirca).

57. Nevinovăţia se alăturează cu „apa curat a”.

Balada Chira:

„Giur pe Dumnezeu, Pe sufletul meu.

Că-s nevinovată la apa curată”.

58. Apa cea curată, la rândul său, se alăturează cu argintul şi cu lacrim a. „Poporul zice: apă limpede ca argintul; apă ca lacrima” (G. Gheorghiu, Botoşani, c. Călineşti).

V. Argint.

— Lacrimă.

59. A se întinde sau a se împrăştia ca apa.

Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„Atuncea spaima şi groaza pre protivnici au cuprins, Se împrăştie ca apa pe şesul acel întins”.

60. Despre apa vioară, v. Apă-vie.

61. Despre locuţiunea proverbială: „În ce apă se scaldă”, vorbim mai jos, III, § 23.

III. A. pă în datini şi credinţe.

Despre apă sub raportul mitologic sau religios şi etno-psicologic, v. Agheasmă.

— Bobotează.

— Descântec.

— Martin. – lMort.

— Georz.

— Paparudă.

— Ploaie.

— Vrajă.

Aci vom întruni o mică parte din asemeni datini şi credinţe.

1. „Când oamenii voiesc a începe plugăria, atunci pun în un vas apă şi-n altul cărbuni cu tămâie; apoi, înjugând boii la plug, tămâiază împregiur şi stroposc cu apă plugul şi pe boi, zicând: noroc să dea Dumnezeu, ploaie şi roadă!” (A. Bottez, Iaşi, c. Şipotele).

2. „Poporul crede că cine s-o arunca în apă în ziua de Bobotează şi se va scălda, de-i hi beteag de orice boală, de şoldină, friguri şi altele, te tămăduieşti. Din ziua de Bobotează şase săptămâni toate apele sunt curate şi sfinte, chiar şi-n vârful munţilor. Se aruncă atunci în apă şi oamenii sănătoşi, crezând că peste an nu vor hi betegi” (D. Popu, Făgăraş, c. Copăcel).

3. Dacă se va da apă din vasul din care beau porumbii celor ce se au rău laolaltă, se îndrăgesc iarăşi” (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

4. „Femeia însărcinată să nu deie apă la nime, că apoi nu poate naşte până ce acela nu-i va da apă din pumn; de asemenea să nu desculţe pre nime şi să nu-i tragă cioarecii la nime, că nu poate naşte până ce acela nu-i va

da apă din opincă, cizmă, cioareci etc.” (Ibid.).

5. „Când pleacă oamenii cu vreo marfă la târg, iau un ciur, îl ţin deasupra marfei şi, turnând apă în el, zic: cât stă apa în ciur, atâta să stau cu marfa nevândută în târg” (Ib.).

6. „Când se însoară de a doua oară bărbatul rămas văduv, pe mormântul femeii sale moarte se varsă apă multă, că aceea se crede că arde în groapă”. (Ib.).

7. „După ce s-a astrucat în pământ mortul, toţi se spală pre mână cu apa mortului peste groapă, pentru ca să nu amurtă sau asude mâinile” (S. Liuba, Banat.

120 c. Maidan).

ĂPĂ

Tot din Banat, ne spune d. Mangiucă (Calendar, 1882), că la 25 martiu, în ziua de Bunăvestire, se face „vărsarea apei morţilor pe iarba verde”.

8. „De boala dintru-iele se vindecă omul cu apa adunată din 9 vaduri” (V. Petrişor, Transilv., c. Vestem); pe aiuri se zice: „apă de la 9 fântâni” (D. Nisipescu, Vâlcea, c. Nisipi).

9. „Ielele beau noaptea apă de prin fântâni, şi oricine va bea după dânsele, îl pocesc. De aceea când cineva bea apă dimineaţa din vreo fântână, lasă în ea vreun semn de la sine, pentru ca poceala să cază pe acel semn” (C. Poppescu, Prahova, c. Star-Chiojdu).

10. „Locul cu apele albe” figurează în legende mitologice din Banat.

S. Mangiucă, col. l. Tr., 1876, p. 360: „Frumoase credinţe are poporul nostru şi despre locuinţa zânelor din Ţara Românească, la locul cu apele albe, unde se scaldă zânele şi unde creşte floarea cea misterioasă, a căni trupină este învelită în pânză de peatră, şi care om poate căpăta acea floare, acela este norocos, căci dânsa-l conduce cu o atragere magică către locurile unde se află tezaurii îngropaţi, şi acolo punând floarea pe pământ, pe loc ies tezaurii pe faţa pământului. Sufletul unei muieri care a vătămat zânele, purtat fiind de zâne spre chinuire şi răsplătire, ajungând cu zânele până la locul cu apele albe şi văzând acolo planta, cunoscând-o a întins mâna să o

rupă din pământ, dar observând-o o zână, i-a dat cu zbiciul peste mână de i-a căzut floarea din mână. De la locul cu apele albe, din Ţara Românească, pleacă zânele în călătoriile lor, trec peste munţii Orşovei, peste stânca cea mare de la Berzasca trag la cârşiile Saschei şi a Ciclovei, de aci fac excursiuni prin Banat apoi peste muntele Semenic de lângă Caransebeş şi se întoarnă înapoi în Ţara Românească. În călătoriile lor, zânele bucuros petrec pe poienele munţilor de iederă, de foiofiu, de semenic şi de priboi, unde ţin ele petrecerile, ospătările şi jocurile lor, purtând cu sine cete de suflete păcătoase spre pedepsire”.

11. Balada Neluca:

„Mircea-n vale se ducea. Dar el cruce nu-şi făcea, Peste apă nu sufla, Ci la ea năvală da. Înghiţea bietul o dată şi-l lovea dorul de fată; Înghiţea de două ori şi-l apuca reci fiori; Înghiţea iar de trei ori Şi cădea mort între flori!”

Asupra acestui pasagiu, Alexandri zice în notă că românul suflă în apă: „pentru ca să alunge nelucile morţilor ce zbor prin lume şi se amestecă în faptele oamenilor”.

12. „S t i în a apei” se cheamă în Moldova pe alocuri un fel de geniu al râurilor (S. Mândru, Iaşi, c. Iepureni).

V. Stima. 121

ĂPĂ

13. Cultul apei apare mai ales în următoarea datină:

„Descântătoarea, înainte de a începe a descânta de dânsele, se duce la un râu curgător cu o bucăţică de pâine, cu un drobuşor de sare şi cu o cofiţă sau oală nouă în mâna dreaptă. Ajungând la râu, bate într-un loc pe mal în contra curgerii apei trei metanii, aruncă din pâne şi din sare ceva în undele apei, apoi cu cofiţa sau oala le un pic din apa ce-a curs peste pâinea şi sarea aruncată. Pe când bate ea acele trei metanii, zice următoarele cuvinte:

Apă curgătoare, Eu te sorocesc Tot cu pâne şi cu sare să lecuieşti pe cutare Din cap până-n picioare cu leac.

Sănătate şi veac!

De-aice apoi se duce mai la deal pe râu, şi aşa în trei locuri după olaltă bate de trei ori câte trei metanii şi, pe

când bate metaniile, repeţeşte cuvintele de mai sus şi le apă cu cofiţa. După ce a făcut ea aceasta şi după ce şi-a umplut cofiţa cu apă, fără ca s-o fi observat cineva, se întoarce spre casă, dară şi acuma fără de-a vorbi cu alţii sau de a căuta îndărâpt, pentru că dacă ar vorbi cu cineva sau s-ar uita îndărâpt, toate operaţiunile sale n-ar mai avea nicio putere. Sosită acasă, începe a descânta apa din cofiţă c-o mătură de busuioc şi c-un ban de argint”. (Marian, Descânt., p. 91 – 2).

V. Argint.

— Ban.

— Busuioc.

— Dunăre.

— Iele.

14. O fiinţă mitologică de apă este şi S e t i la.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 187): „Măi, da’ al dracului onanie de om e şi acesta, zise Harap-Alb. Grozav burdăhan şi nesăţios gâtlej, de nu pot să-i potolească setea nici izvoarele pământului; mare ghiol de apă trebuie să fie în maţele lui! Se vede că acesta-i prăpădenia apelor, vestitul S e t i la fiul Secetei, născut în zodia răţelor şi împodobit cu darul suptului”.

V. Setilă. – ilă.

15. O altă specie de fiinţe mitologice în legătură cu apa sunt paparudele, a treia joi după Paşti, când fete încununate cu bozi aleargă de la casă la casă invocând ploile, iar stăpâna casei ia „o doniţă cu apă ş-o aruncă pe dânsele, udându-le de sus până jos” (Teodorescu, Datini, p. 129). De aci locuţiunea proverbială despre cei uşori la minte: „e ca paparuda, cu apa-n cap” (Conv. lit., 1874, p. 73).

16. Credinţa în „închiegarea apei” prin fermece e tot ce poate fi mai răspândit în popor.

Basmul Făt-Frumos cel rătăcit (Ispirescu, Legende, p. 160): „Mai umblară ei ce umblară, şi la urma urmelor aflară despre un vrăjitor meşter care le închiega şi apele”. (CFR. ibid., p. 193).

Basmul Coman vânătorul (Col. l. Tr., 1882, p. 469):

„era Baba Cloanţa, vrăjitoarea care închega şi apele cu farmecele sale”.

I. Creangă, Amintiri din copilărie (Conv. lit., 1881, p. 1): „Alunga nourii cei negri 122 de pe deasupra satului nostru şi abătea grindina în alte părţi, înfigând toporul în

ĂPĂ

pământ afară dinaintea uşii; închega apa numai cu două picioare de vacă, de se încrucea lumea de mirare”.

17. „Când se scaldă copiii şi li se bagă apă în urechi, iau două petricele şi le pun la urechi, zicând:

Melc, melc cotomele, Scoate apă din urechi că ţi-oi da un ban vechi S-o lingură de curechi S-o palmă peste urechi.

apoi aruncă peste cap îndărât petricelele în apă, zicând:

Frigurile mele Pe cine-i înpele”.

(P. Olteanu, Haţeg)

V. Cubele.

18. „La agheasmă se zice apa-m are (N. Poppescu, Dolj, c. Piscu); uneori chiar simplu apă, bunăoară: „popa face apă pentru lehuză, în loc de sfinţeşte” (P. Teodorescu, Iaşi, c. Miroslava).

19. În graiul boacetelor poporane „a slobozi apele răposatului” înseamnă „a da de pomană” (Burada, înmorm., p. 150, 157). În Banat, la 22 mai, sâmbăta, se face această „slobozire a apei morţilor” (Mangiucă, Calendar, 1882).

20. Apă ne n ce p ută, „aqua virgo” la vechii romani, se cheamă apa de izvor sau de fântână adusă proaspetă şi din care nu băuse încă neminea.

Alexandri, Pastel XXVIII:

„Româncuţa mulţămeşte, suflă-ncet peste cofiţă Şi cu apa ne începută udă rumena-i guriţă; Iar drumeţul după dânsa bea, fugarul îşi adapă Şi se jură că pe lume nu-i aşa de dulce apă”.

Apa ne-ncepută ţine un loc foarte însemnat în medicina poporană, în descântece, în vrăji.

„Şi la Nistru se ducea, Apă rece aducea, Apă rece ne-

nceputǎ, Pentru dragoste fǎcutǎ”.

(Marian, Bucov. I, 87)

sau:

„Ori tu zaci de-o boalǎ grea Şi nu-i nime pe-acolea sǎ-ţi dea apǎ din izvor Şi sǎ-ţi facǎ dupǎ dor?”

(Pompiliu, Sibii, 45) 123

ĂPĂ

21. Într-o strânsǎ legǎturǎ cu apa ne-nceputǎ este aşa numita stingere a cǎrbunilor, „aqua lustralis” apaganismului latin.

„De eşti slab de dorul meu, S-aduc apǎ din pǎrâu Şi cǎrbuni în ea sǎ stâng, şi la pept sǎ mi te strâng, Sǎ te strâng, sǎ te apuc, Sǎnǎtate sǎ-ţi aduc”.

(Marian, Buc. I, 29)

„Strângerea cǎrbunilor fiind, dupǎ credinţa poporului, vindecǎtoare ori şi de ce boalǎ grabnicǎ, mai fiecare româncǎ de la ţarǎ o ştie şi se foloseşte totdauna de dânsa când cere trebuinţa. Descântǎtoarea, care vrea sǎ stângǎ cǎrbuni, aduce mai întâi apǎ ne-nceputǎ de la vreun izvor sau fântânǎ sau şi de la un râu apropiat. Apoi toarnǎ puţinǎ dintr-însa într-un pǎhar, le nouǎ cǎrbuni aprinşi şi-i aruncǎ pe rând în apa din pǎhar numǎrându-i de-a-ndǎrǎtelea, adicǎ de la 9 pânǎ la 1, şi rostind în tainǎ cuvintele descântecului. Dacǎ omul sau vita bolnavǎ e diocheatǎ sau pocitǎ, toţi cǎrbunii aruncaţi în apa ne-nceputǎ s-aşazǎ sfârâind pe fundul pǎharului; iar dacǎ omul sau vita bolnavǎ nu e diocheatǎ sau pocitǎ, atunci cǎrbunii stânşi plutesc pe deasupra apei. Dupǎ ce descântǎtoarea a strâns cǎrbunii, dǎ sǎ bea celui bolnav puţinǎ apǎ descântatǎ, îi spalǎ cu dânsa tâmplele şi ici-colea corpul, toarnǎ puţinǎ pe la ţiţinele uşilor, iar rǎmǎşiţa cu cǎrbuni cu tot o aruncǎ pe streşina casei” (Marian, Descântece, p. 250).

V. Cǎrbune.

— Descântec.

22. Fǎrmecarea cu apǎ din trei fântâni:

„Şi cine l-a fermecat? Mândruliţa lui din sat, Cu trei maci din trei grǎdini, Cu apǎ din trei fântâni”.

23. Apa din unele râuri sau păraie, după credinţa poporului, are o influinţă fatală asupra viitorului copiilor scăldaţi cu ea.

Balada muntenească Blăstemul:

„Taci, că te-am scăldat cu apă de Prut, Să fii tot urât; Cu apă de luncă, Să fii tot de ducă”.

(G.D.T., Poez. pop, 438)

De aci vine locuţiunea proverbială: „În ce apă se scaldă sau s-o fi scăldând cuta124 re = ce fel de om este?”

ĂPĂ

24. Despre apa Iordanului, care joacă un rol foarte însemnat în basme, în colinde, în descântece, v. Iordan.

— Apă-vie.

IV. Observaţiuni lingvistice.

1. Românul apă derivă d-a dreptul din latinul acqua (= ital. aqua = span. agua = provenţ. aigua etc.), întocmai după cum „iapă” vine din „equa”. Trecerea lui cu în labială există şi-n forma sardă logudoreză a b b a (= sardul nordic eba, sardul sudic acqua).

În dialectul istriano-român, alături cu forma apă se aude oapă (Miklósich), cu scăderea lui à la ea prin înrâurirea lui p.

2. În vechile texturi române ne întâmpină uneori reduplicarea lui a:

Psaltire Scheiană, circa 1550 (ms., în Acad. Rom., ps. XXII): „În a apă răposată sătură-me”.

Alteori reduplicarea lui p:

Text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 284): „eu adică vă botezu cu appă (Inn)”.

3. Ca şi generalitatea cuvintelor începătoare, cu a –, apă în vechiul grai îşi asociază mai adesea prepoziţiunea întru, în loc de in

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XVI, p. 15: „porni turma toată de in ţărmure în mare şi se afundară în t r – apă”.

Legenda Sf-tei Maria Egipteană, text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 348): „iară cineş de ei ducea-şi cu sine câte ceva hrană care cum

vrea, cela puţinea pâine, altul smochine, altu' finiche, alţii linte muâată în – t r – apă".

Act moldovenesc din 1636 (A.I.R. I, p. 93): „la sat la Româneşti noao pământuri în frunte cu pomi şi în t r – apă şi cu tot venitul şi cu vie".

Moxa, 1620, p. 346: „nu era pre pământu' nice o vită, nice în t r – apă, nice în văzduh a zbura, şi zise Dumnezeu apelor de feceră peşti de tot felul, să le fie sufletul şi hrana de n t r – apă, şi de n t r – apă ieşi rodulu păsărilor ce zboară".

Dosofteiu, 1680, ps. XVII: „luă-mă din t r – ape multe.", unde la Silvestru, 1651: „mă scoase din ape multe.", iar la Coresi, 1577: „luaşi-mă de ape multe".

4. Genitivo-dativul singular arhaic: apeei.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. X, p. 10: „mulţi bolnavi, orbi, ologi, uscaţi, aştepta clătitulu apeei, îngerulu amu alţi Domnului destingea întru vremea la făcu şi clătiâa-se apa, şi cine destingea după clătitulu apeei, sănătoşiâa-se..."

5. În loc de „a turna apă", ne întâmpină într-un fragment omiletic din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 439): „după acela b a g a apă în spălătoare şi începu a spăla picioarele ucenicilor".

6. Pentru noţiunea de „puiser de l'eau", pentru care graiul de astăzi nu mai are niciun termen, căci „a scoate apă" este o expresiune neproprie, românii ziceau altă dată: a meşte apă, literalmente: în is ce r e aquam (Cuv. d. bătr. I, 292). 125

ĂPĂ

Glosar slavo-românesc, circa 1670 (ms. În Bibl. Soc. Arheol. din Moscva, f. 80 a): „Isaia prorocu izvor cheamă dumnezăeştile cărţi, că dintr-acestea cei ci cred pre adevăru mescu apa cunoaşterii dumnezăeşti..."

7. Sunetul produs prin căderea unui ce în apă se reprezintă prin onomatopeea bâldâbâc.

Jarnik, Sprachliches, p. 23: „Bâldâbâc, vom Fallen în's Wasser". A. Pann, Prov. I, 87:

„Şi securea cade bâldâbâc în apă".

8. Printr-o contracţiune foarte curioasă, strigătul sacagiilor este: O-o! (Baican, Strigările precupeţilor, p. 6), ceea ce presupune o formă oapă, ca în dialectul istriano-român.

9. Despre construcţiunea „a înghiţi la apă” sau „a turna la apă”, v. La.

10. Tulumbele de strâns foc se numeau în graiul vechi p u şi te de apă. Neculce, Letop. II, p. 198: „atunce îndată având puşte de apă acei căzaci, leşi şi moldoveni, au stins focul”.

11. Despre un a pe d u e, cronicarul Mustea, Letop. III, p. 20, descriind meremetul bisericii Sf-lui Nicolae din Iaşi de către vodă Antonie Ruset, zice: „adus-au şi ape p r e o al e până în zidul aceştii biserici”.

12. Deminutiv de la apă este a p şi o ară.

V. 2, 3, 4, 5, bpă.

— Apă-vie.

— Apărie.

— Apările.

— Ape.

Apos.

— Apoasa.

— Apătos.

— Apsoară.

— Curcubeu.

— Mesc.

— Talaz.

— Undă.

— Val.

2APĂ (plur. ape), s.f; riviere, fleuve. Întindere însemnată de apă curgătoare. O apă se cheamă aşa fiindcă are multă apă, dar totuşi deosebirea de sens între ambele e atât de mare, încât se pot privi ca două cuvinte despărţite; de exemplu „a bea apă din apă” la I. Văcărescu, p. 66:

„Râuri, ape mari şi mici Ce v-am trecut pân-aici Nu uitaţi cu ce nevoi Am beut apă din voi”.

O bucată care, printr-o ciudată eroare, s-a publicat

acum de curând ca o doină poporană inedită din Moldova (Conv. lit., 1886, p. 184).

Uneori însă este cam anevoie a hotărî dacă e vorba de apă „riviere” sau de a p a „cau”, bunăoară al doilea a pă în balada Inelul şi naframa:

„Tu să-i spui că eu m-am dus Pe malul apei în sus, şi că-n apă m-am zvârlit la copila ce-am iubit”.

126 Dar nicio îndoială nu poate fi în pasage ca:

ĂPĂ

Ion din SimPietru, Alexandria, 1620 (ms., în Acad. Rom., p. 13): „mergu 4 ape din raiu: Ţigăru şi Efrath şi Fisonu şi Ghionu; să mergi pre Fisonu apă şi ieşi-veri la lume”.

Pravila Moldov., 1646, f. 21: „carele va găsi pre marginia unii ape mari fiece lucru, vor mare, vor micu’, carile va fi aruncatu apa ca o plavie, acesta de nu-l va mărturisi, nu va avia nice o certare”. Donici, Vulturul şi paingul:

„Şi ape: Bistriţa, Moldova şi Şiret, Pe şăsuri vesele se văd curgând încet”.

Doină din Bucovina:

„Câte ape sunt pe lume, la Suceava nu-s mai bune: Nici nu-i rece, nici nu-i caldă, şi-n ea mândra mea se scaldă”.

(Marian, Buc. II, 83)

La bălţi, lacuri, iazuri, ba nici la păraie trecătoare, nu se zice apă; ele au apă, dar nu sunt ape.

O trăsătură caracteristică a râurilor fiind de a curge mereu, fără ca undele să se mai întoarcă vreodată, de aci mai multe locuţiuni proverbiale sau imagini poetice, precum:

Doina Lume, lume:

„C-aşa-i lumea trecătoare, De voinici amăgitoare, la o apă curgătoare: Unul naşte ş-altul moare”.

(G.D.T., Poez. pop, 287)

Boacet din Haţeg:

„Să mergi cu soarele, Iar nu cu apele, Că soarele-i mergător Sinapoi întorcător, Dar apele-s mergătoare

Sinapoi ne-ntorcătoare

Doină din Ardeal:

„Du-te, bade, duce-te-ai, Când a sta apa să stai, S-altă drăguţă să n-ai”.

(Conv. lit, 1881, p. 229) 127

(Burada, înmorm., p. 34, CFR. ib., 121)

ĂPĂ

Pe la Făgăraş se aude blestemele: bată-te Dunărea! du-te cât Dunărea! du-te cât apa Nistrului” (A. Bunea, c. Vaidarecea); în Banat: „să te opreşti unde se face apa sfredel!” (M. Dragalina, c. Borlova).

Alt blăstem: „Înturna-te-ai cu apele!” (R. Simu, Transilv., c. Orlat), adică: să nu te mai întorci niciodată.

Când noaptea e foarte tăcută, se zice că: dorm şi apele.

Balada Şearpele:

„Ei mi se sculau din zori, După glas de cântători, Când dorm toate apele, Când tac toate frunzele”.

(G.D.T., Poez. pop, 439)

Colindă muntenească:

„Unde vă căraţi Şi de ce-mi umblaţi Pe la miez de noapte, Cu sudori de moarte, Când dorm chiar şi ape Şi firile toate”.

(Ibid. 92)

128

Un cântec duios – ca în legenda elenică a lui Orfeu – opreşte până şi cursul apelor. Doină din Ardeal:

„S-aşa-mi cântă de cu jele De stau apele de-a mere; S-aşa-mi cântă de cu foc De-mi stau apele pe loc”.

(Reteganu, Poez. pop., 78)

Culmea nenorocirii este când nici moartea nu vrea să ia pe om, adică atunci când, ca în doina din Ardeal:

„De săracă ce-s săracă, Nice apa nu mă-nneacă; De străină ce-s străină, Nice apa nu mă mână”.

(Cărţile săteanului, 1886, p. 15)

Vecinica frământare între apă şi malurile ce o ţin închisă a dat poeziei poporane câteva admirabile imagini. Boacet din Dobrogea:

„Bătută-s de gânduri, la vântul de dealuri, la apa de maluri”.

(Burada, Călăt., p. 265)

ĂPĂ

sau o doină de peste Carpaţi:

„Vai de cela ce iubeşte: Nici nu moare, nici trăieşte, Numai cât se năcăjeşte; Se bate cu gândurile la apa cu malurile”.

(Albina Carpaţilor, 1879, p. 264)

După cum în Bucureşti se zice:

„Dâmboviţa apă dulce, Cine bea, nu se mai duce”.

tot aşa pentru mai toate râurile românul are epitete analoage; bunăoară:

„Mureş, Mureş, apă lată, Ce vii aşa tulburată Şi cu sânge mestecată?”

(Reteganu, Poez. pop, 95)

Balada Iorgu Iorgovan:

„Soro Cerno dragă, Tu apă p r i b a gă”.

(Burada, Călăt., p. 149)

Apoi:

„Frunză verde de măslină, Trecui Prutul, apă lină, Trecui în ţară străină”.

sau:

„Foicică de sulfină, Trecui Prutul, apă l i nă”.

(G.D.T., Poez. pop., 285)

„Murăş, Murăş, apă lină, Cine te bea, se-nstrăină”.

(J.B., 201)

„Murăş, Murăş, apă lină, Treci-mă-n ţară străină, Să mă treci, Să nu mă-neci”.

(Pompiliu, Sibii, 27) 129

ĂPĂR

„Jijioară, apă a în a ră, Face-te-ai neagră cerneală”.

(Conv. lit, 1886, p. 89)

„Bistriţa, apă de munte! Bistriţa, şiroi de frunte! Ce te făcuşi Dunăre Şi te umflaşi tulbure?”

(Alex., Poez. pop.2, 255)

„Li-au durat sălaş Un vecinic lăcaş, şi-n el că mi i-au pus S-apoi mi i-au dus Peste Dunăre, Apă tulbure”.

(Aurora română, 1881, p. 14)

Din ploi sau din topirea zăpezei la munte râurile se umflă, trecând peste maluri. Aceasta se cheamă: apele cresc, apele sunt mari, apele vin mari. Balada M-rea Argeş:

„Apele să crească, Mândra să-mi oprească, S-o oprească-n vale, S-o-ntoarcă din cale”.

Invocarea „scaloianului” în Ilfov:

„Ca să curgă ploile, Ploile ca gârlele, Nopţile şi zilele Şi cu săptămânile, ia să crească apele, Să s-adape vitele”.

(G.D.T., Poez. pop., 211)

Nicolae Costin, Letop. II, p. 123: „oamenii n-au căzut la robie, că mai de timpuriu au fugit de şi-au scutit viaţa la codri şi spre Focşeni, că într-acolo n-au lovit tătarii cu pradă, fiind apele mari”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 78: „Tot într-acelaş an, în luna lui septembrie, s-au pornit ploi grele, cât au venit apele mari afară din măsura lor”.

Pluralul ape poate să însemneze în are; biârâăăoară, o cătană română descriind Italia:

„Cât te uiţi în lung şi-n lat, Nu mai vezi pământ uscat.

Ci tot ape tulburele, Umblând corăbii pe ele”.

(J.B., 320)

Neşte râuri mitologice ne apar în blăstemul: „Ducă-se pe apa sâmbetei şi a duminicei!” (D. Andriescu, Iaşi, c. Hermeziu).

Ape duminicei, datorită creştinismului, duce la rai; apa sâmbetei, un rest evreiesc, merge la iad.

Basmul bucovinean Preminte Solomon (Aurora română, 1881, p. 8): „Spaima lor nu era proastă. Cum să se-ntoarcă iară pe pământ”?! Dar şi dracii se uitară la dânşii chiorâş, fiindcă veniseră nepoftiţi, şi nici nu pe apa sâmbetei, ci pe o cale cu totul ne-ndătinată”.

V. Duminică.

— Sâmbătă.

În fine:

„Poporul are credinţă că dacă pune la câne, nume de

apă, de ex. Mură ş, Tisa etc., atunci nu turbă” (T. Crişianu, Transilv., c. Cugieru).

V. 1Apă.

— Râu.

3APĂ (plur. ape), s.f; t. d’industr.: cau comme designation de certains lichides ayant a peu pres l’aspect ou la consistance de l’eau. O mulţime de leacuri, de cosmeticuri, de compoziţiuni casnice sau industriale, poartă numele de apă, deşi mai adesea apa intră în ele într-o măsură foarte mică, uneori de loc.

Ion Ghica, Scrisoarea IV: „Cât pentru cucoana Duduca, de-o fi şi mai trăind, dar n-o mai cunoşti. Alifia vânătă cu care se ungea seara, albuşul de ou, abuzul de cărămidă arsă stropită cu apă de salcâm şi apă de pelin cu care-şi întindea peliţa, buretele muiat în apă de castraveţi cu care-şi scotea petele, dresul, sulimanul şi rumeneala cu care se văpsea, gogoşile deristic etc., au tras largi şi adânci brazde pe obrajii ei”.

În tractatul de medicină populară de pe la ţinea secolului XVIII (ms. În Arh. Stat.) ne întâmpină mereu: apă de trandafir, apă de soc, apă de orz, apă de cicoare etc.; de exemplu: „Cum se face apa de trandafir? Flori de trandafir albi, sau şi din roşii, le laşi de se veştejescu o zi şi o noapte după ce-i culegi, apoi pui florile în căzănel şi pui apă curată peste dânsele de undeşte şi le tragi cu rachiul de anason. Asemenea se face şi apa de izmă, când este izma înflorită. Asemenea se face şi apă de floare de soc”.

În acelaşi tractat: apa e r a e’s ei „cau de la reine de Hongrie, alcoolat de romarin”.

Apa de trandafir avea un rost şi la nunţile boiereşti de al-dată.

Ion Ghica, Scrisoarea III: „În ajunul nunţii, cam după amiazi, porneau călţunăresele, tot cucoane alese dintre rudele cele mai frumoase ale ginerelui, în trăsuri înhămate cu armăsari de preţ. Întâia călţunăreasă intra la mireasă purtând o căţie de argint cu flori suflate în aur, din care ieşea fum de udagaci şi de curse; ea mai purta şi o stropitoare din care arunca apă de trandafir, semnul

curăţeniei”.

V. Nuntă.

131

APĂS

Dosofteiu, Liturgiar, 1683, Slujba antimisului, f. 46 a: „Preuţii punu antimisele presvăntulu prestolu, şi arhiereulu le ocropâaşte de trei ori cu apă de flori”.

Apă-l are „cau forte”.

Pe lângă alte întrebuinţări industriale, apa-l are servă şi la văpsit, însă mai mult în oraşe, rar prin sate.

S.F. Marian, Cromat., p. 10: „Româncele din unele părţi ale Bucovinei spun şi cred că apa-l are ar fi spurcată, pentru că se cumpără de la oraşe şi se întrebuinţează la boit, şi b o i al a nu e aşa de bună şi de primită la Dumnezeu cum sunt florile cari le fac ele singure”.

Beţivii, pentru ca să nu zică beuturei lor pe nume, fiind cam deocheat, botează vinul:

„Apă

De sap a”.

Ispirescu, Unchias sfătos, p. 104: „Măscăriciul lui Bacus, tot râzând de unii şi de alţii, ajungea de se făcea şi însuşi de râs, când se adăpa mai de prisos cu apa de sapă”.

V. 1Apă.

4APĂ, s.f; t. de choreogr. popul.: sorte de danse nupţiale. Se întrebuinţează articulat: a juca apa. În alte localităţi se zice: a juca găleata.

„Duminică, după sosirea mirelui cu toţi ai săi la locuinţa miresei, pe când căruţele şi călăreţii se prefiră pe dinaintea casei, mireasa dinăuntru se uită printr-un inel, ţiind un ochi închis, să-l vadă pe ginerică; aceasta cică să n-o doară ochii la bătrâneţe. Apoi se joacă apa. Pentru aceasta se trimit doi băieţi la gârlă, însoţiţi de un cobzar, şi aduc de acolo apă. Vasul cu apă, împodobit c-o basma, un fir de roşu şi busuoic, se pune la rădăcina bradului celui înfipt de sâmbătă seara, şi flăcăi şi fete fac horă împrejurul lui. După fiecare trei învârtiri a horei, merge mireasa, care şi ea se află jucând alături cu nuna-mare, şi varsă din vas de trei ori la rădăcina bradului; aceasta ca să fie începutul

căsătoriei mânos şi îmbelşugat. După aceea stolnicul, adică flăcăul care stă în horă cu plosca sub braţul stâng şi cu un păhar plin cu vin roşu în mâna dreaptă, îl întinde peste capul miresei către acela care se va brodi atunci în acel loc şi care bea astfel până de trei ori. După ce s-a jucat apa, ginerica şi nunul, cari pân-atunci au stat pe afară, se apropie de uşa casei. Atunci mireasa apucă şomoiagul de busuioc cel legat la toarta vasului, îl moaie în apă şi stropeşte de trei ori picioarele ginericăi şi a celor ce sunt cu dânsul.” (D. Pavelescu, Ialomiţa, c. Chioara).

Pe alocuri se duce la puţ după apă însăşi mireasa, întovărăşită de un flăcău „care are şi tată şi mumă bună, nu vitrigi” şi cu doi lăutari trimişi de la ginerică, luând apă într-o căldare de aramă albă” (D. Ionescu, Ialomiţa, c. Mănucu).

Şi-n districtul Brăilei se zice: a juca apa (I. Dan, c. Slujitori-Alboteşti), ca şi-n Dobrogea (G. Eftuşescu, Constanţa, c. Ciobanu; A. Vasiliu, c. Mărleanu).

Rolul apei la nuntă, aducerea ei de la izvor de către cineva privit ca norocos 132 şi apoi spălarea cu ea a picioarelor, cele două trăsure foarte caracteristice, făcea parte

APĂ-MOARTĂ

din ritul nupţial la vechii romani: „aqua petita de puro fonte per puerum felicissimum vei puellam quae interest nuptiis, de qua solebant nubentibus pedes lavari” (Serv., Ad Aen. IV). Fost-au la dânşii şi danţul apa? Nu se ştie. În orice caz, e interesant că-l joacă mireasa şi nuna-mare, pe când nunul-mare şi mirele stau afară; căci după antica credinţă italică, înregistrată de către Varrone (De l. lat. I, 61), a p à la nuntă reprezintă anume elementul femeiesc: „aqua femina”.

V. 1Apă. – 2Găleată.

— Danţ. – 3Brad.

— Nuntă.

5APĂ, s.f; t. de med. popul.: 1. hydropisie; 2. phymatose, caux aux jambes. Cu primul sens, se zice mai mult d r o p i că (= gr. uăpronixaj); cu sensul al doilea, apă

este foarte răspândit ca nume de boală la vite şi la cai.

1. apă „hydropisie”.

Glosar slavo-românesc, circa 1670 (ms., în Bibl. Soc. Arheol. din Moscva, f. 51 a): „boala apei, zăpritul”.

„Are apă, se zice la cei bolnavi de d r o p i că „(I. Dan, Brăila, c. Slujitori-Alboteşti).

2. apă „caux aux jambes”.

„Apă la cai şi la boi este o umflătură a picioarelor de la genunchi în jos. Această apă provine din mâncarea de orz şi popuşoi, precum şi din beutură de apă pe osteneală” (P. Huşianu, c. Sculeni).

ţipescu, Opincaru, p. 106: „are apă la picioare şi gurar la gingii...”

Ibid., p.159: „suie în car câte un bou bolnav dă apă, or cotonogit dă piatră şi cu ceafa prea roasă dă jug”.

În loc de „s-a îmbolnăvit de apă” se zice: „al u a t”.

„— Da ci i-i boului, vere Gheorghi.

— Ia, o luat apă la un chicior” (C. Mironescu, Tutova, c. Ibăneştii).

V. 1Apă.

— Zăprit.

6APĂ (PE –, P), t. de jeu enfantin. În jocul copilăresc numit armean, apă se cheamă întreaga linie cerculară, trasă pe pământ şi-n mijlocul căriia se aşază arşicele. „Fiecare ocheşte şi se sileşte a lovi cu ichiul său arşicele din mijlocul armeanului. Cine loveşte, şi loveşte bine ca să iasă arşicul lovit afară din armean de partea celălaltă, acela este baciul cel nou la jocul următor. Câte arşice ies, atâtea ia. Dacă vreun arşic nu iese de tot din armean, ci rămâne pe marginea armeanului, se cheamă că a căzut pe apă”. (Ispirescu, Jucării, p. 80).

V. 3Armean.

a)

APĂ-ALBĂ i”, 3 iJ1 APĂ-NEAGRĂ t. de med. – v. Albeaţă

APĂ-BOTEAZĂ. – v. Bobotează.

APĂ-MOARTĂ. – v. Apă-vie.

ĂPĂR

APĂR (apărat, apărare), vb; 1. defendre = soutenir, proteger, prezerver; 2. defendre = prohiber, empecher, retenir. Primul sens este astăzi singur cunoscut în limba literară; sensul al doilea ne întâmpină des în vechile texturi.

I. Apăr „soutenir”.

Cu acest sens, cuvântul e sinonim cu sprijinesc, ocrotesc, păzesc. Sub forma activă, se construieşte totdauna cu complementul la acuzativ. Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), XIX, 2:

„Şi diân Sionu apără-te”.

„.et de Sion tueaturte”.

Radu-vodă, 1612 (A.I.R. I, 1, p.119): „lu’ Efthemie de la sfânta mănăstire de in Argheş, ca să fie volnicu cu cartea domnii-mele de să-şi apere branıştea ce îaste mai sus de mănăstire de către toţi oamenii, ori oroşani, ori rumăni, ori megiâaşi, ori slujitori, oricene va fi, nimeni le-a să nu intre în branişte”.

Moxa, 1620, p. 389: „uciseră pre Mihail, că-lu aflară mahmuru de vinu la aşternută, deci nu se putea apăra”.

Ibid., p...401: „cându voru veni turcii la noi, noi ne vom apăra”.

Pravila Moldov., 1646, f. 47: „cela ce se va apăra de vrăjmaşul său să nu-lu ucigă, şi de-l va neide elu pre dănsu, să nu aibă nice o certare”.

Ibid., f. 63: „poate neştine să-şu strângă priatelii, vecinii şi alt streini cu arme, să-şi socotească şi să-şu apere bucatele, fără nice de o certare”.

Dosofteiu, 1673, dedic., p. 3: „pavăţa lui Dumnedzău, cu caria putem să ne sprejinim şi să ne apărâm de toate grăutăţăle”.

Ibid., f. 95 a:

„Că te-ai arătatu-te aspru şi aprins De nâai adăpatu-ne cu vinuri de plâns, şi de teamă cine-l au le-ai datu-le sâmn De arc să se apere cu toaag de lemn”.

Acelaşi, 1680, ps. LXXXVIII: „nu l-ai apăratu-l la războau”.

„Non bello”.

es

auxiliatus ei în

134

Miron Costin, Letop. I, p. 234: „Apăratu – s-au leşii oarece dentăiu, eară dacă s-au mai înglotit oastea, s-au răsipit cine încotro au putut”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 12: „Leşii neavând veste de venirea turcului nicio gătire de oşti n-au făcut; nici măcar cetatea Oameniţei cu niscai pedestrime să se apere de năvala turcului n-au întemeiat”.

Critil şi Andronius (Iaşi, 1794, p. 62), despre soldaţi: „ei fac războiu’ la vrăjmaşu, şi mai multă stricăciune la prieteni; ei ne apără, daru Dumnezeu să ne păzească de dânşii”.

ĂPĂR

Beldiman, Tragod., v. 317:

„Unii, după ce prin lacrimi nu se puteau apăra, Cu dare de bani la urmă caii lor răscumpăra”.

Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„Piste puţin se zăreşte şi steagul pârcălăbesc, încungiurat de vitejii ce-l apără şi-l păzesc: Pe-mprejurul lui grămadă stau ca zid nerăzbătut, Să puie pe dânsul mâna ungurul nici c-a putut”.

Reflexivul mă apăr, ca şi franţuzeşte „se defendre”, poate avea sensul de întâmpin „obiecter” sau mă feresc „se soustraire”.

Varlam, 1643, I, f. 310 b: „deaca dzise lui Petru Domnulu să arunce mrejia în mare să venedze peşte, îndată începu a să apăra dzicându: învăţătorâu, toată noaptea am trudit”.

Noul Testament, din 1648, Paul. ad Hebr. X, 38:

„Cine se va apăra, acela nu place inimiei mele”.

„Quod şi subtraxerit se non placebit animae meae”.

Nic. Muste, Letop. III, p.13: „Boierii s-au apucat de Ştefan Petriceico ce era clucer mare, fiind bătrân şi boier de ţară, numai să-l rădice domn; el apărându-se să nu fie şi vrând să fugă noaptea, ei l-au păzit să nu fugă”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 248: „eară au găsit cu cale (Teodor Calimah) ca să supere pe părintele mitropolitul ca doară va dezlega văcăritul, arătându-i multe nevoi a ţării că n-are cu ce le rădica, fiind nevoi multe şi banii ieşia cu greu; ce văzând că se apără tare mitropolitul, au început domnul a-i căuta cu faţă posomorâtă”.

Costachi Negruzzi, Cârlanii, sc. 20:

„Miron: Nu-ţi bate capul, cumetre, şi hai la joc (îl ia de mână şi-l face să joace).

„Terinte (apărându-se): Lasă-mă, lasă-mă, lasă-mă bre”.

Proverb:

„Cu o mână te apără, Cu alta te dapără

= altera manu panem fiert, altera lapidem ostentat” (Lex. Bud., 163).

Când bărbatul e sub papucul nevestei, se zice că ea îi dă o vărguţă să se apere de mâţă, ca şi când ar fi un copil.

Costachi Stamati, Muza I, p. 345:

„Care pe a lor bărbaţi după ce îi nebunesc
Şi de tot îi terfelesc.
Apoi îi pun în cotruţă.
Dându-le şi o vărguţă
Să se apere de mâţă”.

135

ĂPĂR

136

Ghicitoarea despre „râmă”:

„Strigă gălgăuţă Din părăuţă S-o aperi de găini că de câne nu-i teamă”.

(Tribuna din Sibii, 1885, p. 930)

De aci, ca locuţiune proverbială despre cei voinicoşi dar fricoşi, la I. Creangă, Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p.173): „s-a împlinit vorba ceea: apără-mă de găini, că de câni nu mă tem”.

Ca binecuvântare poporană stereotipă, în baladele Vidra, Păunasul codrilor etc.

Vin de-mi strânge brâul meu, Apăra-te-ar

Dumnezeu!”

Exclamaţiunea: „Doamne – apără” înseamnă: „ferească Dumnezeu!”

Costachi Negruzzi, Muza de la Burdujăni, sc. 8: „Da ce fel de ibovnic îi aista? Nici te-o luat încă, şi te-o pus la joc; ştii că-i poznaş? Eu, de-aş fi femeie, nu l-aş lua, Doamne apără!”

Aceeaşi exclamaţiune se întrebuinţează ca substantiv cu sensul de „drac”.

Basmul ardelenesc Aflatul (Retegan, Cărţile săteanului, 1886, p. 11): „De-i Doamne – apără, ne facem cruce şi-l închinăm în stani şi-n bolovani”.

II. Apăr „prohiber”.

Sinonim cu opresc. Cere complementul la acuzativ, dar se poate construi şi cu dativul.

Psalt. Scheiană, circa 1550, XXXIV, 1:

„Apără ceea ce se luptă cu mere”. impugna impugnantes me”.

Tot acolo, XXXIX, 10:

„Adică cu rostul mieu nu apăru...” „... ecce labia mea non prohibebo”.

Codicele Voroneţian, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), în alăturare cu Noul Testament din 1648:

Act. Ap. XXIV, 23:

„Şi nece urul să nu apare de ai lui”.

Ib, XXVII, 43:

„Îară sutaşulu vrea se petreacă Pavelu şi apără svetul loru”.

„Şi nece pre unulu deântr-ai lui lui să nu-l o p r e a’s că”.

„... îară sutaşulu vrându să-l scutească pre Pavelu, o p r i – i de sfatulu loru”.

ĂPĂR

E foarte des la Radu din Măniceşti, 1574 (ms. În British Museum, Harl. 6311 B): Math. III, 14:

„Loanu amu apără lui şi grăi”.

„Ioannes autem prohibebat cum dicens”.

Luc. IX, 49:

„Văzut-amu oarecinie de cu numele tău gonindu dracii, şi amu apăratu lui”.

Ibid. 50:

„... vidimus quemdam in nomine tuo ejicientem daemonia, et prohibuim u’s cum”.

„Nu apărareţi-lu, cine nu e către noi, cu noi îaste”.

Ib, XI, 52:

„Înşivă nu mergeţi, şi cine ani merge apăraţi-le”.

„Nolite prohibere, qui eram non est adversum vos, provobis est”.

„... ipsi non introistis, et cos qui introibant prohibui şti’s”.

Ib, XVIII, 16:

„Lăsaţi fecorii să vie către mine şi nu apărareţi lor”.

„Simte pueros venire ad me, et nolite v e t are cos”.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. V, p. 12: „draci şi vrăjmaşi ceia ce ne învăluescu pre noi în toate zilele şi ne scrăbescu şi ne murguescu, şi de legea şi învăţătura Domnului ei ne apără să nu facemu”.

Ibid., quat. IX, p. 10: „cându auzimu noi pre altul u clevetindu şi hulindu, şi nu-lu dreptâmu nici-lu apărămu, atunce şi noi încă ne învăţămu spre rău”.

Legenda apostolilor Petru şi Paul, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 655): „zise Petru: pentru ce mă apăraţi şi nu mă lăsaţi să intru”.

Legenda St-es Maria Egipteană (Ibid., p. 367): „nevoii-mă să mergu şi eu, amărâta, ce cându păşăi la pragulu uşii beserecei, toţi neapâraţi intrară, îară pre mine mă apără oarece o tărie dumnezeâască şi nu dede să intru”.

Tot acolo, p. 371: „nu era nime să mă împiângă sau să mă apere să nu intru în beserecă”.

Ibid., p. 386: „el vru Zosima să se închine ei, îară îa-i apără strigându”.

La Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms., în Acad. Rom., p.108), versul din ps. XXXIX: „ecce labia mea non prohibebo” e tradus în două feluri:

„Îată cu ustnele mele nu apăru...”

„... îată cu ustnele mele nu opres e u”.

Dosofteiu, 1680, ps. XX: „vrearia budzelor lui n-ai apărat lui...”; unde la Silvestru, 1651: „pohta rostului lui n-ai oprit de la el”. 137

ĂPĂR

Ioan din Vinţi, 1689, f. 148 b:. „ca păcatele mele să nu apere a veni aicia duhulu tău celu sfăntu...”

Cu sensul de opresc, apăr se mai aude încă pe alocuri în popor, mai cu seamă în Oltenia.

Într-o desenere a nunţei ţărăneşti din Vâlcea: „se scoală nunul cu ginerele, merge în casă la mireasă şi pune sobonul – care este o pânză roşie – în harcul lăutarului; acesta-l duce către mireasă zicând: ceasu ăl bun să dea Dumnezeu! dar mireasa îl apără cu mâna; îl duce a doua oară şi zice: noroc bun să dea Dumnezeu! mireasa însă iar îl depărtează cu mâna; îl duce lăutarul a treia oară zicând: Sânta Troiţă cea de o fiinţă şi nedespărţită! şi-l pune în capul miresei ca un fel de glugă”. (I. Stănescu, c. Recea).

De asemenea, în Moldova, G. Seulescu (Arhiva Albinei, 1847, p. 165) a auzit: „Apără boul încolo, nu-l lăsa la orz, alungă-l”.

Lexicon Budan: „Apăr, opresc, arceo, prohibeo”.

III. D. crivaţiunea.

Cu sensul de „sprijinesc”, apăr se află atât în dialectul macedo-român (Dr. Obedenaru), precum şi-n cel istrian (I. Maiorescu). N-are a face însă întru nemic cu macedo-românul „mă ci o a p a r u, innitor” (Miklósich, Rumun. Untersuch. II, 29), care reprezintă un prototip latin „de-operor”, pe când apăr este a d – p ar o.

Latinul clasic parare nu însemna niciodată altceva decât „gătesc”. „A găti” însă, a face ceva sau pe cineva „gata”, presupune o îngrijire ca să nu se strice, să rămână într-o stare bună, deoarăce ne-a costat o muncă oarecare sau o stăruinţă. De aci sinonimica lui parare cu sensul cel fundamental al lui „defendere”. Dar, fiindcă „defendo” are două înţelesuri, unul a tras după sine pe celălalt, astfel că-n latinitatea rustică p ar o a început a însemna pe „soutenir” şi pe „prohiber” totodată. Amândonă sensurile

ne apar foarte bine în unele remarcabile compoziţiuni romanice indicate de Diez (Etym. Wth.2 I, 305). Aşa italianul „para – petto”, de unde francezul” parapet”, este literalmente „soutient-poitrine”, pe când para – vento şi p a – r a – pluie sunt, din contra, „prohibe-vent”, „prohibe-pluie”. În românul apăr (= a d ++ p ar o) s-a păstrat pe deplin ambele accepţiuni ale prototipului latin rustic, cu accentul şi cu vocalismul întocmai ca în înruditul cumpăr = comparo, în care de asemenea noi am. moştenit sensul cel vulgar romanic, iar nu pe al latinităţii clasice.

V. Cumpăr.

— Opresc.

APĂRAIE (plur. apărăi), s.f; beaucoup d’eau versee par terre. O interesantă fuziune poporană din apă şi din pluralul p a r a i e de la „pârâu”, litaralmente „a face să se umple casa de păraie”.

I. Creangă, Povesti I, p. 65: „şi toarnă el toată apa cea din fântână pe jăratec, până ce stinge focul de tot şi se răcoreşte cuptioriul; ba încă face şi-o apăraie prin casă, de s-a îndrăcit de ciudă hârca de la bucătărie”.

138 v. Apă.

— Părâu.

APĂRÂT

APĂRIE, s.f. collect; beaucoup d’eau versee par terre. Derivat din apar, acest cuvânt înseamnă literalmente apă scursă după sacale. Se ia totdauna în înţeles rău.

Creangă, Punguţa cu doi bani (Conv. lit., 1876, p. 403): „toarnă el toată apa cea din fântână pe jaratic, până ce stinge focul de tot şi se răcoreşte cuptoriul; încă face ş-o apărie prin casă, de s-au îndrăcit de ciudă baba”.

Acelaşi, Popa Duhu (Ibid., 1881, p. 313): „un lighean de lut cu ibric pentru spălat în mijlocul odăiei, apărie pe jos, gunoi şi gândaci fojgăind în toate părţile”.

V. Apar. – arie.

APĂRARE (plur. apărări), s.f; l’infinitif d ap ar pris comme substantif: 1. defense = soutien, protection; action de se soustraire a quelque chose; 2. defense = prohibition, empechement, obstacle. E sinonim cu apărătură, care e

mai puţin întrebuinţat.

I. Apărare „soutien”.

O bogată sinonimică la mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 57 b: „svănta cruce îaste agâutorâu credincoşiloru, putere slabiloru, izbăvire celora ce săntu în primejde, soţie celoru vivorăţi de furtuni, linişte celoru învăluiţi, tărie călugăriloru, apărare mireniloru”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 42): „toată puterea syloghizmului corbului să curma, şi apărareacarea spre partea monarhiii sale făcea în deşert ieşiia”.

Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„Şi trimite-le din ceruri un înger într-ajutor, Căci se bat pentru scăparea ş-apărarea ţării lor”.

Cu nuanţa de ferire:

Biblia, 1688, Paul ad Hebr. X, 39:

„Fără noi nu suntemu ai apărării spre peire”.

II. Apărare „prohibition”.

„Nos autem non sumus substraction is filii în perditionem”.

Glosar slavo-român, circa 1670 (ms., în Bibl. Soc. Arheologice din Moscva, f. 177 a): „apărare, p i! a de că”.

Coresi, Omiliar, 1580, quat. XXXI, p. 16: „mulţi avea de-lu o p r i! a; elu toată apărarea birui şi preeşi”.

Ioan din Vinţi, 1689, f. 174 a: „tu ai zis, biruitorâule, cumu oricâte ani cere oarecine întru numele tău, făr’ de apărare va priâmi”. v. Apăr.

— Apărătură.

APĂRÂT, – A, le part. passe d apăr pris comme adjectif: 1. defendu = soutenu; 2. defendu = prohibe. În primul sens, care singur circulează astăzi, e sinonim cu ocrotit, scutit, sprijinit; în sensul al doiloa, ca sinonim cu oprit sau împiedicat, a despărut din limbă, dar nu e rar în vechile texturi, bunăoară: 139

APĂRÂT

Goresi, 0 miliar, 1580, quat. XVII, p. 5: „de vrea fi avutu putere dracii şi nu vrea fi apăraţi de Dumnezeu, mai mare rău fi-vrea făcutu noao”.

Legenda St-ei Maria Egipteană, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 370): „să nu fiu apărată a vedea crucea întrucarea se-au răstignit Hristos...”

Cantemir, Divanul, 1698, f. 32 b: „de vei afla şi de va ceva plăcia, de tine, iubitule, neoprit şi neapărat îţ iaste, şi ce-l va fi voia aceia ia şi fă”.

Sub forma negativă, neapărat a devenit adjectiv şi adverb cu sensul de ne o p r i t, care nu se poate împiedica, „inevitable”, „necessaire”. Ca termen juridic, apărat înseamnă „nesupus la vreo răspundere”. Pravila lui Caragea, 1818, p. 87: „De se va dovedi că bărbatul ce aduce pâră de preacurvie asupra nevestei sale i-au fost mijlocitoriu, nevasta să fie apărată”. v. Apăr.

— Neapărat.

2APĂRÂT (PE), adv; sur la defensive. Locuţiune foarte frumoasă, care ar trebui rechemată în limba literară. Beldiman, Tragod., v. 1075:

„Zic că agiutor aşteaptă, dar cât şi când ştiut nu-i Ar aduna Seraschieriul, deac-ar fi în mâna lui; Îngrijirea lor îi mare, că se tem îi vederat; Gătirea lor toată este ca să stea pe apărat”.

V. 1Apărat.

3APĂRAT, s.n.; t. d’agric.: pacage rezerve. Se aude în Ardeal.

„Apărat se numeşte o păşiune oprită” (A. Bunea, Făgăraş, c. Vaidarecea). v. 1Apărat.

— Imaş.

— Izlaz.

APĂRĂTOARE. – v. Apărător.

2APĂRĂTOARE (plur. apărători), s.f; 1. eventail; 2. chasse-mouches, chasse-oiseaux.

Costinescu, Vocab. I, 53: „Apărătoare, orice lucru cu care cineva îşi face vânt spre a se răcori: apărătoare de alungat muştele, lucrată din coadă de cal”.

Dicţionar bănăţean, ms. circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 423): „Apărătoare. Flabellum”.

Dosofteiu, 1680, ps. LXXVIII:

„Pusără Ierusalimul ca o apărătoare de poame”.

„Posuerunt Jerusalem în pomorum cu st o d i am”.

De la Vrancea, Trubadurul, p. 55: „Soarele şi-a crăpat ochiul său strălucitor, şi-a deschis la orizont apărătoarea sa năprasnică, roşie ca para focului, aurie ca clipirile aurului topit, violetă, albastră, şi mărginită pe la mijlocul cerulni cu o jumătate de 140 roată verzurie”.

apărătoare-mare

Figurat, orice lucru în formă de „eventail” se poate zice apărătoare, bunăoară coada păunului sau a curcanului, mai ales însă o barbă plină frumos rătunjită.

Ion Ghica, Scrisoarea I: „Grigorie-vodă Ghica era un om mărunţel, barba potrivită în apărătoare şi cănită, mai mult roşie decât galbenă”.

V. Apăr.

— Apărător.

— Barbă.

3APĂRĂTOARE, s.f; t. de botan.: 1. Mentha pulegium, menthe pouliot, 2. Calamintha rotundifolia, sorte de Calament. Cu primul sens, apărătoarea mi-a fost adusă de soţia mea de la Curtea-de-Argeş; cu sensul al doilea, mi s-a trimis de d-şoara Maria Radu-Mihai din Costeşti, tot în Argeş. Ambele specimene a fost definite de d. Dr. Grecescu. Şi la Baronzi, în nomenclatura botanică (Limba, p. 127): „Apărătoare”, dar fără explicaţiei.

„Apărătoarea, care creşte în pământ humos şi gras, având flori turcheze, se întrebuinţează de popor contra tifosului, fierbând şi îmbăindu-se cu ea” (N. Panaitescu, Muscel, c. Băjeşti).

Ţărancele din Muscel şi Argeş asigură că apărătoarea e bună şi pentru fermece de dragoste. De asemenea „se pune în scăldătoarea copiilor slăbănogi” (Maria Radu-Mihai). La Curtea-de-Argeş mi s-a spus că mai este şi apărătoare-m are, având flori galbene, poate „sulfină” (Melilotus officin.), – nu ştim.

„Mentha” şi „calamintha” (literalmente „minta cea bună”) formează două genuri învecinate, pe care poporul lesne le confundă. Ambele au floricele violete sau – după

cum le zic muscelenii şi argeşenii – turcheze (= ital. turchino, franc. bleu tu r q u i n). Mai toate varietăţile lor se întrebuinţează în medicina poporană românească, uneori ca beutură, alteori pe din afară sau în baie, contra colicei, contra dizenteriei, contra holerei şi a altor boli, pe care le înşiră doctorii Szabó şi Czihak, Heil-und Nahrungsmittel welche die Ost-Romanen aus dem Pflanzenreiche gewinnen, în Flora, 1863, p. 262, 263. Despre uzul lor analog în Occident vorbeşte Cazin, Plantes medicinalesă, p. 631 – 2.

De vreme ce niciuna din aceste varietăţi n-are forma de „eventail”, termenul apărătoare nu vine din înfăţişarea buruienei, ci fiindcă ea apără de cutare şi cutare boală. Din aceeaşi cauză minta se cheamă italieneşte „erba buona” şi „erba santa”, iar în credinţele poporane germane din veacul de mijloc i se atribuiau bunătăţi fabuloase nenumărate:

„Sed şi qui vires, species et nomina Menthae Ad plenum memorare potest, sciat ille, necesse est, Aut quot Erythreo volitent în gurgite pisces, Lemnius aut altum quot în aera Mulciberire Scintillas vastis videat fornacibus Actnae”.

(Valafridus Strabo, ap. Gubern., Myth. d. pl. II, 227)

V. Apăr.

— Buruiană.

— Ismă.

— Mintă.

— Polai.

APĂRĂTOARE-MARE. – v. 3 Apărătoare.

141

APĂRĂTOR

APĂRĂTOR, – OARE; adj. et subst; defenseur, protecteur. Sinonim cu sprijinitor, scutitor, ocrotitor.

Glosar slavo-român, circa 1670 (ms., în Bibl. Soc. Arheol. din Moscva, f. 129 a): „Apărătorâu, cela ce ajută cuivaş sau să lupt a”.

Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), XVII, 31:

„Apărătorâu iaste tuturor u upovăindu spr-insu”.

„P r o te e t o r est omnium sperantium în se”.

şi tot aşa la Coresi, 1577, dar la Silvestru, 1651: „scut u”, iar la Dosofteiu, 1680: „sprijenitorî u”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 159): „nu pre atâta luptători, pre cât scut, cetate şi apărători le era”.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), XXX:

„Tu mie-mi fi Dumnezeu scutitor Şi spre casa scăpărei apărător...”

Beldiman, Trag., v. 931:

„Nemţii se-ngrijesc eu toţii, meşteri, dascăli, negustori; Din râvna lor cer să fie Iaşului apărători, Căci cei mai mulţi aveau casă, dugheane, femei, copii: Bărbăţia lor nu iartă a vedea toate pustii”.

Ibsd., v. 565:

„La Curtea apărătoare să scrie le-au poruncit, Agiutorul ei să cele, dând vreun sfârşit fericit”.

V. Apăr.

APĂRĂTURĂ (plur. apărături), s.f; 1. empechement, obstacle; 2. fortification, fort; 3. noyen de defense en general).4. bois taillis.

I. Coresi, Omiliar, 1580, quat. XXXII, p. 9: „mare apărâtură de către spăsenie iaste boala bogaţiia, şi mare vătâmâtură vindecăriei grija îmbiriei aurului”.

II. Ureche, Letop. I, p. 188: „Înţelegând Împărăţea atăte amestecături ce se făcea în ţară, au socotit ca să slăbească ţara din temelie, să nu se afle apărături, şi au poruncit cine va risipi cetăţile din Moldova, acelui va da domniea”.

III. Dicţionar bănăţean, ms. circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 423):

„Apărătură. Defensio”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, mart. 31 (f. 60 b): „cinstindu-l împăratulu presfăntulu şi mulţămindu-i, învăţă de-i fâacere icona şi o au pus în cămara sa ca împărătească, de apărătură a tot răulu”.

Ibid., oct. 16 (f. 68 b.): „apărătură de către toate primejdele şi boli fără leac”.

IV. „Pădurea tăiată unde nu umblă oameni, se zice popritură, apărătură...” (G. Maior, Tutova, c. Plopana).

142 v. Apăr.

— Branişte. – ură.

APĂS

APĂRILE, s.f. plur. artic.; les caux, tout ce qni est cau.

Dosofteiu, Liturgiar, 1683, Molitve, f. 48 b: „Şi blagoslovâaşte-lu cum ai blagoslovitu fântâna lui Iacovu şi scăldătoria lui Siluamu şi paosul sfinţilor” tă! apostoli, acela ce venişu în Cana Galileei ş-ai blagoslovitu apările (în PHAE) şi apa în vinu ai premenit”.

Cuvântul presupune un singular apare, care poate fi infinitiv de la ap = a q u o, formă simplă corespunzătoare compusului „adap = adaquo”; mai curând însă derivă d-a dreptul din apă prin sufixul – are (= lat. – alis), adică apare = aqualem.

V. – are.

APĂS (apăsat, apăsare), vb; peser, oppresser, opprimer, appesantir. Apăs exprimă literalmente noţiunea de o greutate atârnată asupra sau peste ceva ori adausă la ceva: lat. appensum, de unde verbul frecuentativ vulgar appensare, care însă în limbile romanice occidentale a căpătat numai sensul figurat de „a sta pe gânduri”, „reflechir”, „être preoccupe”, bunăoară într-un text provenţal din veacul de mijloc: „don de sciencia fay home ben apessat et ben entenden” (Raynouard, v. pendre), ceea ce nu se prea potriveşte cu românul apăsat. Apăs e sinonim cu îngreu e z, însă cu o nuanţă distinctivă de înfundare sau străbatere mântru, şi e sinonim cu asupresc, dar totdauna printr-o greutate oarecare, astfel că întruneşte în sine mai mult decât noţiunile de îngreuez şi asupresc. Se întrebuinţează mai cu seamă ca îngreuiare sau asuprire morală, mai rar în sens material.

Lexicon Budan: „Apăs în g i o’s = deprimo; apăs înapoi = reprimo; apăs laolaltă = comprimo; apăs = trag

cu greutate la cumpănă, de ex.: apasă doi ponţi = duas libras pendit”.

Balada Ioviţă:

„Surul aprig şi fudul, Care scoate voinicul De unde-l apasă greul”.

(Marian, Bucov. I, 149)

Mitropolitul Varlam, 1.643, I, f. 222 b: „sămtu la nevod doua A coarde; una diân osu’ grea, cu plumbi şi cu heară, pentru să apâase într-adăncu să nu treacă peştele”.

Mitropolitul Antim, Predice, p. 167: „zace şi deasupra lui piatra grea, care este puterea obiceiului celui vârtos, care obiceiu apasă şi îngreuiază sufletul lui atât, cât nu-l lasă să se scoale din groapa ticălăşiei”.

I. Văcărescu, p. 259:

„Veniţi, fraţi, să trăim bine, Să trăim tot pentru noi! Căci prea curând vremea vine

Cea-ncăreată de nevoi, Ne apasă, ne-n e o voie

Cu mâna ei de ani grea”. 143

APĂS

Gostachi Negruzzi, Scrisoarea XIII: „Încungiurată de şapte copii ce plâng de foame, îmbrâneită de la uşa bogatului unde nu i se dete voie a împărţi nici fărmăturile cu cânii lui, ticăloşia o apasă sub greul ei genunchi”.

Acelaşi, O alergare de cai îi „O greutate îmi apăsa inima). un nor ameţitor veni şi se puse pe ochii mei”. Balada Mihu Copilul:

„Zeaoa nu mă-ndeasă, Şaua nu m-apasă, Frâul nu mă strânge, Chinga nu mă frânge; Dar ce mă apasă şi-n drum nu mă lasă, Că s-aţin pe-aici Patruzeci şi cinci, Cincizeci fără cinci De haiduci levinţi”.

Grijile, gândurile, nevoile ne apasă; rar se zice că ele ne în g r eu e a z a sau ne asupresc.

A. Pann, Erotocrit II, p. 145:

„Dar însă pe Erotocrit g r i e mare-l apăsa, şi frică nepovestită intrase-n inima sa”.

Acelaşi, Prov. II, 97:

„Grijile vieţii care îl apasă la plăceri şi chefuri rareori îl lasă”.

Acelaşi, Mos-Albu I, p. 83:

Dar sute de gânduri voia-i apăsa”.

Cugetul poate să fie apăsat el însuşi prin ceva, ca la Gr. Alexandrescu, în Viaţa câmpenească:

„Însă această minciună, Deşi îndestul de bună, Apasă cugetul meu”.

ori poate să apese el pe om, ca în balada Voinicul bolnav:

„Măi voinice, ce te doare? Eşti tu slab de supărare, Ori eşti slab de dorul meu, Ori te-apasă-un cuget rău?.” 144 (Marian, Bucov. I, 27)

APĂS

În poezia poporană, mai cu seamă des dorul apasă. Doină din Ardeal:

„Când mă uit la sânu-i plin, M-apucă dor şi suspin; Când văz păru-i de mătase, Dorul ei tare m-apasă...”

(J.B., 31)

Balada Flăcăul şi murgul:

„Murgule, căluţul meu, Ce te-abaţi din drum mereu? Ori ţi-e greu trupşorul meu? Ori te-apasă dorul greu?...”

(G.D.T., Poez. pop., 350)

Doina Fata ardeleancă:

„Când văd păru-i de mătase, Cumplit dorul mă apasă; Când văd faţa-i rumioară, Dorul aprig mă omoară”.

(Alex., Poez. pop.2, 301)

Doină-proverb din Ardeal:

„Cui îi dai coaje şi sare, Ala te roade mai tare; Cui îi dai sare şi pâne, Ala te-apasă mai bine”.

(Abrud)

Apăs se construieşte totdauna cu acuzativul. Uneori însă e mai nemerită construcţiunea cu asupra, nu numai pentru amplitudinea frazei, ci mai ales pentru a da lui apăs o nuanţă mai energică sau mai intensivă, bunăoară:

Alexandri, Iaşii în 1844: „ţăranii, carii, slavă Domnului! alcătuiesc cel mai mare număr, nu şi-au părăsit niciodată obiceiurile, nici limba, nici portul, deşi tristele întâmplări ce au trecut peste ţară au apăsat mai mult asupra lor”.

De asemenea se construieşte cu peste, mai cu seamă atunci când simplul acuzativ n-ar fi destul de înţeles; de exemplu la Costachi Negruzzi, Potopul:

„O, ce răcnete grozave! ce amară suspinare! Dar Moartea, plutind pe valuri, glasul lor nu asculta: Ea venea şi peste dânşii apăsând recele-i ghiare, în noianul prăpădirii fără milă-i cufunda”.

unde nu s-ar înţelege: „apăsându-i recele-i ghiare”.

145

APĂS

Tot acolo:

„Dumnezeule cumplite! de ce mâna-ţi mânioasă Peste noi nenorociţii cu urgie-ai apăsat?”

V. Apes.

— Asupresc. – 1, 2Păs.

2APĂS (plur. apăsuri), s.n.; oppression, accablement. Formaţiune arcaică participială: appensum. Apăs este mai energic decât sinonimul apăsare, dar mai trecător. În privinţa morfologică, între substantivul apăs şi verbul apăs este acelaşi raport ca între păs „souci” (= pensum) şi păs „soucier” (= penso).

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 256): „ca fiiul către părinte, de apăsul ce are să jeluiaşte...”

Budai-Deleanu (Dict., ms. În Muz. istor. din Bucureşti) indică din mitropolitul Dosofteiu: „apăsul nevoii = die zwingende Noth”. v. 1Apăs.

— Apăsare.

— Apăsătură.

APĂSARE (plur. apăsări), s.f; l’infinitif d a p a’s: action d’opprimer, d’accabler. Sinonim cu substantivul apăs, care exprimă o noţiune mai intensă, dar nu continuă, şi cu apăsătură, care e ceva mai puţin.

Gostachi Negruzzi, O alergare de rai III: „şi ea, oborâtă supt, apăsarea sorţii”. v. 1, 2Apăs.

— Apăsătură.

lă PĂSAT, – A; le part. passe d a p a’s pris comme adjectif: 1. opprime, accable; 2. appesanti, grave, severe, dur. Sinonim cu asuprit şi îngreuiat, cari însă îl pot înlocui

numai în primul sens, niciodată în cel de-al doilea.

I. Apăsat „accable”: apăsat de datorii, de supărări etc. Gr. Alexandrescu, Candela:

„Voi alerga la tine în dureri şi necazuri, De oameni şi de soartă când voi fi apăsat”.

II. Apăsat „grave”: un mers apăsat, un glas apăsat, o privire apăsată. Balada Darie şi mândra sa:

„Şi dintr-înşii unul iată Prin vorbire apăsată Spre Darie se-ndreptează Şi astfel îi cuvintează”.

(Marian, Buc. I, 11)

I. Văcărescu, p. 21:

„Plăcute zberări de turme

Aerul îl umple tot: 146 F

APĂTÂT

Tauri grei p-ale lor urme Apăsate mugiri scot”.

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 49. „Călcând cu pas sigur şi apăsat, venea văduva răposatului”. v. lăpăs. – 1 Apăsat.

2APĂSAT, adv; le part. passe d a p a’s pris adverbialement: gravement, durement. Se întrebuinţează mai cu seamă despre mers şi despre voce.

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Apăsat. Compresse. Dure”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 110: „Vreau să mergem – răspunse apăsat d-na Moroiu; – vreau, fiindcă vreau; trebuie să înţelegi odată”. v. 1 Apăsat.

APĂSĂTOR, – OARE, adj. et subst; qui oppresse, qui accable, qui vexe. Ceva mai mult decât asupritor. Ca substantiv:

Gr. Alexandrescu, Anul 1840:

„Ce pasă bietei turme, în veci nenorocită, Să ştie de ce mână va fi măcelărită, şi dacă are unul sau mulţi apăsători?”

Ca adjectiv:

I. Creangă, Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 174): „Fiul craiului cel mai mic, făcându-se atnnci roş cum îi gotca, iese afară în grădină şi începe a plânge în inima sa, lovit fiind în adâncul sufletului de apăsătoarele cuvinte ale

părintelui său". v. lăpăs.

APĂSĂTURĂ (pl. apăsături), s.f; oppression, pression; pressage, foulage. Sinonim cu apăs şi apăsare, dar exprimând gradul cel mai de jos al aceleiaşi noţiuni, şi mai ales cu o nuanţă materială.

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Apăsătură. Compressio. Pressura". v. Apăsare.

APĂ-TARE, s.f; cau forte, acide azotique du commerce. – v. 3 Apă.

APĂR (apărat, apărare), vb; mouiller, saturer d'eau. – v. Apărat.

APĂRAT, – A, adj; mouille d'eau. Ne întâmpină sub forma negativă într-o colindă muntenească:

„Să dea-n mare la o floare.

Să iasă-n vad la un brad, Cu cioltarul nesudat, Cu calul neapătat".

asupra căriia d. G.D. Teodorescu (Poez. pop., 72) observă: „Frumoasă şi rară expresiune, derivată de la apă şi însemnând neudat, neatins de apă, neînmuiat".

Apărat derivă nu din apă, ci dintr-un verb a p a t, care corespunde unui prototip latin frecuentativ „aquato", format din „aquo" prin participiul „aquatus", întocmai ca „dat-o" din „do-datus", „habito" din „habeo-habitus", „vomito" din „vomo-vomitus" etc. Tot din a p a t = aquato, vin apătos şi apătoşez, cari n-au a face d-a dreptul cu formele latine clasice: aquaticus, aquate, aquatilis, aquator. v. Apătos.

APĂTOS, –OASĂ, adj; aqueux, plein d'eau. Sinonim cu apos, care însă se aude mai rar.

Dosofteiu, 1673, f. 132 a:

„Tu ai dat făntână apătoasă în pustie din piatra vărtoasă".

Acelaşi, Liturgiar, 1684, Molitve de ploe, f. 119 b: „cu mila ta cercetealiză pomântul, şi cu apătos nuâri văzduhulu adăpostealiză".

Dicţionar bănăţean, ms., circa 1670 (Col. l. Tr., 1883,

p...424): „Apătos. Aquosus”. „Apătosă. Aquosa”.

„La vin slab se zice apătos” (I. Floca, Transilv., c. Sina). Între felurile de struguri din Prahova, ţipescu (Opincaru, p. 53) pune: „negru v! r t o’s, negru apătos”, unde apătos e în opoziţiune cu v! r t o’s. v. Apărat.

— Apătoşez.

— Apos.

APĂTOSARE

apăto Şat A v. Apatoşez.

APĂTOŞEZ (apătoşat, apătoşare), vb; remplir d’ean, rendre aqueux. Derivă d-a dreptul din adjectivul apătos. Dosofteiu, 1680, ps. LXXVII:

„De vriame c-au lovit piatră de cursără ape şi părao undând apătosară”.

„Poneze porazi kameni i potekosa vody, i pototzi navodni’s aşi e...”

unde la Silvestru, 1651: „şi păraele să împlură de ap e”.

La Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms., în Acad. Rom., p.182), acelaşi pasagiu: „şi izvoarâle se apătosară...” 148 v. Apătos.

APĂ-VIE

APĂ-VIE, s.f; 1. t. de mythol. popul.: cau de jouvence; 2. cau de source; 3. cau forte. În primul sens, apă-vie este totdauna în antiteză cu apă-moartă; în sensul al doilea, nu se mai întrebuinţează decât deminutivul apă-vioară; în sensul al treilea, termenul obicinuit este apă-tare.

I. În basmuri, apa-moartă uneşte şi-ncneagă la un loc părţile cele trunchiate ale unui mort tăiat în bucăţi, carele însă nu învie până ce nu-l stropeşte cineva cu apă-vie. Ambele aceste ape mitologice se găsesc între „munţii ce se bat în capete” (Ispirescu, Legende, p. 126) sau „la apa Iordanului unde sunt două fântâni” (Ibid., p. 330), astfel că dobândirea lor este însoţită de cele mai mari greutăţi sau primejdii.

V. Arghir.

II. Deja lăţineşte aqua-viva însemna apă de izvor; franţuzeşte „cau vive = aqua quae semper fluit” (Du

Cange, v. Aqua). Dintre români, dialectul istrian a păstrat până astăzi: „apă-viie = fliessendes Wasser” (I. Maiorescu). În cel daco-român, cuvântul nu ştim dacă se mai aude undeva cu acest sens, deşi s-a conservat pe alocuri expresiunea opusă: „apă-moartă = stehendes Wasser” (Sava Bărcianu). În loc de apă-vie s-a introdus un derivat. Prin sufixul – or, din „viu” se face româneşte deminutivul „vior”, întocmai ca din „târziu – târzior”. De aci a p a – v i – oară, literalmente „aqua vivula”, cu sensul secundar de apă foarte limpede. Printr-o confuziune datorită identităţii fonetice, în loc de apă-vioară a început a se zice mai în urmă „apă ca v i o ar a”, deşi n-are a face întru nemic cu floanea „vioarei”.

Doină din Moldova:

„Frunză vende lozioară, Prutule, apă vioară, Face-te-ai neagră cerneală, Stuhul tău o penişoară, la să-mi scriu o hârtioară”.

Doină de lângă Năsăud:

„Părâuţ apă vioară, Face-te-ai neagră cerneală, Să-mi cernesc eu portuţul că m-o urât drăguţul”.

(Familia, 1887, p. 224)

Basmul Ciobănaşul cel isteţ (Ispirescu, Legende, p. 244): „o fântână de marmură albă ca laptele, şi apa curgea pe de o sută de părţi, limpede ca vioara şi rece ca gheaţa”.

„Apa limpede se zice ca ghioara, fără a şti ce va să zică cuvântul g h i – oară” (I. Floca, Transilv., c. Sina); „limpede ca vioara” (R. Simu, c. Orlat).

ţipescu, Opincaru, p. 92: „Munţili cu ierbuţa lui pufoasă, cu ale păduri chipoase, cu apa ca ghioara şi cu airu lui sonbitor, te-n sufleţieşte”.

III. „Apă-vie se zice în Banat la apă-tare” (S. Liuba, c. Maidan).

V. Apele-vii. 149

APE

APE, s.f. pl; t. d’industr.: moine, reflets ondules que presente une etoffe moiree ou un objet metalique. Lexicon Budan: „cu ape, se zice despre niscări materii sau ţeseturi, unduiatus, gewassert”. Cuvântul nu este la noi un

germanism modern, ci e foarte poporan şi ne întâmpină deja în vechile texturi.

Inventariul Cotrocenilor, 1681 (ms. Arh. Stat.), f. 41: „sfită de tabin ghiulghiuli cu ape.”, şi mai jos, f. 42: „stiharu de tabin ghiulghiuli cu ape...” Pe lângă stofe „cu ape” erau stofe „cu solzi”, tot acolo, f. 41: „saraser galben de Veneţia cu solzi” şi „saraser albu de Veneţia cu solzi”.

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 73, descriind o sabie din secolul XVI: „o pală de taban cu apele negre pe tăiş şi cu mâner de Petre scumpe”.

Reduplicat: ape-ape, se întrebuinţează cu multă eleganţă despre undele părului.

De la Vrancea, Sultănica, p. 108: „În faţa unei oglinzi mari, cu pervazuri poleite, d-na Moroiu îşi peaptănă părul negru, azvârlit pe spate, care undează, făcând ape-ape la lumina a doua feşnice cu trei ramuri”.

v! Apă.

— Alesături.

— Râuri.

— Undă.

APELE-VII, n. pr. loc. f. plur.; village dans la Petite-Valachie. Nnmele unui sat în Romanaţi (Frunzescu).

A. Odobescu, Anticuităţi în judeţul Romanaţi (Anal. Acad. Rom., 1877, t. X, sect. 2, p. 189 sqq.): „Graţie învăţătorilor din satele apuseane ale aceluiaşi ţinut, situate cam pe răzorul judeţului Dolj., şi anume a celor din Zănoaga, din comunele foarte alăturate, Cacaleţii şi Radomirul, iară mergând tot mai în jos: din Dioşti, din Marotin, din ambii Amărăşti şi din Ghizdăveşti, în fine din Apele-Vii, aflăm în împrejmuirile răslăţate ale acestei ultime localităţi, cu nume aşa de caracteristic, o grupă de poziţiuni, însemnate prin taberele lor de măguri, prin urmele lor de cetăţi, pe unde plugarul găseşte pe tot minutul vase de lut, cărămizi, olane de apă, arme de metal şi chiar monede din diferite epoci. Ce este acest şir de ruine antice în jurul comunei Apele-Vii?”

Veche staţiune romană, satul romanaţean Apele-Vii = aquae-vivae reprezintă prin numele său antiteza unei

vestite staţiuni de la capătul opus al lumii latine: Aquae-mortuae, astăzi orăşelul „Aigues-mortes” în Franţa. În Italia două oraşe din fostul regat neapolitan se cheamă Acquaviva, de unde şi o ilustră familie ducală.

V. Aritina.

— Apă-vie.

APELPISESC (apelpisit „apelpisire), vb; desesperer. Grecul inelnl-w sau ănelrni Zomrn. Deşi substantivul apelpisie (= îne1 nic! a) ne întâmpină deja la Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 164): „a p el p is i-a de multe ori mari vrednicii lucriază.”, totuşi cuvântul nu s-a introdus în grai decât în epoca fanarioţilor. Circulează mai cu seamă adjectivul participial apelpisit „desespere, extraordinaire, fameux, comme l’on en trouve peu” (Pontbriant).

Alexandri, Hagi-Petcu, act. II, sc. 6: „De-i face un pas mai mult, trag clopoţelul să vie slugile, şi te leg butuc ca pe-un apelpisit”.

150 v. Grec.

APIPĂIESC

APELPISIE I

V. Apelpisesc.

APELPISIT

ESC

riRE v.

rii J

ACESTESC APESTIRE v. Pestesc. APESTIT

APEŞ (MOŞ.), n. pr. pers. m.; personnage legendaire: un vieux satyre, personnification d’un vieilllard tres adonne aux femmes. Termen foarte poporan în Ilfov. Derivă din apăs „peser, oppresser, presser”, astfel că sensul fundamental ar fi acela de „incubus”, „afialxhi”. Şi-n vechea franceză incubul se numea appes ar t, italieneşte pesarvolo, spanioleşte pesadilla (Du Cange, v. Apesator). Între Snoavele lui Ispirescu, una este intitulată Mos-Apes:

„— Şi cu norocire! Trai bun şi viaţă lungă să vă dea Dumnezeu.

Cu aceste vorbe de heretisire întâmpină pe Moş-Apeş

un prieten vechi al său.

— Să dea Dumnezeu la toată lumea, şi mie păcătosului, răspunse moşul.

— Mi-a părut bine când am auzit că iar te-ai însurat, Moş-Apeş. Ştiu cât este de rău să fie cineva singur în casă, îi mai zise prietenul.

— Am fost nevoit, moşul tatii, să mai iau încă o dată jugul, răspunse Apes; femeia este trebuincioasă la casa omului.

— De asta aşa este, deşi însurătoarea are multe amaruri şi multe găluşti de înghiţit. Dară de una nu mă domirese eu.

— De care?

— Iacă, cum dumneata, om cu destulă doxă la cap, trecut şi prin ciur şi prin dârmon, lovit cu capul şi de pragul de sus şi de cel de jos, şi la vârsta dumitale, cum dumneata, zic, te-ai lăsat să te muşte şearpele de inimă şi să faci greşeala d-a lua de muiere o fată mare?

— Ce era să fac, moşicule? că n-am găsit alta mai mică".

v! 2Apăs.

APIPĂIESC (apipăit, apipăire), vb; toucher, palper, tâter. Puţin diferă prin sens de simplul pipăiesc, din care e format prţin prepoziţionalul a (= ad). Ne întâmpină des la Cantemir, Ist. ierogdif. (ms. În Acad. Rom.), bunăoară:

p. 75: „Dară mişeliia lumii aceştia atâta cu vremea lucrurile strămută, cât celia ce unii odată cu mânuie le apipăia, cu picioarele le călca şi cu ochii le vedea".

p. 243: „Cine iaste îndrăzneţul şi obraznicul acesta, carile pieptul biruinţii a apipăi şi ţiţişoarele fiicăi mele de gurgue a suge nu s-au temut?"

p. 288: „celea ce nu aud, zic că li-au văzut, şi celea ce n-au văzut, zic că li-au apipăit".

La mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, forma achipăşesc: f.16 b, Genes.11 – 12:

„Iaste fratele mieu flocosu, iară eu sântu niatedu, elndai să nu mă chipăiască părintele".

„Est frater meus vir pilosus, ego autem vir laevis; ne

forte a t t r e e te t me pater”. 151

APIPĂIESC

unde în Biblia din 1688: „când ai să nu mă p i p a e tatul mieu”. v. Pispăiesc.

— Aput.

123APLEC (aplecat, aplecare), vb; 1. plier, incliner, pencher; 2. allaiter; 3. a se apleca = avoir des nausees. Cuvântul derivând d-a dreptul din latinul a p p l i e o (= ad-plico), sensul fundamental este:

I. aplec „pencher”.

Sinonim cu în e o v o i, dar cu o nuanţă mai puţin violentă. Basmul Făt-Frumos cel rătăcit (Ispirescu, Legende, p. 167): „să fi văzut cum a venit acel Făt-Frumos strein, cu părul de aur; ce mândru era, când s-a aplecat în dreapta şi în stânga la toţi cei din biserică”. Colinda Plugul:

„Grâuleţul lui de vară De departe că-nverzea, Iar d-aproape-ngălbenea, Faţă de copt îşi făcea; El de pe cal s-apleca, Două-trei fire smulgea”.

(G.D.T., Poez. pop., 142)

Balada Chira:

„Chiră, Chiralină, Surioară bună, Apleacă-ţi capul să-mpuşc Arapul”.

(Ibid., 651)

Balada Martin cel mititel:

„Când sufletul slobozea, Lemnele se dărâma; Când sufletul îşi trăgea, Lemnele se apleca”.

(Vilpian, Text, p. 77)

Doină din Moldova:

„Astă noapte pe răcoare Cânta o privighitoare, Ş-aşa-mi cântă de frumos De-mi, apleacă creanga-n jos”.

(Conv. lit, 1885, p. 456)

Vlahuţă, Nuvele, p. 109: „Giustino s-apleacă de şale, şi-ncetinel îşi pune muzica 152 jos. Alăturea, tăcuţi, s-aşază amândoi pe caldarâm”.

APLEC

De la Vrancea, Sultănica, p. 83: „şi-i îndoi grumajii, şi-l supuse, şi-l aplecă la pământ”.

II. aplec „allaiter”.

În unele texturi se adauge anume „la sân”, ceea ce înlătură orice îndoială asupra filiaţiunii cuvântului din adplico: „appliquer au sein”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 145): „Noi i-am hrănit şi i-am crescut, în braţă i-am purtat şi la sân i-am aplecat”.

I. Văcărescu, p. 269:

„Patria, ce pre fiii săi
La sân apleacă, buni şi răi”.

Pravila Moldov., 1646, f. 53, după ce vorbeşte despre pedeapsa părinţilor cari îşi înăbuşesc pruncii din nesocotinţă, adauge: „aceasta să înţelege şi spre mamce, carele apleacă prunci mici”.

Noul Testament din 1648, Luc. XXIII, 29:

„Ferice de cele sterpe şi zgăurele cele ce n-au născut, şi ţâţele carele n-au aplecat...”

Biblia din 1688, Genes. XXI, 7:

„Cine va povesti lui Avraam că apleacă pruncul Sarra?”

„Beataie steriles, et ventres qui non genuerunt, et ubera quae non lactaverunt”.

„Quis annunciabit Abraham, quia lactat puerum Sarra?”

Cantemir, Divanul, 1698, f. 18 b: „eu pre toţi ca pre nişte fii îi ţiiu, ca pre nişte prunci îi aplec, şi ca pre nişte cuconi îi grijescu”.

Colindă din Dobrogea:

„Bătând vântu-l legăna;
Căzând ploaia, îl scălda;
Zânele mi-l apleca”.
(Burada, Călăt., p. 50)

Despre vite, cu construcţiunea cea organică „applicare ad”:

„Măi Vlad, prinde oaia cea ruscă şi apleacă mielul la dânsa!” (V. Gâtulescu, Tecuci, c. Umbrăreşti).

Sinonimul alăptez este la români un neologism, care nu ne întâmpină nicăiri în vechile texturi şi-n graiul de la

ţară.

III. A. s e apleca cuiva „avoir mal au coeur.

Se întrebuinţează impersonal: mi se apleacă, ţi s-a aplecat, is e va apleca.

Vlahuţă, Nuvele, p. 75: „Îl durea capul. Poate că i se aplecase. Îl frecară cu oţet pe mână şi pe vinele gâtului, şi-i legară la frunte felii de cartofi”.

153

APLEC

Poporul crede că indigestiunea produce încreţirea vinelor, mai ales la mână şi la gât; de aci urmează frecarea lor pentru ca să se în d r e p te z e. Astfel „mi’s e apleacă” înseamnă: mi se zgârcesc, mi se încovoaie vinele; de unde apoi însuşi numele poporan al acestei boli: aplecate, subînţelegându-se „vine”. v. Aplecare.

— Aplecat.

— Aplecate.

APLECARE (plur. aplecări), s.f; l’infinitif d a p l e e pris comme substantif: 1. action de plier; 2. penchant, disposition. Cuvântul funcţionează mai ales cu sensul al doilea, pe când pentru cel dentâi se întrebuinţează mai mult simplul plecare. I. Văcărescu, p. 43:

„Iubirea are graduri: Iubiţi din aplecarea Simţirei de întâi Pre Domnul ce ne ţine”.

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 36: „Vremea d-acum însă cerea ca s-ascunză asprele aplecări ale inimii sale”.

Cu acelaşi sens se poate zice aplecăciune.

Ţichindeal, 1814, p. 117: „Întru aceasta se văd prea-înţelepte osebiri ale neamului omenesc, că sunt oameni de chiline chemări, spornici şi au de tot feliul de a p l e – că e i u n i”.

Tot acolo, p. 323, cu sensul de plecăciune: „se apropie cu mare aplecăciune şi cu dulce căutătură a ochilor”. v. Aplec.

1 2APLECAT, – A; le part. passe d a p l e e pris comme adjectif: 1. allaite; 2. penche.

I. Pasagiul din ps. EXXX: „sicut ablactatus super matrem suam”, la Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms.

În Acad. Rom.), se traduce în două feluri: „ca un aplecată la maică-sa” şi „ca un ţărcatu la maică-sa”.

II. Boacet din Banat (Cuv. d. bătr. II, 712):

„Că-i vedea o salcă Mare şi înaltă, Salcă aplecată Şi cu frunza lată”.

Ţichindeal, 1814, p. 251: „slugă prea aplecată şi umilită, carele, când venim la vreo nevoie, nu va nici să se clătească din loc”. v. Aplec.

— Aplecate.

APLECATE, s.f. plur.; t. de med. popul.: soulevement de coeur, indigestion, nausees (Cihac). Din expresiunea întreagă: „vine aplecate” de la verbul „mi sc. 154 apleacă vinele”, a rămas ca nume poporan al bolii numai calificativul aplecate.

APLECÂTE

Întrebuinţat apoi mai totdauna articulat: aplecatele. Se zice şi plecate sau plecatele. Termen foarte răspândit în toate provinciile daco-române.

„Un om când mănâncă mult şi-i vine rău, se zice aplecatele...” (I. Negrescu, Dobrogea, c. Parachioi).

„Mâncând omul peste măsură, încărcând stomahul şi apucându-l frigurile, se zice că: l-au apucat plecatele...” (C. Decusară, Tecuci, c. Ţigăneşti).

„Frigurile vin din aplecate şi din osteneală” (Serban Ioniţă, Brăila, c. Slujitori-Alboteşti).

Descântec de aplecate, după un manuscript din 1809 (G.D.T., Poez. pop., 362):

„Voi plecăcioase, Mâncăcioase, Să vă luaţi să vă duceţi la fata lui Rai-împărat” etc.

Într-un alt descântec de aplecate:

„Voi plecăcioase, Mâncăcioase, Să vă luaţi să vă duceţi

La fata lui Roşu-împărat”.

(Lumina pentru toţi, 1886, p. 579)

„Baba Stanca, când descântă pe un bolnav de aplecate, îl trage ne-ntrerupt la mâini şi zice:

Aplecate din apă, Din ceapă, Din mămăligă, Din vin, Din rachiu, Aplecate din 99 de legumi, Voi urâcioaselor, Voi

băloaselor, Să săriţi, Să răsăriţi
Din băierile inimei.
Să vă duceţi la fete de împărat.
Că v-adastă cu făclii aprinse.
Cu mesele puse.
Cu linguri de furat.
Cu pâini de cumpărat;
Ele vă ştie a cinsti.
155
APLECÂTE
Ele vă ştie a scoţi: NN. nu vă ştie a cinsti, Nu vă ştie a scoţi, Ci vă ştie a lepăda. Să rămâie NN. curat, la steaua din cer luminat Şi ca roua din câmp”.
(F. Popescu, Romanaţi, c. Rusăneştii-de-Jos)
În popor se aude cu acelaşi sens şi aplecătură. Descântec „de apucătură şi întâlnitură”:
„De 90 şi 9 apucături, De 90 şi 9 întâlnituri, De 90 şi 9 aplecături, De 90 şi 9 deocheturi”.
(G.D.T., Poez. pop, 365)
Ca sinonim: ciumerniţă. Lexicon Budan: „Plecate, ciumerniţă sau o boală din ciumernită, morbus e nausea contractus”. v. 3Aplec.
— Aplecat.
— Ciumerniţă.
— Greaţă. – ură.
APLECĂCIUNE. – v. Aplecare.
lă PLECĂTOARE. – v. Aplecător.
2APLECĂTOARE (plur. aplecători), s.f.: t. de bergerie: „brebis qui allaite, brebis privee de son agneau” (Gihac). Se aude şi plecătoare.
Lexicon Budan: „Aplecătoare = lactans ovis; plecătoare = ovis lactans agnello destituta”.
Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms. În Acad. Rom.), ps. LXXVII:
„Şi-l luo pr-insu de la turma cea de oi, şi de la aplecâtors îl luo pr-insu”.
„.et assumpsit cum de gregibus ovium, de post foetantes accept cum”.

unde la Silvestru, 1651: „şi de la aplecătoare aduse-l pre elu”; la Dosofteiu, 1680: „de după fătătoare luatu-l-au pre insul”; la Coresi 1577: „de la mulgătoare luo elu”; în contextul slavic: aohah4 w”.

„Oile cu miei se zic aplecători” (D. Andriescu, Iaşi, c. Hermeziu; I. Teofănescu, Neamţ, c. Gârcina).

„Oile cu lapte, când le taie mieii, se cheamă aplecători”. (G. Nicolau, Neamţ, c. Crăcăoanii).

„Oile suite în munte se despart în trei ciopoară, adică: unul cuprinde miei, pe care îi înţarcă odată cu suirea în munte; al doilea, mioarele, între care 156 se cuprind tot felul de oi sterpe, berbecii şi mieii din anul trecut; al treilea ciopor

APLOTITĂ

cuprinde oile cu lapte, numite plecători, cari numai acestea vin la stână de le mulg ciobanii de trei ori pe zi”. (G. Ţuţuianu, Muscel, e. Valea-Mare). v. 2A p loc.

APLECĂTOR, – OARE. adj. et subst; qui penche, qui allaite. Cu primul sens se întrebuinţează rar; cu sensul al doilea figurează numai la feminin. Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 33 b, Exod. II, 7:

„Vria-vei să-ţu chemu o femiae aplecătoare din evrei, şi-l va apleca cuconulu?”

V. Aplec. – 2Aplecătoare.

„Vis ut vocem tibi mulierem q u a e nutriat ex Hebraeis, et lactab i t tibi infantem?”

APLECĂTURĂ (pl. aplecături), s.f; 1. courbure; 2. allaitement; 3. nausees. În primele două sensuri, e sinonim eu aplecare, dar cu o nuanţă de micşurare; în sensul al treilea, e sinonim cu aplecate.

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Aplecătură. Lactatio”.

V. Aplecare.

— Aplecate. – ură.

APLECUŞ (pl. aplecusuri), s.n.; pente. Cuvânt format din aplec prin sufixul – uş, ca în „urcuş”, „lunecuş” etc. Şi din care derivă apoi verbul aplecuşez. v. Aplecusat.

APLECUŞAT, – A; le part. passe d’aplecuşez: voute,

courbe, affaisse. Ţichindeal, 1814, p. 9: „au umblat tot aplecusat sau g! r b o v”. v. 1A p loc.

APLECUŞEZ. – v. Aplecusat.

APLOS, adv; simplement, naivement. Grecul aftlâj. A circulat în graiul orăşenesc din epoca fanariotică; astăzi nu se mai aude.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 66): „aplos a grăi de la maice şi de la mamce ne deprindem”.

Ibid., p. 76: „Jigania aceasta, dobitoc cu patru picioare nu iaste; pasire zburătoare nu iaste; cămilă nu iaste; struţ aplos nu iaste; de aer nu iaste; de apă nu iaste”.

La Dionisie Eclesiarcul, Cron. (Papiu, Monum. II, p. 161), ne întâmpină şi substantivul aplotită = aplohi „simplicite”: „mă cuceresc celor ce vor ceti acest hronograf, să fie primite cele ce sunt istorisite după aplotita mea”. v. lGrec.

APLOTITĂ. – v. Aplos.

157

APOASA

APOASA, s.f. art; ocean, mer, vaste etendue d’eau.

Dosofteiu, Acatist, 1673, f. 22: „apoasa o trecu-n vad ca pre uscat şi de eghipteasca nevoaie scăpându”.

V. Apos.

APOI, adv; puis, ensuite, après, posterieurement. Adverb de urmare, mai ales în timp, uneori şi-n spaţiu, sinonim cu locuţiunile adverbiale: după aceea, mai departe, mai încolo, pe urmă. Numai prin prepoziţionalul a (= a d) apoi se deosebeşte de formele romanice derivate din latinul post: ital. poi, span. pues, portug. poz, provenţ. pois, franc. puis, reto-rom. engadinez poia (Carisch) etc. Şi-n unele dialecte italiane totuşi poi îşi prepune pe a, de ex. În cel sicilian se aude a p p o i (Traina), în cel milanez apos, în cel brescian apos, în cel cremasc apus (Biondelli) etc., astfel că se poate admite un prototip latin rustic a d – p o st. La români forma simplă poi persistă numai în compusul poi – mână „apres-demain”.

Pentru a-şi da seamă de diferitele accepţiuni ale

acestui adverb, el trebui studiat din trei puncturi de vedere: 1. când se întrebuinţează fără vreo prepoziţiune; 2. intrând într-o locuţiune adverbială compusă; 3. unindu-se cu prepoziţiunea de pentru a funcţiona ca adjectiv.

I. Apoi fără prepoziţiune.

a) În corelaţiunea: întâi – apoi.

Apoi este în antiteză cu întâi „d'abord, premierement".

Locuţiune proverbială:

„Întâi să se gândească Şi apoi să o croiască".

(Pann, II, 144)

Moxa, 1620, p. 350: „cela ce ocăriia în t a i u pre Dumnezeu, apoi fugiia ca unu iepure să scape".

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. IV, p. 1: „firea vremilor trece frunza şi florile: în t a i se arată frumoase, mai apoi pieru".

Mai adesea însă întâi este numai subînţeles.

Locuţiune proverbială: „Cântă, ş-apoi ce-o da teiu şi bradu!" (ţipescu, Opinc., p. 91) = „et puis vogue la galere!"

Balada Soarele şi luna:

„Şi prin rai încă-l purta, Doară că l-ar încânta, Apoi Domnul Dumnezeu Cuvânta cu graiul său".

Vasilie Lupul, 1639 (A.I.R. I, p. 94): „au fost mărgându apa Cracăului pre lângă satul mănăstirii ce să cheamă satul Troiţa şi i-au fost matca cea bătrână pre acolo, 158 iară apoi s-au mutat Cracăul de ş-au făcut loc pre lângă Călimani".

APOI

Miron Costin, Letop. I, p. 241, vorbind despre cei doi boieri ucigaşi ai lui Gaşpar-vodă: „Plătit-au apoi cu capetele sale această faptă, şi Septelici şi Goia".

Este interesantă construcţiunea sintactică poporană „când a fost apoi", în loc de simplul apoi.

Popa Dumitru, 1625 (Arh. Stat., Doc. rom. I, nr. 162): „i-am fost vândut mai de înainte vreme loc de in Bucureşti de 12 prăvălii de in uliţa turcilor de la răscruce, iar când au fost apoi, el i-au luat Dima croitoriul 1 loc de prăvălie

diân cele 12 locure”.

În fine, „pasă apoi de „este o locuţiune interjecţională: „pas moyen!”, „le moyen de?”

A. Pann, Prov. II, 112:

„De vom lua şi neveste, P a s-apoi de mai trăieşte Or în lume pribegeşte!”

b) În construcţiunea: apoi – apoi.

Reduplicat sau repetat mai de multe ori, apoi exprimă o gradaţiune, care în limba poetică este câteodată de o mare eleganţă. Balada Mănăstirea Argeş:

„Domnul se mira, S-apoi îi mustra, S-apoise-ncrunta şi-i ameninţa”.

Balada Toma Alimoş:

„Apoi, dragă, să-mi nechezi, Apoi să te depărtezi Şi să mergi la câmp, la noi, Unde-am născut amândoi”.

Doină din Ardeal:

„S-apoi lin, dorule, lin, Că puica-i pe loc străin; S-apoi rar, dorule, rar, Că puica-i pe loc amar”.

(J.B., 127)

De o nespusă frumseţe plastică este mai cu seamă gradaţiunea în balada Novac şi corbul:

„Corbul vesel cronconea, Inelu-n plisc îl punea, Aripele-şi întindea.

Şi pe cer el se zărea 159

APOI

Întâi ca un porumbaş, Apoi ca un lăstunaş, Apoi ca un bondăraş, şi-n zare dăc-agiungea, El din zare se ştergea”.

Şi tot aşa la Costachi Stamati, Muza I, p. 79:

„Se urca mereu în sus, Pâr când s-au văzut pe ceriu: Întâi ca nişte porumbi, Apoi ca nişte lăstuni, Apoi ca nişte ţânţari, şi apoi încet-încet în nouri s-au mistuit”.

II. Apoi cu prepoziţiune.

a) Comparativul mai apoi.

Ca şi opusul întâi, apoi îşi prepune adesea pe mai, şi atunci nu mai înseamnă „puis” ci „plus tard”.

Mitropolitul Varlam, 1646 (A.I.R. III, p. 226): „au zis Safta înaintea mării-sale că au dat-o (acea parte den sat den Zahareşti) Dumitraşco Septelic la boala lui unii

cucoane mai mici c-au făcut mai apoi cu dănsa, iară Zlata, fata lui cea cu fămeia cea dentăi, care îaste după Stefan Murguleţ, să n-aibă treabă”.

„M a i apoi” se asociază într-un mod proverbial cu „j o i „pentru a arăta o durată de timp foarte scurtă sau o mare nestatornicie. Zicătoare:

„Uită de joi Până în a i apoi”.

sinonim cu: „Uită de la mână pân la gură” (G.D. Teodorescu, Prov., p. 88).

Alta: „Îşi păzeşte taina de joi până mai apoi, tocmai ca o muiere” (Conv. lit., 1874, p. 75).

Balada Gheorghelas:

„Să trăiesc şi eu din joi, Să trăiesc pân’ mai apoi, Că decât să haiducesc Mai bine negustoresc”.

(G.D.T., Poez. pop., 595)

Plugusorul, după cum se cântă în Dobrogea:

160

„Apoi grâu că i-a turnat Şi îndat-a măcinat

APOI

De cu joi

Pân’ mai apoi...”

(Burada, Călăt, p. 35)

Alexandri, Florin şi Florica, se îi „Da de când te-ai diprins, măi badeo? De gioi pân’ mai apoi?”

Dar de ce oare punctul de plecare este anume joi, şi nu o altă zi? Rima nu pare a fi singurul motiv. Vechii romani ziceau: „a J o v e principium” (Virg., Aen. III, 60). La noi „dies Jovis” începe atât posturile, precum şi cununiile.

„Poporul crede că e bine să serbezi nouă o i după Paşti, că vei fi ferit de gheaţă sau peatră ca să nu strice bucatele” (Preut G. Talpalar, Târgu-Frumos).

„O nuntă ţărănească pe aici ţine chiolhanu de joi şi până joi: opt zile”. (D. Pavelescu, Ialomiţa, c. Chioara).

V. Joi.

b) d-apoi – apoi de.

Apoi îşi asociază pe de fie înainte: d-apoi, fie în urmă: apoi de rostit mai adesea: apoi dă. În primul caz, este ceva

mai puţin restrictiv decât „dar apoi”; în cazul al doilea, exprimă o noţiune de fatalitate: „n-am ce face!”, „fie cum o fi!” „qu’y faire!” (Pontbriant).

a) d-apoi:

Doină din Ardeal:

„Turturea de-i turturea Şi tot face-şi voie rea; D-apoi eu cum să nu-mi fac Pentru unul ce mi-i drag!”

(J.B., 214)

Alexandri, Iorgu de la Sadagura, act II, se I: „Şi ce mulţămire am tras din toate aceste pietreceri ale Iaşului? Nimic! D-apoi creditorii care-mi stau de strajă la uşă, cum se face ziuă, dă! parcă eu le-am zis să-mi facă credit. D-apoi Iţic zaraful, cărui sunt dator două sute de galbini”.

Deosebirea între „d-apoi” şi „dar apoi” se vede foarte bine în Soldan Viteazul:

„D-apoi iar la sărbătoare, La Paşti, la Florii, La clacă, la şăzătoare, La cules de vii, Când deodată-ncepea hora să ne fi văzut”.

„D ar apoi vorba ceea: ci că nu-i în toate zilele Pastele!”

În construcţiunea inversă „apoi dar”, la Costachi Negruzzi, Cum am învăţat româneşte:

„— Iartă-mă, părinte, eu nu pot ceti româneşte.

— Cum! apoi dar ce înveţi tu?”. 161

APOI

Românul d-apoi, care s-ar putea scrie şi dapoi, căci aşa se aude totdauna în grai, corespunde pe deplin prin compoziţiune italianului d a p p o i şi reto-romanului d a v o = lat. de-ad-post.

b) apoi dă:

Alexandri, Rusaliile, sc. 12:

„Răzvrătescu: Cum aţi pietrecut pân’ în ziua de astăzi? Bine, ori rău? Veveriţă: Apoi dă, cucoane; cum o dat târgu şi norocu”. Acelaşi, Florin şi Florica, sc. 3: „Florin: Da cum m-ai socotit?

Colivescu: Apoi dă; ce să-ţi spun? Când te-am văzut torcând, am chitit în gându meu că-i păcat de un voinic ca tine să fie de râsu fetelor”. I. Creangă, Capra cu trei iezi

(Conv. lit., 1875, p. 340): „Mai bucuros eram când m-ai fi chemat la nuntă.

— Te cred, cumătre; d-apoi dă, nu-i cum vrem noi, ci-i cum vre Cel de sus.

— Doamne, cumătre, doamne! zise capra suspinând. De ce ţi-e mai drag în lume, tocmai de aceea n-ai parte!

— Apoi dă, cumătră, când ar şti omul ce ar păţi, dinainte s-ar păzi. Nu-ţi face şi dumneata atâta inimă rea, că odată avem să mergem cu toţii acolo.

— Aşa este, cumătre, nu-i vorbă. Dar sărmanii găgălici, de cruzi s-au mai dus!

— Apoi dă, cumătră, se vede că şi lui Dumnezeu îi plac tot puişori”.

De fatalistul „apoi d a „se deosebeşte „apoi n-a”, care înseamnă o mirare ironică.

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 379): „Nu mai vine lupul, moş Nichifor?

— Apoi-n a; eşti de tot poznaşă şi dumneata”.

c) În construcţiunile: că apoi; de nu, apoi. După „că”, apoi exprimă mai totdauna a meninţare. Zilot, Cron., p. 106:

„C-apoi îşi face Singur peire, Nu-i lecuire!”

A. Pann, Prov. III, 115:

„Dar ia taci, dragă nevastă, să nu îţi iasă cuvânt, C-apoi alt! din lumea astă, cum vei spune, pierdut sunt”.

Mateiu Basarab, 1649 (A.I.R. I, p.107): „tot omul să se ferească, mai mult adoara jalbă să nu mai vie, că apoi cu capul veţ plăti”. De asemenea în construcţiunea: de nu, apoi. Moxa, 1620, p. 401: „de nu – înveţi ajuta acum, apoi voi vă veţi căi”. Balada M-rea Argeş:

162

„Iar de nu, apoi V-oi zidi pe voi.

APOI

V-oi zidi de vii Chiar în temelii”.

d) Aglutinat: în – apoi – de – apoi – de – în – apoi.

Compusul în – apoi a devenit un cuvânt deosebit: înapoi sau n-a p o i, în opoziţiune cu compusul înainte sau n-a în te.

Proverb:

„La plăcinte înainte, şi la război în a p o i”.

(Conv. lit., 1877, p. 174)

Ion din SimPietru, Alexandria, 1620 (ms., în Acad. Rom., p.14): „de acolo întoarse Alexandru n-a p o i şi merse 7 zile”.

Din cauza deplinei aglutinări, în texturile cu rotacism înapoi trece în – r a p o i.

Psaltire Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), ps. IX: „cându toarnă-se dracul mieu înrapoi”.

Codicele Voroneţian, din aceeaşi epocă (ms., ibid., f. 953): „Împutare dreptu împutare înrapoi”.

Din înapoi se formase în graiul vechi adverbul înapoişi, cu sufixul ca în „cruciş” „curmeziş” „pieziş” etc., de unde mai departe, prin analogie cu „aiurea” „pururea”, „nicăirea”, forma înapoişurea.

Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 37 b (Genes. IX, 23), în alăturare cu Biblia din 1688:

„Şi purcasără înapoişuria cu faţa”.

„Să dusără cu dosul înainte”.

unde în contextul grec: bnic9 of1 vâj.

De asemenea, în vechiul grai apoi şi-a pierdut individualitatea în substantivii plurali aglutinaţi: deapoiuri, deapoaie, denapoiuri. Dosofteiu, Paremiar, f. 16 a (Esai, XLVIII, 20):

„Daţu viaste până la deapoiuri l e pământului”.

„Avaggeilate Qoj ea x t o u unde în Biblia din 1688: „vestiţi până la marginea pământului”.

Versetul: „avagwv vef” 1 aj eX ecxfou tg-j” (ps. GXXXIV, 7), la Arsenie din Biserica ni (ms. În Acad. Rom.), se traduce în două chipuri: „scoate nuori din deapoile lumiei; scoate nuori de la marginile lumiei.”, unde la Coresi, 1577: „de la frăşitulu pământului”. Dosofteiu, 1680, ps. EXXXVIII:

„Şi să mă sălăşluescu în den a polurile mării”.

„KaiKatalTKhvffil Tffl ei la ea xata ti Oalal TCThi”.

III. Adjectivul: de apoi.

Ca adjectiv, de apoi sau e el de apoi, în loc de comparativ şi de superlativ are pe: cel mai de apoi.

Cugetări în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II,.449): „sărutaţi-mă sărutare de apoi, că cu voi de acum nu voi mai îmbla”. Noul Testament din 1648, Apoc. XXII, 13:

„Eu sunt alfa şi omega, începutul şi săvârşitul, cel dintâi şi cel de apoi”.

„Egra elţii to A Kai to W pp & tot Kal Eoxatoţ, apxş Kalto teloji”.

Ioan Crisostom, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al Bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 530): „Cătră cel ce aşa grăâaşte, noi să ne mirâmu de nebuniia lui ceia mai de apoi”.

Este remarcabil femininul cea mai de apoi în funcţiune substantivală de: „la fin des fins”.

Cantemir, Divanul, 1698, f. 47 a (Proverb. XIV, 12):

„Iaste calecarea omului driaptă să pare, iară cea mai de apoi a ei duce la moarte”.

„... cativ oSoj SaKei papa av-prapoij el vai, e. Se teleutaia aotepxetai el puăreva a80 u”.

unde în Biblia din 1688: „iară svărşitul ei vine la fundul iadului”.

Antim, Predice, p. 192: „să se pedepsească cu de toate felurile de munci şi de cazne, şi la cea de apoi să-i taie capul”.

Întrebuinţarea cea mai stereotipă a acestui adjectiv este în zicerea: vreme de apoi.

Prin vreme de apoi românul înţelege epoca de agonie a lumii, prevestită şi descrisă într-un fel în Apocalips de către evangelistul Ioan, dar care în credinţele deosebitelor popoare creştine a căpătat câte o nuanţă mitologică proprie, depărtându-se mai mult sau mai puţin de prototipul cel canonic.

Balada Trei lebede:

„Staţi pe loc, că nu ştiţi voi Ce-am aflat şi ce ştim noi: C-o veni vremea d-apoi D-o fi anul ca luna, Luna ca săptămâna, Săptămâna ca ziua, şi ziua ca ceasul scurt, Iar

ceasul ca un minut”.

(G.D.T., Poez. pop., 422)

„La vremea de apoi, poporul are credinţă că pe la toate vadurile vor fi mori şi pe la toate răspântiile drumurilor vor fi crăciume”. (C. Gervescu, Neamţ, 164 c. Roznov).

APOI

„Oamenii de aici spun că aşa au auzit din bătrâni: când vor fi crâşme pe la toate răspântiile, când moşnegii vor lua în căsătorie fete şi flăcăii babe, şi când se vor face arături împrejurul satului, atunci va fi vremea de apoi” (V. Florescu, Suceava, c. Ruginoasa).

O seamă de stele poartă în popor numele de Comoară, altele Sfredelul; când Sfredelul va cădea drept în Comoară, atunci aurul şi argintul se vor vărsa pe toată faţa pământului şi va fi vremea d-apoi”. (C. Mateescu, Dobrogea, c. Cărjelari).

„Se zice că la vremea d-apoi Dumnezeu are să facă altă lume cu neşte oameni aşa de mititei, încât or întoarce 12 cu drugi un ou de găină” (G. Gorescu, Iaşi, c. Şipotele).

Pentru alte epizoade din epopeia cea poporană românească a vremii de apoi, v. Antihârţ.

— Căpcân. – 2Comoară.

— Ilie.

— Iov.

— Pitic.

— Stea.

Ca sinonim cu vremea de apoi, circulează: ziua de apoi, judeţul de apoi, venirea de apoi, lumea de apoi, veacul de apoi, veleatul, sfârşitul veacului, coada veacului, vremea Pălmăşoii.

Varlam, 1643, I, f. 81 b: „atunci va învie cându voru învie toţi morţii la d z u a de apoi”.

Dosofteiu, 1673, f. 44 b: „pre unii crâaşte, pre altâi conceniaşte de prelume, până când va face şi giudeţul cel de – apoi”.

Un boacet din Dobrogea:

„Moartea rău te-au înşelat Şi în lacrimi ne-au lăsat!

La venirea cea de – apoi, Atunci ne-om vedea şi noi”.

(Burada, înmorm., p. 127)

I. Creangă, Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 179): „Ei apoi! zi că nu-i lumea de – apoi? Să te ferească Dumnezeu, când prinde mămăliga coajă”.

Colindă din Moldova:

„— Mult stau, Doamne, şi mă gândesc
Să te-ntreb să îndrăznesc:
Când a fi veacul de – apoi?
Când s-a mântui lumea cu noi:
Sfârşenia pământului.
Întunecimea soarelul?
— Cu bun dreptul spune-voi
Când va fi veacul de – apoi:
Când a bate fiiu pe taică.
Când a bate fiica pe maică.
Frate mai mic pe cel mai mare.
Soră mai mică pe cea mai mare, 165
APOI
Atuncea-i sfârşania pământului, Potopul creştinului”.

(Conv. lit., 1883, p. 289)

„Când se fac omoruri sau bătăi între neamuri, poporul zice: ne-a ajuns vremea d-apoi! ne-a ieşit veleatul! dacă se bate fraţii între ei ca orbii, ce să mai zicem? e sfârşitul veacului!” (T. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca).

„Coada veacului va fi perirea lumii” (G. Dobrin, Transilv., c. Voilà).

„La vremea de apoi îi mai zic oamenii aici vremea Pălmăşoii şi coada veacului”. (T. Crişeanu, Transilv., c. Cugieru).

V. Judeţ.
— Lume.
— Pălmăsoaie.
— Veac.
— Veleat…

Deja din primii secoli ai creştinismului, nu trecea un an fără ca oamenii să nu-şi închipuiască apropiarea vremii de apoi, şi tot aşa crede orice popor până astăzi, de câte

ori i se pare a recunoaşte în stricarea obicelelor şi-n vârtejul noutăţilor simptomele cele apocaliptice ale sfârşitului lumii.

Grama din Budeşti, circa 1600 (Cuv. d. bătr. I, p. 94): „şi să stei tot omul că nu să întu datoriu nece unui om, fără de Radului Mă înzului 8 costande, că acum ei v r e-mea de apoei”.

„Când se fac lucruri oprite de lege, când se arată semne în soare sau în lună, când des se întâmplă moarte năprasnică, ciumă, holeră, cataroi în oameni, în vite etc., atunci poporul zice: s-a apropiat vremea d-apoi”. (N. Coman, Buzău, c. Macsenu).

„Unii zic: parcă nu-i acum vremea d-apoi? toţi se mănâncă, jidovii ne topesc, dările se îngreuie, şi când ploauă, prea ploauă, iar când nu, de loc”. (A. Vasiliu, Iaşi, c. Poieni).

„Când cineva are o judecată şi o pierde, zice că nu mai este nicio dreptate în lume: a venit vremea d-apoi; când cei tineri nu se sfiesc de cei bătrâni, se zice c-a perit ruşinea în lume: a venit vremea d-apoi; când copiii nu se supun părinţilor, când se ceartă tatăl cu fiul său sau frate cu frate, se zice c-a venit vremea d-apoi; când un unchiaş văduv, de 60 – 70 ani, având copii căsătoriţi, se însoară şi ia o fată de 16 – 20 ani, se zice c-a venit vremea d-apoi; când bogaţii de ce au mai mult, de ce înşală pe cei sărmani, luându-le şi puţinul lor cu feluri de mijloace, se zice c-a venit vremea d-apoi; când poporul vede prea mulţi copii pe la toate casele, zice c-a venit vremea d-apoi, căci prea s-a înmulţit lumea şi peste 10 sau 20 ani n-o să aibă ce mai mânca”. (G. Bădescu, Muscel, c. Slănic).

„Poporul, mai ales bătrânii, când văd câte un lucru nou pe care nu-l pricep, îndată zic că: s-a apropiat vremea d-apoi, fiindcă a înviat dracul pe pământ”. (I. Iordăchescu, Botoşani, c. Cristeşti).

„Prin vremea d-apoi poporul înţelege nu numai sfârşitul lumii, dar şi sfârşitul fiecărui om; de aceea când este cineva fără teamă de Dumnezeu, i se zice: acum e mare şi tare, dar va vedea el la vremea d-apoi!” (Preut C.

Ionescu, Mehedinţi, c. Şişeştii-de-Jos).

„Ca ameninţare de răzbunare: las, c-o veni vremea d-apoi!” (I. Ionescu, 166 Teleorman, c. Râioasa).

APOI

Cu diferitele accepţiuni de mai sus, în poezia poporană:

„De-ar veni vremea d-apoi să ne scăpăm de ciocoi!”

(Suceava, c. Broşteni)

„A venit vremea d-apoi să slujim iar la ciocoi!”

(Dâmboviţa, c. Pietroşiţa)

În districtul Sucevei (c. Tătăruşii, N. Gavrilescu) poporul cântă:

„Frunză verde baraboi! Au venit vremea d-apoi S-alegem primari dintre noi să judece pe ciocoi”.

sau:

„Frunză verde baraboi! Au venit vremea d-apoi, Căci ne tunde ca pe oi Şi ne mână ca pe boi”.

Apoi introducerea căilor ferate a dat naştere zicătorii:

„A venit vremea d-apoi, l-a ieşit car fără boi”.

(G. Balaban, Putna, c. Pădureni)

Proverb apocaliptic:

„Ieşiţi morţi să intrăm noi, Că e vremea de apoi”.

(Pann, III, 51)

IV. Observaţiuni lingvistice. În popor se aude adesea apăi şi chiar numai păi.

ţipescu, Opincaru, p. 25: „Apăi unde mi ţi se sculă Domnu’ Tudor, mai acu şaizeci de ai fără doi”.

Acelaşi, p. 51: „Apăi, mă vericule, dacă vrei să te măriască şi să te fericiască a lume, dă ce nu pui sărbătoarea scripcari, rumâni d-ai vechi, să-nveţe pă băieţi ţi] şi fetili satului la cântări cu ghioara or cu cobza?”

Basmul Fata popii a cu stem (Revista literară, 1885, p. 539): „Ce vrei, omule? îl întrebă ea.

— Păi, sărut mâna cocoană, sunt cu stăpânu-meu”.

De asemenea poi, nu ca formă simplă corespunzătoare italianului „poi”, ci ca o scurtare, la Hristachi Pitariul, Istoria lui Mavroieni, 1817 (Buciumul,

1863, p. 40): 167

APOI

„Vai, o! Ţară Românească, Vezi cin să te stăpânească! Un Dumitru Turnavit, Care n-ai fi mai gândit! Poi să te fi dat d-oparte Şi să vezi ale lui fapte!”

Forma apoi a, ca în „înapoia casei = derrière la maison” (Cihac), sau:

„Din apoi a carului Merge mama robului”.

(Reteganu, Poez. pop., 37)

se întrebuinţează numai cu genitivul şi rezultă din aglutinarea genitivalului a, ca şi-n: „din a în te a casei = din ainte a casei”. La macedo-români însă forma apoi a, d i apoi a, di pre apoi a, întrebuinţată fără genitiv, pare a fi compusă cu emfaticul – a (v. 5A), după cum crede şi Miklósich, Rumân. Unters. II, p. 60.

V. Ainte. – 2Apoi.

— După.

— Napoi.

2APOI, adj; dernier, – ere. După analogie cu întâi, care este adverb şi mai ales adjectiv, adverbul apoi funcţionează şi el uneori în vechile texturi ca adjectiv, în loc de construcţiunea adjectivală obicinuită: cel de apoi.

Legenda Sf. Nicolae, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al Bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 135): „auzi Dumnedzău rugăciunea loru şi le dede rod la vreme Dumnedzeescul Necolae, şi se slobozi diân neplodire muma, şi iară după aceia trăi fără de coconi şi altul u nu mai născu, ce acesta-i fu şi în t a i şi apoi”.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XIV, p. 12: „mulţi vor fi întâii apoi, şi apoi întâii”.

Sub forma scurtată poi, în Codicele Voroneţian, circa 1550 (ms., în Acad. Rom., p. 143), Ep. Petr. I, 20: „În poiul anu = en ecx & TWV tâv xpovwv” Tot acolo la feminin, p. 139, Petr. I, 5: „În vremea ceia poia = ev Kaipro ecx & tw”.

V. 1Apoi.

APORIE, s.f; doute, incertitude, embarras. Grecul arcopia. Cuvântul era destul de răspândit în timpul fanarioţilor. Sinonim cu îndoială, bănat, încurcătură,

cumpănă.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 317): „precum cia multă vreme cu acest feliu de îngăimele au trecut şi spre toate răbdare neclătită am avut, aşa şi de acum înainte încă puţină îngăduinţă să avem, ca o dzi puindu-şi, şi aceştia aporii a-şi dezlega să poată”.

Hristache Pitariul, Istoria lui Mavroieni, 1817 (Buciumul, 1863, p. 28):

168

„Te uitai prin spătărie, Rămâneai la aporie: Vedeai săbii ferecate

APOSTOLESC

Tot prin păreţi spânzurate, Mai pistoale, buzdugane, Măsdrace şi iatagane. Apoi stai, te socoteai şi-n rost nu puteai să-i dai”.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 56: „Iată doi ani în cap de când te-am dat pe pricopseală la Postelnicul, şi nu văz niciun spor de la tine; aceasta mă pune în mare aporie”.

Alexandri, Hagi-Petcu, act. I, sc. 3: „Ce se potriveşte, b ei z a de! de vreme ce vărul evgheniei – voastre v-au proskalisit, nu încape nicio aporie”. v. lGrec.

APOS, –OASĂ, adj; aqueux. Lat. a q u o su’s. Mai puţin întrebuinţat decât sinonimul apătos.

Basmul Omul cu trei minţi (Zbiera, Povesti, p. 226): „Călătorind sărmanul amu cât au călătorit, iată că soseşte la un râu mare şi apos foarte, căci ploase mai nainte”. v. Apătos.

— Apoasa.

APOSCORACHINŢĂ, s.f; renvoi injurieux, action de vilipender. Dosofteiu, 1673, ps. XXVI:

„Nu-l ascunde, Doamne, faţa prea cinstită, Nu fugi de mine la vriame cumplită, Ce-mi trimite, Doamne, a ta socotinţă, Să nu duc de lungul aposcorachinţă”.

unde în textul original (ed. Bianu, p. 83) se alătură explicaţia:

„Spun pentru corbul că deaca scoate pui, ai hrănâaşte până făcu fulgi şi-i părăsâaşte, unde-s albi, că să-ndoiaşte pre corbiţă; atunci ei ţâpă că n-au hrană, până

făcu pană neagră, atunci a de-acii să-ncnade corbul de-i hrămaşte; aciaia iaste aposcorachinţă”.

Un cuvânt făurit de Dosofteiu din grecul inocopakl Zw, înoc Kopa Kicmoj. E sigur că n-a trăit o clipă măcar în gura poporului.

V. 1Grec.

APOSTOL (plur. apostoli), s.m.; apotre. Din gr. Inocxoloj, paleost. apostol u, de unde apoi adjectivii apostolicesc = gr. InocxoliKOJ şi apost o lesc = paleost. apostolisku, precum şi substantivul apostolie = gr. Inocxol. Cu grafica cirilică, se scria şi româneşte scurtat, ca şi-n paleoslavica: înik, îniH. Literalmente: „cel trimis cu o însărcinare”. Numele dat în specie celor doisprezece ucenici ai Mântuitorului, cari însă, răspândind doctrina evangelică ei înşii şi prin învăţăceii lor, formaseră vreo şeaptezeci de apostoli de a doua mână. Pentru a se deosebi unii de alţii, numai cei doisprezeci se numeau în graiul vechi v a r – hovnici (= paleoslav. vruhoviniku, Kopufaâoj) şi se invocau în blăsteme îndată după arhangeli şi după Ioan Botezătorul. 169

APOSTOLESC

Act moldovenesc din 1678 (A.I.R. III, 252): „cine s-a ispiti peste scrisoare me să strice danie me, acela om să fie neiertat de Domnul Dumnezeu şi de Pricurată Ficoră Marie şi de sfenţii Voivozi îngereşti şi de Ioan Botezătoriul şi de 12 vărhovnici Apostoli...”

V. Vărhovnic.

Ca şi ceilalţi creştini, românii, prin apostoli, fără arătarea numelui, înţeleg mai cu seamă pe Sânţii Petru şi Pavel; iar când e vorba de un singur apostol, atunci este anume cel dentâi din doi, cap al tuturor apostolilor.

La mitropolitul Varlam, 1646, f. 90 b, în predica „la svenţii apostoli” figurează în frunte următoarea imagine a lui Petru cu cheile şi Pavel cu cartea, executată de xilograful Ilie al mitropoliei din Iaşi:

Cu totul altfel însă îşi reprezintă pe apostoli mitologia poporană română, întemeiată în această privinţă pe o iconografie creştină mai veche decât cea bizantină şi cea

slavică:

„Poporul crede că sff. apostoli stau în lună, Petru de-a dreapta şi Pavel de-a stânga” (T. Manoliu, Fălciu, c. Şişcani).

Această credinţă izvorăşte imediat din următoarea reprezentaţiune tipică a celor doi apostoli în vechile monumente religioase, începând de prin secolul al IV-lea:

(Martigny, Antiq. chret, p. 537)

V. Avel.

— Cain.

Pe alte monumente ale anticităţii creştine, cei doi apostoli sunt reprezintăţi în faţa a doua oraşe, din care ies turme de oi, puse sub paza lor (Martigny, op. cit., 538). De aci, ei fiind patroni ai vitelor:

„La Sânţii Apostoli Petru şi Pavel toţi sătenii cari au vite duc la biserică caş proaspăt, brânză, urdă, colarezi şi păsat”. (T. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca).

Lui Sân-Petru însă, ca celui de căpetenie, îi este încredinţată mai cu dinadinsul ocrotirea vitelor. Fără voia lui un lup n-ar putea să mănânce o oiţă. Prin urmare, dacă lupii mănâncă vite, este că dânsul le dă voie. De aci, printr-o firească asociaţiune de idei:

„Poporul zice că Apostolul, adică sântul Petru, în toate nopţile urseşte lupilor vite 170 de mâncare”. (T. Poppescu, c. Chiojdu-Bâsca).

APOSTOLESC

„În 16 ianuariu, ziua Apostolului Petru, să nu se lucre, că e rău pentru lupi. Poporul zice: Sân-Petru poartă lupii” (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

„Frigurile vin mai cu seamă din mâncare de dulce în postul sfinţilor Apostoli”. (P. Diaconescu, Muscel, c. Godeni).

Despre Sân-Petru şi Sân-Pavel aparte, şi mai cu seamă despre călătoriile legendare ale celui dentâi pe pământ şi despre o călătorie apocrifă a celui al doilea la iad, v. 1 Andrei.

— Petru.

— Pavel.

2APOSTOL, n. pr. m.; 1. nom de bapteme: Apostolus; 2. nom d’une ancienne famille noble de Moldavie.

1. Ca nume de botez, destul de obicinuit la români, ca şi la serbi, la bulgari şi la neogreci, Apostole pus sub patronajul zilei Sânţilor Apostoli Petru şi Pavel.

V. 1A postol.

Neacşul ot Piteşti, 1661 (Arh. Stat., Doc. rom. I, nr. 161): „frate mieu Apostoli Manolie şi alţii care-i vor iscăli mai jos”.

Între boierii pribegiţi la ruşi cu Dimitrie Cantemir, unul se chema, Apostol Căpitan” (Letop. II, 36.4).

În Moldova, acest nume de botez era des în familia Catargiu: la 1641 mare-postelnic era Apostol Catargiu (V.A. Urechea, Miron Costin I, p. 82); peste 40 de ani, Apostol Gatargiu era mare-comis (Ibid., 162).

Ca deminutiv din Apostol, este Apostolachi sau numai Postolachi.

Act moldovenesc din 1690 (Cond. ms. Asachi, în Arh. Stat., t. 2, p. 450): „Toadir ficoriul lui Postolachi părcălabul de Orheiu”.

Un sat în Prahova se cheamă Apostolache (Frunzescu). 171

APOSTOLESC

2. În Moldova exista şi familie boierească Apostol.

Nic. Costin, Letop. II, p. 94: „După moartea lui Ilie Cantacuzino vistiernicul, stătuse vistiernic mare Gheorghiţă Apostol păharnicul, pre carele îl avea Nicolai-vodă (Mavrocordat) aproape”.

În a doua jumătate din secolul XVII, un membru din această familie, Pavel Apostol, intrase în oştirea poloană şi s-a deosebit atât de mult prin fapte vitejeşti, încât statul îi dărui drept răsplată mai multe sate în Ucraina. Fiul său Danilă Apostol, ajuns vestit prin luptele sale contra tătarilor şi suezilor, rival al faimosului Mazepa, la vârsta de 70 de ani a fost ales hatman de către căzacii zaporojeni, pe care i-a cârmuit apoi până la moarte, între 1727 – 34. După Engel (Gesch. d. Ukraine, p. 348), el a fost: „un demn urmaş al lui Chmielnicki, restabilind între căzaci linişte, dar fără a fi trădat vreodată libertăţile lor”. Însuşi rivalul său Mazepa se rostea despre Apostol, pe când acesta era încă numai colonel: „este un moldovean cărui oastea zaporojenilor îi datorează mult, ca şi lui tată-său; e viteaz; toţi îl cinstesc şi-l iubesc” (Bantys-Kamenskii, Ist. Maloi Roşii, t. 3, nota 109). Hatmanul Danilă Apostol a avut doi fii, Petru şi Pavel, ambii colonei şi dintre care cel al doilea – după mărturia contempuranului Weber – vorbea cu multă înlesnire lăţineşte, poloneşte, franţuzeşte, italieneşte, nemţeşte şi ruseşte. Acelaşi Weber ne spune că familia Apostol se trăgea: „von dem vornehmen und alten

Geschlechte der Catarren in der Moldau her, în welchem Furstenthum seine Voreltern die grossten Bedienungen besessen haben” (ap. Engel, op. cit., p. 339). În acest pasagiu „Catarren” este o învederată eroare de copie sau de tipar în loc de Catarzeu, adică Catargiu, singură familie boierească din Moldova care se începe cu Catarşi către care se poate aplica epitetul de „ilustră şi veche” (vornehm und alt). În adevăr, după cum am văzut mai sus, în familia Gatargiu numele de botez Apostol era aşa-zicând stereotip. Neamul boieresc Apostol este dară o ramură din Catargieşti, numită tot aşa după cum o ramură din Boldureşti şi-a însuşit numele de „Costachi”.

V. Catargiu.

3APOSTOL (plur. apostoli sau apostoluri), s. m. ou n.; t. de theol.: les actes des Apotres. Carte canonică, scrisă de St. Luca şi care cuprinde o parte din faptele Apostolilor după înălţarea Mântuitorului. În Noul Testament urmează imediat după cele patru Evanghelii, pe care oarecum le continuă. Ca sinonim mai puţin întrebuinţat se zicea şi P r a x eu sau P r a x i e din grecul „npa Xeij (xâv arcocxolâv)”.

Din cauza marei importanţe bisericeşti a acestei cărţi, românii începuseră a o traduce deja de prin secolul XV. Cel mai vechi Apostol românesc manuscript este aşa-numitul Codice Voroneţian, scris cam între 1500 – 1550 (ed. Zbiera, Cernăuţi, 1885), iar cea mai veche tipăritură e Apostolul de pe la 1570, din care unicul exemplar cunoscut se păstrează în Muzeul istoric din Bucureşti (Tocilescu, Rev., t. 5, p. 29 – 57); ambele fără titlu. La 1683 s-a scos în Bucureşti în ediţiune separată: „Apostolul de pre orânduiala grecescului Apostol”.

Afară de vechi traduceri româneşti, între care cată să nu uităm pe acelea din Noul 172 Testament de la 1648 şi din Biblia de la 1688, tot României aparţine Apostolul tipărit

APOSTOLESC

În – 4 pe 268 foi slavoneşte „în capitala Târgovişte” (vu nastolnem grad Trugovisc) la 1547 şi-n care se zice că:

„Ispisasese sie sviaţie i bozestuvnie knigi glagolemi

Praxii vu dni blagovernagoi Bogomu chranimago i samodruzavnago Io Mirci voievode i gospodaru vusoi zemli Ugrovlachiiskoii Podunaviiu, synu velikago i predobrago Radula voievodi; temze ubo azu gresni i munse vu clovcechu Dimtrie logofetu vunukze Bozidarovu videvseze umalenie sviatych i bozestuvnich knigy vuzdelechu troudoliubuzno, eliko vuzmogochu oumom postignuti Bogou pospesustrumscumi, supisachu i suvrusych duse poluznye knigy sie Praxi, eze oubo Duchom sviatim apostoly năucise i propovedase i prosiase vusei vuselenei konce zemlunie; trou-dichse o semu i su oucenikyi moimy Operei Petru”.

„Scrisu – s-au aceste sfinte şi d-zeieşti cărţi zise Praxii în zilele binecredinciosului şi de Dumnezeu păzitului şi autocratului Ion Mircea-voevod şi domn a toată Ţara Ungro-Vlahiei şi pe Dunăre, fiiu al marelui şi preabunului Radul-voevod; deci eu, păcătosul şi cel mai mic între oameni, Dimitrie Logofăt, nepot al lui Bojidar, văzând împu-ţinarea sfintelor şi d-zeieştilor cărţi, mă apucai cu dragă muncă, întrucât îmi putu ajunge mintea, cu ajutorul lui Dumnezeu, de am scris şi am isprăvit aceste sufletului folositoare cărţi Praxia, pe care prin Duhul Sfânt le-au învăţat Apostolii şi au predicat şi au făcut să lumineze lumii întregi până la marginile pământului; şi am lucrat aceste cu ucenicii mei Oprea şi Petru”.

Este o mare raritate bibliografică datorită tiparului românesc, pe care noi o cunoaştem după exemplarul din biblioteca naţională serbă din Bielgrad; un altul, mai complet, se află în biblioteca publică din Petersburg (Karataevu, Rospisi slav. knigu, 1861, nr. 30). Dintre Apostoluri slavice, mai vechi decât acesta este numai cel din 1525, tipărit la Wilno de Francisc Skorina.

Atât ardelenii, precum şi moldovenii, îşi aduceau Praxia din Ţara Românească.

Zaconic din Bălgrad, 1679 (Cipariu, Fragm., 261): „o evanghelie rumânească şi apostol rumănesc, carele le-au dat Serban-vodă”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p.198: „Poroncit-au

(Constantin Mavrocordat) de au adus şi cărţi pinţăles din Ţara Românească, căci în Moldova nu se afla Evanghelii, Apostoli şi Leturghii, dând poroncă mitropolitul acele cărţi să le cetească pinţăles pe la biserici”.

Ion Ghica, Scrisoarea IV: „când plecau la prăvălie, îşi trămiteau copiii la dascălul Chiosea, ca să nu ştrengărească pe uliţă şi ca să înveţe să cananarchisească, să ţie ison cântăreţilor din strană, să citească Apostolul, să zică Tatăl-nostru şi Crezul”.

v lăpostol.

APOSTOLESC’s. APOSTOLICESC, – EASCĂ, adj; apostolique. Tras de laapost o l i s-au de felul cum erau apostolii.

Omiliar de la Govora, 1642, f. 1 b: „creştinătăţiei noastre a sfintei bestereci apostolească a Răsăritului”.

Cantemir, Divanul, 1698, f...43 b: „când vom cunoaşte şi celia carile am cunoscut şi am audzit dumnedzăeşti apostoliceşti şi bisericeşti porunci”. 173

APOSTOLESC

Zilot, Cron., p. 91:

„Călugăre! când te-ai suit pe scaun arhipăstoresc, Urmează ca să fi ştiut canonul apostolicesc...

Şi tot acolo în proză forma apostolesc: „multă învăţătură, care la mulţi se întâmplă vătămătoare de suflet, îl surpa şi pe dânsul întru nebăgarea de seamă a dogmelor apostoleşti...” v. 1Apostol.

APOSTOLEŞTE’s. APOSTOLICEŞTE, adv; apostoliquement. Aşa cum făceau apostolii.

Călătoria Maicei Domnului la iad, text circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, 338): „n-au făcutu cumu-i îngereşte şi apostoleste, dreptu ace să muncescu”.

Alexandri, O plimblare la munţi: „De două ceasuri de când ne plimbam apostoliceşte prin dealuri şi prin văi”. = „am umblat pe o’s”, imitat după locuţiunea scolastică: „per pedes Apostoloru m”. v. Apostolesc.

APOSTOLIE, s.f; apostolat. Menirea apostolilor sau asemenea. Sarcina de a răspândi Evangeliul şi alte mari adevăruri.

Versetul: „km xev eniGKonşv autcă 13 oi exepoj” (Psalm CVIII, 8), la Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms. În Acad. Rom.), ne întâmpină în trei versiuni: „şi e p is e o p i i-a lui să o ia altul; şi cinstia lui., şi apostoliia lui”. La Coresi, 1577: „şi piscupii a”; la Silvestru, 1651: „şi deregătorila”. v. 1Apostol.

1 2APRIAT’s. APRIIAT, adj. et adv; 1. clair, evident; 2. clairement, evidemment. Se aude rar în popor, şi este de prisos din cauza prea multor sinonimi.

1. Ca adjectiv:

Lexicon Budan: „Apriat = chiar, limpede, lumina t”. Costachi Stamati, Muza I, p. 531: „Apriat = lămurit, pe înţeles, desluşi t”.

Ţichindeal, 1814, p. 420: „Lucrurile carele se pot tâlcui cu cuvinte apriate şi înţelepte, de ce treabă sunt aci sfezile, gâlcevile, anathema?” Apoi în locuţiunea: „apriat lucru = c’est une chose claire”.

2. Ca adverb:

Basmul Pepelea (Zbiera, Povesti, p. 12): „Cine ţi-au zis să tai tu toate oile? Nu ţi-am spus eu apriiat că numai pe aceea s-o tai care s-a uita mai întâi la tine?”. Oraţie de nuntă de pe la Braşov:

174

„De vrei să ştii apriat, Îţi vom spune-adevărat”.

(G.D.T., Poez. pop., 180)

ĂPRIG

Apriat n-are a face cu latinul a pe r i o, nici cu o formă frecuentativă apert o (Cihac), căci din participiile apertus şi apertatus fonetica românească nu îngăduie a trage nemic analog: din „apertus” ar fi ieşit la noi „apetit”, ca din „coopertus” – „coperit”; din „apertatus” am avea „apertat”, ca din „libertatus” – „iertat”; dar apriat nici într-un caz. Apriat este curat paleoslavicul npn-T „gratus” (Miklósich, Lex., 690), serbeşte priiatan, cu prepoziţionalul a-ca în „a-nevoie”, „a-lene” şi-n atâţia alţi adverbi. Sensul fundamental este dară „gratum acceptumque habendo”, „plauziblement”, „de faşon a être agree”.

V. Priesc.

— Priincios.

— Prieten.

APRIG’s. ĂPRIC, adj; impetueux, violent, fougueux, irascible. Din latinul a p r şi cu’s” expose au soleil; ce qui est expose au soleil, est aussi chaud, vif” (Cihac). Singura pedecă contra acestei derivaţiuni ar fi accentul, deoarăce lăţineşte e apricus, adică apricus, de unde la noi ar trebui să fie aprâc sau aprig. Este sigur însă că aşa a şi fost în graiul românesc cel primitiv, urcarea tonului pe silaba iniţială fiind posterioară. În adevăr, numai prin tonicul! (= lat. i) se explică netrecerea lui i în e în ăprig, căci netonicul i (= lat. i) ne-ar fi dat pe a p r e g, ca în „ăger = ăgilis”, „frâged = frândus”, „cuminec = communico” etc., pe când o asemenea formă nu ne întâmpină nicăiri în texturi sau în gura poporului, ci totdauna cu i, şi adesea cu conservarea lui c.

Dosofteiu, Paremiar, 1683, II, f. 20 b, Proverb. XXI, 19:

„Mai bine să lăcuieşti. În pustie, decât cu femiae sfadnică şi aprigă”.

Ibid., I, f. 34 b, Prov. XI, 25:

„Melius habitare in deserto quam cum muliere rixosa et linguosa et i r ac u n – d a”.

„Sufletele sântu blagoslovite toate ciale prostatece, iară omulu apricu nu i-i bun chipulu”.

„Anima benedicta omnis simplex, vir autem animosus inhonestus est”.

unde în Biblia din 1688: „omul mânios u”.

Acelaşi, Synaxar, 1683, dec. 3, f. 189 a: „Ellinii şi necredincoşii să fiaceră amari şi aprici, crudz şi nemilostivi”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 9: „Ilie Sturzia, măcar că n-au avut ficori, n-au primit nice domnie; ce boiarii poftindu-l, şi văzând că-l trăgea cauşul, îndată s-au urat că, de va fi el domnu’, să ştie bine că pre toţi boiarii va pune supt sabie; ce boiarii auzind aşa, îndată au şi contenit, că au fost de a-l credearia, că au fost om aprig”.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.),

XVII:

„Cu cel ales de-i umbla Fiirea-l nu se va schimba, fără cu îndărătnic Fii-vei apric şi-s! l n i c”.

175

ĂPRIG

Beldiman, Tragod., v. 1627:

„Oaste era îndestulă, peste douăzeci de mii; Cinci de ianiceri ortale, cei mai aprigi şi delii”.

Costachi Conachi, Poez., p. 220:

„Să îmbli, să vezi în lume orice lucru de plăcut; Ai privelişti de plimblare, ai tineri de întrecut; Sau în scurt, uitând năcazul ce-ţi vine de la amor, Să-ţi petreci vremea cu gustul unui aprig vânător”.

Balada Ioviţă:

„Şi cum zise bătrânul, încălecat-au surul, Surul aprig şi fudul”.

(Marian, Buc. I, 149)

Doină din Ardeal:

„Când vezi faţa-i rumeioară, Un dor aprig te omoară; Iar când trece şi-ţi zâmbeşte, Câmpu-n faţă-i înfloreşte”.

(Familia, 1884, p. 455)

A. Odobescu, Pseudokyn, p. 9: „vulturii cei falnici cu late pene negre, precum şi cei suri, al căror cioc ascuţit şi aprig la pradă răsare hidos din ale lor grumaji jupuite şi golaşe”. v. Iute.

— Inimos.

2 ÎNRIG’s. ĂPRIC, adv.: impetueusement, vivement.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), XXXVI:

„Păcătosul pre cel drept apric pândeşte Şi caută, şi să-l omoare pre el gândeşte”.

V. 1 Aprig.

APRIGIME, s.f; „vehemence impetuosite, brusquerie” (Cihac). v. lăprig. – ime.

APRILIE’s. APRIZ, s.m.; Avril. A patra lună a anului. Formă cărturărească a cuvântului, luată de la slavi (finpHAifi) sau de la greci CArepllioj), pe când din latinul A p r i l is d-a dreptul derivă forma poporană prier, rostit

uneori p r i el sau p r i i l. Macedo-româneşte a p r i ar (Dr. Obedenaru). La istriano-români: a v r i – 176 l u, după forma veneţiană.

APRIND

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. X, p. 12: „cincizeci de zile de in Paşti în luna lu' prieru".

Nic. Costin, Letop. II, p. 44: „au venit veste de la Ţarigrad şi cărţi la boieri în zioa de staule Floriilor april 8".

„La aprilie în 16, ielele se prind în horă ne-ncheiată şi joacă pe verdeaţă; verdeaţa pe unde au jucat ielele se topeşte ca cum ar fi arsă de foc, apoi târziu tare răsare iarăşi iarbă în acel loc, de o frumuseţe rară, dar nemâncând-o niciun dobitoc". (A. Minculescu, Putna, c. Ireşti).

„La 22 aprilie se zice Mânicătoare, când fermecătoarele umblă toată noaptea de iau laptele de la vaci şi sporul roadelor de pe câmp, precum şi sporul omului" (A. Iliescu, Dâmboviţa, c. Sărdanu).

Despre diferite credinţe şi datini poporane privitoare la aprilie, v. Georz.

— Mătcălău.

— Tudoruse.

Obiceiul de a păcăli în ziua de 1 aprilie, „le poisson d'Avril", s-a introdus la noi nu demult din Franţa şi s-a răspândit numai pe-n oraşe.

Donici, Zi întâi aprili:

Cu toate astea, şi pe la ţară aprilie este privit ca înşelător, ceea ce a dat naştere mai multor zicători ţărăneşti, în care cuvântul prier se pune în înrudire prin etimologie poporană cu p r i e's c.

„Despre prier poporul zice: ori prieşte, ori despoaie" (V. Tomescu, Tecuci, c. Buda).

„P r i i l prieşte sau jupeşte" (G. Theodorescu, Galaţi, Mavromolu).

„Lui april i se zice traistă-n băţ" (S. Velişcu, Iaşi, c. Bădeni) sau „luna lui traistă în băţ" (G. Botez, e. Chişcăreni).

Istriano-românii au luat de la veneţiani două zicători:

„Nu ştiu zău, pe ce temeiuri Zi întâi a lui aprili S-au menit din obiceiuri A fi zi de amăgiri”.

„Prier fără ploaie Cheful românului moaie.

(S. Mangiucă)

cĭa...”

„A v r i l u nu te rescuperi; maiu zalik

gio...”

„Avril no te scoprir, Magio va ada

„De a v r i l u dulci durmi.

„Avril dolce dormir.

(Miklósich)

(Boierio)

V. Prier.

APRIND (aprins, aprindere), vb; allumer, embraser, enflammer. Focul dentâi aprinde, după aceea arde. În aprind noţiunea fundamentală este „apuc a”, de177

APRIND

rivând din latinul apprehendo, care în celelalte limbi romanice şi-a luat cu totul o altă dezvoltare, însă cu aceeaşi noţiune fundamentală. Românul aprind şi francezul apprends reprezintă deopotrivă pe acelaşi prototip latin, dar la noi este „apuc a arde”, la francezi „apuc a şti”. Fără element prepoziţional, se zice: „prinde a arde”, înrudit cu francezul „p r e n d r e feu” şi italianul „pe e n de r fuoco, de unde se şi explică naşterea ulterioară a lui aprind „allumer”, singurul sens cu care acest cuvânt s-a păstrat în toate dialectele române (CFR. Saineanu, Semasiologia, p.181). Istriano-românul prind alături cu aprind este o formă scurtată. Macedo-româneşte se zice la participiu a primptu sau apresu în loc de aprins (Dr. Obedenaru, Dict., ms. În Acad. Rom.). Să se observe că şi-n daco-româna n din aprind tindea spre dispariţie, trecând în nazală vocală, de unde se şi scria uneori prin, nu prin h, bunăoară la Varlam, 1643, I, f. 286 b: „pierdu ucigaşii aceia şi cetatea loru apriânsă (anp Hc)”.

În graiul vechi, sinonim cu aprind era în e în d = lat. incendo, cu acea deosebire totuşi că acesta din urmă

exprimă mai mult un moment intermediar între aprind şi ard, precum şi aprind constituă iarăşi un moment intermediar între a ţ! ţ şi în e în d. Este o frumoasă gradaţiune: focul se a ţiţă, focul se aprinde, focul se în e în de focul arde. Distincţiunea însă între aprind şi în e în d nu se prea păzeşte în vechile texturi.

Dosofteiu, 1680, ps. IX: „În mândriia necuratului să aprinde meserul”, unde la Coresi, 1577: „În trufa necuratului în e în de – se mişelul”, iar lăţineşte: „dum superbit impius, incenditur pauper”.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), XXXVIII:

„Şi în gândul meu, De nespus băsău, Foc se va încinde Şi se va aprinde”.

Silvestru, 1651, f. 279 a, Deuteron. XXXII, 22:

„Ca foc se va încinge de măniia „Oti Pop eKKeKautai eK tou mia, şi va arde până dedesubtul iadu-Sumob mou, Kauăffetai effij lui, şi va amistui pământul şi rodul lui, şi a80 u Katffl Katapagetai g-v Kaltă va aprinde temeliile munţilor”. gevvqmata avt-j, plebei Se-elia opeffiv...”

Predică din sec. XVII (Cod. ms. mrscel. al Bis. Sf. Nicolae din Braşov, p.198): „Intrară în cuptoriul de focu aprinsu de 7 ori, şi nemica nu se spâreară, nice se tremură, pentru aceia nuoraţi fură într-ănsulu, şi nu se aprinseră, nice ar’s e r a...”

Biblia din 1688, Malach. IV, 1:

„Că iată zi vine arzând-u ca unu cuponu, şi va arde pre ei, şi vor fi tot cei striini de feliu şi toţi cei ce fac fără-de-legile trestie, şi va aprinde pre ei 178 zioa ceea ce vine”.

„Aioti I80 v mepa epxetai Kaiomevh ffij Klibavoj, Kalfle Xei avto-j, Kai ea outai partej ol allogeveâj, Kai partej ol reoiowtej avoma Kalamh, Kai avayei avtoepcomevh”.

APRIND

Zilot, Cron., p. 6:

„O, ce groaznică văpaie numaidecât au aprins! A r de – i, Doamne milostive, în pârâu de foc nestins”.

În înţeles propriu, aprind presupune totdauna foc.

Cantemir, Divanul, 1698, f. 84 b: „păcatulu prileju şi pricină carcă, iară de-aciia a să lăţi pre lesne îi iaste, şi dintr-o scântec se va aprinde foc”. Doina ţărancei:

„De cu zioa mătur casă, Aprind focul, gătesc masa, Aduc apă din fântână Şi furca n-o las din mână”.

(Alex „Poez. pop.2, 308)

Figurat:

Varlam, 1643, I, f.17 a: „păcatulu iaste unu lucru nesâţiosu: nu-i soseşte cu unulu sau cu doua A, ce totdeauna să aprinde şi arde tot mai spre multe rătăţi să facă”. I. Văcărescu, p. 314:

„O flacără subţire îmi trece prin simţire în ceasul ce te văz; S-ndată mă cuprinde Un foc ce mă aprinde...”

Costache Conachi, p. 226:

„Ce furtună tulburată şi odihnei surpătoare. Se rădică în simţirea unei biete muritoare, S-a potolitelor focuri văpaia inimi aprinde”.

Într-o doină din Ardeal, printr-o admirabilă asociaţiune de idei:

„Dragă mi-i leliţa-n joc, Când se leagănă cu f o e; Unde-şi pune piciorul, Te aprinde mohorul”.

(Familia, 1886, p. 311)

Dar noţiunea focului, fie directă, fie figurată, se şterge aproape de tot într-o mulţime de locuţiuni metaforice, precum: aprind mânia, aprind dragostea, aprind râvna sau pofta, se aprinde setea, se aprinde sângele, se aprinde faţa etc. Aprind în i a: Zilot, Cron., p. 10:

„Că Dumnezeu aprinzându-şi groaznică mânia sa, Ne lăsa pentru păcate sudori grele a vărsa”.

sau tot acolo, p. 84, aprind gâlceava: „Turcii pricepând cum că prieteşugul roşilor este curat ficleşug, fiindcă-i vedea făcându-se stăpâni pe cetăţile şi locurile lor în vreme de pace, le stătură împotrivă a nu-i lăsa să meargă înainte, din care se aprinse gâlceava”.

Aprind dragostea:

Varlam, 1643, I, f...42 a: „să nu să oprească nice dănăoară dragostia lui diântru noi, ce pururia şi totdeauna să se aprindză şi să se înnoaască...”

Antim, Predice, p. 9: „cine va fi acela carele va socoti acestea şi nu se va aprinde cu totul de dragostea Mântuitorului?”

I. Văcărescu, p. 49:

„Răpind simţiri tinereşti, Îi fermeci şi îi uimeşti, Aprinzându-i cu amor, şi de tine se omor”.

Doină din Ardeal:

„Ai! săracă mândra mea, Cu brâu roşuse-ncingea, Inima mi-o aprindea”.

(J.B., 244)

Aprind r! v n-a sau pofta:

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms. În Acad. Rom.), p. 253, despre porcarul care nu văzuse niciodată vreun oraş: „cum şi ce ar putea fi cetatea ca să se înştiinţeze cu pofta aprinzându-să, râmătorii în câmp pustii lăsând, vârtos purciasă”.

Beldiman, Tragod., v. 29:

„După trecere de vreme de câţiva ani, s-au turbat; Râvna între ei s-aprinde de slavă”.

Aprind setea:

Legenda S-tei Maria Egipteană, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al Bis. St. Nicolae din Braşov, p. 376): „acicea nice apă n-am avutu să gustu, şi foarte mă aprindea şi de apă nu putea răbda.”, unde aprindea este forma arcaică pentru prima persoană singulară a imperfectului.

Aprind se în g el e:

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 32: „Atunci sângele se aprinse într-însul şi turbarea îi cuprinse sufletul”.

Aprind faţa:

Costachi Negruzzi, Au mai păţit-o şi alţii: „defăimau din mult în mai mult petrecerile holteiei, a cărora însă aducere-aminte le aprindea fetele şi-i făcea să râză cu hohot”.

Balada Codreanul:

„Domnul faţa-şi aprindea, Grecu-n beciuri s-ascundea”.

APRIND

cu nota lui Alexandri: „adică i se cuprinse obrazul de roşaţa mâniei”. În balada Erculean se descrie o fată atât de frumoasă:

„Cât o şi zăreşte, Soarele s-opreşte, şi faţa-i s-aprinde, şi raza-i se-ntinde la un sărutat Lung şi înfocat”.

Aprind cu sensul de luminez: A. Pann, Erotocrit, p. 114:

„Ci faţa-i cea luminoasă îndată a-ngălbinit, şi tot în acea minută iarăşi la loc s-a roşit; Nepovestita-i frumseţe tot feţe, feţe făcea, Aci s-aprindea ca focul, şi aci iar se stingea”.

Alexandri, Cositul:

„Faptul zilei se aprinde pe a dealurilor frunte S-un râu falnic de lumină se revarsă peste munte”.

Zilot, Cron., p. 75:

„Privelişte de foc pre munţi se aprinsese: Nici drumuri, nici cărări pustii nu rămăsese, Toate pline de om, pline fără minciună, încât munţii urlând, părea că cerul tună”.

Conachi, p. 222:

„Atunci împlântându-mi ochii în întuneric, pre mări, Rog pe Dumnezeu s-aprindă a sale cereşti cămări, ia să poţi veni degrabă la locul cel însemnat Unde, cu tovărăşiţa, nopţi întregi te-am aşteptat”.

Aprind în zicători şi locuţiuni proverbiale:

„Lumânarea se aprinde pentru cei ce văd, nu pentru cei orbi” (Pann, I, 150). „Bine e şi înaintea dracului a aprinde când şi când câte o lumină” (Ţichindeal, 1814, p... 47).

Neculce, Letop. II, p. 334: „sosind boierii la Ţarigrad, au socotit vreme şi au păscut prilejul, şi când au ieşit Împăratul la geamie, ei şi-au aprins rogojini în cap şi au dat arz la Împăratul, jeluind pre Nicolal-vodă (Mavrocordat)”. v. Arz.

Acelaşi, p. 298, vorbind de spaima lui Duca-vodă când se văzu pârât la Constantinopole, urmează: „se tulbură tare şi-şi aprinse poalele de toate părţi l e; şi ce strânsăse bani de la ţară, nu apucă a dare pre la datornici, şi începu a trimite bani la Poartă şi la hanul”. 181

APRIND

V. Poală.

„Dintr-o vorbă îţi aprinzi paie în cap” (Pann, III, 9, 122).

I. Creangă, Soacra cu trei nurori (Conv. lit., 1875, p. 285): „Doamne, ce vorbă ţi-a ieşit din gură!... Vrei să ne aprindem paie în cap? să ne zvârlă baba pe drum?”

Mai puţin româneşte este: „a-şi aprinde paie pe cap” (Lumina pentru toţi, 1886, p. 304).

V. Cap.

Basmul Orb-împărat (Tribuna din Sibii, 1886, p. 401): „Într-o clipită ies afară trei fete nu cum să fie, ci tocmai ca trei bobocei de trandafir. Mare lucru să nu ţi se aprindă călcâiele!”

Alexandri, Crai-nou, sc. 2: „Ei! se vede că i s-o aprins călcâiele după fata ispravnicului”.

Costachi Negruzzi, Cârlanii, se.1: „Ce spui? Dragostea! Nu cumva ţi s-au aprins călcâiele după vreo lelică?”

I. Creangă, Stan Păţitul (Conv. lit., 1877, p. 29): „ba o strânge pe fată de mână, ba o calcă pe picior, ba... cum e treaba flăcăilor. Şi tropai, ropai, ropai! i s-au aprins lui Ipate al nostru călcâiele”.

Macedo-româneşte se zice cu acest sens: „s-au aprins ficaţii”, de exemplu într-un cântec poporan (Dr. Obedenaru, Texturi, ms., în Acad. Rom., p. 251):

„Cu muntrirea şi-nî fişeşi, Hicatele înî le-aprimsesî...”

V. Călcâi.

— Ficat.

Alexandri, Şoldan viteazu: „mă furnică prin inimă, mi s-aprind ochii ca doi jăratici”.

De toată frumuseţea este metafora în balada Toma Alimos:

„Murgul o chii – şi aprindea, Necheza şi răspundea”.

V. Ard.

— Aţiţ.

— Foc.

— Prind.

APRINDERE (plur. aprinderi), s.f; l’infinitif d aprind pris comme substantif: action d’allumer, d’embraser, d’enflammer. Se întrebuinţează mai mult în sens moral, pe când pentru cel fizic e mai potrivit sinonimul aprins. Alţi sinonimi: aprinzătură şi aprinsură.

Cihac: „aprindere mare a sufletului = grande exaltation”.

Glosarul slavo-românesc, circa 1600 (Cuv. d. bătr. I, 285): „aprindere, în – e în de r e”.

Zilot, Cron., p. 2: „fiind în vârstă tânără de 18, 19, 20 de ani, am simţit în inima mea o aprindere de dragoste către patrie-mi”.

Costachi Conachi, p. 258:

182

„Mintea în căile sale îi înţălept măsurată, Iar iubirea cea de sine cu aprinderea zburată.

APRIND

Căreia, spre înfrânare şi spre un fel de oprire, Mintea îi stă împotrivă cu păsuită gândire”.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 61: „Şi de ce să nu-i dau pe faţă această neagră vânzare? adaugă Dinul cu oarecare aprindere prefăcută”. v. Aprind. – 1Aprins.

APRINGIOARE, s. APRINJOARE, s.f. plur.; allumettes. Formă contrasă din aprinzătoare. Se întrebuinţează în Ardeal (S. Bărcianu), alături cu sinonimii lemnuşe şi pucioasă, la noi chibrituri. v. Aprind.

— Chibrit.

APRINS, Ă –, adj; le participe passe d aprind pris adjectivement: allume, embrase, enflamme. Aprins este ceva gata să ar z a sau începând a arde.

Cugetări în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, 459): „unora le va fi faţa ca lumina lumei, alţii ca lumina dzileei, alţii ca fierul aprinsu cându sar scânteile dintru

elu”.

Pravila de la Govora, 1640, f. 66 b: „cine mânie pre preotulu sau pre arhiereulu, vraciulu celu sufletescu, de mânia lui Dumnezeu voru fi apriânşi...” Psaltirea Şcheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), XVII:

„Cuventele Domnului aprense...”

„... ta logia Kupiou ippupwme v a...”

În sens propriu, este aprins ceva de f o e, sau cel puţin se presupune f o cul, ca la Costachi Conachi, p. 105:

„Ticălos sufletul meu, Cât pătimeşte de rău! Pătimeşte că-i aprins De focul acel nestins!”

Adesea însă noţiunea focului se depărtează de tot, ca în zicerile figurate: sete aprinsă, goană aprinsă, aprins de râvnă, faţă aprinsă, ba chiar la cai „nări aprinse”, când ies din ele aburi.

Dosofteiu, 1673, f. 65 a:

„În ce chip dorâaşte cerbul de fântână Cându-l strânge statea de-l ar de – n plămână, Sufletul mâeu, Doamne, aşia te dorâaşte cu state aprinsă, de mă veştedzâaşte”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 269: „... gonindu-i toţi din toate părţile, şi nemaiavând unde fugi, au trecut dincoace în pământul turcului la Baltă, şi, fiind aprinşi gonaşii Rusiei, s-au înşelat şi ei şi au trecut la Baltă”. I83

APRIND

Beldiman, Tragod., v. 241:

„Toţi la brâu aveau pistoale, alţii cu săbii încinşi, Cu toţii de-a Eteriei râvnă se vedeau aprinşi...”

Gr. Alexandrescu, O impresie:

„Când caii, repezi, ageri, cu coame răsfirate, Cu nările aprinse, cu gurile spumate, Muşcând cu neastâmpăr zăbala ce-i ţinea”.

Colinda Plugului:

„Să vă fie casa casă, Să vă fie masa masă, Tot cu mesele întinse Şi cu feţele aprinse”.

(Alex., Poez. pop.2, 391)

Cu poeticul d ca în dalb, ne întâmpină în colinda Botezul:

„Sunt tot mese-ntinse Şi făclii daprinse...”

(G.D.T., Poez. pop, 23)

Între culori este şi aprins-g al b e n = galben ca focul (Marian, Cromatica, p. 50).

O făină veche şi stricată se zice aprinsă.

Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. II, sc. 1: „600 de galbini de la jidanii pitari, pentru ca să li se învoiască a vinde mai scump jămle făcute cu făină aprinsă...” v. Aprind. – 2, 3Aprins.

2APRINS, s.n.; le part. passe d a prin d pris substantivement: allumage, eclairage. Sinonim cu aprindere, dar care nu se întrebuinţează niciodată în sens moral. E stereotip în locuţiunea adverbială: „pe la aprinsul lumânărilor = lorsqu on allume les chandelles, le soir” (Cihac).

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Aprins. Incendium”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 26 (f. 87 b): „cu aprinsulu besâaricii au scornitu nărodulu, îară cu strânsulu l-au îndesitu...”

Ion Ghica, Scrisoarea XIV: „Seara, în aprinsul lumânărilor, un car plin cu lupi tineri şi bătrâni, cu vulpi şi cu iepuri, venea cu vânătorii”. v. Aprind. – 1, 3Aprins.

3APRINS, s.n.; t. de veterin. popul.: fourbure, enterite couenneuse. Această grea 184 boală, care face că dobitocul pierde grăsimea şi aşa-zicând se topeşte, de unde-i vine

A-PRÂNZ

numele francez poporan „gras-fondu”, se observă la cai şi la boi. Se zice şi ar’s la inimă.

Aprins este o boală la vite” (V. Trifă, Suceava, c. Mălini). „Boala aprinsul, atât la cai precum şi la vite cornute, vine din fugă mare sau din prea multă muncă; dobitocul începe a se usca până ce moare” (I. Corciovă, Tutova, c. Docani).

„Boala aprins la vite este aprindere la plămâni” (T. Coate, Covurlui, c. Târgu-Bereşti).

Vinetki Avgi-başa, Cărtecică, Bucureşti, 1806, p. 68:

„Când iaste calul ar’s ia în e mă, să iei rachiu slab una ocă şi piperiu întreg sau pisat de – parale, şi să-l amesteci, să-i torni calului în gât, dar mai înainte să-l înveleşti să se năduşască; ori să fărâmi şapte oao cu totul şi prin ţesală să-i torni pă gât.”! 2Aprins.

APRINSURĂ, s.f; inflammation, embrasement. Sinonim cu aprinzătură şi cu substantivul aprins. Se aude peste Carpaţi (S. Bărcianu). v. Aprind. – ură.

APRINZĂTOR, – OARE, subst. et adj; 1. allumeur, eclaireur; 2. enflammant, echauffant, excitant; 3. inflammable. Cu primul sens, la Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 26 (f. 88 b): „Unu aprindzătoriu de luminele svăntului, anume Onisiforu, să-mvăţasă a fura făcliile”. Cu sensul al doilea, de ex.: scântei aprinzătoare, sau figurat: dor aprinzător, privire aprinzătoare etc., se aude rar. Cu sensul al treilea, în Lexiconul Budan: „aprinzător = accendibilis, entzundbar, entzundlich”. v. Aprind.

— Apringioare. – tor.

APRINZĂTURĂ, s.f; „embrasement” (Cihac). v. Aprind.

— Aprinsură.

APRÂNGOR’s. APRÂNJOR. – v. Aprinz.

A-PRÂNZ, adv. et subst; avant-midi. Literalmente ad-prandium, ca „amiazi = admediam-diem”. Poporul deosebeşte aprinzul-m are şi aprinzul-m i e, acesta din urmă numindu-se şi aprânjor, formă contrasă din deminutivul aprinz i şi o r.

„Părţile zilei sunt: zori, răsăritu soarelui, pre la prânzişor, pre la aprinz, în crucea-ameazi”. (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

„Ciobanii împărţesc timpul aşa: de când se lumină de ziuă şi cam până pe la 7 ceasuri, îi zice aprângior; de la 7 până la 9, aprinz”. (T. Bălănescu, Neamţ, c. Bălţăteştii; A. Minculescu, Putna, c. Ireşti; N. Bănescu, Vaslui, c. Telejna).

Nic. Costin, Letop. II, p. 125: „când au fost pe aprinzul cel mare, cată că au şi sosit Bekir-aga”. I85

A-PRÂNZ

„Dimineaţa, când se ridică soarele ca de 3 prăjini la

deal, se zice aprinzul e el mic, mai pe urmă este aprinzul cel mare, apoi nămiaz”. (P. Căderea, Neamţ, c. Bistricioara; G. Popescu, Suceava, c. Mălini; Gr. Gheorghiu, Botoşani, c. Călineşti).

„Îndată după ce răsare soarele sau când îi rădicat de o suliţă, zic că-i de – aprinzu cel mic; apoi după ce se mai rădică hăt multişor, zic că-i de – aprinzu e el mare, cam pe la 9 – 10 oare” (G. Botez, Iaşi, c. Chişcăreni). Descântec bucovinean de „fapt”:

„De fapt închinat în revărsat de zori: De fapt închinat Dimineaţă; De aprins De foc nestins

De aprinzu cel mare”.

(Marian, Descânt., p. 118)

unde editorul pune din eroare: „a prin’s u cel mare”.

„A prin o r, timpul înainte de prin z, care este înainte de am i-a zi” (N. Sânzianu, Transilv., Haţeg). v. Amiazi.

— Prânz.

APROAPE, adv; 1. pres, proche; 2. presque, a peu pres, environ. În primul sens e sinonim cu lângă, care însă presupune o învecinare nemijlocită, pe când aproape admite altceva la mijloc; de ex.: Petru este aproape de mine, dar nu e lângă mine, căci între noi doi se află Ion. În sensul al doilea, e sinonim cum a i – în a i: aproape gata = în a i – în a i gata = puţin lipseşte ca să fie gata.

Aproape este lat. a d – p r o pe, vechi ital. a p r o v o, provenţ. a p r o p, vechi franc. a p nu e f (Cihac), mai persistând în unele dialecte italiene: milanez şi brescian a p r o f, piacentin a p r o v etc. (Biondelli). Un text medio-latin: „vina colligenda ipsis ecclesiis a p r o pe situata vix possint recolligi” (Du Cange).

1. Antiteza.

Aproape este în opoziţiune cu de păr te, fie în timp, fie mai ales în spaţiu.

Proverb despre cei ce numai se arată a fi ceva: „de departe calu-ţi bate, de aproape ochi ţi]-ţi scoate” (Pann, II, 111).

Altul: de departe trandafir, de aproape borş cu ştir” (Ibid.).

Balada Voichiţa:

„Şi la el cum ajungea, Departe poclon făcea Şi de-aproape-ngenunchea”.

186 (Marian, Bucov. I, 35)

APROAPE

Balada Gheorghiţă:

Du-te la domnii cei răi şi-ţi fă vreo treabă cu ei; De departe – ngenunchează şi de-aproape cuvintează...”

(Pompiliu, Sibii, 39)

Îndreptarea legii, 1652, p. 8: „În munca focului de veacu nu va sta departe de aceia, ce aproape...”

2. Aproape fără prepoziţiune. Se întrebuinţează rar.

O admirabilă locuţiune în Balada lui Dumnezeu:

„Departe gândii, Aproape grăii...”

(Tara nouă, 1886, p. 702)

„A avea pe cineva aproape = dans son intimite, dans să familiarite”. Nicolae Costin, Letop. II, p. 94: „stătuse vistiernic mare Gheorghiţă Apostol păharnicul, pre carele îl avea Nicolai-vodă aproape”. La imperativ: „vino aproape!”, „stăi mai aproape” ete. Mai totdauna aproape îşi asociază prepoziţiunile de sau pe.

3. de aproape „de pres”.

Având înainte pe de aproape poate să aibă două funcţiuni:

a) Să arate o direcţiune ca franţuzeşte în „de pres”: „n-am venit de departe, ci de aproape”, de corespunzând aci lui din în: „am venit din apropiare”.

Dosofteiu, 1673, f. 6 b:

„Strâmbii nu laş să trăiască De-aproape să te prăvască”.

b) Când urmează după un nume, servă drept adjectiv: ceva de aproape = apropiat.

Act moldovenesc din 1662 (A.I.R. III, p. 244): „iaste şi ia rudenie de aproape lui Gavril hat.”, pe când fără de este un curat adverb, bunăoară la Moisi-vv. Movilă, 1634 (A.I.R. I, p. 72): „domniia mea săntu mai aproape rudă lui Isac Balicăi hatmanului”.

Ca adjectiv, de aproape îşi poate prepune articlul

„cel”: Dosofteiu, 1673, f...40 a:

„Cu ceea ce nu ţân urământ de pace Către cel de – aproape, ce fac ce le place, Dă-le, Doamne, plata precum ei lucrealiză”.

Acelaşi, 1680, ps. XXVII: „carii grăiesc pace eu cei de – aproape ai săi”, unde la Silvestru, 1651: „cu priatinii săi” iar la Cresi, 1577: „către soţii săi”. 187

APROAPE

4. aproape de „pres de”.

Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), XXXIII: „aproape e Domnul de frămţii cu înrema...”

Proverbul egoiştilor: „Cămaşa e mai aproape de piele” (Pann, III, 109).

Locuţiune proverbială despre cei fricoşi: „ca şoarecii când cânta jucând hora: sus de mână, jos de vână, şi mai aproape de gaură” (Ibid., III, 53).

Moxa, 1620, p. 400: „se văzu că e bătrânu’ şi aproape de moarte”.

Îndreptarea legii, 1654, p. 662: „carele va bate pre cineva cu curea sau cu nuia, ca să-lu facă bunu pentru greşeala lui, şi-l va omorî, acela iaste întru uciderile cele fără de voie; iară cine va da la sfadă băţu sau sabie sau cuţitu, şi va lovi pre cineva în fiece locu şi-l va omorî, aceia iaste aproape de uciderea de voie”.

Biblia Serban-vodă, 1688, Paul, ad Hebr. VIII, 13:

„Iară ce să învecheşte şi îmbătrâneşte, aproape e de perire”.

„Quod autem antiquatur et senescit, p r o pe interitum est”.

E mai cu seamă poporană construcţiunea lui „aproape de” cu supinul. Moxa, p. 357: „era zimislitu în trupul maică-sa, şi cându fu aproape de n-a – s cu tu, ia muri”.

Constantin Brâncoveanu, 1695 (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 119): „dă vreme ce şi chiliile şi păreţii şi îngrădişul mănăstirii, unele s-au surpat, altele era aproape de surpat”.

A. Pann, Moş-Albu I, 39:

„Mai vârtos d-atâta vreme după cum nu m-a văzut, Chiar şi de tot să mă uite e aproape de crezut”.

Ca idiotism: „aproape de mintea omului = ganz naturlich” (Dr. Polysu). Zilot, Cron., p. 73:

„Ştii ce sună aşa? aproape e de minte: Aleargă care-ntâi să fugă mai nainte”.

5. pe aproape „pas loi n”.

Are un înţeles mai nehotărât decât simplul aproape.

Dosofteiu, 1673, f. 132 b:

„Şi să-l facă numelui ocară Nebunii ce-s pre – aproape de ţară”.

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 382): „să n-ai nicio grijă, că ştiu eu o poiană în pădure, chiar aici pe aproape; să tragem acolo”. Balada Mioriţa:

„Ca să mă-ngroape Aice pe-aproape”.

188 Cu acelaşi sens: cam aproape.

APROAPE

Zilot, Cron., p. 7:

„Iar când fu pe la dechemvre, e am aproape de Crăciun, îndemnă dracul pe vodă spre alt gând groaznic nebun”.

6. Particularităţi.

a) „aproapea = aproape a „denaintea genitivului, în doina Hasducul rănit:

„Pe cel de-al îndelungat Suie ş-un car ferecat C-un haiduc de el legat; Iar aproapea carului E mama haiducului”.

(Alex., Poez. pop.2, 315)

b) „D e d-aproape” prin analogie cu „de departe”, în balada Corbea:

„Tu, măicuţă, să te duci şi pe vodă să-l apuci, De departe să-ngenunchi, Mâna, poala să-i săruţi, De d-aproape să te rogi”.

(G.D.T., Poez. pop., 519)

c) Aproape construit cu infinitivul, la Zilot, Cron., p. 15: „luând seama cu amănuntul, nu numai că dreptate sau semn ai dreptăţii n-am văzut, ci încă mai vârtos: potopul nedreptăţii acoperindu-o şi aproape a îneca ticăloşii

locuitorii ei”.

V. 2Aproape.

— Apropiu.

— Departe.

2APROAPE, s.m.; proche, prochain. Născut din adjectivalul de aproape, acest cuvânt păstrează uneori pe de zicându-se de aproapele. Se întrebuinţează numai articulat. Fiecare om este aproapele pentru toţi ceilalţi oameni. Aproapele nu exprimă noţiunea locală de vecin, nici pe acea plastică de asemene, ci concepţiunea cu mult mai înaltă de strânsa solidaritate materială şi morală a neamului omenesc.

Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), XIV:

„Giură-se aproapelui său şi nu se leapădă”.

„Jurat proximo suo et non decipit”.

Codicele Voroneţian, din aceeaşi epocă (ibid.), Iacob, II.

„Iubeşte aproapele tău ca tiâare însuţi”.

„Diliges proximum tuum sicut te ipsum”.

unde în Biblia Serban-vodă, 1688, acuzativul cu prepoziţiune: „pre aproapele tău”, iar în Noul Testament din 1648 sinonimul puţin potrivit „priiatenul”. 189

APROAPE

Zilot, Cron., p. 2: „era faptele lui sfinte şi pline de toată dragostea către aproapele”.

Pravila Moldov., 1646, p. 1: „să nu cumva îndrăznească a ieşi den hotarul de-aproapelui său.”, unde ar fi fost mai nemerit „v e e şi nu l u i”. Dosofteiu, 1680, ps. C:

„Pre cela ce clevetiia într-ascuns de – aproapele său, preacesta-l goniiam”.

„Detrahentem occulte proximo suo, hunc persequebar”.

Ibid., XI: „deşâarte grăi careleş către de aproapele său.”, unde în Coresi, 1577: „deşertu grăi cineş către s-o ţ u l u său”.

v.1Aproape.

— Apropiu. – 2Asemene.

— Soţ.

— Vecin.

APROD (plur. aprozi), s.m.; 1. page; 2. huissier. În primul sens, cu care ne-a venit din maghiarul aprod, ne întâmpină numai în vechile texturi, precum şi-n Dicţionarul bănăţean, cirea 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Aprod. Ephoebus”, adică: „ephebus, efhboj, adolescent”. Nu figurează nicăiri „în vechii cronicari cu însemnarea de viteaz” (L.M., Gloss., 22).

Neculce, Letop. II, p. 199, vorbind despre epoca lui Ştefan cel Mare: „aprozii atunce nu era din oameni proşti cum sunt acum, ce era tot feciori de boieri, şi portul lor era îmbrăcaţi cu şarvanale cu cabaniţe”.

Astfel de aprod era legendarul fundator al familiei Movilă, pe care-l cântă Costachi Negruzzi în Aprodul Purice, adăugând în notă că: „e o p i i i – de – e a să şi aprozii alcătuiau garda domnească; ei erau toţi călări, purtau căciuli ţurcăneşti cu pene, dulămi de catifea cu nasturi de argint”.

Gheorgachi Logofăt, Letop. III, p. 293: „În vechile vremi era doi vătaţi de aprozi, unul se numai v a t a e de aprozi de târg, şi altul v a t a e de aprozi de curte. Şi această breaslă a aproziei, la domnii cei vechi păn la Radu-vodă s-au păzit rânduieala cinstii lor, încă şi la alţi domni mai încoace, că au fost foarte cinstiţi aprozii, şi îmbla cu şarvanale, şi la boierii cei mai de cinste aprozii îmbla cu poruncile domneşti; şi când mergea la casa boierilor, ori în ce cinste de boierie era acel boier, ieşia înaintea lui şi-l prima cu şlicul amână, şi băgându-l în casă, stând boierul în picioare şi cu aprodul, îi da poronca domnească, şi punea pe aprod de şădea şi apoi şădea boierul. Şi aprozii acia încă se făcea din oameni de cinste; cum şi din neamul cel cinstit al Cantacuzinilor, cel dintâi anume ce au venit în Moldova întâiu aprod au fost, şi pe urmă s-au cinstit cu alte boierii, ajungând păn la starea cea mai de cinste a boieriilor. Iar de la o vreme încoace această breaslă s-au fost micşurat, încăpând acum la această breaslă din

oameni proşti”.

La 1583, Simeon Movilă, în urmă domn în Moldova şi-n Ţara Românească, era numai aprod (Cond. ms. Asachi, în Arh. Stat., t. 1, f. 456 b).

Miron Costin, Letop. I, p. 257, vorbind despre Radu-vodă Mihnea: „Aprozii de divan mai de cinste nice la o domnie n-au fost; cu urşinice mulţi şi cu cabaniţă cu jder şi cu hulpi îmbrăcaţi; şi ori la cine şi la ce boierin mergea cu carte domnească, 190 în picioare sta boierinul până ce cetia cartea”.

APROD

Acelaşi ne spune într-alt loc (A.I.R. I, 170) că: „marele postelnic judecă toată curtea domnească, pe aprozi, pe curteni şi pe turci”.

Act muntenesc din 1649 (Arh. Stat., Doc. Rom. I, nr. 338): „fost-au mulţi b o – i ar i anume: Popescul căpitan ot Buzău, şi Jipa spătar ot tam, i Ionaşcu diaconul ot tam, i Vasilie înzbaşa ot tam, i Sache înzbaşa ot tam, i Zahariia logofăt ot Trăgovişte, i Mogoş aprod ot Buzău”.

Alexandri, Cetatea Neamţului, act I, sc. 2: „te-ndoieşti poate de cuvântul lui Fareaş? cel mai vrednic şi mai voinic aprod a lui Cantimir vodă”.

Balada Oprişanul:

„Slugi, aprozi, copii de casă! Voi dormiţi şi nu vă pasă Soarele c-au răsărit şi pe mine m-au trezit”.

şi mai jos:

„Toţi aprozii se trezea şi lui vodă răspundea”.

După Aşezământul lui Grsgorie-vv. Ghica din 1776 despre „Venitul boierilor Moldovei” (ed. Răşcan, p. 21, 32, 33), aprozii, ca şi „copiii de casă” şi „armăşeii”, erau însărcinaţi a „împlini banii” de la datornici particulari sau ai fiscului şi „a aduce pentru pricini de giudecăţi şi pentru alte pricini”, după hotărârea divanului sau din porunca lui vodă. Oboseala lor era calculată cu oară, având dreptul de a lua de la cei vinovaţi „de tot ceasul câte 20 bani noi”, ceea ce se chema ciubote sau treap a d. În capul lor era unvătav de aprozi şi un ceauş de aprozi, fiecare având sub dânsul un număr de aprozi şi câte un ispravnic.

Duca-vodă, 1682 (Arh. Stat., Doc. Rom. II, nr. 65): „de nu or veni după soroc, apoi vom trimite domniia mea un aprod di-i aduce, şi vor da şi e o b o te”.

Constantin Brâncovan, 1695 (Cond., ms., în Arh. Stat: „p. 69): „fiind Datco sluj dator unui negustor anume Dona unuc Donie taleri 210 şi neavând banii să-i plătească şi având strânsoare şi puindu-l şi la opreală la Alexandrache ceauşul de aprozi”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 87, despre Nicolae Mavrocordat: „cărţi de plinit cu armaşi, cu copii din casă sau cu aprozi nu da, ce cărţi pe la scaune la părcălabi să cheme faţă pe cutare cu turcul să stea să se ia sama, şi ce ar fi drept pe zapis cu zi să-i plătească (creditorului turc), eară nu cu plineală sau cu închisoare”.

În Condica de vistierie a lui Constantin Brâncovan, 1693 (ms. În Arh. Stat.), aprozii ne apar ca obreaslă, care contribuia la plata haraciului şi a diferitelor „pocloane”, uneori mai mult, alteori mai puţin, după hotărârea domniei.

Istoria aprodului se rezumă în următoarea scădere: dentâi el este „page”, „enfant noble”, copil de boier dat la curte pentru a d vor i, în pace şi-n război, pe lângă faţa domnului, deprinzându-se acolo cu lumea cea mare, în aşteptare ca vrâsta să-i permită a fi boierit; ca semn de înaltă încredere, principele îl trimite cu porunci la unii 191

APROZEL

şi la alţii; de aci însă, mergând uneori şi după însărcinarea sfetnicilor princiari, aprodul începe a pierde din însemnătate; în zădar se mai face câtva timp o deosebire între „aprozi de curte” şi „aprozi de târg” sau „aprozi de diva n”, căci odată pe pripor, lucrul ajunge în curând că orice fel de aprod devine un simplu „huissier”, o treaptă la care copiii de boieri şi nici chiar de boiernaşi nu vor să se pogoare, ci se-ndeasă numai prostimea; de unde, în sfârşit, astăzi acest nume se dă în genere la slugi de pe lângă autorităţi, de pe la ministere, prefecture, tribunaluri etc.

V. Armăşel.

— Ciboate.

— Copil-de-casă.

APROPIARE, s.f; l'infin. d'apropiu pris comme substantif: rapprochement, proximite. Apropiare este în opoziţiune cu depărtare.

Îndreptarea legii, 1654, p. 744: „Dragoste să cheamă o iubire şi o apropiare a unui lucru”.

I. Văcărescu, p. 19:

„Ea îi simte-ntâi puterea, şi cu glas petrecător Tuturor apropierea Spunea dulcelui amor”.

Beldiman, Tragod., v. 493:

„Codrii mari şi ape multe, apropiere de munţi.

Cât să nu-i pese nimică de-or fi duşmani cât de mulţi”.

Se zice: cu apropierea şi în apropiere.

A. Pann, Prov. I, 119:

„Deci bubosul strugur, ce-şi avea şederea Pe lângă Crăiasa cu apropierea, Pârcălab să fie cinste avusese”.

Costinescu, Vocab. I, 59: „A avea un lucru în apropiare = a-l avea aproape”.

Dr. Polysu: „Îmi vine cu apropiare = ich bin nahe, ich habe es nicht weit”.

v.1 Aproape. – 2Apropiat.

— Apropiu.

APROPIAT, – A, adj; le part. passe d'apropiu pris comme adjectif: 1. proche, approche, rapproche; 2. accesibile, affable, aimable. În primul sens este apropiat ce nu e depărtat. Ceva mai puţin decât învecinat. În sensul al doilea, este apropiat acela care nu ne ţine pe noi departe sau care nu ne respinge. Se zice şi apropielnic.

Coresi, 1577, ps. LXXXVII:

192

„De lungat-ai de mine soţulu şi apropiatulu”.

„Elongasti a me amicum et n o t o's.

APROPIU

Ibid. ps. XXXVII:

„Şi apropiiaţii miei de departe stătură”.

„.et qui juxta me crant de longe steterunt”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, sept. 29, f. 35 a: „Şi era dară blându, bunu cu toţu, apropiiatu adică; grăiai lesne cu dânsulu”. v. Apropiu.

— Apropietor.

2APROPIAT, s.n.; le part. passe d'apropiu pris comme substantif: approche. Sinonim cu apropiare. Se întrebuinţează rar.

Miron Costin, Letop. I, p. 300: „Mult au stătut boierii, mai vărtos Iordachi vistiernicul cel mare, să nu pieie Ciogoleştii şi Ştefan Sardariul; ce temându-se Vasilie-vodă ca după apropietul oştilor ungureşti să nu facă şi ei vreo zarvă în curte, i-au omorât”.

V. 1Apropiat.

APROPIELNIC's. APROPIETNIC, – A, adj; „accesibile, affable” (Cihac). „Apropietnic = freundlich, lieb, zuganglich” (Dr. Polysu). v. 1Apropiat. – nic.

APROPIETAR, s.m.; proprietaire. Neologismul proprietar a devenit foarte răspândit pe la ţară şi pe-n mahalale sub această formă, apropietar, uăscută prin etimologie poporană din aproape.

ţipescu, Opincaru, p. 62: „purcei, faguri, limbi şi tot ce ai mai bun pentru apropriitar, arândaş şi grecului care te-au împrumutat o dată şi le-ai plătit dă două ori”.

APROPIETOR, – OARE, adj; „approchant, rapprochant” (Cihac). Coresi 1577, ps. LIV:

„Izbăveşte cu pace sufletulu mieu de apropietorii de mine”.

„Redimet în pace animam mi-am ab his qui appropinquant mihi”.

Dosofteiu, Liturgiar, 1674 (Molitve, f. 104 a): „cu totul apropiat tuturor greşiţilor, cu totul apropiat tuturor apropiitorilor”. v. Apropiu.

APROPII. – v. Apropiu.

APROPIME, s.f; „proximite” (Cihac).

APROPIU (apropiat, apropiare), vb; approcher. În opoziţiune cu depărtez. Apropiu nu este o formaţiune românească din aproape, ci se trage d-a dreptul din latinul rustic appropio în loc de clasicul „approximo” sau

„appropinquo”, des în texturile medio-latine, bunăoară: „appropians alligavit vulnera ejus” sau 193

APROPIU

„Appropiare De-o desiderant” (Du Cange, ad voc.), de unde şi provenţalul apropiar, franc. approcher etc. (Cihac).

Locuţiunea proverbială a hoţilor: „Apropie-te crâng, depărtează-te câmp!” (Pann, III, 52).

Diferitele construcţiuni ale lui apropiu sunt: cu acuzativul sau cu dativul în graiul arhaic, cu deşi alte prepoziţiuni în limba obicinuită.

1. Cu acuzativul.

Ca lăţineşte: „ripam appropinquare”.

Numai sub forma activă: apropiu ceva; şi foarte rar.

Balada Grue Grozovanul:

„Un căluţ cam pătrărel, Ieşea-n vară cincărel, Grue mi-l apropiia, Mâna-n coamă că-i punea”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 232): „a visului izbândire într-acesta chip Dumnădzău să o depărteze, iară ceia care eu mai denainte am tâlcuit de izbândire să o apropiiaze”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 265: „iar domnul, după ce apropiesă trei ani a domniei sale, aştepta din zi în zi ca să-i vie maziliea”.

2. Cu dativul.

Ca lăţineşte: „finibus appropinquare”.

Numai în graiul vechi şi sub forma reflexivă.

Codicele Voroneţian, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), Iacob IV, 8:

„Apropiaţi-vă lu’ D u în ne d z cu, şi apropiia-se-va v o a o”.

Appropinquate De-o et appropinquabit vobis”.

şi tot aşa în Praxia cea tipărită circa 1570 (Muz. istor. din Bucur.); dar în Noul Testament din 1648: „apropiiaţi-vă că t r a Dumnezeu şi se va apropiia către voi”, iar în Bibdia Serban-vodă din 1688: „apropiaţi-vă la Dumnezeu şi se va apropiia către voi”.

Coresi, 1577, ps. LXXXVII:

„Şi viaţa mea iadului apropie-se”.

„.et vita mea inferno appropin quavit”.

Acelaşi, Omiliar, 1580, quatern. II, p. 1: „Cine se va apropiia Domnului, întru uân duhu fi-va”.

Ibid., quatern. XXX, p. 6: „ne apropiemu mai vrătosu frămseţiei aceştii lumi nestătătoare şi putredă, iară de a fericitei şi a nesfârşitei viaţă nici uân cuvântu’ nu facemu”.

Îndreptarea legii, 1654, p.139: „Nu se-au opritu bărbatul şi muiarea de in amestecarea trupului loru fără numai cându vor să se apropie rugii sfintei pricaş 194 tenie”.

APROPIU

Dosofteiu, 1680, ps. LIV:

„Izbăvi-va cu pace sufletulu mieu de la carii să apropie mie”.

„Redimet în pace animam mi-am ab his qui appropinquant mihi”.

Acelaşi, Sinaxar, 1683, oct. 3, f. 41 b: „să mâhniia făcându voia na, căce nu era cădzutu şi apropiindu-lisă de multe ori să caliză”. 3. Apropiu de.

Construcţiunea cea mai obicinuită.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XXXI, p.11: „zise lor să-lu aducă către elu, apropie-se de elu, întrebă elu, grăi”.

Moxa, 1620, p. 403: „şi se apropiară turcii de zidul cetăţiei...”

Miron Costin, Letop. I, p. 218: „Era într-o duminică, când s-au apropiet ostile

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 217: „când s-au apropiet de Iaşi, i-au ieşit toţi boierii şi caimacamii cu toate alaiurile înainte”. Balada Marcu şi turcul:

„Cine se face turcă, şase săptămâni nu să aprochie îngerul de el”. (D. Pop, Făgăraş, c. Copăcel).

V. Brezaie.

„Se apropie de zi o a „= timpul înainte de revărsatul zorilor.

„A-nceput să cânte ciocârlia; ai să-njugăm la plug, băiete, că s-aprochie d a zi că”. (T. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu).

Zilot, Cron., p. 111: „când se apropie de zio, începând

a cânta cocoşii des şi jigăniile temându-se să nu le apuce lumina zilei prin locuri primejdioase pentru dânsele, pe unde ele noaptea umblă de-şi agonisesc hrană, fug de se ascund în vizuini”.

„Nu te poţi apropia de ceva sau de cineva”, „nu te apropii de.”, se zice când e foarte greu a căpăta, mai ales când este prea scump sau prea puternic.

Dr. Polysu: „N-ai să te apropii de dânsul = man kann ihm nicht ankommen”.

Nic. Muste, Letop. III, p.11: „Earna mare era, că aşaşi earna s-au făcut acea zarvă; ce de domn nu s-au putut apropia să-i facă vreun rău”.

Ion Ghica, Scrisoarea XIII: „De acea moşie nimeni nu s-au putut apropia, şi a rămas şi până în zioa de astăzi tot a oraşului”. 195

ungureşti de Suceava”.

Dosofteiu, 1680, ps. XCIII:

„Ca să nu să apropie de tine scaun de fără-liage”.

„Numquid adhaerebit tibi sedes iniquitatis”.

„Ien dă-mi vreme puţintel, ia să m-apropii de el, Să mă plec şi să-l sărut, Căci nu l-oi vedea mai mult.

(Pompiliu, Sibii, 23)

APROPIU

„M-am dus în târg să-ni cumpăr nişte cojoace, unu ale şi unu ficioru-nio, da nici n-o fost chip să mă l i e hesc, că tălharii de jâdani ucigă-i chetrile o scunchit tâte celia de ghieţii oameni nici nu să mai pot aprochie”. (Preot G. Grosu, Iaşi, c. Voineşti).

4. Apropiul a.

Construcţiune obicinuită în dialectul macedo-român; rară la noi.

Locuţiune proverbială: „s-a apropiat funia la par = être aux extremites”.

I. Creangă, Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 185): „Se vede că mi s-a apropiet funia la par. Cine ştie ce mi s-a mai întâmpla. Cu spânul tot am dus-o cum am dus-o câne-câneşte până acum; dar cu omul roş nu ştiu zău la cât mi-a sta capul”.

Codicele Voronețian, circa 1550, Act. Ap. XXVII, 27: „păru corabnicilor că se apropiară la vriu-o margine”, unde și-n Noul Testament din 1648: „că să apropie la vreunu’ țănutu”.

Coresi, Omiliar, 1580, quat. XXV, p. 1: „că se apropie amu, zice, la poarta cetăției”.

Moxa, 1620, p. 390: „Sandavarinu se apropie și la împăratulu de-i zise: păzește-te”.

Pravila de la Govora, 1640, f.19 a: „să nu se cuteze a se apropiia la preoție”.

Seapte taine, 1644, f. 57 a: „cu inimă înfrămtă să apropie la acia strașnică și dumnedzăiască taină”.

Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 25 a (A 6-a gioia), Proverb. XXIII, 30:

„Nu vă îmbătarețu în vinu, ce vă apropiiațu la oameni dreptu”.

Același, 1680, ps. CU:

„Să apropiară până la porțile morții”.

„Nolite inebriari în vinis, sed e o n – versamini cum hominibus justis”.

„Appropinquaverunt usque ad portas mortis”.

5. Apropiu către.

Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), XXXI:

„Către elu nu apropie-se”.

„.ad cum non appropinquabunt”.

unde la Silvestru, 1651: „nu se voru apropiia de elu”.

Radu din Mănicești, 1574 (ms. În Brit. Museum, Harl. 6311 B), Luc. XV, 25:

„.ca vine, apropie-se către casă”.

„Quum veniret, et appropinquare t domui”.

unde în Noul Testament din Bălgrad, 1648: „venind să apropie de casă.”, ca și-n Biblia din 1688.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XIII, p. 1: „codrulu totu’ ardea cu focu, cu fulgere 196 și cu tunete; cine se apropiia că t r a codru, elu muriia”.

APROPIU

Omiliar de la Govora, 1642, p.11: „macara și

nedestoinici săntu, ce fără temere cu îndrăznire să apropie cât r a altarâulu Domnului”.

Ibid., p. 92: „s-au depărtat de toate bucuriile vecilor şi că t r a atâtea nevoî se apropie...”

Dosofteiu, 1680, ps. XXXIII:

„Apropiiaţi-vă către dânsul şi luminată-vă”.

„Accedite ad cum et illuminamini”.

6. Apropiu spre. Coresi, 1577, ps. XXVI:

„Cându apropie-se spre mine

„Dum appropinquant super me nocentes”.

la Dosofteiu, 1680: „când să apropiia’s u p r a mia făcătorii de rău”. Beldiman, Tragod., v. 2689:

„Toţi privind în sus cu ochii, spre poartă s-apropia”.

7. Apropiu în preajma. Dosofteiu, 1680, ps. XXXVII:

„Priâatinii mâei şi cel de-aproape ai mâei în p r i în a mia să apropiiară şi stătură”.

„Amici mei et proximi mei adversum me appropinquaverunt et steterunt”.

Cantemir, Ist. ierogl, p. 572: „În preajma locului apropiindu-se, de departe casa omului cu degetul îi arătai”.

Pe lângă apropiu se întrebuinţează şi forma amplificată apropii. Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Apropiedz. Appropinquo”. Dosofteiu, 1680, ps. CXVIII:

„Appropinquet oratio mea în conspectu’ tuo”.

„Apropiâadze-se rugăcâunia mia denaintia ta”.

I. Văcărescu, p. 297:

„La dânşii astăzi fără sfială în proastă haină m-înfăţişez, Podoabe bune cu fierbinteală să cer acuma m-apropiez”.

V. 1, 2Aproape.

— Depărtez.

APROZEL (plur. aprozei), s.m.; petit page. Deminutiv din aprod. Colindă muntenească:

„Stă murgul legat.

Legat şi-nfrânat; 197

APROZEL

Mult nu stă legat, Că pe el mi-l scoate Şi frumos mi-l bate Frumuşel pe spate, şi pe el mi-l ţin Patru aprozei, Doi de dârlogei, Doi de dalbe scări”.

(G.D.T., Poez. pop., 56)

Într-o variantă:

„Patru daprozei”.

(Vulpian, Text, p. 39)

V. Aprod.

APROZÂE, s.f; qualite de page ou d’huissier.

Gheorgachi Logofăt, Letop. III, p. 293: „această breaslă a aproziei”. v. Aprod.

APRUAR? Cuvântul figurează fără explicaţiei în Dicţionarul ms. bănăţean circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424). Să fie oare prier „Avril”? sau nu cumva mai curând o formă pentru am p r o o r? v. Amproor.

APRUMUT (aprumutat, aprumutare), formă arcaică pentru împrumut = Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms.

Aprumută păcătosul şi nu toarnă”.

unde la Silvestru, 1651: „În p nu în u t v. Împrumut.

APSIN. – v. Hapsân.

vb; emprunter. Lat. ad-promutuo, inpromutuo.

În Acad. Rom.), XXXVI:

„M u tu a tu r peccator, et non solvet”.

Îa păcătosulu”.

APŞOARA, s. f; 1. un peu d’eau; 2. petite riviere, ruisseau. Deminutiv din apă prin sufixul compus u şi – o a ră, adică deminutiv secundar dintr-un deminutiv primar despărut apusă, de unde apusoară şi apoi apsoară. Forma necontrasă apusoară se mai aude uneori în gura poporului. Aşa într-un cântec bănăţean:

198

„Cu petricele – n degeţele.

APŞOARĂ

Apusoară – n gurişoară”.

(Vulpian, Texturi, p. 88)

sau într-o colindă din Dobrogea:

„Acolo sunt trei râuri, Trei părâuri: Unu-i de vin, Altu-i de mir, Altul de apusoară De cea limpegioară”.

(Burada, Călăt., p. 53)

Apsoară este, prin urmare, o formaţiune curat românească, ca şi „poamă – pomuşă – pomuşoară” sau „cap – căpuş – căpşor – căpşor”, şi n-are a face cu vreun prototip latin „aquiciola” (Cihac). I. Văcărescu, p. 8:

„Acolo am eu căscioară Pe un vârf de delişor; Curge-n vale o apşoară Murmurând încetişor”.

Dinu Golescu, Călătoria, 1826, p. 156: „Şi cu acest mijloc umblă pre acea apsoară, ce nu este nici cât a patra parte din Dâmboviţa, luntri neguţetoreşti, încărcate ca un munte”. Proverb:

„I-ai luat apşoara, A stătut şi moara”.

(Pann, I, 134)

Cuvântul e des în poezia poporană. Colinda Toader Diaconul:

„Mică chilioară Pe mal de apsoară, Chip de mănăstire Şi de pomenire”.

(G.D.T., Poez. pop., 35)

Balada Şarpele:

„Caii de frâu că-şi luau, La fântână că-i duceau, Cu apsoară-i adăpau”.

(Ibid., 439) 199

APŞOARĂ

Balada Voinicul:

„Şi eu mi te-oi duce la apsoară dulce”.

(Ibid., 687)

Balada Soacra şi nora:

„Cu apsoara florilor Tot din troaca boilor”.

(Ibid., 623)

V. Apă. – oară. – uş.

APTANGIC (plur. aptangicuri), s.n.; t. de botan.: capucine. Tropaeolum majus. O formă pentru altângic, cunoscută în Dobrogea (G. Ţarălungă, Tulcea, c. Văcăreni).

V. Altângic.

APUC (apucat, apucare), vb; saisir, empoigner, ravir, surprendre, atteindre, commencer, s y prendre, s-acheminer, s’engager. Pe lângă iau, care este expresiunea cea mai generală, se grupează noţiunile mai mult sau mai

puţin speciale de prind, dobândesc, capăt, răpesc, înhaţ etc., sinonimi cu apuc, dar de care el se deosebeşte mai ales prin nuanţa fundamentală de ceva neisprăvit, pe când în celelalte toate acţiunea ne apare ca terminată. Tocmai de aceea ele îşi pot prepune pe apuc, când noi voim să arătăm anume că este abia un început sau o parte din lucrare: apuc a lua, apuc a prinde, apuc a dobândi şi aşa mai încolo; dar nu se poate zice: i au a apuca sau prind a apuca. De aci se dezvoaltă apoi o mulţime de sensuri secundare, prin care apuc se tot depărtează din ce în ce de sinonimii săi şi-şi capătă pe deplin – nu apucă a căpăta – o individualitate bine definită. Într-unul şi acelaşi pasagiu, apuc poate fi întrebuinţat în trei sau mai multe sensuri diferite; bunăoară la Anton Pann, Prov. I, 62:

„Că în loc să se apuce de negoţ sau meşteşug, Ei, p-alţi asemeni cu dânşii găsind, fac prieteşug Şi apuc prin mahalale împreună înhăitaţi, Umblă, miroasă pe uliţi, ca nişte înverşunaţi: Orice zboară, li se pare că îl vor putea mânca, întind felurite curse în mână a-l apuca”.

Cunoaştem trei derivaţiuni propuse până acum pentru apuc. Cea mai veche: „per metathesin a verbo o e cu p o „(Lex. Bud.) a fost susţinută de Cihac prin următorul paralelism semasiologic ingenios: „spaima apucă inimele = pavor o e cu p a t animas; a se apuca de ceva = occupare aliqua re; a apuca prea cineva = o e – cu p are aliquem”. A doua etimologie apropie pe apuc de termenul juridic teodosian 200 a p o e h o din arcox – „encaisser” (Cipar). A treia, cea mai nouă şi mai argumentată.

APUNE

trage pe apuc, prin forma metatetică intermediară au puc = aucup, din latinul au cu p o (Burlă). Lăsăm la o parte ipoteza de la mijloc. Din celelalte două, prima admite trecerea iniţialului netonic e în a şi totodată o metateză; cea a treia, corectă sub raportul vocalismului (apuc: au puc = ascult: ausculto), necesitează şi ea totuşi o metateză nejustificată pe tărâmul specific românesc, deoarăce din cele două exemple citate, unul – „ruguma” (= it. rugumare), lângă „rumega” (= lat. rumigare) – este latin

rustic, nu românesc, iar altul: „aştept = adspecto”, chiar dacă ar fi sigur, nu cuprinde o metateză, ci numai o ecuaţiune fonetică disimilativă, căci din „adspecto” se face româneşte „aspept”, de unde „aştept” prin disimilaţiunea „se + p = st + p”. Noi respingem dară câtetrele; şi le respingem cu atât mai vârtos, cu cât aceeaşi rădăcină ca în apuc ni se prezintă în latinul a p is e o r. Aşa la Plaut:

„Tace sis modo, sine me hominem. apisci”.

(Epid. V, 2, v.3)

este româneşte: „Rogu-te să taci până ce-l voi apuca!” Aceeaşi rădăcină se regăseşte în sanscritul a p (apari, apnoti) şi zendicul a p (apaiti) „atteindre, obtenir acquerir; apoi în grecul arexw, de ex.: „Înxec9 a1 avăpronou xivoj = apisci hominem”.

Acum, fără a mai vorbi despre formele sanserită şi zendică, să constatăm că latinul a p is e o r, grecul arexw şi românul apuc se dezbină numai prin elementul sufixal. De unde însă vine al nostru – u e în apuc? Pe de o parte, apuc se află atât în dialectul daco-român, precum şi-n cel macedo-român; pe de alta, sufixul verbal – u e n-are o existinţă proprie la români. Prin urmare, forma întreagă apuc, iar nu numai rădăcina a p, trebuie să se tragă dintr-un prototip italic. În adevăr, latinul apisci derivă din simplul apere: „comprehendere antiqui vinculo apere dicebant” (Paul. Diac.) Din acest apere se dezvoaltă o formă latină derivată ap u care, întocmai după cum din mandere vine mand u care şi după cum din latinul vulgar b attere s-a născut batt u care, de unde portugezul b a tu e ar, în care – u escrvă numai la întărirea noţiunii celei fundamentale. Raportul este matematiceşte exact:

ap u care: apere = manducare: mandere = battucare: battere. Întrucât nu se poate rădica în această privinţă nicio obiecţiune fonetică sau morfologică, românul apuc reconstituă dară o vorbă italică rustică pierdută ap u e o, strâns înrudită cu clasicul a p is e o r (ad-ipiscor, ind-ipiscor, red-ipiscor, ind-episci, ind-epte).

Diferitele sensuri ale lui apuc, mai mult sau mai puţin, se desfăşură şi se înlănţuiesc cam în următorul mod:

saisir = empoigner; empoigner = ravir; ravir = surprendre; surprendre = atteindre; atteindre = commencer; commencer = s y prendre; s y prendre = s-acheminer;

s-acheminer = s engager. 201

APUNE

I. Apuc „empoigner”.

Proverbi şi locuţiuni proverbiale:

Despre cei făţarnici, şi mai cu seamă despre femei ipocrite: „Zioa fuge de bivol, şi noaptea apucă pe dracu’ de coarne” (Pann, III, 65).

Ameninţare pentru cei şovăitori pe calea cea bună: „Când te-a scăpa Dumnezeu, dracul te şi apucă” (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

„Despre un om zgârcit: la acela nu-i apucă şoarecele sfărmitura de pe masă” (R. Simu, Trans., c. Orlat).

Despre morţi: „Ce apucă pământul, lesne se uită” (I. Călugăreanu, Tecuci, c. Movileni).

Din Iordachi Golescu (Conv. lit., 1874, p. 71): „Ai apucat pisica de coadă, învârteşte-o să nu te zgârie = pe vrăjmaş când îl supui, să te îngrijeşti de el”.

Proverb juridic: „Până nu apuci pe cel drept, cel strâmb nu iese” (Pann, II, 30).

Despre cei nenorocoşi:

„Ce apucă, Se usucă”.

(Hinţescu)

Pentru francezul „ote-toi de la que je m’y mette”:

„De ar muri socrul la să-i apuc locul”.

(Pann, I, 103)

Cu acelaşi sens: „De ar muri moşul, să-i apuc toiagul” (Ibid.).

Doina Floricica:

„Din mână dacă m-ai pierde, Cine o să te dezmierde? Cin-o să-mi apuce locul să-şi ferică norocul?”

(Alex., Poez. pop.2, 278)

„A apuca cap de furie = trouver un point de depart”:

Cantemir, Chron. II, p.17, după ce citează un pasagiu din Iornandes, urmează: „de aice vor unii să apuce cap de

furie şi să arate că aceşti ostrogothi rămaşi să fie lăcuit pre locurile Dakiei”.

Altă locuţiune arhaică: „apucă ca caia maţul” (Cantemir, Chron. II, p. 8) = „sans discernement”.

G.D. Teodorescu, Proverbe, p. 83: „Românul zice: pentru asta aşi pune mâna-n foc! sau: nu pot să-mi pui mâna-n foc pentru dânsul! În Moldova se-ntrebuinţează cu acelaşi înţeles expresiunea: apuc foc cu gura! iar în Muntenia: iau foc în gură”.

În loc de „apuc cu gura”, în graiul vechi: „apuc cu rostul”, literalmente „cu 202 ciocul”, „rostro”, ceea ce este mai potrivit.

APUNE

Dosofteiu, 1680, ps. XLIX:

„... drep-ce tu poveşteşti îndereptăriile „... quare tu enarras justiţias meas, et miale şi apucu liagia mia cu rostul tău?” a’s s u în is testamentum meum per os tuum?”

unde la Coresi, 1577: „primeşti zisa mea”, iar la Silvestru, 1651: „Î a! legătura mia”.

„A apuca pe-amânele = a se sili să ia care mai de care”.

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 375): „pe vremea aceea era bine să fii harabagiu în Târgul Neamţului, că te-apucau pe-amânele”.

„Cât apucă piciorul = în fuga mare”.

Alexandri, Românii şi poezia lor: „Cui nu-i place să vadă alergând pe un şes întins o poştă românească cu opt cai? Caii aleargă cât le apucă piciorul”.

În agonie, i se pune bolnavului o luminare în mână. Aşa fiind obiceiul, nu e bine să moară cineva fără luminare. De aci, în balada Corbea:

„Arnăuţi că trimitea Pe roşul a-ncăleca; Dar cine-l încăleca, La pământ trântit cădea: Lumânare n-apuca”.

(G.D.T., Poez. pop, 530)

„Când cineva se sileşte la mâncare, zice: apuc ce-oi apuca, şi fug la treabă”. (I. Rugescu, Iaşi, c. Bădeni).

Între locuţiuni proverbiale, se mai aude în popor:

„Parcă a apucat pe Dumnezeu de picior!” când arată

cineva o bucurie necumpătată sau când se îngâmfă deodată, crezându-se prea mare, prea fericit etc.

„Te apuc de cuvânt” = să nu uiţi ce spui; să te ţii de vorbă.

„Îl apuc de scurt” = stăruiesc să facă fără zăbavă sau fără şovăire.

„Apuc pe cineva de ochi” = vreau să-l fac a crede ceva ce nu este.

Îndreptarea legii, 1652, p. 256: „De va apuca ceneva călugăriţa cu de-a sila, sau slujnica de stăpânu-său, sau altă muiare dă vreunu’ omu’, şi se va arăta viaţa ei cea de întâi bună şi curătă, acela.40 de zile să se certe”.

Dosofteiu, 1680, ps. LXX:

„Alergaţu de-lu apucaţ, că nu iaste cine-l izbăvi”.

„Persequimini et comprehend i te cum, quia non est qui cripiat”.

unde la Coresi, 1577: „goniţi şi prindeţi elu”. Dosofteiu, 1673, f. 13 k

„Tupilă s-apuce şi să căpuiască, Pre mişel să tragă-n laţ şi să-l smerească”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 220): „sabiia zavistiii mănunchiu nu are, şi oricine amână ar apuca-o, nerânit şi nebetejit să rămâie nu poate”. 203

APUNE

Nic. Muste, Letop. III, p.17: „l-au îmbrăcat pre dânsul (Dimitraşco Cantacuzino) cu caftan de domniea ţării în locul lui Petriceico-vodă, fiind Împărăţea la Oblucită, şi i-au dat poroncă să strice toate cetăţile de aice din ţară, să nu le apuce leşii cu oşti”.

Zilot, Cron., p. 31: „de mulţi ani intrând supt jugul birului şi al supunerii, şi nemaiapucând arme, cursul anilor şi împilarea ce au avut în toată vremea i-au dezbrăcat (pe romani) de mărimea inimei, care naşte vitejia şi îndrăzneala, şi i-au îmbrăcat cu spaima şi cu frică”.

Beldiman, Tragod., v. 139:

„Unuia îi zboară mâna, pe altul în cap lovesc.
Şi pe altul unde-apucă; moartea cât pot prelungesc”.

A. Pann, Erotocrit II, p. 86:

„Însă amândoi stătură pe cai ca nişte voinici, De care se îmbunară toţi câţi privea, mari şi mici: Apucară alte suliţi, şi s-au repezit pe loc, Căutând să se lovească tot la primejdios loc”.

Balada Mihu Copilul:

„Codrul mi-l lăsaţi, Giugul apucaţi, Că nu sunteţi voi, Nu sunteţi ca noi Oameni de mândrie, Buni de vitejie”.

Figurat: „apuc zborul = prendre l'essor”.

Gr. Alexandrescu, Meditaţie:

„Vara-şi apucă zborul spre ţărmuri depărtate, Al toamnei dulce soare se pleacă la apus”.

„A apuca pe cineva pentru datorii, pentru bir, pentru pagube etc. = a-l trage la răspundere”.

Dr. Polysu: „L-am apucat să-mi plătească = ich packte ihn an, mich zu bezahlen”.

Constantin Brâncovan, 1694 (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 63): „au fost apucat datornicii şi prejupăneasa Mara sora lui Mihai Drosul”.

Acelaşi, 1694 (Ibid., p. 89): „apucându-l Iorga Cauşul pentru aceşti bani ce scrie mai sus, ca să-i dea, şi el neavând banii să se plătească”.

A. Pann, Prov. III, 46:

„Apucase pe ciobanul Paguba să-i împlinească”.

În acest sens, apuc se poate construi cu de: apuc de datorie, apuc de chirie, 204 apuc de pagubă etc.

APUNE

Cântec din Moldova:

„Că te-a zări vreun panţir Şi te-a apuca de bir Şi de pozne ce-ai făcut Din Vaslui şi până-n Prut!”

(Caranfil, Valea Prutului, 1)

„A apuca domnia” sau „a apuca scaunul” este a ajunge la tron prin mijloace piezişe.

Moxa, 1620, p. 376: „după Constantinu apucă Martinu domnita”. Ibid., p. 391: „se ridică unu fecoru a lui Andronicu Duca de adună voinici şi se ispiti să apuce domnita, ce mainte-lu apucă arma şi i se vărsă sângele”.

Zilot. Cron., p. 116: „mişcările Forţei şi ale grecilor fanarioţi, carii vâna demult a apuca şi scaunul Ţării

Româneşti cum apucaseră al Moldovei cu ani mai nainte”.

Din activul apuc „empoigner”, una şi aceeaşi formă „a se apuca” funcţionează în patru chipuri, pe care nu trebuie să le confundăm: 1. ca verb reflexiv, de ex.: „m a apuc de păr”; 2. ca verb reciproc: „ei’s e apucă unul pe altul”; 3. ca verb deponent: „eu în a apuc de cutare”).4. ca verb pasiv: „el’s e apucă = este sau poate fi prins”.

a) Reflexiv: „s empoigner soi-même”.

Costachi Negruzzi, Alexandru Lapusneanul III: „Ah, ce foc simt că mă arde! – strigă bolnavul, apucându-se cu mâinile de pântece”.

b) Reciproc: „s empoigner l’un l’autre”. Balada Mihu Copilul:

„Ianuş Ungurean Mihul Moldovean, De-o parte se duc, La luptă s-apuc...”

Balada Vidra:

„Ei de brâie s-apucară Şi la luptă se luară, Zi de vară Până-n seară”.

Balada Păunasul codrilor:

„Ei de brâie s-apucau Şi la luptă se luau”.

Balada Tudor:

„Ei de brâie s-apuca Şi la luptăse-ncleşta”.

(Marian, Buc. I, 166) 205

APUC

c) Deponent: „a se apuca de = empoigner, ne pas laisser tranquille”. Pravila Moldov., 1646, f. 11: „de va avia neştine un dulău tare şi dârz şi va mânca pre toţu dulăii, şi de se va apuca de vreunu’ dulău mai slabu şi-l va birui”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 13: „Boierii s-au apucat de Stefan Petriceico, ce era clucer mare, fiind bătrân şi boier de ţară, numai să-l rădice domn”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 198: „Constantin-vodă în Moldova domnia cu pace, apucându-se de capul preoţilor să-i înveţe carte”.

d) Pasiv: „se laisser empoigner”. Văcărescu, p. 64:

„Când s-o apuc, zboară; Când stau, se scoboară; Nici va să se ducă, Nici nu se apucă”.

II. Apuc „r a v i r”.

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Apuc. Rapio. Apprehendo”.

Despre oameni lacomi se zice: „apucă ca lupul” (D. Negoescu, Dâmboviţa, c. Pietroşiţa).

„În! ăla e, ştii, ca lupul: umblă numai s-apuce!” (D. Georgescu, Ialomiţa, c. Coşereni).

Varlam, 1643, II, f. 45 a: „să ne oprimu ochii de-a privirea lucruri de curvie, urechile de-a ascultarea cântece lumeşti de iubeşte, mănule de-a apucaria şi de-a prădaria”.

Îndreptarea legii, 1652, p. 360: „atunce-l apucară diavolii de in mănile părinţilor lui şi periră cu dânsulu”. Dosofteiu, 1680, ps. CIII:

„... Ţâncii leilor scâncindu să apuce”. „Catuli leonum rugientes ut rapiant”.

unde la Coresi, 1577: „răcăiia să răpească”.

Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms. În Acad. Rom.), ps. LXXXI:

„Apucaţi pre cel meser şi pre cel mişel diân mănule păcătosului”.

„E r i p i te pauperem et egenum de manu peccatoris”.

206

la Coresi, 1577: „luaţi meserulu şi mişelul”; la Silvestru, 1651: „scoateţi surmanuluu şi lipsitulu”. Dosofteiu, 1673, f. 10 b:

„Dobitoc sălbatic de câmp şi de luncă, Jigânii siriape ce strică ş-apucă...”

III. A. puc „surprendr e”.

Când voim a apăsa asupra elementului de „ceva neaşteptat”, se zice: apuc fără veste.

APUC

Pravila Moldov., 1646, f. 89: „de va lua bărbatul pre muiare numai cu voia sa, ce să dzice să o apuce fără de viaste cu arme sau şi fără de arme”.

Când e vorba de a prentâmpina pe altcineva, se zice: apuc înainte, o expresiune care se întrebuinţează mai adesea într-un alt sens, după cum vom vedea mai jos. Biblia Lui Serban-vodă, 1688, f. 625 (Iudith. VII, 17):

„Şi s-au rădicat tabăra fiiloru lui Amonu şi împreună cu ei 5.000 den fiii lui Asuru, şi s-au tăbărât în vale, şi au apucat înainte apele şi izvoarăle apeloru fiiloru lui Israilu”.

„Et promoverunt castra filiorum Ammon, et cum eis millia quinque filiorum Assur; et castrametati sunt în valle, et praeoccupaverunt aquas et fontes aquarum filiorum Israel”.

Mai obicinuit însă se întrebuinţează simplul apuc.

A. Pann, Prov. I, 108:

„Şi-n sat la zapciu se duce, Grăbind din somn să-l apuce”.

Balada Codreanul:

„Vreun creştin de-l întâlneam, Averile-i împărţeam: Cu doi cai de-l apucam, Unu-i dăm, unu-i luam”.

I. Văcărescu, p. 198:

„Al nostru ceas şi el soseşte; Oricum îl vom apuca, îndrăzneala izbuteşte Cât cu minte vom umbla”.

Dosofteiu, Liturgiar 1674 (Molitve la piatdesiat, f. 115 a): „carele ni-ai spodobit, pre neşte păcătoşu, şi la această dză să apucăm cu ispovedanie şi cu rugă faţa sfinţiei-tale”.

Seapte taine, 1644, p. 17: „Pentru prunculu de se va prileji spre moarte, şi va vrea preutul să-l botedze, şi se va teme că nu-lu va apuca cu sufletu’ să-i cetească molitvele”.

Despre locuţiunea „apuc domni a”, care poate să însemneze: „surprendre le trone”, vezi mai sus.

Cu sensul de „surprendre”, apuc se întrebuinţează mai ales în privinţa boalelor celor năprasnice şi a tot felul de dureri sau suferinţe.

A. Pann, Prov. III, 68:

„Te miri ce îşi fac nălucă Şi frigurile-i apucă”.

207

APUNE

Ibid., I, 121:

„Ei mă venineează cu spirtosul duh, şi pe loc m-apucă tu’s e a cu năduh...”

Balada Năruca:

„Înghiţea de două ori şi-l apuca reci fiori”.

I. Creangă, Capra cu trei iezi (Conv. lit., 1875, p. 341): „Şi boceşte el, şi boceşte, până îl apucă leşin”.

Tot aşa despre factorii cei mitologici ai boalelor, de ex.: „Îl apucă ielele” sau: „Îl apucă din i el e”.

Alexandri, Haimana: „am ajuns a fi nervos de când mă aflu în serviciul statului. Ştii că mă apucă năbădăicele când văd un plic ministerial”.

Între blăsteme se aude: „să-l apuce Rusaliile!” (G. Maior, Tutova, c. Plopana). Tot aşa, ba încă mai pe neaşteptate, apucă pe om moartea. Balada Balaurul:

„Săi, bădiţă ortomane.
Că m-agiunge la ciolane!
Săi, bădiţă, de mă scoate.
Că m-apuc fiori de moarte!”

Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), XVII:

„Apucară-me cursele morţiei”.
„... praevenerunt me laquei mortis”.

unde la Silvestru, 1651: „luară – mă pre denainte”, iar la Dosofteiu, 1680: „Înainte mă să r g u i r a”, şi numai în Biblia lui Serban-vodă, 1688: „apucatu-m-au”.

Moxa, 1620, p. 360: „zicia toţi: până nu vomu vedia faţa împăratului (Tit), să nu ne întoarcemu întristaţi şi mâhniţi; ce-l apucă moartia înainte de vreme, numai ce domni doi ai”.

În acelaşi mod ne apucă frica, spaima, groaza, tot ce ne sperie.

Costachi Negruzzi, Zoe III: „Uneori un tremur fioros o apuca, alteori ridica frumoşii săi ochi spre cer şi suspinând îşi frângea mâinile”.

A. Pann, Prov. III, 67:

„C-un cuvânt, e o nălucă:
S-o vezi, groază te apucă”.

De la Vrancea Sultănica, p. 229: „şi tot răcnea d-o apucau groazele, mai ales când scrâşnea din dinţi şi învârtea sabia”.

Balada Doncilă:

„Dar un p l în sm-au apucat că pe fetele din sat 208

Grea argie au picat”.
APUNE
Despre suferinţe mai mărunte:
„Când mă uit la sânu-i plin, M-apucă dor şi suspin; Când văz păru-i de mătase, Dorul ei tare m-apasă”.
(J.B., 31)
sau:
„Intru-n casă, o aud, şi m-apucă dorul crud”.
(Alex., Pocz. pop.2, 303)
Într-un sens glumeţ:
Alexandri, Florin şi Florica, sc. 1: „de când nu mai am pe nime în capu' meu ca să mă silească la treabă, m-o apucat o sfântă de lene de mi se rup fălcile”. Ca o necesitate fatală, cu voie sau fără voie, ne apucă somnul. Balada Corbea:
„De când, maică, am intrat, Pic de vin n-am mai gustat, Somn nu m-a mai apucat”.
(G.D.T., Poez. pop., 508)
M în i-a fiind privită ca un fel de boală, când vedem pe cineva supărat, mai cu seamă fără temei, zicem cu ironie „l-a apucat!” sau: „iarăşi îl apucă!” ori îl întrebăm în bătaie de joc: „când te-apucă, mult te ţine?”
După boli, dureri, suferinţe sau alte neajunsuri, o mare sferă în care se întrebuinţează apuc „surprendre” sunt schimbările timpului; astfel se zice că: ne apucă ziua; ne apucă noaptea ete., mai ales însă atunci când ne temem de o asemenea apucare.
Balada Chira Chiralina:
„Marfa ce-o avem în curţi s-o băgăm, Căci zi o a ne-apucă, Potira ne-ncurcă”.
(Burada, Dobrogea, p. 110)
Doina Decât ruda şi vecinul:
„Fie noaptea cât de mare, Că tot mică mi se pare: Trece-n grab ca o nălucă, Zi o a – n braţe-i te apucă
(Alex., Poez. pop.2, 356)

Zilot, Cron., p. 33: „zăbovindu-se oareşice şi

apucându-i ziua, i-au văzut unii-alţii...”

Ibid., p. 111: „când se apropie de zio, începând a cânta cocoşii des şi jiganiile temându-se să nu le apuce lumina zilei prin locuri primejdioase pentru dânsele, pe unde ele noaptea umblă de-şi agonisesc hrană, fug de se ascund în vizuini”.

„Primăvara oamenii zic: hai la plug, că ne-a apucat e i o e! r l i-a tot în sat” (P. Mihăescu, Brăila, c. Ceacâru).

Doina Drum la deal:

„Ostenit mereu de ducă, Noaptea-n codri mă apucă...”

(Alex., Poez. pop.2, 277)

Altă doină:

„Noaptea-n drum o apuca, Ea mergea, calea-şi perdea şi-ntr-un râu adânc cădea”.

(Ibid., 49)

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 97: „Or fi călători şi i-o apucat noaptea pe drum”.

În Dolj, în loc de „ne apucă noaptea” se zice: „ne cuprinde noaptea” (N. Guran, Craiova).

Balada Darie şi potira:

„Căci pe mine mă vor duce, Seara ca să nu m-apuce, Sus la locul de pierzare, Locul de spânzurătoare”.

(Marian, Bucov. I, 15)

Cantemir, Ist. ieroglif., p. 253: „Într-acia dzi până în sară călătorind, unde în – tunerecul îl apucă, acolia popasul şi masul îşi făcu”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 54: „apucându-l vremea acolo tăbărât, n-au cutezat să casă”.

Din apuc „surprendre” se desfăşură de la sine-şi apuc „atteindre”, ambele sensuri confundându-se uneori, de pildă:

Nic. Costin, Letop. II, p. 103: „când au sosit boierii la Ţarigrad, n-au apucat pe vezirul acolo, fiind acum ieşit şi purces la Odriiu”.

Balada Blăstemul:

„De mergea ce mai mergea, Greu zăduf îl apuca, Osteneala l-ajungea Şi el, măre, se culca”.

210 (G.D.T., Poez. pop., 438)

APUNE

IV. Apuc „atteindre”.

Sinonim cu ajung, dar numai în timp, anume la viitor sau la trecut, niciodată în spaţiu. Se construieşte cu relativul „de”, cu acuzativul, cu „până”, cu „din „sau „de la”.

1. Cu „de”:

Pravila Moldov., 1646, f. 15: „el va apuca înainte de toţu de va ţinia acelu locu”.

Ibid., f. 92: „apucă de le află firia, şi de-aciia le scoate den minte”.

Miron Costin, Letop. I, p. 240: „Schindir-paşa tot cu acea năvălă au lovit la başca cea den jos, şi îndată au intrat enicerii în başcă; sărit-au leşii de lângă şanţuri şi au apucat de au scos o seamă de pedestrime ce era în başcă, eară mai mulţi au perit”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 13: „Leşii apucase de pusese oaste de a lor prin cetăţi: la Neamţ, la Suceava”.

Ibid., p. 83: „Închisăse pe Rugină sulgerul şi pe Stefan Luca vistiernicul pentru banii năpăştilor în vistierie; ce Rugină apucasă degrabă de întorsăse oamenilor”.

Neculce, Letop. II, p. 267: „Deci el (Dediul spătar) într-o noapte au îmbătat presiimeni, pe străjării ce-l păzia şi s-au slobozit cu o frânghie pe o fereastră din turn până gios şi au apucat de au încălecat pre cal şi cu doi feciori şi au fugit”.

Acelaşi, p. 280: „ (Constantin-vodă Duca) au trimis noaptea un steag de lipcani să ia pe Turculeţ din mâna oamenilor caimacamilor să-l ducă la Iaşi; iar până a mergere lipcanii, Turculeţ au apucat de au scăpat”.

2. Cu acuzativul şi cu „până”:

„Între jurăminte: să n-apuc Pastele! să n-apuc Crăciunul!” (G. Poppescu, Ialomiţa, c. Broşteni-Noi); iar ca blăstem: „să nu apuci.”, să nu apuce...”

Cu acelaşi sens: „să n-apuc până la.”, după cum se zice: „să n-a u n g până la”.

Dr. Polysu: „bolnavul n-apucă până mâine = der

Kranke erlebt nicht die Nacht”, ceea ce şi mai bine se exprimă prin acuzativ: „bolnavul n-apucă ziua de mâine”.

Tot noţiunea de „atteindre” este atunci când, vorbindu-se despre un om din trecut, de care nu mulţi îşi mai aduc aminte, dar care ne fusese cunoscut întrucâtva, noi zicem: „l-am apucat încă”.

ţipescu, Opincaru, p. 58: „Taica, bietu’ – că voi nu l-aţi apucat – era rumân dă 88 dă ani fără doi”.

Ibid., p. 182: „Nevoia duce pă rumân mai mult cum nu vrea iel. Cum a fost şi i să-ntâmplă răposatului Barbu Pisău – că parcă ştii, or l-ai apucat? – ţăran dă la munte, d-încolo”.

De asemenea se poate zice: am apucat un lucru, am apucat un obicei, am apucat un port, când e vorba despre ceva vechi, care nu se mai întrebuinţează.

Miron Costin, Letop. I, p. 28: „chivere, care am apucat şi eu şi la boierii ţării noastre”.

Pravila Moldov., 1646, f. 59: „cine va îngropa pre mortu’ ce va fi otrăvit, şi nu va socoti toate lucrurile şi obyceele ce s-au apucată într-acel locu de să fac, face prepusu cum să-l fie el otrăvitu”. 211

APUNE

Proverb:

„Fiecare cum apucă, Astfel trebuie s-o ducă”.

(Pann, I, 72)

A. Pann, Prov. II, 12:

„Prea mult e răzgâiat:

El de vorbă nu se bate, ţine ce a apucat”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 217: „le spuneau câte în lună şi în soare: ba de turci, ba de tătari, ba de calmuci, ba de căpcăunii cu două guri, ba de muscali, ba de nemţii cu coadă; mă rog, din câte omul apucă şi vede, aude şi nu uită”.

Se zice mai ales: apuc din bătrâni etc., în graiul actual mai adesea: apuc de la.

3. Cu „din „şi „de la”:

Act moldovenesc din 1656 (A.I.R. III, p. 233): „nic l-au ţănut (acel sat) Stoaan uşerâul nic dănăoară, ce l-au

apucat încă den părinţii lor c-au fost domnescu până la Stefan-vodă Tomşea”.

Altul din 1657 (Ibid., p. 238): „să caute acei oameni buni cu sufletele lor cum or şti cu dreptul de rândul acelui sat Mihalcâul, a cui au fost, şi cum au apucat ei din moşii lor şi din părinţii lor”.

Cantemir, Chron. I, p. 292: „pre malul Oltului să să fie văzând nişte temelii ca de cetate, cărora ţăranii de pre acolo lăcuitori, din bătrânii lor apucând, le zic Curţile lui Ler-împărat”.

Acelaşi, Ist. ieroglif., p. 25: „Povestea Vidrii noi Brebii din moşii-strămoşii noştri aşa am apucat-o, aşa o mărturisim şi aşa o întărim”.

Neculce, Letop. II, p. 203, vorbind despre o tradiţiune istorică: „letopiseţul de aceasta nu scrie nemică, eară oamenii aşa vorbesc că au apucat unii dintru alţii”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 9: „Părul lins, cu unde albăstrui, îl poartă-n tâmple; aşa a apucat de la mă-sa şi mă-sa de la mă-sa; obicei adus de pe obârşia Ialomiţei”.

Când însă apuc se construieşte cu o locuţiune infinitivală, noţiunea de „atteindre” se pleacă către acea de „commencer”, fără totuşi ca trecerea să fie deplină.

De aci:

V. Apuc „commencer”.

Exprimă ceva mijlociu între încep şi ajung, astfel că adesea e aproape peste putinţă a deosebi nuanţa cea hotărâtă. A. Pann, Prov. II, 83:

„Ca două oauă când s-aleargă Şi a se ciocni apucă, Un din ei o să se spargă 212 Şi trebuie să se ducă”.

APUNE

Ibid., III, 79:

„Văzând dar ovreiul, stând, se socoti cu înşelăciune dulap a-nvârti; Apucă şi zice unui alt hamal: Voinice”.

ţipescu, Opincaru, p. 27: „Uni ţi] dulăi, măgulitori, lingâriţi domneşti, nici n-apucă să se crape bine dă ziuă şi merg la domn cu zâmbietu prefăcut, cu ochi ţi] plecaţi, cu trupu-mlădiiat către la pământ, şi-i toacă la urechie domnului câte ale toate”.

Doina lui Petreanu:

„N-apucai să-mbuc o dată, Ciocoiul îmi face plată Şi mă le la schingiuit că nimic nu i-am cosit”.

(Alex., Poez. pop.2, 259)

Moxa, 1620, p. 376: „domni numai unu anu şi nu apucă să facă ceva ca să se cunoască”.

Pravila Moldov., 1646, f. 1: „de va fi apucat celălalt să fie semănat pământul”.

Ibid., f. 37: „cela ce se va svătui să ucigă pre vreun diregătorâu de la vreun târgu, şi de nu va fi apucată să facă moarte, să nu să certe ca cela ce suduâaşte domniia, îară numai să i s-a taie capulu”.

Miron Costin, Letop. I, p. 257: „Au căutat Radul-vodă la boieri şi le-au zis: au un v-am spus că acest om de boierie nu este? fără către dânsul au zis: eu, măre, încă pe boierie n-am apucat a-ţi zice; şi aşa au zis armaşulul: iei gărbaciul! şi au pus de i-au dat 300 de toiege”.

Act moldovenesc din 1680 (A.I.R. I, p. 140): „ne-am învoit şi ne-am aşezat tot pre această tocmală să ţie dumnâalui locul de la mine carele scrie mai sus, şi eu să ţi-au locul acesta pre lângă locul mieu, gâumătate de locul Cautei ce-i despre femeia lui Antimiia; şi eu n-am fost apucat a face zapis ca să hie de credinţă”.

Constantin Brâncoveanu, 1695 (Cond., ms. În Arh. Stat., p. 177): „pentru că lui întâmplându-i-se moarte degrab, n-au fost apucat să lase şi să dea danii şi mile”.

Neculce, Letop. II, p. 232: „ (Antonie Rusăt) zidit-au şi la mănăstirea Sfântului Sava zidul împregiur, ce n-au apucat să-l istovească”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 34: „Doamna Ducăi-vodă venise la Focşeni ca să meargă şi ea la Domneşti, ce n-au apucat a trece, că cată şi au venit perirea”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 8: „şi acolo la Leva au bătut nemţii pre turci şi i-au răsipit, că n-au mai apucat să dea ajutor vezirului”.

Zilot, Cron., p. 25: „n-au apucat să-i căpătuiască pă toţi”.

Ibid., p. 49: „s-au sfătuit cu ministrul fii-său Grigorie

Beizadea şi au luat sfat foarte – n-ar fi mai apucat să-l facă!”

Caragea, Pravila, 1818, p. 5: „Orice lucru nu este al nimunui, acela să face al celui ce va apuca să-l ia înainte”.
213

APUNE

Costachi Negruzzi, Alexandru Lăpuşneanul III: „Puţini care scăpară cu viaţă, apucând a sări peste ziduri”.

Acelaşi, O alergare de cai III: „m-am culcat, însă de abia apucasem a adormi, şi un vis fantastic veni şi-şi puse asupră-mi nebrele sale aripi”.

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 20: „abia apucaseră să ia în gură şi s-amestece”.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 185):

„Parcă dracul vrăjeşte, de n-apuc bine a scăpa din una şi dau peste alta. Se vede că m-a născut mama într-un ceas rău”.

Doină oltenească:

„Frunză verde măr creţesc, Stau în drum să mă gândesc: Ce s-apuc? ce să muncesc, Pâinea să-mi agonisesc?”

(Alex., Poez. pop.2, 285)

Sub forma reflexivă, apuc „commencer” capătă nuanţa de „s y prendre”, pe care uneori o are şi sub forma activă, de ex. la A. Pann, Prov. III, 60:

„Dacă e aşa, răspunse bărbatul ei, bine dar, Apucă de te găteşte, şterge-ţi ăl cojoc murdar”.

unde însă poate să fie o disimilaţiune sintactică pronominală, în loc de: „te apucă de te găteşte”.

VI. Mă apuc „s y prendre”.

În acest sens, alături cu noţiunile de ajung şi de încep, ba mai pe sus de ele, figurează noţiunea de încerc, care exprimă căutarea sau găsirea unui mijloc de a face ceva.

Fabula lui Donici:

„Racu, broasca şi o ştiucă într-o zi s-au apucat De pe mal în iaz s-aducă Un sac cu grâu încărcat”.

Proverb: „Când te apuci la vreo treabă, n-o lăsa fără ispravă” (Pann, II, 48).

„A se apuca de sănătoasa, uneori sub forma activă: „a apuca să îl a – t o a s-a”, înseamnă, „a fugi”.

Dionisie Eclesiarh, Cron. (Papiu, Monum. II, p. 177): „Mavrogheni prin cercetare văzând cum că nemţii fără apestire vor să intre în ţară şi ordii de oaste a mai face nu putea, că turcii se spăimântase de popara nemţilor, s-au apucat de sănătoasa, măcar că-i era cam ruşine, dar ruşinea au dat-o într-o parte şi au trecut Dunărea”.

Ibid., p. 179: „s-au apucat de sănătoasa la fugă, nemaistând de a sc. 214 împotrivi cu război”.

APUNE

Ibid., p. 213 (CFR. 206, 208): „văzând nevoia, au ieşit din cetate pe supt cumpăt cum au putut, şi au apucat sănătoasa de au răsmat-o la cetatea Buda...”

Urechie, Letop. I, p. 120: „ei nefiind tocmiţi de război, nemică de arme nu s-au apucat, ce de fugă”.

Ibid., p. 153: „ (Albu-Sultan) s-au suit păn la Serbanca, den sus de Stefăneşti, şi s-au apucat a prădare ţeara”.

Ibid., p. 95: „şi măcar că să află şi de alţii însemnate lucrurile Ţării Moldovii, apucatu-m-am şi eu a scriere începătura şi adaosul, mai apoi şi scăderea care să vede că au venit în zilele noastre”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 315): „la aceasta uleul cu ochii a clipi şi din grumazi a adii începu, dulăii coada între picioare şi urechile pe spinare a-şi ciuli se apucară...”

Nic. Costin, Letop. II, p. 24: „această toată cheltuială s-au apucat Duca-vodă să o scoată tot din spinarea ţării”.

Balada Niţă şi Petru:

„Turcul vesel s-apuca Galbenii a număra, Iar nevasta suspina”.

(Pompiliu, Sibii, 60)

A. Pann, III, 83:

„S-apucară să mănânce, vorbe vesele spuind, şi cu în zâmbite feţe unii la alţii privind”.

Ibid., I, 66:

„Dând băiatul socoteala, ei pe loc s-au apucat Şi fieştecare mâna în buzunar au băgat”.

Mai adesea se construieşte cu genitivalul „de”.

Îndreptarea legii, 1652, p. 291: „De se va apuca neştine de vreo curătură striină părăsită, să fie mărăcinoasă şi plină de pădure, de aceasta de vreme ce se va afla că iaste a altui lucrătorâu, atunce pentru truda ce va fi pusu acolo de o va fi curăţitu, trei ani să se hrănească cu roada ei”.

A nu şti sau a nu avea de ce se apuca = manquer de ressources; a se apuca de ale sale = revenir a ses propres affaires.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 247: „având mare trebuinţă de bani ca să dee la Poartă pentru domnie, fiindcă din ţară ieşia banii cu greu, şi încă nu putea cuprinde cu banii ce ieşia nevoile ţării, şi datoriea se înglotia, semira de ce se va apuca”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 27: „unii s-au făcut oameni răi şi tălhari, de mare nevoie ce le era asupră, că nu mai avea de ce se mai apuca”.

Ibid., p. 32: „Duca-vodă de la Trotuş au tras la Domneşti la casele soacră-sa a doamnei Dabijoaei, şi s-au aşezat acolo, şi aştepta di zi în zi să meargă la Iaşi să se apuce de ale lui”. 215

APUNE

A se apuca de lucru în genere:

Cantemir, Ist. ieroglif., p. 169: „Muştele dar, ca nişte lighioi spurcate, mojicoase şi în seamă nebăgate, lasă-le să îmble, iară noi de lucrul început apucându-ne, la sfârşit a-l duce nevoitori să fim”. A. Pann, Prov. I, 19:

„Nu-mi venea să şez în casă, Nici de lucru să m-apuc...”

Alexandri, Scara mâţei, sc. 3: „Ei, de-acum, Mărinaş dragă, destulă vorbă, şi mi te apucă de lucru”. Balada Movila lui Burcel:

„La tătari că mă dusei, Un plug mare că prinsei, şi c-un bou îl îngiugai Şi de lucru m-apucai”.

A se apuca de vreo meserie anume: Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 285:

„Aceasta de nu le vine Şi vor să trăească bine, Apuce-s de băcălie, Că-i mai mare boierie”.

Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„Plugariul cu hărnicie s-apucase de arat Pământul ce era încă d-al său sânge rourat”.

Colinda Plugul:

„Şi curând s-a apucat
Câmpul neted de arat
În lungiş
Şi-n curmeziş;
S-a apucat într-o gioi
C-un plug cu doisprece boi”.

(Alex., Poez. pop.2, 387)

A se apuca de război, de vrajbă, de duşmănie etc.

Nic. Muste, Letop. III, p. 58: „ (Carol XII) se apucasă de războiu’ din casele de unde şedea el, să nu se dea turcilor să-l ducă la Ţarigrad”.

Neculce, Letop. II, p. 321: „Svezii au purces să se suie în vărvul dealului Cernăuţilor să se apuce de b a t a e, ce văzând că este mulţime de oaste, nu s-au mai putut apuca de b a t a e”.

În Pravida Moldov., 1646, f. 37: „această vrajbă ce s-au apucată cu acel omu’ 216 domnescu, nu s-au apucată de cându au fostu cu slujbă domnească, c-au fostu mai

APUNE

de mult” învrăjbiţ, drept aceia l-au suduit.”, construcţiunea: „vrajbă ce s-au apucat cu”. este un caz de atracţiune sintactică în loc de: „vrajbă de care s-au apucat cu”.

Tot aşa în îndreptarea legii, 1652, p. 39: „această vrajbă ce s-au apucat cu acelu omu’ domnescu, nu s-au apucată de cându au fostu cu slujbă domnească, c-au fostu mai demult învrăjbiţi”.

A se apuca de vorbă:

A. Pann, Prov. II, 8:

„Că ei dacă s-apucară de vorbă şi de lung sfat.

De sluga lor îşi uitară că slujeşte nemâncat”.

Ca arhaism juridic, este interesantă locuţiunea: „a se putea apuca de lege ca să jure”, care ne întâmpină foarte des în Condica Logofeţiei de sub Constantin Brâncoveanu (ms. În Arh. Stat.) cu sensul de „jusjurândum dare” sau „jurejurând-o stare”.

Iată câteva pasage:

p. 94: „am dat domniia mea Radului Ştirbeiu lege ţărăi cum să jure el împreună cu frate-său Constandin vei clucer şi cu vărusău Cernica biv vei armaş, de către boiarinul domnii mele Serban vei comis, că n-au luat nic un ban de la soacră-sa Ilinca vorniceasa pentru această moşie Negrenii; dec jurând într-acestaş chip, el să-şi ţie moşiia, şi fiind ispravnic la jurământ sluga domnii mele Haivaz vei portar, şi după judecata domnii mele; iar Radul Ştirbeâu el nic cum nu s-au putut apuca de lege ca să jure cu aceşti boaari ce scriu mai sus”.

p. 203: „domniia mea vrând ca să descoapere lucrul, să nu să facă acestor oameni împresurare de rumănie, domniia mea am judecat cum să jure Oftat şi nepotu-său Nistor cu 6 megiâaş lângă dânşii, cum nu săntu rumăni mănăstirii, ce săntu oameni slobozi megiâaş şi bărseni den Ţara Ungurească; dec aceşti oameni nic cum nu s-au putut apuca de lege ca să jure, ce rămâind ei de judecată”.

p. 246: „domniia mea am judecat împreună cu tot boaarii cei mari ai divanului domnii mele, cum să jure Mihail Săpunarâul cu doi oameni lângă dânsul străini, anume Stancul Bujori Radul sân, în sfânta beserecă cu mâinile pe sfânta evanghelie, cu sufletele lor, cum când au cumpărat Iane aceste vii n-au fost prea ştirea lor, nic prea ştirea rudeniilor lui, nic n-au ştiut până acum, dec jurând într-acestaş chip să aibă a întoarcerea lu’ Iane banii înapoi şi să-şi ţie ei viile, iar neputând jura să-şi ţie Iane viile cu bună pace, precum le-au cumpărat şi după judecata domnii mele; iar Mihail cu rudeniile lui ei nic de cum nu s-au putut apuca dă lege ca să jure, ce au rămas dă lege şi dă judecată”.

În „m a apuc” se apasă asupra omului însuşi ca

instrument de a face ceva: „apuc pe mine pentru a –”; înlăturându-se elementul reflexiv, avem în vedere mai ales ţinta instrumentalităţii: „apuc drumul cutare” sau „apuc spre”. Ambele nuanţe sunt atât de apropiate, încât lesne se pot confunda, bunăoară în următoarea doină:

„Stau în codru şi gândesc.
Ce să fac ca să trăiesc?
Să m-apuc de plugărie.
Ori s-apuc în haiducie?”. 217

APUNE

VII. A puc „s-acheminer”.

Prin francezul „s-acheminer” nu se traduce tocmai bine acest sens al românului apuc, care în fond este tranzitiv, ca în „prendre” când îi urmează „le chemin”, „la direction”, „la ligne” etc.

Poenar-Aaron-Hill: „Prendre le chemin des ecoliers = a apuca drumul cel mai lung”.

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 57: „Chiajna, în fruntea oştirei sale, apucă drumul înapoi către Bucureşti”.

Basmul Tinereţe fără bătrâneţe (Ispirescu, Legende, p. 4): „şi apucând calea către răsărit, s-a dus, s-a dus trei zile şi trei nopţi”. A. Pann, Mos-Albu I, p. 66:

„Din voi fiecare câte un drum apucând
Şi în trei părţi ale lumii tot-d-odată toţi plecând”.

Balada Voina:

„Eu trebuie să mă duc, Cale lungă să apuc”.
(Pompiliu, Sibii, 76)

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 229: „de miniştrii măriei-tale nu suntem mulţămiţi, căci n-apucasă drum bun”.

De aci, lăsând „drumul” sau „calea” în subînţelegere, simplul apuc” înseamnă „prendre telle direction”. Construit cu sp r e:

Zilot, Cron., p. 99: „iar vezirul cu Murahazi şi beizade Dumitraşcu Moruz abia scăpând, apucară spre Sumla”. Pann, Prov. III, 108:

„Spre Giurgiu a apucat, şi fugi! fugi! pogoară! urci!”

Balada Iordachi al Lupului:

„Şi de drum să ne cătăm, Spre Bugeac să apucăm, Pe hanul să-l rădicăm”.

Construit cu „în”, mai rar cu „l a”: Doină oltenească:

„În noaptea santei Mării S-au vorbit vreo trei copii S-apuce-n codru de tei, Să cerce de-s voinicei”.

(Alex., Poez. pop.2, 289)

sau într-o doină haiducească:

„Şi s-apuc în codrul mare, Pe când mugurul răsare”.

(Ibid., 312)

Balada Holera:

„Şi pe cal încăleca, Drumul la vale-apuca, Apuca-n călătorie să facă negustorie”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 16: „Ruptu – s-au şi podul pre Nistru de năvală; câţi au apucat în cela capăt de pod, aceia au hălăduit, fugind la Oameniţă”.

I. Văcărescu, p. 48:

„Cu totul m-am prăpădit, Minţile mi s-au smintit: Ies din casă să mă duc, Nu ştiu încotro s-apuc”.

I. Creangă, Stan Păţitul (Conv. lit., 1877, p. 21): „nu mai ştia ce să facă şi încotro să apuce.”; şi mai jos (p. 22): „a dat (dracul) poroncă tuturor slugilor sale ca să apuce care încotro a vedea cu ochii, şi pretutindene, pe mare şi pe uscat, să vâre vrajbă între oameni”.

Balada Mierla şi sturzul:

„Eu de gura ta Şi de-a maică-ta, Unde să mă duc? Încotro s-apuc?”

(Burada, Dobrogea, p. 129)

Apuc „s-acheminer”, fie cu acuzativul, fie în construcţiune prepoziţională, e foarte des la cei vechi în descrieri topografice.

O hotărnicie moldovenească din 1644 (A.I.R. I, p. 87): „am inceput de la petrile-albe în stânca ca mare, şi pogori suptu piscul în dreptul locului în matca părăului ce vine despre bărcul, şi de acolo dreptu în groapa-mălaâului ce iaste în dreptul guri valii Căcaci, şi de acolo suptu margine în capu’ chicorului din mijloc lângă mocirla Căcaţii într-o

moviliţă care îaste suptu gropa-boului alăture cu vale Căcacii, şi acolo s-au făcut boor într-un ugastru lângă cel vechi, şi apucă chicorul din mijloc la dealu în pădure până îasă în făntăna lui Vărlan, şi din făntăna lui Vărlan în dreptul locului în făntăna Rogozăi, şi din făntăna Rogozăi în lacul-porcului, şi din lacul culmea dealului Bănilă până într-un stejar unde am aflat boorul vechi, şi de acolo tot culmea în os păn-tr-un plop întru carele am aflat boorul vechi şi păn în bălcul lui Balhic, şi apucă chicorul din mijloc şi pogoară în gura părăului-răchiţii, şi apucă 219

APUNE

părăul în os pan în mitoh şi până în marea Almaşului în su's şi iasă în gura drumului".

Grigorie Ghica, 1753 (Cond. ms. a Vierosului, 1780, în Arh. Stat., f. 221): „moşiia Căpăţâneni despre Corbeni apucă din apa Argeşului spre apus pre vzruga din sus de cireş pen pietri pre lângă sălaşul popei, şi apucă vâlceaoa în sus".

Act oltenesc din 1775 (Cond. ms. a Govorei, nr. 1, în Arh. Stat., p. 334): „am mersu dreptu în nucul costeliv, care îaste în matca Orgovii-seci, şi de aci dreptu în piâatra care îaste (sic) să hotărăşte 3 hotare, însă hotarul Siliştenilor i hotarul sfintei mănăstiri i hotarul Dedoviţa al dumnealui căpitan Mihai Stucă, şi din piâatră au apucat matca api în o spă lângă drumul bătrân până în gura Orgovii-seci".

Construit eu pe:

Doina Lena:

„Apucai pe drum la vale S-agiunsei pe Lena-n cale".

(Alex., Poez. pop.2, 237)

Balada Inelul şi năframa:

„El pe cal a-ncălecat Şi pe drum au apucat".

Balada Vulcan:

„Făcea mă-sa cum zicea, în calic îl prefăcea, El pe uliţe-apuca Crâsmele de le cerca".

Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. II, se.17: „Dacă nu te-aş iubi, nu mi-ar păsa nicidecum să te văd apucândă e cărări unde nu trebuie să calce piciorul unei fete".

În descântece:

„Şi apucai pe cale Pe cărare”.

V. Descântec.

Apuc lucrul spre:

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 25): „mai multă sfadă şi voroavă strânciunată s-ar fi scornit, şi mai multă oeară s-ar fi lucrat, de n-ar fi fost Brebul lucrul cu un caz mai înainte spre descoperirea adevărului apucat”.

Apuc d-a l u n g:

Pann, Prov. II, 90:

„Eu vrând să caut comoară şi-n deşert să nu muncesc, 220 Cumpărai o moşioară.

APUNE

Dorinţa să-mi izbândesc, şi o apucai d-a lungul”.

În balada Dolca, ciobanul către cânele său:

„Înainte să apuci Şi la furi drept să mă duci, Pe urmele oilor, Prin pajiştea florilor! Dolca vesel se scula, Câmpul d c-a lung apuca. Botul prin iarbă vârând, Urmele tot mirosind”.

Apuc e! în p i i:

I. Creangă, Amintiri din copilărie (Conv. lit., 1881, p.10): „dac-ai sta să faci voie rea de toate, zău ar trebui de la o vreme s-apuci e! în p i i”. Cu acelaşi sens, apuc în lume: Cântec din Ardeal:

„Cucul cântă, mierla zice:
Nu-ţi bea banii, măi voinice.
Că ţi-i carul tot stricat.
Şi plugul neferecat.
Şi pământul nelucrat.
Iar tu-n lume-ai apucat!”
(Familia, 1884, p. 601)

Apuc pe uşă: Pann, Prov. I, 20:

„Sare îndată cu berea S-apucă pe un şi – afară”.

Apuc altă vorbă:

Hristachi Pitarul, Istoria lui Mavroieni (Buciumul, 1863, p. 28):

„Acum dar să mai lăsăm, S-altă vorbă s-apucăm”.

Apuc înainte:

Neculce, Letop. II, p. 270: „mergând veste la Poartă că au murit Cantemir-vodă, Brăncovanul-vodă, domnul muntenesc, au apucat înainte şi au isprăvit domnia lui Constantin săn Duca-vodă celui bătrân”.

Costachi Negruzzi, Sobieski: „au trimis pe loc pe Căpitanul Turculeţ c-o strajă de călăreţi, care, apucând înainte, au scos toţi oamenii de prin sate”.

ţipescu, Opincaru, p. 29: „Meseriiaşi streini au apucat înăinte la ai noştri, şi uni ţi] câştigă şi se rumenesc, alţi ţi] pierd şi să-ngălbinesc”. 221

APUNE

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XXVII, p. 14: „nu aştepta prejudele gloateei să răspunză, ce apucă înainte de zise lui: nu te teme”.

I. Ruset, Zgârcitul, de Molière (Buc., 1836), p.10: „de aceea apucai înainte, ca să nu te mai încerci să mă înduplеci”.

I. Creangă, Capra cu trei iezi (Conv. lit., 1875, p. 339):

„— Pot să am nădejde în voi?

— Să n-ai nicio grijă, mămucă, apucară cu gura înainte cei mai mari”.

Din apuc „prendre une direction” se desfăşură de la sine-şi în a apuc „s engager”, când direcţiunea se răsfrânge mai cu dinadinsul asupra celuia ce o ia.

VIII. Mă apuc „s engager”.

Neculce, Letop. II, p. 258: „Cantemir-vodă n-au ţinut parola, cum s-au apucat când l-au pus domn să omoare pre Iordachz Rusăt”.

Acelaşi, p. 363: „Mai cerşut-au turcii Azacul, şi s-au apucat moscalii să-l dee cu tot venitul şi hotarul lui”.

Ibid., p. 233: „pe Stolnicul Constantin îl credea Duca-vodă, că-i era cumnat şi-s e apuca că va întoarce pe frate-său de la Udriiu înapoi, şi aşa au amăgit şi ei pe Duca-vodă”.

Ibid., p. 214: „Constantin Stolnicul s-au agiuns cu o slugă a lui Grigorie-vodă pre anume Ionaşcu Cap-de-

ghindă şi l-au scos mărtur înaintea divanului împărătesc de au mărturisit cum că l-au omorât stăpânu-său Grigorie-vodă fără de nicio vină preconstantin Postelnicul; deci Grigorie-vodă dacă au văzut că mărturiseşte aşa sluga lui, n-au avut ce mai răspunde, că se apucasă pe e a p înaintea divanului că-i este năpaste”.

Nic. Muste, Letop. II, p. 17: „au venit domn ţării Dimitraşco Cantacuzino, ce au fost capichihae lui Petriceico-vodă la Poartă, apucându-se el să strice cetăţile ţării, să nu intre leşii într-însele”.

Act moldovenesc din 1703 (A.I.R. III, p. 269): „Izvod de prezapisul lui Toder Moţoc, cum s-au legat să dea unchiu-mieu lui Murguleţ părcălabul pentru vitele carile zice unchiu-mieu c-au perit pentru pribegiia tătâne-mieu, să se ştie ce s-au apucat Moţoc: că va da doi boi şi doua A vaci”.

Dialog ţărănesc din Moldova:

„— Ci mai faci cumătru Vasile? Tot rău?

— Tot, cumătre! Nu-i mergi spri ghini di feliu. Nu. A mai adus acu o babă, cari s-a apucat că l-a-ndrepta”. (C. Mironescu, Tutova, c. Ibăneşti).

Doina Cucul:

„Ba! în curte-ţi n-oi intra, Slugă nu m-oi apuca, Ci mai bine m-oi ţine cu hrana ce mi-a plăce”.

(Marian, Bucov. II, 75)

De aci: „m a apuc cu cineva pre rămas, mă prind = paciscor, pactum inco, 222 pignore certo” (Lex. Bud.).

APUNE

Un cântec din Moldova:

„Iată mări cum ei beau, Rămăşag că s-apucau: Că celui ce s-a-mbăta, Frumos cap i s-a tăia”.

(Caranfil, Valea Prutului, 34)

Costachi Negruzzi, Cârlanii, sc. 4:

„Terinte: Te-nşeli, cumătre! Ba eu m-aş apuca că dacă cuconaşul ar îmbla, Domnica.

„Miron: Domnica? E, cerce domnului, şi-i vide; mi ţi l-a lua cu prăjina. Dar Voichiţa. ha, ha, ha.

„Terinte: Ha, ha, ha. Dacă ţi-i aşa povestea, pun

rămăşag”.

IX. Particulaztităţi:

1. Este anevoie a clasa în vreuna din rubricile de mai sus pe apuc urmat de partitivul l a, bunăoară într-un cântec satiric din Ardeal:

„Două reţe ş-un răţoi, Să-mi apur. şi eu la boi; Două reţe potcovite, Să-mi apuc şi eu la vite”.

(Tribuna din Sibii, 1885, p. 270)

unde „apuc la boi”, „apuc la vite”, adică „apuc la avere”, înseamnă: capăt puţin ceva.

În acelaşi sens, dar cu o nuanţă morală, deja la Miron Costin, Letop. I, p. 269: „de atunci ceialanţi boieri ce era închişi şi cei ascunşi mai au apucat la suflete cu nădejde de viaţă.”, unde în alte manuscripte (ed. Urechea, t. I, p. 527): „au apucat la suflet” şi „au apucat la fire”.

Tot aci vine locuţiunea poporană: „lui îi apucă mâna la toate”, când cineva se pricepe în multe lucruri măcar câte puţin.

2. Compusul ainte – apuc „prevenir” ne întâmpină la Coresi, 1577, ps. LVIII:

„Dumnezeulu mieu, mesererea lui ainte – apucă-mă”.

„Deus meus, misericordia praeve n i e t me”.

şi aproape tot aşa în Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.): „Dzeul mieu, mesererea lui ainte – apucă-me”. Ibid., ps. LXXVI:

„A în te apucară strajă”. „... anticipaverunt vigilias”.

3. Apuc pe cineva cu făgăduinţe, cu linguşire, cu vorbe: Varlam, 1643, f. 213 a: „cu cuvente bune apuca-i, şi daruri mari le da, şi domnii le uruiia, pentru ca să se leapede de Hristos”. 223

APUNE

4. Forma poetică dapuc, cu el ca în „dalb = alb”, într-o colindă din Ialomiţa:

„Maica de veste prindea, Fiiu în braţe că-şi lua, Cărăruia dapuca...”

(G.D.T., Poez. pop., 26) v. Ajung.

— Capăt.

— Iau.

— Încep.
— Încerc.
— Înhaţ.
— Prind.
— Răpesc.
2APUC. – v. Hapuc.

APUCARE (plur. apucări), s.f; l'infinit. d apuc pris comme substantif: action de saisir, d'empoigner, de ravir etc. „Fapta de a apuca, d-a lua, d-a prinde, d-a pune mâna; prindere de frig, de frică, de spaimă" (Costinescu). Substantivează toate sensurile verbului apuc, dar circulă mai ales ca sinonim cu răpire, pe când şubatantivii apucat şi apucătură au căpătat nuanţe cu totul diferite. Dosofteiu, 1680, ps. LXI:

„Nu nedejdâuireţ prestrâmbătate, şi spre apucare nu dorireţu..."

„Nolite sperare super iniquitatem, et super r a p în a's nolite concupiscere".

unde la Coresi, 1577: „Nu upovăireţi în nedreptate, şi în răpire nu jeluiţi".

Varlam, 1643, I, f. 4 a: „Întru inima vamâşului îmbiria banilor petrece, lăcomiia, strâmbâtatia apucările".

Ibid., f. 274 b: „acolo voru sta înaintea noastră răutăţile hiecâruia de noi, sta-voru nemilostivirile noastre, vrăjmâşiile, apucârile, pradele".

Antim, Predice, p. 84: „să ne ferim, din cât ne va fi putinţa, de curvie, de beţie, de zavistie, de vănzări, de apucări, de năpăşti şi de alte multe ca acestea". v. lăpuc. – 23Apucat.
— Apucătură.
— Pradă.
— Răpire.

2APUCARE, s.f; t. de veter. popul.: phymatose, caux aux jambes. Termen poporan mai obicinuit pentru această boală de vite şi mai ales de cai este apă.

Vinetki Avgi-başa, Cărtecică, Bucureşti, 1806, p. 68 – 70: „O h f a t, care să zice turceşte arpalama, rumâneşte: au luat a p à la picioare, sau din grăunţe s-au vătămat, de

care fieşicare boală voi pune cu leacuri deosebite. Această boală iaste de vânt, de bucate, de orz, din apă, din frig, din osteneală, de răceală."; apoi mai jos: „O h v a t, a p à la cal, adică apucare."; mai încolo: „O h v a t de vânt, adică apucare".

Termenul pare a fi o simplă traducere din polonul „ochwat", care înseamnă „saisissement". v. 5Apă.

APUCAT, – A, adj; le part. passe d a p u e pris comme adjectif: 1. saisi, empoigne, ravi etc.; 2. emporte, violent; 3. ayant pris froid. În primul sens, sinonim cu luat, prins, căpătat, înhăţat etc., adjectivând toate înţelesurile verbului 224 apuc: apucat de pept, apucat de hoţi, apucat de friguri, apucat din somn, apucat

APUCAT

la strâmtoare, apucat pe loc, apucat a-şi ţinea cuvântul, şi altele. Este interesant mai ales sensul al doilea, născut aproape prin aceeaşi trecere logică ca în francezul „emporte" şi-n care cuvântul devine sinonim cu iute, cu aprig, cu năbădăios, cu pornit.

O doină din Bucovina:

„Nu mi-i ciudă de bărbat, Că oricât e de-apucat, Tot se-ntoarce câteodată S-a sa dragoste-mi arată".

(Marian, Buc. II, 18)

În sensnt al treilea, născut din cel dentâi prin subînţelegere „de frig", apucat e sinonim cu r a e i t.

„De a răcit cineva la mijloc, zic că-i apucat" (Preut A. Paraschivescu, Muscel, c. Valea-Mare).

L.M.: „apucat = răcit, de copii".

V. 1Aprig. – 1Apuc. – 2, 3Apucat. – 3Apucătură. – llute.

2APUCAT (plur. apucate), s.n.; le part. passe d a p u e pris comme substantif: rapine, prise. Sinonim cu jaf şi pradă. Corespunde formaţiunii participiale latine „raptus", de ex.: „exr a p t o vivere = a trăi din apucat".

Urechea, Letop. I, p. 144: „Stefan-vodă fiind ca un leu gata de apucat, ce nu-l poate nime îmblânzi şi lui odihna altuia îi părea cu pagubă".

Cantemir, Chron. II, p. 184, despre cumani: „cu

tălhuşaguri şi cu apucatul a trăi era obiciuiţi”.

Locuţiunea „pe apucate” funcţionează ca adverb cu sensul fundamental de „în pripă”, către care se adauge noţiunea de „împrăştiat”: „fac pe apucate = mă pripesc fără şir a face multe”.

„P r e apucate = raptim” (L.M.).

Basmul Sânta Vinere (Zbiera, Povesti, p. 307): „De gobăi, de vacă, de grădină, de nişte semănături, de toate trebuia să grijască tot ea, aşa cât mai că nu găsea timp să caute de copii şi să-şi facă şi ceva de mâncat, da încă de măturat prin casă, de spălat blidele, de zolit cămeşile! Toate acestea le făcea numai pe apucate, când încăpea cu timpul”.

V. 1Apucat. – 3Apucat. – 1Apucătură.

— Grabă.

3APUCAT, s.n.; t. de med. popul.: mal caduc, haut-mal, douleurs convulsives des petits enfants. Altfel zis boala-copiilor şi răul-copiilor, mai având o mulţime de alte numiri poporane, precum: ducă-se pe pustii, zghihuială, alte-alea, năbădăi, stropşitură, a-boală etc. Apucat se zice mai în specie când este vorba de prunci, dar e foarte potrivit şi pentru a p i l e p – s ia în genere, căci termenul ştiinţific vine şi el din grecul epllhptoj „saisi, surprins, posede par le diable”, ceea ce corespunde pe deplin cu credinţa poporană română. 225

APUCAT

„Ţăranii pun sub căpătâiul copilului mic, de la naşterea lui şi până la şase săptămâni împlinite, o carte care se numeşte A v e’s t i ţ a, ca să nu se apropie dracul de el să-l apuce; căci epilepsia o numesc ţăranii apucat sau răul-copiil o r”. (Th. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu).

D.S.F. Marian (Descântece, p. 199) descrie în următorul mod această boală: „un feliu de cârcei de stomah, cari frământă pre copii în nuntru şi-i zgârcesc uneori aşa de tare, până ce-i fac ghiem şi le duc picioarele la gură. Alteori copiii, ce sunt torturaţi de această boală, fac spume la gură, schimbă feliu de feliu de feţe, ba adeseori se schirnosesc, adică li se suceşte vreo mână,

vreun picior, se-ncrucişează, li se strâmbă fălcile, li se slăbesc toate nervele, şi rămân apoi, dacă se-ntâmplă să nu moară, astfel în schimosiţi pentru toată viaţa. Însă cei mai mulţi copii nu pot petrece şi scăpa de această boală uricioasă, ci mai degrabă mor. Răul copiilor îl capătă mai ales din spaimă mare şi când zac mult de altă boală. În limba germană se numeşte această boală F r ei's e.n. În mitricele morţilor am aflat că cei mai mulţi preoţi din Bucovina au înscris-o ş-o mai înscriu încă unii prin F r a's..."

G.D. Teodorescu (Poez. pop., 362 sqq.): „Apucatul sau încleştatul corespunde, la copiii mici, cu colicele. Când pruncul se zvârcoleşte şi plânsul îi este înăbuşit de dureri, babele şi moaşele zic că: e apucat de inimă sau de rânichi; de aceea îl scaldă în apă caldă şi, trăgându-l pe corp cu unt proaspet, îi zic acest descântec:

Eu m-am sculat
S i am plecat
Pe cale
Pe cărare
Pe uliţa mare
La râul lui Iordan.
La fântâna lui Bogdan etc.

După ce descântecul se zice de trei ori în timpul scăldatului, copilul e oblojit cu foi de varză, înfăşat în scutece calde şi culcat ca să înnăduşească. Încleştatul, afară de apucat, se mai cunoaşte şi sub numele de strâns, strânsură, strânsătură, încleştătură..."

V. lăpuc. –! 2Apucat. – 2Apucătură.
— Avestiţă.
— Boala-copiilor.
— Fras.

APUCATE (PE), adv; „a bâtons rompus" (Cihac). – v. 2Apucat.

APUCĂTOR, – OARE, adj. et subst; qui saisit, qui empoigne, qui ravit etc. „Acela care apucă cu iuţeală, care înhaţă cu lăcomie, care ia ceva prin amăgire, care are obicei d-a lua ce nu este al său" (Costinescu). Sinonim cu

jefuitor sau prădător. În antiteză cu darnic. E mai cu seamă des ca epitet al lupului şi al fiarelor sălbatice.

Varlam, 1643, I, f.1 b (Luc. XVIII, 11): „nu sâmtu ca alalţi oameni apucători, nedirepţi.", unde în Noul Testarrtent din 1648: „nu sunt ca alalţi oameni a – 226 h u i t o r i, nederepţi".

APUCĂTURĂ

Ibid., f. 93 a: „avut-ai împâraţi mulţi, Ierusalime! ce acela au foşti râi şi nedirepţi, apucatori şi prădâtori".

Dosofteiu, Liturgiar, 1674 (Molitve de ploe, f.119 a): „tu est milos, îară noi nemilostivi; tu eştu darnic îară noi apucători".

Acelaşi, Synaxar, 1683, mart. 12, f. 30 b: „aceştia ce să ură şi să blastămă cu strâmbulu, măzditorii şi luatorii de mită şi apucătorii, de-şi petrecu cu bişugu adunatu cu vicleşugu..."

Ioan Crisostom, text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 502): „păziţi-vă de proroci mincâunoşi, carii voru veni către voi întru îmbrăcâminte de oi, îară de in lăuntru săntu lupi şi apucatori".

Nic. Muste, Letop. III, p. 18: „Tătarii sunt lupi apucători, pradă, robesc, bat şi căznesc pre creştini".

V. 1Apuc.

APUCĂTURĂ (plur. apucături), s.f; 1. rapine, pincee; 2. faşon, maniere de a y prendre. În ambele accepţiuni se întrebuinţează mai cu seamă la plural. În sensul dentâi e ceva mai puţin decât substantivul apucat.

Costinescu: „Apucătură, aceea cât se apucă, cât se ia, cât se poate lua cu două sau trei degete".

L.M.: „Apucătură, punerea mâinilor, luarea în mână, de ex.: cu o apucătură l-a aruncat în aer".

1. Apucătură „rapine":

Nic. Muste, Letop. III, p. 26: „După robiea Dncăi-vodă, venit-au domn ţării Dimitraşco Cantacuzino cu a doua domnie; iar nimică n-au schimbat firea sa; şi iarăşi lăcomie, şi apucături, şi făcea strâmbătăţi".

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 240: „Ruşfeturi şi apucături nu se socotia câte lua toţi în toate părţile,

sferturi şi dăjdi mari pe toate lunile, şi mai de multe ori îndoite, având pe la ţinuturi oameni greci”.

ţipescu, Opincaru, p. 108: „Cine nu lucrează nimic, şi cel ce trăieşte din jafuri, din jumuleli, din apucături, din înşelări, ăla este trântor”.

2. Apucătură „faşon”.

L.M.: „nu-mi plac apucăturile lui”.

Cihac: „apucături bune, rele = bonne, mauvaise conduite.

I. Ruset, Zgârcitul (Buc., 1836), p. 25.: „d-o mie de ori ţi-am zis, fătul meu, că apucăturile tale nu-mi plac de loc; prea mult te vâri pântre coconaşi...”, unde la Molière: „je vous l ai dit vingt fois, mon fils, toutes vos manieres me deplasent fort; vous donnez înneusement dans le marquis”.

Gr. Grădişteanu, Domnu’ Pursoniac (Buc., 1836), p. 7: „m-am uitat la dânsu o jumătate de ceas bună, ş-atât de bine i-am băgat de seamă apucăturile, încât acum îl cunosc, ca p-un ban rău, ce fel de om este.”; şi mai jos, p. 28: „oamenii cu duh se văd după apucături”; unde la Molière nu se află cuvântul corespunzător.

v.1Apuc. – 2Apucat.

227

APUCĂTURĂ

2APUCĂTURĂ, s.f; t. de med. popul.: 1. crampes d’estomac, douleurs spasmodiques; 2. empoisonnement mercuriel. În primul sens, este un fel de e! r e ei şi se confundă cu apucatul, deşi acesta se aplică mai cu deosebire la prunci, nu la oameni mari; despre cazul al doilea, în care babele atribuie mercuriului luat în beutură bubele sau beşicele ce ies şi se sparg pe corp, v. Argint-viu.

1. Apucătură „crampes”.

Se întrebuinţează mai adesea în asociere cu termenul întâlnitură.

„De a răcit cineva la mijloc, zic că-i apucat şi-i descântă de apucătură şi întâlnitură, trăgându-l şi cu untură de porc negru tăiat la Icnat”. (Preut A. Paraschivescu, Muscel, c. Valea-Mare).

V. Ignat.

— Porc.

„Pentru apucătură se bea buruiana numită rătezătură, feartă cu apă ne-nceputā. Apucătura este când doare tare la stomah; iar când răceşte cineva, zice că l-a apucat în t! l n i tu r a”. (C. Decusară, Tecuci, c. Ţigăneşti).

După un manuscript de Aron Prijbeanu (Tocilescu, Rev. II, t. 1, p. 385), „un descântec de apucătură şi întâlnitur a”:

„Trage baba pă bolnav pă spate cu apă, săpun sau oţet şi untdelemn, şi zice: Strigoaica a găsit uşa casii deschisă, fereastra destupată, focul stins; în dinţi pă (cutare) l-a luat, sângele-i a sorbit, la pământ l-a trântit, cu morţii l-a socotit. Maica Domnului din cer a auzit, în braţe l-a luat, pă masă de argint l-a pus, cu basma de fir l-a şters, oscioarele i le-a dres, junghiul i l-a scos, sănătatea să-l pătrunză pân în os. Strigoaică Moroaică, desfă (cutăruia) de orice rău ai pus pă dânsul, că în piuă te-oi pisa, în moară te-oi măcina, în vânt te-oi arunca, încât norii s-or mira. Desfă-l (pă cutare) de 99 apucături, de 99 în t! l n i tu r i, de 99 aplecături, de 99 deocheturi, de 99 junghiuri, strâns cu ceas rău, tu apucatul e, tu întâlnitule, colţatule, urâtule, grozavule, negritule, ieşi, du-te (de la cutare), din spatele lui, din pieptul lui, spinarea lui, rinichii lui, ficatul lui, inima lui, din zgârciul nasului, din faţa obrazului, că (cutare) nu vă poate purta, nu vă poate cina, adăpa şi plimba. Ieşiţi! du-te peste prăpăstii şi munţi, la fata Craiului-împărat, unde vă aşteaptă cu mese întinse, făclii aprinse, acolo vă este cina, acolo vă e odihna, acolo vă potoliţi, acolo să vă risipiţi, să rămâie (cutare) luminat ca argintul cel curat; eu mă închin cu descântecul Maica Precistă cu leacul”.

V. Întâlnitură.

— Rătezătură.

2. Apucătură „empoisonnement mercuriel”.

„Luminosul creşte în păduri şi fâneţe, în forma cucutei, având flori albe măciulate ca floarea liliacului. Se vorbeşte de bătrâni că această plantă e folositoare pentru

apucătură, adică boală venită din argint-viu dat din duşmănie într-o băutură. Când bubele pe trup încep a sparge, se ia luminosul, se fierbe sâmbătă seara până a nu apune soarele, cu apă ne-ncepută şi fără a vorbi cu nimene, apoi se pune la un loc curat, şi a doua zi duminică, până a nu răsări soarele, bolnavul se spală cu acea apă pe bube”. (N. Ţărcuş, Covurlui, c. Piscu).

„Luminosul”, la dr. Brândză „luminoasa”, mai numit „năprasnic”, „curpen-de-pă228 dure”, „curpeniţă” este „Clematis”, mai ales „Clematis erecta” şi „Clematis vitalba”.

APUNE

O plantă care deja în vechime se întrebuinţa pentru vindecarea a tot felul de bube sau beşici. „La vertu antipsorique de la clematite etait connue des anciens; Pline, Dioscoride et Galien en ont parte. Il est a regretter que les medecins atent laisse tomber dans l’oubli une plante aussi energique”. (Cazin, Plantes medicinalesă, p. 330). v. 1Apuc. – 3Apucat.

— Curpeniţă.

APOI. – v. Apun.

APUITOR. – v. Apunător.

APUN’s. APOI (apus, apunere), vb; se coucher (des astres), se fermer (des yeux); fig.: decliner, descendre; soare – apune, le coucher du soleil. În privinţa soarelui, e sinonim cu asfinţesc şi scapă t; în antiteză cu răsar. Lăţineşte a p – pono = adpono înseamnă „pun lângă”, de unde „culc = colloco”. La macedo-români până astăzi: „să te apuni caplu a teu = pune-ţi jos capul” (Saineanu, Semasiologia, p. 181), adică: „culcă capul”. „Soarele apune” vrea să zică: „le soleil se couche”. Dezvoltarea sensului e foarte uşoară, şi totuşi numai la români l-a căpătat a p p o n o, rel puţin ca verb, căci substantivul apus are paraleluri şi-n celelalte limbi romanice.

Cantemir, Divanul, 1698, f. 4 b: „iarna va lipsi, şi soarele nu va apune, căci noapte nu se va face”.

Costachi Conachi, p. 234:

„Eu iubesc şi arz în pară la răsăritul de soare, şi mă

vaiet când apune că arz încă şi mai tare”.

Costachi Negruzzi, Melancolia:

„Nu bag seamă că dasupră-mi vijelia se stârneşte, Sau că soarele apune, ori că tunetul vuieşte”.

O doină:

„Oliolio, soare rătund! De-ai apune mai curând”.

(Alex., Poez. pop.2, 256)

Alta:

„Am o mândră ca ş-o cruce, şi la lucru n-o pot duce; Dimineaţa-i rouă mare, şi se udă pe picioare; Când apune sfântul soare, Stau ţânţarii să te-omoare”.

(J.B., 425) 229

APUNE

A. Pann, Erotocrit, p. 27:

„Şi cum se arată noaptea şi lumina au apus, fără ca şi mai-nainte la acelaşi loc s-au dus”.

„Când cineva a murit, se zice: i-a apus steaua” (Mironescu, Neamţ, c. Frumoasa).

Cântec macedo-român (Col. ms. Dr. Obedenaru):

„Ah, voi pulî asburătorî, ţi asburaţi pân’ tu niorî, Nihâam să vă apuneaţi...”

= O vous, oiseaux de haut vol, qui volez jusque dans les nuages, descendez un peu...”

Ochii apun când se închid, prin asociaţiune de idei între „lumina” ochiului şi „lumina” stelelor.

Ioan din Vinţi, 1689, f. 119 b: „Acumu toate mădulările trupeşti deşâarte se arată, fiind moarte şi nemişcate şi toate netriabnice: mănule şi picioarele săntu legate, o e h i! apuseră şi audzulu asurdzi, limba cu tăcere să îngrădi”. C. Conachi, p.155:

„Înalţi Dumnezei! Ce văd ochii mei De clipesc ş-apun? Sub chip omenesc Un înger ceresc văd şi se supun”.

Figurat la I. Văcărescu, p. 211:

„Mărirea tinereţii Eu simţ c-o am răpus: De tot lumina vieţii Acuma mi-a apus”.

La Beldiman, Tragod., v. 715:

„Venind, merg cu toţi la curte, pun la cale, sfătuiesc, Argimagzariul la Poartă să se facă rânduiesc, Să arate

starea ţării şi cele ce-au suferit Mila ei să nu apuie, c-apoi sunt toţi de perit”.

Tot aşa se poate zice că: bucuria apune, fericirea apune, înşişi oamenii apun când se apropie moartea.

În sensul din urmă, ne întâmpină forma reflexivă într-un text omiletic din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 644): „căutându îndărătu să vază pre derepţii, de carii se împartu, ce li se voru apune deântre ochi 230 şi nu se voru putea întoarce înapoi”.

apunător

O frumoasă icoană a vieţii de la ţară „când soarele apune”, la Boliac:

„Când soarele apune pe văi şi pe colnice;
Când satul tot se umple de vaci şi de junice;
Când sare viţeluşii şi ugerul e plin;
Când rumene copile, flăcăii numai zale.
Îşi râd cu dinţi de lapte, se trag de mâini din cale.
Îşi spun câte o glumă, îşi iau mărul din sân”.

Ca substantiv invariabil e foarte poporan compusul soare apune „concher du soleil” în opoziţiune cu soare-răsare „lever du soleil”.

Un zapis de vânzare, 1690 (Cond. ms. a Hurezului, 1754, în Arh. Stat., f. 534 a): „vândutu-i-am dumnealui pivniţa noastră de pileatră din Târgovişte cu tot locul cât se va alege şi cu un loc de prăvălie alăturea cu pivniţa, care loc merge în lung din uliţa cea mare spre soare apune până în uliţa care merge pre lângă locul Hrizii Banul”.

Basmul Pici ramură (Stăncescu, Basme, p. 2): „a intrat vrăjmaşul dinspre s-o a – r e – apune şi ne pustieşte ogoarele”.

Alexandri, Legenda ciocârliei:

„Seninul dulce-al zilei, râvnind acea minune, Din soarele-răsareşi pân la soare – apune, Se-ntinde pe dasupră-i cu bolta lui rotundă, Voind să-i fac-un templu în care s-o ascundă”.

unde articulatul soarele-răsare este o licenţă poetică.

De la Vrancea, Sultănica, p. 45: „D-o fi fată, o s-alerge d-a-ncătelea pe la s-o a – re-răsare pân-o vedea pe

dracu’ la soare – aprune…”
„Vântului de la apus i se zice soare – apune şi munteanu” (P. Michăescu, Brăila, c. Ceacâru).
La prima persoană apun său. apoi nu se aude mai niciodată, ceea ce se explică prin însuşi sensul acestui verb; la subjunctiv însă şi la participiu prezinte se rosteşte totdauna cu n muiat: apuie, apuind, nu: apună, apunând.
Ioan Crisostom, text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braş., p. 524): „mâniâaţi-vă şi nu greşireţi, soarele să nu apue în măniia voastră”.
Dosofteiu, Synaxar, 1683, sept. 1 (f. 2 a): „Şi bătându-să (Iisus Navi) cu inoplemenicii şi soarele apuindu, avându inemă la războau s-au rugat lui Dumnedzău şi dzâsă să stia soarele, şi îndată stătu şi să opri soarele din calia sa să nu apue”.
Critil şi Andronius (Iaşi, 1794), p. 15: „eu m-amu datu cu totul la privirea aceştii mulţimi de stele, din care unele era scânteioasă şi altele strălucitoare; eu socotiemu, eu însemnamu a loru mare deosebire, a loru aşezare, a loru mişcare şi a loru floare, unele răsărindu şi altele apuindu”.
v!, 2Apus.
— Pun.
APUNĂTOR’s. APUITOR, – OARE, adj; „descendant du soleil” (Cihac). v. 1Apus.
231
APUNE
APUNE (SOARE). – v. Apun.
— Soare-apune.
A-PURURE, adv; toujonrs, en tout temps, continuellement. Totdauna sau h o în a. Din prepoziţionalul a (= ad) şi din p u nu r e, de care nu se deosebeşte prin sens. Mai obicinuit îşi acaţă pe emfaticl – a (v. 5A): a-pururea. I. Văcărescu, p. 29:
„O, ce simţire! o, ce plăcere! În noi s-aprinde foc ce nu piere; S-aprins a-pururea-n noi să fie, Jurăm p-altar de statornicie”.
Îşi mai prepune uneori pe de: dea-purure sau d-a-purure. Beldiman, Tragod., v. 3915:

„Dar de ei a se încrede niciodată nu putea, De aceea-n îngrijire de – a-pururea plutea”.

V. Purure.

! APUS, – A; le part. passe d a p u n pris comme adjectif: couche (des astres), fig.: sur le declin, dispăru. Soarele apus. Lumină apusă. Stele apuse. Figurat: bucurie apusă; neamuri apuse în întunericul veacurilor etc.

La negativ, neapus înseamnă mai mult ceea ce nu poate să a p u i e sau nu apune niciodată.

Varlam, 1643, I, f. 245 a: „Iisus Hristos, dreptul soare, lumina cea neapusă, strălucirea cia vechică”.

Seapte, taine, 1644, p. 127: „meargemu spre lumina cia neapusă a dzilei mărirei lui Dumnedzău”.

Cu acelaşi sens: neapuitor.

Cantemir, Divanul, 1698, f. 80 b: „lumina lumii în lumina credinţii, adică în soarele cel neapuitoriu a o preface”. v. Apun. – 2Apus.

2 APUS (plur. apusuri şi apuse), s.n.; 1. coucher (des astres); 2. occident, ouest; fig.: declin. În primul sens, apus este dinamic, însemnând treptata apunere a stelelor; în sensul al doilea e static, arătând regiunea cerului unde stelele a p u n. În ambele sensuri e sinonim cu asfinţit, cu soare-apune, cu scăpătat. Prin sens şi prin partea radicală – p o neoincidă cu ital. şi portug. p o ne n te, span. poniente, provenţ. p o ne n t (Cihac). 1. Apus „coucher”.

Se zice mai adesea apus de soare, nearticulat, construindu-se cu spre, 232 pe la.

APUS

Balada Oaia năzdrăvană:

„Şi mi s-au vorbit, şi mi s-au şoptit la apus de soare să mi te omoare”.

(G.D.T., Poez. pop, 435)

Colindă muntenească:

„Spre apus de soare, Cam pe drumul mare, Trec

Şi se petrec Stoluri de voinici Pe cai povârnici”.

(Ibid., 91)

Balada Mioriţa:

„Ei se sfătuiră Pe l-apus de soare ia să mi-l omoare”.

Figurat, la Costachi Conachi, p. 100:

„Amar nouă! ce durere ne arde şi ne topeşte! Noi murim, şi lumea toată nimic nu ne foloseşte: Nu-i scăpare. că ei nădejdea de la noi este departe; S-o-ncnegat lumina vieţii cu apusul cel de moarte!”

Ibid., p. 224:

„Tu pătrunzi a mea simţire cu lumini ce în cer nu-s. Tu eşti Dumnezeu de viaţă, tu eşti stea fără apus”.

Gr. Alexandrescu, Mănăstirea Dealul:

„Măreţul turn, trist mărtur l-ai nostru trist a p u’s”.

şi tot acolo, mai jos, cu sensul direct:

„Aşa în a mea râvnă, pe locul părintesc, Fiu al astor ruine, ţărâna lor slăvesc; Încă-mi aduc aminte de groaza ce simţeam, Când la apusul zilei scheletul lor priveam”.

2. Apus „occident”. Un boacet din Moldova:

„Ie-te după sfântul soare, Luminos şi frumos tare.

233

APUST

Că-i nainte mergător Sinapoi întorcător: Merge de la răsărit Şi până la asfinţit, şi de la apus După ce s-a dus Merge iar la răsărit”.

(Burada, înmormânt., p. 121)

Rareori se zice în acest sens, printr-un fel de pleonasm poporan, „apusul s-o a – r el u i”.

Inventariul Cotrocenidor, 1681 (ms. Arh. Stat.), f. 14: „şi îară să hie svintii mănăstiri o moşie în muntele Bucecâului, însă de către apusul soarelui toată partea jupănesii Caplii den Cocorăşti”.

Apus este unul din cele patru puncturi cardinale.

Predică, text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 190): „date fură noao patru eyagghelii, derep-ce săntu stlăpi aceste lumiei, că şi lumea patru pârţi avându: răsăritulu, apusul, miazânoapte, amiaz a zi, pentru acela se cade şi stlăpi a fi patru”.

Apus se pune obicinuit în antiteză cu răsărit.

Balada Soarele şi luna:

„Noi cât om trăi, Nu ne-om întâlni: Când eu merge-oi la apus, Tu la răsărit te-ai dus; Când tu merge-i la apus, Eu

la răsărit m-am dus.

(Burada, Dobrogea, p. 172)

Cimilitura despre scrisoare: „Limbă dulce sau amară grăieşte la răsărit şi s-aude la apus” (Alex., Poez. pop.2, 393).

Proverb despre cine povesteşte fără şir: „Îmi vorbeşti una de la răsărit şi alta de la apus” (Pann, III, 131).

„Răsăritul şi apusul” = lumea întreagă.

Moxa, 1620, p. 351: „toţi domnii pământului şi toţi vitejii lumiei de la răsârit până la apus”.

Varlam, 1643, I, f. 45 a: „Într-un casu îaste de o dată şi în cerau şi pre pământu’, şi la răsăritu şi la apusu, şi în toate laturile lumiei”.

În urma schismei lui Fotiu (858), religiunea creştină s-a despărţit în două mari secte: biserica Răsăritului sau greacă şi biserica Apusului sau latină.

Urechea, Letop. I, p. 106, vorbind despre Conciliul de la Florenţa: „În loc de 234 împreunare, nici să auză de numele Papii şi a bisericii Apusului”.

APUST

În Psaltirea Scheiană, cirea 1550 (ms. În Acad. Rom.), XLIX, ne întâmpină forma appus:

„De răsăritul soarelui până la appus (înnoyc)”.

„A solis ortu usque ad occa’s u m”.

În graiul vechi apus se întrebuinţează şi la plural: apuse şi apusuri. Coresi, 1577, ps. CII:

„Că tu stau răsâritele de apuse, deluângat-au de noi fără-de-legile noastre”.

„Quantum distat ortus ab occident e, longe fecit a nobis iniquitates nostras”.

unde şi-n textul grec e pluralul: „avatolai ăno Susmâv”, ca şi-n cel paleoslavic: „vustotzi ot z a p a d u”. Însă la Silvestru, 1651, e singular: „cătu-i de departe răsăritulu de apusu”.

Biblia Serban-vodă,.1688, p. 460 (Esai. IX, 12):

„Siriia despre răsariturile soarelui şi pre elini de la apusurile soarelui”.

„Suprav af liou avatol & v, Kaito-b Ellhvaj af liou

§vamâv

Corbea, Psaltirea, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), LXVII:

„Ce lui peste apusuri, ce s-au suit, cale Îi faceţi şi-l proslăviţi şi-n deal şi în vale”.

V. lăpus.

— Asfinţit.

— Scăpătat.

APUSEAN, – A, adj. et subst; 1. „occidental, habitant de l’occident” (Cihac); 2. appartenant à l’église romaine. În opoziţiune cu răsăritean.

„Vântului de meazizi se zice vântul-mare şi apuseanul (P. Pintea, Banat, c. Nevrincea). v. 2Apus.

APUST (plur. apusturi), s.n.; t. de moulinage: ecluse. Termen mai obicinuit este i l i p; se zice şi stăvilar.

„Apust la moară se numeşte o clădire din trei păreţi de scânduri, doi laterali şi unul în faţa iezeturei unui iaz, mai adăugându-se o podeală făcută iarăşi din scânduri. La păretele din faţa iezeturei se aşază 2 – 4 stavile, cari în timp ploios se rădică, căci altfel împlându-se iazul de apă s-ar strica iezetura, s-ar scurge toată apa şi moara n-ar mai îmbla” (I. Solescu, Suceava, c. Lămăşeni).

„Apust la moară este iezitura cea de lemn, care opreşte apa când vrea, şi-i dă drumul iarăşi când vrea” (G. Bottez, Iaşi, c. Chişcăreni).

La prima vedere, apust ar părea a fi latinul a p p o si tu m, iar prin urmare dublet etimologic cu adăpost (= adpositum), ceea ce s-ar potrivi sub raportul sensului şi n-ar fi tocmai greu de susţinut în privinţa fonetică. Totuşi originea latină sau romanică trebui cu totul înlăturată. Moldovenii au luat cuvântul de la poloni: 235

APUST

u p u’s t „die Schleuse an einem Teiche”, din vechiul slavic u p u’s t i t i „dimittere”. Linde (v. Upusci) aduce o mulţime de texturi poloane, din care iată cel dentâi: „de zatrzymania wody w stawie albo wypuszczenia jej sǎ upusty = pentru oprirea apei în iaz sau pentru scoaterea ei sunt apusturile”. De la poloni au primit această vorbă şi

rutenii: o p u's t „Schleuse” (Zelechowski, I, 574). Din polonul u p u's t vine românul apust prin disimilaţiune vocalică. v. Jilip.

— Lătoc.

— Moară.

APUSOARĂ. – v. Apşoară.

APUT (apuţit, apuţire), vb; sentir bon ou mauvais, flairer. Sinonim eu am i r o's. Format din p u t prin prepoziţionalul a = a d, ca în „apipăiesc” sau în „adulmec”. Arhaism.

Dicţionarul bănăţean, ms. circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Aput. Olfacio”. Coresi, 1577, ps. EXIII:

„Rostu au şi nu grăiescu, ochi au şi nu vădu, urechi au şi nu audu, nasure au şi nu aputu...”

„Os habent et non loquentur, oculos habent et non videbunt, aures habent et non audient, nares habent et non o ci o – rabunt”.

unde la Silvestru, 1651: „nari au şi nu în i r o se's cu”, iar la Dosofteiu, 1680: „nări au şi nu voru mirosi.

V. Amiros.

— Apipăiesc.

— Apuţit.

— Aulm.

— Avăd.

— Put.

A-PUTERE-A-ŢI s. A-PUTERELE-A-ŢI (DE), adv; plus que suffisamment, dans toute la force du moţ. Un moldovenism energic şi frumos în loc de: „pe cât se poate mai mult”. Sub raportul morfologic se apropie de vechiul adjectiv „a-firea”.

Basmul Pepelea (Zbiera, Povesti, p. 9): „au început şi mai cu gura şi cu ocări asupra lui şi a-l mustra cum de au fost el aşa de nebun şi de tont, şi cum de el, om bătrân şi moşneag de – a-putere-a-ţi, şi să-l cuprindă aşa jocul când aude o turluitură de fluier!”

A. Vlahuţă, Nuvele, p. 129: „Ai înnăucit, sărace, de tot. Cică eşti om, copt de – a-puterele-a-hi, şi nu ţi-ai prăsit un ban să-ţi poţi cârpi o nevoie la o vreme grea”.

V. A-fire.

— Pot.

APUŢINEZ (apuţinat, apuţinare), vb; diminuer, reduire, ammoindrir. Această formă, în loc de împuţinez, ne întâmpină numai la Budai-Deleanu (Dict., ms. În Muz. istor. din Bucureşti): „apuţinezu, apuţinu, vermindern, weniger machen”. Să fie oare poporană? v. Împuţinez.

— Puţin.

236 APUŢIRE. – v. Aput.

AR

APUŢIT, –ă, le part. passe d'aput pris comme adjectif: senti, flaire. v. Aput. – 2Apuţit.

2APUŢIT, s.n.; le part. passe d aput pris comme substantif: odorat. Arhaism. Sinonim cu miros.

Dicţiouar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Apuţitul. Olfactus. A p u ţi tură. Olfactio”.

Coresi, 0 miliar, 1580, quatern. XXIV, p.11: „de-ară fi tot trupulu ochiu', unde ară fi auzul? îară de-ară fi totu' auzu, unde i-ară fi apuţitulu?”. v. Aput.

APUŢITURĂ. – v. 2Apuţit.

AR, (arat, arare), vb; labourer. Latinul ar o, trecut de asemenea la italieni, spanioli, portugezi şi provenţali (Cihac). „A ara, a răsturna brazda cu plugul” (Costinescu). A lucra pământul pentru a-l face să rodească bucate. Treaba plugarului. Îndeletnicirea de căpetenie a oamenilor de la tară.

Miron Costin, Letop. I, p. 47: „tu ară pământul şi păzeşte căsnicia, şi alte meşterşuguri trebuitoare fă ca un Ţăran”.

Pentru a se putea ara bine, pământul trebui să nu fie vârtos. Moxa, 1620, p. 403: „deci Craâu (Sigismund) cu cătă hvală venise, cu mai mare ruşine se întoarse, că-şu pierdu voinicii cu totul şi lăsă oase de oameni că tu nu-şi putea ara oamenii pre acei câmpi”.

După ce se ară pământul, apoi se g r a pe a z a şi se aruncă sămnântă. Colinda Plugusorul:

„Şi pământul măsurarăm.

Măsurarăm şi-l ararăm:

Joile
Văile.
Miercurile
Gropile.
C-aşa ne era locurile;
După ce-l ararăm.
Îl grăparăm
Şi grâu curat's e în a n ar a m".
(G.D.T., Poez. pop., 139)

Ar de toamnă, ar de primăvară, se zice după timpul anului când se ară. Neculce, Letop. II, p. 456: „căzut-au o brumă mare de au stricat pânile cele mici, şi stricase şi pânile mari care era mai târzie, că nu putuse oamenii ara de t o am – nă, fiind vremea oştirii, şi de primăvară earăşi nu putea să are de vreme, fiind boii slabi de earnă". 237

AR

Unealta cu care se ară este plugul cu hălteiele lui.

Neculce, Letop. II, p. 200: „. (Stefan cel Mare) mirându-se ce om este acela că ară duminica, îndată au trimis în toate părţile ca să-l găsească pre acel om să-l aducă la dânsul; şi l-au aflat pre om în sus pre apa Vasluiului, cale de patru ceasuri, arând la o movilă ce se cheamă acum movila lui Purcel, că pe acel om încă îl chema Purcel. Şi ducându-l pre acel om la Stefan-vodă, l-au întrebat Stefan-vodă: ei au strigat aşa tare? şi de ce ară duminica? Ei au zis că au strigat el să aducă boii la plug, şi ară duminica că este om sărac şi într-alte zile n-au vrut frate-său să-i deie plugul". Balada Movila lus Burcel:

„Să-mi dea plugul ca să ar Mi-a fost ruga în zadar".

O doină:

„Alei, puico! dac-ai vrea, Patru pluguri aş dura, Ţara-ntreagă aş ara!"
(Alex., Poez. pop.2, 243)

Când ară mulţi deodată, plugurile se aşază şi înaintează în rând, iar plugarii cântă. Cântecul Jianului:

„Văzui oamenii arând cu plugurile în Numai pluguleţul meu L-a-nţelenit Dumnezeu!

Costeachi Negruzzi, Doina nouă:

„Boii mei când aud doină, Ară ţelină şi moină, şi îmi samăn cel ogor Cântând doinele cu dor”.

A ara un câmp pentru întâia dată se zice: a despica ţelina. Cântecul Pandurilor din 1821 (G.D.T., Poez. pop., 484):

„Uite, mergem să arăm, Ţelina să despicăm, Că avem să semănăm; Voi aveţi să ne urmaţi şi-nsutit să seceraţi”.

Proverb: „Orzul îl ară boii şi-l mănâncă caii” (Pann, II, 87); sau: „boii ară orzul, şi caii îl mănâncă” (Baronzi, Limba, p. 60).

I. Creangă, Povestea unui om leneş (Conv. lit., 1878, p. 258): „Să-şi puie cineva 238 obrazul pentru unul ca tine şi să te hrănească ca pe-un trântor, mare minune-i şi asta!

rând.

(G.D.T., Poez. pop., 291)

— AR

dar tot de noroc să se plângă cineva. Bine a mai zis cine-a zis că: boii ară şi caii mănâncă”.

Ghicitoarea despre „scrisoare”: „Gâsca ară, omul mână” (Ţara nouă, 1887, p. 162); negreşit, de pe când se scria cu pene, nu cu condeie.

„Când pământul este fraget, poporul zice: se ară cum îi – i cenuşa” (G. Băsoc, Tecuci, c. Homocea).

Infinitiv arhaic: „de-a ararea”:

Paliia, 1582 (ap. Cipariu, Anal., p. 81): „În şase dzile lucrealiză, în a şaptea dzi tu rădzbună de-a ararea şi dia secerarea”.

v! 2 3 Arat.

— Arător.

— Arătură.

— Bou.

— Brazdă.

— Plug.

2-AR s. – ARIU, – ARĂ (plur. – ari şi-are); suffixe nominal correspondant au latin – ar i u’s et – ar i u m. La vechii romani sufixul – ariocăpătase o mare răspândire mai cu seamă în epoca imperială, dând naştere unei mulţimi de substantivi, precum:

a) masculini de agenţi: carbonarius, argentanus, ferrarius, carpentarius, cassidarius, coriarius, furnarius, lapidarius, lignarius, pectinarius, pecuarius, tabernacularius, tignarius etc., ca româneşte în: cărbunar, argintar, ferar, cizmar sau ciobotar, şelar, hornar, petrar, peptenar, păcurar, crâşmar, zidar, lemnar, meşteşugar, plugar, văcar, porcar, măcelar şi altele, în care agentul se numeşte după lucrul cu care se îndeletniceşte, dar la feminin nu se face – ară, ci – a r e a să: cărbunăreasă, argintăreasă etc., uneori – a r iţă: văcăriţă, crâşmăriţă, lemnăriţă;

b) neutri cu sens de încăperea unde se face sau se ţine ceva: aerarium, aquarium, cellarium, columbarium, granarium, vestiarium, cibrium, armamentarium ete., ca româneşte în: grânar, porumbar, furnicar, acar, băligar, frunzar, degetar şi altele, numite după cele cuprinse în acel loc şi cari ar trebui să aibă totdauna pluralul în – are ca „grânare”, deşi. poporul preferă a le trece la genul bărbătesc: furnicari, frunzari etc.

Pe lângă acestea:

c) un mic număr de adjectivi: primarius, secundarius, tertiarius, adversarius, contrarius etc., ca româneşte în: (văr) primar, (cal) pătrar sau cincar, sugar, fugar şi mai încă vreo trei-patru, cu femininele lor în – ară: (vară) primară, (iapă) cincară…

Numirile de pomi ca frăgar, sau de pometuri ca alunar, aparţin rubricei b, însemnând un ce cu fragi sau cu alune; iar cuvântul armăsar face parte din rubrica e, derivând dintr-un adjectiv: „ (cal) armăsar = (equus) admissarius” De asemenea e de origine adjectivală mădular = lat. „Medullaris” trecut la „medullarium”, precum şi amnar = admanuarium.

Către rubricele b şi e s-ar mai putea adăuga numirile lunilor ca florar, cireşar, gerar, brumar, adică cu flori sau cu cireşe, geros sau b nu în o’s, dacă aci nu s-ar recunoaşte mai curând lucrarea de analogie a termenilor latini: „Januarius” şi „Februarius”, de unde şi cărindar, făurar, măselar.

În ţânţar nu este sufixul – ar, ci cuvântul întreg e o reduplicare onomatopoetică = it. zenzara, zanzara = sp. zenzalo etc.; iar vorbele „ambar”, „cântar”, „păhar”, „măgar” sunt împrumutate. 239

— AR

Poporul rosteşte deopotrivă – ar şi – ariu, deşi forma – ariu cea organică, predomneşte în vechile texturi. În cuvinte ca săbier, clucer, pivnicer, user etc., – ei din – ar se datorează acomodaţiunii regresive a lui a cu i, sau cu i, cel cuprins în consoanele palatale.

Românul – ar corespunde italianului – ar o, – ario, – a o şi – ier o, spaniolului – ario şi – e r o, portugezului – ario şi – ei r o, francezului – a i r e şi – ier, afară de unele abateri mai rare. Aşa:

cărbunar = it. carbonajo = sp. carbonero = port. carvoeiro = fr. charbonnier; grânar = it. granaro, granajo = sp. granero = fr. grenier; primar = it. primario, primajo, primiero = sp. primario, primero = port. primeiro = fr. primaire, premier…

Sufixul – ar este unul din acelea prin care se formează mereu cuvinte nouă, mai cu seamă însă la rubrica a.

V. – areţ. – ariţă. – as. – areasă. – ariţă…

3AR; 3-e pers. sing. et plur. de l’optatif du verbe auxiliaire am. – v. 2Am [vol. I, p. 683 – 4].

ARA! – v. Ara!

ARAB. – v. Urap.

ARABĂ’s. HARABA (plur. arabale’s. harabale), s.f; grand chariot, chariot turc.

V. Haraba.

ARABABURA, s.f; sens dessus-dessous, pele-mele „Mai niciodată nu se aude alababulă (Cihac). Adesea se aspiră în harababură. Sinonim eu d-a-ndoaselea, d-a-ndăratele a, anocato, alandala, anapoda, cari însă sunt numai adverbi, pe când arababuară funcţionează mai totdauna ca substantiv. N-are a face cu turcul alak-bulak (Saineanu), decât numai doară prin principiul comun onomatopoetic, prin care se întâlneşte şi mai bine cu

veneţianul alabab al a, de ex.: „andar alababală = vivere spensierato”, „far alababală = fare alla sciamannata, „parlar alababală = favellare come i pappagalli” (Boierio).

De la Vrancea, Sultănica, p. 6: „În cârciumă e arababură mare. Firtiseală nepomenită ţine Nea Nicola grecul, printre fruntaşi aleşi după sprânceană, de ziua sa. O dată pe an e St. Niculae”.

„Despre modul cum întrebuinţează poporul pe la noi cuvântul harababură, iată două exemple:

1. În casa Ioanei ţi-i mai mare dragul să întri, că vezi o mare curăţenie şi toate lucruşoarele aşezate la locul lor; iar la vecina sa ai să găseşti străchini, linguri, făină, slănină, aruncate pl pat, pl masă, pl vatră; printre blide, cârpe; printre cârpe, mămăligă;

240 în scurt, o curată harababură.

ARÂPCĂ

2. Ferice de Ion! când vorbeşte el, toţi ai casei l-ascultă ca pl părintele duhovnic; iar l-alde Sava toţi vorbesc odată, fără să bage-nsamă care e mai mare şi care mai mic; ce să zic decât că la îi îi o curată harababură!...” (E. Mironescu, Covurlui, c. Oancea)

V. Anapoda.

— Curat.

ARABAGIU’s. HARABAGIU, s.m.; charretier. – v. Harabagiu.

ARAC’s. HARAC, ARAG’s. HARAG, s.m.; echalas. – v. Harac.

ARACA-N-DE-MINE! interj; exclamation feminine de detresse. Formă poporană în loc de săraca-n-de-mine.

Basmul Pepelea (Zbiera, Povesti, p. 9): „Araca-n – de – în e! şi eu încă să joc? Mă socoţi tu aşa de proastă?”

Basmul Sânta Vinere (Ibid., p. 309): „Araca-n – de mine, mătuşică dragă! Nu ştiu ce să fie că s-au sculat mama din mormânt...” v. 2Alde [vol. I, p. 554].

— Sărac.

ARAD, s.m.; t. de geogr.: Vieil-Arad, Neuf-Arad, Arad, ville roumaine. Un oraş din Crişiana, despărţit în două prin Murăş şi legat printr-un pod. Are o cetate. Reşedinţa unui

vlădică românesc. Numele se menţionează pentru prima oară în documente ungureşti din secolul XIII, dar numai ca sat (Fejer). De unde vine? e anevoie a şti. Ar putea să fie A – R a d u, adică satul lui Radu sau unde şeade Radu. Să observăm însă că şi-n Dolj o măgură se cheamă A r a de (Frunzescu). Numai de prin secolul XVI Aradul capătă o însemnătate oarecare istorică. Locuitorii de prin pregiur sunt într-o foarte mare parte români. Doină din Banat:

„Sui, măicuţă-n deal la cruce, Să vezi domnii cum ne duce Pe drumul Aradului Cătană-mpăratului”.

(Familia, 1885, p. 511)

Într-un cântec de pe la Mehadia (Vulpian, Texurs, p... 41):

„Să bem noi vin de cel alb cu fetele din Arad! Hai să bem vin de cel ros cu fetele din Lugoş”.

Din Ardeal:

„Câţi frăgari pe la Arad, Atâtea gânduri mă bat”.

(J.B., 139) 241

ARÂPCĂ

Ţichindeal, 1814, p. 372: „şcoală pentru cei ce vor de acuma înainte dascăli să fie la români, mlădiţele vechilor romani, să se rădice, care în 3 noembrie 1813 spre mângâiare şi bucurie şi vecinica pomenire în Aradul vechi s-au început”.

ARADE. – v. Arad.

ARAG’s. HARAG. – v. Harac.

2ARAG (plur. araguri), s.n.; t. de calligr.: jambage. „Unealtă de tras rigle spre a scrie drept” (Costinescu). Se zice şi hambac. Împrumut de la fanarioţi, din neogrecul ap8 a.

V. D. – Hambac.

— Riglă.

ARALÂC (plur. aralâcuri): s.n.; intervalle, espace, distance. „Mi-a făcut aralâc = îl m-a fait place, ai reussi a passer” (Pontbriant).

„Dr. Polysu: „Aralâc, der Raum, Zwischenraum, Spielraum Platz”. Din turcul ar al y k „intervalle, interstice” (Saineanu). Nu se mai aude nicăiri (L.M., Glos.,

24). v. 1Turc.

2ARAM. – v. Haram.

ARAM. – v. 1Aramă.

ARAMA, n. pr. loc. artic.; t. de geogr.: nom d'un village en Moldavie. Un sat în judeţul Iaşilor (Frunzescu). v. 2Aramă.

ARAMĂ (plur. arămi şi arămuri), s.f; 1. cuivre; 2. ustensil en cuivre. Metal roşietec, mai puţin vârtos decât fierul, care se poate topi, se mestecă cu alte metaluri, se lăţeşte sub ciocan. Se întrebuinţează pentru facerea gologanilor şi a feluritelor unelte, mai ales vase.

Localitatea de unde altă dată românii îşi procurau acest metal este B a – i-a – de – Aramă din Mehedinţi.

„În Ţara Românească – zice sub Mateiu Basarab arhidiaconul Paul de Alep – se află o frumoasă baie de aramă, din care metalul se scoate ca o peatră neagră din neşte puţuri foarte adânci, şi apoi se prelucrează cu multă măiestrie”. (A.I.R. I, 1, p. 105).

„La noi peatra din care s-a scos aramă se zice rudă”. (I. Spineanu, Severin). A perit industria, dar a mai rămas câte ceva din terminologie. Pe la ţinea secolului XVII B a i-a – de – Aramă mai trăia încă nu numai ca nume geografic.

Constantin Brâncovean, 1693 (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 217), în „o carte a 242 Costii neguţitorâul de la B a! a – de – Aramă”, zice: „cari moşie şi rumăni au fost

ARÂPCĂ

zălojit Iachim spătărelul drept aramă oca 700 la Deadâul Duca, şi acei bani ce s-au dat pre aramă au fost ai Costii neguţitorâul, şi când au fost la zi, neputând să dea arama, au fost dat toate zapisele de această cumpărătoare la mâna Costii”.

Românii nu făceau bani de aur, ci de argint, şi mai cu seamă de aramă.

Nic. Muste, Letop. III, p. 10: „Pre acele vremuri era pace şi ţara întemeiată. Era bănărie în cetatea Sucevei, care era de la Dabija-vodă, şi făcea şalăi de aramă, carii numai aice în ţară îmbla, 4 şalăi la un ban bun”.

V. 2Ban.

Bănuţii de aramă se zicea uneori arămioare.

Legenda St-i Maria Egipteană, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al Bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 373): „eşti i de in pritvorul beserecei şi purces repede; văzu-mă oarecine mergându şi-m dede trei arămioare, zise-mi: ţine, a mea mumă; eu le luai şi cumpărai trei pite”.

Cu sens de „monedă nemaitrebuincioasă” în genere, la Gr. Alexandrescu, Mănăstirea Dealului:

„Şi precum anticarul, la patima-i supus, Culege veche-aramă ce nu mai are curs, Aşa în a mea râvnă, pe locul părintesc, Fiu al astor ruine, ţărâna lor slăvesc”.

În industrie se fac fel de fel de lucruri atât din aramă, precum şi din amestecul ei cu zinc, numit alamă.

În balada Radu Calonfirescu, descrierea unui cort:

„Este-un cort mare, rotat, Cu creştetul nărâmzat, Cu ţăruşe de aramă cu cârlige de alamă”.

(G.D.T., Poez. pop., 477)

În vechile texturi, câteodată aramă se confundă cu acioaie sau bronz, pe care şi grecul le cuprindea sub singurul termen de xalkaj.

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 423): „Aramă. Aes. Cuprum”.

Ioan din Vinţi, 1689, f. 70 a: „Să aşa grăi în limbile oamenilor şi ale îngerilor şi dragoste n-aşu avea, fire-aşu ca o aramă răsunătoare şi ca unu clopotu nerăsunându”.

Şi tot acolo, f. 194 a: „Manasie celu închis în arame”.

Dosofteiu, 1673, f. 23 b:

„La războî mea! datu-mi bună-nvăţătură: Braţe de aramă la săgetătură”.

unde în context: „eSov xo-ov xalkovv xebi bpax-ovi = posuisti arcum a e r eu în brachia mea”. 243

ARÂMĂ

De asemenea, foarte poetic, aramă în loc de „clopot de ac ioaie” la Costachi Negruzzi, Melancolia:

„Al aramei tristul sunet gândul meu a deşteptat, Spre locaşul mântuirii paşii mei a îndreptat”.

Vasele de aramă, şi chiar cele metalice peste tot, poartă în popor numele de aramă, la înmulţit arămuri, ca şi

în latinitatea medievală, bunăoară: „ar am şi nu în unum argenti album” (Du Cange).

ţipescu, Opincaru, p. 12: „Intrară într-o pimniţă cu ghin şi acolea la fundu’ buţi ţi] să sfătuiră, mai vorbiră, mai ceogniră bărdacu, mai ulcica, mai arama, moi borcanu şi garafa, şi togma după câteva n-chinări să-nvoiră”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 202, descriind o bejenie: „zgoznotul sec al roatelor fără şini, bălăngănitul arămurilor ca nişte clopote dogite”.

Aur sau argint amestecat cu aramă se zice spurcat.

Pravila Moldov., 1646, f. 41: „bani răi, dentru auru şi dentru argint spurcat, sau prisne de arame, sau cum are fi”.

Lucrurile de aramă pot fi poleite cu aur sau cu argint, dar poleiala se şterge cu timpul, şi atunci pe ici, pe colea începe a se arăta arama.

De aci, figurat, mai multe locuţiuni proverbiale despre arama ce se dă pe faţă la oameni.

Cihac: „aşi arăta arama = lever le masque; i s-a cunoscut arama = on a connu son caractere”.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 178):

„— na-ţi o palmă, ca să ţii minte ce ţi-am spus. Băgat-ai în cap vorbele mele?

— Da, stăpâne – zise Harap-Alb, lăsând ochii în jos; şi ieşind porneşte la grajdiu.

Cu asta a voit Spânul să-şi arate arama şi să facă pe Harapălb ca să-i ieie şi mai mult frica”.

Alexandri, Peatra din casă, sc. 16:

„Leonil: Atunci eşti obraznic?

Nicu: Poroncă?

Leonil: Vreau să zic că atunci îţi arăţi arama.

Nicu: Dar; atunci mă dizvălesc”.

Proverb: „arama omului la beţie se arată” (Pann, I, 117).

P. Ispirescu, Snoave, p. 23: „ca să nu i se de a pe faţă arama”.

Aceste locuţiuni n-au a face cu latinul „ducere

aliquem exaere” (Cihac), care nu înseamnă altceva decât „simulacrum alicujus exaere facere”.

„Între epitete de grâne: popuşoiul copt ca arama”. (G. Popescu, Suceava, c. Mălini), când începe a fi roşietec.

În legendele poporane joacă un rol însemnat podul de aramă, alături cu alte poduri alegorice.

Sufletul mortului, în călătoria sa pe lumea celălaltă, trece un pod de aramă:

244

„Nu mă mai judece nime Om cu suflet ca şi mine.

ARÂPCĂ

Că la podu’ de aramă Sufletul meu va da seamă, şi la podu’ de argint va fi tare socotit”.

(J.B., 175)

Balada Craiul şi soră-sa:

„Eu atunce voi veni când tu din ca să-i ieşi Şi mie că-mi vei găti Pod de-aramă Peste vamă, Pod de-ar g în t Peste pământ”.

(Marian, Bucov. I, 153)

Într-o variantă ardelenească a aceleiaşi legende despre Soarele şi luna:

„Pod de-aramă Peste vamă, Pod de fier Până la cer, Pod de-ar g în t Peste pământ, Pod de ceară Peste ţară”.

(Reteganu, Poez. pop., 14)

Doină din Moldova:

„La podeţul cel de pe a t r a Străinele-s fără tată; La podeţul cel de-aramă Străinele-s fără mamă”.

(Conv. lit, 1886, p. 181)

Pentru cal de aramă din basmuri, v. Cal.

Cuvântul derivând din latinul a e r am e n, medieval ar am e n (Du Cange), de unde şi ital. rame, span. ar am b r e, portug. ar am e etc. (Cihac), forma cea organică este arame, care se şi găseşte adesea în vechile texturi.

Coresi, 1577, ps. XVII: „arcu de arame”, unde şi la Silvestru, 1651: „arculu de arame”, dar la Dosofteiu, 1680: „arc de aramă”.

Predica circa 1600 (Cuv. d. bătr. II, 230): „şi topindu-i în argintu şi în auru şi în câuai şi în arame”. 245

ARÂPCĂ

Popa Ion din SimPietru, Alexandria, 1620 (ms., în Acad. Rom., p. 10): „cetate de aramă”, dar tot acolo, p.11: „Îeste raâulu şi ocolitu cu apă şi ziditu cu arame şi acoperitu cu focu”.

Pravila Moldov., 1646, f. 40: „aurulu cel curatu ce are fi să fie, ei-l spurcă şi amestecă; argintulu aşijdere, unulu amestecă cu arame, altul u făcu chiar de arame şi numai căce-l spoescu deasupra cu argintu”.

Noul Testament, 1648, Apocal. XVIII, 12: „tot vasulu de pil, şi tot vasul de lemnu scumpu, şi de arame şi de fier şi de marmur”.

Despre arame a se mai vedea la Cipar, Principia, p. 388. Această formă se aude până astăzi în Banat:

„Acei ce lucră aramea se cheamă căldăraşi” (S. Liuba, Banat, c. Maidan). Printr-un joc de cuvinte poporan între aramă şi h ar am „maudit, de mauvais augure”, în Muntenia ţăranul zice la gologani „bani dearam”.

ţipescu, Opincaru, p. 57: „ciocoiu-ncailea, bătu-l-ar stelili, îngroapă magmudele şi nistele d-ali noi şi bani dăaram scoşi din pielea mea”. Ibid., p. 95: „fuge din pungă-n pungă banu’ dăaram”. În inventariul mănăstirii Galata din 1588 (Cuv. d. bătr. I, 193 sqq.) ne întâmpină o mare varietate de forme: „doua A tocure de rame. sveşnice de areme. medelniţa de arama. cruce de arame”. v. 2Arămie.

— Gologan.

2ARAMĂ, n.pr. m. Nume personal, după care apoi, prin patronimicul A r a – mescu, s-au numit unele sate Arămeşti (Frunzescu, Dict. top., 9). v. 1Aramă.

ARAMBAŞĂ. – v. Harambasă.

ARAMIN. – v. Haramin.

ARAN. – v. Colibă.

ARANĂ. – v. Hrană.

ARANGHEL. – v. Arhanghel.

ARAP (plur. arapi), s.m.; t. de geogr.: 1. Arabe; 2. Negre; 3. rebus heraldique des Bassarabes; fig. homme noir ou basane. Se rosteşte şi aspirat: harap. Cu sensul

propriu de „om din A r a b i a „cuvântul se află numai în cărţi, unde însă se preferă 246 forma mai corectă arab.

ARÂPCĂ

Neculce, Letop. II, p. 396: „se mărise numele acelui Mirveiz prea mult, cât şi împărăţia această a Ţarigradului începuse a se îngriji de dânsul; că se închinase turcii şi arabii mai pre giumătate de slujia la dânsul”.

În graiul vechi, sinonim cu arap era sărăcin = „Săracenus”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 9 (f. 56 b): „elu nu o cunoscu pre dânsă, că-i era veştedzâtă faţa, şi frămsâaţia ei topită de multă nevoinţă, şi-l păria că-i un să – r a e şi nu ponegrită.”; apoi la margine scolia: „arapu”.

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 423):

„Arap. Arabs.

A r a p a’s c. Arabicus.

Ţara Arăpască. Arabia”.

În gura poporului, prin arap se înţelege totdauna negru sau negritean; şi tot aşa este la vecinii noştri serbi şi bulgari, ba şi la turci.

Balada Chira:

„Un arap bogat, Negru şi buzat, Cu solzi mari pe cap la solzii de crap, şi cu buze late Roşii şi umflate, şi cu ochi holbaţi, şi cu dinţi smălţaţi”.

„Harapii sunt negri cum îi păcura” (D. Basilescu, Prahova, c. Drajna-de-Sus).

Proverb: „Arapul, de n-ar vedea pe tatăl său şi pe moşul său negru, el s-ar omorî” (Pann, I, 135).

Pe la ţară, mai ales la ciobani, se obicinuieşte a da numele de Arap la cânii cei negri.

„Între numi ciobăneşti de câni: Dulău, Hoţ, Brezoi, Harap”. (T. Dobrea, Covurlui, c. Rogojeni; I. Magheru, c. Cuca).

„Numiri câneşti: Toroman, Dorozan, Arap, Urs”. (M. Ţigău, Covurlui, c. Folteşti).

„La un câne negru se zice Harap sau C o r b e i „(A. Bărbulescu, Ialomiţa, c. Pribegii).

Din arap, la feminin se face arapcă şi arăpoaică.

Varlam, 1643, f. 51 b: „Arapca acela ce pentru credinţa ei vendecă Domnulu Hristos fata ei”.

Ibid., f. 306 a: „aşea să fugă arapca acela cu inimă înfrămtă şi plecată”.

Basmul Fata cu pieze rele (Ispirescu, Legende, p. 398): „Acolo şedea o arăpoaică bogată. Se rugă de slugile palatului ca s-o primească. Arăpoaica, care o văzuse de sus când intră pe poartă, porunci să o aducă”.

V. Arapină.

Printr-o reminiscinţă medievală despre vestita medicină arabă, în credinţele române arapii apar uneori ca mari doftori. 247

ARÂPCĂ

Basmul Omul de peatră (Ţăranul român, 1862, nr. 34); „A fost odatţă un împărat şi o împărătească, amândoi tineri şi frumoşi, dar nu făceau copii. Într-o zi veni la împăratul un arap buzat şi-i zise: Să trăieşti, luminate împărate! Am auzit că împărăteasa nu face copii, şi am adus buruieni, pe care cum le-o bea, rămâne grea. Împăratul luă buruienile de la arap şi porunci să-i dea cal împărătesc şi un rând de haine de aur ce-ţi lua vederile de frumuseţe, apoi chemă pe împărăteasa şi-i dete buruienile să le fearbă şi să le bea”.

În secolul XVII şi mai denainte, bogătaşii români îşi aduceau nu rareori ne g r i te n i. Pe timpul lui Matei Basarab, călătorul Paul de Alep (A.I.R. I, 1 p. 95) scrie: „Boierii au o mulţime de robi negriteni cumpăraţi, pe care poporul îi strigă: arab! arab!”

Dar cunoştinţa românilor cu aceşti arapi e cu mult mai veche şi este în legătură cu un ciclu legendar interesant, pe care nu-l putem trece cu tăcerea.

În evul mediu elementele cele semnificative ale unui nume propriu jucau un rol foarte important. Ele dederă naştere în eraldică aşa-numitelor rebusuri. „Rebus – zice Boutell – este o compoziţiune eraldică făcând aluziune la numele purtătorului stemei, sau la profesiunea acestuia, ori la calităţile sale personale, cari sunt descrise figurat:

non verbis, sed rebus. Bunăoară: trei somi, englezeşte salmon, sunt marca familiei Salmon; o lance plecată: shakespear, specifică pe Shakespeare ete. În veacul de mijloc rebusurile erau forma cea favorită a limbagiului eraldic, din care ne-au mai rămas multe elegante şi curioase specimene. Aşa pe monumentul abatelui Ramrydge la St. Albans sunt sculptaţi o mulţime de berbeci: ram, purtând fiecare pe gât câte o zgardă cu inscripţiunea: rydge. Un frasin: ash, ieşind dintr-un butoi: tun, ne întâmpină la St. John se în Cambridge pe monumentul unui Ashton. Asemeni aluziuni, asemeni rebusuri sunt, mai mult sau mai puţin, chiar esenţiale în orice eraldică, căci altfeliu ea n-ar îndeplini scopul său de a fi o limbă simbolică” (Heraldry historical, Lond., 1864, p. 100). Tot aşa rebusul familiei Basarabilor, adică al Bas-ar a b i l o r, din care s-a tras şi dinastia Muşateştilor din Moldova, ba poate şi Asanii din imperiul româno-bulgar, erau capete de arapi. Levin Hulsius a publicat în timpul lui Mihai cel Vlteaz stemele tuturor ţerelor dintre Carpaţi şi Balcan (Chronologia, 1597). Muntenia figurează acolo în următorul mod:

Marca Moldovei în Levin Hulsius se compune iarăşi din capete negre, însă nu trei, ci numai două, puse în vârfuri a doua crenge încrucişate, crengele sau ramurile în graiul simbolic al eraldicei denotând derivaţiune. Boliac (Daco-romane, nr. XXII) publică între celelalte, ca primitiva marcă a Munteniei, nu trei capete negre, cei doi arapi întregi, goli, fără legătură, întorşi cu spatele unul către altul, braţul stâng al fiecăruia fiind rădicat în sus, astfel în că ambele se unesc încrucişându-se în nivelul capetelor, iară braţele drepte sunt lăsate în jos şi picioarele au aerul de a danţa. Boliac nu indică sorgintea din care a împrumutat această complicată variaţiune a rebusului eraldic al Basarabilor; noi însă credem că a luat-o anume din Paul Ritter, un genealog serb din secolul trecut, carele nici acela nu citează fântânele sale în cazul de faţă (Stematografia, Viena, 1741; CFR. Ivanfi, A magyar birodalok, Pest, 1869). Aiuri, în 248 colecţiuni eraldice mai

vechi, noi unii n-am putut-o găsi. Tot în Ritter şi-n Boliac.

ARAP-ALB

sub numele de stemă a imperiului români-bulgar al Asanilor, se văd cele două capete negre aşezate în vârful crengelor, pe care Levin Hulsius le acoardă Moldovei. Oricum ar fi, din acest rebus eraldic al Basarabilor s-a născut că:

1. În vechea poezie poporană epică a serbilor şi mai ales a bulgarilor, după cum o constatase demult Bezsonov (Rybnikov, Narodnyia byliny, Moskva, 1862, p. CCCXXX sqq.), românii poartă numele de arapi;

2. Poporul român el însuşi şi-a plăsmuit legenda eponimică a lui Negru – vodă.

V. Arăpesc.

— Arăpilă.

— Basaraba.

— Negru-vodă.

— Sărăcin…

2ARAP (plur. Arăpesti), n. pr. pers.; ancienne famille noble de Moldavie. Strămoşul acestui neam putea să fi fost arap de viţă sau numai arap, adică „negru" prin boiul feţei, nu se ştie; în orice caz, Arăpestii ne întâmpină ca boieri deja de pe la începutul secolului XVII.

La singular se zicea totdauna articulat: Arapul.

La 1639 (A.I.R. I, 94), Vasilie-vodă Lupul trimite într-o cercetare judecătorească pe „Gheorghie Arapul biv slujâar".

Act moldovenesc din 1665 (A.I.R. I, 80): „au trimis Dabijea-vod pre dumnealui pre Constantin Bantăş şi pre Constantin Arapul să facem oameni de oaste".

Într-un act din 1669 iscăleşte: „Alexa Arapul vornic"

(A.I.R. I, 136).

La Cantemir, Deser. Mold., ed. Acad., p.114, între familiile boiereşti: Arapestii.

Antonie Vv. Rusăt, 1676 (ap. V.A. Urechea, Miron Costin I, p. 155): „şi să socotiţi să alegeţi partea Arapeştilor despre Boteşti pre derese ce vor avea şi precum or ştie şi oamenii buni”.

V. Cerchez. – 2Turcul.

ARAP-ALB's. HARAP-ALB, n. pr. m.; t. de mythol. pop.: nom d'un heros legendaire. Un fiu de crai, fiind biruit prin viclenie de către duşmanul său şi silit a-i deveni rob, capătă de la acesta numele antitetic de Arap-Alb, literalmente negru-alb. Acest basm, de minune povestit de I. Creangă în Conv. lit., 1877, este de aceeaşi natură cu basmul lui Aleodor şi cu altele, în care eroul învins se supune la o mulţime de încercări, scăpând apoi prin ajutorul „metamorfozelor” şi al „animalelor recunoscătoare”.

V. lărap.

— Aleodor.

249

ARÂPCĂ

ARAPCĂ. – v. Aap.

ARAPINĂ's. HARAPINĂ, s.f; Negresse comme sobriquet de Bohemien ou de Bohemienne. Fie din paleoslavicul sau serbo-bulgarul A r a p i n, la feminin A r a – p în a; fie, mai curând, format prin analogie sufixală cu „başardină”, „paţachină”, „scorţotină” şi alte asemeni epitete cu sens de femeie pierdută, cu care se împacă şi sub raportul accentului; termenul arapină se dă numai la ţigancă, pe când la negresă se zice ar a p o a i că, şi se mai dă şi la ţigani.

Basmul Cele trei rodii (Ispirescu, Legende, p. 361), vorbindu-se către o ţigancă: „Du-te la apă, arapino! ce tot spui astfel de fleacuri?”

În basmul Bălaurul (Ibid., p. 204), fata de împărat, pe care cât p-aci era s-o ia de nevastă un ţigan, „lăcrămă şi mulţumi lui Dumnezeu că a scăpat-o de slutenia

pământului, de harapina spurcată”.

V. lărap.

— Arăpuscă.

— Başardină. – mă.

ARAPNIC. – v. Harapnic.

ARAPUL. – v. 2Arap.

ARAR (plur. arari şi araruri), s.m. et n.; „bâcle, camelot” (Pontbriant). Şi aspirat: harar.

Costinescu: „Arar, un fel de ţol gros şi rar, ţesut din păr de capră, din care se face traiste pentru cai sau se acoper căruţe”.

Laurian-Maxim: „Arariu, ţesetură de păr, cu care se fac corturi şi se acopăr căruţe; coperiş de căruţe sau cară, făcut din asemenea ţesătură...”

N-are a face cu adjectivul rar, ci vine din turcul h ar ar „rapatelle, grand sac a grain” (Saineanu).

Chiar cu acest sens: „s ac arar”, ne întâmpină la Dionisie Eclesiarcul, Cron. (Papiu, Monum. II, p. 177): „Turcii se gătise să robească ţara, şi au venit un paşă mare cu oastea lui din adâncul ţării turceşti, şi adusese saci arari plini cu ştreanguri şi curele şi lanţuri să lege robii”. v. lâurc.

— Ţol.

2ARAR, adv; rarement. Din prepoziţionalul a şi rar: a d – r ar u m. În opoziţiune cu ades. Formă mai poetică decât sinonimul cel amplificat arareori şi mai energică decât adjectivul adverbializat r ar.

De la Vrancea, Sultănica, p. 9: „Fata Chivului e, de pildă, cum arar să mai află sub soare. Potrivită la înălţime, zmeadă, iute la fire ca lemnele ujujite. Chipul ei e, ştii, parc-ar fi zugrăvit.”; dar mai jos, p. 10: „arareori numai ce-o vezi cu câte-o brânduşe-n păr, ori cu doi-trei didiţei”. v. Arareori.

— Ararul. – 2Rar.

ARARE (plur. arări), s.f; l’infin. dar pris comme substantif: action de labourer. Nu se întrebuinţează mai niciodată, ci se înlocuieşte prin arat şi arătură. 250 v. Ar. – 2Arat.

ARĂT

ARAREORI, adv; rarement. Literalmente: ad-raras-horas. În opoziţiune cu adeseori. Se zice şi simplu: arar, iar în Banat se şi articulează: ar ar u l.

Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784), p. 13: „cum” că tuturor a îaste rânduitu odată a muri, înşine vedemu, nu o dată au arareori, nu departe şi la streini, ci adeseori şi în rudeniile noastre”.

I. Slavici, Novele, p. 44: „Din când în când, dar foarte arareori, Miron scotea din şerpar un fluieraş, pe care cânta câte o doină plină de duioşie, încât oprea răsuflarea celor ce-l asculta. Din când în când, numai foarte arareori, scotea Miron fluieraşul său; îl scotea însă totdeauna când Marta îl ruga”. Doină din Ardeal:

„Să nu ne mai întâlnim, Numai sâmbăta o dată, Duminica ziua toată, Alte zile-arareori: Într-una de nouă ori”.

(J.B., 62)

V. 2Arar.

— Ararul. ARARIŢĂ. – v. Arăţele.

— Plug.

— Plugniţă.

— Rariţă.

ARARUL, adv; rarement. Veche formă bănăţeană pentru arar, opusă adverbului a de a u l.

Dicţionar, ms. circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Ararul. Raro”. v. Adesul.

— Arar.

ARAS. – v. Haras.

ARAT, – A; le part. passe dar pris comme adjectif: laboure. Brăzdat cu plugul. Gata a fi semănat.

„Pe la noi, când ţelina e arată pentru prima oară, se cheamă p r o si e; a doua oară, loc de 2 brazde; apoi de 3 brazde, de 4 etc.; în fine, loc moal e sau slab” (St. Dobrescu, Ialomiţa, c. Consumbeştii).

Act moldovenesc din 1612 (A.I.R. I, 71): „mi-au dat un bou şi o vacă cu viţăl şi un cojoc dreptu un galbăn, şi un sucman dreptu doi zloţi, şi un pământu’ arat şi semănat

dreptu un galbăn”. Doina Ispită:

„Auzi zile blăstemate! Să-ţi cârpeşti viaţa, măi frate, Tot cu lemne-ncruţişate, Tot cu fiare-ncovăiate Pe răzoarele arate!”

V. 1Ar. – 2Arat.

(G.D.T., 291)

251

ARĂT

2ARAT, s.n.; le part. passe dar pris comme substantif: labourage, labour, action de labourer. Şi lăţineşte se zice cu acest sens ar a tu’s, de ex.: „ar a tu i insistere. Sinonim cu arare şi cu arătură, dintre care însă cel dentâi nu se întrebuinţează în grai, iar celălalt înseamnă mai mult loc de lucrat decât lucrarea în sine-şi. Doină din Ardeal:

„Rojmalin de ţi-ar a tu ră, Dulce-ai fost bade la gură; Rojmalin de pe arat, Dulce-ai fost la sărutat”.

(Familia, 1886, p. 503)

Ca simplu supin, în colinda Plugul:

„Şi curând s-a apucat
Câmpul neted de arat
În lungiş
Şi-n curmeziş;
S-a apucat într-o gioi
C-un plug cu doisprece boi”.

(Alex., Poez. pop.2, 387)

sau la Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„Plugarul cu hărnicie s-apucase de arat Pământul ce era încă d-al său sânge rourat”.

Ca substantiv, în loc de „arat pământul” se zice „arat al pământului” sau „aratul pământului”.

„Pe aice aratul întâi se numeşte ogor; aratul al doilea, întors, pe alocuri e h şi nu i t; aratul al treilea, de semănat”. (G. Dobrin, Făgăraş). Doina Ispită:

„Să m-apuc iar de lopată Şi de sapa blăstemată, De coarnele plugului, De aratul grâului, Prăşitul porumbului”.

(G.D.T., 291)

Alexandri, Plugurile:

„Dar lumina amurgeşte, şi plugarii către sat, Haulind

pe lângă juguri, se întorc de la arat”.

C. Negruzzi, Scrisoarea XII: „Ce mai vremi acele! Când vinea primăvara şi ieşeau oamenii la arat, dacă nu le ajungeau boi la plug, se duceau la unguri sau la leşi şi, luând de acolo oameni, fie nemeşi sau proşti, şlehtici ori mojici, nu mai ale252 geau, îi înjugau şi arau”.

ARÂPCĂ

Dric al aratului se cheamă vremea cea mai potrivită pentru arătură. „Când ies scărăbuşii, e dricul aratului; cu cât sunt mai mulţi scărăbuşi într-un an, cu atât va fi el mai mânos”. (Albina Carpaţilor, 1879, p. 27).

Ca locuţiune proverbială, pentru un timp nu prea îndelungat se zice: „din arat până-n căra t”, adică: „câte zile trec între aratul câmpului şi căratul bucatelor de pe câmp.

Doină din Ardeal:

„Tu, mândruţă, – aşa ziceai, Că nu este om pe lume Pe noi să ne despre une; Iată, omul s-a aflat, Pe noi ne-a despre unat Din arat până-n cărat!”

(J.B., 255)

Alta:

„Să te bată, badeo, bată
Nouă boli dintr-odată.
Nouă boli
S-o lingoare
Din arat
Până-n cărat.
Din culesul cânepii
Până în ruptul cămăşii!”

(Ibid., 265)

V. lăr. – lărat.

— Arătură.

3ARÂT, s.n.; charrue. Din lat. ar a t nu m. Cuvântul s-a păstrat numai la macedo-români. La noi s-a înlocuit prin plug. Se mai recunoaşte însă, poate, în unele locuţiuni ca: „mă duc la arat = mă duc la plug”. Nu ştim de unde a luat Cihac formele daco-române ar a t nu şi chiar ar o t r u, pe care nouă ne-a fost peste putinţă de a le găsi undeva în

grai sau în texturi. v. Plug.

ARÂVIA, s.f; t. de geogr.: Arabie. Formă greacă introdusă prin cărţile bisericeşti: Apatia.

Coresi, 1577, ps. LXXI: „Înpăraţii Araviei şi Sava darure aducea”. Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), LXXXVI:

„Tirul şi cu alţi Din Aravia fraţi, Aceştia din nceput
Acolo s-au născut”. 253

ARÂPCĂ

Străbătând în popor, Aravia s-a metamorfozat într-o ţară mitică o r a v e a. Aşa într-un basm ardelenesc din munţii Abrudului despre Orb-împărat se pomeneşte: „apă vie, adusă tocmai din Ţara o r a v i i, unde o mai fi şi aceea!”. v. lărap.

— Grave.

ARAVOANĂ 1, „, v. Arvună.

— Arvunesc.

ARAVONESC J

A-RÂZNA, adv; à l’ecart. Se aude şi forma simplă razna, fără prepoziţionalul a; ea diferă însă întrucâtva prin sens, însemnând mai mult „să et la „şi întrebuinţându-se mai ales în locuţiunea „a umbla razna = courir să et la”, pe când compusul arazna exprimă anume noţiunea de ceva singuratec sau despărţit de celelalte.

Ion Ghica, Scrisoarea XXVI, descriind pe poetul Grigorie Alexandrescu când învăţa franţuzeşte la Vaillant: „Nu ştiu, mica deosebire de vârstă, sau superioritatea ce credea că avem noi în limba ce venea să înveţe şi el, îl făcea să se ţie arazna. La sfârşitul clasei, noi ieşeam grămadă şi zgomotoşi, pe când el se strecura binişor şi-şi lua drumul singur spre casă”.

Basmul lui Sf. Petru: „Umblară din colibă în colibă ca să-i primească şi să găzduiască până dimineaţa, însă nu-i primiră nimeni. Văzură o casă mai arazna de sat, şi traseră acolo”. (A. Iliescu, Dâmboviţa, c. Sărdanu). Cu prepoziţionalul de: d-a razna. Balada Badiul:

„S-o iei, dragă, d-a razna:
Să iei târgul

Tot d-a lungul
Şi uliţi d-a curmezişul”.
(G.D.T., Poez. pop., 543)

Din slav. r a z n o „seorsim, sparsim” (Miklósich). v. Razna.

— Răznesc.

— Răzleţ.

XARĂ. – v. 2Am (vol. I, p. 683 – 4).

? 2 ÎRĂ, s.f; t. de theol. et mythol. popul.: fosse funeraire ou l’on recevait le sang des victimes. „În vechime se numea astfel groapa în care se scurgea sângele vitelor tăiate pentru comândare”, zice d. Saineanu (Elem. turc., p.116), derivând cuvântul din turcul ar g, ar y k „fosse, fosse, conduit, canal”.

Lambrior (Conv. lit., 1875, p. 154): „Comândarea se pregăteşte încă pe unele locuri în chipul următor. Înspre ziua înmormântării se aduc în ogradă mai multe oi sau berbeci, mai cu seamă negri, şi după ce a răsărit soarele fac o groapă, şi apoi, lipind luminările aprinse de coarnele dobitoacelor aduse, le întoarnă către apus şi preutul le citeşte o rugăciune, pe urmă oamenii le taie pe marginea gropii ca să se scurgă 254 sângele într-însa. Groapa aceasta se numea din vechime arăt”.

ARĂMESC

Lambrior repetă aci aproape din cuvânt în cuvânt pe G. Seulescu (Spicuitorul moldo-român, 1841, oct.), care povesteşte lucrul tot aşa, dar despre groapă zice: „numită din vechi ară”.

Întrucât nu se vede că Lambrior va fi avut în această privinţă vreo altă fântână afară de Seulescu, forma arăt pare a fi o simplă scăpare de condei în loc de ară, pe care a reprodus-o apoi cu bună credinţă d. Burada (Înmormânt., p. 43) şi după care s-a luat şi d. Saineanu. Seulescu însă, obârşia tuturor a de unde scos-a dânsul pe: „numită din vechi ară”? Totdauna tendenţios în latinomania sa, el trebuie pururea controlat prin alte izvoare. În cazul de faţă, nemic nu întăreşte pe acel ară, prin care e aproape sigur că Seulescu s-a încercat de a furişa în limba română

pe latinul ara „altar pentru aducerea jertfelor”. Pe acelaşi ară el l-a băgat şi-n descântece române acolo unde poporul zice „vatră”, după cum a demonstrat-o d. S.F. Marian (Descânt., p. 287, 292). Până la probă contrară, noi credem dară că ară dempreună cu arăt sunt cuvinte române închipuite, deşi am dori să nu fie aşa. În orice caz însă, lăsând la o parte pe ară, obiceiul în sine-şi, adică „groapa în care se scurgea sângele vitelor tăiate pentru comândare”, este curat greco-italic şi mai ales elenic: vechii greci numeau asemeni gropi, cari serveau de altare pentru zei suterani, 1 & kkoi şi 369 poi (Pauly, Real-Encykl, v. Ara). v. Comând.

ARĂDIC. – v. Rădic.

ARĂDUC. – v. Răduc.

ARĂMÂR, s. m.; „chaudronnier” (Cihac). v. Arămărie.

ARĂMĂRIE, s.f; chaudronnerie. „Negoţ cu aramă; fabrică, lucrătorie de vase în aramă; căldărărie; cantitate de scule, de vase în aramă” (Costinescu). Format din ar a în ar. Şi italieneşte se zice „rameria” (Cihac).

După Almanahul statului pe 1837, p.124 sqq., se importa atunci în Ţara Românească” arămărie lucrată şi nelucrată” pentru 100 – 103 lei turceşti. v. 1 Aramă.

— Arămar.

ARĂMEASĂ (plur. arămese), s.f; espece de chaudron. Sinonim cu arămie. D. Săineanu îmi atrage atenţiunea asupra acestui cuvânt, întrebuinţat de Filimon, Ciocoii vechi., p. 231: „aduc numaidecât o arămeasă de vin chihlibariu”. v. 2Arămie.

ARĂMESC (arămit, arămire), vb; „cuivrer, doubler de cuivre” (Pontbriant). „Arămesc, leg, vărs sau ferec cu aramă” (L.B.). Se zice şi ar a în e z, deşi nu se aud. formele derivate arămat şi arămar e.

V. lăramă. 255

ARĂMEŞTI

ARĂ meşti, n. pr. m. pl; t. de geogr.: nom de certains villages en Moldavie. Frunzescu indică două sate cu acest nume în judeţul Romanului şi unul în al Bacăului. Derivă din numele personal Aramă. v. 2Aramă.

ARĂMEZ. – v. Arămesc.

ARĂMIE. – v. Arămiu.

2ARĂMIE, s.f; grand chaudron en cuivre. Un fel de căldare.

„Arămie este un vas de aramă, mare ca de doi decalitri în capacitate. Ea se întrebuinţează pentru fierberea apei de spălat rufe şi mai cu osebire la fierberea văpselelor de negru, adică la zeama ce se face din sovârf, din coajă de mojdrean, iar în lipsă de coajă se amestecă un fel de corneţi verzi cu foaia lată, şi din izma broaştei. Cu acest negru se văpsesc cănuri, abale, iţari sau pârpâţi şi alte scule de casă. Forma arămiei este cilindrică, având o toartă groasă tot de aramă, prinsă de amândouă părţile de nişte urechi”. (P. Theodorescu, Ialomiţa, c. Socariciu). v. 1Aramă.

— Arămiu.

ARĂMIOARĂ. – v. 1 Aramă.

ARĂMIRE. – v. Arămesc.

ARĂMIT, – A, adj; cuivre, double de cuivre. „Arămit, legat, vărsat sau ferecat cu aramă” (L.B.). v. Arămesc.

ARĂMIU, – IE, adj; cuivre, couleur de cuivre. Din aramă prin sufixul – i u, ca şi-n „auriu”, „argintiu”, „vişiniu” etc.

A. Vlahuţă, Nuvele, p. 90: „Era o zi posomorâtă de pe la sfârşitul lui septembre. Copacii arămii îşi întindeau crengile ţepene, cu frunza rară şi pălită”. Din femininul arămie s-a format numele unui fel de căldare. v. 1 Aramă. – 2Arămie. – în

ARĂMOASA, s.f. art; t. de geogr.: nom d’un hameau en Moldavie. Sat în judeţul Bacăului, „lângă care se află un pod de fier de 55 metri” (Frunzescu). v. Arămos.

ARĂMOS, – A, adj; „cuivreux” (Cihac). „Arămos, care cuprinde în sine mai multă aramă decât alt metal” (Costinescu). v. 1Aramă.

— Arămoasa.

256 ARĂMURI. – v. 1Aramă.

ARĂMESC

ARĂNDIŞ. – v. Arendaş. ARĂNESC. – v. Hrănesc.

ARĂPACHI, n. pr. m. – v. Calimah.

ARĂPEASCA’s. ARĂCHEASCA, s.f. art; t. de choreogr. popul.: nom d’une danse de campagne. Se joacă pe-n satele româneşti din Dobrogea (N. Andriescu, c. Beilic). v. Armeneasca.

— Arnăuţeasca.

ARĂPESC, – EASCĂ adj; arabe, africain, negre. Aspirat: hărăpesc. În graiul vechi se întrebuinţa şi sinonimul sărăcinesc.

Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms., în Acad. Rom., p. 17.4), ps. LXXIII, traduce pe slavicul „dalu ieşi Togo brasno liudemu ethiopskomu” (eSwkaj arnov bpâma laoaj xoaj Alăioyi) în două feluri: „şi-l dedeş pre acela mă în care oamenilor sărâcineşti = şi-l dedeş pre acela mă în care oamenilor arâpesti...”, unde la Coresi, 1577: „dat-ai elu mââncare oamenilioru de E t h i o p i”.

Dseţionar slavo-românesc circa 1670 (ms. În Bibl. Soc. Arheologice din Moscva, f. 89 b): „Casia iaste o iarbă în ţara hărăpească ce se cheamă aşa, care miroseşte foarte frumos”.

La români, ca şi pe aiuri, au fost totdauna vestiţi caii arăpesti. Balada Sârb-sărac:

„Alalah, cai arăpesti! Alalah, cai tătăreşti! Cum mişca copitele la şoimii aripile!”

Balada Oprişanul:

„Şi mai are grajdiuri mari cu cincizeci de armăsari, Giumătate arăpesti Şi ceilalţi moldoveneşti”.

Balada Toma Dalimos:

„Şedea calul ce şedea, Dacă vedea şi vedea, Drumuleţu-şi apuca Tocma-n ţara arăpească, Boieri să se pomenească”.

(Bălteanu, Lumina, 1886, p. 576)

În poezia poporană ne mai întâmpină şi gloanţe arăpesti, de care se serveau haiducii. 257

ARĂMESC

Doină muntenească:

„Îmi da galbeni venetici la să-mpart pe la voinici; Îmi da gloanţe arăpesti Pentru poteri stăpâneşti”.

(G.D.T., Poez. pop., 272)

Prin arăpesc se înţelegea uneori ceva oriental în genere, ca şi prin lăţinesc ceva occidental.

Neculce, Letop. II, p. 462: „ (Constantin Mavrocordat) au mai făcut scoale de învăţătură, lătineşti şi arăpesti...” v. lărap.

— Arăpeasca.

ARĂPEŞTE, adv; en arabe. Aspirat: hărăpeste. În limba arăpească sau după obiceiul arăpesc.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p.37): „elineşte rex-vov, evreiaşte hof, arăpeste tair, lăţineşte volatilis să cheamă, carile în limba noastră s-ar zice zburătoare”. v. Arăpesc.

ARĂPILĂ, s.m.; quelqu un tres noir, tres basane. Din arap prin sufixul – i la Balada Chira:

„Alei, Arăpilă, Alei, măi Buzilă! Unde s-au aflat Că s-a-mpreunat Corbi cu turturele, Serpi cu floricele!”

În zilele noastre, unul din familia Goleştilor a fost cunoscut sub porecla de Arăpilă, pe când un alt Golescu, prin antiteză, se zicea A l b u l. v. lărap. – ilă.

ARĂPIME, s.f; les Arabes, les Negres, beaucoup de Negres. Formă colectivală din arap.

Bolintineanu, Ferentarul:

„Roşiorul, mândru şi frumos ca crinul, Când pe mal s-arată, tremură Vidinul

La vederea sa; Face de se miră toată arăpimea, Ienâceri, spahiii şi arnăuţimea, şi-i strigă: ura!”

258 v. lărap. – ime.

ARĂT

ARĂPOAICĂ. – v. 1Arap.

— Arapină.

ARĂPUŞCĂ, n. pr. f; t. de mythol. popul.: nom d’une fac. Format prin sufixul deminutival – u şi că, ca în „muieruşcă”, „femeiuşcă” etc., Arăpuscă pare a însemna literalmente „petite Arabe” sau „petite Negresse”; dar în mitul ei nu este nemic negru, astfel că acest nume trebui să fie rezultatul unei etimologii poporane în locul unei alte forme mai vechi, care va fi încetat de a se mai înţelege.

Legenda cu această zână a fost povestită de d. D. Stăncescu (Revista literară, 1885, p. 360 – 62): „Împărăţia Arăpuscăi” era „spre soare-apune”. De o frumseţe nespusă, dânsa este o fată-pasere, înarmată cu un minunat paloş. Oricine cuteza să meargă cu război asupră-i „înapoi nu s-a mai întors”. În întreaga împărăţie nu vedeai „decât câmpii şi iar câmpii, pustii, goale; oraşe, ori sate, ori oameni, neam!” Trei fraţi, feciori de împărat, s-au hotărât să-şi încerce şi ei norocul. Dentâi a plecat cel mai mare, a înaintat cu oastea până la palatul Arăpuscăi, acolo toţi s-au îmbătat şi „dacă adormiră, peste noapte iacă veni în zbor o fată frumoasă de înlemneai s-o fi văzut-o, şi când veni, făcu zgomot de se sculară ostaşii, dar ea numai îi ameninţă cu paloşul ce ţinea în mâna dreaptă, şi toţi rămaseră înlemniţi în loc”. Tot aşa s-a întâmplat şi fratelui celui mijlociu. Cel mai mic, după mai multe peripeţii, izbuteşte a fura paloşul Arăpuscăi, în care-i sta toată puterea, şi o ia de nevastă.

În această Arăpuscă f a t a – p a’s e r e, de la care feciorul de împărat fură paloşul, nu e tocmai greu de a recunoaşte pe „Harpya”, „Apxuia”, A r p u i-a din mitologia greco-italică, cu faţa de fată şi cu trunchiul de pasere răpitoare. Lipsită de ghiara-i, ea rămâne o zână.

Din A r p u e, prima formă a etimologiei poporane cată să fi fost Arepuşcă, deminutiv de la arepă = aripă, ceea ce se potriveşte cu natura cea zburătoare a acestei zâne, şi numai în urmă din Arepuşcă s-a făcut Arăpuscă. v. 3Ală.

— Alimori.

— Ana.

— Aripa-câmpului…

lă RĂT. – v. 2Ară.

2ARĂT (arătat, arătare), vb; faire voir, montrer; în a arăt, apparaâtre. Sinonim mai cu seamă cu ivesc şi vădesc. S-a păstrat şi la românii din Istria (I. Maiorescu); macedo-românii însă l-an pierdut, înlocuindu-l prin spuneare (= exponere), de ex.: „spune – ţi faţa = arată-ţi faţa” (Dr. Obedenaru, Dict., ms. În Acad. Rom.). În toate formele de flexiune, vocala cea radicală trece în a şi a, afară de

substantivul aret unda e se conservă intact şi despre care vezi mai jos (§ IV), astfel că-n grai nu se aude niciodată: areată, să arete, arăţi etc., ci numai: arată, să arate, arăţi, iar uneori chiar: să arate, araţi, arat.

În toate accepţiunile sale, arăt este în antiteză cu ascund. Gr. Alexandrescu, Aşteptarea:

„Luna aci s-arată, aci iar se ascunde: Abia câte o dată întunecul pătrunde".

259

ARĂT

La Cihac (I, 82) se înşiră pentru arăt următoarele patrusprezeci semnificaţiuni: „montrer, demontrer, signaler, faire voir, exprimer, marquer, indiquer, manifester, enseigner, exposer, declarer, denoncer, designer, prouver". În fapt, ele se reduc toate la „faire voir" ca sensul cel mai general, din care se desface apoi o nuanţă reflexzivă: în a arăt „apparaâtre". Din nuanţa cea activă vine substantivul verbal arătare „indication", iar din cea reflexivă: arătare „vision".

I. Arăt sub forma activă.

Codicele Voroneţian, circa 1550 (ed. Zbiera, p. 126):

Iacob. III, 13:

„Ciâare e prea mândru şi meşteru întru voi se arate diân buânră viaţă lucrul său".

„Qui sapiens et disciplinatus inter vos? ostendat exbona conversione operationem suam".

Ib, II, 18:

„Arată-mi crediânţa ta". „o ste n de mihi fidem tuam".

Călătoria Maicei Domnului, text circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, 350): „Blămu, precistită, să-ţi arătu unu iazeru de focu, unde se muncescu gintulu ominescu creştinescu".

Act moldovenesc din 1610 (A.I.R. I, p. 22): „pre într-un uric de la Alexandru-vod ce ne-au arătat şi l-am luat". Dosofteiu, 1680, ps. LIX:

„Arătas poporului tău aspre". „O s te n d is t i populo tuo dura".

unde la Silvestru, 1651: „arătat-ai oamenilor tăi

înţime”. la Serban-vodă, 1688: „arătat-ai norodului tău năsâlnice”; dar la Corest, 1577: „ivit – ai oamenilor tăi greu”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 7: „dacă au mers boierii în Ţarigrad şi au ieşit înaintea vezirului, îndată au întrebat vezirul: carele este Dabija vornicul? Şi arătându-l ceilalţi boieri, l-au îmbrăcat cu caftan de domnie”. Balada Feciorul şi maică-sa:

„Groapa cum pot să-i arăt, Că de trii ani ce-ai plecat, Ploaie multă s-a vărsat Şi groapa s-o înfundat”.

şi mai jos:

„Cum pot urma să-ţi arăt, Că de trii ani ce-ai plecat, Soarele mi-o strălucit 260 Şi ploi calde au venit.

ARĂT

Locul tot au înverzit, Cu iarbă s-au învelit...”

(Pompiliu, Sibiu, 53)

Balada Bujor.

„Frunză verde de negară, Pe Bujor mi-l duc prin ţeară De-l arată ca pe-o feară!...”

În următoarele exemple, arăt se apropie prin sens de spun. Moxa, 1620, p. 352: „să începemu de acum arăta şi de împărăţiia rimlenilor de-ncepntul loruu.”, unde este de observat infinitivul fără a. I. Văcărescu, p. 423:

„S-acele rele ce ne vin, boli şi multe câte Ce orice limb-ai, osteni voind să le arate...”

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 35: „trămise pe Stoica, cu bogate daruri, în Vişegrad, la craiul Vladislav al Ungariei, ca să-i arate plângerile sale împotriva boierilor ţării”.

Doina Trandafir:

„Am ibovnic logofăt, Pe nume să vi-l arăt: Numele lui Trandafir, Duşmanii mi-l pun la bir”.

(G.D.T., Poez. pop., 325)

Cu acest sens, e interesantă expresiunea: „arăt muteşte = spun fără cuvinte” în Pravila Moldov., 1646, f.122: „cela ce-şi va râde de altul u, arătându muteşte, acela se va certa ca şi când l-are fi suduitu şi ocărătu cu cuvântulu”.

Ca sinonim cu vădesc sau – după cum se mai zicea altă dată – oblicesc: Moxa, 1620, p. 370: „merseră la dinsu acei eretici Manihei de vrea să-l scoaţe den credinţa dereaptă la eresu, de zicia că au chinuitu Hristos pre cruce cu trupul şi cu dumnezeiria; el vru să le arate mencâunile”.

Dosofteiu, Acatist, 1673, f. îi „bucură-te că pre filosofi nemăestri i-arătas, bucură-te că pre cel de cuvinte necuvântătorî i-ai vădit”. Beldiman, Tragod., v. 107:

„La nouă ceasuri de ziuă, zvoană, şoaptă între toţi, Se vede că-i o pricină, dar să-ntrebi pe vreunul poţi? Căci şi acei ce simţise şi oblicise ceva Nu-ndrăznea cuvânt să zică sau să arate cuiva”.

Acelaşi, v 59:

„Pe prinţipul Ipsilante arhistratig îl numesc, Îl smulg din sânul Roşiei şi cu dânsul se unesc.

261

ARĂT

Se unesc că-l ştiu că este cu ştiinţă şi isteţ: Mâna dreaptă îl arată în câtu-i de îndrăzneţ”.

Zilot, Cron., p. 6:

„Slavă ţie, împărate! Cela ce din început Rău în bine totdeauna prin rugi ni l-ai prefăcut. Precum şi aicea iarăşi arătasi minunea ta, Că-i făcuşi fără de voie angareaua a ierta”.

Costachi Conachi, p. 223:

„Să m-arunc făr’ de steală în apă în ciuda ta, la să-ţi arăt că amoriul m-au putut îmbărbăta”.

Biblia lui Stefan-vodă, 1688, Esdr. II, 4:

„.pre mine Domnul lui Israilu, Domnul cel prea înălţat, m-au arătat împărat lumii; şi-m arătă mie să zidesc lui casă”.

„.me constituit regem orbis terrarum Dominus Israel, Dominus excelsus; et significavit mihi aedificare sibi Domum”.

II Arăt sub forma reflexivă.

Codicele Voroneţian (ed. Sibera, p. 78), Act. Ap. XXXVI, 16:

„Spre aceasta arătaiuţime cum să te făcu slugă şi

martoru”.

„.ad hoc eram a p p ar u i tibi, ut constituam te ministrum et testem”.

Coresi, Omiliar, 1580, qutern. IX, p. 16: „Înainte amu arătă-s e Mariei la mormântu şi alăltor muieri, de-aciia’s e arătă lu’ Pătru”.

Dosofteiu, Acatist, 1673, f. 2: „arăţă-mi-te ca omul, dzâsă neputreda filoară”. Neculce, Letop. III, p. 202: „i s-au arătat Maica Precistă în vis şi i-au zis să meargă la Alexandru-vodă”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 13: „Într-acest an, nepovestită minune s-au arătat în mănăstirea din gios de cetatea Hotinului”. Beldiman, Tragod., v. 115:

„S-aşa la un ceas de noapte, după ce a înnoptat, Feldmarşalul Eterrei cu convoi s-au arătat”.

Costachi Negruzzi, Potopul:

„Munţii, măgurile nalte sta supt apă îngropate; Undele spăimântătoare peste ele s-arunca; Numai a unei stânci creştet prin talazele turbate, Precum un uriaş straşnic, din adâncuri s-arăta”.

I. Văcărescu, p. 423:

„Că ne iubeşte Dumnezeu cu dragoste curată, 262 În toată vremea o vedem, în toate ni s-arată”.

ARĂT

Doina Călătorul:

Ochii-ţi ard şi-ţi arde faţa, la garoafa dimineaţa, Când de rouă-i încărcată şi-n lumină se arată...

(Alex., Poez. pop.2, 46)

Reflexivul în a arăt însoţit de adjectiv se reduce la sensul de „paraâtre”.

Fragment omiletic, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 276): „nu trupeşte să înţelegeţi legea, voi jidoviloru, ce sufleteşte, că voi în d a – r ăt n i e i arătatu-vă şi schiupatu diân calea ceia dereapta”.

Dosofteiu, Acatist, 1673, f. 42: „decât tot vă arătat mai f e r i e i ţ.”, unde – ca şi la Coresi mai sus – este de observat forma organică pentru a 2-a persoană plurală a perfectului: „vă arătat” în loc de forma analogică: „vă

arătarăţi".

Amiras, Letop. III, p. 105: „ (Nicolai Mavrocordat) în domniea dintâia s-au arătat straşnic, că nu numai pe pământeni nu-i credea, dară nici pe ai săi".

Acelaşi, p. 113: „Într-această domnie Mihai-vodă (Racoviţă) s-au arătat schimbat din fireacarea arătasă în domniea dintâi".

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 282:

„Şi cu toate-mpodobită, Acum te-arăţi preaurită".

A. Pann, Mos-Albu I, p. 76:

„Ca să nu s-arate mai ţanţoşi ceva, Ci la fel cu dânsul fiind îmbrăcaţi Semăna la toate ca trei gemeni fraţi".

Doină din Ardeal:

„Bade, trandafir frumos, Vrut-ai să te-arăţi duios, Dar te-ai arătat g h i în p o's, şi din minte nu m-ai scos".

(Familia, 1884, p. 516; CFR. Alex., Poez. pop.2, 369)

Ca sinonim cu vădesc:

Pravsla Moldov., 16.46, f. 7: „De vreme ce va ura văcarâulu cumu nu ştie de periria boului, nice de vătămătura lui, îară mai apoi se va vădi şi se va arăta, cu doi sau cu trei mărturi oameni de credinţă, cum au gâurat strâmbu, acestuia să i s-a taie limba".

III. A. r a t în proverbi şi idiotism i.

„Arama omului la beţie se arată" (Pann, I, 117). „Zioa bună de dimineaţă se arată" (Ibid., I, 85).

263

ARĂT

„După ce s-a rupt carul, toţi arată drumul cel bun" (Ţara nouă 1887, p. 532).

A arăta spatele = montrer le talon" (Baronzi, Limba, p. 45), ceea ce se zice şi: „a arăta călcâiele = a se retrage, a fugi, a se trage dintr-un loc denaintea unei persoane" (Costinescu).

„Nu-ţi mai arăta fasolea = nu mai râde" (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

Locuţiunea „vremea arată":

Neculce, Letop. II, p. 395: „Vremea viitoare va arăta cine va agiunge să trăească".

A. Văcărescu, p. 21:

„Şi d-om avea sănătate, Vremea îţi va arăta că te-am iubit cu dreptate, Dar te rog nu mă uita”.

Arăt milă, dar, cinste etc.

Dosofteiu, 1673, f. 73 a:

„M i la să-şi arate Cea de bunătate Spre noi ticăloşii, Precum ne spun moşii”.

Neculce, Letop. II, p. 326: „ (Nicolae Mavrocordat) era foarte cunoscător la oameni, şi la cei ce-l slujia bine arăta dar”.

Acelaşi, II, p. 249: „ (Dimitraşco Cantacuzino) boierilor celor mari le arăta dragoste şi cinste”.

Cantemir, Divanul, 1698, f. 7 b: „Fie-te-unde între oameni pasă, şi ei – precum că bogat eşti ştiindu-te – locul cel mai de susu şi capul miasii îţ vor arăta”.

„A arăta p r i e în a”, sinonim cu! în p u t „reprocher, incriminer”.

Neculce, Letop. II, p. 327: „până s-au mazilit Nicolai-vodă, tot la închisoare l-au ţinut (pe Iordachi Rusăt), arătându-i pricină că ei au învăţat pre turcii balgii de-l pârescu la Poartă”.

„A arăta cuvânt” sinonim cu dau seamă „rendre raison de”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 65: „arătându-le (oştenilor) mai nainte cuvânt pentru sine, precum are poroncă de la împăratul să meargă cu ostile împotriva neprietenului”.

Ibid., p. 76: „Mihai-vodă îi îndrepta (pe şvezi) spre ţinutul Sucevii, arătându-le cuvânt să se ferească de margine pentru neprietenul lor Moscul”.

„A arăta cu scrisul = faire l’inventaire”, la Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 222: „stupi şi arături şi fânaţe, care nu le putem arăta cu scrisul”.

Ca verb neutru, „arăt la faţă = avoir une mine (bonne, mauvaise)”. „Arată bine la faţă” (L.M.). Tot aşa: arată rău la faţă, arată nu ştiu cum la faţă. Se poate zice şi simplu: arată bine; arată rău; arăt gras, arăt slab etc.

264 În fine, impersonalul „s-arată cuiva”:

ARĂT

„Vinerea sau sfânta vinere este o zi în care femeile se abţin de la multe lucruri, precum: peptenatul, măturatul în casă, facerea de leşie, spălatul rufelor, facerea de pâine, torsul, cusutul, căci cred că, lucrând vreun lucru din acestea, l i s-arată, adică femeia care lucră păţeşte ceva: o cuprinde vreo boală, îi coace vreun deget, i s-aruncă a-buba etc.” (G. Dobrin, Transilv., c. Voilà).

Lexicon Budan: „mi's e arată bine = res mihi succedit, die Sache gelingt mir”; din contra: „mi's e arată rău”.

IV. Filiaţiunea.

Românul arăt e peste putinţă să derive din latinul r e e tu în printr-o formă verbală ar r e e t o (Cihac, Dict. I, p. 82), căci de acolo s-ar fi făcut la noi „drept”, întocmai ca „drept” din „directus”, „pept” din „pectus”, „înţelept” din „intellectus” etc. Nu există în limba română un singur exemplu de pierderea lui p din grupul – pteând acesta se trage din latinul – et –, ci numai atunci când derivă chiar din latinul – pentru Astfel din „directum” se face „drept” şi de aci înainte p nu mai dispare; dar din „capto” se face „caut” şi apoi „cât”, cu treptata vocalizare şi finala dispariţie a lui p. Rezultă dară că al nostru arăt poate să corespunză unui prototip latin ar r e p t o, niciodată însă unui ar r e e t o.

Sensul fundamental al cuvântului este acela juridic de a v a d i, a scoate la iveală pe un vinovat, a-l arăta. Astfel ne izbim de spaniolul reptar şi retar „accuser, de fier”, provenţalul reptar „împuter, blâmer”, portugezul reptar şi vechiul francez r e te r.

Aşa în poema lui Cid:

„R i e b t o – les Ios cuerpos por malos e por traydores”. (= arăt pe aceşti oameni ca răi şi trădători).

La trubadurul provenţal Bertrand de Bon:

„Qu'ieu la repte e l'apelh De trassio et d'anjan”.

(= că eu o arăt şi o chem la judecată pentru trădare şi înşelăciune).

Într-o cronică franceză (ap. Raynouard, Lex. V, p. 87): „les r e t a et les prist”. (= îi arătă şi-i prinse).

Fonetica spanioală, portugeză şi provenţalănu preface niciodată pe latinul – ctân – pt –, după cum îl preface fonetica românească. Este învederat dară că occidentalul r e p t are n-are a face întru nemic cu latinul r e e t are, cu care poate fi confundat numai doară printr-o greşeală de copist sau printr-o falsă etimologie. În texturile mediolatine ne întâmpină mai totdauna forma cea corectă r e p t are sau r e t are, precum (Du Cange, ed. Cament., V, p. 636):

„Salvo honore suo in hoc, quod r e t ar i non poterit de murtro, neque de proditione”.

„Şi quis în Curia a seniore suo coram principe reptatus fuerit”.

„Nuntium qui ad reptandum venerat”.

„Dicta Johanna dictum Petrum increpaverat seu reptabat”. (Du Cange, V, 715). 265

ARĂT

Se ştie demult că latinul rustic r e p t o, de unde se trag formele spanioală, portugeză, provenţală şi veche franceză, ba încă şi forma reto-romană r a v i dar, este o contracţiune din reputo. Diez, demonstrând cel dentâi (Etym. Wth.2, I, 346) această origine, aduce interesante specimene de întrebuinţarea cu acelaşi sens a formei pline reputo, de ex.: „şi quis alteri reputaverit quod scutum suum jactasset”. Românul arăt reprezintă dară un prototip compus adreputo, din care forma vulgară arreto se găseşte şi-n latinitatea medievală, bunăoară: „A r r e – t a t i de crimine aliquo qualiterque magno et enormi”. (Du Cange, V, 637).

Vocala organică e şi sensul cel fundamental panromanic al cuvântului, ambele s-au păstrat la noi intacte într-un vechi termen ostăşesc, asupra căruia aci ni se pare a fi locul cel mai potrivit de a trage băgarea de seamă, căci printr-însul cele de mai sus capătă o deplină întărire.

La spanioli şi la portugezi, alături cu verbul r e t ar „accuser” există substantivul r e t o „defi, menace”, care presupune un prototip latin vulgar r e p tu m. Din

compusul arreptum vechea limbă română avea cu acelaşi înţeles vorba aret „defi, menace, attitude prise pour menacer ou de fier l'ennemi", peste care dăm nu o dată la cronicarii din Moldova şi pe care astăzi o înlocuim prin nefericitul neologism demonstraţiune.

Să se observe că pasagele de mai jos din cronicari, după ediţiunea domnului Cogălniceanu, au fost colaţionate de noi cu manuscriptele din Academia Română, după cari se făcuse acea ediţiune, şi pretutindeni am găsit: aret, adică cu e tonic deschis.

Nic. Costin, Letop. II, p. 121: „miercuri noaptea spre gioi au ieşit din obuz cam pe furiş cu moscalii carii era de aretu pegiur dânsul".

Ibid., p. 127: „Haidar aga a hanului, pre carele apoi l-au lăsat pentru aretul taberei, că tot încă nu se potolisă tătarii bine cu prada".

Neculce, Letop. II, p. 223: „puternicul împărat ne-au trimis cu oaste la această cetate la Hotin cu puterea sa cea nebiruită, să ţinem locul şi cetatea aceasta şi să purtăm de grijă, şi de aret să fim cetăţii Oameniţă, care este de curând luată din norocită plimblare a împăratului nostru ce s-au plimblat până aice, ca să fim raialii Ţării Moldovei, ce este supt ascultarea Împărăţiei, de aret şi de apărare despre leşi".

Nic. Muste, Letop. III, p. 15: „Ţării Moldovii, raelei împărăteşti, să fim de aret despre neprietenii Împărăţiei".

În toate aceste pasage, al nostru aret s-ar putea traduce foarte bine spanioleşte şi portugezeşte prin r e t o, căci pretutindenea este vorba anume de a ameninţa sau a desfide pe un duşman.

V. Arătare.

— Arătat.

— Ivesc.

— Spun.

— Vădesc.

ARĂTANIE (plur. arătănii) – v. – enie.

— Videnie.

ARĂTARE (pl. arătări), s.f; l'infinitif dar a t pris

comme substantif: action de faire voir: 1. indication, designation, preuve; 2. vision, apparition, spectre; la arătare = manifestement, evidemment. Arătare e sinonim cu înfăţişare sau dare 266 pe faţă; înantiteză cu ascuns şi cu taină.

ARĂTÂRE

Pravila Moldov., 1646, f. 104: „răpitoriulu, pentru să fugă de certaria vieţii lui, va arăta la udeţu cumu această înainte de răpitu au curvit cu altul şi iaste curvă; atunce udeţulu trebuie să caute: de va fi fostu acia curvie la arătare, nu se va certa răpitoriulu, iară de va fi pre ascunsu şi vecinii vor dzice că iaste muiare bună, atunce răpitoriulu îşi va piiarde viaţa".

A. Pann, Erotocrit, t. I, p. 25:

„Până când astă oftare
Nu o s-o vei asculta?
Ce-n taină şi arătare
Iese din inima mea".

La vechii scriitori arătare se asociază uneori într-un mod sinonimic cu chip şi mai ales cu semn, adică cu ceea ce se manifestă.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. V, p. 1: „a lui viaţă Mântuitoriul nostru pusu-o-au e h i p u şi arătare vieţii celora bunilor ce ascultă pre elu".

Nic. Muste, Letop. III, p. 13, vorbind cum: „au lăcrimat icoana Maicei Preacurate", adaugă: „care adevărat au fost semne şi arătare de perirea a mulţi creştini în Ţara Leşească".

Ureche, Letop. I, p. 137: „fiind leşii cuprinşi de atâte nevoi, prinseră a grăire reu de craiul lor, întâiu cu taină, eară apoi în gura mare îl vinuia că au venit fără cale de i-au adus ca să-i pearză pre toţi, şi scoţia toate semnele câte se făcură rele că au fost lor de arătare să fie conceniea lor".

Neculce, Letop. II, p. 219: „Întru acest an (1672) făcutu-s-au şi o minune mare, arătare la Hotin, într-o mănăstire mică ce este supt cetate au lăcrămat icoana Maicei Domnului, cât se răsturna lacrimile pre chipul

icoanei de le vedea toţi oamenii, şi pica într-o tipsie ce era pusă supt icoană, de era de mirare a privi arătare şi să în n ca acela”.

Când derivă din activul arăt „montrer”, arătare înseamnă „indication”; când însă din reflexivul mă arăt „apparaâtre”, atunci are sensul de „vision”.

I. Arătare „indication”.

Sinonim cu vădire şi iveală.

Îndreptarea legii, 1652, f.25 a: „de-l vor afurisi fără de arătarea vinei lui, atunce să meargă la altu’ arhiereu mai mare să-l iarte”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 38): „ispita lucrului mai adevărată poate fi decât toată socoteala minţii, şi argumenturile arătării de faţă mai tari sunt decât toate chitelele”.

„A face arătare” „a veni la arătare” „a pune la arătare” înseamnă „decrire” „exposer”.

Beldiman, 7 ragod., v. 153:

„Mitropolitul, boierii şi consolii se unesc.

La curte fac arătare şi cu toţii mijlocesc”. 267

ARĂTÂRE

A. Pann, Erotocrit, p. 23:

„Dar să nu faci arătare, Ce inimă e în muncă, De se arde aşa tare S-astfel de văpăi aruncă”.

Zilot, Cron., p. 17: „să pociu veni la arătare pentru reaoa otcârmuire ce au avut (ţara) despre stăpânitori”.

Lexicon Budan: „Vin la arătare, în conspectum prodeo, zum Vorschein kommen; pun la arătare, conspectul expono, în’s Licht setzen”.

Adverbialul „l a arătare” e sinonim cu aievea sau învederat, în antiteză cu pre ascuns sau într-ascuns.

Noul Testament din 1648, Matth. VI, 4: „celu ce vede într-ascuns, acela va da ţie la arătare”.

Versetul din Psaltire, XLIX, 3: „Deus manifeste veniet, la Coresi, 1577: „Domnulu a i-a v e a vine”, la Dosofteiu, 1680: „Dumnedzău v e de r a t veni-va”, la Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms., în Acad. Rom., p. 126): „Domnul la arătare va veni”, iar în Biblia lui Serban-

vodă, 1688: „Dumnezeu întru arătare va veni”.

Varlam, 1643, I, f. 40 b: „astădzi maica noastră besereca la arătare ar a t a mânurie fiiloru să-i”.

Pravila Moldov., 1646, f. 154: „ce voru face cu învăţătura Domnului ţărăi, de-are fi învăţătura Domnului la arătare să valiză toţu că iaste cu asupreală şi cu mare năpaste, aceştia nice dănioară nu se vor certa”.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), LXXXIII:

„AI Dumnezeilor Domn, el la arătare în Sion va coborî cu mărire mare”.

II. Arătare „vision”.

Sinonim cu nălucă sau nălucire şi vedeni e. Prin analogie cu acesta din urmă, se zice şi arătanie.

Varlam, 1643, I, f.145 a: „şi deaca sosiră la groapă, multe arătâri vădzură, că într-odată vădzură doi îngeri şedzând-u în groapă”.

Omiliarul de la Govora, 1642, p. 427: „de bucurie minunată se împlură, văzură arătarea îngerului şi auziră de el c-au învis Domnul”.

Fragment omiletic, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 206): „cu toată firea auziia pre elu şi-lu vedea cu trup, dreptu aceia nu zice v e – dere ce văzu, ce se zice n-a l u că sau arătare”.

Costachi Stamati, Muza I, p. 83:

„Iar inimosul Bogdan, Buzduganul său luând, 268 Răcneşte înfricoşat:

ARĂTÂRE

— Feriţi în lături din drum, Feriţi, de sunteţi oşteni Şi de vreţi ca să trăiţi; Iar de sunteţi arătări, Eu pe crucea mea vă giur să pieriţi din calea me”.

În graiul ţărănesc din districtul Sucevei: „Staciia-i o nălucă şi să diosăgheşte di strâgoi, cindrcă strâgoiu-i cu trup, da staciia-i numa o arătări”. (I. Bondescu, c. Giurgeştii).

„Iesmele sunt un fel de arătări sau năluciri” (V. Dimitriu, Brăila, c. Filipeşti).

Arătare cu nuanţa de „monstre”:

I. Creangă, Povestea lui Harap-ALB (Conv. lit., 1877, p.187): „iaca Harap-Alb vede altă minunăţie şi mai mare: o arătare de om băuse apa de la 24 de iazuri şi o gârlă pe care umblau numai 500 de mori, şi tot atunci striga în gura mare că se usucă de sete”.

Ibid., p. 190: „toţi erau cu părul, cu barba şi cu musteţele pline de promoroacă, de nu-i cunoşteai, oameni sunt, draci sunt, ori alte arătări...”

Nic. Muste, Letop. III, p. 46: „ (Mavrocordat) avea şi sfetnic pe lângă sine o arătare de grec anume Spandoni, un om urit, podăgrios”.

Arătare cu nuanţa de „illusion”:

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XI, p.16: „nu cu trupească jrătvă, ce cu sufletească; şi nu u în b r e ei şi arătarei, ce adevărului.”, unde este de observat genitivo-dativul arătarei, nu arătărei.

V. Arăt.

ARĂTAT, – A, adj; le part. passe d arăt pris comme adjectif: montre, indique, ostensible, prouve, apparu. În antiteză cu ascuns, tăinuit, dosit; sinonim cu vădit, ivit.

Îndreptarea legii, 1652, f. 155 a: „cându va fi curviia de f a ţ a şi arătată”.

Arătat cu degetul „montre au doigt”.

A. Pann, Prov. I, 111:

„De mic şi mare în sat E cu deştul arătat”.

Gr. Alexandrescu, Lui A. Donici:

„De ar fi o mulţumire să te vezi în tipar dat Şi pe uliţi câteodată cu degetul arătat, S-auzi: ăsta e cutare!”

Cu sensul latinului vulgar arretatus, despre care vezi mai sus, într-un crisov de la Miron Barnovski, 1626 (în Acad. Rom.): „unul ca acela să hie arătat şi cu temniţa să fie certat”.

V. Arăt. 269

ARĂTĂTOR

ARĂTĂTOR, – OARE, adj. et subst; qui montre, qui indique. „Acela care arată sau cu care se arată” (Costinescu). Deget arătător = index (L.M.).

Lexicon Budan: „Arătătoriu la ceas, adică mână,

gnomon horologii". Îndreptarea legii, 1652, f. 3 a: „Grăâaşte arătătorâulu de cerâure marele Vasilie: judecătorâulu să nu se nalţe..."

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. IX, p. 15: „credinţa amu îaste chipulu nădejdei, şi lucrurilor celea nevăzutelor arătătoare". v. Arăt.

— Deget.

— Mână.

ARĂTĂTURĂ (plur. arătături), s.f; apparition, vision, manifestation; monstre. Sinonim cu arătare, dar cu un sens mai restrâns.

Dicţionar bănăţean, ms. circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Arătătură. Ostensio".

Fragment omiletic, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 205): „nu cu mintea văzut-au pre Domnul sau în arătătură, ce cu toată firea era".

Legenda Sf. Nicolae, sec. XVII (Ib., p.138): „cine-ară putea spune bunătăţile lui, bdeniile şi postul şi rugăcâunile? şi multe arătături făcea-se de diânsul".

La românii de peste Carpaţi se zice arătătură la copii născuţi pociţi: „Arătătură, monstrum, partus monstruosus" (L.B.). v. Arăt.

— Arătare.

ARĂTOR, – OARE, adj. et subst; 1. laboureur, labourant; 2. labourable.

În primul sens e sinonim cu plugar, care însă se aplică numai la oameni, pe când arător se zice şi despre vite.

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr.; 1883, p. 423): „Arător. Arator". I. Văcărescu, p. 18:

„Arătorul ce sileşte Boii săi cei grei la pas, Cântând, spune ce doreşte".

Ţichindeal, 1814, p. 187: „Vaca stearpă şi boii arători". Figurat, la Cantemir, Chron. I, 151, vorbind despre un autor prost: „scriitoriu i-am zice au arătoriu, nu utem alege".

Proverbial, la acelaşi, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 214): „cine cu lăcomie acul cosătoriului înghite,

acela cu mare mişălie fierul arătoriului boreste”.

Cu sensul curat adjectival de „labourable”, arător se întrebuinţează anume în zicerea loc arător, locuri arătoare, fiind sinonim cu arătură.

„Pământul ce se lucrează se zice l o e arător; cel rămas nearat un an sau doi, p! r l o g; dacă pârlogul se înveche̦şte, ţ el i nă”. (C. Ionescu, Dolj, c. Adunaţii-de-Geormane; T. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca).

Leontie ieromonahul Tismenei, 1746 (ms. În Arh. Stat., Doc. Rom. II, nr. 3, p.17): „şi aceste sate li-au datu cu viile şi cu morile şi cu locuri arătoare şi cu livezi”. 270 v. Ar. – Arătură.

ARĂTĂTURĂ

ARĂTOS, – A, adj; beau, imposant, majestueux. Cuvânt format din arăt prin sufixul – o’s, întocmai ca „arzos” din „arz”. Sinonim cu frumos, mândru, de-a-firea, însă numai când e vorba de înfăţişare, de exterior, de corp. Sinonim cu chipeş sau e h i p o’s, dar totodată şi cu măreţ sau falnic.

Cantemir, Chron. I, p. XLVIII:

„Nu fără oarecare chip de cinsteş şi arătos a zavistiei veşmânt...”

„... haud sine modestare ac specio s-a e cujusdam invidiae larva”.

Acelaşi, Divanul, 1698, pref., f. VI b: „frumoasă dară şi arătoasă la chip şi mângâioasă la videre poama morţii”.

Acelaşi, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 48): „nu în chipul arătos, nici în dobitocul căpăţânos, ce în capul pedepsit şi cu multe nevoi domint crierii cei mulţi sălăşluesc...”

Ibid., p. 222: „ca soarele de luminos, ca luna de arătos şi ca omătul de albicos iaste”.

Doină din Ardeal:

„Cum e bradul arătos, Aşa-i badea de frumos; Cum e bradul nalt din munte, Aşa-i badea meu de frunte!”

(J.B., 39)

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 193: „pre care (Alexandru Ghica) l-am văzut şi noi: om de fire şi arătos...”

Balada Meşterul Manole:

„Mare-i şi frumoasă, M în d r a ş-arătoasă Sfânta mănăstire, Chip de pomenire”.

(G.D.T., Poez. pop., 408)

Colindă din Dobrogea:

„Face merele ’N toate verde, Frumoase, Arătoase; Ce folos că le face, Dacă nu se coace?”

(Burada, Călăt., p. 89)

De la Vrancea, Sultănica, p. 4: „De câte ori n-o podideau lacrămile pe biata bătrână, privind acareturile mari, arătoase şi pline de sărăcie şi de pustiu”.

V. Arăt.

— A-fire.

— Chipeş.

— Frumos. 271

ARĂTURĂ

ARĂTURĂ (plur. arături), s.f., „labour, labourage, champ laboure” (Cihac). Sinonim cu substantivul arat, care însă priveşte mai mult la lucrarea de a ara, pe când arătură, ca şi l o e arător, are în vedere mai cu seamă locul unde se ară, deşi uneori se ia şi în sens de muncă, bunăoară:

Pravila Moldov., 1646, f. 1: „să-şi piiardză şi sămănţa şi arătura şi toată roada ce va face acel pământu’ c-au semănat pre loc strein”.

Miron Costin, Letop. I, p. 44: „Toval au isvodit a face corturi, şi toată agonisita căsarilor, cu arătură şi cu dobitoc ce fac agonisită la case”.

Constantin Mavrocordat, 1744 (Cond. ms. a Vierosului, nr. 1, f. 25 a, în Arh. Stat.): „oamenii ce vor fi şăzători pe moşiile mănăstirii să aibă a clăcui 12 zile într-un an, la arătură, la coasă şi la secere, să-şi dea şi dijma moşii den toate bucatele după obiceiu”.

După anotimp, se zice arătură de primăvară şi arătură de toamnă; după numărul anilor de când se trăsese cu plugul peste o ţelină, arătura se cheamă de o brazdă, de două brazde, de trei brazde etc.

Ca pământ arat, sau de arat, de deosebite feluri,

arătura are o mulţime de sinonimi, despre care v. Cirtă.

— Curătură.

— Holdă.

— Lan.

— Mirişte.

— Moină.

— Morhoancă.

— Ogor.

— Pârloagă.

— Prosie.

— Răsprosie.

— Săpătură.

— Ţarină.

Între acestea, termenul cel mai general este arătură.

Se zice şi loc de arătură, anume însă cu înţeles de o întindere oarecare de câmp.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 222: „Întemeieţi cu case şi cu bucate peste seamă de multe, şi stupi, şi arături, şi făneţe”.

Cantemir, Chron. II, 346, într-o frumoasă grămădire de imposibilităţi: „corăbii în aer, stânci pre apă plutind, lei şi zmei plugurile pre arături trăgând, şi altele ca aceste fosturi de chiteală, lucruri pre carile le zămisleşte părerea, a arăta ne nevoim”. (CFR. Plaut., Asinar. I, 1, v. 86).

Ţichindeal, 1814, p.187: „văzând pre doi bouleani în toate sările că vinea de la arătură, îi batjocorea”.

Doina Dorul:

„Puiculiţă, floare-n gură! Când te văd în bătătură, Îmi uit plugu-n arătură, Sapa-nfiptă-n curătură”.

(Alex., Poez. pop.2, 243)

Doina Ispită:

272

„Bată-l Dumnezeu să-l bată, Cine-a scos drumul la baltă, Cine-a scornit sapa lată.

ARĂTURĂ

Arătură şi răzoare, Seceris şi cositoare!...”

(G.D.T., Poez. pop., 291)

Act muntenesc din 1661 (ms. În Arh. Stat., Doc.

IRom., nr. 313): „vândut-amu dumnealui 6 sileşti în sat în Săteni şi o sileşte câte cu 6 locuri de arătură, trei în câmpul de sus şi trei în câmpul de jos, fac peste tot locuri de arătură 36”.

Constantin Brâncoveanu, 1699 (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 246): „şi iar să fie lui Iane şi frătine-său lui Neagoe, fecorii Lupului din Măţăul-dă-Jos doao locuri de arătură în poiana Bradului în fundul Dăneştilor ot sud Muscel, pentru că le-au cumpărat Neagoe cu frate-său Iane dă la Bunul sinu Călii dăn Dăneşti drept ug 5 pol (galbeni 5) cu zapis dă la mâna lor dă vănzare an 7187 (1679).”, de unde se vede că-n secolul XVII un loc de arătură, ca măsură de câmp, costa ceva ca trei galbeni.

Cu un secol înainte, Mihnea-vodă, 1579 (Cond. ms. a Hurezului, nr. 1, în Arh. Stat., f. 460 b): „după aceia au cumpărat însuşi Marin un l o e de arătură de la Stanciul Jaglei drept 100 de aspri gata, şi iară au cumpărat însuşi Marin de la Dan fecorul Lucăi un l o e de arătură la Stupini drept 100 de aspri, şi în Călinet alt loc de arătură drept 60 de aspri”. v. 3 Aspru.

În poezia poporană, paserea arăturilor este cârstelul „roi des cailles”, căruia în adevăr, ca şi prepeliţei, îi plac câmpiile cu bucate. Doina Singur pe lume:

„Frunză verde de anin! Cine-i ca mine străin? Numai mierla din păduri, Cârstelul din arături”.

(G.D.T., Poez. pop., 283)

dar în balada Mierla şi sturzul:

„Ceartă-mi-se ceartă, Vorbele-şi înnoadă Sturzul din păduri, Mierla d-arături”.

(Ibid., 457)

unde însă versul pare a fi stricat.

Într-o doină din Moldova se zice şi către cucul:

„Cucule, pasere sură! N-am grăit gură la gură să nu-mi cânţi pe arătură, Ci să-mi cânţi la noi pe şură?

(Conv. lit, 1886, p. 180) 273

ARĂTURĂ

În unele cântece poporane arăturile sunt puse în legătură şi cu farmecele. Doină din Ardeal:

„Că umblă măicuţă-ta Pe-arături, pe curături, Să-mi strângă fermecături, Să mă fermece pe mine să mă las, bade, de tine”.

(Tribuna de la Sibii, 1885, p. 182)

sau:

„Tot umblă prin arătură să-mi facă fermecătură, în păhar îmi dă să beau ia pe ţin să nu te iau”.

(Ibid., 1886, p. 545)

O urare de Anul-nou:

„Câte b r e z de – n arătură, Atâţi boi pe bătătură; Câtă trestie pe casă, Atâţia galbeni pe masă”.

(Ţara nouă, 1887, p. 552)

V. lăr. – 2Arat.

— Arător.

ARĂŢEL, s.m.; t. de botan. – v. Atrăţel.

ARĂVONV. Arvună. ARAVONA

ARAVONISESC. – v. Arvunesc.

ARBALŢ. – v. Orbalţ.

lă RBĂNAŞ, s.m.; t. de geogr.: Albanais, Epirote. Sinonim cu arnăut, care însă a căpătat mai multe înţelesuri, pe când arbănas păstrează numai sensul etnic.

Moxa, 1620, p. 395: „suptu sabiia lui au plecatu slăbii, arbânasii, frăncii, iverii, cărăimanii”.

Miron Costin, Letop. I, p. 14: „Pir, craiul epiroţilor, adică a arbănaşilor...”

Acelaşi, p. 54: „Arbănasii e p i r o ţi sunt. Aşijdere de acolo au fost şi Scanderbeg Castriot, răsipitorul puterii turceşti. Şi astăzi turcii dintru acel Epir fac ostaşi 274 mai războznici”.

ARBĂNÂŞ

Neculce, Letop. II, p. 208: „Ghica-vodă, de neamul lui fiind arbănas, copil tânăr, au purces de la casa lui la Ţarigrad să-şi găsească un stăpân să slujească, şi cu dânsul s-au mai luat un copil de turc, ear sărac, din satul Chiupri”.

Ibid., p. 267: „Dediul Spătar arbănasul, închis în turnul clopotniţei la Trii-Sfetiţele”.

V. Dediul.

— Ghica.

Forma albănas, cu poeticul d: dalbănas, ne întâmpină într-o colindă din Dobrogea:

„Se certa el cu turcii, Cu turcii şi cu francii, Să-i dea turcii vadurile Şi francii corăbiile; S-a certat, Le-a luat.

De cea parte le-a cărat, în cea parte-n dalbănasi, La oamenii groşi şi graşi”.

(Burada, Călăt., p. 80)

Pribegi din Epir au fost totdauna numeroşi în România, şi, prin cunoscuta lor energie pe de o parte, prin uşurinţa cu care se românizau pe de alta, ei lesne înaintau la cinste sau la avere. Deja la 1483, între boierii cei mari ai lui Vlad Ţepeş era: „Vladul Arbanas Spatar” (Venelin, p.126).

Au fost la noi până şi sate de arbănasi.

Alexandru-vv. Iliaş, 1629 (Cond. ms. a Govorei, nr. I, p. 170): „să facă sat să fie slobozie să se strângă oameni striini, sârbi şi arbănasi şi ungureni şi oameni fără bir şi fără dajde...”

Grigorie-vv. Ghica, 1662 (ms. În Arh. Stat., Doc. I, Rom., nr. 135): „a facere slobozie şi a strânge oamini pre moşie Tutana Albota, însă oameni streini: greci, arbănasi, sârbi, moldoveni şi alţi oameni care-i vor fi fără bir şi fără nevoi”.

Pentru mai multe texturi în astă privinţă, v. Slobozie.

Din această cauză, arbănas devenea adesea nume personal sau poreclă, ca şi grectul, sârbul, ungureanul etc.

Act muntenesc din 1596 (Cuv. d. bătr. I, p. 66): „dat-am zapisul nostru în mână lui Arbanas nepotul Bărescului.”; şi într-un alt act din acelaşi an (ibid., p. 72): „dat-am zapisul la mâna Arbănasului nepotul Berescului...”

Constantin Brâncoveanu, 1694 (Cond., ms. În Arh. Stat., p. 86): „dec Dragomir căpitan împreună cu alţi slujitori de acolo, anume Jăpa căpitan ot Verneşti, i Jăpa Arbănasul”.

Arbănas, vechi arbanas, formă organică albanas, albănas, este serbo-bulgarul arbanas = ital. albanese.

V. 1Arnăut.

2ARBĂNAŞ, n. pr. m. – v. 1 Arbănas.

275

ARBIR

ARBIR. – v. Arbiu.

ARBIU's. ARBIR (plur. arbie, arbire), s.n.; baguette de fusil, baguette de pistolet. Vărguţa sau beţişorul cu carese-ncarcă un pistol sau o puşcă. După Cihac se zice şi arghir; după Dr. Polysu, alibi. Este turcul h ar b y, de unde şi serbul ar b i i a. Pe când în oştire arbiul e înlocuit astăzi prin nefericitul neologism „baghetă", copiii în jocurile lor, făcând „puşcoci" în loc de „puşcă", păstrează şi vor mai păstra mult timp pe arbiu.

P. Ispirescu, Jocuri de copii, p. 11: „Se pune în ţeavă un glonţ şi se împinge cu arbiul până ajunge în capăt. Se pune apoi şi celălalt glonţ şi, împingându-l cu arbiul, când acest al doilea glonţ ajunge pe la jumătatea ţevii, cel dintâi, carele este la gura ţevii, sare şi pocneşte".

În Transilvania arbiul de la puşcoci se cheamă răstoc şi climpuş. v. 3Armăsie.

— Climpus.

ARBORE ARBUR

ARBORENCUŢĂ. – v. 3 Alba.

ARBURE (plur. arburi), s. m.; arbre. Lat. arborem = ital. arbero, albero = span. arbol etc. Mare plantă cu trunchiul, cu ramure şi rădăcină lemnoase. A. Pann, Prov. I, 6:

„Şi nimic iar nu se poate ca să n-aibă vreun cusur: Arburi, plante, flori şi oameni, astfel şi acest răsur..."

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 88: „acolo salcia pletoasă, socul mirositor, alunii mlădioşi, arţarii cu pojghiţe roşii, carpenii stufoşi, salba-moale şi teii cresc amestecaţi cu falnici jugaştri, cu plopi nalţi şi subţiri, cu anini uşurei, cu ulmi albicioşi, cu sângeri pestriţi, cu corni suciţi şi vârtoşi; printr-acel hăţiş felurit de arburi ce se-ndeasă şi se-mpleticesc, merlele şi piţigoii şuieră". Costachi Negruzzi, Melancolia:

„Acea undă gemătoare, acel arbure jălind, Parcă sunt

doi juni prieteni, ce ai nostru chin privind. Se îndur l-a noastre patimi, la a noastră grea durere, şi ne-aduc prin a lor freamăt o plăcută mângâiere”.

În graiul poporan, arbure astăzi rar se mai aude pe la noi. „Numirea de arbor pe aici nu e cunoscută la popor, ci el numeşte totalitatea arborilor cu un cuvânt: lemne” (P. Munteanu, Banat, c. Vermeş).

Totuşi arbure, departe de a fi un neologism, ne întâmpină în mai toate texturile 276 vechi, ca sinonim cu copaci, pom, lemn.

A v. 1 2 3Arbure.

ARBURE

Legenda lui Avram, ante 1600 (Cuv. d. bătr. II, p. 190): „merseră către uân arbure şi închiră-se pără la pământu' şi grăi: sfăntu, sfăntu, sfăntu, grăâaşte; pravednicului Avram îi părea că dreptu elu se închiră lemnul”. Noul Testament din 1648, Ep. Iud. I, 12:

„Arburi veşteziţi fără de rod”.

„Ar b o r e's autumnales infructuosae”.

unde în Biblia lui Serban-vodă, 1688: „copaci de toamnă fără roadă”. Ibid., Math. III, 10:

„Că iată săcuria iaste pusă la rădicina arburilor, dec tot pomul ce nu face poame bune taesă şi în foc se aruncă”.

„Jam eram securis ad radicem ar – b o nu în posita est. Omnis eram arbor quae non facit fructum bonum, excidetur et în ignem mittetur”.

unde la Serban-vodă: „şi iată şi săcuria zace la rădăcina copacilor”.

Silvestru, 1651, ps. XXXVI: „Văzuiu nedireptulu înălţându-se şi lăţindu-se ca un arbure verde”.

Ibid., ps. LXXIII: „rădicându săcurile sale susu ca întru unu arbure”. Ibid., ps. CIII:

„Saturăsă arhurii înalţi, chedrii Lyvanului”.

„Saturabuntur l i g n-a campi, cedri Libani”.

unde la Coresi, 1577: „satură-se lemnele câmpilor.”; la Dosofteiu, 1680: „sătura-s-or liamnele câmpului”.

Sinonimica: arbure este termenul cel mai general, în

care se cuprind copaci, pomi, lemne; copaci este arburele sălbatic sau neroditor; pom este arburele care dă poame; lemn este arburele întrebuinţat pentru felurite scopuri, la clădiri, la încălzire etc.

Deminutiv: ar b u r el sau arburaş; colectiv: ar b u r e t; forme mai mult teoretice, cari nu se aud în grai.

Pe la Predeal, am auzit în gura poporului forma aspirată: harbur.

La macedo-români se zice arbur şi arbure, bunăoară în ghicitoarea despre a n:

„Arbure mare Frunzele-şi le-are Albe di ’nă parte, Lăi di-alantă parte”.

(Ţara nouă, 1887, p. 54)

Într-o maximă macedo-română: „bărbatlu caste arburlu şi ficiorlu ugiaclu a casilei = bărbatul este’s t a l p al casei, iar feciorul – vatră” (M. Iutza, Cruşova).

V. 1Copaci.

2ARBURE (plur. Arbureşti), n. pr. m.; nom d’une tres ancienne famille noble de Moldavie. Pe la jumătatea secolului XV Arbureştii erau deja boieri mari. Fiu al unui

pârcălab de Neamţ, Luca Arbure devine unul din sfetnicii cei mai de încredere ai lui Stefan cel Mare, păstrând aceeaşi putere sub Bogdan cel Chior, care la moarte îi încredinţează întreaga cârmuire a ţării pe timpul minorităţii lui Stefan cel Tânăr. Acesta este vestitul hatman Arbure, devenit erou legendar al poeziei istorice române.

Costachi Negmzzi, Aprodul Purice:

„Acolo se află iarăşi al oştilor veteran.

Arbur hatmanul ce-n mână poart-un groaznic buzdugan.

Pre care ca pre o mince de copil îl arunca.

Dar azi omul cel mai tare de abia l-ar rădica;

Altă armă el nu are, nici voieşte a mai avea.

Căci îi place când pre duşman c-o izbire îl turtea”.

Costachi Stamati, Sentinela:

„Eu sunt Arbore, copile, hatman lui Stefan cel Mare;

Am slujit sub a lui steaguri patruzeci de ani de rând, şi-n patruzeci de războaie crunte, dar biruitoare, Văzui Eroul Moldovei pe vrăjmaşii săi bătând”.

Moartea acestui viteaz, ajuns la adânci bătrâneţi, a fost cumplită:

Urechea, Letop. I, p. 154 – 5: „ (1523) în luna lui april în cetatea Hărlăului au tăiat Stefan-vodă pre Arbure hatmanul, pre care zic să-l fie aflat în viclenie. Iar lucru adevărat nu se ştie; numai atâta putem cunoaşte că norocul fie-unde are zavistie, ales un om ca acela ce crescuse Stefan-vodă pre palmele lui, având atâta credinţă, şi în tinereţile lui Stefan-vodă toată ţeara ocărmuia, unde mulţi vrăjmaşi i s-au aflat de cu multe cuvinte rele l-au îmbucat în urechile domnu-seu”. Mai jos: „Nu multă vreme într-acelaş an au tăiat Stefan-vodă şi pre feciorii lui Arbure, pre Toader şi pre Nichita”.

La satul Solca-de-Jos în Bucovina se află până astăzi o bisericuţă zidită de bătrânul Arbure la 1502, unde pe părete se mai pot vedea portretul hatmanului, al nevestei sale Iuliana, apoi a patru băiaţi şi o fată.

Nu toţi Arbureştii au perit de urgia lui Stefan cel Tânăr. Sub Petru Rareş, Mihu Arbure alunge şi el hatman, dar trădează pe acest domn la 1538 pentru a trece la protivnicul său Stefan-vodă Lăcuată, pe care însă îl vicleneşte de asemenea.

Urechea, Letop. I, p. 167: „urându-l (pe Stefan-vodă Lăcustă) toată curtea şi boierii, s-au vorovit o seamă de boieri den curtea lui, anume Găneştii şi Arbureştii, şi la aşternutul lui unde odihnia l-au omorât în cetatea Sucevei”.

D. Wickenhauser a adunat cele mai multe izvoare despre familia Arbure în Moldowa oder Beitrage zu einem Urkundenbuche (Czernowitz, 1877, p.10 sqq., 213); ele totuşi sunt departe de a fi complete.

La 1545, boierii „Gliga fiiul lui Arbure şi Ion Crasneş” au fugit din Moldova în Polonia cu două călugăriţe (A.I.R. I, p. 35).

La 1628, numai doară se mai vorbea într-un mod

legendar despre avuţiile de 278 altă dată ale Arbureştilor, cari „au îmblat din mână în mână” (Ibid., I, 2, p. 6).

ARCĂ

Treptat, acest mare neam ni se înfăţişează scăzut la treapta de boiernaşi. Pe la 1650 (A.I.R. I, p. 88), într-un act bucovinean subscrie pentre mai mulţi răzaşi: Radu Arbure.

Într-un zapis de vânzare tot de acolo, 1698 (A.I.R. III, p. 264), la sfârşit: „Şi eu Nicolai Arbure steg (ar) am scris zapisul şi pentru credinţa m-am iscălit. Az Sandul Arbure steg (ar) iscal”.

Ca o amintire despre Arbureşti, satul Solca-de-Jos în Bucovina se cheamă încă Arbure (Marian, Biserica din Părhăuţi, p. 7 – 8).

Alături cu Arbure, o altă veche familie moldovenească, din care de asemenea a fost un hatman vestit în secolul XVI, purta numele sinonimic de C o p ac i u.

Este ciudat că d. I. Bogdan (Vechile cronice, p. 121, nota) confundă pe hatmanul Copaciu cu hatmanul Arbure, făcând din amândoi un singur personagiu. Tot la d. I. Bogdan (ibid., p. 157, 207) ni se pare a fi greşită în Cronica lui Macarie lectura următorului pasagiu: „Mnhovăh. ceahkk 0 yE0 caNOMH. poă OMH. /Yîă Aped Nach”, pe care-l traduce: „Mihul, boier mare, Arbănas de neam. Era hatmanul Mihu Arbure, iar nicidecum Arbănas. v. 1 Arbure. – 2Copaci.

3ARBURE, t. de geogr.: nom d’un village en Bucovine. – v. 3Alba. – 2Arbure.

ARBUZ. – v. Harbuz.

ARBUZESC (PĂR). – v. Harbuzesc.

— Prăsad. ARBUZICĂ. – v. Harbuzică.

ARC (plur. arce şi arcuri), s.n.; arc; ressort, cintre. Din lat. ar cu’s = ital. are o = franc. arc etc. (Cihac). În grai se aude uneori aspirat: harc (Tecuci, c. Ionăşeşti; Vâlcea, c. Nisipi; Prahova, c. Mărgineni etc.).

Dosofteiu, 1680, ps. X: „că iată păcătoşii încordară arc, gătară săgeţi în tulbă.”, unde la Coresi, 1577: „că adică păcătoşii întinseră arculu, gătiră săgete în cucură…”,

la Silvestru, 1651: „că iaca nedirepţii întinseră arcul, gătiră săgiata sa în coardă.”, iar lăţineşte: „quoniam ecce peccatores intenderunt ar cum, paraverunt sagittas în pharetra”.

Arcul, pe care se întinde prin cele două capete o coardă sau care se încordează pentru a săgeta ori a trage din el la ţintă sau în ceva cu o săgeată din cele ce se ţin în tu l b a sau cucură, este una din armele cele mai primitive, de demult părăsită de toate popoarele cât de puţin înaintate în cultură, dar altă dată închipuind o parte foarte importantă dintr-o armură, mânuită nu numai de arcaşi, dar şi de principi.

Varlam, 1643, I, f. 56 a: „nu le dă platoşe, nice arcu, nice sabie, nice suliţă, nice altă nemică de armele vonicilоru pementeşti”. 279

ARCĂ

Dosofteiu, 1673, f. 9 b:

„Şi de nu v-eţ întoarce către pocăinţă, Are sâgeţ amână scoase din tulbiţă, Arcul întins în coardă, lancia strălucâaşte”.

sau ibid., f. 14 b:

„Că iată păgânii încordară arce, Pun sâgeţ în tulbă, să grijesc de lance, şi vin printuniarec cu arce preamână Intru să sâgiate pre cei fără vină”.

Urechea, Letop I, p. 190, despre Bogdan-vodă Lăpuşneanul: „la călărie sprinten; cu suliţa la halca nu prea lesne avea potrivnic; a săgetare den arc tare, nu putea fi mai bine; numai ce era mai de treabă domniei îi lipsia: că nu cerca bătrânii la sfat”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 62, despre Antioh-vodă Cantemir: „la plimblări şi la vănaturi cu şoimi şi cu ogari pururea îmbla de se desfăta, şi cu mâncâri şi băuturi, şi al arc încă trăgea bine”.

Neculce, Letop. II, p. 201: „Petru-vodă Rareş fugind pin târg pin Peatră şi, gonindu-l petrenii, i-au fost agiungând un popă, şi au tras Petru-vodă înapoi în popă cu arcul şi l-au lovit cu săgeata în oblăncul selei...”

Cantemir, Chron. II, p. 231: „fiind la vânătoare, după

ce au ucis un gligan sălbatic cu sabiia, apoi, tocmindu-şi şi-ata în arc să sigete, s-au julit puţinel cu lancea la mână”.

Arcul lui Stefan cel Mare se păstra în mănăstirea Neamţului până pe la ţinea secolului XVII, când l-au răpit leşii şi căzacii (Letop. II, 19)

În Caucaz, cerchezii până astăzi se slujesc de arc.

Costachi Stamati, Muza I, p. 181:

„Atunci cerchezul anină de rădăcina viţoasă, De crengele cornorate, a sale arme frumoasă: Tulba cu săgeţi şi arcul, burca, sineţa, arcanul, şi apoi sare în apă, lăsându-şi priponit calul”. Arcul se făcea mai ales din lemn de e o r n.

O doină voinicească:

„Cornule, ce nu te-ndoi, De-o creangă să te despoi să-mi fac prăjină de boi?

— Frăţioare românaş! Creangă lungă dă-ţi-o-aş la s-o faci arc de război”.

(Alex., Poez. pop.2, 44)

În cântece poporane arcul nu e rar:

280

„Arcul iute-aş încorda.

ARC

Aripa ţ-aş săgeta

Şi în braţe mi-ai cădea”.

(Pompiliu, Sibii, 19)

În colinde din Dobrogea au devenit stereotipe versurile:

„Luă arcul încordat Cum e bun de săgetat, S-o sicreată De săgeată”.

(Burada, Călăt., p. 55, 86, 90)

Uraţie de nuntă:

„Strânse el ostaşi mulţime, Tot voinici de călărime, şi ageri cu măiestrie la arc şi vânătorie”.

(G.D.T., Poez. pop, 170)

Aducerea aminte despre arc se păstrează şi-n poveştile poporului. Basmul Tinereţe fără bătrâneţe (Ispirescu, Legende, p. 3): „Ca să ajungi la dorinţa ta, trebuie să ceri de la tată-tău paloşul, suliţa, arcul, tolba cu

săgeţile şi hainele ce le purta el când era flăcău”.

Când arcul se întindea şi săgeta, coarda seotea un răsun. Moxa, 1620, p. 395: „sunetele armeloru şi răsunulu coardeloru de arcu mai tubita decât u glasu de alăute”.

Acest răsun se cheamă mai propriu zbârnâire. Alexandri, Sentinela română:

„Zbor topoarele-aruncate, Z b! r n! i arcele-ncordate, şi săgeţile la soare Vijelesc vâjâitoare”.

Ca onomatopee a săgetării: trac!

Basmul Lupul cel năzdrăvan (Ispirescu, p. 74): „Scoase o săgeată din tolbă, o aşeză la arc şi, trac! trase o săgeată, şi nu se făcu nicio mişcare; trac! mai trase una, şi iarăşi nemic”.

V. Armă.

— Coardă. – 2Corn.

— Cucură.

— Săgeată.

— Zbârnâi.

— Trac!

— Tulbă. La plural, astăzi se întrebuinţează mai mult forma arcuri, identică cu vechiul italian are o r a, pe când cealaltă formă, arce, aproape despărută din grai, corespunde italianului are h i. Balada Trei lebede:

„Ei în târg au poposit şi-n cruciţele d-argint

Lebejoarele-au zărit, Săgeţile şi-a-nţăglat, Arcurile şi-a-ncordat...”

(G.D.T., Poez. pop., 421)

În graiul vechi ne întâmpină mai adesea forma arce.

Coresi, 1577, ps. XXXVI: „Întinseră arcele să săgete mişelulu şi meserulu, să junghie derepţii cu inema; armele loru intră în inema loru şi arcele loru frânseră-se”.

Moxa, 1620, p. 375: „se lăuda (Hozroe) că va îngrădi cetatea cu suliţele, cu plavezele şi cu arcele...”

Dosofteiu, 1673, f. 56 b:

„Scos-au păcătoşii sabie din teacă, Arcele li-s gata războiul să facă, Să taie mişeii, săracii să unghe, Au gând

să nu lase drept nice unghe; Sabiia aciaia într-înş să va-nfige, Coarda se va rumpe, arcul li s-o frânge”.

Locuţiunea proverbială: „are multe coarde la arc” înseamnă „homme de ressource”.

Ion Ghica, Scrisoarea III: „Când i se părea (lui Caragea) că punga nu i se umplea destul de repede, avea şi alte coarde la arc. Scotea pe aga în târg cu cântarul şi cu falanga; acesta prindea cu ocaua mică pe vreun brutar, pe vreun cârciumar, pe vreun măcelar, îi trântea câte o sută de nuiele la tălpi sau îl ţintuia de ureche în mijlocul pieţei. Vodă era sigur că insaful avea să alerge de la unul la altul ca să facă curamă...”

Orice formă încovăiată se poate numi arc.

Aşa sunt arcurile la trăsurele cele de lux.

ţipescu, Opincaru, p. 69: „căruţe pă harcuri şi dă ţară”.

Aşa sunt arcurile coastelor la om.

A. Vlahuţă, Nuvele, p. 76: „Avea dureri nesuferite în arcurile coastelor şi arsuri pe şira spinării”.

Aşa se zice arcuri la sprâncene.

De la Vrancea, Trubadurul, p. 222: „cu ochii albaştri migdalaţi, umezi, buni şi limpezi, puşi sub nişte arcuri de sprâncene subţiri şi pierdute în tâmplele ei albăstrii”.

Ibid., p. 184: „Apele să bat, rostogolesc bolovanii, umple vultorile şi sar peste stâncile lustruite; şipotele ţâşnesc şi-şi azvârlă sulul apelor reci, ca nişte arcuri de sticlă străvezie”.

Deşi vărguţa cea încovoiată cu care se trage pe coardele vioarei se numeşte mai propriu arcuş, totuşi în popor se aude cu acest sens şi simplul arc.

„Pre lautӑ se trage cu arcul, care se smoleşte cu răşina” (S. Liuba, Banat, c. Maidan).

282 v-Arcuş.

ARCĂ

La zidari, bolţile sunt arcuri; şi cu acelaşi înţeles arcuri se zice şi la b o a 11 a cerului:

„Între celelalte înjurături, poporul de la noi înjură şi de arcurile cerului” (P. Ciocâlteu, Dolj, c. Galiciuica).

Ca jucărie, arcul a rămas un fel de armă la copii. Băieţii macedo-români, mai cu seamă, sunt meşteri a face şi a întrebuinţa arce, cu care vânează păsărele (M. Iutza, Cruşova).

V. Arcar.

— Arcaş.

— Arcos.

— Arcuiesc.

— Arculeţ... 2ARC. – v. Arcuş.

ARCA, n. pr. m. pers.; Arcadius. Nume de botez altă dată foarte întrebuinţat la olteni. Arca e scurtat din A r e a d i e, ca „Costa” din „Constantin”, „Proca” din „Procopie”, „Sima” din „Simeon” etc.

Act oltenesc din 1591 (Cuv. d. bătr. I, p. 58): „Pitea ot Scoarţa, Vintilă ot tam, Opriian al Mogăi ot tam, Dan Ciurea ot tam, i Drăgan cu fiu-său Arca ot tam”.

Altul din 1624 (ms. În Arh. Stat., Doc. Rom. I, nr. 176): „Seris-am noi Nicola şi Arca acestui al nostru zapis svintie mănăstiri Tismenei”.

Mateiu Basarab, 1646, în sfitocul mănăstirii Tismana (ms. Arh. Stat., Doc. Rom. II, nr. 3, p. 10): „au cumpărat aceşti mai sus numiţi oameni din valia Peştişanilor de la feloni Operei de la Laţco şi de la Pătru, şi de la Pătru fecorul Arcăi, drept aspri gata 2200.”; şi mai jos: „şi îarăş au cumpărat popa Ionu şi călugărul Vasilie de la fecorii lui Mihăilă din Drăgoeşti de la Arca şi de la Lazăru şi de la Vălcul”.

Constantin Brâncoveanu, 1693 (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 19), înşirând pe mai mulţi mehedinţeni: „Putnic ot Zăgaiai Răduţul săn Bălac ot Comăneştii Arca ot Gărboveţ”.

Din Arca, iar nu din arc, vine numele satului Arceşti în Romanaţi (Frunzescu).

„De la Arca forma intensivă este Arcan, ca din „Iorgu” – „Iorgovan”, din „Răduc” – „Răducan”, din „Dumitru” – „Dumitran” etc. (v. 3-an), de unde apoi numele muntelui Arcan şi al satului A r e a n i în Gorj, precum şi al satului Arcan în Buzău, cari n-au a face cu arcan „lacet”.

Satul oltenesc Arcanii ne întâmpină deja într-un crisov din 1429 (Venelin, p. 55).

V. lOltean.

2ARCĂ (plur. arcale), s.f; protecteur, soutien. Turcul ar k a „dos, appui” (Saineanu). Cuvânt care, ca şi derivatul are al i u, se întrebuinţa numai în relaţiunile românilor cu Poarta Otomană.

Miron Costin, Letop. I, pag. 278: „ (Matei-vodă) dedesă ştire şi la arcalele sale, ce avea la Împărăţie, de sila ce-i făcea Vasilie-vodă”.

În acest sens se zicea altă dată: „taina le poartă arcalele”, adică: secretul lor îl ştiu numai aceia în care ei au încredere; o locuţiune pe care Seulescu (Albina romă283

ARCĂ

nească, 1844, nr. 40) căuta cu orice preţ s-o înrudească cu latinul ar ca nu în „secret”.

V. Arcaci.

— Arcaliu.

ARCÂCI, s.n.; vallée, terrain abrite. Cuvântul se aude pe la ciobanii din Moldova.

„Târla la ciobani în timp de iarnă este la un loc îndosit cum e un arcaci, adică v al e”. (T. Dobrea, Covurlui, c. Rogojeni).

Este turcul ar k ac „versant ou. pied d’une montagne” (Barbier de Meynard, Dset. Suppl. I, p. 37), din ar k a „dos, appui”. Negreşit însă, cuvântul n-a venit românilor de la osmanlâi, cari n-au dat nemic graiului nostru ciobănesc, ci de la vreun popor turanic din veacul de mijloc, probabilmente de la cumani. În vocabularul cumanic din secolul XIV, ar k a înseamnă „umăr” (Kuun, Codex, p.111). De aimintrea, această vorbă e proprie tuturor graiurilor turco-tătare (Vambery, Sprachstud, p. 207, şi Etymol. Wtrb., p.18). v. Aslam.

ARCALIU, adj; puissant, bien soutenu, bien vu. Turcul ar k al y „qui a le dos large” (Saineanu). Cuvânt despărut din grai şi care abia dacă a circulat vreodată în popor.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 249: „scriind şi el

această pricină la un i e i r l i u mare ce era arcaliu.”, adică: la un „om de la curte” care era „puternic”.

V. 2Arca.

ARCÂM. – v. Alcam.

ARCÂN (plur. arcane), s.n.; lacs, lacet pour prendre les chevaux. Cuvânt tătăresc: ar k a n, trecut de asemenea la ruşi şi la poloni (Cihac). „Funie lungă cu ochi la unul din căpătâie şi cu care herghelegiul prinde calul din herghelie. Opritoare. Cursă” (Costinescu).

Altă dată, la tătari mai cu deosebire, arcanul se întrebuinţa şi ca armă de război. Amiras, Letop. III, p. 118: „râpa fiind mare şi adâncă, nevoia lor era şi mai mare, şi numai ce le-au căutat a intra în râpă, au căzut unul peste altul dând cu cai cu tot, eară alţii lăsând caii au vrut să fugă pe gios, şi nici aşa n-au scăpat, şi năvălind şi tătarii i-au scos cu arcanele de gât mai pre toţi”. Costachi Stamati, Muza I, p. 181:

„Atunci cerchezul anină de rădăcina viţoasă, De crengele cornorate, a sale arme frumoasă: Tulba cu săgeţi şi arcul, burca, sineţa, arcanul, şi apoi sare în apă, lăsându-şi priponit calul”.

La români, de asemenea, ostaşul, mai cu seamă vânătorul, nu dispreţuia 284 arcanul.

ARCÂN

Balada Stefăniţă-vodă:

„Mână în zori să vă aflaţi Toţi călări şi înarmaţi cu săgeţi, cu buzdugane, şi la brâie cu arcane, ia să mergem despre soare să facem o vânătoare”.

Balada Stefan-vodă şi şoimul:

„Că-s român cu patru mână Şi am leacuri de păgâni: De tătari am o săgeată, De turci pala mea cea lată, De litfeni un buzdugan Şi de unguri un arcan”.

Balada Badiul:

„Mâna-n pozunar băga, Scul de mătase scotea, Viţa-n şase împletea, Sfoara-n nouă că-ndoia, la arcanul o-nnoda”.

(G.D.T., Poez. pop., 540)

Astăzi, afară de herghelegii, arcanul slujeşte mai cu deosebire hoţilor de cai.

„Spune, spune, barbă sură, Căişorii cum se fură? Cum se iau din bătătură Pe negură şi pe brumă?

— Cu ochiul arcanului Prinzi muma juganului”.

(G.D.T., 299)

Balada Fata cadiului:

„Mânz de fugă sprintenel, Ieşea-n vară pătrărel, Mânz ce fuge ca şolcanul De nu-l prinde nici arcanul”.

Balada Juganii:

„Dun arcan nu-şi împletea; Şi de ce mi-l tot făcea? Jumătate din tărsână

Şi din funie bătrână, Să ţie la udătură; Jumătate din negare Şi din vârfuri de fuioare, Să ţie jugani mai tare”.

şi mai jos:

„Şi arcanul colăcea, Cam cu dreapta mi-l ţinea, Cam cu stânga l-azvârlea”.

(G.D.T., Poez. pop, 683 – 9)

V. Cal. – Colăcesc. – lâătar. 2ARCÂN. – v. Alcam. 3ARCÂN. – v. Arcanaua. 4ARCÂN. – v. 2Arca.

ARCANÂUA, s.f. artic. şi ARCÂNUL, s.m. artic.; t. de choreogr. popul.: noms des deux danses villageoises d’un caractere martial. Ca nume, arcanauă este o simplă amplificare din arcan (v. Agănău), căci forma arcaneaua, întrebuinţată în Ardeal, e femininul din are a n-a u, care la rândul său e augmentativ din arcan. Arcanul şi arcanaua sunt două hore foarte înrudite, cari s-au dezvoltat dintr-un singur prototip. Cuibul lor pare a fi în Moldova, de unde însă au străbătut la munteni şi la ardeleni.

T. Burada, Almanah muzical, 1877, p. 63: „Arcanaoa. Ţuţuienii, mai ales acei din Vrancea, joacă acest joc. El se execută de către mai mulţi bărbaţi şi femei şi se aseamănă în săltări întrucâtva cu hora de brâu”.

„Între jocurile poporului de pe aici este şi arcanaua” (N. Sandrovici, Dorohoi, c. Târnauca).

„Să jucăm moldovineasca de mână, serbeasca de brâu, arcanaoa pe b a t a-i e”. (Iconom G. Ionescu, Iaşi, c. Miroslava).

ţipescu, Opincaru, p. 52, înşirând jocurile ţărăneşti din Prahova: „căluşari, şu-şu-şu, arcanu, ţigăneasca, joiana, brăileanca”.

Următoarea descriere amănunţită a arcanului şi a arcanalei o datorim domnului Alex. Pop (Transilv., Năsăud, c. Sân-Georz):

„În Bucovina, arcanul se joacă de feciori şi fete. Se face o horă, ţinându-se de mână, dar fără a bănănăi cu ele. Mişcarea e de la stânga spre dreapta. La tactul muzicei încep cu piciorul drept trei paşi înainte, aducând corpul în direcţia mişcării. Isprăvind pasul al treilea, se opresc pe piciorul drept un tact şi fac un pas cu piciorul stâng spre piciorul drept, readucând corpul în poziţia de la început. Această mişcare se face 286 continuu după tactul muzicei. Obicinuit cercul se află deschis, cu un v a t a v în

ARCANÂUA

frunte, care ţine în mână un băţ, bătând cu el tactul la unele figure ce le intercalează. După un interval oarecare, la isprăvitul unui tact, vătavul rădică băţul strigând: unu-nainte! unu-napoi! una bună, şi la drum! Atunci se opreşte şirul, face un pas cu piciorul stâng pe dinaintea piciorului drept şi întoarce piciorul drept pe dinaintea celui stâng. Oprindu-se pe piciorul drept, aduce lângă el piciorul stâng, şi la ultimul tact bat cu toţii deodată cu piciorul drept în pământ. Apoi urmează ca la început, până când vătavul porunceşte: doi-nainte, doi-napoi! trinainte, trinapoi! etc.

— Un alt danţ, numit arcaneaua, se joacă pe valea Someşului-Mare în comuna Sân-Georz numai de feciori. În mişcări are multă asemănare cu arcanul din Bucovina, cu deosebire mai ales că nu merg în cerc regulat, ci după cum vrea să-i ducă vătavul. Mersul este tot trei paşi înainte, însă fără ca piciorul stâng să-l mişte în direcţia celui drept şi să vină cu faţa către centru; ci unul după altul urmează tactul muzicei, şi după trei paşi balansează un tact pe piciorul drept şi unul pe cel stâng. Jucătorul cel din urma şirului trebui să se ferească de vătav, căci acela, ajungându-l, îl loveşte cu băţul; de multe ori se întâmplă

că, ferindu-se, nu-şi mai ţine paşii regulat, ci fuge, şi numai după încetarea ameninţării re-ncepe. De mână nu se lasă chiar dacă i-ar împiedica ceva în cursul jocului. Mişcări de paşi regulaţi înainte şi-napoi, ca la arcanul din Bucovina, la arcaneaua nu se fac”.

În descrierea de mai sus, trăsura cea caracteristică este băţul vătavului, de care trebui a se feri. La început, în loc de băţ cată să fi fost un arcan, cu care vătavul se silea a prinde pe un jucător, de unde apoi vine însuşi numele jocului.

v.1 Arcan.

Jocul arcan există şi la aşa-numiţii huţuli, românii cei rutenizaţi din Galiţia, despre care a se vedea cercetarea lui Kaluzniacki la Miklósich, Wanderungen d. Rumunen, p. 49. Zelechowski (Ruthenischdeutsches Wth. I, 5): zice: „A r k a n, Art hucul. Tanz der Mânner allein”.

D. Vulpian (Hore, nr. 1 şi 9) a publicat două arii pentru arcanul. Noi reproducem de acolo pe cea culeasă de Mikuli în Bucovina, transcrisă destul de bine:

287

ARCANÂUA

ARCANEAUA ARCANUL

V. Arcanaua.

ARCAR (pl. arcan), s.m.; fabricant d'ares. Cel ce face arce, în deosebire de arcaş, care este cel ce poartă arc.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 49, vorbind despre domnia lui Dimitrie Cantemir: „Atunce toţi se făcuse oşteni, slugile lăsa pre boieri, argaţii lăsa prestăpâni, şi altă prostime mulţi au mers de au luat bani şi s-au scris la steaguri, mai mulţi fără de arme, că nu avea de unde-şi mai cumpăra, că şi arcarii sfârşise arcele”. v. lărc. – ar. – as.

ARCAŞ (pl. arcaşi), s.m.; archer. Cel ce poartă arc, în deosebire de are ar, care este cel ce face arce. Cuvânt format ca: suliţaş, puşcaş, trâmbiţaş etc. Biblia Serban-vodă, 1688, Amos II, 15:

„Şi arcaşulu nu va îngădui, şi cel iute cu picioarele lui nu va scăpa”.

Costachi Stamati, Dorul de patrie:

„.et sagittarius non susţinebit, et velox pedibus suiş salvari non poterit...”

„Unde-s mocanii de munte Ce purta prăştii şi lănci, şi sărea ca nişte ciute Peste şanţuri şi pălănci? Şi a arcaşilor ceată, Ale cărora săgeată Pătrundea fără de greşi Duşmanii cei mai aleşi?”

V. lărc – ar. – as.

ARCHIR

ARCAŢ, s.m.; t. de botan.: Acacia blanc, Robinia pseudo-acacia. Formă întrebuinţată pe-n Ardeal în loc de ac a ţ.

„La ac a ţ se zice arcat” (R. Simu, Transilv., c. Orlat). v. 1Acaţ.

ARCER (plur. arcere), s.n.; affilor, Pierre a rasoir. Sinonim cu cute şi cu gresie, iar când ascuţitoarea e metalică, se zice amnar. Arcer, cute şi gresie nu sunt tot un fel de peatră: cu gresie se ascut coasele ţăranilor; cu cute se ascut cuţitele; cu arcer se ascut bricele, adică tăiuşurile cele mai fine. v. Amnar [vol. I, p. 755].

Costinescu: „Arcer, peatra pe care bărbierul ascute bricele”. „Ion pădurariul mi-a istorisit că Mama-Pădurii şi-au ascuţit dinţii cu arceriu, adică cute petrificată din ar ţ ar i u, când era să se lupte ea cu Făt-Frumos. Din arţariu se fac gialăie sau rendele, coade de topor şi de sapă etc., fiind foarte tare şi alb; acest lemn se petrifică, după spusa ţăranilor, făcându-se arceriu pentru ascuţit bricele...” (Iconom G. Theodorescu, Galaţi, Mavromolu).

Arcer n-are întru nemic a face cu latinul a e i e’s (Cihac), ci vine din acer „crable” prin adjectivul ac e r nu în „d’erable”, „lucru din arţar”, astfel că nici măcar primul r nu este epentetic, fiind o simplă propaginaţiune a tematicului r; accentul rămâne intact.

Cât pentru derivatul român din latinul ac i e’s, v. Acioaie.

Ca nume de localitate:

„A r ce r u, o frumoasă creastă de peatră în comuna Manzăleşti, de partea stângă a râului Slănic...” (B. Iorgulescu, Dict. topogr. ms. al Buzăului). v. Arţar.

— Cute.

— Gresie.

2ARCER, t. de geogr. – v. lărcer.

ARCHIR’s. ARCHIRIE, n. pr. pers. m.; t. de litt. popul.: un personnage legendaire. Mare sfetnic la

împăratul Sanagrip din ţara Dorului, Archir nu avea copii, ci numai pe nepotul său Anadan, pe care-l învăţă multă carte şi-l puse în locul său la curtea împărătească. Anadan însă, lăcomind la avuţia unchiului său, face pe împărat să osândească la moarte pe Archir, care totuşi izbuteşte a se ascunde. Tocmai atunci Faraon din Egipt cere de la Sanagrip neşte lucruri atât de grele, încât numai înţelepciunea cea mai minunată ar fi putut să le dezlege. Archir se arată, biruieşte pe Faraon şi se face iarăşi mare sfetnic pe lângă Sanagrip; iar pe Anadan îl învaţă de astă dată nu prin carte, ci prin bătaie.

A nu se confunda Archir cu A r g h i r, eroul unei alte legende. Oarecine, înarmându-se cu patru semne de exclamaţiune, m-a învinovăţit pe mine că: „D. Haşdeu a identificat pe Archirie cu A r g h i r (!!!) din Arghir şi Elena de Barac (!) şi a tras de aci concluziuni despre basmul unguresc respectiv”. E cu totul neadevărat. În Cuvente den bătrâni (II, p. XXXVII), vorbind despre un manuscript cunoscut abia 289

ARCHIR

după titlu: Istoria lui Archirie, eu pusei întrebarea: „Nu va fi fost cumva o primă încercare de a traduce româneşte cartea cea poporană ungurească?” În acest „nu cumva”, negreşit nici „identificare” nu este, nici „concluziuni” nu sunt. De aimintrea, d. Dr. Gaster (Lit. popul, la români, p. 104 sqq.) este acela care a studiat mai de aproape pe Archir şi din studiul căruia rezultă că înţeleptul Archir şi nepotul său Anadam, o cărtecică poporană destul de răspândită la români şi la unii slavi, mai ales la ruşi, îşi trage obârşia, poate prin mijlocul unei redacţiuni bizantine, din ciclul arab al celor 1001 de nopţi, unde o regăsim sub titlul de: Sinkarib şi cei doi viziri ai lui sau Istoria înţeleptului Heykar. D. Dr. Gaster cunoaşte această cărticică numai într-un manuscript din 1784 şi după ediţiunea lui Anton Pann. Dar redacţiunea românească cea mai veche, întrucât se ştie până acuma, se află într-un manuscript al Arhivelor Statului din Bucureşti, făcută la 1704 de „Bucur grămăticul din Sâmbătade-Sus”

la un loc cu Alexandria şi care se începe aşa:

„Povestia lui Archirie filosoful, când învăţă pre nepotu-său Anadan carte. Adică eu Archirie filosoful învăţai pre nepotul mieu Anadan carte întru zilele lui Sanagrip împărat din ţara Dorului”.

Iată tot de acolo (p. 299) cimilitura despre a n:

„Ce iaste un copac cu 12 ramuri, şi pre o ramură 4 cuiburi, şi într-un cuibu 7 oao, unul negru, altul albu?”

Ca nume de botez, într-un act moldovenesc din 1689 (Cond. ms. Asaki, t. I, f. 242 b, în Arh. Stat.): „au strânsu oameni buni megiâaşi, pe Cinghir de Berhoeşti şi Archirie săn Gligorie din Guzari şi Andronache frate-său”. v. Alexandria [vol. I, p. 600] – lăn (p. 20). – lărghir.

ARCHIŞ. – v. Archit.

ARCHIT (pl. archiţi), s.m.; t. de botan.: Juniperus communis, genevrier, genievre. Se zice şi are h i şi (Dr. Brândză). Sinonim cu ienupăr, cetină, şneap şi mai ales cu brădişor, unde se vor descrie întrebuinţările poporane ale acestui copăcel. Archit este învederat grecul ăpKeu9 oţ „genievre” (Cihac). La Hesychius este forma cretană ăpyexoj. Împrumutul pare a fi foarte vechi. Cum să ne explicăm însă forma are h i ş, care prin guturală nu se desparte de prototipul grec, dar prin şi se apropie de rusul dialectic ar t! şi „juniperus sabina” (Budilović, Pervobytnye Slaviane, t. I, p. 126). Luat-o-au ruşii de la români? Problemă. v. Aglică [vol. I, p. 372].

— Brădişor. – lGrec.

ARCIOR, s.m.; t. de botan. – v. Arţar.

ARCOS, –OASĂ, adj; courbe en arc, arque. Sinonim cu arcuit, dar cu deosebirea că arcos înseamnă o încovoiare firească, pe când arcuit se zice despre ceva încovoiat de mână sau într-adins.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Arh. Stat., p. 45): „... obiciuiţi sunt muritorii cu 290 înălţimea statul, cu frămseţe trupului şi cu ghizdăviia feţii ca eu un lucru prea mare

ARCUŞ

de la fire dăruit a să lăuda; şi încă mai mult, între alţii nu numai arcoasă sprânceneleş a-şi ridica, ce şi

sfaturile peste cuviinţă a-şi da, şi socoteala peste măsură a-şi ridica”.

V. Arc. – os.

ARCUIESC (arcuit, arcuire), vb; arquer, courber en arc. „A arcui, a încovoia. Această grindă începe a se arcui, începe a se lăsa, a-şi da mijlocul” (Costinescu). Nu vine din latinul ar cu’s (Cihac), ci este o formaţiune românească din arc prin sufixul denominativ – u iesc, ca şi „cercuiesc” din „cerc”. v. Arc. – uiesc.

ARCUIRE, s.f; „cambrure, courbement” (Cihac). v. Arcuiesc.

ARCUIT, – A, adj; le part. passe d’arcuiesc: courbe en arc, arque. „Arcuit, cercuit, încovoiat, lăsat de mijloc” (Costinescu).

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 66: „nişte lungi şiruri de clădiri cu tinde arcuite stau rezemate de acei nalţi păreţi”. v. Arcuiesc.

— Arcos.

ARCUITURĂ, s.f; „courbure” (Cihac). v. Arcuit. – ură.

ARCULEŢ (plur. arculeţe), s.n.; petit arc, arc d’enfant. Deminutiv din arc. Un alt deminutiv este arcuş, care însă a căpătat un înţeles cu totul deosebit, întocmai ca francezul „archet”, deminutiv din „arc”, italianul „archetto” etc. Cihac mai pune deminutivii: arcuţ, arcuşor şi arcuşel.

Basmul Copiii văduvului (Ispirescu, Legende, p. 342): „o săgeţică de care punea el în arculeţul lui”.

V. Arc.

— Arcuş. – uleţ.

ARCUŞ (plur. arcuşe’s. arcuşuri), s.n.; archet. Deminutiv din arc prin sufixul – u şi ca în „căluş”, „lemnuş” etc.; formaţiune curat românească, care n-are nevoie de un prototip latin „arcuceus” (Cihac). Arcuş este o vargă mlădioasă cu capete încovoiate, unite prin peri de cal, cu care se cântă pe vioară sau pe un alt instrument cu coarde. Se zice deopotrivă bine: „a trage din arcuş” sau „a trage cu arcuşul”.

Alexandri, Istoria unui galben: „El era Nedelcu,

lăutariu vestit ce îţi rupea inima când trăgea din arcuş un cântic de jale”.

Ion Ghica, Scrisoarea IX: „Trăgea Dinică cu arcuşul de te ardea la inimă, şi cobzarul zicea din gură pe Alimoş; noi ascultam cu auzul şi cu sufletul”.

Fie Nedelcu, fie Dinică, un lăutar nu se desparte de arcuşul său. 291

ARCUŞ

Colinda Vasilcăi:

„Ciobotari cu-ntinsorile, Lăutari cu arcusele, Ţigani cu baroasele”.

(G.D.T., Poez. pop, 135)

Cesar Boliac, Idealul şi pozitivul:

„Când tremură în spasmuri arcuşul pe vioară, Când flaotul sloboade suspinuri ce-nfioară”.

O admirabilă descriere a unui lăutar cântând din gură cu acompaniamentul vioarei, la a. Pann, Moş-Albu:

„Vreun lăutar de se-ntâmplă să aducă cinevaş, Nu-l pun la danţuri să cânte, după cum fac la oraş, Ci îi cer ca să le cânte d-alde viteazul Mihai:

Trăgând din arcuş o dată, să zică zece din grai”.

De asemenea, la De la Vrancea, Sultănica, p. 55: „lăutarul se prăpădea cu firea, trântind capul şi p-un umăr şi pe celălalt, să-şi rupă arcuşul cu păr negru şi mai multe nu”.

Acelaşi, Trubadurul, p. 49: „mâinile sale potriviră căluşul. Luă arcuşul din cui, deschise o cutioară mică, îşi frecă arcuşul cu sacâz”.

În loc de deminutivul arcuş, se zice şi arc, iar în graiul poporan se aude uneori şi aspirat: h ar c.

Într-o nuntă ţărănească din Vâlcea: „se scoală nunul cu ginerele, merge în casă la mireasă şi pune sobonul – care este o pânză roşie – în harcul lăutarului; acesta-l duce către mireasă zicând: ceasu ăl bun să dea Dumnezeu! dar mireasa îl apără cu mâna; îl duce a doua oară şi zice: noroc bun să dea Dumnezeu! mireasa însă iar îl depărtează cu mâna; îl duce lăutarul a treia oară zicând: Sânta Troiţă cea de o fiinţă şi nedespărţită! şi-l pune în capul miresei ca un

fel de glugă...” (I. Stănescu, c. Recea).

V. Alăută [vol. I, p. 490].

— Arc.

— Arculeţ.

— Căluş.

— Lăutar.

— Sacâz.

— Scăunuş.

— Scripcă.

— Vioară. – uş.

ARCUŞEL

ARCUŞOR v. Arculeţ.

arcuţ A

ARD’s. ARZ (ars, ardere), vb; bruler, enflammer, être la proie des flammes, consumer par le feu; hâler, brouir; fig.: rosser, frapper; impers.: arde de arde a = îl importe. Latinul ar de o, de unde şi ital. ardere, span. şi portug. ar de r, provenţ. şi vechi franc. ar d r e, reto-rom. ar de r etc. Când ceva se aprinde, apoi arde până ce se mistuie sau până ce – noţiune opusă – se stinge. Ard funcţionează deopotrivă ca verb activ: „flacăra îl arde” şi ca verb neutru: „el arde în 292 flacără”.

ARD

Despre raportul sinonimic între ard şi în e în d sau ard şi aprind, vezi mai sus, la p. 172. Aci ne mărginim a da câteva texturi complementare. Dosofteiu, 1680, ps. LXXIII:

Arsără cu foc sfinţitorea ta”.

„Incenderunt în igne sanctuarium tuum”.

unde la Coresi, 1577: „aprinseră cu focu sfinţirea ta”; la Silvestru, 1651: „de – deră focu în sfinţiile tale”.

Doina Foc la inimioară:

„Arde focul şi mă-n e în g e, Nimenea nu-l poate stinge”.

(G.D.T., Poez. pop, 322)

Neculce, Letop. II, p. 378: „au dat foc caselor, şi arzând casele, aşa l-au prins şi pre craiul”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 14: „Volodiovski, starostele de Oameniţă, văzând că se închină toţi cei din

cetate, ei au intrat în erbărie şi au dat f o e de s-au aprins erbăriea, de au ars şi el cu earba cea de puşcă”.

Figurat, în doina Leliţele:

„Dragă mi-e leliţa-n gioc când se leagănă cu foc: Unde-şi pune piciorul, Se aprinde mohorul; Unde-aruncă-un ochişor. Arde sufletul de dor!”

(Alex., Poez. pop.2, 337)

Luat în înţeles material, ard, ca şi sinonimii săi, se pune mai adesea în legătură cu lemn.

Urechea, Letop. I, p. 188: „Alexandru-vodă, făcând pre cuvântul împăratului, au împlut cetăţile de lemne şi le-au aprins de au ars şi s-au risipit”.

Varlam, 1643, f. 99 b: „cum” nu îaste putinţă foculu să ardză fără de lemne, aşia nu îaste putinţă să se spâsască neştine fără de lucrurile credinţei sale”.

A. Pann, Erotocrit II, p. 119:

„Şi ca un lemn uscat tocma, care, puindu-l pe foc, Fără de întârziere se şi aprinde pe loc Şi scoate flăcări mulţime, fără de a face fum, Arde mereu, nu se stinge până-n sfârşit nicidecum”.

Când înseamnă „hâler”, ard e sinonim cu pălesc.

Varlam, 1643, f. 56 b: „cumu-i un călătorâu ce îmblă şi călătoreşte cale multă, şi-l arde soarele şi-lu p a 1 e şi te zâduvulu”.

În cronice, când e vorba de năvăliri duşmăneşti, ard se însoţeşte obicinuit cu prad. „293

ARD

Urechea, Letop. I, p. 140: „ (mulţime de turci) s-au întors p r a d a n d ţeara şi arzând...”

Cantemir, Chron. I, 147: „Laslău dară, luând acel agiutoriu de tâlhari de la împăratul Râmului trimişi, să fie purces cu dânşii asupra tătarâlor, carii acum, în Ţara Ungurească intrând, ardea şi prăda tot ce le ieşiia înainte”. În acest sens la Beldiman, Tragod., v. 555:

„Toată ţara încălcare, în ce foc cumplit ardea, Căci cu prilejul Eladii, tâlharii o prăpădea”.

După ce a ars o clădire, un oraş, ceva mare sau întins, rămâne a r i şi te. Nicolae Costin, Letop. II, p. 65:

„şi aşa au ars şi târgul cu biserici cu tot, de au rămas a r i şi te”.

În sens figurat, despre o mare suferinţă fizică sau morală se întrebuinţează adesea în limba poetică asociaţiunea: arde şi frige.

Hora ţigănească, pe care vestitul poet rusesc Puşkin o intercalase în poema sa despre ţigani:

„Arde-mă şi frigemă! De me-i pune Pe cărbune.

Ibovnicul nu ţi-oi spune”.

(Alex., Poez. pop.2, 334)

Doină din Ardeal:

„Vai, vai, vai, inima mea, Multu-i bună, multu-i rea, Multu-i neagră ca tina; Mult se arde şi se frige, şi n-are gură să strige”.

(J.B., 213)

Zilot, Cron., p. 80:

„Tăia şi spânzura fără milostivire.

Pe cei care-i simţea în vreo rea pornire.

Din care se născu o frică şi o groază

La toţi ce-avea în gând să frigă şi să arză”.

Cu acelaşi sens: arde şi coace. Cântec din Bucovina:

„Tu te duci, bade sărace, Eu cu dorul tău ce-oi face? Că mă arde şi mă coace!”. 294 (Marian, II, 56)

ARD

În blăstemele poporane, una din expresiunile cele mai obicinuite este „ardă”. Şi mai ales: „ardă focul” Doină din Ardeal:

„Pentr-o puşcă, arz-o focul, Îmi lăsai casa şi locul; Pentr-o puşcă, arz-o para, Îmi lăsai locul şi ţara”.

(J.B., 319)

Balada Chiralina:

„Ba! nu i-am uitat, Că eu i-am lăsat Pustia să-i bată, Focul să nu-i ardă”.

(Marian, Buc. I, 25)

Balada Vulcan:

„Iar de nu-ţi grăi cu drept, Arde-v-ar dorul în pept!”

Zilot, 6

„O, ce groaznică văpaie numaidecât au aprins; Arde-i,

Doamne milostive, în părâu de foc nestins!”

În blăsteme, la a treia persoană, acuzativul se pune totdauna nearticulat şi fără prepoziţiune.

A. Pann, Mos-Albu II, p. 54:

Arză-l focul bărbat, Cum mă bate turbat! Mă pisează ca măr Şi mă smulge de păr!”

Balada Nevasta:

Ardă-l focu blăstămat, Că s-a dus şi m-a lăsat! Ardă-l focu ticălos, Că mi-a fost necredincios!”

(Marian, Bucov. I, 108)

Alexandri, Rusaliile, se XII: „Răzvrătescu: Da’ nu te-ai mai dus azi?

Toader: Iaca mă duc. Ard-o focu vornicie!... Rămâi sănătoasă, nevastă”. În asemeni cazuri, în loc de acuzativ se poate pune construcţiunea genitivală cu de 295

ARD

O doină:

„Arză-l focul de bărbat, A venit aseară beat”.

(Alex., Poez. pop.2, 361)

În blăsteme, la a doua persoană, vocativul se pune nearticulat. Cântecul plugarului:

„Arde-te-ar focul pământ Şi te-ar bate Domnul sfânt! ...”

(Alex., Poez. pop.2, 228)

Doina Codrul:

„Arde-mi-te-ai, codri des! Văd bine că s-au ales Din tine să nu mai ies!”

(Ibid., 252)

Doină haiducească:

Arză-te focul răchită, Ce eşti neagră şi pârlită?”

(Ibid., 312)

Cântecul călugărului:

„Ardă-te focul pădure, S-ar cădea sub o secure!”

(Ibid., 229)

Blăsteme cu forma proverbială:

Basmul Vlad şi Catrina (Tribuna din Sibii, 1885, p. 810): „M-ai calicit, arză-te focul şi stângă vântul!”

„Am auzit neşte hoţi din Munţii Apuseni ai

Ardealului, cari umblă cu ciubere, înjurându-şi caii: «Hi! arză-te focul lui Sân-Medru!»” (R. Simu, Transilv., c. Orlat). v. Sân-Medru.

Ard în proverbi şi idiotismi:

„Or la unul, or la trei, tot o lumânare arde” (Pann, III, 70). „Satul arde şi baba se chieptenă” (Gr. Păltineanu, Transilv., c. Ţânţari). „Pe lângă lemnele uscate, ard şi cele verzi” (Baronzi, Limba, p. 51). „Lasă să arză şi moara, numai şoarecii să moară” (Pann, III, 15). Alţi proverbi (Tocilescu, Rev. I, t. I, p. 232): „Arde focul în paie ude”.

„Arde lumânarea săracului, ca să socotească banii bogatului”.

296

Arzând numai doi tăciuni, Nu se pot face cărbuni”.

ARD

Proverb meteorologic:

„Arde soarele dulce, Îarăşi ploaie ne aduce”.

Când cineva este prea iute sau prea harnic, se zice: sub el arde locul. Costachi Stamati, Muza I, p. 64:

„Toţi aceşti cai, iuţi ca focul, Ce sub dânşii arde locul”.

A arde la inimă:

Ion Ghica, Scrisoarea IX: „Trăgea Dinică cu arcuşul de te ardea la inimă”. Inima arde: Doină din Bucovina:

„Inimioara mi s-a strâns, Puţintică ce-a rămas S-aceea de dor a ars”.

(Marian, II, 66)

Doină în graiul de la Neamţ:

„Frundzi verdi trii aluni, Câţi focuri ard pl lumi, Nişi unu nu ardi ghini Cum ardi inima-n mini, şi nu ardi cum şi ardi, şi ardi cu lunili Di-nî răpuni dzâlili!”

(I. Mironescu, c. Dobreni)

Sufletul arde: Balada Codreanul:

„Iar unde zăream grecul, Mult îmi ardea sufletul Pân ce-i retezam capul”.

cu acelaşi sens ca lăţineşte la Cesar, Bell. Gall. VI, 34: „Omnium animi ad ulciscendum ar de b a n t”. Doină din Moldova:

„Arde sufletu-mi şi geme, Căci mă trec fără de vreme”.

(Alex., Poez. pop.2, 232)

„Ard ochii; arde faţa”.

„Ochi ţi]-ţi ard şi-ţi arde faţa, la garoafa dimineaţa.

297

ARD

Când de rouă-i încărcată şi-n lumină se arată”.

(Ibid., 46)

Şi lăţineşte, dar cu un alt înţeles, la Tacit, Ann. XVI, 29: „quum per haec atque talia Marcellus, ut erai torvus et minax, voce, vultu, oculis ardescer et”.

În graiul familiar, ard se întrebuinţează foarte des ca sinonim cu izbesc, lovesc, trântesc.

Basmul bucovinean Tovarăşii şoarecului (Col. l. Tr., 1871, nr. 3, p. 12): „Lupoaica de frică a dat să iasă afară, s-o tundă la fugă; calul însă de după uşă! i arse una cu picioarele de o lăţi la pământ”. Satira poporană din Bucovina:

„Eu dau să fug pe fereastră, El strigă: ian stăi nevastă! Şi-mi mai arde câteva Spatele de-mi răsuna!”

(Col. l. Tr., 1883, p. 137)

Pluguşorul, după cum se rosteşte în Basarabia:

„Că suntem tocmai di pl la dealulung.

Undi trag fetili-n plug.

Şi îi mână o babă bătrână

Cu puha di lână.

Cu svichiu di sârmă;

Când îi ardea.

Sânjili îi cişnia...”

(Familia, 1885, p. 620)

De aceea, când e vorba de a pedepsi pe cineva nu cu bătaia, ci cu o adevărată ardere, se adauge: cu foc.

Amiras, Letop. III, p. 118: „pe un nepot a egumenului de Caşăn anume Dumitraşco şi cu altul i-au legat la stălp de vii şi i-au ars cu foc”. Un idiotism interesant este: „arde cuiva de ceva = are trebuinţă”. A. Pann, Prov. III, 7:

„Inima-mi crapă de foc, şi lui îi arde de joc”.

Acelaşi, Moş-Albu I, p. 10:

„Deşi nu-mi ardea de cântec, cum eram ostenit mult, Dar cu voie, fără voie, trebuia ca să-l ascult”.

Basmul Poveste ţărănească (Ispirescu, Legende, p. 262): „De milă, de silă, luă 298 el şi niţele merinde ce-i dase fata; dară lui nu-i ardea de mâncare”.

ARD

A. Vlahuţă, Linişte:

„Uf, ce anost! Cine-i ăsta? – într-un colţ se-ntreabă două – De, închipuiţi, săracul!... de poveşti ne arde nouă?”

Se poate zice şi-n construcţiune cu infinitivul: îmi arde a juca, îmi arde ac în t a, îmi arde am în e a, întocmai ca lăţineşte:

„Nescit, utro potius ruat, et ruere ardet utroque”.

(Ovid., Met. V, 166)

„... avidi conjungere dextras ardebant...”

(Virg., Aen. I, 514)

„Ardet abire fuga, dulcesque relinquere terras”.

(Ibid., IV, 281)

Vom mai adauge câteva observaţiuni fonetice şi gramaticale. La prima persoană singulară a indicativului prezinte, în loc de ard mai adesea se aude arz.

De asemenea, la a treia persoană a prezintelui subjunctiv mai totdauna se zice arză în loc de ardă.

Pravila Moldov., 1646, f. 13: „ceea ce voru aprinde casa omului, sau aria cu păinia, sau aria cu fănulu, în pizmă pentru să-şi răscumpere despre vreun vrăjumaş ce-i va fi făcut vreo răutate, pre unii ca aceia ca să-i ardză în focu”. A. Văcărescu, p. 31:

„Când nu te văz, îngheţ de frig; Voi să te văz şi să mă frig: A ochilor tăi rază îmi place să mă arză...”

Cântecul lui Horia:

„Ungurean, mustaţă lungă! Zis-am morţii să te-ajungă, Zis-am parăi să te arză, Zis-am crucii să te pearză”.

(Alex., Poez. Pop.2, 218)

În doina bucovineană:

„Aşa-mi vine câte-o dâră să-mi fac casa toată ţiră, Să-

i dau foc să ardă spuză, Să mă sui la munţi cu frunză”.

(Marian, II, 7)

forma ardă în loc de arză este mai mult eufonică, din cauza următorului „spuză”, pentru a înlătura grămădirea sonului z. 299

ARD

Arde = ardea, la imperfect, ne întâmpină uneori şi-n vechile texturi.

Călătoria Maicei Domnului, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, 322): „era într-ănsă mult” nărod, bărbaţi şi muieri; unii arde până în brâu, alţii arde până în pieptu’.”; sau mai jos (p. 334): „focu e şi i-a din creştetulu loru şi-i arde...”

Infinitivul întreg „a ardere”, la Neculce, Letop. II, p. 263: „au început (Tiukel grof) a stricare şi a ardere şi a robire pre care nu vrea să se închine lui”.

Ibid., p. 393: „Sultanul au şi slobozit tătarii în pradă a ardere şi a prădare satele şi a le robire”.

Construcţiunea chiasmatică: au ars – ars-a u:

Neculce, Letop. II, p. 257: „Atunce au ars leşii şi tătarii multe curţi boiereşti la ţară şi la Iaşi; ars-au în Lungani, în Obrejeni, în Popi”.

Perfectul organic arşi (= lat. ar’s i), în loc de analogicul arsei, se păstrează la macedo-români.

V. Arzător.

— Arzoi.

— Arzuliu.

— Ars.

— Arşiţă.

— Foc.

ARDĂOANI, t. de geogr. – v. Ardeoani.

ARDEAL, s.m.; t. de geogr.: Transylvanie. La vechii noştri scriitori, întregul pământ lăcuit de români, antica Dacie, se împarte în trei: Ardeal este tot ce nu se cuprinde în Moldova şi în Muntenia sau în Ţara Românească; către Ardeal, fără a purta vreun nume deosebit, se adaugă Banatul şi toate locurile româneşti din Ţara Ungurească; apoi Ardealul propriu-zis se împarte în Ţara Bârsei, Ţara Oltului, Haţegul etc.

Miron Costin, Letop. I, p. 20: „cu nume pre atunce ţerilor acelora, unde este acum Moldova şi Ţara Muntenească Dacia Inferior, adică Dakia de Jos, iar Ardealului şi părţilor celorlalte Dacia Superior, adică de sus”.

Cantemir, Chron. I, 9: „Dakiia, în care acum să cuprinde Moldova, Munteniia, Ardealul şi o parte de Ungaria”.

Ibid., p. 15: „mai vestiţi sunt dakii, a cărora loc acum îl ţin moldovenii, muntenii, ardelenii şi o parte de ungureni, carii sunt între Tisa şi între Ardeal...”

Cronica Muntenească, 1689 (Magaz. istor. V, p. 101): „cerea să le dea o parte de loc a Ardealului, unde sunt cetăţile acestea: Logosul, Cavaran-Sebeş, Mehedia, Lipova”.

Fragment geografic din sec. XVII (Cipar, Archiv, p. 433): „Ardealul nu este ţară foarte mare, şi numai o parte ce se zice o laturi de ţinutcarea este despre partea Ţăriei Ungureşti”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 80: „să treacă în Ţara Ardealului la Braşov”.

Axintie Uricarul, Letop. II, p. 153: „la Dorna pe Bistriţa, unde se hotăresc câmpulungenii cu Ardealul...”

Amiras, Letop. III, p. 93: „Cantacuzino vei vistiernic şi alţii au fugit întâi la Hangul în munţi şi de acolo pre potici au trecut la Ardeal [.]”.

Urechea, Letop. I, p. 121: „s-au dus (Stefan cel Mare) la Ardeal şi multă pradă 300 şi robie au făcut în Ţara Săcuească”.

ARDEAL

Balada bănăţeană Fata popii Oprii:

„Colo-n ţară la Ardeal, Ţară mândră, numai deal, Un voinic se însurase; Ce nevastă îşi luase? Fata popii Oprii Din Ţara Moldovii”.

(Vulpian, Texturi, p. 52)

În Transilvania însă, în gura poporului, Ardeal are un sens cu mult mai restrâns. B! r s-a sau regiunea Braşovului nu e Ardeal; regiunea Făgăraşului sau Ţara Oltului iarăşi

nu e Ardeal; de asemenea, nu e Ardeal Haţegul; nici munţii Abrudului; cu atât mai puţin ungurenii din Crişiana şi bănăţenii. De aceea, în literatura poporană din Transilvania, prin Ardeal trebui să înţelegem totdauna numai centrul şi latura răsăriteană a ţării. Moţii din apus, mai cu seamă, nu numai că nu se privesc ca făcând parte din Ardeal, dar încă îşi bat joc de ardeleni, bunăoară:

„Ardelean cu guba sură, Zua doarme, noaptea fură”.

(Abrud)

Balada Niţa Banului:

„Eu sunt Niţa Banului Din Ţara Ardealului.

(Pompiliu, Sibii, 61)

Doină din Transilvania:

Doina Vrăbiuţă:

„Bate-mi vântul dinspre deal, Vine-mi dor de la Ardeal!”

„Vrăbiuţă de pe deal! Zbori degrabă în Ardeal Şi te-ntoarce de îmi spune Ori veşti rele, ori veşti bune: Du-te, vezi dacă mai sunt Fraţi de-ai mei pe-acest pământ”.

(J.B., 200)

(Alex., Poez. Pop.2, 317)

Simeon Dascălul, ante 1700 (Letop. I, Append., p. 38): „Ardealul este şi se cheamă mijlocul ţerii, care multe cuprinde în toate părţile, în care stă şi scaunul crăiei; iar pre la marginile ei sunt alte ţeri mai mici, carele toate se ţin de dănsa şi subt 301

ARDEAL

ascultarea ei sunt, întâi cumu-i Maramurăşul, despre Ţeara Leşească, şi Ţeara Secuească, despre Moldova, şi Ţeara Oltului, despre Ţeara Muntenească, şi Ţeara Haţagului, Ţeara Oaşului, şi sunt şi alte hotare multe carele toate ascultă de crăiea ungurească şi se ţin de Ardeal”.

Lăsăm la o parte derivaţiunile cele latine şi celtice ale cuvântului (Lexicon Budanum, Mockesch, Dr. Marienescu, Vaillant etc.). Ele nu sunt serioase. Ardeal este din punct în punct maghiarul E r d el y, care vine la rândul său din e r ci o „silva”. După cum a noastră Ţară

Muntenească sau Muntenie, „Alpina”, se zice în actele latine ungureşti din veacul de mijloc „Transalpina”, tot aşa în loc de „Silvania” s-a zis atunci „Transsilvania”. Numele curat românesc, înainte de primirea termenului maghiar, cată să fi fost „Codrul”, pe care Ungurii, aşezându-se în Pannonia, îl tălmăciră prin E r d el y, iar românii apoi, uitând originalul lor propriu, numele cel de baştină, s-au mulţumit a împrumuta traducerea. O parte din Transilvania se va fi numit Codrul; Moldova avusese şi ea un ţinut Codrul; în Ţara Românească, Codru era judeţul Teleormanului; Codrul este o parte din Banat, ai căruia locuitori se zic e o d r e n i etc.

V. Codru.

ARDEI (plur. ardeiuri şi ardei), s.n. et în t. de botan.: Capsicum annuum, poivre rouge, piment annuel. Se mai zice piper-roş sau pipăruş, chipăruş, chipăruşă; uneori piperiu-turcesc (Dr. Brândză). Peste Carpaţi se aude ardeică şi piparcă, iar ardeiul măcinat se numeşte p a p r i că (R. Simu, Transilv., c. Orlat). Plantă din familia solanaceelor, al căriia rod, cu faţa roşie aprinsă, se întrebuinţează în bucate şi în leacuri. Din cauza culorii sale focoase şi a gustului său foarte iute, astfel că pare a muşca limba sau a o arde, ea nemţeşte se cheamă „Beisbeere”, în dialecte franceze „poivre enragee”, iar româneşte cu o vorbă trasă din ar d. E de prisos a căuta pentru ardei vreun prototip latin. Din presupusul „ardivus” (Cihac) s-ar fi născut la noi „arziu”, întocmai ca din „tardivus” – „târziu”. Este o formaţiune proprie românească din ard, prin acelaşi sufix – ei ca în „curm-ei”, „crâmp-ei”, „alb-ei” etc.

„Soiurile ardeiului: gras, măcească, nemţesc şi răsucit” (D. Basilescu, Prahova, c. Drajna-de-Sus).

„Azi am poftă să mănânc niţică varză acră; da să hie, ştii, colea, mai multă zeamă; să pui ş-un ardei d-aia iuţi”. (Th. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu).

Despre oameni foarte vioi, mai ales despre copii neastâmpăraţi, se zice: „e iute ca ardeiul”, ceea ce ne aminteşte din Petroniu: „pipe r, non homo”.

Poporul crede că ardeiul a fost introdus la noi de către slavii de peste Dunăre, ca şi piperul de către greci.

O colindă de la Lazar:

„Lăturile le-a vărsat în calea voinicilor, în piperul grecilor, 302 În ardeiul sârbilor.

ARDELEAN

În jimbla cocoanelor, în franzela doamnelor, în vinul boierilor”.

(G.D.T., Poez. pop, 204)

„Ardei umpluţi” cu carne şi cu orez este una din mâncările cele mai poporane, care, fiind foarte roşie; se zice şi: raci de ardei” (I. Ionescu, Teleorman, c. Râioasa; R. Mihaileanu, Mehedinţi, c. Vânju-Mare).

La A. Pann, Prov. II, 143, zicătoarea despre fetele cari vor cu orice preţ să se mărite mai curând:

„A poftit l-ardei prăjit, şi negustând s-a stârpit”.

În epoca fanarioţilor, ardeiul a ţinut un loc destul de însemnat şi pintre schingiuirile la care era supus poporul.

Dionisie Eclesiarcul (Papiu, Monum. II, p. 193), vorbind despre isprăvile administrative sub vodă Hangerliu: „slujbaşii închidea oameni şi muieri prin coşeri şi-i îneca cu fumuri de gunoi, şi cu ardei îi afuma, şi-i ţinea închişi ziua şi noaptea flămânzi să dea bani”. v. Pipărus.

ARDEIAT, – A; le part. passe d'ardeiez pris comme adjectif: sau poudre de piment; fig.: emporte, violent. Costinescu: „ardeiat = pipărat, iuţit prin ardei; figurat: supărăcios, necăjicios, care se supără, se aprinde, se tulbură lesne”. v. Ardei.

ARDEICĂ. – v. Ardei.

ARDEIEZ (ardeiat, ardeiare), vb; sau poudrer de piment. „A pipăra, a presăra cu ardei” (Costinescu). „A s e ardeia = se fâcher, se mettre en colere, s irriter” (Pontbriant). v. Ardeiat.

ARDELEAN, – A s. – CĂ, subst. et adj; habitant de Transylvanie; Transilvain. Ca adjectiv, e sinonim cu ardelenesc. Ca substantiv, sinonim cu ungurean, înseamnă pe locuitor al uneia din cele trei provincii mari ale Daciei, după cum locuitorii celorlalte două se cheamă munteni şi

moldoveni.

Urechea, Letop. I, p. 98: „Pre ardeleni (moldovenii) nu-i lăsa să odihnească, ce pururea le făcea nevoie, şi cetăţi multe le luase şi le lipise către Ţara Moldovii”.

Cantemir, Chron. I, 87: „neamul moldovenilor, muntenilor, ardelenilor, carii cu toţii cu un nume români să cheamă”.

La feminin, se zice ardeleană, mai adesea însă ardeleancă.

303

ARDELEAN

O baladă de lângă Sibii:

„La poalele muntelui, în târguţul Graiului Strigă Ana ardeleana...”

(Pompiliu, 71)

Doină din Transilvania:

„Câte fete ardelene, Toate-s negre la sprâncene”.

(J.B., 28)

Altă:

„Cât e Ţara Ungurească, Cât e Ţara Românească, Nu e floare pământeancă la fetiţa ardeleancă”.

(Alex., Poez. pop.2, 301)

Deminutivul bărbătesc este ardelenaş, cel femeiesc ardelencuţă, uneori ardelenuţă. Balada Ana:

„Foaie verde de sălcuţă, Săracă ardelenuţă...”

(Pompiliu, 73)

Ca şi arapul, turcul, căzacul, rusul etc., ardeleanul se aude foarte des în popor ca poreclă pentru românii veniţi din Transilvania sau pentru pogorâtorii lor.

Act muntenesc din 1639 (Cond. ms. a Govorei, Arh. Stat., nr. I, p. 253): „şi am scris eu popa Nicola Ardeleanul, care am fost scoţător de cărţi la tiparele domneşti...” v. Ardeal.

— Ardelenesc.

— Ungurean.

ARDELEANA, t. de choreogr. popul. – v. Ardeleneasca. ARDELEANUL, n. pr. pers. m. – v. Ardelean. 2ARDELEANUL, t. de choregr. popul. – v. Ardeleneasca

ARDELENAŞ ARDELEANĂ ARDELEANCĂ ARDELENCUŢĂ 304 ARDELENUŢĂ

V. Ardelean.

ARDELENEASCA

ARDELENEASCA (adj. f. artic.) s. ARDELEANUL (subst. m. artic.) s. ARDELEANA (s.f. art.) s. ARDELENEŞTE (adv.); t. de choreogr. popul.: la tarentelle roumaine. Acest danţ ţărănesc, poate cel mai interesant din întreaga coreografie românească, care e atât de avută, are în popor, după localităţi, o mulţime de numi, afară de cele patru forme de mai sus, derivate din Ardeal. Cea mai bună descriere o datorim domnului Al. Pop (Transilv., c. Sân-Georz), şi anume:

„Ardeleana e numele unui joc care mai are în Transilvania şi alte numi particulare după ţinuturi, ca: abrudeana, haţegana, someşana etc.; în Banat lugojana; în Moldova şi Bucovina îi zic: ardeleana sau ardeleneşte, în România ardeleana, ardeleanca, ardeleneşte şi ungureneşte (la Rucăr). În multe localităţi însă, poporul îi zice acestui joc numai: de mână sau de in – v! r t i t. Jocul ardeleana, sub orice nume ar fi, e acelaşi în fond orişiunde se joacă, cu deosebire mai ales în mişcarea făcută cu paşii: mai lini, mai vioi sau în sărituri. Danţul stă din două părţi. Partea întâie e un fel de preumblare a unui bărbat cu o femeie, câţiva paşi înainte şi câţiva paşi înapoi. Partea a doua e învârtirea femeii în jurul bărbatului. Voi descrie cum se execută acest joc pe Valea Someşului-Mare, de la Năsăud în sus, anume în comuna Sân-Georz. Se joacă de un bărbat şi de o femeie. Bărbatul ţine cu mâna dreaptă mâna dreaptă a femeii, întocmai cum se strâng mâinile la salutare. Fata începe făcând cinci paşi înainte după tactul muzicei, al şeaselea tact îl împiedică întorcând îndărăpt; şi făcând iarăşi cinci paşi, la al şeaselea tact iarăşi împiedicându-l se întoarce. Paşii făcuţi înainte sunt mai lungi, mai vioi ca cei de la întoarcere. Fata repetă mereu această mişcare. Bărbatul, stând în faţa femeii, tot la două tacturi face un pas cu mult mai mic ca femeia, adică face trei paşi înainte şi trei îndărăpt, aşa că în joc se face un fel

de înaintare în formă de cerc. Acestea sunt paşii regulaţi ai bărbatului şi ai femeii. Bărbatul însă nu-i restrâns numai la această mişcare, care este foarte lină, ci poate să facă orice fel de mişcări vioi şi chiar sărituri, ţinând totdauna seamă de tact. Partea a doua, care este adevărată ardelenească, se începe eu pe sub mână sau peste cap sau o dă peste cap, adică bărbatul, ţinând femeia de mână, o învârte de două sau trei ori pe sub mâna lui, şi, învârtindu-se o dată şi bărbatul, vin faţă în faţă, aşa că umărul drept al bărbatului să se întâlnească cu umărul stâng al femeii. Bărbatul prinde cu mâna dreaptă femeia de subsuoară, femeia pune mâna dreaptă pe umărul stâng al bărbatului, iar mâna stângă o aşază pe braţul drept al bărbatului. Bărbatul cu mâna dreaptă poate să facă multe mişcări, bunăoară rădicând-o în sus să pocnească din degete. Bărbatul, piciorul drept îl ţine pe loc, iar piciorul stâng face cercuri în jurul piciorului drept. Femeia, stând cât se poate de aproape de bărbat, păşeşte după tactul muzicei cât de iute în jurul lui. După isprăvirea unui tact sau două, se opresc foarte repede şi se învârt în sens contrar, schimbându-şi mâinile din poziţia de mai nainte. Cu modul acesta continuă jocul numit de învârtitcât voiesc. În cursul jocului bărbaţii obicinuiesc a striga după tactul muzicei într-un mod recitativ versuri poporane, fie lirice ori satirice sau cătăneşti. Despre bărbatul care recitează se zice că strigă, pe la Năsăud, pe la Bărbău cimpoieşte, pe alte locuri chiuieşte sau descântă etc. Pe unele locuri partea întâie o joacă bărbaţii singuri până ce-şi aleg câte o femeie. Un bărbat 305

ARDELENEASCA

poate să ia şi două femei, şi atunci zic că joacă b a r b u ne sau bărbanţă. În Bucovina am văzut jucând numai partea a doua, şi de multe ori numai de bărbaţi. Pe unele locuri partea întâie o joacă bărbaţii cu bâta fără de femei”.

Ca varianturi, cari nu sunt de loc în contradicţiune cu arătările domnului Pop, ci tocmai le mai întăresc, iată câteva:

„Jocul ardeleneasca se zice la noi şi ciobănaş u. De

multe ori joacă un singur om, cu un băţ în mână, cântând fel de fel de cântece, de ex.

Unde joacă doi mocani, Parcă joacă doi curcani, Hi! hi! hi!”

(D. Georgescu, Ialomiţa, c. Coşereni)

„Ardeleneşte este un joc ciobănesc, aruncând picioarele peste ciomag şi strigând fel de fel de vorbe”. (N. Izbăşeanu, Muscel, c. Albeşti).

„La danţul numit ardeleneşte sau ungureşte, se cântă:

Ungurean cu suman scurt, Nu şedea-n Moldova mult, şi te du în ţara ta De-ţi mănâncă slănina; Că de când venişi la noi, S-au scumpit brânza de oi, Făina de păpuşoi! Ungurean c-o biată iapă Toată vara căra ceapă; Ungurean c-o biată mânză Toată vara căra brânză”.

(V. Căderea, Neamţ, c. Bistricioara)

În părţile Haţegului, ardeleneasca de învârtitse cheamă toboşanca, iar prin ardeleana se înţelege cea de in! nă.

„Ardeleana pe la noi şi-n regiunea Crişurilor se joacă aşa: Bărbatul stă în faţa muierii şi se prind de mână; lângă ei altă păreche, şi altă, până se pun toţi, câţi vreau să joace, într-un rând oblu, sau – deacă-s mulţi de nu încap – se pun în cerc; apoi cu toţii fac trei paşi în dreapta mereu, trei în stânga mereu, repeţindu-se această mişcare de trei ori; urmează trei scuturate în loc, de aci trei paşi de-a sărita în v! r v a r i, adică în vârful degetelor, în dreapta; apoi tot aşa în stânga; aceasta se repeţeşte de mai multe ori, şi jocul se re-ncepe din nou. Toboşanca o joacă poporul din comunele de la izvoarele Jiiului; e un fel de b a tu tă în loc, întreruptă prin învârtiri în dreapta şi-n stânga. Ardeleana, având multe variaţiuni, e foarte răspândită în Caransebeş, Lugoş, Beiuş, Ora de etc.” (P. Olteanu, Haţeg).

Fără a vorbi despre Sulzer (Gesh. d. transalp. Daciens II, 414 sqq.) – care nu înţelesese de loc bogata coreografie românească – cel dentâi care atrase atenţiunea asupra acestui danţ poporan, atât de caracteristic, a fost bătrânul Asachi în Gazeta de 306 Moldavia, 1851, nr. 15:

„Românii noştri se disfătează cu acest danţ, numit aice
ARDELENEASCA
ardelean, a căruia pasuri şi melodie se asamănă cu danţul tarantela ca doi gemeni. Această descoperire merită luarea-aminte a arheologilor, căci vederat este că t a – r a n t el a, danţ naţional în Apulia şi în Italia, împreună cu melodia sa nu s-au transportat acum între ţăranii noştri de muzicanţii şi de danţ-maiştrii italieni, ci împreună cu limba şi alte datini romane s-au adus în Dacia de coloniile ce au venit din Italia”.

Să se observe că şi la italieni tarantella are mai multe varianturi: „una e la tarantella, e l'altra e la pastorale; e l'una e l'altra viene variata da suonatori secondo le cadenze...” (Boccone, ap. Tommaseo, v. Tarantella). Numele de „pastorale” ne aminteşte pe al nostru „ciobănaşul”.

D. Vulpian (Jocuri de brâu, nr. 2, 7, 11, 12, 15) a publicat mai multe arii poporane intitulate: ardeleneşte şi ardeleanca, din care însă numai aria de la Câmpulung (nr. 11) şi mai ales acea de la Moş Puiu din Bucureşti (nr. 15) sunt bine reproduse. Această din urmă este aproape întocmai cu următoarea arie, publicată de G. Asachi în Almanah de învăţătură (Iaşi, 1851):

V. Agănău.

— Horă.

307

ARDELENESC

ARDELENESC, – EASCĂ, adj; transilvain, provenant de Transylvanie, appartenant à la Transylvanie. Se zice şi ardelean, dar mai rar sau mai cărturăreşte. Doină haiducească:

„Veni-ar timpul să vie la românul iar să-nvie Şi de hoţi să mântuiasă Ţara lui ardelenească!...”

(Alex., Poez. pop.2, 311)

Doină din Transilvania:

„Câtu-i Ţara Românească, Nu-i ca fat-ardelenească...”

(J.B., 31)

Altă:

„Cine joacă şi nu strigă, Face-i-s-ar gura strâmbă; C-aşa-i jocul românesc cu strigăt ardelenesc, Când l-auz mă-nveselesc!...”

(Ibid., 359)

O baladă din Bucovina:

„Trei voinici ardeleneşti Pe trei cai braşoveneşti.

Cu frâiele-mpărăteşti...”

(Marian, I, 171)

Femininul ardelenească, articulat: ardeleneasca, a devenit numele unuia din danţurile poporane române cele mai răspândite.

„Jocul cel mai lăţit în Ardeal este aşa-numitul joc românesc, care în unele locuri (mai cu seamă dincoace de Olt, în Ţara Oltului şi în Ţara Bârsei) se numeşte şi ardeleneasca. Ardeleneasca este unul din jocurile cele mai originale şi mai pline de viaţă”. (J.B., 475).

V. Ardeal.

— Ardelean.

— Ardeleneasca.

ARDELENŞTE, adv; comme les Transylvains, à la transilvaine. Aşa cum se face în Ardeal sau cum fac ardelenii. Acest adverb a devenit un fel de substantiv invariabil în numele danţului poporan celui mai răspândit, despre care v. Ardeleneasca.

308 2ARDELENEŞTE, t. de choreogr. popul. – v. 1 Ardeleneşte.

ARDEOANI

ARDEOANE’s. ARDIOAIE, s.f; t. de viticulture: sorte de raisin. Cuvântul se întrebuinţează numai peste Carpaţi, mai în specie în Ţara Haţegului.

„Ardioaie galbină şi sură, un soi de struguri foarte dulci, cu boabele dese; se coace curund. Munteneasca seamănă cu ardioia sură; numai boabele-s mai mărişoare, şi dacă spargi boaba se împle gura de sămânţă şi suc; e foarte mustoasă” (N. Sânzian, Transilv., Haţeg).

„Viţa ardeoane în centrul Ardealului se zice

iordovană, la alţii iorgovană, ungureşte jargovany; are coajă puţin roşietecă; distanţa între noduri sau căpuşi, din care ies alugerii, e mai mică decât la alte soiuri de viţă; frunza încă e mai mică, şi e verde cu coadă cu tot; struguri face până la 25 şi mai mulţi, cu boambe sau boane dese, de mărime mijlocie, cari după ce se coc capătă culoare ruginie şi gust dulce; sunt foarte căutaţi pentru mâncare, se păstrează peste iarnă şi dau vinul cel mai dulce. Poporul are şi următoarea fabulă despre ardeoane, prin care învaţă pe stăpâni a nutri bine pe argaţii lor, dacă vor ca şi argaţii să lucre bine:

«Un popă şi-a trămes sluga la săpat de vinie; preuteasa i-a dat merinde în traistă: pâne cu ceapă; sluga, ajungând la vinie, a zis:

— Bună dimineaţa, ardeoane!

— Mulţumesc dumitale, Ioane;

Ce ţi-a dat preuteasa în straiţă, Ioane?

— Pită cu ceapă, ardeoane.

— Culcă-te şi dormi, Ioane.

Seara, trecând popa p-acolo, văzu că vinia nu e săpată; deci a doua zi se duse şi se ascunse în vinie; sluga venind, iar zise: bună dimineaţa ardeoane etc., şi iar se culcă. Popa atunci spuse preutesei ce a zis ardeoanea către Ion. A treia zi îi dede preuteasa vinars la slugă, şi-n traistă pâne cu slănină; sluga, ajungând la vinie, zise:

— Bună dimineaţa, ardeoane!

— Mulţumesc dumitale, Ioane;

Ce ţi-a dat preuteasa în straiţă, Ioane?

— Pită cu staină, ardeoane.

— Pune-te pă lucru, Ioane!

Şi astfel seara a fost vinia gata cu săpatul»” (P. Olteanu, Haţeg).

Este învederat că prototipul cuvântului e maghiarul jargovany, de unde dentâi formele ardeleneşti iorgovană şi iordovană, apoi ardeoane. Trecerile fonetice sunt analoage cu ale vorbei „altoană” din maghiarul „oltvany”, adică adin oşi – ondin – vân. Forma muiată ardioaie din ardeoane n-are trebuinţă de explicaţiei.

V. Strugur. – 1 Ungur.

ARDEOANI, s.m. plur.; t. de geogr.; nom d'un village en Moldavie. Sat răzeşesc în ţinutul Bacăului (Codrescu, Buciumul, 1875, p...40). Într-un act de la vodă Miron Barnovski, 1629 (Cond. ms. Asachi, t. I, p. 360, în Arh. Stat.): „ş-au pus zi înaintea domnii sale Ignat din Ardăoani cu călugării de Berzunţu...” Cuvântul vine el din a r d a u (hârdău) = serb. ar ci o v = ung. hordo „baquet”?

V. Hârdău. 309

ARDERE

ARDERE (plur. arderi), s.f; l'infinitif dar d pris comme substantif: action de bruler, brulement, incendie. Se întrebuinţează numai cu sensul cel material al verbului ard, pe când în sensul moral se zice aprindere sau foc, flacără, văpaie etc. Aşa: „arderea casei”, însă „aprinderea inimei”, „focul iubirii”, „flacăra patimilor”, „văpaia urii” şi altele.

Urechea, Letop. I, p. 148: „să întoarcă Radul-vodă toată prada şi arderea cătă făcusă în Ţeara Moldovii la ţinutul Putnii”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 40): „precum cineva pentru mântuinţa a tot trupul şi pentru paza vieţii fier, foc şi tăiarea a unui sau şi a doua A mădulare ardere, tăiare şi de tot de la sine lepădare, măcar că cu mari chinuri şi dureri, însă suffere şi primeşte”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 76: „ca săgeata au mers focul, cât n-au văzut nimene ardere aşa în grabă”.

Zilot, Cron., p. 65:

„Dodată auzim veste adevărată că şi alţi cârjalii, ca şase sute ceată, în ţară au trecut şi fac răutăţi multe, Arderi de foc, robii, d-acestea mii şi sute”.

V. Ard.

— Ars.

— Arsură.

— Arşiţă.

— Foc. ARDIC. – v. Rădic.

ARDIOAIE. – v. Ardeoane.

ARDIŞTE. – v. 2Arşiţă.

— ARE (plur. –ări), suffixe feminin nominal correspondant au latin – al is et – ar is (-a l e, – are). În limba latină sufixul – al is, identic cu – ar is, forma mai mulţi adjectivi şi prea puţini substantivi, ca: „socialis”, „canalis” etc.; în graiurile romanice însă a devenit covârşitoare anume funcţiunea cea substantivală a acestui sufix (Diez, Gramm. II3, 328). La români el formează numai un mic număr de substantivi, precum: spinare = (pars) spinalis, cărare = (via) carralis, brăţare = (anulus) brachialis, făţare = facialis, luminare = luminăris, căldare = caldaris, strămurare = stimularis, frigare etc. În graiul vechi se zicea, tot aşa, fruntare (= frontalis), la ceea ce se purta pe frunte, şi focare (= focalis) la vatră, de ex.

Noul Testament, 1648, f. 25: „toate faptele loru le fac pentru ca să arate oamenilor, lărgindu-şi fruntările lor şi mărindu-şu marginile veşmintelor”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 24 (f. 8.4 b): „aprinsă o focare mare şi-i aruncă pre toţu de-i arsă”.

Ibid., apr. 19 (f. 89 a): „pune-lu pre dânsulu în grătarâulu focării”.

ARENDIS

Acest sufix s-a stârpit din grai mai cu seamă prin ciocnire cu sufixul verbal infinitival – are, cu care s-a şi confundat în unele cuvinte, bunăoară în născare, corespunzător occidentalului „natale”, sau în vânzare şi pierzare. v! – ai. –antă.

— Cărare.

2-ARE (pl. –ări), suffixe verbal infinitival correspondant au latin – are. Laurian-Maxim: „are, e re, ere, i r e, terminaţiunile infinitivului verbilor, trecute în substantivi cu imediata însemnare a verbului, precum: purtare, umblare, mâncare etc. Limba română e foarte copioasă în atari substantivi verbali şi are o mare facilitate de a-şi exprime ideile indicate prin verb în formă de substantiv, prin care întrece pe toate surorile sale de ginte latină”.

În conjugaţiune, infinitivul pierzând în grai aproape cu desăvârşire pe finalul – re, îl conservă astăzi numai când funcţionează ca substantiv: „a mânca”, dar mâncare cu pluralul analogic mâncări, astfel că – are a devenit pe deplin un sufix nominal feminin. v. 2 re.

3ARE. – v. l, 2Am.

4ARE. – v. Arie.

ARECI, s.n.; licitation, adjudecation. – v. Hareci. ARECILUIESC. – v. Hareciluiesc. AREF, n. pr. m. loc. – v. Haref.

AREL., s. m.; t. de botan.: Laserpitium latifolium, turbith des montagnes. După Alth (Hauptbericht f. Bucovina, 1862, p. 83) aşa se cheamă această plantă la românii din Bucovina. Atâta ştim. Nu cumva să fie mai curând „A nu în latifolium”, de unde s-ar explica arel ca deminutiv din ar? v. 2Aron

ARENDARE. – v. Arendez...

ARENDAŞ (plur. arendaşi), s.m.; fermier, tenancier. Se aude şi forma orendaş. „Acela care ţine, care are în arendă, în posesie, o moşie, un obiect oarecare” (Costinescu). Sinonimul chiriaş se întrebuinţează când e vorba de binale şi de lucruri mişcătoare, pe când arendaş se aplică cu deosebire la acela ce ţine un pământ. Se zice şi arendar sau o r e n dar, mai ales în Moldova, însă cu sensul mai restrâns de acela care ţine o cârciumă de la ţară. Forma arendator sau orândator nu e poporană, precum nu e nici derivatul arendatorie „affermage”, ambele citate de Cihac după Codica civilă a Moldovei.

311

ARENDIŞ

Caragea, Legiuire, 1818, p. 23: „Chiriiaşul sau arendaşul verice va zidi sau va preînoi la lucrul ce l-au închiriiat, fără ştirea stăpânului, cheltuiala este a sa”.

A. Pann, Prov. I, 104:

„Puind pe săteni la clacă oarecare arendaş, S-a-ntâmplat în ei să fie şi un leneş, nevoiaş, Care de-l punea la sapă, adormea în mâini cu ea”.

Dinu Golescu, Călătoria, 1826, p. 96, descriind

nevoile ţăranului român: „şi el neavând să dea, ori o să-l bată, ori o să-l lege şi o să-l ducă să-l vânză pentru un an, doi şi mai mulţi, sau la un boierenaş, sau la un arendaş, sau la oricine se va găsi, ca el să-i slujească acei ani”.

Faţă cu o asemenea situaţiune socială, nu e de mirare cântecul poporan:

„Frunză verde barlaboi! La moară la Torontoi Vine-un car cu patru boi încărcat cu păpuşoi; Dindărătul carului Arendaşul satului, Lipitoarea dracului!...”

Cesar Boliac îşi încheie pe Sila prin:

„Sufla în peptul măsei, ca doar s-o încălzească; Îi căuta cojocul... dar unde să-l găsească? Căci e la arendaş.

Dodată cu căldarea luat zălog în silă Pe-o oarbă datorie. O, Doamne, fie-ţi milă De rob şi de clăcaş!”

La feminin se zice arendăşoaică sau arendăşiţă = 1. nevasta arendaşului; 2. femeia care ţine un pământ în arendă.

V. Arendă.

— Arendăşesc.

— Chiriaş.

ARENDAT. – v. Arendez.

ARENDĂ (plur. arende şi arenzi), s. f; ferme, bail; cabaret afferme. Se rosteşte şi: arândă sau orândă. Deşi cuvântul vine din lat. ad-reddita, fără prepoziţiune r e d d i t a, de unde italianul „rendita”, spaniolul „renta”, francezul „rente” etc., totuşi românii l-au căpătat târziu prin slavi, la care toţi, ca împrumut din medio-latina, găsim arenda, la unguri arenda, la ruteni o r e n d a (Cihac). Sinonimul chirie şi-a restrâns sensul numai la ţinerea binalelor sau a lucrurilor mişcătoare, pe când arendă se aplică în specie la pământ, pe alocuri şi la cârciume de prin sate.

Caragea, Legiuire, 1818, p. 22: „Închirierea sau arenda este tocmeală, şi să zice când zidirea noastră sau rodurile şi veniturile pământului nostru le dăm altuia 312 cu cutare preţ în cutare soroc ca să le stăpânească”.

ARENDUIESC

Zilot, Cron., p. 89: „neguţătorie a hoţomanilor greci, caţauni, cu carii, întovărăşindu-se cei de o sămânţie cu

dânşii egumeni, vând arendele moşiilor mănăstireşti cu tocmeală necinstită”.

„Pe la noi, la crâşmă se zice orândă” (T. Popescu, Iaşi, c. Tăuteşti; Preut I. Ionescu, Suceava, c. Preuteşti). Doină din Bucovina:

„Frunză verde trei văzdoage! Colo-n vale la priloage Ţin orânda trei jidauce Şi vând vin de trei soroace”.

(Marian, II, 133)

Ca locuţiune proverbială, la Ţichindeal, 1814, p. 203: „a vorbi ca şi când ar fi luat în arândă vorba”. adică: fără a lăsa să vorbească şi alţii.

Despre epoca fanariotică se obicinuieşte a se zice că: grecii ţineau ţările române în arendă de la turci, stăpânind nu ca domni, ci ca arendaşi.

Costachi Negruzzi, Scrisoarea XIX: „Moldavia se făcu o arendă ce se vindea celui ce da mai mult... Un veac se mulse ţara de aceşti arendaşi!” v. Arendaş.

— Besmăn.

— Chirie. – 1, 20 rândă.

ARENDĂRIT’s. ORÂNDĂRIT, s. n; „afforage” (Cihac). – v. Arendă.

ARENDĂŞESC, – EASCĂ, adj; appartenant a un fermier, dependant d’un fermier. Ceea ce este a unui arendaş sau se atinge de un arendaş.

Zilot, Cron., p. 110: „decât să intre această adăugire în vistierie, care nu mai are saţiu, mai vârtos de când domnesc grecii, pungă arendăşească fiind acum, mai bine să rămâie tot în ţară, că nu e greşeală a avea românii acest folos, fireşte a lor fiind şi cu sângele lor câştigat”. v. Arendaş.

ARENDĂŞIE, s.f; 1. etat du fermier; 2. cour de la ferme, maison du fermier (Pontbriant, Dr. Polysu). v. Arendaş.

ARENDĂŞIŢĂ v. Arendaş.

arendă ŞOaică

ARENDEZ (arendare, arendat), vb; affermer, donner ou prendre a ferme. Sinonim cu închiriez, dar numai când e vorba de pământ sau de cârciume de la ţară. Se

întrebuinţează şi forma arenduiesc (Costinescu). v. Arendă.

ARENDUIESC. – v. Arendez.

313

ARENG

ARENG. – v. Hareng.

— Clopot.

ARENI, s. m. pl; t. de geogr. – v. Arieni.

AREPĂ AREAPĂ

ARET, s.n.; entourage, proximite de quelque chose. Se construieşte mai totdauna cu prepoziţiunea în Sinonim cu preajmă. Se aude numai la românii de peste Carpaţi.

S. Mangiucă (Familia, 1884, p. 115): „Aret, cu tonul pe a, de la început, înseamnă în graiul bănăţenesc: alentours, environs, Ungebung, Ungegend, de ex.: am văzut pe Petri ieri îmblând în aretul casei tale; în aretul acesta nu am auzit să fie văzut cineva pe acel lotru; în aretul meu (persoanei mele) nu ştiu să să fie arătat omul acela despre care este vorba”.

Basmul Azima îmblătoare (Familia, 1883, p. 99): „Domnul nostru Iisus Hristos şi cu St. Petru tot pe pământ erau. Odată merg la ţară cam în aretul unde era fratele cel mai mare cu turma”.

„Şoarecii chiţorani sunt aceia care îmblă în aretul apei” (D. Angeloni, Banat, Lugoş).

„A îmbla în aretul cuiva, de ex. fecior după fată” (R. Simu, Transilv., c. Orlat) = a se învârti pe lângă cineva, a-i da târcoale.

Aret „entourage” n-are a face întru nemic cu arăt „montrer”, cu care s-a încercat a-l înrudi Lexiconul Budan, derivându-l din latinul erecte. De asemenea, nici cu latinul are a (Mangiucă), de unde vine al nostru „arie”, nu se potriveşte. Este un maghiarism, din erre t = erre-itt, de unde ungurii au şi o formă nazalizată errunt (Fogarasi), însemnând „de ce cote-ci, dans cette direcţion-ci”. „Trecerea iniţialului e în deste ca în „Ardeal = Erdely”, „argat = epyaxrj”, „arici = ericius” etc. Accentul unguresc e conservat intact. Locuţiunea: „În aretul vântului” (L.B.)

vrea să zică: „du cote du vent” sau „dans la direction de vent”. Budai-Deleanu (Dict., ms. În Muz. istor. din Bucur.) accentează bine cuvântul: aretu, şi-l numeşte ardelenesc; dar voind cu orice preţ a-l apropia măcar pe furiş de latinul r e e te, el traduce expresiunea: „stare în aretul cuiva” prin: „gegen einem g e r a de oder în g e r a de r Linie stehen”, unde „gerade” e cu totul de prisos. Miklósich (Rum. Lautl., Vocal. II, p. 26), crezând că cuvântul se accentează pe e şi că înseamnă „contra, opposite”, două aserţiuni deopotrivă greşite, îl pune în legătură cu verbul arătare, pe care-l explică prin „gegenuberstellen”.

V. Arăt, § IV.

2ARET, s.n.; t. milit.: defi, menace. – v. Arăt.

Aripă.

314 3ARET. – v. lărete.

ARETE

ARETE (plur. arăţi), s. m.; belier. Latinul ar i e te m. Şi româneşte poporul rosteşte pe alocuri ariete, uneori aspirat: harete. Cuvântul se păstrează mai ales în Oltenia şi peste Carpaţi. Îl au şi românii din Istria, despre care I. Maiorescu (Itin., p. 85) zice: „Arete şi ariete, plur. arăţi, berbecele nescobit, berbecele taur. Această distingere între ariete şi berbece este uzitată şi la oierii din munţii dintre Ardeal şi România munteană, şi-n această din urmă de la Olt până la Argeş”.

În dialecte franceze se zice de asemenea aret, aret sau aret; italieneşte ariete (Rolland, Faune populaire, t. V, p. 116).

„Arete, arăţi se numesc berbecii când sunt deschiliniţi de oi” (S. Liuba, Banat, c. Maidan).

„Cuvântul arete se rosteşte pe la noi arece” (I. Bombăcilă, Banat, c. Teregova; M. Dragalina, c. Borlova).

„Berbecele nescobit se zice arete” (R. Michăileanu, Mehedinţi, c. Vânju-Mare).

„Harete se zice la berbece de doi ani” (C. Drăghicescu, Mehedinţi, c. Bistriţa).

„Poporul nostru numeşte berbecul şi aret, iară pre

păstoriul lui are – ţ ar i u „(I. Flocă, Transilv., c. Sina).

„Arieţi se zice la berbeci de când se aleg dintre oi până când se lasă iară între oi la Sân-Mihai, cu care ocaziune se face o turtă tare de făină de cucuruz ori de grâu şi se dă cu ea printre oi; dacă cade turta cu faţa în sus, atunci le merge bine la oi când vor făta; dacă cade cu faţa în jos, atunci le merge rău; acea turtă se zice turtă de arieţi” (P. Olteanu, Transilv., Haţeg).

Şi-n Moldova arete ne întâmpină adesea în vechile texturi.

Dosofteiu, 1680, ps. LXIV:

„Învăscurăsă areţii oilor şi zăpodiile înmulţă-voru grâul...”

„Indu-ţi sunt ar i e te’s ovium, et valles abundabunt frumento”.

unde la Coresi, 1577: „Învestiră-se berbecii oiloru. Acelaşi, ps. LXV:

„Rădica-voi ţiie cu tămâie şi areţu, rădica-voi ţiie boi cu vătui”.

„... offeram tibi cum incenso et arietibus, faciam tibi boves cum hârcis”.

unde la Silvestru, 1651: „voi înălţa ţie cu myrosenie de berbeci”. Acelaşi, ps. EXIII:

„Munţii, că vă giucat ca areţu”. „Montes gestierunt velut arietes...”

Dosofteiu, Paremiar, 1683, a 5-a marţi, f. 7 a, Genes. XV, 9:

„Ia-mi o vacă tretină şi capră şi ariate tretinu”.

„Accipe mihi juveneam trimam et capram trimam et arietem trimum”.

unde în Biblia Serban-vodă, 1688: „şi berbece tretinu”; dar şi acolo, Genes. XXXI, 10:

„Şi fu când zămisliia oile, şi văzu cu ochii prin somnu, şi iată ţapii şi areţii”.

„.et factum est, quando concipiebant oves in utero accipientes, et vidi oculis mers în somno: et ecce hârci et

ar i e – te’s”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 197): „Aretele mai târziu vitejia ce făcusă cunoscând, carea măcar că din tâmplare fusese, însă îndată duhurile cele de arete ce purta îşi schimbă, şi până în dzuă din o a e în jiganie şi din arete în lup să mută”.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), ps. LXIV:

„Şi areţii oilor în îmbrăcăminte
S-au îmbrăcat şi le-au fost de jucat aminte”.

De la moldoveni, pe arete l-au împrumutat rutenii din Galiţia: „are t i i, Widder” (Zelechowski, I, 5).

V. 2, 3Arete.

— Berbece.

— Alemesc [vol. I, p. 574].

2ARETE’s. ARIETE, s.m.; gros billot servant a enfoncer des pieux, sonnette. „Ariete, o unealtă de bătut pari, pociumpii” (L.B.). Şi franţuzeşte se zice „mouton” sau „belier”, nemţeşte „Ramme” din „Ramm” etc., dar termenul român nu poate fi o traducere modernă, căci atunci – negreşit – în loc de arhaicul arete, întrebuinţat foarte rar, s-ar fi zis cu vorba obicinuită „berbece” sau „cârlan”, ci este o moştenire d-a dreptul din latinul ar i e te m: „labat ariete crebro janua” (Virg.). v. 1 Arete.

3ARETE, s. m.; t. d’astron.: constellation zodiacale du Belier. Una din cele douăsprezeci constelaţiuni ale zodiacului, prin care soarele trece în aprile. Astăzi se zice Berbece. Acelaşi cuvânt cu cel precedinte.

Cantemir, Ist. ieroglif., p. 116: „fără după ce soarele în zodia Racului să coboară, căci vârful munţilor acelora supt zodia Aretelui să află”. v. l’Arete.

4ARETE. – v. Hărăt.

316

— AREŢ, – AREŢĂ; suffixe nominal pejoratif. La cuvântul limbăreţ „bavard”, Cihac îi dă un prototip latin „linguarâcius” şi-l alătură cu spaniolul „lenguarâz” şi portugezul „lingoarâz” = „linguarâceus”; dar atunci ar fi cel mult „limbăreţ”, iar nicidecum limbăreţ. Tot aşa în

sinonimul vorbâreţ. Sufixul compus românesc – areţ se înrudeşte cu cel spano-portugez – ar a z numai prin sufixul primar – ar. Limbăreţ, vorbâreţ derivă din „limbar”, „vorbar”, cu acelaşi sens ca în „flecar”. La vechii romani acela ce flecărea trebuia să plătească un fel de gloabă numită „linguarium”: „ecce ut doleat ut postea consideratius loquaris: quod dicere solemus, linguarium dabo” (Seneca, Benef. IV, 36). Apoi prin analogie putea să fi fost deja la romani „verbarium”. Cu adausul unui nou sufix, netonicul – e ţ la români, tonicul – a z la spano-por

ARGÂT

tugezi, limbăreţ, „lenguarâz” sau „lingoaraz” înseamnă literalmente pe cei ce merită a fi globiţi pentru flecărire. Luând de la greci pe nei Gpmaphi, românii l-au făcut pizmătâreţ. Sufixul – areţ e latin prin elementul – ar, dar slavic prin netonicul – e ţ, care este anume sufixul secundar bulgar – etz, ca în „nâsenetz”, „vâsenetz”, „hubavetz”, „golemetz” etc. La feminin se zice vorbâreţă, limbăreţă, pizmătâreţă, conservându-se sufixalul – e.

V. 2-ar. – ariţă. – areţ. – 2-eţ.

AREŢAR, s.m.; t. pastor. – v. lărete.

AREU. – v. Ariu.

ARGAT (plur. argaţi), s.m.; valet, garşon qui travaille pour le compte d’un maître ou patron. Sinonim cu năimit; om tocmit cu plată pe un timp mai îndelungat pentru a ne ajuta la lucru sau pentru a munci în folosul nostru. Vine din grecul epgathi „travailleur”. Argat se deosebeşte de slugă, care poate să nu muncească, pe când el trebui să fie mereu la muncă. În graiul vechi, argat e în opoziţiune cu st a p în iar „slugă” e în opoziţiune cu „boier”. O slugă poate să fie bătrână sau slabă; argatul e tânăr sau în puterea vârstei şi tare.

Cantemir, Divanul, 1698, f. 124 b: „Cine nemică bun lucrializă, rău a face să învaţă, precum leneşulu năimit sau argat de vreme ce mai de cu vreme fânu bun nu strânge, în netrebnice erbi şi în grele stuhuri îi iaste a să duce.”, unde în contextul grecesc: „o OKV – hpoj epyaxhi”.

Dosofteiu, Paremiar, 1683 (vecernie sâmbăta, f. 58

b), Genes. XXII, 3:

„... înşălă asânulu său şi luă cu sine doi argaţu...”

„... stravit asinam suam, assumpsit autem secum duos p u e r o’s”.

unde la Serban-vodă, 1688: „Îş însămără măgariulu său şi luo cu dânsulu doua A slugi”.

Antim, Predice, p. 83: „Şi de se va întâmpla să-ţi stea împotrivă sluga ta sau argatul teu, nu te mânii pre dânsul şi-l baţi?”

A. Pann, Prov. III, 87:

„Nu ai să-mi faci nicio treabă, ci, de urât, să nu şezi, Să-ngrijeşti de una, alta, de argaţi şi slugi să vezi”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 49: „Atunce toţi se făcuse oşteni, slugile lăsa pre boieri, argaţii lăsa prestăpâni”.

Balada Bogatul şi săracul:

„Beau săracul şi bogatul, Beau stăpânul şi argatul”.

Argatul nu are o casă a sa, ci este la casa altuia, de unde antiteză între argat şi că s-a şi 317

ARGÂT

Neculce, Letop. II, p. 25, vorbind despre o dare introdusă de Duca-vodă: „s-au venit argaţilor carii luase hârtie de 2 lei, iar mai pe urmă la orânduiele au dat câte 10 ughi; iar că saş i i carii luase hârtie în faţă de 2 ughi, iară la orânduieală au dat câte 16 ughi şi mai bine”.

Basmul Tei-Legănat (Tribuna din Sibii, 1885, p. 22): „Pe vremile acelea.

Când împăraţii

Şedea la masă cu argaţii, a fost un bărbat şi o muiere”.

Pluralul argaţi îşi asociază adesea la vocativ pe copii, ca epitet de familiaritate.

Balada Salga:

„Hei! copii, copii argaţi! Somnul dulce voi lăsaţi S-un cal iute-mi înşeuaţi”.

Colinda Plugul:

„Aho, aho, copii argaţi, Staţi puţin şi nu mânaţi!”

(Alex., Poez. pop.2, 387)

Argat în proverbi:

„Cine a făcut pe bogatul, A făcut şi pe argatul”.

(Pann, II, 139)

„Argat vrednic cine are, se cunoaşte pe mâncare, că când mănâncă îi trosnesc fălcile” (Ibid., II, 48).

Alexandri, Rusaliile, sc. 13:

„Răzvrătescu: Îmi vine să mă prind argat la voi.

Susana: Pentru ce?

Răzvrătescu: Pentru vorba ceea:

Decât a bărbatului, Mai bine-a argatului”.

În legătură cu acest proverb, într-o doină din Bucovina (Marian, II, 28):

„Dacă n-ai bărbat, Eu ţi-oi fi argat, şi colea la zori Merge-vom prin flori”.

şi la sfârşit:

„Tu-i uita de-oftat că nu ai bărbat, 318 Şi eu că-s argat”.

ARGĂSESC

În grai se aude uneori aspirat: hargat.

La feminin se zice argată sau hargată, nu la nevasta unui argat, căci în genere argaţii sunt holtei, ci la fete sau femei tocmite pentru munca cea grea a casei şi pentru alergătură.

Basmul Pepelea (Zbiera, Povesti, p. 15): „s-au sfătuit popa cu preuteasa ca a doua zi, când va merge Pepelea cu vacile la apă, să trimită mai înăinte pe hargata care o mai avea ei, să se suie într-un copaci”. v. Năimit.

— Slugă.

— Stăpân.

ARGATĂ, s.f; journaliere. – v. Argat.

ARGAŢII, s.m. pl. artic.; nom propre de certains villages. În timpii înainte de Regulamentul Organic, când un boier avea lipsă de clăcaşi pe moşia sa, el îşi tocmea cu plată argaţi. De aci unele sate purtau numele de Argaţiicutăruia. La Fotino (Tex. X. Aaktaj III, passim) ne întâmpină pintre satele munteneşti: Argaţii postelnicului Anghelachi, Argaţii Boldescului, Argaţii e a – pitanului Predei Drăgănescul, Argaţii lui şetrar Teodor. v. Argat.

— Adunuţii.

— Atârnaţii...

ARGĂLÂC. – v. Argărlâc.

ARGĂSAR. – v. Argăsărie.

— Argăsitor.

ARGĂSĂRIE, s.f; tannerie, atelier de tanneur, chamoiserie. Sinonim cu t a b a – că r i e., Argăsărie, tăbăcire de pei de animale; locul unde se argăsesc pei de capră etc." (Costinescu). Derivă prin sufixul – 1 e din ar g a s-ar „tanneur" (Pontbriant).

V. Argăsesc.

ARGĂSEALĂ (plur. argăseli), s.f; 1. tan; 2. tannage. Sinonim cu dubeală şi tăbăcire. Costinescu: „Argăseală, materia acră în care se argăsesc piele; fapta d-a ar g a's i, d-a dubi piele". În sensul al doilea, e mai potrivit argăsire.

Pentru a zice că oamenii cei răi, astăzi unul şi mâini altul, ajung toţi la puşcărie sau la spânzurătoare, românul are proverbul: „În putina cu argăseală se întâlnesc lupul şi vulpea", sau: „la puţină-n argăseală" (Pann, I, 69, 70).

Cuvântul e foarte răspândit şi la românii de peste Carpaţi, dar sub forma: arghiseală.

L.B.: „Arghiseală, psilotrium, lixivium coriarium.

Dicţionar ms. bănăţean circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Arghisală". v. Argăsesc.

ARGĂSESC (argăsit, argăsire), vb; tanner, corroyer. „A argăsi, a dubi, a face prin dubeală să se cureţe părul după piele otărâte a se lucra" (Costinescu). „A argăsi pei de capre negre = chamoiser" (Pontbriant). Sinonim nu numai cu dubesc, dar 319

ARGĂŢESC

şi cu tăbăces e". Din grecul „ăpy & Zw (aor. Ăpgaca) travailler une chose, la polir et perfectionner; ăpy & Zw xă xom & pia passer les cuirs, appreter, corroyer les peaux" (Cihac). Cuvântul e vechi la români, fiind cunoscut şi peste Carpaţi, dar sub forma arghisesc (L.B.).

În tractatul de medicină casnică de pe la ţinea secolului trecut (ms. În Arh. Stat., f. 21) ne întâmpină următoarele date asupra modului de a face:

Cum se argăsescu vulpile.

Vulpea, după ce o prinzi şi o jupoi, poţi să o sari pă piele, apoi o întinzi pe un crac de lemnu cu părul în sus de să usucă, şi o aduci la cojocar; iar cojocarul, după ce o cumpără, o moaie cu apă caldă, şi întorcând-o cu pielea în sus, o presară cu tărăţe multe, şi o pune la umbră de să usucă cu tărăţele; apoi face argăseală într-o puţină, adică sare multă i tărăţe şi apă rece; şi le moaie acolo cu părul în sus, în care şade doua A zile; apoi le întoarce cu pielea în sus şi le ţine trei zile; apoi le scoate şi le cărnoseşte, adică le trage la coasă de scoate untura şi carnea ce este pă piele; apoi le întinde la umbră spânzurate cu părul în sus, până să usucă părul; dacă e bine cald, într-o zi să usucă, iar dacă este vremea mai moinatecă, doua A zile. După aceia le întoarce cu pielea în sus, şi iar le usucă la umbră, doua A trei zile; apoi le scutură şi le freacă şi le croieşte de le face blane.

Lupii asemenea se argăsescu ca şi vulpile; numai fiindcă le este pielea mai groasă, şedu în argăseală mai multe zile, şi dasupra pui peste piei o scândură şi un pietroiu ca să se aşaze pieile înăuntru să se moaie, şi n-are să le întoarcă pă piele sau pă păr, fiindcă pieile de lupu nu sunt făcute burduf, ci sunt spintecate la burtă ca pieile de oaie, şi să usucă la soare după ce să cărnosescu, iar nu la umbră ca vulpile.

Pisicile întocmai să argăsescu ca şi vulpile.

Cum să argăsescu nurcile:

Nurcile, după ce le aduce la cojocar, le moaie cu apă caldă şi le spintecă pe lângă picior, adică pe lângă coaste, ca să poată alege pântecele, guşa şi cafaoa; apoi întâi le spală cu săpun, rachiu şi cu apă caldă, pă piele şi pă păr bine, până să cură unsoarea dintr-însele, şi le limpezeşte de nu mai curge niciun noroiu dintr-însele, şi aşa moi fiind le cărnoseşte la coasă, după aceia face cofar, adică: pune apă într-o albie, şi pune şi ceva sare de să topeşte, i aluatu fărâmându-l cu mâinile în apă de să moaie de tot; însă aluat i bragă docă oca i. de trei parale, amestecându-le de să face acestea toate groase, cu care le unge pă piele gros, şi le spânzură la umbră de să usucă cu cofaru pă ele; apoi

le freacă şi le scutură, după aceia le croieşte.

Jderii asemenea să argăsescu ca şi nurcile.

Cum să argăsescu pieile dă mielu şi de oaie” etc.

v! Grec.

— Cofar.

— Dubesc.

— Puţină.

— Tăbăcesc...

A r g a’s el i.

320

ARGĂSÌRE
ARGĂSÌT, -Ă } v. Argăsesc. – Argăseală.

ARGĂSESC

ARGĂSITOR, – OARE, subst. et adj; tanneur, chamoiseur; tannant. Se întrebuinţează mai ales ca substantiv, sinonim cu tabac., Argăsitor, care argăseşte piele. Argăsitor de pei de căprioară” (Costinescu). v. Argăsesc.

ARGĂSITURĂ, s.f; „tannée” (Pontbriant).

V. Argăsesc. – ură.

ARGĂŢEL (plur. argăţei), s.m.; petit valet, gentil valet ou palefrenier. Deminutiv din argat prin sufixul – e l. Are o nuanţă dezmierdătoare.

Rareori înseamnă pe un argat mic sau nu destul de tare, ca la I. Creangă, Stan Păţitul (Conv. lit., 1877, p. 31): „am tare multe trebi pe capul meu, şi numai cu un argăţel ce-l am de-abia le pot dovedi”.

Sensul mai obicinuit este, din contra, acela de un argat foarte tânăr, dar puternic sau îndrăzneţ.

Doina Cucul:

Balada Rada:

„De-ar fi cucul voinicel, Mi l-aş prinde argăţel”.

„Iar un argăţel, Tânăr, voinicel, Pe loc s-apuca De se încerca, Dunărea trecea Şi iar se-ntorcea”.

(Alex., Poez. pop.2, 273)

V. Argat, – el.

ARGĂŢESC, – EASCĂ, adj; appartanent au valet, à la valetaille. Ceva a argatului sau de argat. Muncă

argăţească. Trai argăţesc. v. Argat.

2ARGĂŢESC (argăţit, argăţire), vb; valeter, servir comme valet, comme palefrenier; fig.: travailler, se fatiguer sans profit. Argăţesc la moară. Am argăţit la stână. Nu voi argăţi pe la jidani. A. Pann, Prov. II, 120:

„S-acasă dacă-l aduse, Să-i argăţească îl puse”.

Costinescu: „A argăţi, a osteni, a lucra în folosul cuiva fără a fi răsplătit”. 321

ARGĂŢESC

Basmul 12 fete de împărat (Ispireascu, Legende, p. 231): „Stăpâne, pe mine mă bate gândurile să mă duc în lume să-mi caut norocul. Destul am argăţit”. v. Argat.

ARGĂŢIE, s.f; valetage, domesticite, etat de palefrenier ou de valet., Argăţie, slugărie, sarcina argatului” (Costinescu).

Alexandri, Rusaliile, sc. 13: „Care vra să zică, tocmala-i sfârşită. Întru chiar acu-ndată în argăţie...” v. Argat – le.

ARGĂŢIME, s.f; valetaille. Termen colectiv pentru mulţime de argaţi. Alexandri, Plugurile:

„Treptat câmpul se umbreşte sub a brazdelor desime; El răsună-n mare zgomot de voioasa argăţime”.

V. Argat.

— Argaţii.

— Argăţel.

ARGĂŢIRE ARGĂŢIT

ARGEA (plur. argele), s.f; voute souterraine, d’ou: 1. en tisseranderie: a) souterrain ou les femmes tissent, et puis: b) partie du metier qui sert de siege à la tisseuse; 2. en architecture, voute en general, surtout: a) chamente qui soutient le toit, b) entree d’une cave, c) partie voutee d’une église, d) niche; 3. t. de bâtelier: argele, les deux pièces de bois servant a garantir les cotes d’une barque.

I. ar g ea în ţesători e.

Numai cu acest sens cuvântul a fost cunoscut până acum lexicografilor. Laurian-Maxim: „Argea, groapă săpată în pământ în formă pătrată şi-n care vara ţes muierile pânza, iar iarna se pun stupii”.

Costinescu: „Argea, bordei, temnic în pământ, în care ţărancele ţes pânză, materii ce cer local umed”.

„În timpurile trecute, pe când cultura cânepei şi a inului era în floare în judeţul nostru, femeia de la ţară obicinuia a ţese pânza de tort într-un mic bordeiaş săpat în formă de dreptunghi, în care se aşeza războiul, iar sub război se făcea o groapă pătrată pentru potnogi. Acest bordeiaş se numea argea. Umbra şi umiditatea ce domneau în argea dădeau firelor de tort o duritate, care permitea ca pânza să se ţeasă bine şi des, fără a se rumpe vreun fir, cum s-ar fi întâmplat afară în aer uscat. Acum însă, când nu se mai fac pe la noi asemeni bordeiaşe, prin argea se înţeleg cele două policioare, cari în sens transversal unesc extremităţile războiului şi servă de scaun pentru femei când ţese”. (A. Bărbulescu, Ialomiţa, c. Pribegii). A. Pann, Mos-Albu II, p. 19:

A v. Argăţesc.

322

„Apoi d-acolo la vale în drumul care mergea, Văzu din sat o muiere ţesând aci-ntr-o argea.

ARGEA

Şi copii mulţime spuză împrejuru-i guri făcând, Unii cereau «mamă, papa», alt pentru ţiţă plângând”.

Iordachi Golescu (Conv. lit., 1874, p. 73) sfătuia femeilor: „Întâi furca, apoi argeaoa, şi celelalte în urmă; niciuna să nu-ţi scape din mână”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 12: „De harnică, harnică, n-are cum mai fi: unde pune mâna, Dumnezeu cu mila; sare din vârful stogului şi cade ca un fulg; în argea nu i se văd mâinile; când toarce, mănâncă caierul”.

Fetelor leneşe neplăcându-le ţesutul, de aci zicătoarea pentru cei molateci:

„Nu te grăbi ca fata mare la argea şi ca văduva la măritat” (Pann, Prov. III, 15).

Din aceeaşi pricină, într-un cântec din Dobrogea:

„Soacră-mea, muiere rea, Mă trimite la argea”.

(C. Hăldărescu, Constanţa, c. Rasova)

Trimiterea cea silită a fetei la argea a mai dat naştere

şi unui joc copilăresc care se cheamă:

„La argea, căţea! Se iau de mână mai mulţi copii, formând un cerc întins. Unul se face mumă şi altul fată. Muma e cu un băţ în mână şi sileşte pe fată la argea. Fata trece pintre copii etc.” (G. Popescu, Ialomiţa, c. Broşteni).

Argea fiind în cea mai strânsă asociaţiune de idei cu fete, de aceea într-o mulţime de cântece o găsim în legătură cu ştrengărie.

Doina Barbul:

„Iată Barbul că trecea Pe la casa cu argea Unde ţese leliţa; Dar ţesea ori nu ţesea, Că din gură tot cânta”.

(G.D. T., Poez. pop., 329)

Cântec din Jocul păpuselor:

„Măi căzace, căzăcele, Ce caţi noaptea prin argele?

Balada Soarele şi luna:

„Făr’ de mi-a găsit Şi mi-a nemerit la nouă argele, Nouă feciorele, în prunduţ de mare, Pe unde răsare”.

(Ibid., 129)

323

ARGEA

şi mai jos:

„Soare răsărea Şi soare-mi venea la gură d-argea; Cu dânsa vorbea, Frumos c-o-ntreba”.

(Ibid., 410)

V. 2Război.

II. argea în arhitectură.

Deja mai sus, în ţesetorie, noi am văzut că sensul fundamental al argelei este cel arhitectonic: bordei, „casula vei cella subterranea” (L.M.). Argeaua fiind o gaură în pământ acoperită, cuvântul capătă în arhitectură, pe lângă înţelesul de ceva găurit, mai cu seamă pe acela de boaltă sau de partea superioară cea încovoiată a unei clădiri.

„Argea se cheamă la un beci sau la o pivniţă gura cea mare pe care se vâră boloboacele, şi intrarea cea mică de prin dugheană. Se întreabă, de ex.: pe unde te duci în beci? prin argea?”. (D. Arghirescu, Covurlui, c. Moscu).

„Argea se numeşte tot materialul lemnos la clădirea

unei case, afară de păreţi, de ex.: costoroabele, grinzile, căpriorii şi leaţurile, toate acestea sunt argea. Tot aşa la o şură sau alt acaret” (Dumbravă, Neamţ, c. Uscaţii).

„Argea se zice scheletul unei case” (I. Reteganu, Transilv., c. Sâncel).

„La moară argeaua stă dasupra în capul amânărilor” (N. Vuga, Vaslui, c. Bodeşti).

„Argea înseamnă la zidiri o formă cercurie boltită cu peatră; aşa la case, la pivniţe etc.” (I. Basiliu, Iaşi, c. Gropniţa).

În privinţa arhitecturei bisericeşti, iată trei vechi texturi foarte importante:

Dosofteiu, Liturgiar, 1683, f. 11 a: „şi lase diaconulu din dverniţe la mijloculu argialii cu sveşnice la ambonu”.

Ibid., f. 22 a: „de-acii să-nchină amândoi, diaconulu în argia unde stă, popa în oftarâu”.

Acelaşi, Synaxar, 1683, oct. 26 (f. 88 a): „cum” intrară în besâarica svăntului la loculu ce să cheamă trivolonu la-ntratulu în argia între cel 2 stlăpi mare de Thessaliia ce stau spre apusu”.

Consultând asupra acestor pasage pe I.P.S. Mitropolitul Primat Iosif, a binevoit a-mi răspunde că: „argea este boalta cea mare a bisericii de sub turlă, obicinuit la mijlocul bisericii”, mai adăugând:

„În mănăstirea Neamţului şi până astăzi locul din altar, destinat pentru stareţ şi care este o scobitură boltită în zidul despre meazizi al altarului, se numeşte: argeaoa stareţului”.

III.argea la plutaşi.

„Iată ce înseamnă pe la noi cuvântul argea: 1. La clădirea unei case, deasupra 324 păreţilor în curmeziş se aşază grinzile, costoroabele şi alte legături, cari toate la un

ARGEA

loc se cheamă argea, iar deasupra argelei se aşază apoi căpriorii, pe care se bat leaţurile, şi pe leaţuri draniţa sau acoperişul. Se zice, de ex.: am rădicat argeaua, mai trebuie căpriorii, leaţurile şi apoi draniţa. 2. Plutaşii, când fac plute de dulapi, lătunoi sau scânduri, pe de laturi,

adică la stânga şi la dreapta plutei, leagă strâns câte o grindă numită argea. Aceste argele apără pluta de a nu se desface, când va fi izbită de valuri, de vreun pod sau ţărm etc. Se zice, de ex.: am aşezat argelele ca să întăresc pluta” (G. Constantiniu, Neamţ, c. Doamna).

IV. Derivaţiunea.

La turci djagatai se găseşte cuvântul ar a „caisse, boate” (Vambery); acelaşi sens are şi latinul arca; totuşi nici „arca” cu „ar-a”, nici ambele n-au a face cu românul argea, în care sensul fundamental este anume acela de „locuinţă”. Necunoscând acest sens fundamental, ci numai pe acela de „ţesetorie”, Cihac (Dict. II, 636) trage pe argea din grecul ăpyaloaov (epyaloaov, epyaleâov) „outil, metier”, adică „epyaleâov iov tipavu” „metier du tisserand”. Cihac ar mai fi putut adăuga că grecul ăpyaleioj „jugum textorium” (Passow, Carmina, p. 602) a trecut şi la albanezi. Astfel, într-un cântec albanez din Sicilia:

„More, bine, ’nd-argalî...”

(Camarda, Append. al Gramm., p. 86)

[rom.]: „Bre fată, care şezi la război”.

Şi totuşi n-are a face cu românul argea.

Din grecul, epyaleâov prin forma latină vulgară „argalia” (Du Cange), care însemna „unealtă de curgere”, a rămas la moldoveni cuvântul h a r g a i, după cum se cheamă pe la Covurlui, bunăoară, vasele peste tot: străchini, ceaunuri, racle, linguri etc.; dar dacă din argalia se naşte la români „argaie”, ca din „minutalia”„mănuntaie”, din „argaie” însă până la argea trecerea fonetică e foarte anevoie, fără a mai vorbi despre sensul cel fundamental de „locuinţă”. Etimologia turcă, cea latină şi cea greacă din ăpyaloaou sunt deopotrivă fără temei.

Numai la munteni arbea se ia uneori cu înţeles de „metier du tisserand” ca sinonim cu război, şi aceasta foarte rar chiar la munteni, accepţiunea cea mai răspândită fiind acea de bordei unde se ţese, un fel de cămară în pământ în care se aşază uneltele de ţesut şi-n

care lucrează fetele: „argea, h u 11 e, unde ţărancele fac pânză” (Pontbriant). La ceilalţi români noţiunea de argea e cu totul străină acelei de ţesătură, măcar că şi-n Moldova cuvântul înseamnă un fel de cămară sub pământ, anume gura unei pivniţe. Ca o nuanţă a aceluiaşi sens este argea „firidă”, „un loc găurit în părete”. Şi fiindcă la o casă, iar la un bordei mai ales, tocmai boalta de sub acoperiş este ceea ce-i dă caracterul de locuinţă, de aci boalta în genere sau întreaga lemnărie de sub acoperiş primeşte, atât în Moldova precum şi peste Carpaţi, numele de argea. Tot aşa este şi argea la o moară; iar prin analogie, ca un element de întărire, sunt şi scândurile numite argele la o plută.

Pe lângă femininul argea, există şi o formă masculină ar g el, precum se numeşte o localitate în Bucovina şi un munte în Muscel. În Banat, după Dicţionarul 325

ARGEA

ms. lugosean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 414), deminutivul ar g el aş înseamnă o cocioabă: „ar g el a ş, „vile tectum”. În fine, cu sensul precis de „casă”, cuvântul argea ne întâmpină într-un preţios pasagiu la Dosofteiu, Paremiar, 1683 (noevrie 21, f. 14 a), Jezechiel XLIV, 4:

„Şi mă băgă pre calia uşii svintelor ceii de către severu, împotriva argâalii...”

„.et introduxit me per viam portaie quae ad aquilonem, e regione ci o în u’s (xou oi xou)”.

unde în Biblia lui Serban-vodă, 1688: „şi mă băgă înăuntru după calea porţii cei despre crivăţu, în preajma casii”.

Tot aci vine în ghicitoarea poporană despre „lumânarea” următorul paralelism:

„Dobra grasa umple e a s-a”.

sau:

sau:

„Mică, mititea.

Umple odaia cu ea”.

„Ana grasa Umple casa”.

ceea ce într-un variant sună:

„Mică, mititică, Umple argeaua cu ea”.

(Bulgărescu, Ghicitori, p. 20, 30, 31)

unde, neapărat, nu poate fi vorba de „metier du tisserand, ci numai despre odaie sau casă.

V. Ana.

La 1874 (Ist. crit. II, p. 50) cunoşteam şi eu pe argea numai cu înţelesul cel ţesetoresc; şi totuşi deja de pe atunci mă izbise coincidinţa fonetică şi logică a acestei vorbe cu arhaismul elenic ăpgilla. La 1880, Diefenbach, deşi foarte înrâurit de Cihac, totuşi observă şi el: „argea, pl. argele Dunk, unterirdisches Frauenarbeitsgemach, entspricht merkwurdig dem uralten apgilla” (Völkerkunde Osteuropas, I, p. 259). Cu atât mai mult astăzi, când avem la îndemână un material îndestulător, filiaţiunea între argea şi ăpgilla nu numai se verifică, dar totodată se poate preciza modalitatea înrudirii.

Greceşte, însă numai în graiul cel mai vechi, ăpgilla însemna „locuinţă sub pământ”. Aşa la Alor, cu trei secoli înainte de Crist: (Kimeplou) ev Kaxayeloiq cÂKlaij olxeâv, ăq Kalovciv ăpgillaq” (ap. Strab. 1. V, c. 4, § 5, ed. Didot). În vechea limbă macedoneană – fie ea dialect grecesc, fie dialect tracic – ăpgella se numea o cămară în care se făcea baie caldă: „ăpgella cÂKhma MaKeSovi Kov, orcep 326 qepalvovxeq lotiovxai” (Suidas, ad voc.). În sfârşit, Stefan Bizantinul (v. „Apgi10 i)

ARGEŞ

ne spune că „în limba tracilor şoarecele se chema ar g i l”: 0 rco QpaKwv o măpgiloq Kaleâxai”. Dacă ne aducem aminte că lăţineşte iepurele de casă se numeşte „cuniculus”, adică gaură, fiindcă – zice Varrone (De re rust. I) – „face gaure sub pământ”: „ab e o quod sub terra cuniculos ipsi facere soleant”; dacă ne mai amintim că numirile sanscrite ale şoarecelui qusira şi akhanaka, derivă din qusi „gaură” şi khâni „gaură”, atunci se lămureşte de la sine-şi pentru ce tracii numeau pe şoareci epgiloq, adică cu acelaşi cuvânt cu care se chema o gaură, o „locuinţă sub pământ”.

Din greco-tracicul ar g i 11 a sau ar g e 11 a

„locuinţă sub pământ” se trage d-a dreptul românul argea „locuinţă sub pământ”, cu trecerea fonetică întocmai ca în „măsea = maxilla”, „vergea = virgella” etc. Forma masculină ar g el cu deminutivul argelaş se apropie, pe de altă parte, de tracicul epgiloq. v. 2Argea.

— Bordei. – lGrec.

2ARGEA, n.pr. loc. f; certaines localites en Roumanie. Frunzescu indică satul Argeaoa în districtul Tecuci. De asemenea Argeaua în Putna (Buciumul român, t. I, p. 40). Într-o hotărnicie moldovenească din 1604 (Melchisedec, Chron. Romanului I, p. 229) se menţionează în districtul Neamţ trei puncturi topografice numite: Argeade-Jos, Argea-de-Sus, Argea-de-Mijloc. La plural, un munte în Gorj se cheamă Argele. Pe lângă acestea, un sat în Bucovina şi un munte în Muscel se zice A r g e l. v. lărgea.

ARGEL. – v. W Argea.

ARGELAR (plur. argelari), s.m.; proprietaire, gardien ou intendent de haras. Formă bănăţenească pentru herghelegiu (Saineanu, Elem. turc., nr. 663). v. Herghelegiu.

ARGELAŞ, s.n.; hutte. – v. Argea.

ARGELE, n. pr. loc. f. plur. – v. 2Argea.

ARGEŞ, n. pr. loc. m.: 1. riviere en Valachie; 2. ville situee sur la riviere de ce nom; 3. district et arrondissement nommes d’après cette ville.

În cuvântul Argeş finalul – ea nu e un sufix românesc ca în numirile locale „Brâteş”, „Corneş”, Buteş”, „Gureş”, „Băbeş”, „Groteş”, „Spedeş” etc., căci în acestea accentul este totdauna pe penultima şi vocala – enu scade niciodată la i, pe când Argeş se aude foarte des Argiş, după cum se citeşte şi pe vechiul sigil municipal al oraşului, ba uneori chiar Argâş bunăoară într-o variantă a baladei despre Meşterul Manole:

„În sus pe Argiş, Prin ăl cărpeniş, Prin ăl aluniş...”

(G.D.T., Poez. pop., 460)

327

ARGEŞ

Cuvântul dară întreg: Argeş sau Argiş sau Argâş cată

să fie un împrumut dintr-o altă limbă. De unde însă? Este o întrebare la care nu se poate răspunde fără o cercetare foarte migăloasă.

Avem un râu Argeş şi avem un târg Argeş. Râul Argeş izvorăşte din muntele Albina, curge în lungime de peste 100.000 stânjeni şi se varsă în Dunăre lângă Olteniţa. Pe malul acestui râu, se află orăşelul Argeş, numit mai adesea Curtea de – Argeş, având astăzi abia ceva peste 3.000 locuitori şi după care s-a numit districtul Argeş cu vreo 200.000 locuitori pe vreo 900.000 de pogoane, compus din şapte plăşi, dintre care una se cheamă şi ea Argeş. Actuala reşedinţă prefectorală a acestui district sunt Piteştii, orăşelul Argeş fiind numai o reşedinţă subprefectorală.

I. Râul Argeş.

E vestit prin limpeziciunea apei sale şi prin frumuseţea malurilor. A fost totdauna plutitor pentru vase mici.

În balada Staicul lui Vioară se înşiră râurile cu peşte bun:

„Ialomiţa, Dâmboviţa, Argeşul, Teleajenul.

Tileormanul cu Vedea, Toate apele, Toate gâltavele”.

(Tara nouă, 1888, 632)

Balada Mănăstirea Argeş:

„Pe Argeş în jos, Pe un mal frumos, Negru-vodă trece cu tovarăşi zece”.

şi mai la vale:

„Mândre ciobănaş Din fluier doinaş! Pe Argeş în sus cu turma te-ai dus, Pe Argeş în jos cu turma ai fost”.

Doina Săbărelul:

328

„Frunză verde salbă moale! Cât mi-e Argeşul de mare, Haz ca Săbărelul n-are”.

(G.D.T., Poez. pop., 304)

ARGEŞ

Neculce, Letop. II, p. 260: „Serban-vodă făcuse gătire mare de oşti în Ţara Muntenească, şi făcuse câteva vase, şeice, la Argeş, cu zahere de sta gata să se scoboare pe Dunăre, şi se agiunsăse cu toate capetele sârbimei pe de

ceia parte de Dunăre”.

Râul Argeş n-are a face cu anticul Ordessus Copăhscoq) din Herodot. Identificarea ambelor numi se întemeiază numai pe asemănarea lor, o asemănare însă de tot neorganică, fiindcă iniţialul netonic o r – nu putea deveni A r –, ba nici dentalul – d enu avea pentru ce să treacă în guturalul – ge. Numele antic cel sigur al râului Argeş nu este Ordessus, ci Mariscus sau M ar is e a; şi iată probe:

Itinerarul lui Antonin, Tabla Peutingeriană şi Notiţia Dignitatum, cari în privinţa Daciei rezumă cunoştinţele geografice ale romanilor în primii secoli ai creştinismului, înşiră în următorul mod de la apus spre răsărit o serie de localităţi danubiane din Mesia:

Antonin: Tabla Peuting.: Notiţia Dignit.

Appiaria. Appiaris. Appiaria.

Transmariscam. Transmarisca. Transmarisca.

Candidiana. Nigrinianis. Candidiana.

Teglicio. Tegulicio. Teglicio.

Dorostoro. Durostero. Durostoro.

Dorostoro, Durostero sau Durostoro, Dristor în monumente din evul mediu, este Silistria de astăzi. După Itinerarul lui Antonin între Transmarisca şi Silistria se numărau 53.000 paşi; după Tabla Peutingeriană, 49.000; luând dar o cifră mijlocie între cele două, căpătăm ca ceva destul de pozitiv: 50.000, ceea ce, după calculii lui Canina, bazaţi pe anticele măsurători romane autentice de prin muzeele Italiei, corespunde cu vreo 70 până la 75 kilometri (L'architettura romană, 1840, t. I, p. 102, 453).

Căutând acum pe o mapă această distanţă spre apus de Silistria, noi dăm peste puntul unde din partea României râul Argeş se varsă în Dunăre.

La romani particula t r a n's la începutul unui nume local indica mai totdauna poziţiunea lângă o gură de râu sau faţă-n faţă; noi zicem mai totdauna, fiindcă au putut fi excepţiuni, deşi Mannert nu le admite nicidecum, considerând fenomenul ca o regulă generală: „syllaba Trans qua semper castella ultra flumen în barbarico posita

signantur” (Res Trajani, 1793, p. 26). Deci Transmarisca înseamnă: „În faţa râului Marisca”, întocmai precum Transdierna este: „În faţa râului Dierna”.

Iată de ce toţi comentatorii, în unanimitate, au atribuit castelului Transmarisca locul Turtucaiului de astăzi, orăşel pe ţărmul bulgăresc al Dunării, având în faţă, pe malul românesc, gura Argeşului.

De aci urmează că acest râu, cel puţin acolo unde se ciocneşte cu Dunărea, se numea Marisca.

În adevăr, geograful Ravennat din secolul IX pune încă în Dacia: „fluvius M a – riscus” (Ravennatis Cosmogr., ed. 1860, p. 179).

Argeş dară, ca nume al râului, nu este antic. N-ar fi de mirare chiar să fie mai puţin vechi decât Argeş ca nume al târgului, după cum în Moldova numele râului „Bârlad” pare a fi mai nou decât numele târgului „Bârlad”, a cărui istorie se urcă foarte 329

ARGEŞ

sus în veacul de mijloc. Şi mai cu siguranţă se poate zice că râul Trotuş şi-a căpătat numele de la orăşelul Trotuş, iar râul Teleorman s-a numit aşa după districtul Teleorman. Dentâi se va fi zis: „râul Argeşului” şi apoi numai Argeş, precum un afluinte al Arbeşului se zice „râul Doamnei” şi numai „Doamna”, iar un afluinte al Doamnei se zice „râul Târgului” şi numai „Târgul”.

V. Bârlad.

II. Oraşul Argeş.

În privinţa vechii importanţe istorice, dintre oraşele Ţării Româneşti numai doară Severinul se poate făli de a întrece pe Argeş. Totuşi vechimea acestuia nu se urcă la epoca romană. Monumente sau inscripţiuni romane pe aci nu se află. Este un târg cu totul din veacul de mijloc. La 1332 era în Argeş un episcop catolic, dominicanul Vitus „episcopus A r g e n’s is „(Benko, Milcovia I, p. 222). La 1390, se menţionează în registrele papei Bonifaciu IX: „Frater Franciscus de S. Leonardo Ordinis Carmelitorum Electus, Episcopus Argiensis în Valachia”, care era sub ascultarea arhiepiscopului de Kolocza în Ungaria (Fejer,

Cod. dipl. X, 3, p. 107). Acel episcopat catolic deveni în urmă numai nominal, căci în locui s-a rădicat o mitropolie ortodoxă, care a ţinut apoi până pe la începutul secolului XVI: era un mitropolit în Argeş pentru întreaga Muntenie, un alt mitropolit în Severin pentru părţile oltene.

V. Severin.

— Ungro-V lahie.

Totodată Argeşul era scaun al domniei, de unde i-a şi rămas numele de Curte a-d e-Argeş. Cele mai multe crisoave din secolul XV datează din Argeş. Şi fiindcă alfabetul român cirilic nu avea încă pe atunci semnul v pentru sonul (dj), de aceea numele vechii reşedinţe princiare se scria cu r (gh).

În actul slavic de la Vlad-vv. Dracul din 1439 (A.I.R. I, p. 85) se zice la sfârşit că: „s-a dat în Arghişi, dar s-a scris în Târgovişte (dana vu A r g i şi u, pisana ze vu Trugovis-i) ...”

În actul din 1524 de la Vladistav-vodă (A.I.R. I, 104) ni se spune că denaintea porţii mănăstirii din Arghiş se afla o casă „de primirea străinilor”.

Până târziu scrierea tradiţională Argheş sau Arghiş ne întâmpină chiar în acte scrise româneşte.

Radu-vodă la 1612 (A.I.R. I, p. 119) scrie: „părintelui egumenului lu’ Efthemie de la sfânta mănăstire de in Argheş...”

Dicţionar ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Argiş. Oppidum în Valachia Transalpina”.

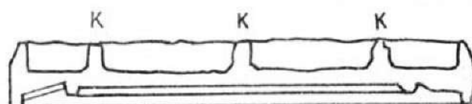
Orăşenii din Argeş, până-n secolul XVI şi mai încoace, erau foarte cunoscuţi prin spiritul lor comercial. În vechile registre municipale din Braşov şi mai ales din Sibii, publicate de curând, figurează pe la 1500 o mulţime de negustori din Argeş, cari aduceau din Ardeal tot soiul de postavuri, şale, fierării, curele, căciule, furci, cuţite etc. Şi duceau într-acolo peşti, mai cu seamă crapi, ceară, piei de vulpe, de jder, de vidră, şi apoi felurite lucruri din Orient: piper, stafide, covoare, catifele, bogăsie şi altele.

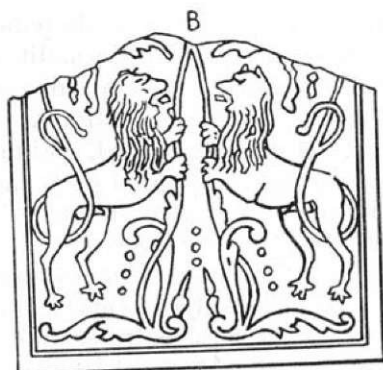
Ceva după 1512 Neagoe-vodă Basarab a mutat cel întâi mitropolia din Argeş la 330 Târgovişte, după cum era

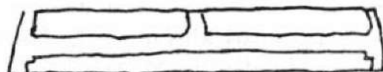
să se facă deja sub Radu cel Frumos. „Şi aşa se tocmi – ARGEŞ

zice scriitorul contempuran stareţul Gavriil din Sânt-Agora (A.I.R. I, 2, p. 149) – şi aşa se tocmi ca de acum înainte niciodată în veci în Argeş să nu mai fie mitropolie, ci să fie mănăstire şi arhimandrie”. De atunci încoace a început să scază însemnătatea

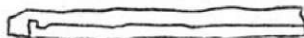

A

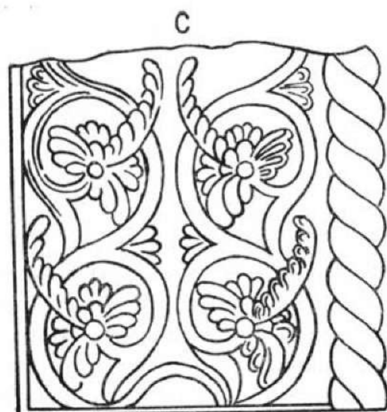

K
K
K

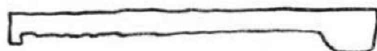

B

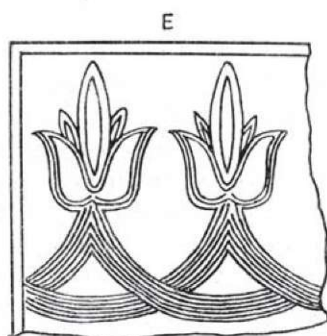

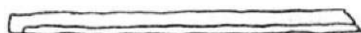

D

C

E

politică şi economică a acestui oraş. Ceea ce n-a pierdut însă Argeşul nici până astăzi este meşteşugul olăriei. Cronicarul săsesc Kraus (Siebenb. Chronik, ed. 1862, t. I, p. 55), sub anul 1619, vorbeşte cu multă socotinţă despre cărămizile sau olanele cele smăltate, albe, verzi, albastre şi roşii, care se lucrau în Argeş şi se exportau de acolo în Transilvania. Câteva foarte vechi din acele cărămizi, din timpul lui Neagoe sau şi mai denainte, s-au publicat de d. Tocilescu (Curtea-de-Argeş, p. 36).

Vechea clădire a mitropoliei, Neagoe a prefăcut-o într-o strălucită mănăstire, pe care iată cum o descria pe atunci stareţul Gavriil (A.I.R. I, 2, p. 148):

„Şi sparse mitropolia din Argeş din temelia ei, şi zidi în locul ei altă sfântă biserică, cioplită şi netezită şi săpată cu flori, şi a prins pe dinlăuntru toate pietrele una cu alta, pe din dos cu scoabe de fier cu mare meşteşug, şi a vărsat plumb de le-a întărit, şi a făcut prin mijlocul tinzei bisericii 12 stâlpi înalţi, tot de peatră cioplită şi învârtiţi, foarte frumoşi şi minunaţi, cari închipuiesc 12 apostoli. Şi în sfântul oftar deasupra prestolului încă făcu un lucru minunat cu turlişoare vărsate, iar ferestrele oltarului şi ale bisericii cele de pe dasupra şi ale tinzei tot scobite şi răzbătute prin peatră, cu mare meşteşug le făcu; şi la mijloc o ocoli cu un brâu de peatră, împletit în trei viţe şi cioplit cu flori şi poleit, biserica cu oltarul dimpreună cu tinda închipuind sfânta şi nedespărţita Troiţă. Iar pe de supt straşina cea mai din jos împrejur a toată biserica, făcu ca o straşină tot de marmură albă cioplită cu flori, scobite şi săpate foarte frumos; iar acoperemântul tot de plumb amestecat cu cositor, şi crucile pe turle tot poleite cu aur, şi turlele tot cioplite cu flori, şi unele făcute sucite, şi împrejurul boltelor făcute steme de peatră cioplite cu meşteşug şi poleite cu aur. Şi făcu un cerdăcel dinaintea bisericii pe patru stâlpi de marmură pestriţă, foarte minunat boltit şi zugrăvit, şi învelit şi acela cu plumb. Şi făcu scara bisericii tot de peatră scobită cu flori şi cu 12 trepte semnând 12 seminţii ale lui Israil. Şi pardosi toată

biserica, tinda şi oltarul, împreună şi acel cerdăcel, cu marmură albă, şi le împodobi pe dinlăuntru şi pe din afară foarte frumos, şi toate scobiturele pietrelor pe din afară le văpsi cu lazur albastru, iar florile le polei cu aur. Şi aşa vom putea spune cu adevărat că nu este aşa mare şi sobornică ca Sionul, carele îl făcuse Solomon, nici ca Sfânta Sofia, care o făcu Iustinian împăratul, iar cu frumseţea este mai pe dasupra decât acelea”.

Neagoe Basarab n-a făcut altceva – după cum ne-o spune el însuşi într-o inscripţiune slavică din a-dreapta intrării în biserică – decât a restaura într-un mod radical un templu mai vechi: „pe care domnia mea l-am aflat în Curtea de – Argeş zguduit şi ne-ntărit (eze obretoh gospotistro-mi vu Dvoru Argis porusena i nepokruplena)”. Ar fi ciudat de a-şi închipui cineva că domnul va fi dat jos o zidire care, deşi învechită, totuşi era încă destul de bună pentru a servi până în acel moment de catedrală a ţării. Într-un asemenea caz n-ar fi avut decât să-şi rădice mănăstirea pe un loc slobod. Cuvintele baladei poporane:

„Un zid părăsit Şi neisprăvit, Cânii cum îl văd 332 La el se răpăd.

ARGEŞ

Şi latra-a pustiu, şi url-a morţiu”.

(Alex., Poez. pop.2, 186)

nu se potrivesc nici cu textul stareţului Gavriil, nici cu însăşi mărturisirea lui Neagoe.

Peste un secol şi ceva, o a doua restauraţiune, mai puţin radicală, a făcut-o Matei Basarab, despre care iată cum vorbeşte Duca-vodă într-un hrisov din 1674 (Condica ms. a Argeşului, nr. I, f. 9, în Arh. Stat. din Buc.); „văzând dumnealui răposatul Mateiu voievod sfânta mănăstire, veche de nesocotiţi ani şi stricată, cu multă cheltuială o au înnoit”.

Frumoasă era mănăstirea; dar călugării nu prea plăceau, se vede, orăşenilor, şi nici clerului mirean de acolo, ba nici sătenilor de pe-npregiur. La 1649 (A.I.R. I, p. 107) Matei Basarab scrie: „ţie judeţu cu 12 prăgari, şi voao tuturor orăşeaniloru şi preuţilor şi diiaconilor de in oraşul

domnii-mele de in Argeş, şi voao rumănilor mănăstirii den satul Flămănzeşti, către aceasta vă dau în ştire domniia-mea pentru că am înţeles domnie-mea cum purtaţ mănăstire dumnie-mele şi călugării miei de val cu cuvinte grele şi rele cum nu se-i cădea, de-i măscăriţ şi le aruncaţ năpăşti că vă umblă cu fămiile, de faceţ mănăstire şi călugării de râs şi de măscară”.

La 1793 mănăstirea a fost înălţată la episcopie. De aci însă – zice d. Tocilescu (op. cit., p. 56) – „biserica lui Neagoe avu să sufere un şir de incendii şi de stricăciuni, căci la 1838 un nou cutremur îi zgudui temeliile, mutând multe Petre din locul lor, pentru care fu restaurată de episcopul Ilarion (1828 – 1845); la 1866, arse seminariul; la 1867, aprile 23, casele, clopotniţa şi paraclisul; şi în fine, în acelaşi an, decembre 2, un foc mistui întreg interiorul bisericii şi împiedică de atunci de a se mai oficia într-însa serviciul divin”. În acest chip, la 1875, s-a început ultima restauraţiune, a patra sau a cincea.

Întrucât vodă Neagoe nu săvârşise altceva decât o dregere, tot aşa a făcut şi regele Carol, ba poate chiar ceva mai mult, de vreme ce în catedrala metropolitană din Argeş de pe la 1512 se mai ţinea bine-rău o liturgie, pe când biserica episcopală din 1868 era de tot părăsită. Dar cine oare să fi fost artistul cel restaurator din zilele lui Neagoe?

Nu vom dezbate aci ipoteza domnului Odobescu despre faimosul „meşter Manole”; o lăsăm aceasta pentru un alt prilej, ca şi întreaga baladă asupra mănăstirii de la Argeş, pentru care se află paraleluri la serbi, la albanezi, la neogreci, ba şi la macedoromâni (Ţara nouă, 1887, p. 47). Vom constata numai că numele artistului, pe care l-a întrebuinţat regele Carol, se ştie; dar nu s-a descoperit încă până acuma înaintaşul său din epoca cea veche.

V. Manole.

— Manea.

Neagoe Basarab începuse lucrarea şi a mers departe, dar n-o isprăvise pe deplin. O inscripţiune slavică din 1526 ne spune că el a murit, înainte de sfârşitul operei sale:

„nesuvrusivu preide ku vechiim obitelem”. A terminat-o ginerele său şi urmaşul pe tron, viteazul Radu de la Afumaţi. În acea inscripţiune se pomeneşte şi un „Dobromir Zugravul”, care însă va fi zugrăvit, cel mult, chipurile cele de stil bizantin ale sfinţilor, dar la partea sculpturală nu s-a amestecat. Întrebarea dară: cine anume fost-a
sculptorul din epoca lui Neagoe, acela care „cioplise, netezite şi săpase cu flori”, după expresiunea stareţului Gavriil, şi căruia-i aparţin minunatele „scobiture” de acolo, – este o întrebare nedezlegată.

Un lucru e aproape de mintea omului. Apucându-se a isprăvi cele începute şi foarte înaintate de socru-său, Radu de la Afumaţi nu avea niciun cuvânt de a nu întrebuinţa pe aceiaşi meşteri, nu pe alţi noi, şi mai ales pe acelaşi artist decorator, căruia i se datoreau cele făcute deja mai denainte. Dacă dară norocul ne-ar sluji cumva a destăinui pe sculptorul lui Radu de la Afumaţi, noi am avea prin însăşi aceasta pe sculptorul lui Neagoe-vodă.

În vechile socoteli municipale ale Braşovului, aflăm sub anul 1522, îndată după moartea lui Neagoe: „sculptori qui ecclesiam în Argis proporţionare debebat”, adică: „sculptorului fost însărcinat cu potrivirea bisericii din Argeş”. Să se bage de seamă „debebat”, prin care se indică timpul trecut. Numele propriu aci lipseşte. Îl găsim însă în aceleaşi socoteli sub anul 1523: „Todt Istwan vehenti V i tu în sculptorem et pictorem effigiare ecclesiam în Argis”, adică: „s-a dat atâta lui Stefan Todt, care dusese în căruţa lui pe V i tu’s, sculptor şi pictor al bisericii din Argeş”. Aci iarăşi să se observe vorba „effigiare”, care în latinitatea medievală însemna mai cu seamă cioplirea petrei.

Nu vom cerceta dacă acel „V i tu’s sculptor et pictor” era italian Vito sau german V ei t. Cei mai mulţi sorţi sunt anume pentru italienismul lui Vitus. Despre relaţiunile lui Neagoe cu Germania noi nu ştim nemic, pe când sunt de mult cunoscute legăturile sale cu Italia. La 1518 dogele veneţian Leonardo Loredano a înălţat pe un ambasador al

lui Neagoe la treapta de „cavaler-aurat”, „miles splendidus”. În diploma, dată cu acea ocaziune şi care s-a publicat în Acta Archivi Veneti (Bielgrad, 1863), Loredano vorbeşte cu căldură despre prieteşugul său cu Neagoe: „suadente amiciţia et benivolentia qua vehementer prosequimur ipsum dominum vaivodam”. Nu cumva Vito să fi fost veneţian? şi anume din numeroasa şcoală a celebrului Giacopo Sansovino, gloria Veneţiei din acea epocă şi ai căruia învăţăcei erau foarte căutaţi şi se împrăştiau în Europa întreagă ca arhitecţi decoratori? Calea cercetării e deschisă. În orice caz, numele „Vitus” fiind numai catolic şi numai occidental, artistul nu putea fi nici grec, nici armean, nici ortodox în genere, şi nu venea la noi de peste Dunăre, ci de peste Carpaţi. Prin urmare, dacă este ceva oriental în arhitectura şi mai ales în arta decorativă de la Argeş, acest ceva aparţine cu desăvârşire construcţiunii primitive înainte de Neagoe. Italianul Vito sau neamţul Veit s-a mărginit a restaura, negreşit cu mult meşteşug şi cu completarea combinativă a lipsurilor, dar totuşi numai a restaura.

„Neagoe Basarab – zice d. A. Odobescu (Scrieri, t. II, p. 505) – întemeietorul mănăstirii de la Argeş, nu ne-a spus nicăieri, nici în inscripţiunile parietale ale bisericii sale, nici în cartea de poveţe ce el a scris pentru învăţătura fiului său Teodosie-voevod, cu ce oameni s-a servit spre a înălţa aşa minune artistică, în fundul munţilor româneşti. Adunat-a el lucrători greci din Constantinopol şi din Anatolia, cari lucrase la marile moschee ale padişahilor musulmani? Culesu-i-a el şi de mai departe, din 334 ţinuturile Armeniei şi ale Georgiei, unde crăişorii creştini ai locurilor clădeau

ARGEŞ

biserici croite şi decorate cam în felul celei de la Argeş? Nimeni nu ne-a spus-o; nimeni acum nu ne-o va mai putea spune”.

Tot aşa d. Tocilescu (op. cit., p. 15) observă despre această mănăstire: „Bisericele Armeniei şi Georgiei, Manglis, Samthawis, Gelath, Caben, Akhtala, Safara etc.

etc., toate anterioare cu mai multe secole monumentului nostru, ne dau, dacă nu prototipul, dar cel puţin o mare parte din elementele necesare pentru a compune decoraţiunea sa sculptată. Găsim aci acelaşi sistem de arcaturi, adesea întrebuinţat pe feţele exterioare ale bisericelor citate mai sus, brâul sau ciubucul sculptat, aceleaşi împletiri şi ornamente, aceleaşi rozace, şi în fine, ceea ce-şi are importanţa sa, aceleaşi proporţiuni în înălţime, acelaşi spirit, acelaşi stil".

Cine a fost arhitectul decorator sub Neagoe, ne-au spus-o socotelile municipale de la Braşov: „Vitus sculptor et pictor" (Rechnungen, Kronstadt, t. I, p. 460, 505). E şi mai uşor a limpezi caracterul cel armenesc al minunatei biserici de la Argeş, adică – după cum descrie Bayet (L'art byzantin, p. 284) arhitectura din Armenia – un fond bizantin, mânuit cu multă neatârnare şi îndrăzneală, aşa că: „l'ornementation et les motifs geometriques qu'ils se plaisent a repeter rappellent bien plutot le style persan et le style arabe".

În veacul de mijloc multe cete de armeni au colonizat Peninsula Balcanică, dintre care unul – vestitul prin vitejie Ioane Tzimiskes – izbutise chiar, pe la ţinea secolului X, a se urca pe scaunul împărătesc al Bizanţei. Bulgaria era plină de armeni, cărora în mare parte li se datorează acolo naşterea sectei eretice a bogomililor (Jirecek, Gesch. d. Bulgaren, p. 222). De peste Dunăre ei străbătuseră atunci până-n Transilvania, unde în apropiarea Ţării Româneşti, ba nu departe tocmai de Argeş, documentele menţionează pe la 1355 pe un episcop armenesc de la Tălmaciu: „episcopus Armenorum de Tulmachy" (Cuv. d. bătr., t. II, p. 251).

Dar este ceva şi mai lămurit. În Armenia, lângă lacul Van, există un oraş foarte vechi numit Argeş (T-Vz). rostindu-se cuvântul întocmai ca româneşte, unde pe la începutul secolului XIV, sub papa Ioane XXII, era şi un episcop: „Zacharias Argis" (Le Quien, Oriens christianus, t. I, p. 1448). Ce înseamnă acest nume la armeni, nu se ştie. Distinsul armenist d. profesor C. Patkanoff de la

Petersburg îmi împărtăşeşte într-o scrisoare: „Quant à la signification d'Ar-es, ancienne ville aux bord du lac de Van, je ne trouve pas dans la langue armenienne existente aucune trace d'une étymologie satisfaisante”. În adevăr, în secolul ” după Crist, lacul Van, lângă care se află acel oraş, se numea deja Argeş, la Ptolemeu Arsissa C Apdssa), căci grecii numai printr-o sibilantă puteau să reprezinte sonurile palatale (dj) şi-s (sh).

Deci:

a) întrucât românii n-au avut niciodată colonii în Armenia, pe când armenii le-au avut în România;

b) întrucât Argeşul cel armenesc e fără alăturare mai vechi decât al nostru Argeş;

c) întrucât fiinţarea coloniilor armeneşti tocmai lângă Argeş se constată în secolul

XIII prin „episcopus Armenoru m „de la Tălmaciu;

d) întrucât toate acestea la un loc cu identitatea perfectă a celor două numi, nu pot fi un simplu joc al întâmplării; rezultă că târgul Argeş din Carpaţi, cel de lângă râul Argeş, fusese colonizat în veacul de mijloc de către pribegi armeni din târgul Argeş cel de lângă lacul Argeş.

La 1275, după o notiţă contempurană de cronicarul armenesc împad (Hist. des Croisades, Doc. arm., 1869, t. 1, p. 608), mai multe localităţi de lângă lacul Van, iar mai cu deosebire Ar-es, fuseseră aproape dărâmate printr-un şir de cutremure, care se repetară cu urgie în interval de un an întreg. Poate atunci, poate şi-ntr-o epocă ceva mai veche, nici într-un caz însă mai nouă, o ceată de armeni pribegiseră de acolo şi, ajunşi până-n Carpaţi, au întemeiat aci, în memoria cuibului lor, un nou Argeş, dând acelaşi nume râului, după cum tot aşa se chema în vechime şi lacul Van. Clădind o biserică în stil armenesc şi îmbrăţişând catolicismul, de nu vor fi fost catolici din trecut, acei armeni au căpătat de la papa un episcop: „episcopus Argensis”, care – strâmtorat de români – s-a

mutat în urmă la Tălmaciu în Ardeal: „episcopus Armenorum de Tulmachy”; iar vechea biserică armenească, mereu învechită şi re-noită, dar totuşi păstrând cu stăruinţă tiparul său arhitectonic şi decorativ cel armenesc, a devenit mitropolie a Ungro-Vlahiei, apoi mănăstire, apoi episcopie.

Vechea marcă a târgului Argeş, aşa cum o găsim de când cunoaştem peceţile sale municipale, nu de ieri sau alaltăieri, este vulturul. Iată o după o pecete din 1629:

Iată o iarăşi după o pecete din 1665, păstrată ca şi cealaltă în Arhivele Statului din Bucureşti (Doc. II Rom., nr. 53 şi 54):

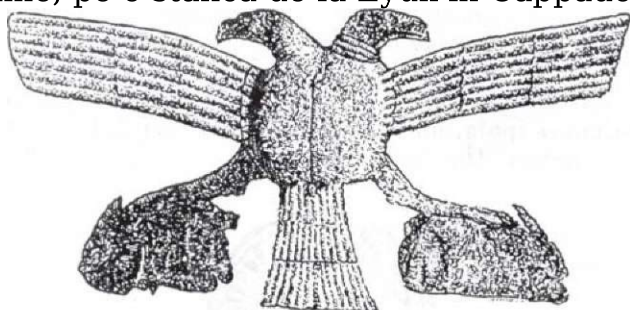
Această pecete înfăţişează anume pe vulturul împărătesc, cu care România nu avusese a face de la căderea Constantinopolei şi chiar cu mult mai denainte, de când adică între Bizanţa şi între România s-au aşezat la mijloc staturi şi stătuleţe serbe şi bulgare. Negreşit, nu pe la 1600, nici la 1500, nici la 1400, îşi vor fi băgat târgoveţii argeşeni pe acest vultur cu două capete în pecetea lor, şi anume în pecetea cea muni336 cipală, nu cea bisericească. Din dată însă ce noi ştim acuma că oraşul Argeş fusese

ARGEŞ

colonizat cam în secolul XIII de un stol de armeni, plecaţi din Argeşul cel de lângă lacul Van şi veniţi în Muntenia prin imperiul bizantin, este de crezut că tocmai dânşii sunt aceia cari deduseră coloniei lor drept marcă pe

acel vultur, lăsându-l apoi moştenire românilor, dempreună cu numele Argeş şi dempreună cu măiastra biserică.

Să se ia bine aminte că armenii cei aşezaţi în Muntenia, deşi puteau să împrumute pe vulturul cel cu două capete de la bizantini, totuşi ar fi fost nu mai puţin cu putinţă, ba poate chiar mai fireşte, ca dânşii să şi-l aducă d-a dreptul din Armenia, căci în regiunea Tigrului şi a Eufratului, precum demult arătaseră arheologii francezi, după cari apoi şi d. A. Odobescu în studiul său despre „Tezaurul de la Novo-Cerkask”, aquila bicefală e fără alăturare mai antică decât la greci. Nu Armenia o primise de la Bizanţă, ci Bizanţa a primit-o din Armenia. Iată vulturul cel armenesc cu două capete, din cea mai adâncă vechime, pe o stâncă de la Eyuk în Cappadocia:

Această obârşie a vulturului argeşean încetează de a fi o ipoteză dacă vom recurge la luminile sigilografiei. Figurele de prin mărcile municipale, ca şi de prin cele nobiliare, se năşteau în veacul de mijloc, mai ales prin aşa-zisul „rebus eraldic” sau „armes parlantes” adică: numele unui lucru semănând mai mult sau mai puţin cu numele unei localităţi sau familii, figura acelui lucru se lua drept marcă ereditară a familiei sau a localităţii.

V. Iărap (p. 236).

Despre peceţile municipale în specie s-a zis demult că: „mai obicinuit figurează pe ele lucrul al căruia nume se aseamănă cu numele oraşului” (Heineccius, De Sigillis, 1702, p. 140).

Câteva exemple;

Capitala Bavariei, München, are în marcă un călugăr = Monch;

Berna, din Elveţia, are în marcă un urs = Bar;

Magdeburgul are în marcă un castel = Burg şi o fată = Magd;

Oraşul Amstadt are în marcă un vultur, fiindcă în vechiul dialect franconic vulturul se zicea „am”, cuvânt pe care astăzi locuitorii de acolo nu-l mai înţeleg, dar totuşi vulturul rămâne şi va rămânea pe pecetea municipală.

Dacă un popor, printr-un rebus eraldic tras din graiul său, alcătuieşte marca unui oraş, această marcă poate să treacă apoi la un alt popor, care înlocuieşte pe cel dentâi

şi nu încetează de a o întrebuinţa în curs de veacuri, deşi pentru dânsul ea nu mai are niciun înţeles.

Româneşte cuvântul vultur, şi orice alt cuvânt din nomenclatura păserească sau nepăserească, nu se aseamănă de loc cu Argeş. Armeneşte însă şi numai armeneşte, vulturul este rebusul eraldic cel firesc al numelui Argeş, căci armeneşte şi numai armeneşte vulturul se numeşte ar i v utriă-k u, deja la Hesychius: «pqupoq. dexov, papa nepcaij.

V. lărmean. – 2Tălmaciu.

ARGEŞEAN, – s. – CĂ, adj. et subst; habitant d A r g e şi appartenant a Argeş. Ca substantiv: Brătenii sunt argeşeni de viţă. Am văzut un argeşean şi o argeşeancă. Ca adjectiv, se zice mai mult argeşenesc: un port argeşenesc; olăria argeşenească; dar şi argeşean, bunăoară:

Dionisie Eclesiarcul (Papiu, Monum. II, p. 164): „un Nazarie bragadir, şi arhimandritul argeşean şi cu egumenul vieroşean...”

Numai despre episcopii de la Argeş nu se zice nici argeşean, nici argeşenesc, ci argeşiu.

V. Argeş. – 2Argeşean.

— Argeşiu.

2ARGEŞEAN, n. pr. pers. m. Din substantivul argeşean „habitant d’Argeş” s-a născut porecla sau numele de familie Argeşean, mai ales articulat Argeşeanul, la

feminin Argeşeancă sau Argeşeanca.

Constantin Brâncoveanu, 1695 (Cond., ms. În Arh. Stat., p. 201): „această a lor parte de moşie fostu-o-au vândut Ţuica cu fraţii lui Nicai Argeşan dintâi lui Tudor fecorul Radului comis Ştirbeiu...” Colindă din Ialomiţa:

„Este vătaf Argeşeanul, şi-mi are trei fete mari, Câteşitrii cu meserii:

Îmi împletesc pe izvoade, Pe izvoade la năvoade, La năvoade de mătase cu sfoară cu viţa-n şase...”

(G.D.T., Poez. pop., 94)

V. 1Argeşean. ARGEŞEANUL. – v. 2Argeşean.

ARGEŞEL, n. pr. loc. m.; ruisseau affluent de Doamna, qui est affluent d'Argeş. Frunzescu: „Argeşel, părâu în judeţul Argeş, ce izvorăşte din muntele Craiu şi 338 se varsă în râul Doamna”.

ARGHIR

Colindă muntenească:

„Să paşti iarba câmpului, Să bei apa muntelui, Luncile Muscelului, Apa Argeşelului, la să-ţi crească coamă naltă, Coamă naltă şi învoaltă”.

(G.D.T., Poez. pop, 72)

V. Argeş. – el. ARGEŞENESC, – A adj. – v. Argeşean.

ARGEŞIU, adj; évêque d A r g e ş. Precum episcopului de Buzău nu i se zice buzăuan, ci „Buzău”, tot aşa, printr-o imitaţiune nu tocmai potrivită, episcopului de Argeş, în loc de argeşean, i se dă epitetul de argeşiu, deşi ar fi mai corect simplul Argeş.

În coada Pravilei lui Caragea, 1818, pag. 105: „Iosifărgeşiu. Costandie Buzău”. Constantin Golescu, Călătoria, 1826, p. 193: „Episcopul nostru răpăosatul întru fericire Iosif Argeşiu, carele, după ce ş-au făcut închinăciunea către milostivul Dumnezeu, adormind nu s-au mai deşteptat”. v. Argeş.

— Argeşean. – în

ARGHEŞ. – v. Argeş.

ARGHEVIŢA, n. pr. loc. f. artic.; ancien village dans la Petite-Valachie.

Act din Mehedinţi, 1599 (Cuv. d. bătr. I, 88): „sa de

svintei mănăstiri Tismenei ocine, anume Bistriţa cătă va fi partea lor toată, şi Arghevıţa jumătate, şi Tăntava”. v. Erghevıţa.

ARGHIR, 1. nom propre masculin: Argyre, Apytipioj; 2. t. de mythol. popul.: nom d'un heros legendaire.

Ca nume de botez, se zice Arghir sau Arghirie.

Act moldovenesc din 1689 (Cond. Asachi, t. I, f. 238 b, în Arh. Stat.): „Ion Huebanul şi Marco şi Arghirie şi Enache Penişoară”.

Pe la 1820: „Arghir Cuza Spatar” (Urechea, Miron Costin, t. II, p. 535). Este şi o formă femeiască. Aşa nevasta lui Radu-vodă Mihnea, 1612 (Venelin, Gramaty, p. 256), se chema A r g h i r a.

Ca termen mitologic, Arghir este un făt-frumos, care mult a suferit din dragoste pentru zâna Ileana şi a căruia istorie în versuri, mereu retipărită, circulează la români ca una din cărţile poporane cele mai răspândite, alături cu faimoasa Alexandrie.

Costachi Negruzzi, în Cum am învăţat româneşte, zice că în biblioteca lui tată-său n-a lipsit: Istoria lui Arghir şi a pre frumoasei Elene. 339

ARGHIR

Ion Ghica, Scrisoarea XIII: „deşi nu înţelegeam prea bine povestirile lui Arghir cel frumos, dar l-am cetit de mai multe ori”.

Alexandri, Nobila cersitoare, sc. 3: „Şi eu mă duc să mă-mbrac, să mă fac frumos ca Arghir/...”

Tot la Arghir face aluziune Gr. Alexandrescu, Duhului meu:

„Şi viaţa ciudată a unui crai cu minte, Care lăsă pe dracu' fără încălţăminte”.

Prima ediţiune românească a cărţii despre Arghir este cea din Sibii la 1800. În prefaţă, Ioan Barac, „dascăl normal în Braşov”, mărturiseşte că a tradus-o din ungureşte: „Mulţi citesc istoria lui Arghir cea în limba ungurească scrisă”. O analiză a lucrării lui Barac, vezi în Cărtile săteanului român, 1886, p. 19 – 23. Versificaţiunea în multe locuri se apropie de a poeziei noastre poporane,

ceea ce a concurs nu puţin la succesul cărţii; de exemplu:

„Tânărul, dacă porneşte, Departe călătoreşte, Singur numai cu o slugă Merge dând Domnului rugă. O, Arghire! lungă cale, Lungi necazurile tale! Ia d-a lungul dealurile Şi numără jgheaburile”.

Ciudata idee de a vedea în acest romanţ o aluziune la cucerirea Daciei de către Traian nu este românească, ci aparţine chiar ungurilor. Poate tocmai ea va fi îndemnat pe „dascălul de la Braşov”, din patriotism, a traduce cartea româneşte. În catalogul Szechenian originalul maghiar este indicat aşa: „Argirus nevu Kirăly-firul, es egy tunder Szuz-leanyrol Historia. Sine loco et anno, în – 9, fol. 16. Auctor est Albertus Gergei, qui ex Italico sermone în hungaricum traduxit. Fabella vero hac expressa esse dicitur subjugataie a Romanis Daciae historia” (Catalogus Bibl. Szechenyi, t. I, pars I, 1799, p. 35).

Pe la 1778, zicând de asemenea că un Albert Gergej tradusese istoria lui „Argirus” din italieneşte şi că prin ea se reprezintă cucerirea romană a Daciei, renumitul Benko (Transilvania I, p. 16) adaugă că: „la ţăranii unguri din Ardeal această carte este atât de căutată, ca şi când ar fi ceva sacru”.

Cine va fi fost Albert Gergej şi când va fi trăit, nu ştim. În orice caz, traducerea lui Arghir „din italieneşte” este o farsă. Între cărţile italiene, vechi şi nouă, în versuri şi-n proză, niciun Arghir nu se află. Misteriosul Albert Gergej găsise originalul său mai aproape. Luând un basm românesc, foarte poporan la fraţii noştri de peste Carpaţi, el l-a transformat într-o carte ungurească versificată, căni – pentru mai multă vază – i-a atribuit o origine italiană.

A susţinea că basmul cel românesc l-am fi împrumutat oarecând noi de la unguri 340 e peste putinţă, căci dacă ungurii ar fi avut la ei acasă ceva asemenea în gura po

ARGHIR

porului, ar fi fost absurd din partea lui Albert Gergej de a zice tocmai poporului că a tradus din italieneşte ceea ce poporul cunoştea mai denainte ungureşte; pe când,

luând basmul de la români şi dându-l maghiarilor sub o altă formă, ca o noutate în limba lor, mistificaţiunea cea italiană se explică de la sine-şi.

Basmul românesc în cestiune, iată cum îl rezumă fraţii Schott (Walach. Mahrchen, p. 355): „Un băiat, gonit de o mamă vitregă, nimereşte într-o pădure la un uriaş, cu ajutorul căruia prinde o zână, răpindu-i cununa în timpul scăldătorii. Fugind dânsa, el pleacă după ea, apucă prin viclenie trei daruri minunate de la trei draci, care se certau pentru posesiunea lor, şi prin acele daruri izbuteşte a redobândi pe iubita sa şi se cunună amândoi”.

Cele patru trăsure caracteristice: 1. prinderea zânei şi pierderea ei; 2. protecţiunea unui uriaş; 3. surprinderea a trei daruri minunate de la trei draci în ceartă; 4. regăsirea finală a zânei; acesta este fondul Istoriei lui Arghir, către care transformatorul ungur a mai adaus, poate, unele particularităţi specifice maghiare, de exemplu „Neagra cetate = Fekete-varos”, apoi grădina unde petrecea frumoasa zână etc. (CFR. Wolf-Mannhardt, Zeitschr. f. Mythol. III, 312).

Ca tip, compus din două motive esenţiale: 1. „prinderea zânei şi pierderea ei”, 2. „regăsirea finală a zânei”, motive complicate în fiecare subtip cu neşte ingrediente secundare diferite, povestea noastră e cunoscută, fie ca basm, fie ca o carte poporană, în mai toate limbile. Nu altceva este faimoasa rapsodie sanscrită despre regele Pururavas şi zâna Unaşi. Nu altceva balada germană medievală despre ducele Frederic de Svabia şi zâna Angelburg. Nu altceva vechea istorioară persiană despre amorul viteazului cu o zână în romanţul Bahar-Danuş. Nu altceva poema franceză din secolul XIII despre Partenopex de Blois şi zâna Melior. Nu altceva, în sfârşit, până şi la sălbaticii din Australia, legenda despre regele Tawhaki şi zâna Tango-tango. Originalitatea subtipului românesc consistă în caracteristicul adaos la cele două motive esenţiale a altor două subordinate: 1. „surprinderea a trei daruri minunate de la trei draci în ceartă şi mai ales 2. „protecţiunea unui uriaş”.

O înrudire foarte strânsă cu legenda lui Arghir ni se înfăţişează, până şi-n privinţa celor trei daruri, în basmul celtic din Bretania: Le geant Calabardin (Revue d. trad. popul., t. 1, 1886, p. 62 sqq.).

D. dr. At. Marienescu a scris un tractat întreg pe 50 pagine (Pesta, 1872), în care ne asigură că Arghir este Apollo Argirotoxos. Unicul folos pe care-l tragem din monografia domnului Marienescu este de a putea constata prin varianturile citate de domnia sa cum că basmul nostru poporan, după ce devenise carte poporană ungurească şi s-a rentors astfel la români schimbat la faţă, de aci poporul a început a confunda ambele forme, cea scrisă şi cea nescrisă, dând naştere unui al treilea tip, foarte amestecat.

În acest al treilea tip intră şi următoarele legende sau credinţe poporane, în care s-a furişat numele lui Arghir:

„Ileana Cosânzana, numită şi Lebăda Munţilor, căci stăpânea munţii cari se băteau în capete şi, unde era apă de întinerit, a făcut să sufere mult Arghir Crăişorul, fiu de împărat” (N. Mereuţă, Tutova, c. Mânzaţii). 341

ARGHIR

„Bătrânii spun că în timpurile vechi un împărat anume Arghir, alţii zic Troian, a luat robi dintr-o ţară depărtată şi le-a adus în ţara lui şi că Dumnezeu i-a arătat drumul spre ţara lui prin o mulţime de stele luminoase, cari poartă şi până astăzi numele de drumul-robilor; dar robii nu s-au mai întors în ţara lor, fiindcă împăratul, îndată ce a trecut dincoace de Dunăre, a ars podul”. (D. Constantinescu, Dolj, c. Negoeştii).

V. Archir.

— Cosânzana.

— Troian.

2ARGHIR. – v. Arbiu.

ARGHIRA. – v. Arghir.

ARGHIRII, n. pr. loc. m. plur. artic.: un village en Moldavie. Sat din districul Sucevei, menţionat în indicele de pe la 1850 (Buciumul român, 1875, p. 41) ca: „moşie a d-sale medelniceresei Maria A r g h i r o e”. v. Arghir.

ARGHIROPULO, n. pr. pers. m.; famille noble phanariote. v. Grec.

ARGHISEALA. – v. Argăseală. ARGHISESC. – v. Argăsesc. ARGHIŞ. – v. Argeş.

ARGIMAGZAR (plur. argimagzaruri), s.n.; plainte collective. Termen juridic sau mai bine politic din epoca fanarioţilor. Este turcul de origine arabă arz-i mahz ar „petiţion signee par toutes les personnes presentes”. D. Saineanu (Elem. turc., p. 10) mai citează formele: arzmagzar, arzumagzar, arzmahzar.

Radu Greceanu (Mag. ist. II, p. 134): „După aceia Costandin-vodă, întorcându-se cu curtea domnească, împreună cu toţii făcut-au sfat şi socoteală şi au trimis boiari la Poartă la împărăţie, şi anume pre Ghindea vei vornic, Alexandru vei cluceri Pârvul Logofătul Cantacozino şi Preda Brătăşanul şi alţi boiari mulţi cu arzumagzaruri de la toată ţara”.

Beldiman, Tragod., v. 713:

„Mai trimit şi din cei tineri pe câţiva a îndemna, Se supun, încep îndată în Iaşi a se aduna. Venind, merg cu toţi la curte, pun la cale, sfătuiesc, Argimagzariul la Poartă să se facă rânduiesc”.

Ibid., v. 3447:

342

„Boierii din Bucovina scoposul lui înţeleg; Ca să întâmpine răul, din ei pe unul aleg.

ARGINTIU

La Ţarigrad să răzbată cu argimagzariu înscris; Stavila se ridicase şi drumul era deschis”.

V. Arz. – lâurc.

ARGINT (pl. arginţi şi arginturi), s. m. et n.; argent. Metal preţios de culoare albă, din care se fac bani şi care se întrebuinţează în industrie. Lat. argentum, de unde derivate în toate limbile romanice (Cihac, I, 16).

În Catastihul mănăstirii Galata din 1588 (Cuv. d. bătr. I, 192, 194 etc.) ne întâmpină forme: arjintu, argintu, (d’) argintu, ar-untu, (d’) ergintu.

Ca unul din cele două metaluri preţioase, argint se

pune obicinuit în legătură cu aur.

Biblia lui Serban-vodă, 1688, Zach. IX, 3:

„... câştigă argintul ca ţărâna şi adună au un l u ca tina drumuriloru”.

„Thesaurizavit argentum ut humum, et congregavit aurum ut lutum viarum”.

„Dacă ploauă după o secetă mare, se zice că: au dat Dumnezeu aur şi argint pe pământ”. (C. Rosescu, Neamţ, c. Bistricioara).

Ca metalul preţios cel mai răspândit, argint se ia adesea în înţeles de avuţie în genere.

Maxima cu care Nicolae Muste, Letop. III, p. 82, îşi încheie cronica: „la puţintei se află acesta dar, ca să nu-i biruească pofta lăcomiei şi iubirea argintului...”

Omiliar de la Govora, 1642, p. 131: „Îară deaca dai tu pământului şi diavolului avuţia ta, o nemilostive îmbitorâule de argint, atunce şi sufletul tău va rămânea acolo”.

Despre argint neamestecat sau încercat, se zice ispitit, lămurit, prisne, curat, străcurat, ars.

Coresi, 1577, ps. XI:

„Cuvintele Domnului, cuvinte curate, argint ar’s”.

„Eloquia Domini, eloquia casta, argentum igne examinatum”.

Acelaşi pasagiu la Dosofteiu, 1673, f. 16 a:

„Că cumu-i argintul lămurit cu focul, Ţ-sânt sfinte cuvinte curate cu totul”.

Neculce, Letop. II, p. 198: „Zic călugării (de la Putna) să fi fost făcut (Stefan cel Mare) şi sfeşnicele cele mari şi cele mici şi policandre şi hora tot prisne de argint, şi pe urmă să le fi luat un domn şi să fi făcut altele de spijă, care le am apucat şi noi”.

Pravila Moldov., 1646, f. 41: „sau altu’ fâalu de bani, să fie prisne de argintă curatu, şi să fie de plinu şi la cumpănă”.

Între comparaţiuni poporane se zice: „curat ca argintul, alb ca argintul, curat ca argintul strecurat” (D. Negoescu, Dâmboviţa, c. Pietroşiţa; I. Stănescu,

Teleorman, c. Odaia). 343

ARGINTIU

„Despre un porumb bun se zice: curat ca argintul şi uscat ca fierul” (I. Dan, Brăila, c. Slujitorii-Alboteşti).

„Ţi-am dat copilul curat ca argintul, şi tu-ţi baţi joc de el”. (G. Muşetescu, Muscel, c. Poenarii).

„Ibricele mele sunt curate ca argintul (P. Mohor, Tutova, c. Puieşti).

Argintul amestecat se zice spurcat sau mincinos.

Îndreptarea Legii, 1652; f. 67 a: „Oricare zlătarâu va mesteca aurulu sau argintulă cu alte lucruri fără ştirea stăpânulul, ce se zice de va spurca lucrul şi se va afla mincinos u, cu altă cu nemica numai cu capulu să plătească”.

A acoperi ceva cu argint se zice: a fereca.

Neculce, Letop. II, p. 203: „au adus (Alexandru Lăpuşneanul) şi capul sfântului Grigorie Bogoslov de stă până astăzi la sfânta mănăstire la Slatina, ferecat cu argint şi cu Petre scumpe”.

Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„Chingile, şeaoa lui, frâul, ferecate cu argint, Arată cum că luate de la vreun mare leah sunt”.

Argintul aurit pe dasupra se zice suflat cu aur.

V. Aur. – 1Suflu.

Despre lucruri de argint sau împodobite cu argint:

Nic. Muste, Letop. III, p. 12: „Dacă au descălecat împăratul sub sliban, i-au închinat daruri Duca-vodă cai turceşti cu podoabe scumpe, lighean cu ibr ic de argint şi alte daruri scumpe”.

Balada Crăisorul:

„Mândruţa din grai grăia: Na, bade, năframa mea, Năframa cea de mătase Pe margini cu argint trasă; Când argintul s-o topi, Să ştii, bade, c-oi muri”.

(Tribuna de la Sibii, 1885, p. 91)

Balada Iordachi al Lupului:

„Arnăuţi cu şuşanele, Cu argint pe la orele”.

Asemeni lucruri de argint se zic la plural arginturi.

Inventariul Cotrocenilor, 1681 (ms., Arh. Stat., f. 36):

„arginturile ce am dat domnia-mea la svănta mănăstire” şi urmează evangeliare ferecate, potiruri, cădelniţe, candele, cruci.

Act moldovenesc din 1661 (A.I.R. III, p. 240): „Cărăiman de-acii n-au mai întorsu banii lui Gorghiţă şi arginturile înapoi”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 18: „Cetatea Sucevii era plină de avere, arginturi, haine, 344 odoare, bucate boiereşti şi neguţitoreşti”.

ARGINTIU

Legenda Sf. Dimitrie, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. sf. Nicolae din Braşov, p. 128): „unde voru fi acolo frămseţile ineleloru şi mânia aurului şi sunetele arginturilor...”

Când e vorba însă de bani, nu se zice la plural arginturi, ci arginţi. Dosofteiu, 1680, ps. XIV: „argintii să-l nu-i dede într-aslam.”, unde la Silvestru, 1651: „b a n i! să! nu-i dă în camătă”. Baladă din Ardeal:

„Mers-au părinţi cu arginţi

Să-l poată răscumpăra; Domnii zic că nu l-or da”.

(Pompiliu, Sibiu, 82)

După mitologia poporană, sufletul mortului trece, între celelalte, printr-un p o d de argint.

Doină din Ardeal:

„Nu mă mai judece nime Om cu suflet ca şi mine, Că la podu’ de aramă Sufletul meu va da seamă, şi la podu’ de argint va fi tare socotit”.

(J.B., 175)

Din Bucovina:

„Şi mie că-mi vei găti Pod de-aramă Peste vamă, Pod de-argint Peste pământ”.

(Marian, I, 153)

Altceva este frumoasa locuţiune proverbială: „a-şi aşterne un p o d de argint” = a ajunge la un scop prin bani sau prin mituire.

Cantemir, Chron. II, p. 389: „Grecii, ştiindu-şi puţinătatea, cu goana nu-i întinsiia (pe latinii cari fugeau la corăbii), ca nu cumva nevoia să-i întoarcă în vitejie, ce mai

vârtos – cum să zice cuvântul – pod de argint, pentru ca mai pre lesne în corăbii să sae, le aşternea". v. Pod.

În colinde, se zice că pământul stă:

„Pe patru stâlpi de argint Prea frumos împodobit".

(Vrancea, c. Găurile) 345

ARGINTIU

Tot în colinde se pomenesc adesea cai şi boi:

„Cu potcoave de argint Ce bat bine la pământ".

sau:

„Cu potcoave de argint Ce sunt spornici la fugit".

(Ghibănescu, în Anale literare, 1888, p. 37 sq.)

În credinţele poporane ne mai întâmpină mori de aur şi de argint. Colindă muntenească:

„Nouă mori pe sub pământ S-alte nouă mori de vânt Măcinând aur ş-argint cu piscoaie pe fereastră să pice bănet în casă".

(G.D.T., Poez. pop., 88)

Flori de arginţi:

Măr de argint:

„Doi meri împletiţi, De vară-nfloriţi, De toamnă rodiţi, Cu flori mărgăriţi, Cu flori de arginţi".

„Frunză verde măr de-argint, Când îmi vine mândra-n gând? Primăvara la cosit".

(Ibid., 80)

(Marian, Buc. II, 182)

Frunze de argint:

346

Basmul 12 fete de împărat (Ispirescu, Legende, p. 236): „Trecură printr-o pădure cu frunzele de argint, trecură prin alta cu foile de aur". Pasere de argint:

„Fă-mă pasăre de-argint cu aripile de vânt, ia să zbor Unde mi-i dor".

(J.B., 124)

ARGINTIU

În Păpărugă sau invocaţiunea ploii, în Banat se zice:

„Bumburel d-argint Varsă pre pământ: Unde-i valea sacă Grâu mult să se facă, Unde-i valea plină Şi mai mult să vină".

Invocaţiune către lună nouă:

(S. Liuba, c. Maidan)

„Lună nouă, Lună nouă, Tari ca argintul ne-ai găsit, Tari ca argintul să ne laşi”.

(G.D.T., Poez. pop, 190)

„Când vede cineva luna nouă pentru prima oară, se închină, apoi se loveşte în frunte cu un ban de argint sau de care are, zicând vorbele acestea:

Lună nouă, lună nouă, Taie pâinea-n două, Ţie jumătate, Mie-a treia parte”.

(Ţara nouă, 1887, p. 100)

E mai cu seamă răspândită credinţa poporană că numai argintul poate să împuşte pe haiducii cei vestiţi. Balada Codreanul:

„Iar Leonti-arnăutul înghiţi-l-ar pământul! Nasturi de-argint că scotea De-ncărea o şuşanea şi-n Codrean o slobozea”.

unde Alexandri adaugă în notă: „Poporul crede că sunt zale vrăjite pe care numai glonţii de argint le poate străbate”. Balada Pintea:

„De la noi puteţi afla, Că moartea Pintei va sta Din trei fire de grâu sfânt Şi dintr-un plumb mic d-argint Tare-n armă îndesat Şi la pieptu-i aţintat”.

(Reteganu, Trandafiri, p. 82) 347

ARGINTIU

Balada Golea Haiducul:

„Nu vă mai stricaţi iarba, Că vă trebui undeva, Căci pe mine Nu m-atinge Nici fierul, Nici oţelul.

Numai singur argintul...”

(G.D.T., Poez. pop, 589)

Despre rolul argintului la sfârşitul cel apocaliptic al lumii, v. Antihârţ (p. 91).

Cu poeticul d ca în „dalb”, într-o colindă:

„Cere mori pe sub pământ care macină dargint; Cu piscoaia pe fereastră De pică argintu-n casă”.

(Vulpian, Text, p. 30)

V. Aramă.

— Aur.

ARGINTAR (plur. argintari), s.m.; argentier, orfèvre. Avea altă dată ca sinonim pe zlătar. Lat. argentanus, cu derivate în toate graiurile romanice (Cihac). Meşterul care face sau care vinde tot felul de lucruri de argint. Noul Testament din 1648, Act. Ap. XIX, 24:

„Un argintariu, anume Dimitrie, carele făcea biserici de argintu”.

„Demetrius eram quidam argentanus, faciens aedes argenteas”.

unde la Serban-vodă, 1688: „Dimitrie zlătari u”, iar în Codicele Voronetian, circa 1550 (ed. Zbiera, p. 9), compoziţiunea: „argintu-tăetori u”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, dec. 18 (f. 227 b): „avându argintariulu acela o soru războiită în dzăcare”.

Pitarul Hristache, Istoria lui Mavroieni, 1817 (Buciumul, 1863, p. 40):

„Croitorii, cojocarii Şi săracii argintarii, Nu mai putea tot lucrând: Blane, celenchiuri făcând”.

La feminin se zice argintăreasă. v. Argint.

— Argintărie. – lZlătar.

ARGINTARIŢĂ, s.f; t. de botan.: argentine, Potentilla înserina. Sinonim cu scrântitoare. Plantă din familia rozaceelor. Şi-n celelalte dialecte romanice 348 se cheamă argentine, arjentina, Argentina.

ARGINTIU

„Argintariţa e o plantă mică cu foaie lată, foarte crestată pe margini; pe partea către soare, albă ca argintul, cu peri foarte mici, iar pe cealaltă parte, verde deschisă cu perii mai mari. Argintariţa e întrebuinţată de unele femei la spălatul oalelor în care pun lapte, pentru că smântâna în oalele spălate astfel se face mai bună”. (M. Lupescu, Suceava, c. Broşteni).

Afară de argintarită, se mai aud în popor formele arginţică (I. Nour, Bârlad) şi ar g în tu r a (S. Liuba, Banat, c. Maidan). v. Argint. –antă.

— Scrântitoare.

ARGINTARE 1... v... ARGINTAT f v. ArgintML – Argt” ttt

ARGINTĂREASĂ. – v. Argintar.

ARGINTĂRIE (pl. argintării), s.f; argenterie, vaisselle en argent, objets en argent. Sinonim cu pluralul arginturi. Derivă din argintar prin sufixul – 1 e.

Ion Ghica, Scrisoarea XXII: „am pus de a topit nişte scule de aur şi toată argintăria câte le aveam lăsate de unii şi alţii amanet la mine; le-am făcut bulgări de aur şi de argint”.

V. Argintar.

— Argint. – le.

ARGINTEZ (argintat, argintare), vb; argenter. Lat. argentare. În grai se întrebuinţează mai adesea formele mai nouă: arginţesc şi argintuiesc. v. Argintit.

ARGINŢICĂ, t. de botan. – v. Argintarită.

ARGINTIU, – IE, adj; argentin, ayant l'aspect de l'argent. Sinonim cu ar g în – tos. Derivă din argint prin sufixul – 1 u, întocmai ca „auriu” din „aur”. Colindă din Dobrogea:

„Pe-un cal galben găngurel, Găngurel şi frumuşel, Cu scări dalbe argintii, Cu frâu cu rastagalii”.

(Burada, Călăt., 79)

Doină din Ardeal:

„De m-aş face unde ştiu Cuc la pene argintiu, Aş gândi să nu mai viu Prin locul ăsta pustiu”.

(J.B., 145) 349

ARGINTIU

Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„A să barbă ca zăpada, a lui plete argintii.

Faţa lui cea cuvioasă, ochii săi măreţi şi vii”.

Acelaşi, Melancolia:

„Luna galeşă ce-ncepe să se-nalţe cu trufie.

Arătându-şi pintre neguri a sa frunte argintie...”

Alexandri, Iarna:

„Ziua ninge, noaptea ninge, dimineaţa ninge iară!

Cu o zale argintie se îmbracă mândra ţară”.

A. Odobescu, Pseudokyn, p. 34: „Blânda turturică a sosit, ameţită de bucurie, aproape de soţul ei; ea s-a pus alături cu dânsul pe o cracă verde a stejarului; gungunind,

ea îşi scutură aripile şi-şi încovoaie guşa argintie”.

V. Argintos.

ARGINTOAIA, n. pr. loc. f. artic.; nom de quelques localites dans la Petite-Valachie. Aşa se cheamă două sate în Dolj şi unul în Mehedinţi (Frunzescu). La Fotino, în indicele satelor, în Dolj nu se află Argintoaia, ci numai în Mehedinţi: ApxZtvxoyia CIst. X. Aaxiaj, III, p. 305). După această din urmă şi-a luat numele familia boierească a Argintoienilor. Sufixul – oaia în Argintoaia se explică prin alte numiri de sate mehedinţene, indicate la Bauer (Mem. sur la Val., 1778, p. 218 sqq.), precum: Stângăcioaia, Lupoaia, Ghelmegioaia, Vlădoaia.

V. Argintoianu. – oaia.

ARGINTOIANU, n. pr. pers. m.; nom d’une famille noble valaque. Argintoienii îşi datorează numele satului Argintoaia. Se rosteşte şi Argitoianu, cu pierderea nazalei. În texturi, totdauna cu articlul întreg: Argitoianul, Argintoianul. Această familie boierească ne întâmpină cam de prin secolul XVII.

Act oltenesc din 1697 (Condica ms. a Govorei, în Arh. Stat., p. 187):

„Să se ştie boiarii adevăratorî şi judecători ai părintelui Grigorie, egumenul de la sfânta mănăstire Coziia şi ai părintelui Paisie, egumenul de la sfânta mănăstire Govora, boiarii anume: Dumitraşco căpitan Argitoianuli Vasilie căpitan ot Medvejde”.

Altul din 1727 (Cond. ms. a Horezului, nr. I, în Arh. Stat., f. 329 b): „să chemaţi şi pe părintele igumen Hurezean şi pe dumnealui Costandin Argintoianul”.

V. Argintoaia.

ARGINTOS, –OASĂ, adj; argentin, semblable à l’argent. Sinonim cu argintiu, către care se referă ca „auros” către „auriu”, „arămos” către „arămiu”.

I. Văcărescu, p. 111:

350

„De unde-aduci, zefire, Suspinuri mângâioase?

ARGINTIU

D-a lui Apollon lire Par sunete-argintoase!”

Bolintineanu, Cea de pe urmă noapte a lui Mihai:

„Luna varsă raze dulci şi argintoase; Austrul le suflă coamele pletoase; Căpitanii toarnă prin păhare vin”.

V. Argintiu.

— Auros.

ARGINTUIESC (argintuit, argintuire), vb; argenter, couvrir d'une couche d'argent. A polei sau a fereca cu argint. Formaţiune denominativă mai nouă prin sufixul verbal – u iesc, în loc de argintez sau argintesc. v. Argintuit.

ARGINTUIRE, s.f; action d'argenter. – v. Argintuiesc.

ARGINTUIT, – A, adj; argente. Poleit sau ferecat cu argint. Sinonim cu argintat sau arginţi t.

Gr. Alexandrescu, Viaţa câmpenească:

„Şi când lun-argintuită, Albind iarba de pe vale, Ieşea lină, ocolită De stelele curţii sale”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 170: „Cerul, scuturat, dă în limpede şi acopere ca un coviltir argintuit rotunda arie a pământului”.

I. Slavici, Novele, p. 190: „când luna nu se mai văzu decât în mărginile argintuite ale norului, el închise ochii”. v. Argint.

— Arginţit.

ARGINTURĂ, t. de botan. – v. Argintariţă.

ARGINTU-TĂIETOR. – v. Argintar.

ARGINTUŢ, s.m.; boule d'argent, boulette d'argent. Deminutiv din argint, care ne întâmpină în cântece. Sinonim cu arginţel. Balada Ioviţă:

„I-a dat încă ş-un biciuţ Carele-avea în vârvuţ o litră de argintuţ...”

(Marian, Bucov. I, 74)

V. Argint.

— Arginţel.

351

ARGINT-VIU

ARGINT-VIU, s.m.; mercure, vif-argent. Substanţă metalică fluidă, de culoare argintie. Deja lăţineşte argentum vivum. Se articulează şi se declină ca „an-nou”:

argintul-viu, argintului-viu.

Din cauza mobilităţii sale, argint-viu servă a caracteriza tot ce este zglobiu sau nestatornic.

Alexandri, Iorgu de la Sadagura, act. I, sc. 5: „Când ai şti cât îi de veselă Marghiolița, fiică-mea, că-i vine logodnicul?... parcă are argint-viu într-însa. Sare pin casă, frate, şi gioacă drăgaica ca o nebună”.

„Despre un copil prea vioi se zice: iute ca argintul-viu” (A. Bociat, Banat, c. Clopoţiva).

Balada Sârb-sărac:

„El că-şi are – un bidiviu cu sânge de argint-viu, Un fugar neîntrecut care soare n-a văzut De când mă-sa l-a făcut”.

De aci, prin simbolism, credinţa poporană că:

„Argintul-viu punându-se în temelia unei case, apoi acea casă nu trece multă vreme şi se dăramă”. (Th. Coate, Covurlui, c. Bereşti).

„Poporul crede că argintul-viu are puterea de a sparge orice zidire, dacă-l băgăm într-însa”. (M. Simionescu, Vaslui, c. Delenii).

„Un iaz seacă dacă se aruncă în el argint-viu într-un rât de porc” (G. Enachi, Covurlui, c. Bălinteşti); după alţi: „Într-un cap de cal” (I. Poppa, Iaşi, c. Româneşti).

„Poporul crede că babele dau argint-viu la oamenii pe care au vreo pică, şi le sparge trupul; ba, dându-se argintul-viu în iazuri, le sacă şi pe ele, de nu rămâne nicio picătură de apă” (Preut G. Palladi, Tutova, c. Sendreşti).

„Poporul crede că cel ce poartă argint-viu nu se prind vrăjile şi farmecele de el; iar celui ce i se dă să bea argint-viu menit şi vrăjit, moare, fiindcă i se sparge măruntaiele în el”. (I. Folescu, Suceava, c. Borca).

„Argintul-viu îl dă o muiere la altă muiere ca să moară, ca apoi să poată trăi ea cu bărbatul moartei. Se poate da în mâncare, în vin, apă şi altă beutură. Alţii cred că: cine bea apă mai întâi din izvorul în care s-au spălat heli-frumoasă, adică ielele, bea şi argintul-viu lăsat de iele în apă, capătă boală şi moare; deci trebuie să bea alt argint-viu din apotecă ca să se vindece de cel beut din

izvor, cu care prilej se şi descântă...” (P. Olteanu, Transilv., Haţeg; CFR. Preut D. Nisipeanu, Vâlcea, c. Nisipii).

„Vrăjitoarea descântă argintul-viu şi-l trimite cui i se porunceşte. Argintul-viu pleacă singur de la vrăjitoare, şi, ajungând în casa unde e hotărât, se risipeşte în coafe, în străchini, în aşternuturi şi-n toate lucrurile din casă. Cei din casă câteodată îl văd, dar nu pot face nemic ca să-l depărteze. Din toţi cei din casă nu se bolnăveşte decât acela care e ursit de vrăjitoare. Bolnavul simte un fel de cârceiuri în tot trupul şi se umple de spuzeală dând din ea un fel de apă. Aceasta nu se poate vindeca decât numai prin descântece şi fumuri. Se spune că mulţi au văzut argintul-viu călăto352 rând”. (M. Rădulescu, Ialomiţa, c. Gârbovii; I. Bădescu, Muscel, c. Botenii).

ARGINŢEL

„O fermecătoare urseşte pentru cineva câteva dramuri de argint-viu, care pleacă singur rostogolindu-se pe pământ până ajunge în casa aceluia, se lipeşte de el sau intră în el şi-l slăbeşte din zi în zi până se usucă şi moare. Dacă însă el prinde de veste, se duce la altă vrăjitoare, care-i urseşte, cum ştie ea, nouă dramuri de argint-viu; îl pune să şează pe o găleată cu apă ne-ncepută, cu picioarele p-o mătură, şi-i dă de trei ori câte trei dramuri”. (Th. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu).

„Argintul-viu trimis prin fermec merge singur la locul hotărât, se aruncă în vasul cu apă, şi apoi, bându-se, produce boala numită: i-a dat argint-viu...” (S. Diamantescu, Dâmboviţa, c. Petroaia; R. Michaileanu, Mehedinţi, c. Vânju-Mare).

„Prin dare de argint-viu se înţelege când un duşman ia mercuriu şi-l descântă, trimiţându-l la cutare ca să-l bea în apă, în vin, în rachiu, şi atunci, după trei zile sau patru sau după cum îl meneşte, îi iese bube pe trup, albe şi umplute cu un fel de apă veninoasă”. (Vrancea, c. Găurile).

„Argintul-viu se poate trimite la cineva de departe, intră în casă, se vâră în găleată sau în urcior, şi, când bea apă acela la care este trimis, se bolnăveşte şi moare”. (I. Popescu, Dolj, c. Băileşti; P. Michăescu, Brăila, c. Ceacâru).

„Boala umflăturei este privită în popor ca dat argint-viu de vreo femeie” (C. Ghinescu, Teleorman, c. Malu).

„Dacă o femeie a răguşit, sau i s-a spuzit sau umflat corpul, atunci zice că i-a dat argintul-viu, şi aleargă la vrăjitoare ca să-i descânte...” (I. Popescu, Buzău, c. Mărăcineni).

„Când o muiere simte sau îşi năluceşte că a luat argintul-viu, numaidecât se duce la vrăjitoare, carea, încălzind neşte Petre, le pune în o căldare cu apă, iară pre muierea cu argintul-viu o acopere cu o porneavă mare şi o pune să stea cu gura căscată asupra căldării, atunci argintul-viu cade în căldare şi vrăjitoarea i-l arată”. (Liviu Iancu, Banat, c. Visagu).

„Prin dare de argint-giu pe aici se înţelege sagnă de cal, care se dă de către vrăjitoare şi sparge tot trupul”. (C. Rosescu, Neamţ, c. Bistricioara).

V. Cal. – Sagnă.

ţipescu, Opincaru, p. 75: „Şi câţi copii, câte muieri şi rumâni ca brazi ţi], nu vă sfârşiţi dă pă picioare, pentru că v-a dat o babă argintu-ghiu, or cu bobi ţi], or v-a pus în vase şi dăscântându-vă v-a spus că vi s-au scurtat zilili, ş-o credeţi!”

Ibid., p. 95: „Cum fuge argintu-ghiu din oală-n doniţă, din doniţă-n strachină, din strachină-n bărdac, când ţi-l trimite vrăjitoarea, aşa fuge din pungă-n pungă banu’ dăaram”.

V. 2Alta.

— Babă.

— Cuţit.

— Dat. – Fapt.

ARGINŢEL, s.m.; boulette d’argent, morceau d’argent. Deminutiv din argint. Sinonim cu argintuţ, dar mult mai întrebuinţat. Termen poetic, ca şi corelativul aurel, cu care mai totdauna se pune în legătură.

Colindă din Bucureşti:

„Porumb alb că mi s-alege, Porumb alb cu guşa verde.

ARGINŢEL

Cu peniţe Zugrăvite.

C-ochi în cap de Petre scumpe, Capu-i bate-n aurel, Ciocu-i bate-n arginţel”.

(G.D.T., Poez. pop, 39)

Colindă muntenească:

„Nalt e mărul pân’ la cer, Cu coaja de arginţel, Cu mere de aurel”.

Altă:

„Seaua-i luce-n aurel, Scările-i în arginţel, Iar biciul cu măciulie Şi frâul cu strigălie”.

Doină din Ardeal:

„Şi n-o scrie cu cerneală, Că de-aceea-i multă-n ţară; O scrie cu arginţel, Că de-acela-i puţintel”.

(J.B., 117)

V. Argint.

— Argintuţ.

— Aurel. ARGINŢESC (arginţit, arginţire), vb; argenter. – v. Argintuiesc.

— Arginţit. ARGINŢIRE. – v. Arginţesc.

ARGINŢIT, – A, adj; argente, couvert d’une couche d’argent. Sinonim cu argintat şi argintuit. Se zice şi argintit. Toate formele se pot întrebuinţa deopotrivă, deşi cea mai corectă este argintat. Silvestru, 1651, ps. LXVII:

(Ibid. 81)

(Ibid. 20)

„... fi-veţ ca aripile porumbului argenţite şi a căruia aripile sunt acoperite cu auru galbenu...”

„Pennae columbae deargetat a e, et posteriora dorsi ejus în viriditate auri...”

unde la Coresi, 1577: „arepile porumbului argintit e”; la Dosofteiu, 1680: „aripi 354 de porumbiţă argintat e”.

ARHÂNGHEL

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.):

„A porumbiţei arepi sunt prea arginţite.

Între umerele ei poleite ţinte, Cu străluciri de aur luminează foarte.

Cât preţul a socoti lesne nu se poate”.

unde la Dosofteiu, 1673, f. 105 b:

„Ce vei dormi-n casă de ţi-i desfăta-te

n sân de porumbiţă-ntr-aripî argintate”.

V. Argintuit.

ARGIS 1.

x v. Argeş. ARGIS A

ARGISTE. – v. 2Arsiţă. ARGITOIANU. – v. Argintoianu.

ARGOS, adj; t. eccles; interdit, suspendu (d'un ecclesiastique). „Termen bisericesc: oprit de a oficia pentru câtva timp în tot sau în parte, pus pentru un timp în neactivitate completă sau parţială” (L.M.). Din mgr. Ăpgdj = vgr. depgoj: „Kamvw apgov = interdire un pretre” (Cihac).

Carte patriarcală din 1821 (Uricar V, p. 75): „dacă dupre oarecare chip vă veţi aplica împrotiva obşteştii noastre făcătoare de bine puternică împărăţie, vă avem argosi de toată arhierolucrare”. Beldiman, Tragod., v. 621:

Argos pe mitropolitul şi pe episcopi făcea, Dacă o aşa pricină vor cerca a o făcea”.

V. Grec.

ARGOSESC (argosit, argosire), vb; t. eccles.: suspendre, interdire (un ecclesiastique). A opri pe un cleric de a funcţiona, ca pedeapsă canonică.

Costachi Negruzzi, Scrisoarea X: „Patriarhul, sumeţindu-se în acea poruncă, argosi pre mitropolitul Leon”. v. Argos.

ARHANGHEL's. ARANGHEL (plur. arhangheli, arangheli), s.m.; t. de theol.: archange. Gr. Ăpx & ggeloj, paleoslav. apXarrei. Cap peste îngeri. Sunt doi arhangheli mai mari: Mihail şi Gavriil.

Varlam, 1643, I, f. 116 a: „Unde îaste Gavriilu arhanghelu ce meau dzis să mă veselescu?...” 355

ARHÂNGHEL

Teologia greacă îi numeşte şi arhistratigi, de unde la români prin traducere epitetul de voivozi.

Constantin Brâncoveanu, 1696 (Cond., ms. În Arh. Stat., p. 152): „unde să prăznuâaşte sfântul hram marele

arhistratig Mihail”.

În Legenda lui Avram, text înainte de 1600 (Cuv. d. bătr. II, 189 sqq.), cuvântul arhagghelu nu se articulează niciodată, după cum nu se articulează „Dumnezeu” şi „vodă”: „destinse arhagghelu suptu codru.”, „vădzură arhagghelu...”, „tremese Domnul arhagghelu”.

În mitologia creştină arhanghelii au căpătat rolul special de „genii psicopompi”, despre care vezi pe larg la Polites, Neoellev. p/oSol., p. 30248.

„Poporul zice că lunea este a sfinţilor îngeri sau voivozi şi e bine să se postească, fiindcă, când moare omul, atuncea vin Sff. Mihail şi Gavriil, cari iau sufletul, cu milă şi blânzi, iar nu mânioşi...” (Gr. Nicolau, Neamţ, c. Crăcăoanii).

„Hranghelii, adică arhanghelii sau Sfinţii Voivozi, 8 noiembrie, sunt păzitorii oamenilor de la naştere până la moarte”. (G. Theodorescu, Galaţi, Mavromolu).

„La Arhanghel merg finii la nănaşi cu colaci mici, după ce la Crăciun au fost cu colaci mari” (R. Simu, Transilvania, c. Orlat).

V. Colac.

„Ziua când se serbează Sfinţii Arhangheli se zice Hranghel” (I. Chirvăsuţă, Tecuci, c. Ionăşeşti).

„Din cei doi arhangheli, Mihail are cheile raiului, iar Gavriil ţine ciuma de păr” (I. Demetrescu, Brăila, c. Viziru).

Cel mai poporan a fost totdauna arhanghelul Mihail, care el se subînţelege totdauna când e vorba de arhanghel fără nume.

„Cinstitul arhanghel, care, precum bine ştiţi, cât zici trei îţi scoate scânteia cea de suflet din păcătosul de trup”. (Foisoara din Sibii, 1886, p. 11).

ţipescu, Opincaru, p. 66: „Numa cu ceapă, cu castravete şi cu mămăligă goală, te duci iute pă copcă, prietene; te ia gaia fără timp, aghiuţă, or sfântu aranghiel a l dă cere sufletu’ când e să moară rumânu. Dacă voieşti să trăieşti mulţumit, mănâncă ţeapăn”.

„Descântec de cei răi, adică când treapădă orişice vită: Ia borş şi un cuţit; începe a-l învârti în oala cu borş,

bodogănind: luni dimineaţa sau marţi au purces sf. voivod arhanghel Mihail să are câmpurile Erusalimului şi a Garalimului, de spin şi de mărăciune; îndată i-a ieşit înainte Precurata Fecioara Maria şi I-a întrebat: Mihaile voivodul meu! eu ştiu unde mergi cu plugul aist de aur, cu boii de aur, cu jug de aur, cu răsteile de aur, cu plazul de aur, cu cotiga de aur, cu roatele de aur şi cu toate de aur, ca să ari câmpii Erusalimului şi a Garalimului de spin şi de mărăciune; dar eu te trimit mai întâi să mergi la gioiana, vita lui N.N. din satul N.N., să o ari în inima ei, în maţăle ei, în stomahul ei, în maiurile ei şi în splina ei şi în tot trupul ei, de la cap până la picioare, să o ari şi să o curăţeşti de cei răi cu potcitură, de cei răi cu întâlnitură, de cei răi pe didiochi, de cei răi cu pizmă, de cei răi din mâncare, de cei răi din răceală, de cei răi din băutură; şi s-o ari până ce o vei face 356 curată ca argintul şi sănătoasă ca aurul” (I. Nuor, Bârlad).

ARHÂNGHEL

Într-un descântec bucovinean de „ceas-rău”, adică de epilepsie, se descrie:

„Arhanghelul Mihail cu cal negru pântănog, Cu nouă urşi, Cu nouă ogari, Născuţi, Crescuţi

În ziua de Sân-Giorz făcuţi, Cu paloş de tun, Cu sabie de fulger Tăind, Săpând.

Ceas-rău căutând.

Dar oricât o căutat.

Nicăiri nu l-o aflat

Decât numai în trupul lui N.

Aflatu-l-o.

Săpatu-l-o.

Tăiatu-l-o.

În cuptior de fier aruncatu-l-o, Cu cociorvă de fier înturnatu-l-o, Cu pilug de fier pisatu-l-o, Din piuă de fier scosu-l-o, în sită de fier aruncatu-l-o, Cu dânsa cernutu-l-o, Cu dânsa vânturatu-l-o”.

(Marian, Descânt., p. 79)

Într-un descântec „de iele”:

„Ieşiţi din mână, trup, nas, picior; Rădicaţi-vă şi

mergeţi uşor; Daţi omului sănătate, Că Mihail cu sabia de foc vă bate”.

(Tocil., Rev. II, t. I, p. 385)

De aci în popor o interesantă fuziune din arhanghelul Mihail şi din vodă M i – hai cel viteaz, amândoi caracteristici prin săbiele lor cele grozave. Preutul Colceriu din satul Măhaci de lângă Turda scrie:

„La noi până şi pruncii au un cântec de primăvară, în care zic:

Vino soare, Pe răzoare, Că ţi-oi da o cingătoare!

Una mie, Una ţie.

Una popei Irimie; Şi un pai, şi un mai.

Şi sabia lui Mihai, Capul turcului să-l tai!”

Acest „cântec de primăvară” nu este însă propriu măhăcenilor. El se aude şi pe aiuri în Transilvania. Un variant de lângă Sibii sună în următorul mod:

Treci, ploaie trecătoare, Că vine soarele şi-ţi taie picioarele, Cu un mai, Cu un pai.

Cu măciuca lui Mihai; Sus pe cap, După cap;

Curge sânge mohorât; Dă-mi căciula să prind murga; Murga a fugit, Ploaia s-a risipit!”

În Ţara Românească acest cântec a scăzut la un fel de parodie, în care ploaia este ameninţată:

„Cu căciula lui Mihai, Plină cu coji de mălai”.

(Cuv. d. bătr. II, p. 5)

O ingenioasă legendă, culeasă în Prahova (Col. l. Tr., 1882, p. 522 sqq.):

„Se zice că sf. arhanghel Mihail trăia odată pe pământ. P-atuncia era şi el ca toţi oamenii cu slăbiciunile lor. Când ajunse flăcăiandru, simţi că-i tâcăie inima după o fetiţă tânără, cu faţa albă ca zăpada, cu obrajii rumeni ca cireaşa, cu cosiţa neagră ca pana corbului şi cu ochişorii ca mura câmpului. Frumoasa fetiţă nu se arătă nesimţitoare la ochii dulci ce-i făcea Mihai – aşa se numea sf. arhanghel p-atuncia, pentru că nu era încă sfânt – şi, ori de câte ori îl vedea trecând de vale, se făcea că nu-i apă în

cofă şi da fuga la fântână, unde Mihai mânca la faguri după guriţa ei. Azi aşa, mâine aşa, o duseră ei cât o duseră, până ce dragostea lor începu să zbârnâie pe la urechile sătenilor, şi de! gurile rele, când n-au de lucru, scot fel de fel de vorbe. Mihai, ca să iasă din gura lumii, făcu ce făcu, că fata era mai bogată ca el, şi o luă de nevastă pe Stăncuţa, că aşa se chema drăguţa lui. Acuma el credea că are să fie cel mai fericit 358 om din lume; dar omul una gândeşte şi alta nemereşte: mierea Stăncuţei de denaintea

ARHÂNGHEL

nunţei, după cununie se prefăcu în fiere otrăvită; din oiţă blândă ajunse scorpie afurisită. Bietul Mihai nu mai putea să-i mai intre în voie: zicea el hăis, ea zicea cea; zicea cea, ea zicea hăis; zicea el tunsă, ea rasă; zicea el rasă, ea tunsă; ba raţă, ba răţoi, şi aşa mai încolo. Cu toate astea el suferea tot fără să zică o singură vorbă: tăcea şi-şi vedea de treabă. Dumnezeu, văzând marea lui răbdare, îl făcu sfânt şi-l însărcină ca să ia sufletele oamenilor. Cu toată sfinţenia lui, tot n-a putut să scape de răutatea nevestei. Ar fi vrut să-i ia sufletul, dar nu-i da voie Cel-de-Sus. O duse el cât o duse; dar dacă văzu şi văzu, se sculă într-o zi de dimineaţă, luă zeghea la spinare, puse mămăligă în traistă şi-şi luă lumea în cap. Merse, merse zi de vară până-n seară şi ajunse denaintea unui bordeiu, unde bătu în uşă.

— Cine-i? întrebă un glas dinăuntru.

— Om bun, răspunse el d-afară. N-avu să aştepte mult, că uşa bordeiului se deschise şi un biet muncitor îl pofti înăuntru şi-l ospătă şi-l găzdui. Omul era vesel, că nevasta îi făcuse un copilaş frumos ca un bujoraş. La masă, din una, din alta, ajunse vorba şi la naş. Atunci sf. arhanghel ceru să-i boteze el copilul. Omul primi cu bucurie, mai cu seamă după ce află că naşul e sfânt, pentru că sf. arhanghel îi spuse tot ce păţise şi cum se făcuse sfânt. A doua zi merseră la biserică de botezară copilul şi-i puseră numele Ionică. După ce se întoarseră acasă, întinseră masă mare, se puseră roată împrejur,

băură şi se ospătară până seara, până ce ieşiră stelele pe cer, când se duseră să se culce. Ca dar de botez, după obicei, sf. arhanghel îl făcu doftor, şi-i dete o sticluţă, zicându-i: Când te-o chema la vreun bolnav, să ştii că eu sunt acolo mai dinainte. Cum vei intra în casă, să te uiţi la mine; şi dacă me-i vedea la capul bolnavului, să ştii că nu-i scăpare; iar dacă me-i vedea la picioare, să-i dai trei picături din sticluţă, şi se face bine într-o clipeală. Cu meşteşugul ăsta de doftor, Ionică se vesti peste nouă mări şi peste nouă ţări, aşa că vestea lui ajunse până la Crai-împărat, care zăcea de nouă ani şi care chemase pe toţi vracii şi toate babele din lume fără niciun folos. Auzind Crai-împărat de ăst doftor năzdrăvan, care spunea curat de la început de-i scăpare, ori nu, îl chemă şi pe el. Cum ajunse acolo, împăratul îi zise:

— Iacă, dacă me-i scăpa, îţi dau jumătate din împărăţia mea; iar de nu, unde-ţi stă tălpile picioarelor, ţi-o sta capul. Sărmanul Ionică o sfecli, pentru că văzuse pe naşusău stând greceşte la capul împăratului. Dar în primejdia în care s-afla, îi veni ceva în minte. S-apropie de sf. arhanghel şi-i zice: Sfinte nasule, te caută nevasta; e la poartă. Sfântul arhanghel, cum auzi de nevastă, o luă la sănătoasa, lăsând în pace pe împărat, care se şi făcu sănătos numaidecât, şi Ionică se întoarse acasă încărcat de daruri”.

Între înjurăturele poporane „de cele sfinte” nu este uitat nici arhanghelul.

Despre lupta arhanghelului cu Aripa-Satanei, v. Avestiţa.

— Avezuha.

2ARHANGHEL’s. ARANGHEL, s.m.; t. famil.: fouet. Am văzut în articlul precedinte că arhanghelul, mai cu seamă Mihail, poartă o minunată sabie cu care pedepseşte pe cei răi. De aci: „aranghel se aplică în Muntenia biciului, căruia-i zic’s f în tu Aranghel” (Ispirescu, ap. Saineanu, Semasiol., p. 115).

V. lărhanghel. 359

ARHI

ARHI –, prefixe construit avec des noms pour marquer un degre excessif. Grecul ăpxl –, care – intrând în cuvinte ca arhiereu, arhidiacon, arhipăstor, arhistratig, arhimandrit etc. – se poate adăuga prin analogie la numi pentru a le da noţiunea superlativă de prea-prea, bunăoară: arhisiret = şiret peste măsură. v. Grec.

ARHIDIACON, s. m, t. eccles.: archidiaere. Gr. Ăpxisia Kovoj „primul diacon pe lângă un episcop” (Costinescu). v. Diacon.

ARHIEPISCOP. – v. Mitropolit.

ARHIERĂŢESC (arhierăţit, arhierăţire), vb; être évêque ou prelat.

Dosofteiu, Synaxar, febr. 25, f.76 b: „Acesta dintru svinţu părintele nostru Ypatie, născutu la Chilichiia, şi nevoindusă cu podvigu în Galaţiia, şi arhierăţându în Gangra”.

O formaţiune din arhiereu foarte remarcabilă, căci nu s-a născut prin sufixul verbal – e’s e, de unde ar fi „a arhieri”, ci s-a compus prin alipirea finalului – aţesc din verbul „a împărăţi”, în care – a tse explică din – a t din „împărat”. Astfel arhierăţesc ni se înfăţişează ca o curioasă fuziune din: ar h i e r (eu) + (împă) r a ţ e’s c. v. Codoriste.

ARHIERESC, – EASCĂ, adj; episcopal, appartenant a un prelat. Ceva a arhiereului.

Amiras, Letop. III, p. 149: „cu toţi episcopii şi preuţii îmbrăcaţi, episcopii în veşminte arhiereşti…” v. Arhiereu.

ARHIEREU’s. ARHIREU, s.m.; t. eccles.; évêque, prelat. Sinonim cu vlădică. Gr. Ăpxiepe bi. Obicinuit se zice arhiereu la un episcop fără eparhie; dar, ca termen general, orice cleric mai sus de arhimandrit şi până la patriarh este arhiereu. În cronice, arhiereii stau totdauna mai pe sus de toţi boierii.

Nic. Costin, Letop. II, p. 52: „văzând Constantin-vodă (Duca) aceste obiceiuri nu bune, au socotit cu arhiereii ţării şi cu tot sfatul său şi au legat cu mare blăstem: şi văcăritul şi ceara cu miere să nu mai fie”.

Ion Canta, Letop. III, p. 182: „strângând pe toţi arhiereii şi boierii ţării, i-au sfătuit să dezlege dajdea

văcăritului”.

Axinti Uricariul, Letop. III, p. 180: „au luat zapis iscălit de arhierei şi de boieri”.

Ibid., 186: „cu blagoslovenia arhiereilor şi cu sfatul tuturor boierilor”. În satira poporană Pastele ţiganilor:

360

„Stanciul nostru paraleu, Cel mai mare arhireu.

ARHIPĂSTOR

Noi ţiganii ne rugăm Şi la genunchi îţi cădem, Să ne dai sfinţia-ta Un popă de undeva”.

şi mai jos:

„Văzând Stanciul paraleu, Cel mai mare arhireu, Că fii ţi]-l iubesc mereu, S-a aşezat pe ilău la să-l ierte Dumnezeu...”

(G.D. T., Poez. pop., 262)

V. Arhipăstor.

— Vlădică.

ARHIERIE, s.f; t. eccles.: fonction ou dignite de prelat. Sarcina sau vrednicia de arhiereu.

Patriarhul Dositeiu către mitropolitul Atanasie din Ardeal (Cipariu, Fragmente, p. 243): „Trebuie arhieria-ta se propovădueşti cuvântul lui Dumnezeu la sârbi şi la ruşi pre limba slovenească, iară la rumăni pre limba rumânească”. v. Arhiereu.

ARHIMANDRIE, s.f; t. eccles.: archimandritat, abbaye. Mănăstire având în capul ei un arhimandrit. Vrednicia de arhimandrit.

Omiliar de la Deal, 1644, p. 229: „drept aceasta cei sfinţi şi cinstiţi bărbaţi înaintea destoiniciei de episcupie şi pentru preoţie, pentru arhimandrie, fugiră la pustie”.

Gavriil Stareţul, circa 1525, copie mai nouă (A.I.R. I, 2, p. 149): „şi aşa se tocmi ca de acum înainte niciodată în veci în Argeş să nu mai fie mitropolie, ci să fie mănăstire şi arhimandrie”. v. Arhimandrit.

ARHIMANDRIT (pl. arhimandriţi), s.m.; t. eccles.: archimandrite, abbe, prieur. Ngr. Ăpximavăpi Thi. Sinonim cu egumen şi cu stareţ, dar mai sus în ierarhie monacală. Fiecare mănăstire are un stareţ sau egumen; pe

arhimandrit îl au numai mănăstirile cele mai însemnate. Mai sus de arhimandrit este arhiereul. La călugăriţe sunt st ar i ţ e sau egumenese, nu însă ceva corespunzător unui arhimandrit.

Urechie, Letop. I, p. 143: „În anul 7010 prestăvitu – s-au Paisie arhimandritul şi egumenul mănăstirii Putnii”. v. Arhimandrie.

ARHIPĂSTOR (pl. arhipăstori), s.m.; t. eccles.: prelat, prince de l’église. Formaţiune românească din ar h îşi păstor, prin analogie cu „arhiereu” sau „arhiepiscop”. 361

ARHIPĂSTOR

Zilot, Cron., p. 89: „Care (Exarhul Gavriil) de fel fiind român, trăit aici în tinereţile sale, ucenic al vestitului Kesarie, episcopul Râmnicului, nu fu rău pentru ţară, căci se arăta arhipăstor vrednic şi cu dorire de turma sa”. Acelaşi, p. 91:

„Dacă erai neputincios Şi vreai al trupului folos, Arhipăstor nu puteai fi, Că nu e soarta-a te trufi, Ci este pildă să te faci Şi celor neputincioşi vraci”.

V. Arhi –, – Păstor

ARHIPĂSTORESC, – EASCĂ, adj; episcopal, appartenant a un prelat. Sinonim cu arhieresc. Lilot, Cron., p. 91:

„Călugăre! când te-ai suit pe scaun arhipăstoresc, Urmează ca să fi ştiut canonul apostolicesc”.

Acelaşi, p. 88: „dar avea patima iubirii de argint, şi-l smintea foarte la orânduielile arhipăstoreşti...”

Costachi Negruzzi, Scrisoarea X: „să nu se mai încredinţeze cârma arhipăstorească la străini ierarhi”. v. Arhipăstor.

ARHIPOAIE. – v. – oaie.

ARHISTRATIG. – v. Arhanghel.

ARHON’s. ARHONDA, s.m.; monsieur, seigneur. Din ngr. Ăpxoj, ăpxovta j. Termen din epoca fanariotică. Arhon se punea denaintea numelui boieriei: arhon’s p a t ar, arhon postelnic; arhonda se întrebuinţa mai ales la vocativ. Hristachi Pitarul, Istoria lui Mavroieni, 1817 (Buciumul, 1863, p. 40):

„Şi care nu-ţi trecea-n gând, Vedeai caftan îmbrăcând; Şi dintr-un mojic plugar L-auziai arhon şetrar”.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 261: „Asta este foarte lesne de făcut pentru un om ca dumneata, dar nu şi pentru mine.

— Dar de ce, arhonda?”

Costachi Negruzzi, Muza de la Burdujăni, sc. 5: „Ai gând să şezi mult, arhon şatrar?...” 362 v. Arhontologhie.

ARIA

ARHONDA. – v. Arhon.

ARHONDAR’s. ARHONTAR, s.m.; „pitancier d’un couvent” (Cihac); „celui qui, dans un monastere, reşoit les voyageurs et pourvoit a ce qui leur est necessaire” (Pontbriant). Ngr. apxovtphi. În mănăstirile femeieşti este o arhond a r e a să sau arhontărească. v. Arhondărie.

ARHONDĂREASĂ’s. ARHONTĂREASĂ. – v. Arhondar.
ARHONDĂRIC’s. ARHONTĂRIE. – v. Arhontărie.

ARHONDĂRIE’s. ARHONTĂRIE, s.f; „pitancerie d’un couvent” (Cihac); „lieu rezerve, dans les monasteres, aux voyageurs” (Pontbriant). Ospătărie mănăstirească. Se zicea şi arhondăric sau arhontărie = ngr. Ăpxovtapl Ki (Costinescu).

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 28: „Merseră să se odihnească în chilia stareţului, ce slujea de arhontărie”. v. Arhondar.

ARHONTOLOGHIE, s.f; etat de noblesse, degre nobiliaire. Din ngr. Ăpxovtologia. Termen fanariotic.

Hristachi Pitarul, Istoria lui Mavroieni, 1817 (Buciumul, 1863, p. 40):

„Alergând care de care să ia caftanul mai mare, Măturând tot du prin casă Şi dând până la cămaşă, Numai şi numai să fie în rând l-arhontologhie: Să nu rămâie mai jos Decât un altul mai prost”.

Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. I, se.7: „dumneata trăieşti la moşie, unde eşti stăpân cât un domn şi n-ai prilej, ca noi işti din oraş, a te tulbura de călcările ce se fac zilnic în arhontologhie şi în drepturile noastre”.

Ion Ghica, Scrisoarea XII: „Lucram şi luptam nu împins de setea de posturi bine plătite, sau de dorinţa de

ranguri pe scara arhontologhiei”. v. Arhon.

ARIA’s. ARIE, n. pr. pers. m.; t. d’histoire: Arius, celebre heresiarque. Eresiarh din secolul IV, tăgăduind divinitatea lui Crist şi afurisit prin Soborul din Niceia, dar a căruia doctrină a fost îmbrăţişată mai târziu de goţi şi de longobarzi, Aria a fost privit totdauna de biserică, la români mai cu seamă, întocmai ca vânzătorul Iuda şi mai-mai cu însuşi dracul. 363

ARIA

Varlam, 1643, I, f. 189 a: „Doamne, cine ţ-au ruptu veşmântulu? Şi răspunse de dzise: Arie, cela ce dzice că nu săntu Dumnedzeu adevăratu, acela mi l-au ruptu”.

Îndreptarea legii, 1652, p. 21: „Petru carele opri pre Arie Diaconulu şi-l împrăştie afară de totu’ de beserecă”.

Ibid., p. 604: „cea ce s-au întărit la Nechea să fie deplinu, că au stricat spiţele învăţăturii Ariei, carele aducea de bârfiia pentru o fiinţă a dumnezăirii”.

Antim, Predice, p. 91: „ (În Nicheia, Sf. Nicolae) au înfruntat pre începătorul de eresuri pre Aria şi, ca pre un mincinos şi hulitor împotriva dreptăţii, l-au lovit şi cu palma peste obraz”.

În vechile crisoave, mai ales cele munteneşti, Aria figurează foarte adesea în formula de blăstem.

Vlad-vv. Dracul, 1437 (Venelin, Vlaho-bolg. gramaty, p. 79), în traducere: „să fie ca Iuda şi ca Aria şi ca cei ce au zis: sângele lui asupra noastră...”

De asemenea, la acelaşi, 1441 (ibid., p. 69): „să aibă parte cu Iuda şi cu Aria şi cu toţi acei ce s-au lepădat de Dumnezeu”.

De asemenea, la Danvv., 1424 (A.I.R. I, 1, p. 20): „să aibă parte cu Iuda şi cu Aria şi cu toţi acei ce s-au lepădat de Dumnezeu”.

Într-un manuscript moldovenesc din 1655 (Melchisedec, Notiţe istorice, p. 67): „să aibă parte cu Iuda şi cu de trei ori blestematul Arie”.

Într-un alt text, din 1717 (ibid., p. 123): „să n-aibă parte cu Hristos, ce cu Iuda şi cu trecletul Arie şi cu toţi cei lepădaţi de Hristos”.

Ca sinonim cu el r ac u l:

Act moldovenesc din 1621 (A.I.R. III, p. 215): „iar care fraţi vor vrea să se amestece într-acele vii, carele mai sus scriem, să hie treclet şi proclet şi anaftima şi negru ca Arii”.

V. Arieni.

— Blăstem.

ARIAN (pl. ariani's. arieni), subst. et adj; sectaire d'Arius, appartenant à la doctrine d'Arius. Ca adjectiv, se zice mai mult arienesc. Acela ce tăgăduieşte, ca eresiarhul A r i a, divinitatea lui Crist.

Lexicon Budan: „Arian = cei de demult, adică următorii lui Ari e; ceşti de acum, adică unitarii, socinianii”.

Varlam, 1643, I, f. 40 b: „Domnul Hristos iaste Domnu' adevăratu, nu-i după daru fiiu lui Dumnedzău, cumu dzicu ariianii, ce după fire”.

Antim, Predice, p. 196: „Se tulbura liniştea cea bisericească de dobitocească pornire a eresului arienesc, şi pravoslavia credinţei se lupta de valurile necredinţei...”

V. Aria.

— Arieni.

ARIAŞ. – v. Aries. ARICE. – v. 1 Arici (p. 351).

ARICEALĂ, s.f; t. de veterin.: javart, aretes. O boală de cai, numită şi simplu 364 arici, iar după Cihac (I, 16) şi aricitură.

ARICI

Tractat de medicină populară din sec. XVIII (ms. În Arh. Stat.): „Ariceala cailor. Când vreun cal este aricit la picere de pişat şi de murdalâc de la grajd, să iei o scârnă de om în care să pui piper mult pisat şi să-l oblojeşti că se tămăduieşte...”

V. 5Arici.

— Aricesc.

ARICEL (plur. aricei), s.m.; petit herisson, petit de herisson. Deminutiv din ar i – e i. Pui de arici.

V. Aricioaică.

— Pui.

ARICESC (aricit, aricire), vb. reflex.: gagner une des maladies nommees arici. v. 4 – 6Arici.

— Ariceală.

ARICESCU (plur. Ariceşti), n. pr. pers. m.; famille noble valaque. Literalmente: posteritatea lui Arici.

Constantin Brâncoveanu, 1694 (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 51): „să se ştie ce s-au ales şi Iorgăi logofăt Aricescul cu megiâaşii den Dermăneşti partea lor de moşie de acolo ce să cheamă Dermăneasca stănjăni 120, şi prea mijlocul moşii pre lângă dumbravă pre drumu' ales-au Iorgăi log cu megiâaşii iar stănjăni 120, şi pre la capul moşii despre Prăoviţă iar au ales Iorgăi log Aricescul cu megrâaşii stănjăni 128". v. Arici.

— Ariceşti.

ARICEŞTI, n. pr. loc. m. plur.; certains villages roumains. Frunzescu (Dict. topogr., p. 11) indică trei sate Ariceşti în Prahova. Literalmente, este plural din Aricesc u. v. Aricescu.

ANCHIŢĂ, s.f; t. pastoral: petit-lait pressure. Se aude în Oltenia. Sinonim cu în t iţă. Este deminutiv dintr-un ar i e h e sau are e h e, care ar putea să reprezinte un prototip latin al şi cu l a, deminutiv din alica. Se ştie că latinul „alica" însemna „bouillie de forment" sau „formentee", un fel de zeamă proastă (CFR. Pauly, Real-Encycl., ad. voc.), despre care Marţial, XIII, 6, zice:

„Nos alicam, mulsum poterit tibi mittere dives".

„După ce păstorii storc caş în cupe, rămâne zer, pe care-l fierb şi dasupra-i iese urdă, iar ceea ce rămâne în fundul căldării se numeşte anchiţă (C. Stănescu, Dolj, c. Gogoş). v. Brânză.

ARICI (plur. arici), s.m.; t. de zool.: herisson. Mic mamifer insectivor, acoperit în loc de peri cu ţepuşe lungi şi tari. Lat. hericius = ital. r i e e i o = span. e r i – z o etc. (Cihac). Pe alocuri se rosteşte aspirat: harici (Transilv., Făgăraş, c. Copăcel). La macedo-români ariciu şi aritzu (apit-ou). 365

ARICI

Când îşi ascunde sub sine capul şi picioarele, ariciul

ne apare ca un mare ghem spinos, pe care nu poţi pune mâna şi de care se feresc animalele. De aci:

Proverb: „Ariciul cu meşteşug se prinde şi vrabia cu mei” (Pann, II, 125). Locuţiune proverbială: „s-a făcut ghem ca ariciul” (Negoescu, Dâmboviţa, c. Pietroşiţa).

Cu acelaşi sens:

„S-a zgulit ca un arici” (R. Simu, Transilv., c. Orlat); „s-a stârcit ca un arici” sau „s-a z g! r e i t „Descântec de „vătămătură”:

„Nu rage ca buhaii, Nu necheza ca caii Nu te z g! r e i ca aricii, Nu te zbate ca chiticii”.

(Albina Carpaţilor, 1879, p. 326; Marian, Descânt., p. 254)

Basmul Pici, ramură (Stăncescu, Basme, p. 17): „Ia spune şi tu, măi ciobănaş, o poveste. Ce stai stârcit ca un arici, acolo?”

„Parcă-i un arici, se zice despre cel sfiicios, care vorbeşte fără a se uita în ochii omului” (S. Stănescu, Dâmboviţa, c. Bâlciureştii).

Când ariciul păşeşte, încet şi mândru, nemic nu-l zugrăveşte mai bine ca ghicitoarea poporană:

„Merge paşa pe uliţe cu trei mii de suliţe”.

(Revista populară, 1884, p. 45)

În Bucovina aceeaşi ghicitoare:

„Hanţul Zbanţul

Cu o mie, de suliţi”.

(Zbiera, Povesti, p. 321)

Altă ghicitoare despre arici:

„Am un unchiaş mare C-o sută d-araci în spinare”.

(G.D.T., Poez. pop., 217)

sau: „am un moş bătrân şi urcă aracii la deal” (Ispirescu, Pilde, p. 43).

Destul de apărat prin puternica-i armură, ariciul caută să se asigure şi mai bine în cuibul ce-şi sapă pintre buruieni sub pământ, unde pare a fi atât de mulţumit cu al său şi numai al său, încât proverbul zice:

366

„Te răsfaţă într-al tău la ariciu-n cuibul său”.

(Pann, I, 136)

ARICI

Ţepuşele ariciului, se cheamă ghimpi, mai propriu însă ar i ce.

„Poporul crede că, dacă se împunge cineva cu ghimpii ariciului, carnea cea rănită coace de 9 ori până ce se vindecă” (N. Priţescu, Teleorman, c. Pârlita).

În basme, matahala numită Mama-Pădurii se descrie în următorul mod: „ea avea numai un ochi, cât un talger, capul ca o căpiţă, cozile ca măturoaiele, părul că ar i – cele, dinţii ca secerele, degetele ca ţăpoaiele, unghiile ca coasele, picioarele ca răşchitoare...” (G. Teodorescu, Galaţi, Mavromolu).

Ariciul scoate un glas despre care se zice că pufneşte (G. Chisencu, Dobrogea, c. Satu-Nou; Dumbravă, Neamţ, c. Uscaţii), ori forcăieşte (T. Ciobanu, Tutova, c. Frunţişenii; Fălciu, c. Iepurenii) sau forcoteşte (Cărare, Iaşi, c. Cucuteni). Tot aşa se cheamă glasul viezurelui sau bursucului, cu care vechile texturi şi poporul confundă uneori pe arici:

Glosar slavo-român, circa 1600 (Cuv. d. bătr. I, 310): „XnporpHA, viezure, arie”.

„Ariciul şi viezurele sunt piez rău” (I.D. Spineanu, Severin), – o credinţă poporană, care dintru-ntâi trebui să fi privit numai pe viezure, căci despre arici în parte se zice, din contra, că:

„Ariciul la o casă e cu noroc” (I. Neculau, Neamţ, c. Serbenii).

Românii niciodată nu omoară pe arici, nu numai pentru că el stârpeşte unele insecte şi prinde chiar şoareci, dar mai cu seamă fiindcă joacă un mare rol în cosmogonia poporană. Deja la vechii greci ariciul era privit ca cel mai ştiutor din toate vietăţile: noll câS ălrorc-X, «ÎI ™ x<voi ™ v Mge (Gubernatis, Zoolog. mythology II, 11; CFR. Hahn, Alban. Mahrchen II, 103), încât nu e de mirare dacă românul îi atribuie, cel puţin în parte, zidirea lumii.

„Ariciul a urzit pământul împreună cu Dumnezeu” (M. Stefănescu, Teleorman, c. Traian).

„Dumnezeu a trimis pe arici d-a urzit pământul” (P. Dobrea, Muscel, c. Dârmăneşti).

„Ariciul se zice că ar fi urzit pământul cu Dumnezeu” (I. Georgescu, Dolj, c. Bodăeştii).

„Ariciul a fost întrebat de Dumnezeu la facerea lumii, şi pentru aceea e păcat să se omoare” (C. Dermonescu, Prahova, c. Filipeşti; G. Voiculescu, c. Mălăieşti).

„Pe arici oamenii nu-l omoară, căci e de când cu urzirea pământului” (I. Radescu, Dâmboviţa, c. Titu).

„Fiindcă ariciul a ajutat la urzirea pământului, este un păcat a-l bate sau a-l omorî, ca şi pe un om” (P. Michăescu, Brăila, c. Ceacâru; I. Bujoescu, c. Tătaru).

P. Ispirescu, Snoave, p. 92: „Spun, măre, că Dumnezeu, după ce a urzit pământul cu ariciul, avu poftă să facă şi oameni”.

Despre chipul acelei urziri a pământului, legenda se dezbină în mai multe varianturi.

„Poporul povesteşte despre arici că, atunci când a făcut Dumnezeu pământul, el a umblat cu un ghem şi a urzit până unde trebuie să fie uscat şi până unde trebuie să fie apă” (I. Popescu, Buzău, c. Mărăcineni).

„Se zice că ariciul dintru-ntâi mergea în picioare. Când însă, la urzirea pământului, el a învăţat pe Dumnezeu să facă văi şi munţi, ca să nu fie pământul neted, atunci

Dumnezeu i-a dat ariciului să se poată face ghem, şi la vale să se dea de-a roata” (Mironescu, Neamţ, c. Frumoasa).

„Când a făcut Dumnezeu pământul, nu se pricepea cum să-l aşeze ca să-i facă loc, căci pământul era mult grozav. Aşa i-a zis albinei să se ducă la arici ca să-l întrebe pe el: ce este de făcut? Când a sosit albina la arici, i-a zis: Bună ziua, cumetre! Ariciul a răspuns: Mulţumim dumitale, cumătră! Da ce vânt a bătut?

— Am venit să-ţi cei un lucru.

— Ce?

— M-a trămis Dumnezeu să-mi spui cum să aşeze

pământul, că e mult grozav şi nu se pricepe cum să-l puie.

— Da bine, cumătră, eu un biet ghiem ce să ştiu? Albina şi-a luat ziua bună ş-a plecat. Rămas singur, ariciul zicea: Vezi! Parcă el nu ştie să facă văi adânci şi munţi înalţi! Când a isprăvit ariciul vorba, albina zbărrr! dup-o floare de lubene, unde se pitise ca s-auză ce va zice, şi s-a dus drept la Dumnezeu să-i spuie”. (D. Basilescu, Prahova, c. Drajna-de-Sus).

ţipescu, Opincaru, p. 117: „ariciu era voinic, cu barba mare, când urzia Dumnezeu pământu’, şi chemându-l să-i ţiie doo ghiemuri, unu dă urzieală ş-altu dă bătătură, ariciu s-a-nhiorat dă faţa Domnului, a scăpat un ghiem din mână: din astă pricină pământu’, din lat şi şes cum era să hiie, s-a scovârdat şi s-a prefăcut în măluşteanuri, văi, văgăuni, colnice, piscuri, munţi, râpi, mătci, şi Dumnezeu s-a necăjit şi l-a blestemat să rămâie ghiem, s-aşa stă d-atunci”.

O paralelă a legendei cosmogonice de mai sus se găseşte şi la bulgari (Dragomanov, Malorusskiiapredaniia, Kiev, 1876, p. 431); dar acolo personagele nu sunt Dumnezeu, albina şi ariciul, ci Dumnezeu, albina şi dracul. Dracul este acela de la care albina află pe furiş şi apoi destăinuieşte lui Dumnezeu meşteşugul de a aşeza pământul. Ariciul dară ţine la noi locul demonului dintr-un mit dualistic despre zidirea lumii; un mit a cărui urmărire metodică ne-ar duce, poate, în Persia, urcându-ne până-n epoca zoroastrismului. Rămâne a se cerceta.

Din legenda despre bătrâneţea şi priceperea ariciului s-au născut la noi unii idiotismi foarte caracteristici.

„Ăsta-i ca ariciul de când a urzit Dumnezeu pământul, – se zice de omul mic la stat, dar mare de vrâstă” (D. Georgescu, Ialomiţa, c. Coşereni).

Alexandri, Concina, sc. 2: „ştii cu ce sameni de o oră de când te zbuciumi ca un oarecare fost orator la tribună? Cu un arici de 60 de ani, ce s-ar răstogoli şi şi-ar înfige ghimpii săi în toate încercările timpului de faţă”.

Basmul Douăsprezece fete de împărat (Ispirescu, Legende, p. 240): „Flăcăiandrul însă se furişă şi de astă dată de intră în cămara fetelor ca să asculte la sfatul lor.

Pare că-i spusese ariciul la ureche că are să se petreacă între ele ceva pentru dânsul”.

Basmul Copiii văduvului (ibid., p. 333): „A fost odată un om. El avea o fată şi un băiat. Şi rămâind văduv de muma copiilor, îl îndemnă ariciul să se însoare de a doua oară”.

În ultimele două pasage: „spusese ariciul” şi „îndemnă ariciul” înseamnă întocmai ca: spusese dracul, îndemnă dracul.

Dintr-un alt punct de vedere, înţelepciunea ariciului este lăudată chiar de Sfinţii 368 Părinţi.

ARICI

Antim, Predice, p. 119: „să facem cum face ariciul, că, după ce merge la vie, întâiu se satură el de struguri, şi apoi scutură viţa de cad broboanele jos, şi se tăvăleşte pre dânsele de se înfig în ghimpii lui, şi duce şi puilor”.

Totuşi Biserica numără pe arici între vietăţile cele spurcate.

Pravila de la Govora, 1640, f.49: „cine va mânca lupu sau vulpe sau câine sau pisică sau ariciu sau pâlşu sau nevăstuică sau veveriţă şi ş-altele altele câte săntu necurate”.

Şi-n medicina poporană, ariciul ţine un loc destul de însemnat.

„Pielea de arici se pune pe botul viţeilor ca să nu sugă” (P. Olteanu, Haţeg).

„Dacă se tund ghimpii de pre arici şi se dau la oi în sare, oile nu mai căpiază” (Acelaşi).

Între fermece este şi unul: „fapt cu sânge şi cu maţe de arici (G.D.T., Poez. pop., 374).

Pe lângă sensul său propriu zoologic şi pe lângă cel mitologic, arici a dat naştere la o numeroasă familie de cuvinte, despre care a se vedea la locurile cuvenite, precum: arici ca boală la om, arici ca boală la cai şi la vite, arici ca boală la plante, de aci verbul aricesc cu adjectivul aricit, apoi arici ca joc copilăresc şi ca danţ ţărănesc etc. etc.

V. Albină. – 2, 3, 4. Arici.

— Aricioaică.
— Broască.
— Bursuc.
— Forcăiesc.
— Mama-Pădurii.
— Pământ.

2ARICI, s.m.; t. de mythol. popul.: sorte de Demiurge, consulte par Dieu lors de la creation du monde; intelligence creatrice.

V. Arici (p. 351).

3ARICI, s.m.; t. de choreogr.: 1. jeu enfantin; 2. sorte de danse populaire, imitant les mouvements d'un herisson.

Ariciul fiind simţitor la zingănitul metalului, care-l pune în mişcare ca şi când ar danţa, copiii iau un cleşte şi un vătrai sau o tingire, le lovesc cu zgomot şi cântă:

„Arici, arici, Pogonici, Du-te la moară Şi te-nsoară Şi ia fata lui Cicoară, Cu cercei De ghiocei, Cu salbă de nouă lei Şi ia zestre Nouă ţeste S-un ogar După car”.

(G.D.T., Proverbe, p. 97) 369

ARICI

unde d. Teodorescu explică foarte bine pe „Pogonici” prin: „care măsoară pogoanele”. Să adăugăm însă că acest epitet face aluziune anume la rolul cel cosmogonic al ariciului, care – după credinţa poporului – umbla cu ghemul la urzirea pământului de către Dumnezeu.

V. Arici (p. 351).

„În loc de „Cicoară”, în unele varianturi se zice:

„Şi ia fata lui N e e o ar a...”

(I. Teodorescu, Ialomita, c. Petroiu)

Din acest joc copilăresc de-a ariciul (I. Maior, Tutova, c. Plopana) s-a născut între cei mari petrecerea numită arici, mai ales articulat, ariciul, cunoscută pe la ţară în România întreagă.

„Între danţuri din popor este şi ariciul” (I. Stănescu, Teleorman, c. Odaia; G. Ioachim, Covurlui, c. Tuluceşti; G. Alesandrescu, Vaslui, c. Tangujii; preut C.D. Gheucă, Iaşi, c. Galata).

Descrierea cea mai amănunţită a acestui danţ

ţărănesc o avem din Oltenia:

„Ariciul se joacă în două feluri: 1. Flăcăii şi fetele îl joacă în chip de horă. 2. La nunţi, ariciul este un danţ comic: danţuitorii, după ce prind pe chef, fac pe unul dintr-înşii arici, care se întinde imitând întogmai mişcările acelui animal, iar lăutarul cântă aria şi cuvintele, toţi ceilalţi privind şi făcând haz”. (I. Popescu, Dolj, c. Băileşti).

Iată şi aria oltenească a acestui danţ:

jirici a ricipo go ritei ce-aâcă tat pa tee.

		Ss, îl >				
— 9 1 J aric r	— j I a – ti	«9 — 4 rici po go nici f P f m	— J – m ce ai că tri	— ... ta t p> – M.	Îi I ici 9	
rfra et	bs t că a dus / mzm	t Ia ict tD — M	a rit	V po ge — J.	= 1 nt	m

r/racu fac a duspa iei arici po //o nici mici po go nici.

Cuvintele acestei arii sunt:

„Arici, arici pogonici Ce-ai cătat e-aici?

370

} bis

ARICI

Dracul te-a adus pe-aici, bis Arici pogonici! J

Frunză verde sălcioară Arici pogonici Pleacă ariciul la moară Arici pogonici!”

J bis, J bis

Apoi, cu acelaşi refren şi cu aceeaşi repetiţiune, urmează:

„Pleacă astăzi că se-nsoară Şi ia fata lui Cicoară; Frunză verde trei oglici, Cu plăntici de sfârc de bici; Frunză verde dedeţei, Cu cercei de ghiocei” – etc.

şi se încheie cu:

„Frunză verde zărzăiel, Ariciul e mititel, Mor fetele

după el, Că e mic şi giumbuşel!”
(P.D. Ciocălteu, Dolj, c. Galiciuica)
Acest cântec învederează pe deplin naşterea danţului poporan din jocul cel copilăresc.
În Moldova, o variantă coreografică foarte interesantă a ariciului, însoţită de aceeaşi arie, se cheamă şi u b e t (T. Speranţă). v. Nazaret.
— Subet.
4ARICI, s.m.; t. de med.: 1. herpes, une espece de dar tre’; 2. verrue, durillon. O boală de pele, care dă acesteia un aspect solzos.
Lex. Budan, 31: „arici, o zgrăbunţă primejdioasă”.
La macedo-români, arici înseamnă „neg” sau „negel”, care prin formă, în adevăr, se aseamănă cu un arici.
De aci adjectivul aricit „couvert de dar tres” sau „couvert de verrues”. v! 3Arici.
— Aricit.
5ARICI, s.m.; t. de veterin.: mules, aretes, queue de rat (des chevaux et des betes a cornes). Un fel de boală de picioare la cai şi la vite. Sinonim cu ar i ce ală, cu acea deosebire însă că prin aceasta se înţelege boala în stare acută şi care se vindecă, pe când arici e cronic, părul nemaicrescând pe piciorul cel bolnav.
„Ariciul la cai vine din sudoare. Când calul asudă tare, stând în loc, sudoarea curge pe picioare până la copită, acolo se strânge şi, fiind foarte iute şi sărată, intră prin pori împregiurul copitei, apoi se umflă piciorul la copită, pelea crapă şi dă sânge, carnea se cangrenează. Ariciul la vite cornute se face la iia picioarelor şi la pântece, dentâi 371
ARICI
ca o bolfuşoară sau ca o nucă, apoi creşte ca un pumn legat de piele numai printr-o grosime de un deget; se vindecă lesne. Când la vite cornute se face arici la copită ca la cai, e mai primejdios (G. Constantiniu, Neamţ, c. Doamna).
„Când calul se răneşte la picioare, se zice că are arici” (I. Demetriu, Vaslui, c. Mirceşti).

„Ariciul e o umflătură ce o fac boii ce umblă mult la cărăuşie. Se face la câte un picior” (M. Lupescu, Suceava, c. Broşteni).

„Arici la vite este un fel de zgaibă crescând jos lângă copită ca un burete” (S. Liuba, Banat, c. Maidan).

Să se observe că şi germanii au în veterinăria lor cuvântul „Igel” = arici; ba şi italieneşte aceeaşi boală la cai se cheamă „ricciolo”, literalmente ar i ce-l.

Un cal bolnav de arici este aricit; o vită – aricită; iar ca verb, calul sau vita se ariceşte.

V. lănci.

— Aricealǎ.

— Aricit.

6ARICI, s.m.; t. d’agron.: sorte de maladie vegetale; rouille, surtout de la vigne. O boală a plantelor, numită încă tăciune şi burete.

„Arici pe butuci de viie = der Brand an Reben” (Sava Bărcianu).

De aci apoi verbul: a se arici şi adjectivul aricit, când o plantă capătă această boală sau – altfel zicând – se bureţeşte.

G. Seulescu (Arhiva Albinei, Suplem. la Gazetă, nr. 4 l, 1847): „Ciorlani, ciritele, tufari se zice când arboreii mâncaţi de vite agiung a se are e i (cangrenă)”.

V. Arici. – 2Burete. – 2Tăciune.

7ARICI, s.m.; t. de botan.: Echinops, boulette. Nume de plantă, întrebuinţat mai în specie la românii din Banat.

D.S. Mangiucă (Botanica românească, în Familia, 1874, p. 586) constată existinţa şi explică originea acestei numiri:

„În 23 sept. 1874, fiind eu într-o comisiune ambulatorie de pădure în procesul urbanal al comunei Gherlişte, şi ajungând comisiunea la punctul mai înalt în pădure la liveada numită Polumb, văzui în liveadă un loc plin de această plantă. Deci întrebai pe 6 locuitori din Gherlişte, cari aşteptau acolo, cum se cheamă acea plantă, la ce ei răspunseră: Arici, deoarăce este învelită ca un arici şi dacă-i rupi coada nu ştii unde-i este capul. De faţă au

fost d. At. M. Marienescu, Ioan Popovici, Ivaşcu parocul, apoi Pavel Lepa, judele comunal din Gherlişte. La vreo două zâle după aceasta, venind înapoi la Oraviţa, am căutat în vorbăriul etimologic botanic: ce înseamnă greceşte «echinops»? şi spre mare surprindere a mea am aflat că «echin» înseamnă arici şi «ops» prospect, formă. Drept aceea numirea românească de arici a acestei plante trebuie să fie foarte veche şi tradiţională, deoarăce corespunde conceptului vechi grecesc, şi nu poate fi numire de întâmplare...”

Să se noteze că şi franţuzeşte această plantă se cheamă „fete herissonne e”.

372 v. 1Arici.

ARICIOAICĂ

8ARICI, n. pr. m. loc. Numele unui sat în Râmnic-Sărat, numit înainte Puţul-Aric i u lui (Frunzescu).

V. lănci.

9ARICI, n. pr. m. pers. – v. Aricescu.

ARICIOAICĂ, s.f., herisson femelle. Arici de partea femeiască.

Aricioaica ocupă un loc foarte interesant în mitologia poporană română. Numai prin concursul ei se poate descoperi fabuloasa plantă numită iarba-fearelor (Eisenkraut, Ferraria), la atingerea căriia fierul se sfăramă în clipă.

„Iarba-fearelor, poporul îi mai zice a fierului, se crede a fi o buruiană ce se găseşte printre alte ierburi şi cu care se poate strica sau descuia orice încuietură; este de coloare roşie-argintie; spre a o găsi, trebuie a îngrădi bine cuibul unei aricioaice şi a pune la gard un lacăt; venind ea şi neputând intra la pui, va alerga şi va aduce acea iarbă, care se va găsi apoi la uşa îngrăditurei...” (T. Cioban, Tutova.com, Frunţişenii).

Deja Enăchiţă Văcărescu (Poez., 337) a descris această credinţă poporană foarte răspândită:

„— Am să v-arăt o minune.

— Ce este minunea? spune!

— Vă rog, n-o luaţi drept glumă: Trei ar i e ei fără

mumă l-am închis cu îngrijire.

Să n-aibă loc de ieşire: Numai prin uşă se poate Ei d-acolo a se scoate. Lacătul nu se descuie Nici cu cheie, nici cu cuie. Aricioaica mâniată A fiarelor iarbă cată, în tot felul se munceşte Pân în sfârşit o găseşte, Buruiana e micşoară, la rubinul roşioară; Deschide cum o aduce, îşi ia puii şi se duce”.

„Se zice că iarba-fearelor se poate căpăta aşa: să se prindă un pui de arici, să se bage sub o troacă, pe troacă să se pună o peatră mare; atunci vine mama ariciului, aduce iarba-fearelor la troacă, şi troaca cu peatră cu tot sare de pre puiul ei, iarba apoi rămâne lângă troacă”. (P. Olteanu, Haţeg).

Cu prea puţine varianturi, legenda circulează tot aşa în Covurlui (c. Folteşti), în Tecuci (c. Corod), în Gorj (c. Polovragi), în Olt (c. Gura-Boului), în Râmnic-Sărat 373

ARICIOAICĂ

(c. Tâmboieşti), în Teleorman (c. Râioasa), în Prahova (c. Mălăieşti), în Brăila (c. Alboteşti) etc., precum şi la românii de peste Carpaţi (Făgăraş, c. Vaidarecea, Copăcel etc.).

Fondul acestei credinţe este de origine italică; dar la vechii romani nu aricioaica, ci gheunoaia era aceea care descoperea iarba fearelor: „adactos cavernis corum (picorum) a pastore cuneos, admota quadam ab his herba, elabi creditur vulgo” (Plin., H.N. X, 20).

La aricioaică în Banat se zice aricioane (S. Liuba, c. Maidan).

V. 1 Arici.

— Iarba-fearelor. – oaică.

ARICIRE, s.f; „action de gagner le javart” (Cihac).

V. Aricesc.

— Aricealǎ.

ARICIT, – A, adj; 1. t. de med.: dar treux; 2. t. de veterin.: atteint d’aretes ou de mules; 3. t. d’agron.: rouille; 4. maigre, etiole etc. Este participiul trecut din verbul aricesc, reprezentând toate sensurile cele patologice ale cuvântului arici. Astfel, un om bolnav de

zgaibe este aricit, un cal bolnav la copită ori o vită este aricit sau aricită; o plantă bolnavă de tăciune e aricită; apoi în genere, ca expresiune a unei stări bolnăvicioasez orice fiinţă foarte slabă se poate zice aricită.

Dosofteiu, Synax., 1683, ghen. 18, despre St. Macarie din Alexandria: „să dusă la pustie adâncă de şedzu şâase luni acolo, unde sântu ţânţarii mare ca viespile, delu împungia şi-l potricăliia de-au scosu v a r e! peste tot trupul; şi după şâase luni deaca ş-au venit la chilie, numai de pre grai să cunoştia, atâta era de schimosât şi orbălcit peste tot trupul cât semăna cu piâalia pilului, aşâa-i era peliţa aricită”.

Ibid., fevr. 16, despre St. Marutha: „şi aricită ţâţa unii femei cu bunătăţ, numai cu sămnatul sfintei cruc o au tămăduit”.

Budai-Deleanu (Dict., ms. În Muzeul istor. din Bucur.), citând cuvântul după Dosofteiu, fără însă a aduce vreun pasagiu, îl traduce greşit: „aricit, rauh, stachelig”, adică „aspru, ghimpos”, ca şi când s-ar trage d-a dreptul din numele animalului arici, pe când cuvântul înseamnă z g a i b o’s.

„Aricit se zice la un cal sau bou ce are ar i e i, adică o umflătură cu rană la încheieturile de jos dinapoi a picioarelor, din şederea vitei într-un loc gunoios plin de apă” (P. Huşianu, c. Sculenii).

Balada Jigmon-Crai:

„Moţoi, Moţoiaş, Domn din Făgăraş, Câine de oraş, Săruta-mi-l-aş Pe-un cal aricit De vine stârcit, Făcut pe fugit”.

374

(Tara nouă, 1887, p. 190)

ARIE

„Un porc mic şi aricit...” (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

V. 4 5 6Arici.

2ARICIT, s.n.; t. de veterin.: aretes, mules. Participiul trecut din aricesc luat ca substantiv, în loc de ariceală.

V. Ariceală.

ARICITURĂ. – v. Ariceală. ARIDIC. – v. Rădic.

ARIE’s. ARE (plur. arii şiării), s.f; 1. aire, grange, 2. toute surface plane. În primul sens, care este cel de căpetenie, e sinonim cu stodolă şi harman: o împrejmuire înăuntrul căriia se îmblătesc sau se trieră bucatele. Latinul a rea sau ar i a, de unde span. şi portug. are a, ital. a a, provenţ. ei r a etc. (Cihac). Forma românească cea veche este are, articulat area, pe lângă care ne întâmpină însă şi arie. Românii din Bihor rostesc până astăzi disilabic: are (Conv. lit., 1887, p. 1004).

Întinderea ariei se zice faţă sau fă ţ ar, uneori fă ţ are având în mijloc un p ar.

Ion Ionescu, Calendar, 1845, p. 185: „Trieratul în Moldova se face în chipul următor: mai întâi se pregăteşte ariia, a căriia mărime se face de 6 stânjini în toate lăturile din pregiur a parului bătut în mijloc, şi aceasta pentru 4 cai, şi de 9 stânjini pentru 8 cai. Faţa ariei se ciopleşte sau prăşeşte; după aceea, dacă pământul îi uscat, se cară apă şi se udă, iar dacă-i moale, se aşterne paie pe dânsa, se vâră caii şi o bat bine până când rămâne netedă şi vârtoasă, căci aşa numai se poate strânge sământa curată, fără ţărnă. După ce s-au bătut bine faţa ariei, se mătură şi apoi se pun de giur împregiurul parului din mijloc un rând de snopi, depărtaţi de un pas de la par”.

Pravila de la Govora, 1640, f. 82 b: „Oarecine va arde o curte oarecare, sau stogu cu aria, sau casă, să la certare în 8 ai”.

Pravila Moldov., 1646, f. 13: „ceia ce voru aprinde casa omului sau aria cu păinia, sau aria cu fănulu, în pizmă pentru să-şu răscumpere despre vreun vrăjumaş ce-i va fi făcut vreo răutate, pre unii ca acela ca să-i ardză în focu”.

Dosofteiu, Liturgiar, 1683 (Slujba antimisului, f. 48 a): „Molitvă la aria cia cu pâine. Dom’le Dumnedzăulu nostru, fântâna bunăţăţâloru, cela ce poruncişu pământului să scoaţă rodă, prin a ta milostivire şi bunătate, blagoslovâaşte şi mulţâaşte şi aria aceasta şi căratulu vipturiloru şerbiloru tă!; împle şurile loru de toată dulcaţa de rodă”.

Biblia lui Serban-vodă, 1688, Os. IX, I:

„Iubit-ai dări peste toată ariia grâulul; arie şi teascu n-au cunoscut pre ei”.

„Dilexisti munera super omnem are am tritici; area et torcular non cognovit cos”.

375

ARIE

dar tot acolo şi forma are, Matth. III, 11:

„... căruia e lopata în mâna lui, şi vă cu – „... cujus ventilabrum în manu sua, et rău area lui, şi va aduna grâul lui în jiptermundabit are am suam, et congreniţă”. gabit triticum suum în horreum...”

Ultimul pasagiu sună la Varlam, 1643, II, f. 89 a: „acela ce lopata lui îaste în mâna lui, şi va răni area sa, şi va aduna grăulu său în jitniţa sa”. Şi mai jos, f. 89 b, de două ori: „ca şi într-o are grăulu cu pleavele”. „acum încă eşti în t r – are împreună cu grăulu”.

Ca şi alţi substantivi începători cu a –, cuvântul arie îşi asociază mai cu preferinţă pe intru în loc de in bunăoară:

Dosofteiu, Paremiar, 1683 (noevrie 8, f. 7 b): „Şi Ghedeon, fiâul lui Ioasu, mlătiia grâu în t r – are”.

Colinda Plugului:

„Cu stânga pologea; Din polog Snop.
Din snop claie făcea, Din claie
Faţă albă de arie...”
(G.D.T., Poez. pop., 142)

Într-o variantă a acestei colinde:

„Unii secerau.
Unii snopi făceau.
Unii cară mocăneşti încărcau.
La aria de aramă cărau.
La aria de aramă
Custâlpul de argint”.
(Ghibănescu, în Analele literare, 1888, p. 46)

Descântec „de albeaţă”:

„La aria cu-mblătitori o duceţi, Ca-mblătitorii în grabă Mii şi fărâme s-o facă”.

(Marian, Descânt., p. 5)

„Niciodată oamenii nu se culcă pe arie, căci cred că pe ea joacă noaptea ielele, care pocesc oamenii” (Ilfov, în Ţara nouă, 1887, p. 100).

La Iordachi Golescu (Conv. lit., 1874, p. 73): „Ca la arie când vântură, paiele în vânt se duc, iar grâul jos rămâne” – o zicătoare cam revoluţionară. Alţi proverbi:

376 „Orbul îşi caută acul în aria cu paiele, şi surdul îl povăţuieşte unde sună” (Pann, II, 4).

ARIENI

„Decât în faţa ariei mai bine în capul locului” (ibid., II, 144; III, 118), cu acelaşi sens ca italieneşte: „pagare insul’aja = pagare imediatamente o sul luogo ov e îl creditore” (Tommaseo) – zicătoare de veche origine italică agricolă.

Lefle şi veniturile 1776, ed. P. Răşcanu, p. 41: „Stogurile de fân ce vor fi aproape de sat să le îngrădească, cum şi stogurile ce vor fi departe de sat şi se va fi obicinuit ca să se îngrădească iarăşi dator să fie vornicul cu sătenii să puie să le îngrădească. Asemine să se urmeze şi la ariile cu pâne ce vor fi aproape de sat. Iar de se va întâmpla stricăciune în ţarină, în grădini, în fânaţe şi la arii”. La plural, în grai se aude mai multă rii.

„Am fost azi cu cuşca pă la ariile sohăţenilor ş-am prins vo 12 potârnichi” (Th. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu).

Boieriei de jitnicer din Moldova îi corespundea în Ţara Românească boieria de clucer za arie sau de arie, literalmente: acela care ţine sub cheie aria = jitniţa.

Aceeaşi sinonimică ne întâmpină în Dicţionarul slavo-românesc circa 1670, de origine muntenească (ms. În Bibl. Soc. Arheol. din Moscva, f. 63 a): „j i t n iţă, arie”.

Constantin Brâncoveanu, Condica de venituri şi cheltuieli, 1694, p. 30: „S-au dat Radulul vei clucer za Arie i lui Hasanache clucer pentru cheltuiala fănulul”.

Bauer, Mem. sur la Val., 1778, p. 60: „Le Vei Kloutziar d’Aria. Îl etoit autrefois inspecteur des magazins de foin et d’orge qu’il distribua aux Boyars et aux troupes. Îl n’en existe plus aujourd’hui que le nom”. Arie cu sens de

suprafaţă netedă în genere:

De la Vrancea, Sultănica, p. 170: „Cerul, scuturat, dă în limpede, şi acopere, ca un coviltir argintuit, rotunda arie a pământului”.

A. Vlahuţă, Nuvele, p. 101: „se uită în sus la crengile negre şi fără nicio frunză ale marelui pom, şi se aşeză trudit sub straşina-i largă, prin care se cerneau mărunţel razele soarelui, presărând aria umbrită cu boabe calde de lumină”. v. lHarman.

— Făţar.

— Felezuiesc...

2ARIE, s.f; t. d’astron. popul. – v. 2Harman.

3ARIE, s.f; t. de mus.: ar, chanson. Curat româneşte: cântec, fie ca muzică, fie ca vorbe. Arie e un italienism, introdus în grai pe la începutul secolului. Îl are şi Leţiconul Budan: „Arie, cântare frumoasă şi cu măiestrie”. v. Cântec.

— Zic.

ARIENESC, – EASC, adj; appartenant à la doctrine d’Arius. v. Arian.

ARIENI’s. ARENI, n. pr. loc. m. plur.; nom d’un endroit historique. O localitate foarte memorabilă, mai ales prin pieirea lui Despot-vodă.

Urechie, Letop. I, p. 184: „Atunce Despot-vodă, dacă au văzut că l-au viclenit toţi boierii şi l-au părăsit toţi slujitorii, şi ţeara s-au rădicat asupra lui, şi nădejde de 377

ARIENI

ajutor de undeva de la prietenul seu Laski nu-i vine, aşa văzând perirea sosită asupra capului seu, îmbrăcat domneşte, au ieşit afară den cetate mai sus de Suceava la Areni, unde era ţeara adunată să se închine Tomşii”. A doua oară Arienii se menţionează în cronice pe la 1691: Nic. Costin, Letop. II, p. 42: „În Suceava au făcut (Ioan Sobietki) ocop pe giur capiştea armenească despre Areni, şi acolo şi-au aşezat oastea de au ţinut târgul Suceava”.

Arienii dară, Ariani (ap-HH) după ms. nr. CCXXXVIII, p. 120 b, din Biblioteca Academiei Române, era ca un fel de mahala a Sucevei, vechea capitală a Moldovei, şi anume despre partea unde se afla biserica armenilor. Se ştie că la

români: „numele de armean a devenit sinonim cu arian, ca şi când ei ar fi eretici arieni” (Melchisedec, Cr. Romanului I, p. 33). Aşa dară numele Arieni înseamnă pe eretici de ai lui Aria, Ariani. v. Aria.

— Arian.

— Armenesc.

Astăzi această localitate nu mai există. Iată ce ne scrie d. S.F. Marian: „Numai amintirea s-a păstrat până astăzi în numirile Areni şi Podul-Arenilor. Areni se numeşte o bucată de ţarină în partea despre meazizi-apus a oraşului Suceava, în nemijlocita apropiere a acestuia; iar Podul-Arenilor se numeşte un pod simplu de peatră, peste care merge drumul mare sau împărătesc spre Transilvania şi peste care se trece totodată şi-n ţarina numită Areni. Pe ţarina aceasta, care lung timp a fost imaş, când s-a arat, vor fi acuma vreo 30 – 40 de ani de atunci, s-au aflat o mulţime de dârzi, frânturi de săbii şi multe alte obiecte de război. Tot pe această ţarină, şi anume în partea despre oraş, se află şi acum vreo câteva fântâni, a căror zidire arată că sunt foarte vechi. La una este un stâlp mare de peatră, pe care e săpată marca Moldovei”. v. lărmean.

— Suceava.

ARIEŞ, n. pr. m. loc.; t. de geogr.: Aranyos, riviere en Transylvanie. Râu în Ardeal, care trece prin Turda şi se varsă în Murăş. În năsipul lui se găseşte aur, de unde-i vine numele unguresc Aranvos, literalmente „auros”, iar de aci forma românească mai veche Arenies şi apoi, prin muiarea nazalei, Aries.

Fragment geografic din sec. XVII (Cipariu, Archiv, p. 434): „cură în jos o apă foarte frumoasă, care se cheamă Arenias şi-i zic apă-poliită”.

A. Odobescu, Scrieri III, p. 527: „Mai sus, pe apa Ariesului – carele, ieşind apoi din strâmtoarea munţilor, curge spre răsărit, pe lângă Turda – mai sus pe Aries se văd satele Câmpenii, Ponoarele, Scărişoara”. v. liris.

— Olt.

— Turda.

ARIETE. – v. l, 2Arete.

ARIMBAŞĂ. – v. Harambasă.

378 ARIN. – v. lănin.

ARINĂ

ARINĂ, s.f; petit bois, bosquet. O formaţiune din arin „aune”, ca şi cuvântul ce urmează mai jos. Literalmente înseamnă ar în i ş, de unde însă a trecut la un sens mai general. Se aude în Moldova.

„Pe la noi arină, ca şi rediu şi ţiglă, se cheamă o pădure tânără sau nuielărie” (G. Voicu, Tecuci, c. Stănişeşti). v. 2Arină.

— Anin.

— Rediu.

2ARINĂ (plur. arine), s.f; t. de botan.: grain d’aune. Aşa se cheamă, mai ales în Bucovina, bobiţe de ar i n, care se folosesc de către ţărance la văpsirea sculurilor.

S.F. Marian, Cromatica, p. 45: „De multe ori însă întrebuinţează, în loc de scoarţă, arine, adică bobiţe de arin negru, căci arinele, după cum spun româncele cele experte, dau o negreală cu mult mai bună. Destul atâta, că cu negreaţa aceasta, fie din arine, fie din scoarţă de arin-negru şi de prun amestecate cu calacan, negresc nu numai diferite lâneţe, ci şi mantale şi sumane”. v. Anin.

— Arină.

3ARINĂ, s.f; sable. Latinul arena, trecut de asemenea în spanioala, italiana, provenţala. Sinonim eu n-a’s i p şi cu prund, împrumutaţe de la slavi. Leţicon Budan: „Arină = prund, năsip, ţi r fă”. Peste Carpaţi se aude uneori şi sinonimul unguresc h o în o c. Arină ne întâmpină des în vechile texturi. Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.), LXXII:

„Şi ploa spr-inşi ca pulbere peliţe, ca arina maireei”.

„.et pluit super cos sicut pulverem carnes, et sicut are n-am marium”.

Tot aşa la Dosofteiu, 1680, ps. LXXVII: „şi plea peste dânşii ca pulberia cărni şi ca arina mării.”, unde la Coresi, 1577: „ca n-a’s i p u l măriei pasări cu pene”, iar la Silvestru, 1651: „ca n-a’s i p u l măriei pasări zburătoare”. Dosofteiu, 1680, ps. EXXXVIII:

„Număra-i-voau pre înşii, şi mai cu asupră decât arina înmulţă-să-vor”.

„Dinumerabo cos et super are ne în multiplicabuntur”.

Acelaşi, Paremiar, 1683, luni a 5-a, f. 5 b, Genes. XIII, 16:

„Şi voi face sămânţa ta ca arina mării; de poate cineva să numere arina mării, şi sămânţa ta va număra”.

„Et faciam semen tuum, sicut are – n-am terrae. Şi potest aliquis dinumerare are n-am terrae, et semen tuum dinumerabitur”.

unde în Biblia lui Serban-vodă, 1688: în a’s i p u l „Acelaşi, 1673, f. 138 b:

„Când au potorit maria ca-ntr-un foale, De i-ai trecut preste-arină moale”.

379

ARINĂ

Ibidem, f. 139 b:

„Ca arina mării sta de multe Pasărî preurî tabără nezmulte, De mâncară şi să săturară Şi gingăşitura nu-şi uitară”.

Într-un boacet din Basarabia:

„Unde mi te porneşti? Unde călătoreşti? Pe drumuri de anină Mergi în ţară străină”.

(Burada, Datini, p. 129)

anină este învederat o formă asimilativă din arină, întocmai ca „cunună = coronam”, „senin = serenum” etc. În acelaşi mod, din arină „sable” vine adjectivul ar în o’s, asimilat uneori în a n în o’s, şi verbul ar în e z. v. Aninoasa.

— Năsip.

ARINDE. – v. Anin.

380

ARINDEAUA, s.f. artic.; t. de choreogr. popul.: sorte de danse populaire valaque. v. Irindeaua.

ARINE. – v. Anin.

ARINET. – v. Crină.

ARINEZ (arinat, arinare), vb; sabler, şablonner. Leţ. Bud.: „arinez, arena tero vei lavo”.

V. 3 Arină.

ARING 1”.

V. Haring. ARINGĂ) S

ARINIŞ. – v. Aninis.

2ARINIŞ (pl. arinisuri), s.n.; desert, endroit şablonneux. Din arină „sable”, prin sufixul – i şi ca şi-n sinonimii năsipiş şi prundiş.

C. Negruzzi, Scrisoarea XXIV: „istoria lui Napoleon, a acestui uriaş ce a răsturnat faţa lumii şi pre care l-am urmat în arinisurile Egiptului şi în troienele zăpezilor Rusiei”. v. 3 Arină.

aripa-satânei

ARINOASA’s. ARIROASA, n. pr. loc. f. artic. Tot una cu Aninoasa, formă adjectivală articulată din arină „sable”, literalmente „la şablonneuse”. Ca nume de râuleţ:

Act moldovenesc din 1761 (Cond. ms. a Doljeştilor, nr. II, p. 296, în Arh. Stat.): „un vad de moară în fundul Arinoasei”.

Prin asimilaţiune rotacistică Ariroasa ne întâmpină deja la Bogdan-vodă, 1515 (Cond. Doljeştilor, nr. II, p. 388), în traducere veche:

„O bucată de locu din hotar Stănceştii între Bohonca şi între Ariroasa.”; şi mai jos: „peste codru păn la Ariroasa, unde cade părău Bujorului la Ariroasa, deci în jos matca Ariroasăi unde să împreună Ariroasa cu Bohonca”. v. lăninoasa. – 3Arină. – N.-R.

ARINOS, –OASĂ, adj; şablonneux, sableux. Prundos. Năsipos. v. Aninoasa. – 3Arină.

— Arinoasa.

ARIOARĂ, n. pr. loc. f; une colline en Valachie. Ca deminutiv din arie, prin sufixul – oară = – ola, corespunde latinului are o l a.

„Arioară se cheamă o colină în comuna Beceni, acoperită cu fâneţe şi pădure” (B. Iorgulescu, Dict. topogr. ms. al distr. Buzău). v. tărie.

ARIOC. – v. Uruioc.

ANOR, s.m.; t. de botan.: epurge, Euphorbia. – v. Alior.

ARIPA-CÂMPULUI, n. pr. m.; t. de mythol. popul.: heros legendaire, sorte d'Hercule. Într-un basm din Banat, foarte bine reprodus de d. A. Tuducescu (Tribuna din Sibii, 1885, nr. 218 – 28), zmeii furând soarele, luna şi stelele, le scapă de la ei fătul-logofăt Aripa-Câmpului, după un lung şir de lupte, cari reamintesc cu atât mai mult anticul mit al lui Ercule, cu cât eroul, deşi adesea ar putea să se odihnească şi să-şi primească răsplata vitejiei, totuşi nu se opreşte până a nu isprăvi întregul lanţ al izbândelor. Această legendă însă nu se întemeiază pe un prototip elenic, ci pe o redacţiune latină a mitului lui Ercule. Numele Aripa-Câmpului înseamnă pe protectorul agriculturii, după cum era Ercule numai la latini, niciodată la greci (Cox, Myth. of the aryan nations II, 56). Ceva mai mult, însuşi numele curat italic al lui Ercule, Semo Sancus (semen, sancire), exprimă tocmai aceeaşi noţiune de „agri custos” ca şi Aripa-Câmpului (Breal, Hercule et Cacus, în Melanges, p. 48 sqq.). v. Ana.

— Arăpuscă.

— Idră.

— Iorgovan. – ilă.

— Inima-pământului...

ARIPA-OILOR. – v. Aripă.

ARIPARE. – v. Aripat.

ARIPA-SATANEI. – v. Avestiţă.

381

ARIPÂT

ARIPAT, – A, adj; ale. „Care are aripi” (Costinescu). Formaţiune participială din ar i pe z, pe când din aripesc se formează ar i p i t.

Mai de loc nu se aude în grai, fiind înlocuit prin compusul înaripat. v. Aripit.

ARIPĂ's. ARIPĂ (plur. aripe, aripi); s.f; 1. ale; 2. nageoire (de poisson): 3 protection, abri; 4. flanc ou ale d'une armee; 5. ale d'une église; 6. volant d'un moulin; 7. garde-crotte. La plural se rosteşte mai obicinuit aripi, pe alocuri anchi şi chiar aripchi.

Ca sens fundamental, aripă este una din părţile

corpului cele menite pentru zbor şi cari sunt totdauna cel puţin două: aripa paserei; aripa liliacului; aripa fluturului; aripa muştei, a ţânţarului etc. Cu acest înţeles: Doină din Ardeal:

„Fă-mă pasăre de-argint cu aripile de vânt, ia să zbor Unde mi-i dor”.

(J.B., 124.)

„Care era mirele înălţa umerile, la şoimii aripile când îi bat vânturile...”

(St. Negoescu, Râmnic-Sărat, c. Bogza)

Balada Şoimul şi f loarea fragului:

„Cât am pus în gândul meu Pe-o aripă să te ieu”.

Balada Todoriţă şi moşneagul:

„Arcul iute-aş încorda.
Aripa ţ-aş săgeta
Şi în braţe mi-ai cădea”.

(Pompiliu, Sibii, 19)

A se înaripa sau a căpăta puterea de a zbura se zice: a face aripi. Proverb: „Dacă face puiul aripi, nu-l mai găseşti la cuib” (Ispirescu, în Tocilescu, Rev., t. 5, p. 153).

De asemenea: a prinde la aripi (T. Codrescu, Dialoguri). Pentru mişcarea aripilor se zice: a bate din aripi. Balada Corbac:

„Iată, mări, că-ntr-un nor El zărea un corbuşor

Ce pe sus tot cronconea Şi din aripi tot bătea”.

Cu acelaşi sens, dar mai puţin poporan: a vântura.

C. Conachi, p. 121:

„Nu pot şti cu hotărâre vremea cât am petrecut; Dar oricât au fost de multă, o minută mi-au părut! Atunci au sosit şi somnul, cu ochii împovoraţi, De o lene-adormitoare cu totul însărcinaţi: Şi, vânturând din aripă, îndată am adormit”.

Prin asemănare de formă şi de funcţiune, se cheamă aripi şi membranele cele de înotare la peşti.

Lex. Bud.: „Aripă = pinna, Flossfeder”.

Termenul însă mai întrebuinţat e deminutivul

aripioară.

Paserea adăpostindu-şi puii sub aripile sale, de aci sensul figurat de p r o – tecţiune.

Omiliarul de la Govora, 1642, p. 266: „de câte ori vruâu să adun coconii tăi, cumu-şi adună o găină puii suptu arepile sale”.

Dosofteiu, 1673, f. 96 a:

„Petrecând în casa ta-ntr-acoperemânt, Supt sfânta ta aripă, viaţă pre pământ”.

Zilot, Cron., p. 15: „Deci, fraţilor, fericesc pe aceia care le-au slujit norocul a lăcui în nişte pământuri ca acelea, umbrite supt aripile dreptei ocârmuiri”.

C. Negruzzi, O alergare de cai III: „de abia apucasem a adormi, şi un vis fantastic veni şi-şi puse asupră-mi negrele sale aripi”.

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 10: „Îndură-te, doamne, de pământenii măriei-tale şi le deschide aripă de apărare”.

O admirabilă imagine la Neagoe Basarab, circa 1515 (A.I.R. I, 2, p. 127): „lacrimile sunt aripile pocăinţei”.

Nu mai puţin frumos la Cantemir, Divanul lumii, 1698, f. 60 a:

„Norocul cu aripi şi fără picioare iaste, de tot a zbura şi de la om a să duce poate, iară de tot pre cineva a se pune şi pre dânsul a lăcui nu poate”.

Alte locuţiuni metaforice:

„Zicătoare: calul e aripa omului” (I. Georgescu, Trans., Făgăraş, c. Scoreiu; P. Michăescu, Brăila, c. Ceacâru).

„Poporul zice că calul este haripele omului” (B. Ţuţuianu, Muscel, c. Valea-Mare) – unde e de observat nu numai aspiraţiunea, dar mai ales forma singulară masculină aripe.

Doină din Banat:

„Dragostea-i un lucru mare: Ea zboară şi aripi n-are”.

(S. Liuba, c. Maidan) 383

ARIPĂ

C. Conachi, p. 235:

„Abia somnul îmi închide genile cu lăcrămare, şi amoriul mi s-arată cu aripi dizmerdătoare”.

Bolintineanu, Moartea:

„Boli furioase, Boli gălbegioase, Din aripi plesnind, la iesme rânjind”.

În mitologia poporană:

„Zmeul este un şarpe mare cu hăripi...” (M. Rădulescu, Dâmboviţa, c. Finta).

„Zmeii sunt cu haripi...” (D. Popescu, Dâmboviţa, c. Băleni-Serbi).

„Despre balauri se spune că sunt un feliu de şerpi foarte mari cu aripchi...” (G. Baltă, Neamţ, c. Bistricioara).

Ca şi zmeii sau balaurii, tot aşa şi caii Feţilor-logofeţi sunt mai totdauna cu aripi.

Basmul Tinereţe fără bătrâneţe (Ispirescu, Legende, p. 3): „un cal gras, trupeş şi cu patru aripi...”

În iconografia creştină, îngerii şi dracii sunt deopotnivă înzestraţi cu aripi, fără cari – se vede – n-ar putea străbate văzduhul.

În graiul ostăşesc – ca şi lăţineşte: „alae exercitus” – se cheamă aripi cele două extremităţi, la dreapta şi la stânga, a unei d r! în b e, adică a unui corp de armată, al căruai centru se zicea altă dată temei.

Miron Costin, Letop. I, pag. 293: „D r a în b a cea de oşti, care era orânduită spre Suceava, au cuprins cât ţine Soroca şi ţinutul Iaşilor până în târg în Iaşi, Hotinul, Dorohoiul, Hărlăul şi Cernăuţii până în cetatea Sucevii, temeiul, iar aripile până în munte agiungea”.

Acelaşi, Letop. I, p. 312, vorbind despre bătălia de la Finta între Matei Basarab şi Vasile Lupu: „den direapta au pus Curtea, ce se zice la dânşii Roşii, şi altă oaste de ţeară, şi au pus o seamă de pedestrime siimeni, şi acea aripă era împrotiva moldovenilor”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 40: „ (Cantemir-vodă) mare vitejie au arătat la acea aripă dincotro au dat el năvală asupra leşilor”.

I. Neculce, Letop. II, p. 288: „Nemţii încă au sosit cu tabăra lor, şi silea carii de carii oastea să apuce mai

curând la pod, şi nu se bătea temeiul oştilor, numai aripile se hărăţia”.

Aripi există şi-n arhitectura bisericească.

„Aripa bisericii = streaşina de la cel mai de sus turn” (Costinescu).

„Aripa bisericii = pteroma” (Bobb).

La o moară, aripă este un termen tehnic, având în graiul poporan o mulţime de sinonimi: fofează, cupă, limbă, săgeată.

„La o moară de vânt în grindei sunt aşezate aripile pentru vânt, prin ajutorul 384 cărora roata-cu-crâng macină”. (C. Georgescu, Iaşi, c. Băiceni).

ARIPĂ

„... grindeiul stă cu un capăt pe un perete al morii şi cu celălalt pe altul, prin care este scos afară ca de 6 palme, în care stau înfipte trei lemne lungi numite coluri; iar în cele două capete a fiecărui col stau aripile morii; sunt mori şi cu opt aripi...” (N. Bălăuţ, Vaslui, c. Ivăneşti).

„La moară, în amnare sunt băgate arepile, ce sunt ţepenite prin neşte icuri ce se numesc pene”. (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

La descrierea unei mori pe apă: „roata din apă se face cu 10 – 12 cupe sau hăripi, în care izbeşte apa”. (I. Enăchiescu, Muscel, c. Mihăeşti).

„La o moară pe apă roata din afară are 6 cruci şi 6 colaci; în tot colacul sunt aşezate 6 anchi” (T. Crişianu, Transilv., c. Cugieru).

„La o moară, aripile ce se învârt prin apă se cheamă şi limbi” (N. Sânzian, Haţeg).

„La o moară aripile se cheamă şi fofeze” (I. Prodănescu, Covurlui, c. Siviţa).

„Aripile morii se cheamă coluri sau f o f e zi” (N. Crivăţ, Tecuci, c. Fundenii).

„La aripile morii se zice şi săgeţi” (I. Demetriu, Vaslui, c. Mirceşti).

Costinescu, Vocab. I, 67: „Aripa roţii = fofează de la roată în care bate apa”.

V. Moară.

Aripă este un termen tehnic şi la căruţă.

„Scândurile cele care apără a nu sări glodul în căruţă se cheamă anchi” (M. Rugescu, Iaşi, c. Bădeni).

Costinescu: „Aripa trăsurii = apărătoarea de dasupra roatelor, care apără de noroi”.

V. Car.

În vechile texturi e foarte deasă forma cu e în loc de i: arepă. Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.):

Ps. XVI: „În coperemăntul arepiloru tale coaperime”.

tege me.

În tegmine al ar u în tuarum pro

XVII: „zbură spre arepile vântului.

volavit super pe n n-a’s ventorum.

LIV: „şi zis: cine dă-mi-va arepi ca porumbilor”.

„.et dixi: quis dabit mihi pe n n-a’s sicut columbae”.

LVI: „şi întru umbra arepilor tale nădăescu-me”.

rabo”.

et în umbra al ar u în tuarum spe

Coresi, 1577, ps. GXXXVIII:

„Să luare arepile mele unele mănecatu şi întra-voau în fundulu măriei”.

„Şi recipiam pe n n-a’s meas diluculo, et habitavero, in extremis maris”.

unde la Silvestru, 1651: „Să aş lua arepile zoriloru şi aş lăcui în marginia măriei”.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. VI, p. 7: „rugăcâunea trează mai bune arepi are decătu însuşu vântulu; şi mai înşoare arepi au acestea şi buntăţi, că de aceste arepi

şi dumnezeiesculu Davidu prorocu rugă să i se dea lui, cându grăiia: cine-mu va da arepi ca porumbilor şi să zboru să răpausu”.

Moxa, 1620, p. 354: „unu vulturu bătea cu arepile şi aducia vântu”.

Ibid., p. 368: „văzu unu vulturu de supra lu’ Martianu de-şu tinsese arepile delu umbriia”.

Noul Testament, 1648, Matth. IV, 5:

„Luo sus pre el diavolul întru zvânta „assumpsit cum diabolus în sanctam cetate şi-l puse pre elu spre arepile besecivitatem et statuit cum super pinnarecii”. culum templi”.

greceşte: era tonteptiyiov.

Sf. Ioan Crisostom, text din secol. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nicolae din Braşov, p. 573): „Cornilie bine rugându-se şi pocâindu-se, milosteniia lui şi ieftiniâai arepi avură, cum zice: rugăcâunile tale şi milosteniia suiră-se la ceri, îară de n-ară fi avutu milosteniia arepi, n-ară fi zburatu la ceri”.

Cătră această formă cu e aparţine şi termenul ciobănese areapă:

„Când se păşunează oile şi ciobanii voiesc a le întoarce, li se zice la marginea oilor: areapă...” (Preut I. Stănescu, Vâlcea, c. Recea).

„Locul îngrădit unde stau oile în timpul nopţii, se zice aripa-o i l o r „(V. Popescu, Tecuci, c. Bogheştii).

Ajungând acum la originea cuvântului, nu ne vom opri câtuşi de puţin nici asupra derivaţiunii sale din elenul ptreh „elan” (Rosler), nici asupra aceleia din maghiarul r o p „vol” (Cihac). Această din urmă, mai cu seamă, păcătuieşte prin neştirea că aripă se află nu numai în dialectul daco-român, dar şi-n cel macedo-român, cu care, ungurii niciodată n-au avut a face. Forma macedo-română este a r p i t a (Dr. Obedenaru) sau ar a p i t a (Miklósich), pe lângă care se aude şi aripă, la plural anchi, de exemplu pe la Cruşova se zice: „fudzia canda ira om cu anchi” (M. Iuţa). Aceeaşi formă cu – tă o avuseseră şi istriano-românii, de vreme ce dânşii, deşi au pierdut cuvântul şi l-au înlocuit prin slavicul „krilo”, totuşi i-au adaus acestuia pe acel – tă: k r el u t a (Miklósich). Etimologia cea corectă este dară aceea a Lexiconului Budan: din latinul şi lipes, şi limpedem, cu sensul adjectival de „zburător”, „volant”, „rapide”. Din nominativul „alipes” vine forma aripă; din acuzativul „alipedem” se trage ar i p ită. Ambele forme se referă între ele ca francezul „pătre” (= pastor) către

„pasteur” (= pastorem). Trecerea lui din t la macedo-români ne întâmpină nu rar la ţinea cuvântului, ca în „fraget = fraged” etc. Sub raportul tonului, forma aripă = a l i pe seste mai organică decât aripă, referindu-se de aimintrea una către alta ca „vultur” către „vultur”, „duşman” către „duşmăn” etc.

V. Aripioară.

— Col. – Fofează...

ARIPÈSC } v. *Aripat*.
ARIPÈZ

ARIPIDĂ 386 ARIPIDESC

} v. *Ripidă*.

ARIPIOARĂ

ARIPIOARĂ (plur. aripioare), s.f; 1. petite ale, ailette; 2. nageoire de poisson. Deminutiv din aripă. Se întrebuinţează totdauna cu o nuanţă dezmierdătoare. Balada Şoimul şi floarea fragului:

„Sus, în vârf de brăduleţ, S-a oprit un şoimuleţ; El se uită drept în soare, Tot mişcând din aripioare”.

Doină din Bucovina:

„Ian mai stăi, măi frăţioare, Pân’ mi-or creşte aripioare, Aripioare de argint, Să zburăm spre răsărit”.

(Marian, II, 126)

Ghicitoarea despre „fasole”:

„Alba păseruică Pe arac se urcă; N-are aripioare, N-are nici picioare”.

(G.D.T., Poez. pop., 226)

C. Conachi, p. 120:

„Dar să nu te-nşeli să cauţi la fetele ce-i vedea, Căci te voi goni îndată de supt aripioara mea.

Bolintineanu, Un ostaş român:

„Însă tu ai aripioare, Poţi te-ntoarce când vei vrea; Iar eu plâng în închisoare După dulce ţara mea!”

O uraţie de nuntă:

„Aşa de frumuşel, Precum cântă-un gângurel într-o n vârf de păltinel: Din guriţă cântă Şi din anchioare bate”.

(I. Iordăchescu, Botoşani, c. Cristeştii)

„Aripioară de peşte = nageoire” (Costinescu). v.

Aripă.

387

ARIPIT

ARIPIT, – A adj; ale. Formă foarte rară pentru înaripat.

„Furnicele sunt de trei feluri: furnică mare, furnică neagră sau mică, şi furnică aripită, care are aripi” (G. Dobrin, Trans., Făgăraş, c. Voilà). v. Aripat.

ARIROASA. – v. Arinoasa.

ARISTARH. – v. 1Grec.

— Hrisoscoleu.

— ARIŢĂ; suffixe feminin, servant à la formation de quelques noms de maladies et de plantes medicinales. Sufixul – ariţă în armurâriţă, limbricâriţă, gurâriţă, fălcâriţă, argintâriţă, limbâriţă etc., scăzut la – ăiţă în sopârlâiţă = sopârlâriţă, n-are a face cu sufixul – a r e ţin „vorbâreţ” sau „pizmătâreţ”. Pe când acesta din urmă, după cum s-a arătat la locul său, e compus din unirea sufixelor – ar şi – e ţ, cel dentâi este o compoziţiune din sufixul latin. – are (= – aris, – alis) şi din slavicul – iţă. Fiinţarea una lângă alta a formelor ca armurare şi armurariţă sau gurare şi gurariţă pune această derivaţiune afară din orice îndoială. E interesantă stricta specializare logică, pe care a căpătat-o – ariţă în grai, astfel că, pe dată ce se aude acest sufix, noi putem fi siguri că e vorba despre o boală sau despre o buruiană de leac. Mulţumită acestei specializări, poporul lesne formează cuvinte nouă foarte nemerite; bunăoară, noi am auzit gâlcâriţă, format din „gâlcă” şi – ariţă, cu sens de „angină”. v}-are. – areţ. – 3-iţă.

ARIU’s. AREU, s.m.; t. de botan.: epurge, Euphorbia. Acelaşi cuvânt cu ar i o r. Pierderea finalului se explică prin aceea că în forma ar i o r poporul a luat pe – o r drept sufix deminutival ca în „frăţior”, „târzior” etc., închipuindu-şi că pozitivul trebui să fie ariu sau areu.

„Ariu se zice la la p t ele – e în el u i „(P. Olteanu, Haţeg). „Laptele-cucului sau ariu” (D. Basilescu, Prahova, c. Drajna-de-Sus). Forma areu se aude în Banat (S. Liuba,

c. Maidan) şi-n Oltenia (I. Vulcănescu, Dolj, c. Peleşti). v. Alior. – or.

ARIUG's. ARIUŞ, – A; adj; t. de botan.: sorte de pomme. Nu cunoaştem originea cuvântului, care însă pare a fi ungurească. Se aude mai ales în Banat.

„Mărul ariug se coace mai de timpuriu" (Liviu Iancu, Banat, c. Visag). „Un fel de meri se zice măr anus" (Pr. Avel Bociat, c. Clopoţiva). Cuvântul e cunoscut şi oltenilor sub forma feminină ariusă. „Măr ariusă se cheamă acela care face mere de SâmPetru, acrişoare" (I.D. Spineanu, Severin). v. Măr.

V

ARIUŞ 388 ARIUŞĂ A v-Ariug

ARM

ARÂNDĂ. – v. Arendă.

A-RÂNDUL (DE), adv.: l'un après l'autre, successivement, consecutivement. Locuţiune adverbială sinonimă cu în şir.

C. Conachi, p. 256:

„Zidit de stăpân la toate, supus paternilor sale, Când se bucură, când plânge, fără cuvânt, fără cale, Pururea în ne-mpăcare cu-a sa slabă inimioară, A făpturelor de-a rândul este cinste şi ocară".

A. Pann, Prov. II, 144:

„Îţi mulţămim, împărate, toţi d-a rândul îi zicea".

Acelaşi, I, 89:

„Aci el dacă se duse, A privi pe sus se puse la toţi copacii d-a rândul..."

Altceva este construcţiunea poporană d c-a rândul urmată de un genitiv, care înlocuieşte pe simplul de rândul = de rostul, de treaba cutare.

Basmul Pepelea (Zbiera, Povestit, p. 5): „După ce s-au aşezat neguţătorii bine şi şi-au grijit caii şi căruţile, au făcut un foc mare sub copaciul acela şi căuta de-a rândul mâncării".

V. 11, 12A.

— Rând.

ARM (pl. armuri), s.n., sau ARMU ŞI ARMURE (pl.

armuri), s.m.; cuisse, jambe, cuissot, gigot, jointure. Lainul ar în u’s (ăpmoj). Forma armure sau armur ar putea să derive din deminutivul ar în u l u’s (Cihac), mai probabil însă ea s-a născut târziu prin influinţa pluralului armuri, de unde graiul a făcut armure sau armur prin analogie cu „strugure-struguri”, „mugur-muguri”, „ciucure-ciucuri” etc. Sava Bărcianu stabileşte o deosebire de nuanţă logică între arm şi armure: „Arm, der Schenkel; armure, der Schlagel”. La Laurian-Maxim arm este: „Încheietura braţului şi a umărului, încheietura coapsei, coapsă”. În Leţiconul Budan: „Armur, der Bug Vorderbug die Schulter”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 313): „partia denapoi cu pântecele în sus iaste ridicată ca cum ar fi a leului, iară armurile şi picioarele denainte, cu piept cu tot, decât cum măsura trupului ar pofti mai sus sunt ridicate”.

Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 48 b (Ezech. XXXVII, 7):

„Şi adusă oasele, osu’ către armurele „et accedebant ossa invicem ad junesău, şi vădzuiu, şi adică peste dânsele turam suam, et vidi, et ecce super ea nervi vine şi carne creştia”. et carnes oriebantur”.

Dionisie Eclesiarhul (Papiu, Monum. II, p. 222): „Spunea unii de aceşti calmuci că la drum dacă găseşte ori cal, ori om căzut mort de războaie, taie pecini de carne

din armurii din napoi şi le aşterne supt şea în loc de ebâncă, strângând tare cu chinga de se coleşeşte fiind el călare supt şea, apoi o lua şi o mânca”.

„În Mehedinţi coapsa se cheamă arm” (D. Cerbulescu, c. Cloşani).

„Pe la noi arm se mai zice numai la şoldul sau piciorul de dinapoi al mielului: arm de miel” (G. Theodorescu, Galaţi, Mavromolu).

Doină:

„Când nălbeşte pânzele Şi ridică poalele De se văd armurile, Albe ca lebedele”.

(Ţara nouă, 1887, p. 101)
V. Coapsă.
— Pulpă.
— Sold.

ARMADIE's. ARMADE (plur. armadii), s.f; t. milit.: corps d'armee. Acest termen ostăşesc a fost cunoscut oarecând în Moldova ca şi-n ţara Românească, întrebuinţându-se până astăzi în Banat şi-n Ardeal. Este medio-latinul armata, dar trecut la noi abia în secolii din urmă prin mijlocirea formei maghiare armada, negreşit nu prin spaniolul armada, dar nici prin neogrecul ăpm & Sa (Cihac).

Nic. Costin, Letop. II, p. 67: „au trecut toată armia Moscului peste apa Vorsela, şi pe de această parte ca o milă mică de la armadia neprietenului au stătut.", unde alături se întrebuinţează cu acelaşi sens şi armie, formă luată de la poloni sau de la ruşi.

Zilot, Cron., p. 92: „Într-aceasta murind comandirul Mihelson, se orândui comandir prea învechitul în zile feldmareşalul Petru Prozorofschi, carele veni cu grab şi, după ce se preumblă pe la toate armadiile, atât prin Ţara Moldovei cât şi prin Ţara Rumânească, se întoarse la armadia cea mare din Moldova, ce era la Călăeni, împotriva cetăţilor Ismailul şi Brăila".

„La o tabără se zice armadie" (S. Liuba, Banat, c. Maidan).

La moţii din Ardeal (Frâncu-Candrea, p. 48): „armade = armat a".

Altceva pare a fi cuvântul în balada din Ardeal Blăstemul fetei:

„Strigă fata cea frumoasă Din ar în a de a uscăcioasă: Nu-i voinic să se găsească Pre ea să o celuiască".

(Reteganu, Trandafiri, p. 30)
V. Armă.
— Armată.
— Drâmbă.
— Stol.
— Tabără. ARMAN. – v. Armean.

390 2ARMAN. – v. Harman.

ARMÂŞ

ARMANU, s.n.; armoire. Forma poporană este al în ar i u. În balada din Banat Piperea harambasa:

„Cu taleri şi gălbinei Rămaşi de la moşii mei, şi-n armanu salbă frumoasă Chiar de când eram mireasă”.

(Reteganu, Trandafiri, p. 47)

forma armanu ne temem să nu fie cumva o purificare din partea editorului pentru a apropia cuvântul de latinul armanu m.

V. Almariu.

ARMÂŞ. Plur. armaşi), s.m.; prevot; gendarme. În vechea administraţiune românească, armaşii vegheau asupra siguranţei publice şi aduceau la îndeplinire pedepsele hotărâte pentru cei vinovaţi. În fiecare judeţ se aflau armaşi, dar capul tuturor a era marele armaş din scaunul domniei. Primii trei armaşi: cel mare, al doilea şi al treilea, se numărau între boieri sau boiernaşi; sub dânşii apoi era ceata armăşeilor.

Gheorgachi Logofăt, Letop. III, p. 297: „vei agă, vei armaş, vei uşer, 3-lea logofăt, apoi vătavul de aprozi; înaintea acestora vătavul de păhărnicei, vătavul de stolnicei, căpitanul de dărăbani, polcovnicul, 2-lea armaş, 2-lea uşer, 3-lea armaş, 3-lea uşer, izbaş de divan; înaintea izbaşii ceauşii cu ciocănile lor amănă, după rânduieală; iar ar în a şi a i i, aprozii, copiii din casă cei mari şi călăraşii de Ţarigrad stau la rânduieala lor”.

Urechie, Letop. I, p. 105: „Armaş mare, ispravnic şi purtător de grijă pentru toţi cei ce fac reuşi cad la închisoarea ţării, pen temniţă, şi pedepsitor tuturor acelora; şi cei giudecaţi de moarte daţi în mâna lui să-i omoare”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 5: „La beţiia lui (Dabija-vodă) pre mulţi îi da la armaşi să-i spânzure; iară deaca să treziia, nimică nu ştia, nice mai întreba; ce-i lua să sama şi rândul toţi, şi deşi orânduia ori pre cine la armaşi ori la închisoare, îi sloboziia, că ştia că a doua zi nimică nu era”.

Mai jos, p. 25: „te-ai mâniat măria-ta pre mine, ai

trimis un armaş să mă înece în Bahluiu".

Mai jos, p. 87: „ (Nicolai Mavrocordat) cărţi de plinit cu armaşi, cu copiidin-casă sau aprozi nu da, ce cărţi pe la scaune la părcălabi".

Miron Costin, Letop. I, p. 257: „ (Radul-vodă) au şi zis armaşului: ici gărbaciul! şi au pus de i-au dat 300 de toiege".

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 216: „atuncea domnul au strigat pe armaş să-l iee să-l spânzure".

Balada Oprişanul:

„Armaşul, se bucura, la o fiară s-arunca.

391

ARMÂTĂ

Pe-Oprişanu-l apuca, şi pe scări îl îmbrâncea Şi la moarte mi-l ducea".

Balada Calapod Păharnicul:

„Atunci Rezul, armaş mare, A sărit drept în picioare, şi-n picioare cum stătea Astfel i din gură grăia".

(Marian, Bucov. I, 61)

În Glosarul slavo-românesc, circa 1600 (Cuv. d. bătr. I, 268), armaş e pus ca sinonim cu gâde şi măciuca ş.

Cu acest sens în Omilarul de la Govora, 1642, p. 143: „acei împăraţ a Rimului, Neron, Domentian, Diocletian, Maxentie şi alţi armaşi, muncitori iuţi a toată lumea".

Document muntenesc din 1627 (A.I.R. I, 1, p. 14): „adică eu Pană armaşul de in Trăgovişte şi cu toată fămeia mea scriu şi mărturisescu".

Ca şi franţuzeşte „gendarme", armaş însemna dentâi în genere pe „om cu ar – în a", întocmai ca „puşcaş = om cu puşcă", „suliţaş = om cu suliţă", „arcaş = om cu arc" etc. Cuvântul n-are a face cu vreun, prototip latin armaceus (Cihac), ci derivă d-a dreptul din armă prin sufixirl – a ş. Sensul primitiv se conservă bine până astăzi într-o colindă din Dobrogea:

„Şi să împărţească Lefi la lefegii, Cai pe la spahii, Arme la armaşi, Cai la călăraşi".

(Burada, Călăt., p. 84)

Nevasta unui armaş se zicea armăşoaie.

Ca şi alţi termeni vechi administrativi, armaş nu se mai aude în grai, păstrându-se numai – afară de numiri topice – în numele unui joc copilăresc foarte caracteristic şi-n epitetul unui fel de vin din Moldova.

V. Armă. – 2, 3Armaş.

— Armăşel. –!, 2Armăşie...

2ARMAŞ's. D-A ARMAŞUL, s.; sorte de jeu enfantin. Despre armaş „prevot” demult nu se mai aude în România; copiii însă îl păstrează şi-l vor mai păstra ani îndelungaţi, întocmai cu caracterul său din vechea administraţiune a ţării.

„Între jocuri copilăreşti este şi armaşul” (I. Major, Tutova, c. Plopana).

„De-a armaşul se joacă astfel: Se pun copiii rând. Cel din capăt ia un arşic în mână, adică un ciolan dintre încheieturile de la picioarele dinapoi ale mielului, şi-l aruncă în sus. De cade arşicul cu partea cea netedă de la partea cea îngustă, atunci 392 cel ce l-a aruncat e domn; de cade cu cealaltă parte îngustă, care are o săpătură

ARMÂTĂ

firească în forma de S, e armaş; de cade cu partea cea lată, atunci pe cel ce a aruncat îl numesc t! l h ar şi el merge denaintea domnului şi a armaşului şi-şi ia pedeapsa de la armaş după placul domnului, adică: lovituri la palmă, dulci, acre, chipărate, fierbinţi, sărate, linse, sau din fundul iadului. Jocul urmează tot aşa, schimbându-se rolurile după cum cade arşicul”. (Gr. Perianu, Tutova, c. Bogeştii).

G.D. Teodorescu, Poez. pop., 196: „Jocul d-a armaşul. Copiii, surchidind un arşic după învoielile ce au, unul dintr-înşii este proclamat ca armaş, iar altul ca împărat. Armaşul, cu o basma răsucită, cu o curea sau cu o nuia, trage pe rând celorlalţi la palmă câte i se ordonă. Dialogul lor e scurt, constând din aceste întrebări: Armaşul: Câte să-i dau, împărate? Împăratul: Dă-i (atâtea) sărate!”

O descriere pe larg a acestui joc se află la Ispirescu, Jucării, p. 84 – 87. v. lărmaş.

— Joc.

3ARMĂŞ, adj; t. de viticulture: sorte de vin, vin capiteux. O varietate de vin din podgoria Cotnarului poartă epitetul de armaş, cu sensul de bătăios sau h a r – ţ a g a ş, fiindcă lesne îmbată.

„Vin armaş de la Cotnar” (Sachelarie I. Thoma, Galaţi, Mavromolu). „Din poamă-grasă iese vinul cel mai bun şi tare numit armaş” (Preut G. Vrânceanu, Iaşi, c. Bivolar).

„În privinţa tăriei, cel mai bun este vinul armaş de Cotnar, făcut din p o a – mă-grasă, de culoare galbenă şi gros la mursă”. (V. Tanasachi, Iaşi, c. Bivolar). v. lărmaş. – 2Armăşie.

— Vin.

ARMAT. – v. Înarmat.

ARMATĂ. – v. Oaste.

2ARMĂTĂ’s. HARMĂTĂ (plur. armaţi, hărmăţi sau harmate), s.f; t. milit.: canon, bouche a feu. Sinonim cu tun. Cuvânt întrebuinţat altă dată în Moldova, ca împrumut din polonul h ar în a t a „canon”.

Dosofteiu, Paremiar, 1683, Vecernia sâmbătă sara, f. 54 a (Exod. XIV, 6):

„Şi înhămă Faraonu harmatele sale şi tot oamenii săi luă cu sine”.

şi mai jos:

„... toată călărimia şi harmatele lui Faraonu”.

„... junxit igitur Pharao e urru’s suos, et omnem populum suum eduxit secum”.

„Omnis equitatus et cu r nu’s Pharaonis”.

ceea ce la f. 76 b se comentează: „teliagele ciale de heru cu harmată, cum era preatunce de ieşiia la război cotigă pre 2 roate, coşulu de oţălu cu 2 cai, şi din coş zvârliia cu fuşturi ascuţâte vitiajii de trecia prin platoşe”.
393

ARMÂTĂ

În contextul grecesc este: „xa apmaxa”.

Nic. Mustea, Letop. III, p. 53: „ (Moscalii) au luat toată armata, adică pustele turcilor”.

Acelaşi, p. 12: „Purces-au Împărăţia şi au venit în sus

pe lângă Prut cu oşti şi cu armată...”

În Bucovina cuvântul se mai aude până astăzi:

„— Sângele din ce-i făcut?

— Din pistol bine umplut, Din pistol, din buzdugan învârtit de moldovan, Izbit în pept de duşman, Din pistol şi din hărmăţi Cum mi-i omoară pe toţi”.

(Marian, II, 115)

V. Puşcă.

— Tun.

ARMĂ (plur. arme), s.f; arme. Este pluralul neutru latin arma, devenit singular feminin la români, ca şi-n celelalte dialecte neolatine (Cihac). Armă e orice unealtă făcută într-adins pentru a putea lovi pe un protivnic, fie atacându-l, fie apărându-se: aşa, puşcă, sabie, măciucă, lance, cuţit etc. sunt deopotrivă armă, dar scutul nu, căci nu loveşte.

Silvestru, 1651, ps. XXXIV:

„Apucă armă şi pavăţă şi te scoală întru agiutoriulu mieu”.

„Apprehende arma et scutum, et exsurge în adjutorium mihi”.

unde şi la Coresi, 1577: „ia armă şi scut”; la Dosofteiu, 1680: „apucă armă şi scut”.

Ghicitoare poporană despre armă: „Suflet n-are şi suflet fură” (Baronzi, Limba, p. 214).

Urechea, Letop. I, p. 120: „nemică de arme nu s-au apucat, ce de fugă.”; iar mai jos, p. 131: „să nu nădăjduiească de fugă, ci numai la arme...”

Într-un mod general, se poate cuprinde între arme nu numai uneltele de lovire, dar şi orice ne ajută a ne apăra, în sens literal şi chiar în cel figurat.

Moxa, 1620, p. 395: „paveţele, coifurele, segiatele, suliţele, platoşele şi toate armele”, unde scutul, cuirasa, chivera sunt şi ele privite ca arme.

De asemenea la Varlam, 1642, I, f. 56 a: „aceasta iaste şi are u, aceasta iaste şi-s u l i ţ a, aceasta iaste şi coiufu şi platoşe şi fiece armă”.

Oricine avea de acestea era: om cu arme; iar cine ştia

să le întrebuinţeze bine era: destoinic de arme.

Pravila Moldov., 1646, f. 30: „cela ce se va teme că-l voru scoate dentr-o casă sau dentr-o vie sau şi altă asemenia acestora, de-l voru scoate fără voia lui, acesta poate să cară voie la giudeţu să-i dia oameni cu arme să-l socotească să nu-l 394 scoaţă”.

ARMÂTĂ

Zilot, Cron., p. 30: „Nu zic că rumânii nu sunt destoinici de arme, fiindcă, de voi zice aşa, mă vădesc de mincinos istoriile cele vechi”.

Noţiunea de arme se însoţea foarte adesea cu acea de cai, puterea unei oştiri stând alătădată mai ales în călărime.

Cantemir, Chron. II, 298: „Tătarâi, sprinteni la arme şi iuţi la e a i...” Balada Holera:

„Na-ţi calul şi armele De-mi lungeşte zilele”.

Mai totdauna armele, chiar cele de lemn, aveau şi ceva fier. Balada Balaurul:

„Cel balaur din păcate înghiţise giumătate Trup cu arme ferecate, Trupuşor de voinicel Ce striga mereu din el”.

Balada Toma Alimos:

„Închinare-aş armelor, Armelor surorilor; Dar şi ele-s lemne seci, Lemne seci, oţele reci!”

Într-un sens figurat, armă este tot ce ne apără nu numai trupul, dar şi sufletul: credinţa este o armă, faptele bune – arme etc.

Varlam, 1642, I, f. 32 b: „ruga şi postul tare armă îaste spre vrăjmaşul”. Ibid., f. 55 a: „crucia îaste armă voniciloru, că într-ânsă nedejduindu intră în războiu’ şi cu puteria ei bătu şi izbândescu”.

Omiliarul de la Govora, 1642, p. 140: „luară toate armele lui Dumnezeu: credinţa ca un scut, răbdarea ca un coif, graâul lui Dumnezeu şi libovul ca’s p a t a”. În sens literal strict, românul înţelegea prin arme pe acele purtate la brâu. Balada Blăstemul:

„Trupul cu păcatele, Mijlocul cu armele”.

Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ms. În Acad. Rom.),

VII:

„Să nu vă întoarsetu, arma sa ascuţi”.

„Nisi converşi fueritis, g la d i u în suum vibrabit”.

Varlam, 1642, I, f. 1 b: „să-şi gâtâască armele şi să le ascuţă”. Noul Testament, 1648, Matth. XXVI, 47:

„Şi cu el mulţime multă, cu arme şi cu „et cum e o turba multă cum g la – fuşti...” diis et fustibus”. 395

ARMÂTĂ

Pravila Moldov., 1646, f. 60: „va fi mărsu asupră-i cu armele goale şi cu soţii multe”.

Act muntenesc din 1635 (Col. l. Tr., 1874, p. 216): „pre porunca nimuluilea nici pre îndemnarea cuiva vrăjmaşi nu-i vom fi, armă împotriva feţei cinstei coconilor să credincoşălor mării-sale nu vom scoate, în ţară-i cu arme vrăjmăşaşte nici noi, nici cei ce se vor ţinea de noi nu vom merge”.

Balada Voina:

„Toată fata cunoştea Pe drăguţul ce iubea Pe sclipetul armelor, Pe bumbii doloamelor, Pe schinteaua cailor”.

(Pompiliu, Sibii, 79)

Mitropolitul Dosofteiu din Ardeal, 1627 (A.I.R. I, 101): „Popa de va îmbla cu arme şi cu puşcă, gloabă 12 florinţi”.

Nic. Mustea, Letop. III, p. 70: „Domnul nu în deşert poartă armă”.

Nic. Costin, Letop. I, p. 89, explică duelul prin: „să se lovească numai amândoi den arme”.

Moxa, 1620, p. 383: „fură biruiţi atunce grecii şi Nikyforu, şi fură mă în care sabiei şi hrănă armeloru...” unde „sabie” şi armă sunt sinonimi.

Rareori puşca, pe care un adevărat voinic o dispreţuia, era privită ca armă.

Cantemir, Chron. I, 208: „Împreună cu făcătorii şi faptele tot într-un mormânt s-ar fi îngropat, de n-ar fi fost urmat îndată scrâşnetul condeelor după tunetul şi trăsnetul armelor”.

Balada Codreanul:

„Arnăuţii se izbea, Armele de foc scotea şi-n Codrean le slobozea”.

Un renume poporan deosebit aveau la noi „armele persieneşti”.

Balada Vâlcan:

„Cazacliii îngrăşaţi, Negustorii încărcaţi De postavuri ungureşti, De arme persieneşti Şi de blăni lipoveneşti”.

(G.D.T., Poez. pop., 552)

Cu un sens general de oaste sau de putere armată:

Moxa, 1620, p. 365: „se lepi (Iulianu) de dracul şi rădică arme şi războaie spre Hristos”.

Neculce, Letop. II, p. 362: „ (Vezirul) l-au trimis la împăratul Moscului cu cuvânt 396 de pace. Atunce au stătut de îmbe părţile armele de a se mai batere”.

ARMĂSÂR

Nic. Mustea, Letop. III, p. 53: „au dat năvală turcii şi tătarii în arma o st ei moschiceşti”.

Zilot, Cron., p. 113: „şi aceasta se urmează de când ţara au pierdut puterea armelor, rămâind ca o grădină fără gard”.

Ibid., p. 118: „Ce mai rău la un pământ sau la o stăpânire decât să fie fără putere de arme ale ei şi fără bogăţie a caselor boiereşti?”

Cu acest înţeles, orice ostaş era armaş, cuvânt trecut apoi la o accepţiune mai restrânsă.

V. Armaş.

ARMĂSAR (plur. armăsari), s.m.; etalon. Cal nejugănit, ţinut nu numai pentru prăsilă, dar şi pentru frumseţe şi îndrăzneală, fiind mai arătos la călărie şi mai cu foc în luptă. Poporul rosteşte foarte des aspirat: harmăsar; uneori mijlociul a se urcă la a prin asimilare cu ceilalţi doi a: armăsar, harmasar.

În Glosarul slavo-românesc, circa 1600 (Cuv. d. bătr. I, 303): „armăsar sau’s t a v-ar”; un alt sinonim (ibid., 278): d u v al mă; ambii aceşti termeni însemnând totodată pe „păzitor al hergheliei”.

Doină haiducească:

„Să deie ploaie cu soare Ce îndeamnă la culcare, Să

adoarmă stăvarii să le fur armăsarii...”

(Alex., Poez. pop.2, 314)

Sinonimul cel mai interesant este ar în i g, despre care vezi la locul său.

Mai totdauna armăsar e însoţit de vreun epitet admirativ: frumos, falnic, ager etc.

Balada Dobrisan:

„Cu opt telegari, Frumoşi armăsari, Negri ca corbu Şi iuţi ca focu”.

(Vulpian, Texturi, p. 44)

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 61): „În iape era şi un armăsariu prea frumos, carele, cu cât era la chip iscusit, încă mai mult era cu vitejeşti duhuri împodobit”.

C. Negruzzi, Aprodul Purice:

„D-o parte boiernaşii d-a lor slugi încungiuraţi, Călări pe armăsari ageri şi felurit îmbrăcaţi”.

Balada Movila lui Burcel:

„Armăsarii spumega, Frâiele şi le muşca”.

şi tot acolo:

„Pân-a n-agiunge plugar, Aveam falnic harmăsar...”

Cântec din Măhaci, în Ardeal (Cuv. d. bătr. II, 4):

„De-ar da bunul Dumnezeu să mai văz la Mirăslău, Hei! pe Mihai suvulcat Pe harmăsariu-i turbat”.

ceea ce ni se pare însă a fi de o croială cam cărturărească.

Armăsarii cei mai căutaţi se aduceau la noi prin Turcia din Egipt sau Misir. Dionisie Eclesiarhul (Papiu, Monum. II, p. 191): „Pasvandoglu au gătit un armăsar foarte bun de Misir”. Balada Oprişanul:

„Dăruind chiar pe vizir Cu-armăsari de la Misir”.

V. Misir.

Prin creşterea de armăsari pământeni erau cunoscuţi mai ales mocanii. Balada Jianul:

„El ia miei de la ciobani, Armăsari de la mocani, Fără plată, fără bani”.

În proverbi şi idiotismi, armăsar ne întâmpină foarte des, mai cu seamă însă în antiteză cu măgar:

„Tată avea armăsar, Dar el a ieşit măgar”.

(Pann, I, 5)

„Ajunge din cal măgar Şi catâr din armăsar”.

(Ibid., III, 70)

„Nu ţi-e necaz când te izbeşte un armăsar, ci când te trânteşte un măgar” (Ib., III, 51).

„Din pricinele mici, mari gâlceve să scornesc, şiţinţarulsă face armăsariu” (Cantemir, Ist. ieroglif., p. 39).

„Armăsarul când îmbătrâneşte, ajunge la râşniţă” (Pann, II, 64). „Zece mârţogi pot duce pe un armăsar” (Ibid., III, 21). „Măgarul se vinde tot în oborul armăsarilor” (Ib., II, 117). 398 „Armăsariul bun se vinde din grajdiu” (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

ARMĂSÂR

„La rău aleargă cu armăsarul Şi la bine merge cu carul”.

(Pann, II, 21)

„La anul Or armăsarul, Or samarul”.

(Ibid., III, 117)

„Cuvântul E ca vântul:

Nu se ajunge nici cu armăsarul, Nici cu ogarul”.

(Ibid., I, 21)

„Fierbe oala cu harmasar înseamnă: fierbe în clocot” (V. Gâţulescu, Tecuci, c. Umbrăreşti), negreşit prin aluziunea la neastâmpărul armăsarului.

Tot de aci, figurat, armăsar se zice la „om desfrânat” (L.M.).

În basmuri:

Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. II, sc. 9: „Inima, fătul meu, îi ca un armăsar din poveste, cu coama de aur, cu ochii de foc, cu nările deschise, şi care, când nechează răsună lumea”.

Între credinţe poporane:

„Se zice că peste mormântul unui strigoi e cu neputinţă a face să treacă un armăsar negru ori un gânsac...” (C. Corbeanu, Olt, c. Alimăneşti).

V. Gânsac.

— Strigoi.

Prin felurite asociaţiuni de idei, unele părţi de la car, de la moară şi de la războiu' de ţesut poartă numele de armăsar, zicându-se uneori la deminutiv: armăsărel sau armăsăraş.

„La o căruţă ţărănească, armăsar se cheamă cuiul care se bagă prin capătul proţapului de prinde jugul”. (G. Voicu, Tecuci, c. Stănişeşti).

„La car, cătuşa e cusută de proţap prin câteva cuie mai mici şi unul mai gros, aproape de jug, numit hărmăsărel” (G. Grigorescu, Suceava, c. Bogdăneşti; G. Şireteanu, Botoşani, c. Rănghileşti; Gr. Nicolau, Neamţ, c. Crăcăoani).

„Harmasar la moară este acela care sloboade sau îngreuează peatra morei, după cum cere trebuinţa: dasupra dulachilor se pune patru tălpoaie, din tălpoaie în sus se pune opt ursoaice, şi prin ursoaice patru harmasari...” (D. Arghirescu, Covurlui, c. Moscu).

„La război, armăsariu e sinonim cu sl o b o zi t o r „(G. Bechescu, Tecuci, c. Onceştii-Vechi).

Cuvântul armăsar este învederat latinul (equus) admissarius, literalmente „de prăsilă”, rostit deja în latinitatea medievală armessarius (Cihac). Substantivul „equus” s-a pierdut, ca şi-n „fântână = (aqua) fontana”, „iarnă = (tempora) hiberna”, „albină = (musca) alvina” etc., substantivându-se adjectivul. Să se observe 399

ARMĂSÂR

Însă că-n popor în unele localităţi armăsar rămâne până astăzi adjectiv, zicându-se: cal armăsar.

„Ca să se ştie dacă un om s-a făcut strigoi, se duce un cal armăsar şi se trece peste mormânt; când calul nu vrea să treacă, dovadă că omul din acea groapă s-a făcut strigoi”. (Preut I. Stănescu, Vâlcea, c. Recea).

V. Armig.

— Cal. – Duvalmă.

— Pelivan.

— Stevar.

— Telegar.

ARMĂSĂRAS 1 *”.

V. Armăsar.

ARMĂSĂREL A

ARMĂŞEL (plur. armăsei), s.m.; t. d’admin.; agent de la prevote, de la gendarmerie. Deminutiv din armaş. Subaltern al unui armaş, după cum „comişel”, „vătăşel”, „vornicel” etc. erau subalterni ai unui „comis”, „vătav”, „vornic”. În vechea administraţiune românească armăşel se întrebuinţa într-un sens apropiat cu bănişor, aprod, copil-din-casă.

Pravila Moldov., 1646, p. 154: „oamenii cei domneşti, ce să dzice armaşii şi armăseii şi altu’ ca dănşu, cându voru munci, cându voru spăndzura sau voru tăia capul cuiva şi altă ce voru face cu învăţătura domnului ţărăi, de-are fi învăţătura domnului la arătare să valiză toţu că iaste cu asupreală şi cu mare năpaste, aceştia nice dănioară nu se vor certa”.

Tot aşa în Pravila Muntenească, 1652, p. 372: „Oamenii cei domneşti, ce să zice armaşii şi armăseii şi alţii ca dânşii, cându voru munci, cându voru spânzura sau voru tăia capulu cuiva şi altele ce voru face cu învăţătura domnului ţărăi”.

Mateiu Basarab, 1649 (A.I.R. I, 107): „şi voi potropopilor, şi voi b a n i şi o – r i l o r, şi voi armăsăilor, şi voi toate slugile dumnie-mele carii veţi fi şi vor – n i e ei, încă să aveţ a vă feri de sfânta mănăstire şi de călugări şi de satulu mănăstirii de Flămănzeşti...”

În Aşezământul lui Grigorie-vv. Ghica, 1776 (ed. Răşcanu, p. 35): „Tălharii ce se vor prinde de armăsei, să-i aducă la temniţă cu toate lucrurile ce se vor găsi asupra lor; iar lucrurile ce se vor afla la casele tălharilor, mişcătoare şi nemişcătoare, prin marafetul ispravnicului de ţinut, dându-se toate pe sama sătenilor cu izvod, unde se vor afla şezetori, să iea armăşelul izvod iscălit de ispravnicul, să aducă le vei armaş. Şi scoţându-se tălharii la divan, după hotărârea veliţilor boieri, împlinindu-se întâi paguba păgubaşilor, atât din cele ce se vor găsi faţă şi le

vor cunoaşte cu încredinţare, cât şi pentru cele prăpădite din averea lor; şi după vinovăţia tălharilor să se socotească şi gloaba lui vei armaş, după cum vor hotărî veliţii boieri ai divanului".

Ca parte din oştire, armăseii formau o ceată sub porunca marelui armaş.

Amiras, Letop. III, p. 157: „Armăseii, aprozii şi alte rufeturi, cineşi cu steagul său".

Nu ştim de unde Costachi Negruzzi îşi închipuise că armăseii erau „sălbatici" şi cu „barbe stufoase" în Aprodul Purice:

400

„Acolo spre răsuflarea oştilor a tăbărât şi-n trei trupuri osebite oastea sa a împărţit:

ARMĂŞIE

Dărăbanii cel cu plete, toţi săneţe lungi purtând, Armăseii cei sălbatici, barbe stufoase având, Simenii cei iuţi cu arce şi cu măciuci în fălii, Toţi aceştia pedestri, număr ca la şepte mii".

V. Armaş.

— Armăşie. – el.

ARMĂSESC, – EASCĂ, adj; appartenant au prevot, relatif à la prevote. v. Armaş.

2ARMĂSESC (armăsit, armăsire), vb; vexer. Verb corespunzător substantivului armăşie „vexation", ambii derivaţi din armaş „prevot", ca o trăsură caracteristică, rămasă numai în vechile texturi, despre asuprelele administrative de altă dată.

Varlam, 1642, I, f. 274 b: „multe rătăţi i-au iertatu Dumnedzău, iară elu pentru puţinu au dosăditu ş-au armâsitu".

Ibid., I, f. 264 b: „decât trupurile mai rău armâşeşte sufletele". v. Armăşie.

— Asupresc.

— Dosădesc.

— Năcăjesc.

3ARMĂSESC (armăsit, armăsire), vb; elever au rang de prevot. A face pe cineva armaş.

Balada Dobrişean:

„Savai, Ghineo, armaş mare, De când eu te-am armăsit, Nicio slujbă n-ai plinit”.

(G.D.T., Poez. pop., 474)

V. Armaş. – 3Boieresc.

ARMĂŞIE, s.f; t. d’admin.: prevote, ressort du prevot. Serviciul public în fruntea căruia se afla marele-ar în a ş. Beldiman, Tragod., v. 375:

„Ia poruncă armăşia herarii a aduna, şi isprăvnicia curţii lemnele a le lucra”.

În Aşezământul lui Grigorie Ghica, 1776 (ed. Răşcanu, p. 19), se specifică în următorul mod veniturile armăşiei din Moldova:

„Venitul armăşiei cei mari. Pocloanele pe fieştecare an; înse pe giumătate ia Să Gheorghie, şi pe giumătate ia Să Dimitrie.

Lei B.

20 – De la ispravnicul de armăşei. 20 – De la condicariul temniţei. 5 – De la vătaful temniţei. 250 – De la 50 armăşei câte 5 lei unul. 401

ARMĂŞIE

25, 60 De la 17 dărăbani a temniţei câte 1 pol leu unul.

27 – De la 18 mehteri creştini câte 1 pol leu unul.

10, 60 De la 4 trămbaci, 1 surmaciu, un doboşer şi un topciu, câte 1 pol leu unul.

12 – De la 12 masalagii câte 1 leu.

370, 20

30 banii grosului de la cei ce se vor închide, când se vor slobozi.

Să mai iea vei armaş împlineala pe banii ce va împlini, după rânduiala ce se arată cu deosebit rost.

Să mai iea vei armaş întriiala din suma banilor ce vor lua armăseii, triapăd, după rânduieala ce se arată cu deosebit rost.

Să mai iea vei armaş gloabele de la tălhari, după rânduiala ce se arată cu deosebit rost.

Bez rânduita liafă”.

V. Armaş.

2ARMĂSIE (plur. armăşii), s.f; vexation. Mai puţin decât ucidere şi mai mult decât asupreală. Derivat din armaş „prevot”, cuvântul armăşie, dispărut din grai, dar frumos, dovedeşte cât de sâlnică şi nedreaptă trebuia să fi fost la noi administraţiunea de altă dată.

Varlam, 1642, I, f. 228 b: „spre ucidere şi spre armâşie...”

Ibid., I, f. 273 b: „mai multe svade, mai multe zavistii, mai multe armâşii şi mai multe asuprele fără de vine sămtu întru noi în creştini decât în pâgăni”.

Ibid., I, f. 265 a: „Oame creştine, căci nu te temi de acela vrăjmaş, şi de armâşia lui nu te socoteşti?”

Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 133 b: „toată lumia va potoli şi o va odihni de armăşiia lui”.

V. 2Armăşesc.

ARMĂTURĂ (pl. armături), s.f; 1. armement, equipement; 2. armoirie. Lat. ar – matura. Cu primul înţeles nu e neologism, după cum s-ar părea la prima vedere.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, nov. 30, f. 179 a: „după ce să-mbrăcară cu platoşile în toată armătura”.

I. Văcărescu, p. 85:

„Cornu-nbilşugării adu-ne îndată!
D-armături, de pavăzi, vino arzătoare;
Grasul, roditorul, albul pept ne-arată;
Suie caduceu-ţi iar negoţu-n floare”.

Cu sens de „armes nobiliaires”, cuvântul ne întâmpină la C. Negruzzi, O alergare de cai I: „Meleli primi vasul de argint, pe care era săpate armăturile Besarabiei. Armăturile aceste sunt: capul zimbrului” etc.

402 v. Armă. – tură.

ARMEAN

ARMEAN (pl. armeni), s.m.; t. d’ethnogr.: Armenien. Poporul, mai ales în Moldova, rosteşte la singular: arman, cu aceeaşi trecere a lui e în a după labială, ca în „moldovan = moldovean”, „fată = feată”, „masă = measă” etc. La feminin se zice armeancă sau armancă, plural

armence:

„Armencele mi-l privea, Moldovencele-l plângea, Copilele mi-l bocea”.

(Marian, Bucov. I, 64)

La plural masculin se zicea altă dată armeani:

Moxa, 1620, p. 381: „se loviră grecii cu armenii şi-i biruiră şi prinseră mulţi armeni...”

În sens colectiv, când e vorba despre o localitate sau regiune unde sunt mulţi armeni, se zice cu o nuanţă oarecare de dispreţ: Armenime, ca „Ţigănime”, „Jidovime”, „Secuime”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 191: „atâta ştim că s-au făcut un foc mare în Iaşi, începând din Armenime de lângă biserica cea mare a lor”.

Din patria lor, Armenia, expusă la necontenite lupte cu vecini mult mai puternici, mai ales cu persii, deja în veacul de mijloc cârduri de armeni pribegiseră în regiunile orientale şi sudice ale Europei, parte prin Rusia meridională, parte prin imperiul bizantin, îndeletnicindu-se mai pretutindeni cu negoţul. În Ţara Românească, o colonie de armeni, veniţi de peste Dunăre, au înfiinţat cam în secolul XIII oraşul Argeş. Mulţi neguţitori armeni locuiau aci mai cu deosebire în apropiarea Transilvaniei, cu care întreţineau relaţii comerciale. Mai numeroşi însă au fost totdauna armenii în Moldova, străbătuţi acolo pe la ţinea evului mediu de prin părţile Crimului. Lăsăm nedezlegată cestiunea dacă bisericele armeneşti din Iaşi şi din Botoşani s-au fundat în secolul XIV ori mai târziu (Melchisedec). Sigur este că pe la 1418, sub Alexandru cel Bun, 3.000 de familii armeneşti, alungate din patrie printr-o invaziune persiană, se aşezaseră în Moldova, distribuindu-se în oraşele: Suceava, Hotin, Botoşani, Dorohoi, Vaslui, Galaţi şi Iaşi (Pray, Dissert., 1775, p. 170; Wolf, Beschr. d. Mold. II, p. 60). Înseşi fântânele istorice ale armenilor ne arată între anii 1415 – 1445 un vlădică armenesc în Moldova, anume Avedic; iar peste un secol şi jumătate acest episcopat eterodox avea în fruntea-i pe unul numit Ioan, a căruia reşedinţă era în Suceava, adică chiar

în antica capitală a Moldovei (Baracz, Zycia Ormian w Polsce, Lwów, 1856, p. 55, 141). Tot acolo, pe la mijlocul secolului XVI, un armean edifică o mănăstire în numele sântului Axentiu, în regiunea occidentală a oraşului, unde se conserva până mai dăunăzi o peatră sepulcrală cu inscripţiunea: „aci zace Agopşa, fundatorul acestui lăcaş în anul 1551”. Pe la 1600 armeanul Bogdan Donovac zidi iarăşi în Suceava, în numele Preacuratei Fecioare Maria, o altă mănăstire, pe care o găsim în floare încă în 1707 (Baracz, op. cit., p. 5, 80). Se pare că şi vechiul sat Areni, de lângă Suceava, despre care vezi la locul său, a fost o colonie armenească. Pe la 1669, un misionar papal, Luigi Maria Pidou, a găsit în Moldova un episcopat armenesc, în capul căruia se afla un Isac şi de la care depindeau urmă403

toarele circumscripţiuni eclesiastice: în Cetatea-Albă, Tighinea, Izmail, Galaţi, Şiret, Hotin, Vaslui şi Botoşani, câte o biserică; în Suceava două biserici şi o mănăstire; în Iaşi două biserici; peste tot vreo douăzeci şi trei preuţi. (Progressi della missione apostolica a gli Armeni di Polonia e Valachia, ms. nr. 1366, italica 483, în Bibliot. Reg. din München). Să mai adăugăm biserica armenească din Roman, clădită de un Agopşa la 1609 (Melchisedec, Chron. Romanului I, p. 35).

Armenii aveau în Moldova nu numai o jurisdicţiune religioasă, dar în unele oraşe, mai cu seamă în Suceava şi-n Botoşani, ei se bucurau până şi de o administraţiune municipală proprie a lor, alăturea cu acea românească.

Deja la 1449, într-un act de la Alexandru-vodă ne întâmpină: „Serkiz, cap municipal al armenilor din Suceava” (Ulianitzki, Materialy dlia istorii, Moskva, 1887, p. 76).

Peste doi secoli, într-un act din 1669 (A.I.R. I, 139): „Adică eu Chirila şi o l – tuzul armenescu de târgu de Su e avă şi cu fecorul mieu cu Drăghic, scriem şi mânurisim cu cestu adevărat zapis al nostru, de nime nevoiţi nice asupriţi, ce de a noastră bunăvoie, am vândut a noastră

direaptă ocină şi moşie o falce de vie la târgu la Cotnariu în dealul Mândru, între viia lui Ivan potropopul armenescu din os şi între viia lui Marco Armanul din sus, care falce de vie ne-au fost noa A moşie de la moşii noştri”.

La 1610 (A.I.R. III, 209) între notabilii târgului Şiret: „Olbeiu Armani Haceris Armani Griccai Agopşă Arman”.

La 1670 (A.I.R. I, 1, p. 21): „Adică noi tărgoveţii rumăni şi armeni de trăg de Botăşeani mărturisim noi cu ciastă scrisoare a noastră cum au venit un fecior a lui Gligorie Traistă, anume Apostol, înaintea dumisale lui Ghiorghiţă, c-au fost logofăt, şi-nnaintea dumisale lui Dumitraşco c-au fostu vistiernic, vornicii de Botăşeani, şi s-au întrebat cu ficorii lui Căldăruşe, pentr-un loc de casă c-au fostu a lui Traistă, în mijlocul târgului, zicând ficorii lui Căldăruşe c-au cumpărat tată-său, Căldăruşe, acel loc de casă de la Gligorie Traistă, iar dumnealor vornicii de Botăşeani, carii mai sus sămtu scrişi, dumnealor ne-au poftit şi ne-au întrebat, şi pre bătrâni, şi pretineri, şi pre rumăni, şi pre armeni, carii dentru noi va mărturisi că-i vândut acel loc a lui Gligorie Traistă, iar noi toţi trăgoveţii şi rumăni şi armeni mărturisim”.

Despre armenii din Botoşani ne vorbeşte şi cântecul poporan:

„S-am văzut-o-n Cernăuţi cu doisprece arnăuţi, S-am văzut-o-n Botoşeni Plimblându-se cu armeni...”

Într-un timp, cuvântul armean ajunsese a fi sinonim cu

Aşa într-o doină din Ardeal:

(Marian, Bucov. II, 224) neguţitor.

404

„Bine-i stă mândrei gătată cu veşminte de la şatră.

ARMEAN

Dar mai bine i-ar şedea De-ar fi ţesute de ea. Săracele şetrele Cum mărită fetele! De n-ar fi armean cu şatră, N-ai vedea fată gătată!...”

(J.B., 424)

unde editorii observă (p. 479) că: „neguţitorii cu şetre de pe la târguri sunt mai cu seamă armeni şi evrei”.

Tot aşa în doina Voinicii Bucovei:

„Iar cum a-nverzi pe-afară.
Om ieşi la codru iară, în capătul lanului
În calea armeanului”.

(Alex., Poez. pop.2, 316)

Oricum însă, fie din pricina unor obiceiuri religioase divergenţi, fie din acea a traiului prea retras şi ascuns, fie printr-o antipatie împrumutată deja de la bizantini, românii nu iubeau pe armeni.

S.F. Marian, Ornitol, t. 2, p. 173: „Românii ţin pre armeni, nu ştiu din ce cauză, de nişte oameni spurcaţi, numindu-i, mai ales când sunt mânioşi pe dânşii: Arie spurcată. Din cauza aceasta nu prea vreau să împrumute mai nemică armenilor, nici să mănânce la o masă cu dânşii, temându-se ca să nu-i spurce. Mai cu seamă nu voiesc ei să le dea apă de băut din vreo cofă sau alt vas, crezând că tot armanul, după ce a beut, spurcă pre români”.

E foarte caracteristic că la Arsenie din Biserica ni circa 1650, (ms. În Acad. Rom.), versetul din psalmul XXXVI: „mai bine puţinel dreptului mai vrătos decât multă bunătate păcătosului” este comentat prin: „mai bine o bucâţia pâine mititia unui creştin mai vrătos decât multă avuţie armanulur, unde armean e pus ca sinonim cu, „păcătos”, în antiteză cu „drept” şi „creştin”.

Pravila de la Govora, 1640, f. 50 a: „oarecine va mânca cu armeni sau cu pavlicheni sau cu alţi eretici orcani, sau mai vărtosu cine va avea liubovu cu dânşii, acestuia-i grăiaşte legia lui Dumnezeu să se lase de aceştia”.

Tot acolo, f. 56, 57: „Armenii ceia ce-s de trei ori procleţi.”, şi mai jos: „lepădaţii handzizarii ce sunt armeni”.

V. Arţivur.

— Capiste.

Un vechi proverb moldovenesc quasi-juridic zice: „Armeanul plăteşte gloaba”, adică: în orice treabă armeanul este acela care poartă ponosul şi primeşte pedeapsa.

„Armenii sunt cei mai rău priviţi de săteni după jidani. Poporul crede că armanul este totdauna gata a te spurca, că urinează mai întâi în oală ş-apoi îţi face în ea de mâncare. Este zicătoare populară:

Să mănânci la jidan Şi să dormi la arman”.

(C. Scheletti, Fălciu, c. Crasna) 405

ARMEAN

Unele boli românul le botează armeneşti, şi la căţele îi place a da numele de Armeancă.

În descântec de potcă: „p o t că de armean” (G.D.T., Poez. pop., 388).

„Între numiri de câni este şi Armeancă” (E. Pascal, Muscel, c. Nămăeşti).

„Dintre numirile câinilor ciobăneşti: Labuş, Cioară, Floarea, Bălăceanu, Negrei, Armeanca”. (C. Negoescu, Râmnic-Sărat, c. Bogza); şi mai jos: G ar a b e t, numele cel armenesc al sântului Ion Botezătorul.

Uneori însă numele de Armeancă se dedea şi la femei.

În vechiul Pomelnic moldovenesc de la Bistriţa (ms., în Acad. Rom. p. 65, 80): „KolâdNTÂND. ApMHK a. PdNAD. H & dnk. tip MNKD. H CEdk hx\...”

Într-un act târgoviştean din 1640 (A.I.R. I, 24): „Adică eu Armenca şi cu fâiia mea Muşa scris-am acesta zapis...”

Mai adesea însă numele de Armeancă se dedea la ţigance (Cuv. d. bătr. I, 239).

Inventariul Cotrocenilor, 1681 (ms. Arh. Stat.), f. 24: „Stoaca ţiganul cu ţiganca lui Rada şi cu 2 fecori anume Mirceai Neacşul şi cu 2 fete Neagai Armeanca şi cu o soră lui anume Dragole...”

Catastihul mănăstirii Căldărăsani, 1740 (ms., în Arh. Stat., p. 144): „Numele ţiganilor. Armeanca cu doi nepoţi”.

Armeancă alăturea cu jidaucă într-un cântec poporan din Bucovina:

„Am zis, zău şi prea mea lege, Că de-acuma n-oi alege Nici jidaucă, nici armancă, Numai prisne moldovancă!...”

(Marian, II, 207)

Într-un altul din Moldova:

„Bea Costachi Roşcovan Şi cu frati-su Buzdugan, Cu trii feţi di jidan Şi cu doauă di arman”.

(Canianu, Poez. pop., 233)

Din cauza urii poporane, armenii au fost nu o dată prigoniţi în România.

Un principe moldovenesc cam smintit, Stefan Rareş, zice cronicarul Urechie, Letop. I, p. 174: „pre armeni, pre unii de bunăvoie cu juruinţe şi cu daruri împlăndu-i, pre alţii cu sila i-au botezat”.

În 1564 teribila catastrofă a faimosului uzurpator al tronului moldovenesc, Iacob Basilic Despota, a provocat lacrime de milă din partea armencelor din Suceava: plebea, iritată printr-acest sentimentalism, a revărsat atunci măcel şi insultă asupra nenorocitelor muieri (Sommer, Vita Despotaie, 1587, p. 46).

De aci încolo un secol întreg armenii s-au ţinut în linişte. Pe la 1671, domnind în Moldova crudul arnăut Duca, boierul Hâncu a rădicat steagul răscoalei contra 406 născândului element fanariotic: armenii au luat partea cea mai activă în această

ARMEAN

manifestaţiune, şi cei mai compromişi dintre dânşii, într-un număr foarte însemnat, au fost siliţi apoi a fugi din ţară (Engel, Gesch. d. Moldau, p. 276).

De câte ori cruzimea domnilor sau urgia poporului îi gonea din Moldova, armenii îşi căutau un adăpost mai cu deosebire în Ardeal şi-n Polonia.

În Transilvania familiile armeneşti cele mai importante, astăzi de tot maghiarizate, poartă neşte numi curat româneşti: Patru-bani, Cap-de-bou etc.

Pe de altă parte, profesorul I. Hanusz (Sur la Langue des Armeniens polonais, Cracovie, 1886) constată în graiul armenilor din Galiţia o mulţime de cuvinte luate de la români, precum:

arutur „champ, terre” = arătură;

ban „argent, monnaie” = ban;

berbedz „belier, mouton” = berbece;
bernăvîkh „culotte” = bernevici;
bolt „boutique” = boltă;
brad” pinastre” = brad;
butuc „billot, bloc” = butuc;
cerb „cerf = cerb;
domna „dame” = doamnă;
dzer „gelee” = ger;
dzug „joug” = jug, giug;
dzunk „taureau” = junc, giune;
dzuruit „promesse” = juruit, giuruit;
fag „hetre” = fag;
ferit ilalu „se garder” = ferit;
furkuliţă „fourchette” = furculiţă;
ghindă „gland” = ghindă;
grebit ilalu „se hâter” = grăbit;
Iepur „lievre” = iepure;
Iuţi „vite” = iute;
kokoveikă „hibou” = cucuvaie;
komă „criniere” = coamă;
krangă „branche d’arbre” = creangă;
kumnât „beau-frere” = cumnat;
kurtân „palais” = curte, curtean;
kărâr „sentier” = cărare;
malâi „millet” = mălai;
mundzul „poulain, bidet” = mânzul;
măţă „chat” = mâţă;
negustor „commerşant” = negustor;
nămă „seulement” = numai;
oprit anelu „retenir” = oprit;
pintin „eperon” = pinten;
pocum „tronc” = pociumb; 407
ARMEAN
portă „porte” = poartă;
prund „caillou” = prund;
părăv „torrent” = părâu;
păzit anelu „avoir soin” = păzit;
samakis „fromage” = sămăchisă;

scăpărat anelu „battre du feu” = scăpărat;
suferit anelu „tolerer” = suferit;
sulă „alene” = sulă;
urit „laid” = urât;
vestit „illustre” = vestit;
zgrăcit „avare” = zgârcit; etc.

Vom termina prin indicarea unei coincidinţe nominale, care n-ar avea nicio însemnătate dacă n-ar putea să arunce lumină asupra unei cestiuni istorice foarte importante. Se ştie că macedo-românii îşi dau numele de ar în a n i, prin metateză din „români”. Asemănarea acestei forme cu numele armenilor pare a fi dat naştere unei ciudate confuziuni. Cronicele armeneşti pretind că împăratul româno-bulgar Samuil ar fi fost de origine armean (Mateiu de Edessa, ap. Hilferding, Gesch. d. Serben u. Bulgaren, Bautzen, 1864, p. 61). Lucru cu neputinţă nu este, dar, până la o probă serioasă, e mai de crezut că n-a fost armean, ci ar în a n. v. Argeş.

— Arieni.

— Armenesc.

2ARMEAN’s. ARMAN. – v. Harman.

ARMEANCĂ. – v. Armean.

ARMEANCIU, n. pr. pers. m. În vechiul Pomelnic al mănăstirii Bistriţa din Moldova (ms., în Acad. Rom., p. 72) ne întâmpină acest nume: tip MNMk?

— ARMELIN, s.m.; t. de comm.: hermine. Sinonim cu e ac o m. Cuvântul ne întâmpină numai la Budai-Deleanu (Dict., ms. În Muz. istoric din Bucur.): „Armelin, Hermelin, cine Art Wiesel”. Vine d-a dreptul din italianul armellino. v. lacom.

ARMENDIN. – v. Arminden.

ARMENEASCA, s.f. sing. artic.; t. de choreogr.: sorte de danse populaire. „Blănăreasca şi armeneasca – zice d. T. Burada (Almanah muzical, 1877, p. 63) – am luat-o de la ar în e n i”. Domnia sa publică şi muzica acestui danţ, care totuşi se pare a fi devenit poporan numai în Moldova.

V. Armean.

— Arnăuţeasca.

— Blănăreasca.

— Căzăceasca etc.

ARMENESC, – EASCĂ, adj; armenien, appartenant à l'Armenien ou à l'Armenie.

408 Ţara armenească. Obicei armenesc. În Moldova se rosteşte mai adesea arminesc.

ARMENESC

Alexandri, Iaşii în 1844: „Iată acum o spiţerie nemţască lipită de o tiutiungerie arminească”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 27: „fiind cetatea Sucevei stricată, pus-au de au făcut şanţ la biserica arminească, puind într-ănsul o seamă de oaste să-i fie de pază”.

Sunt puţine oraşe, mai ales în Moldova, unde să nu fie sau să nu fi fost vreo stradă numită „uliţa armenească”, locuită oarecând de armeni. De aceea în poezia poporană ne întâmpină adesea:

„Pe uliţă mi-l ducea, Pe uliţă pardosită Tot de Calapod făcută, Pe uliţa armenească Armencele să-l privească”.

(Marian, Bucov. I, 64)

„Pe uliţa armenească Este-o crâşmă-mpărătească”.

(Ibid., I, 172)

„Pe uliţa armenească Este-o şatră ţigănească; Da la şatră cine este? Badea calu-şi potcoveşte”.

(Ib., II, 190)

„Pe uliţa armenească, La o casă ţigănească, Voina calu-şi potcoveşte”.

(Pompiliu, Sibii, 75)

La popor, când e vorba de ceva rău, nu e rar epitetul de armenesc. Între bube din descântece:

„Bubă armenească, Bubă jidovească, Bubă ţigănească, Bubă românească”.

(G.D.T., Poez. pop., 359)

Balada Stanislav:

„Îi spală zăbunele
Şi-i curăţă armele
Tot de soare armenească.
De untură tătărească.

De stropuri ieniCereşti
Şi de sângiuri păgâneşti”.
(Ibid., 574) 409
ARMENESC
În sfârşit, pupăza, o pasere puturoasă, poartă în popor porecla ironică de: cuc armenesc.
S.F. Marian, Ornitol, t. 2, p. 173: „ (Pupăza) în râs şi batjocură se numeşte şi cucul armenilor sau cuc armenesc, deoarăce – după spusa celor mai mulţi români – armenii zic că pupăza îndeamnă la deşteptare, la lucru şi la joc strigând: hophophop! hophophop! pe când cucul îndeamnă pre români la culcare strigând ne-ncetat: „culcă-te! culcă-te!”
V. Cuc.
— Pupăză.
I. Creangă, Amintiri din copilărie (Conv. lit., 1881, p. 8): „Mă trezeşte mama într-o dimineaţă din somn cu vai nevoie, zicându-mi: scoală, duglişule, înainte de răsăritul soarelui; iar vrei să te pupe cucul arminesc şi să te spurce, ca să nu-ţi meargă bine toată ziua?...” Şi mai jos, p. 9: „Nu cumva ai pofti să-mi iei viţica pentr-un cuc arminesc?”. v. lărmean.
ARMENEŞTE, adv; en armenien, à l’armenienne. A face ceva ca armenii sau în chipul armenesc. v. Armenesc.
ARMENIME. – v. lărmean.
ARMENOPUL, n. pr. pers. m.; t. de legist.: Harmenopoulos, manuel de droit byzantin.
Andronachi Donici, Pravile, 1814, predost.: „Iaste şi cartea de adunarea pravililor a judecătoriului Thessaliei Constantin Armenopul, pre care o au alcătuit la anii de la Hs. 1145 în zilele împăratului Emmanuil Comnino din cele de mai înainte alese aşezemânturi din pravile de către împăraţii Leon şi Constantin”.
Pravila Mateiu Basarab, 1652, p. 4: „Grăâaşte şi Armenopul, că obicaâulu vechi în locu de lege se socoteşte şi să ţine”.
Profesorul Linowski, într-o dizertaţiune despre legile locale din Basarabia (O MblTHbixx Beccapase KHXB 3

aKOH – axx, Odessa, 1842, p. 10), bănuieşte că extractul din legile imperiale bizantine, pe care Alexandru-vodă cel Bun, după părerea lui Cantemir, îl va fi introdus drept pozitiv în Moldova, nu era altceva decât Armenopul.

În Basarabia mai cu seamă, după alipirea ei către Rusia, numele lui Armenopul devenise şi a fost până mai în anii trecuţi aproape sinonim cu pravilă, căci înşişi boierii moldoveni de acolo, fiind întrebaţi la 1818 de stăpânirea rusească, au răspuns că Armenopul pe prima linie este legea ţării, apoi „hrisovul sobornicesc” al lui Mavrocordat, şi-n fine cartea lui Donici. De aceea la 1831 manualul lui Armenopul s-a şi publicat ruseşte pentru întrebuinţarea tribunalelor din Basarabia. v. Grec.

ARMEZ (armat, armare), vb; armer. Formă simplă, în locul căriia se întrebuinţează 410 obicinuit compusul înarmez.

ARMINDEN

I. Văcărescu, p. 40:

„Creştinii şi românii cu el s-armează...”

V. Înarmez. ARMIC. – v. Armig.

ARMIE (plur. armii), s.f; armee. Sinonim cu oaste şi cu neologismul ar – mată. Formă împrumutată de la ruşi sau de la poloni.

Zilot, Cron., p. 85: „şi totodată veni şi gheneral-an-şef Mihelson, ce era comandir peste toată armia rusească”.

V. Armadie.

— Oaste.

ARMIG’s. ARMIC (plur. armigi, armici), s.m.; etalon. Sinonim cu armăsar, cu care se întâlneşte şi prin iniţialul ar în –, fără ca totuşi, după cum vom vedea mai la vale, să fie cu putinţă a reduce ambele cuvinte la aceeaşi origine. Se întrebuinţează foarte mult în părţile Banatului, mai rar în regiunea apuseană a Ardealului.

„Armig sau harmig se zice la armăsariu” (S. Liuba, Banat, c. Maidan).

Balada Călin, din Banat:

„Cu soru-sa ce-mi lucra? De doi armigi o lega, în oraş o slobozea Pân’ armigii o-npărţea”.

(Vulpian, Texturi, p. 34)

Frâncu-Candrea, Munţii Apuseni, p. 97: „Armic, armăsar. Cuvântul armic se aude în valea Crişului-Alb”.

Vorba armig e foarte interesantă. Prin sens şi prin cele trei elemente constitutive r-m-k (g) ea nu se poate despărţi de polonul nu în a k „coursier, cheval de bataille”, a cărui origine a rămas până acum o enigmă pentru slavişti, căci nu se regăseşte nici într-unul din celelalte dialecte slavice. Se bănuieşte numai că cuvântul e de origine orientală (Matzenauer, Cizi slova, p. 298.) Litvanul rumokas şi lenticul nu în – în a k's sunt forme împrumutate de la poloni. În limba turcă orientală ar g am a k înseamnă „cheval de race” (Vambery, Sprachstud., 206), de unde şi la ruşi apraMaKX. Polonul nu în a k şi românul armig cată să derive din alte două dialecte turanice; termenul însă, sub diferitele sale varianturi, este unul şi acelaşi; şi-n orice caz e foarte vechi atât la români precum şi la poloni. Bănăţenii vor fi moştenit pe al lor armig de la cumani, de la pecenegi sau chiar de la avari, căci cu tătarii propriu-zişi ei mai că n-au avut a face niciodată, iar de la turcii osmanlâi nu puteau să-l capete.

V. Cal. – At.

— Behmet...

ARMINDEN, s.m.; t. du calendrier popul.: 1. premier jour de Mai; 2. branche verte ou arbre entier que l'on place, le premier Mai, devant les maisons. În popor se mai

aud formele: armendin şi arminder. Cuvântul e răspândit mai cu seamă în Moldova, în Ardeal şi-n Banat. Macedo-românii nu-l cunosc. Armindenul joacă un rol însemnat în credinţele şi datinile poporului.

„La 1 Mai se zice armendin” (I. Major, Tutova, c. Plopana).

„Florile de salcâm înfloresc pe la arminden” (E. Mironescu, Covurlui, c. Oancea).

„La arminden se aduce din pădure o prăjină cât se poate de mare, cu puţine clence în vârf, şi se împlântă

dinaintea casei. Zicătoare plugărească: Dacă nu se samănă cucuruzul până la arminden, poţi să bagi mestecăul mămăligei în foc". (R. Simu, Transiv., c. Orlat).

„La arminder, oamenii frig un miel, se duc în pădure, la vie, sau şi în grădină unde este iarba verde, se pun la umbra unui copaci şi, mâncând friptură de miel, beau vin-pelin, sau dacă nu este, atunci vin de celălalt puind în el pelin verde. Unii aduc cu ei şi lăutari de le cântă, petrec astfel până către sară, când se întorc în sat cântând şi bând, împodobindu-se pe la pălării cu flori de liliac, dacă a înflorit, şi cu pelin verde. Din popor începe a dispărea şi acest obicei. Când 1 mai cade într-o miercuri sau vineri, zi de sec, nimine din popor nu-l petrec, fiindcă nu mănâncă carne. Ciocoieşii însă de la ţară îl petrec întotdauna". (D. Alboteanu, Covurlui, c. Mastacani).

„La arminden pun la poartă un arbore nalt, cu frunze numai în vârf, şi-l lasă acolo până se face mai întâi pâne nouă; atunci face din el jiruitoriu de cuptoriu, cu restul arde cuptoriul. Acel arbore se zice arminden. Poporul povesteşte că, atunci când tăia Irod pruncii, a tăiat toată ziua până seara; unde a ajuns seara, a pus un arbore ca armindenul, semn ca să se ştie până la ce casă a ajuns; dimineaţa însă la toate casele a aflat arminden, şi aşa a scăpat şi Domnul Hristos" (P. Olteanu, Transilv., Haţeg; CFR. Frâncu-Candrea, Munţii Apuseni, p. 130).

„Pe mărţişor de la 1 martie femeile şi fetele îl poartă până la 1 mai, când atunci îl iau de la gât şi cumpără pe el vin roşu, pe care trebuie numaidecât să-l bea pe iarbă verde, zicând că în cursul verei nu le va pârli soarele". (C. Mironescu, Tutova, c. Ibăneşti).

Cântec de 1 mai în Covurlui:

„Frunză verde de pelin! Iată-ne la armendin: Beu mesenii şi mănâncă Şi de ciumă nu li-i frică".

(G. Theodorescu, Galaţi, Mavromolu)

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 114: „Daţi năvală şi-i prindeţi şi mi-i legaţi colea cot la cot, ca să-i ducem poclon lui vodă, ca doi berbecei de arminden".

Despre obiceiuri analoage la alte popoare, nu numai

romanice, dar încă slavice, germanice şi celtice, cari serbează de asemenea pe 1 mai prin veselie şi prin purtarea unui arbore, a se vedea pe larg la Mannhardt, Der Baumkultus I, 162 – 189. Românii însă au unele particularităţi, cari le sunt proprii.

Etimologia cuvântului este una din cele mai uşoare. La 1 mai se serbează sântul 412 I e r e în i a. Serbeşte Ieremiâev-dan, paleoslavic Ieremiinu-dânî

ARMUR

„Ziua lui Ieremia”. De aci româneşte arminden din erminden, cu trecerea iniţialului ei în ar, ca în „arici”, „Ardeal” etc. Orice derivaţiune latină, bunăoară ca acea din alimentale (Lex. Bud.), e fantastică; dar şi mai ciudată e înrudirea cu germanul allmende „silva communis”, propusă de Miklósich (Beitr. z. Lautl. d. rumun. Dialekte, Conson. I, p. 51). v. Ieremia.

ARMINDER. – v. Arminden.

ARMÂNT (pl. armânturi), s.n.; troupeau de betail, betail. În Dicţionarul lui Bobb.: „Arment, adunare de vite. De ce însă lipseşte în Lexiconul Budan? Negreşit, e latinul armentum, din care au rămas derivate în dialecte italiene; dar la români cuvântul să fie oare undeva în gura poporului? Cihac admite ca poporan numai pluralul armânturi „betail”.

greşit, neologism, dar vechi în limba literară. Noi l-am luat dentâi de la greci, cu înţelesul propriu de încheietură; apoi l-am primit a doua oară din italiana sau din franceza, cu sensul de potriveală, însă mai ales muzicală sau poetică.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, nov. 11, f. 119 a: „stricându-i toate armoniile trupului şi toate-n cheeturile, ă! arsără şi pieptulu cu plase înfocate”.

I. Văcărescu, p. 512:

V. Turmă.

ARMONÌC } v. *Harmonică.*
ARMONÌCĂ

ARMONIE (plur. armonii), s.f; 1. engrenage; 2. harmonie, acord. Ap-ovla. Ne

„Tu cânţi ca melodia De glas, susur, murmură; Tu cânţi ca armonia De stele, de natură”.

C. Conachi, p. 242:

„Tu nu poţi vedea, sărace, corzile nenumărate A cărora armonie ţine lumile-atârnate, Nici a şti cu ce mijloace, puterea ce margini n-are Au aşezat rânduiala crugurilor călătoare”.

Gr. Alexandrescu, Mulţumirea:

„De ochii tăi albaştri, de mica ta guriţă, în limba armoniei îţi place să vorbesc”.

V. Potriveală.

— Rost.

ARMUR. – v. Arm.

413

ARMURÂR

ARMURAR’s. ARMURARE’s. ARMURARIŢĂ, s.m. et f; t. de veterin.: sorte de maladie bovine: epaulure (Cihac). Cuvântul derivă din arm, sau mai bine din armur, prin sufixe – ar, – are şi-ar iţă, despre care vezi la locul lor.

S.F. Marian (Familia, 1878, p. 485, 495): „Vitele bolnave de armurare se zice că hărcăiesc şi se trântesc pe jos. Pelea de pe spinarea lor e aşa de-nfoiată, că atingând-o cu mâna foscăieşte ca şi când ar fi dezlipită de carne. Armurarea o vindecă românii prin un spin numit armurariu, care se pisează dimpreună c-un hârb de talger de marmură şi cu care se ung apoi vitele bolnave pe spinare. Totodată se-nfierbântă fundul unui ceaun şi se freacă cu dânsul spinarea vitelor bolnave”.

„Armurariţa se face când este vita ostenită şi bea apă rece” (G. Popu, Trans., Făgăraş, c. Lisa).

Armurariu este putrezirea piciorului drept sau stâng de dinapoi la o vită” (V. Hornescu, Iaşi, c. Băiceni).

„Armurariu se cheamă când i se paralizează vitei partea de dinapoi a corpului, mai ales la vite tinere”. (D. Andriescu, Iaşi, c. Hermeziu).

Floarea Copilul, 1788 (ms. În Arh. Stat.): „Când mor vitele de armurariţă, să le dea marmură pisată cu tărâţe, că se scoală”.

„Când vita e bolnavă de armurariu, o înţeapă cu cuţitul în şira spinării la împreunarea picioarelor de dinapoi”. (C. Negoescu, Râmnic-Sărat, c. Bogza).

„La armurare, adică umflătură pe subpele, se arde des cu tigaia unsă pusă pe foc şi înfierbântată, aşa cât cu greu să poată vita suferi, şi se încunjoară umflătura cu zmoală de car” (P. Pintea, Banat, c. Nevrincea).

„A opera armurariţa la o vită, se zice: îi taie de armurariţă” (D. Negoescu, Dâmboviţa, c. Pietroşiţa).

În Banat se cheamă armurare şi o boală la porci (Preut A. Bociat, Banat, c. Clopoţiva).

Pe alocuri se rosteşte aspirat: harmurar (Râmnic-Sărat, c. Buda).

V. Arm. – 2Armurar.

2ARMURAR, s.m.; t. de botan.: Carduus marianus, Silybum, Chardon-Marie. Şi-a căpătat numele de la boala de vite ar în u r ar, contra căriia îl întrebuinţează poporul.

„Buruiana armurariu e bună de vite, când mor grabnic” (I. Nour, Bârlad).

Armurariul creşte ca de un metru şi 50 cm. Pe frunză are pete albe. La margini frunzele au spini. Se întrebuinţează de săteni contra unei boli de vite numită ar – în u r ar i u. De aci blăstemul: mânca-te-ar armurariul!” (M. Lupescu, Suceava, c. Broşteni).

„Armurariu este cu frunza lată, cărnoasă, ghimpoasă şi pătată cu pete albe; se zice că această frunză, fiartă cu borş, vin sau apă, e bună pentru vindecarea vitelor de armurariu, un fel de boală mortală, cu durere de şale şi picioare şi a căriia simptom, între altele, este că carnea vitei e pătată ca şi frunza de armurariu” (N. Teodorescu, Iaşi, c. Sineşti).

„Armurariu, fiert cu tărâţă, se întrebuinţează ca beutură la vitele ce sufăr de boala numită armurariu” (G. Gheorghiu, Botoşani, c. Călineşti).

414 v. 1Armurar.

ARNĂUT

ARNĂUT (plur. arnăuţi), s.m.; t. d’ethnogr.: 1. Albanais; 2. soldat mercenaire, valet arme. În primul sens,

care este cel propriu, e sinonim cu vechiul arbănas; sensul al doilea s-a dezvoltat la noi, cam tot aşa ca „Suisse = mercenaire” în Occident, prin aceea că arnăuţii slujeau pe leafă ca ostaşi de pază pe lângă domni şi chiar pe lângă boieri. Turcul am şi ud, arnaut, trecut de asemenea la serbi şi bulgari.

Nic. Mustea, Letop. III, p. 45: (Nicolae Mavrocordat) luatu-şi-au şi oaste, sârbi, arnăuţi, de i-au adus cu sine, şi au venit nu ca un domn, ce ca un leu asupra tuturor”.

Zilot, Cron., p. 31: „nu cumva aceşti turci şi arnăuţi, într-ascuns uniţi cu pazvangii, n-adastă vreme îndemânatică ca deodată să năvălească cu toţii pe toate părţile să ne jefuiască, să ne robească”.

În sens de lefegiu, arnăut se zicea şi se poate zice la om de orice neam.

Ion Ghica, Scrisoarea VI: „Sub denumirea de arnăut se înţelegea orice sărb, arvat, arnăut, bosniac, muntenegrean, bulgar sau grec, dacă se lega cu un brâu roşu sau cu un tarabolus, cealma la cap, fustanelă sau poturi, mintean şi iminei roşii; îşi trântea la brâu un sileaf cu un iatagan şi două pistoale, şi intra în serviciul curţii domneşti, al hătmăniei, spătăriei sau agiei, sau se suia cu ciubucul în mână dindărătul caleştei vreunui boier”.

Alexandri, Surugiul: „ticălosu! în loc să aibă milă, el pune pe arnăutu lui de-mi dă vreo câteva bice”.

Acelaşi, Istoria unui galben: „un grec, care fusese arnăut în vremea domnului Ioniţă Sturza”.

Dionisie Eclesiarhul, Cron. (Papiu, Monum. II, 206): „numai arnăuţii, ce le zic horvaţii, i-au oprit boierii şi le-au dat lefi, să fie de paza oraşului”.

În cântece poporane se vorbeşte mai ales despre arnăuţii din p o t i ră, care erau duşmanii cei mai înverşunaţi ai haiducilor, şi chiar ai săteanului român în genere:

„Frunză verde plop stătut, Auzit-aţi c-a trecut Potiră de arnăuţi, Cât frunza ş-iarba de mulţi?

Alta:

„S-am văzut-o-n Cernăuţi cu doisprece arnăuţi, S-am

văzut-o-n Botoşeni Plimblându-se cu armeni”.

(Marian, Bucovina II, 224)

Balada Iordachi al Lupului:

„Arnăuţi cu şuşanele, Cu argint pe la orele, Lefegii şi darabani

Cu-ai lor mândri căpitani...” 415

(Caranfil, Valea Prutului, 48)

ARNĂUT

E foarte nemerit la A. Vlahuţă, Nuvele, p. 181: „un om nalt, spătos, cu mâinile mari şi negre, cu nasul roş şi cu mustăţi lungi, un chip de arnăut, vecinic hursuz şi-ncruntat...”

V. Albănas.

— Arbănas. – 2Arnăut.

— Arnăuţeasca.

2ARNĂUT, s.m.; t. d’agric.: variete de forment d’ete. După Cihac (Dict. II, 544) arnăut înseamnă „ble d’Albanie”. Laurian şi Maxim observă de asemenea: „importat poate din părţile Albaniei”. După cum vom vedea mai jos, arnăut are a face, prin asociaţiune de idei, numai cu aspectul unui arnăut, nicidecum însă cu Albania, de unde nu credem să ne fi venit vreodată vreun fel de grâu. Colinda Plugul:

„Cât cu ochii cuprindea, Brazdă neagră răsturna, Grâu de vară semăna, Grâu de vară Făr secară.

Arnăut de cel mai mare”.

(G.D.T., Poez. pop., 141)

unde cântecul defineşte oarecum arnăutul ca „un fel de grâu mare de vară”. Tot aşa, în antiteză cu „grâu mărunt”, cuvântul ne întâmpină în balada Chira:

„Descarc băcălii şi-ncarc dimerlii, Tot de grâu mărunt Şi de arnăut...”

În legătură cu „frunză verde”:

„Frunză verde de-arnăut Nu mă da după urât”.

(Caranfil, Valea Prutului, 89)

unde forma corectă cată să fie:

„Nu mă da după un slut”.

Se zice şi grâu – arnăut, unde cuvântul devine adjectiv. „G r! u l arnăut e un fel de grâu cu boabe mari şi

albe, din care obicmuit se face coliva” (M. Ciocâlteu, Dolj, c. Pleniţa).

„Arnăut se zice la grâu cu spic negricios” (A. Bărbulescu, Ialomiţa, c. Pribegi). „Grânele se numesc: grâu de Banat, grâu roşu sau arnăut, grâu ghircă sau fără musteţi” (G. Popoviciu, Neamţ, c. Siliştea).

„Grâul arnăut se zice şi e o l u’s „(I. Nazare, Tecuci, c. Nicoreşti). „Sunt două feluri de arnăut: arnăut cu pana albă şi arnăut cu pana neagră, numit 416 şi e o l u’s „(I. Ghibănescu, Fălciu, c. Băseşti).

ARNĂUŢEL

Numele de arnăut s-a dat acestui fel de grâu din cauza musteţelor lui sau a penelor, prin care poporul l-a asemănat cu un ar fi a u t.

V. Arnăut.

— Grâu.

ARNĂUŢEASCA, s.f. sing. artic.; t. de choreogr.: sorte de danse populaire. „Arnăuţeasca – zice d. T. Burada (Almanah muzical, 1877, p. 64) – am luat-o de la arnăuţii aduşi de boierii noştri, ca feciori în coada caleştelor şi neavând alta a face decât a da ciubuc şi cafe”. Sulzer a vorbit deja în secolul trecut despre arnăuţeasca, pe care o jucau la noi lefegii arnăuţi din garda beilor fanarioţi (Gesch. d. Dac. II, p. 423). Arnăuţii au despărut din ţară, dar jocul lor, un fel de horă, a rămas în popor.

„Arnăuţeasca se joacă mai încet decât alunelul; se joacă tot în dreapta; se bate în loc cu piciorul stâng de trei ori şi apoi cu cel drept în acelaşi loc, şi se mişcă hora, ocolind o dată; de aci iar se bate, şi tot astfel cât vor să ţină jocul” (I. Preotescu, Olt, c. Râjleţu-Vieroş).

Muzica acestui danţ, după cum se aude în Moldova:

V. lărnăut.

— Alunelul.

ARNĂUŢEL (plur. arnăuţei), s.m.; petit Albanais. Deminutiv dispreţuitor din arnăut.

Balada Iordachi al Lupului:

„Apoi venea după ei Ceată de arnăuţei, Lefegii şi darabani Cu-ai lor mândri căpitani”.

V. lărnăut.

417

arnăuţesc

ARNĂUŢESC, – EASCĂ, adj; albanais, d’Albanie. Port arnăuţesc, ţară arnăuţească.

Gheorgachi Logofătul, Letop. III, p. 315: „Roşii ce se făcuse iar până la 100 de oameni, carii se purta în haine roşii şi în bărăţi arnăuţeşti”.

Zilot, Cron., p. 99: „iar vezirul cu Murahazi şi beizade Dumitraşcu Moruz abia scăpând apucară spre Şumla, cum şi Veli-paşa cu oaste arnăuţească, spre Şiştov, şi de acolo spre patria lor Ianina”. v. lărnăut.

— Arnăuţeasca.

ARNĂUŢEŞTE, adv; en albanais, à l’albanaise. Vorbesc arnăuţeşte; mă-mbrac arnăuţeşte.

V. Arnăuţesc.

ARNĂUŢIME, s.f; terme collectif pour dire: beaucoup d’Albanais. Mulţi ar – n-a u ţ i, cu o nuanţă oarecare de

dispreţ. Bolintineanu, Ferentarul:

„Roşiorul mândru şi frumos ca crinul, Când pe mal s-arată tremură Vidinul la vederea sa.

Face de se miră toată arăpimea, Ieniceri, spahiii şi arnăuţimea şi-i strigă: ura!”

Ion Ghica, Scrisoarea VI: „Ajungând la Goleşti, lângă Piteşti, Tudor găseşte pe Iordache şi pe Farmache instalaţi acolo cu arnăuţimea lor”. v. lărnăut. – ime.

ARNEU (plur. arneie), s.n.; panier d’un coche. Cuvântul se aude numai peste Carpaţi. Este ung. ernyo. Termenul cel mai răspândit e coş.

„Dacă voim să nu ne ploaie ori ningă, punem la car e o v e r că sau arneu” (S. Liuba, Banat, c. Maidan). v. Cos.

ARNIC. – v. Harnic.

ARNICĂ, s.f; t. de botan.: Arnica, arnique. Sinonim cu p o t b e al, care este un termen mai poporan. Arnica poartă la bănăţeni şi numele poetic de carul-zân el o r (S. Mangiuca, col. l. Tr., 1876, p. 358).

„A se lovi cu capul de amice” este o locuţiune proverbială prin care se exprimă neplăcerile unei lungi călătorii.

„Eh, că destul te-ai chinuit tu până acum, luând dealurile în pept şi lovindu-te cu capul de arnice...” (Tribuna din Sibiu VII, 13). 418 v. Carul-zânelor.

— Potbeal.

ARNICI

ARNICI, s.m.; t. d’industrie: fil de coton peint., Arnici = bumbac văpsit roşu, albastru, verde etc.” (Costinescu). „Arnici = fire de bumbac colorate, cu care cos flori la cămeşi, ştergare etc.” (L.M.)

Uraţie de nuntă din Ardeal, descriind o năframă de nuntă pentru vornicei:

„Fie şi de bumbac, Nouă şi d-alea ne plac; Fie şi de strămătură, Om şterge caii la gură Ş-om depăna după şură; Fie şi de arnici, Numai să fie d-aici: Să nu fie de prin vecini, Să păţim niscai ruşini”.

Altă uraţie:

„Puteţi da şi de mătase D-aveţi inimi să vă lase; Iar

de nu, şi d-arnici fie, Cum veţi avea omenie”.

(G.D.T., Poez. pop., 181)

(Ibid. 172)

Altă:

„Şase păhare de vin; Şase mahrame de in De care se găsesc p-aici, Cusute cu fluturi s-arnici”.

Balada Soacra şi nora:

„C-am în beci pe supt gârlici Un căpăstru cu arnici”.

Balada Bâcul haiducul:

„Mi-l lega tot cu mătase Împletită-n câte şase, Mi-l lega tot cu arnici Împletit în câte cinci; Şi când bine mi-l lega, şi când bine mi-l strângea, ăl ceauş îi tot striga”.

(Ibid., 175)

(Ibid. 625)

(Ibid. 607) 419

ARNICI

Ca nume personal, Arniciu ne întâmpină într-un act din 1731 (Cond. ms. a Mrii Hurezu, în Arh. Stat., p. 675 b): „un ţigan al sfintei mănăstiri Hurezul anume Şain feciorul lui Arnici u”.

Cuvântul nu poate să derive din turcul al „roşu” unit cu rişte „bumbac” (Şaineanu, Elem. turc., p. 116): dentâi, pentru că o asemenea unire n-a format un singur termen nici chiar la turci; al doilea, pentru că „roşu” nu este esenţial în arnici; al treilea, pentru că de la turci l-ar fi luat şi serbii sau bulgarii, la care el totuşi nu se află; al patrulea, pentru că din al-rişte nu e foneticeşte cu putinţă să iasă arnici. Arnici este un adjectiv substantivat cu sensul propriu de „provenant d’agneau”, „agnelin”. Din „lână miţă = laine agneline” s-a născut „miţă = flocon, touffe de poils qui pendent en bas” (Cihac, II, 198); tot aşa în arnici noţiunea fundamentală este aproj „agneau”, neogrecul ăprl, în latina arhaică ar fi a „agna” (Festus), de unde româneşte termenul despărut ar fi sinonim cu „miel”, rămas – după cum vom vedea mai la vale – şi-n numele topografic A r n otă. v. Arnotă. – ici.

— Sorici.

ARNOTĂ, n. pr. f; t. de geogr.: 1. montagne dans la

Petite-Valachie; 2. couvent de religieux sur la montagne du meme nom. Muntele Arnotă cu mănăstirea Arnotă se află în districtul Vâlcea d-a dreapta râului Bistriţa. Mănăstirea astăzi nu mai are călugări. A fost fondată de Mateiu Basarab. Legenda culeasă de d. Gr. Tocilescu (Asupra câtorva mănăstiri, 1887, p. 53): „Mateiu-vodă ar fi căzut într-o crimă, pentru care trebuia să fie dus să se judece la Constantinopole. El, aflând despre soarta ce-l aştepta, a fugit pe sub munţi până ce a ajuns în acest loc; aci pe atunci era un lac mare şi răchită multă. Mateiu s-a ascuns după răchită, aşa că turcii ce-l urmăreau de aproape nu l-au mai putut găsi. După aceea el şi-a adus martori şi s-a îndreptat la Constantinopole de vina cu care era asuprit. În semn de recunoştinţă, vodă a hotărât să facă o mănăstire pe locul acesta; a scurs lacul şi l-a umplut cu bogşe (cărbuni), zidind altarul chiar pe locul unde dânsul scăpase”. Tot aci este mormântul lui Mateiu Basarab, precum şi al tatălui său, Danciul vornic.

Cuvântul Arnotă este format prin acelaşi sufix – otă, care ne întâmpină într-o mulţime de numi proprii româneşti foarte vechi, precum: Calotă, Râcotă, Lâiotă, Mesotă, Albotă, Dragotă, Micotă, Bâsotă, Hârgotă etc.

În districtul Vâlcea, afară de Arnotă, alte trei numi de munţi poartă acelaşi sufix: Dolotă, Breotă şi Bâlotă. În „Calotă” şi „Racotă” este învederat că acest sufix s-a acăţat la „cal” şi „rac”, iar în „Balotă” la „bală = fiară”. Tot aşa în Arnotă partea radicală pare a fi un nume de animal: aproj „miel”, latinul arhaic ar nu m, de unde românii cată să fi avut cu acelaşi sens pe ar fi, din care ne-a rămas derivatul arnici. v. Arnici.

— Cozia. – otă.

A-ROATA (D). – v. A-rostogol.

— Roată.

AROMAT (subst. n.) s. AROMATĂ’s. AROMĂ (subst. f.); arome, parfum, epice. Mirodenie’s. mireasmă. Grecul apwma, aprobata, de unde şi paleosla420 vicul aromatu (Cihac). Neologism, însă vechi în limbă.

AROMESC

Noul Testament, 1648, Luca XXIV, I:

„Mersără la mormânt, ducându aromata care gătise”.

dar tot acolo, XXIII, 56, la masculin:

„Şi înturnându-să gătiră aromat şi unsoare scumpă”.

„Paqâffij lOov eroi to mvnma fepouai a toimaaav ap rom at a i”.

„... tiftoapteyaaai se toimaaav ap Roma t a Kai m-pai”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 50): „stomahului destul încărcat, bucatele măcar fie şi cu aromate, nu cu mirosul acel frumos poftă, ce greaţă îi aduc”. Ibid., p. 261: „Finicul în foc de aromate moară”.

Mineiul din Buzău, 1706, f. 32 b: „şi aromatele, adecăte miroselele cele scumpe”.

I. Văcărescu, p. 503:

„Cu răsfirare din rai ieşită D-arome florile-ţi mă năvăliră; A ta icoană duios slăvită Puseră-n braţe-mi şi m-adormiră”.

V. 1, 2Miros.

AROMEALĂ (plur. aromeli), s.f; assoupissement, reverie. Sinonim cu ar o – mire, care însă exprimă acţiune, pe când aromeală arată stare.

Mineiul din Buzău, 1706, f. 9 a: „diavolul viindu la sfânta muceniţă în aromeală, încă spânzurată pe cruce fiindu, îi da un păharu plinu de miiare cu lapte”.

C. Stamati, Muza I, p. 257:

„Şi ele îndată cad în aromeală şi adorm curând”.

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 80: „cu încetul fruntea-i obosită căzu pe a sa poală, trupu-i slăbit de-atâtea suferinţe parcă se cufundă de sine-şi; o piroteală a minţii, o împăiejenirea ochilor începură a o cuprinde, când deodată i se păru că aude, ca într-un vis mângâietor, un glas depărtat ce cânta cu viers tânguios. Ancuţa se trezi din aromeală”.

V. Aromesc.

— Aromire.

AROMESC (aromit, aromire), vb; s endormir, s-assoupir, roupiller, sommeiller a demi, tomber en reverie;

assoupir, endormir, faire rever. Costinescu: „a aromi, a miji de somn, a sta jumătate adormit”. Sinonim cu adorm, cu aţipesc, cu moţăiesc, cu pirotesc, cu mijesc, dar numai atunci când omul începe deja a visa, şi anume un vis plăcut, de unde adesea se zice: „dulce aromesc” sau: „florile mă aromesc”. Ca şi sinonimul adorm, funcţionează şi tranzitiv. 421

AROMESC

Balada Brumărelul:

„Vai de mine, ce păţii! Cum făcui de aromii: Singură mă logodii; Ce făcui de mă culcai: Singură mă măritai”.

O colindă muntenească:

„Cerbul ce-mi făcea? Sta şi rumega, Namiaza-şi făcea, Dulce aromea”.

Balada Oaia năzdrăvană:

„La apus de soare să mi te omoare Supt poate de munte, Prin crânguri tăcute, Oi când aromesc şi câini ostenesc”.

Basmul Fata din dafin:

Balada Mitul:

(G.D.T., Poez. pop, 451)

(Ibid., 65)

(Ibid., 436)

„Rosmarine, Calofire, Cum m-ai aromit şi m-ai adormit?”

„Ici pe iarbă m-am lungit, Florile m-au aromit şi somn greu am adormit”.

(Ib, 402)

(Ib, 683)

Balada Miul Cobiul:

422

„Soare scăpăta, Murgului păsa, Voinic aromea, Frâul că slăbea:

AROMESC

Pe cal adormea, Greu somn că-l fura”.

şi mai jos:

„Miul aromea, Miul adormea, Somnul că-l fura”.

(Ibid., 490, 495)

I. Văcărescu, p. 217:

„Colo-n vesela vâlcea De albeţe strălucea, Oiţe prin flori păscând, Un ciobănaş fluierând; Turmuliţa-şi îngriji, Apoi dulce aromi...”

Sensul cel fundamental al cuvântului apare mai ales bine în derivatele ar o – mealǎ şi aromire şi-n tranzitivul aromesc, care la cronicarul Moxa, 1620, p. 347, înseamnă anume „faire rever”, „faire voir en reve”: „ (diavolul) se apropie de aromi prestrâmoaşa de-i arătă poamele frumoase la vedere şi dulci la gustare”.

Lăsăm la o parte, ca nediscutabilă, derivaţiunea lui aromesc din mijesc printr-o formă intermediară ajmuresc (Cihac). Originea cuvântului este greco-latină. Grecul opapa „vision” străbătuse deja în latinitate: „o r am a, visio, somnium” (Ugutio). Du Cange (v. Horama) citează o mulţime de texturi din veacul de mijloc, în care cuvântul – mai cu seamă sub forma o r o în a – nu poate să fie de provenință greacă clasică, ci numai de acea latină vulgară; bunăoară:

„O r o în a per noctem cernebat rite supernum”.

sau:

„O r o în a gentilis, qua viderat ipse”.

sau: „Mater intempestare noctis quiete caeleste în somnis vidit horama”.

Aromesc este un denominativ din o r o în a „vis”, sau mai bine dintr-o formă romă, în care iniţialul o s-o pierduse la români prin conflict cu articlul nedefinit o, întocmai ca în „strachină = ostrachină = oaxpa Kivn”. Aromesc se descompune astfel în r o mesc şi prepoziţionalul a = ad. Este o vorbă curat grecească, dar intrată în graiul nostru pe calea latinităţii rustice. v. Aromez.

— Adorm.

— Aţipesc.

AROMEZ, vb; s-assoupir, tomber en reverie. O formă poporană foarte rară în loc de aromesc.

AROMESC

Basmul Hoţul împărat (Ispirescu, Legende, p. 369, 370): „se tolăniră fiecare pe ce avea, la umbră de copaci şi

la răcoare, ca să-şi aromeze oarecum.”; dar tot acolo, mai jos: „un asemenea stăpân, care nu-i dă răgaz cât ar aromi cineva”. v. Aromesc.

AROMIRE (pl. aromiri), s.f; l’infinitif d’aromesc pris comme substantif: assoupissement, reverie. Sinonim cu aromeală. Ambele se pot întrebuinţa în limba noastră poetică în locul neologismului reverie. I. Văcărescu, p. 21:

„Ajung ca în aromire; De plăcere îmbătat când d’Amor cu o zâmbire la din vis sunt deşteptat”.

Acelaşi, p. 362:

„Prea sprintenă la picior, Ce râde când spui c-ai dor, Jucă, se-nvârti, sări, Aromirea-o birui”.

Cesar Boliac, Elena:

„Cât mi-e superbă a ei uimire când îmi dă ruga-i de trandafir, Când se-ncovoaie în aromire, Când mă sărută, şi-n zăpăcire Rosteşte vorbe dusă-n delir”.

V. Aromesc.

— Aromeală.

AROMIT, – A, part. passe d’aromesc pris comme adjectif: assoupi, endormi, tombe en reverie. Sinonim cu adormit. Cu sensul de amăgit ne întâmpină la Moxa, 1620, p. 367: „acesta împăratu (Teodosie cel Mic) fu aromită de unu scopitu anume Hrisafie de-şu goni soru-sa de la dinsu Polheriia, că era omu’ hitleanu şi rău”.

V. Aromesc.

— Aromitor.

AROMITOR, – OARE, adj. et subst; assoupissant, ce qui assoupit, ce qui produit l’assoupissement, ce qui fait rever. Sinonim cu adormitor, dar cu o nuanţă de adormire visătoare.

Moxa, 1620, p. 381: „atunce se apropiară d-însul neşte arumitori hitleani şi-l măglisiră de-şu goni pre mumă-sa”.

De la Vrancea, Trubadurul, p. 65: „Aşa e; e atât de bine şi de aromitor pe iarbă verde, la umbră deasă”. 424 v. Aromesc.

A-ROSTOGOL

ARON, n. pr. pers. m.; Aaron. Numele fratelui mai

mare a lui Moise, trecut prin Biblie nu numai în calendar, dar şi-n legendele popoarelor creştine. Uraţie de nuntă:

„Să aveţi bucuria lui Aron prorocul, Când a luat toiag de 12 ani uscat în mână Şi o înverzit neavând rădăcină".

(M. Busuioc, Suceava, c. Paşcani)

sau: „băltagul lui Aron prorocul, fiind uscat de 99 ani" (G. Constantiniu, Neamţ, c. Doamna).

Ca nume de botez, Aron a fost înainte foarte răspândit la români peste tot, şi se întrebuinţează până astăzi mult în Transilvania, de unde sunt: Aron Pumnul, Aron Florian, Aron Densuşianu etc. Pe timpul lui Mihai Viteazul domnea în Moldova Aron-vodă, care se zicea fiu al lui Alexandru Lăpuşneanu. Ca supranume, se chema Aron un rival al lui Stefan cel Mare.

Urechea, Letop. I, p. 116: „Domnia lui Petru-vodă celui poreclit Aron".

Fiind însă un nume evreiesc, poporul îl dă şi la câni:

„Între numiri de câni este şi Aron" (P. Sălăgianu, Neamţ, c. Hangu).

„Unii, spre a râde, pune câinilor numi evreieşti" (N. Ionescu, Covurlui, c. Măcişeni).

V. Aron-vodă.

— Câne.

— Moise.

2ARON. – v. Arumă.

— Barba-lui-Aron.

ARONEANU. – v. Aron-vodă.

ARON-VODĂ, s.m.; t. de geogr.: un couvent de religieux en Moldavie. O mănăstire din secolul XVI, lipsită de aimintrea de orice însemnătate.

Urechea, Letop. I, p. 209: „ (A ron-vodă) s-au apucat în anii 7102 (1594) de au zidit mănăstirea în ţearina Iaşilorcarea se cheamă Aron-vodă, pre numele domnului ce au zidit, unde este hramul sfete Neculai".

Ion Neculce, Letop. III, p. 389: „Mihai-vodă (Racoviţă) nu ştia de tătari nemică că au fost venit la Aron-vodă".

Acelaşi, Letop. III, p. 256: „Atunce când au mers

Suleiman-paşa cu Cantemirvodă înaintea leşilor la Boian, venit-au şi Serban-vodă cu oaste din Ţara Muntenească până în Iaşi, şi au descălecat cu oastea la mănăstirea lui Aron-vodă”.

Satul din giurul acestei mănăstiri se zice Aroneanu (Frunzescu), negreşit presupunându-se „egumen”: mă duc la Aroneanu, viu de la Aroneanu. v. lăron.

A-ROSTOGOL’s. A-ROSTOGOLUL (D), adv; à la culbute, à la renverse. Sinonim eu d-a roata, d-a berbeleacul, peste cap. Doina Busuioc, din Banat:

„Fă-mă, Doamne, – un merişor, La mândra pe pieptul gol

425

A-ROSTOGOL

Să mă dau d-a rostogol”.

(Vulpian, Texturi, p. 25)

Basmul lui Dumnezeu (Ţara nouă, 1886, p. 702): „când pâinea se va da d-a rostogolul şi se va face holdă de grâu verde, şi ploasca asta se va vărsa şi se va face viţă verde, atunci să învieze”.

Alexandri, Chiriţa în voiagiu: „Când i-am tras un pumn, o făcut hâc şi o căzut de-a rostogolu în celălalt colţ a vagonului”. v. 11A [vol. I, p. 61].

— Rostogol.

ARPACICĂ’s. ARBACICĂ. – v. Harpacică.

ARPADIA, n. pr. f; localite en Valachie. „Arpadie, moşie nelocuită în judeţul Dolj” (Frunzescu).

V. – adia.

— Apadia.

ARPĂCAŞ (plur. arpăcasuri), s.n.; gruau d’orge, orge perle, monde. „Orz curăţat de peliţă care se pune în sorbituri” (L.M.). „Un fel de orz curăţit de pojghiţă din care se face ciorbă” (Costinescu). Ungureşte arpakăsa, de unde au luat şi serbii arpaka s-a (Cihac). v. Casă.

ARPĂTAC, n. pr. loc. m.; village en Transylvanie. Nume unguresc al unui sat din Ardeal, despre care cântecul poporan zice:

„Fetele din Arpătac Mereu pipă la tabac”.

(J.B., 452)

ARPUCE. – v. Harpuce.

ARS, – A, adj; part. passe dar d: brule, hâle; figur. désolé, exaspere. Lat. ar – s u m. Trecut prin foc, nemicit prin foc, prea încălzit, prea fript, prea înnegrit de căldură: lemn ars, casă arsă, pâne arsă, faţă arsă, hârtii arse. Zilot, Cron., p. 52:

„O ţară aşa de mare, ca în clipă să o vezi

Pustie, arsă, p! r l ită, lucru tocmai să nu-l crezi!”

O baladă din Ardeal:

„S-o ţinea maică-sa bine, Fără milă şi ruşine, Cu coji arsă De pe masă.

Cu spălături de prin vasă”. 426 (Pompiliu, Sibii, 52)

ARS

În ghicitoarea despre „doniţă şi căldare”:

„— Scurto, groaso, Und te duci?

— Arso-n fund, De ce mă-ntrebi, Căci unde mă duc, Tot ţie ţi-aduc”.

(Bulgărescu, Ghicitori, 713)

Anton Pann (Prov. I, 174):

„Cu încetul îl răceşte, la fierul ars când îl scot, şi dragostea îl descreşte Pân-o urăşte de tot”.

Locuţiunea „a dat un fier ars în inimă” înseamnă ceva foarte neplăcut, la care nu ne aşteptam şi care ne apucă nepregătiţi.

C. Rasti, traducând pe Molière, Vicleniile lui Scapin (Buc., 1836, p. 15), act. I, sc. 3:

„Iacinta: Ah! Octave, adevărat este ceea ce Silvestru a spus Nerinei, că taică-tău s-a întors din călătorie şi că voieşte să te însoare?

Octav: Aşa, draga mea Iacintă, şi să ştii că această vestire ni-a dat un fier ars în inimă”.

Cu acelaşi sens, dar fără fier, la I. Creangă, Soacra cu trei nurori (Conv. lit., 1875, p. 385):

„— Da ce-i acolo? strigă baba înspăimântată.

Nurorile atunci sar arse în picioare, şi cele mari încep a tremura de frică”.

Expresiunea „ca fierul ars”, „ca un fier ars”, când e

vorba de spaimă, este în legătură cu cunoscuta judecată din veacul de mijloc „prin fier ars”, „ferri cadentis judicium”, despre care a se vedea pe larg la Du Cange (Gloss. med. Lat., v. Ferrum).

Românii de peste Carpaţi zic la rachiu v i n-ars, prin traducere din germanul „Branntwein”.

În sens figurat, ars exprimă cu mai multă energie noţiunea de nenorocit.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 163): „Lasă-mi, tiranule, pre unul! Cruţă-mi, vrăjmaşule, pre acest mai mic măcar; nu mă lăsa aşa de tot arsă şi înfocată”.

I. Văcărescu, p. 333:

„E pe moşie-ţi arsa pădure! Dar ca norocul să ţi se-ndure, şterge din minte-ţi orce-ntristare, în lupta vieţii fii cu răbdare”.

unde „arsa pădure” înseamnă nu numai pădure trecută prin foc, dar şi nenorocoasă. 427

ARS

„Arse b a t r în e ţ e „în balada Moşneagul:

„El din dalbe tinereţe Pân la arse bătrâneţe Fiu dintr-însul n-a făcut”.

(G.D.T., Poez. pop, 616)

Cu acest sens, ars se mai întăreşte uneori prin pleonasticul fript. Ars de lăcrimi:

„De lacrimi n-aş băga seamă, Că le şterg cu o năframă, Dar mi-i milă de obraz, Că rămâne fript şi ars”.

(J.B., Trans, 151)

Ars de sete:

„Frate-tău venind acasă, Cu gura de sete arsă, Apă rece tu nu-i da”.

(Pompiliu, Sibii, 57)

E foarte răspândită mai ales expresiunea inimă arsă. Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 284:

„Şi se scoală de la masă cu inima friptă, arsă”.

C. Conachi, p. 218:

„Cartea ce te învăţasem, ah! cartea cea înfocată, La care eu uceniţă ţi-am fost ţie-ntăiaş dată, Cetind-o… amare

lacrămi pe obrazul meu se varsă, Căci cetesc a tale stihuri cu inima de foc arsă”.

Doină din Ardeal:

„Cine-a zis doina pe rât, Fost-a, Doamne, necăjit; Care-a zis doina pe luncă, Fost-a, Doamne, necăjită; Cine-a scornit doina, Arsă i-o fost inima la şi mie acuma!”

(J.B., Trans, 211)

Altă:

428

„Mândra de-ar avea bărbat Din vreun sat mai depărtat.

ARS

Dar mândra s-a măritat De la noi a treia casă Şi mi-i inimuţa arsă...”

(Ibid., 99)

„Şi se duce şi mă lasă, şi de mine nici nu-i pasă că sunt cu inima arsă”.

(Ibid., 250)

„Seleaca inima mea, Mult e arsă, friptă ea!”

(Marian, Bucov. II, 92)

„Inima-mi de dor e arsă, Că bădica-i dus de-acasă”.

(Alex., Poez. pop.2, 267)

Când nenorocirea e mică şi trecătoare, în loc de ars se zice p! r l i t, adică numai un început de ardere. De aceea e foarte nepotrivită gradaţiunea la Pann (Prov. II, 156):

„Decât stă şi se jeleşte: Vai de ea nenorocita, Arsa, fripta şi pârlita, Că i-au fost triştile sparte Şi n-a avut de bărbat parte”.

unde pârlita după „arsa, fripta” este o scădere. v. Ard. – 2, 3Ars.

— Fript.

— Pârlit.

2ARS (plur. arse), s.n.; brulement, feu, flamme. Se întrebuinţează rar. Mai mult sinonim cu f o e decât cu ardere.

Legenda Mariei Egiptenei, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 379): „multă nevoie avut-am

de erni şi de zâduh şi de arsulu soarelui”. Doină din Bucovina:

„De năcaz, mânca-l-ar arsu, M-am topit de n-am rămasu; De năcaz, mânca-l-ar focu, Mi-am lăsat ţara şi locu”.

(Marian, Bucov. II, 87) 429

Altă:

Din Bucovina:

Din Moldova:

ARS

Substantivul ars e foarte obicinuit ca supin în construcţiunea: de ars = „a bruler, de chauffage”.

Costachi Negruzzi, Scrisoarea XXVI: „Eu tot sunt un bătrân singur, c-un picior în groapă, lemn uscat bun de ars”. v. Ardere.

— Ars.

— Foc.

3ARS, adv; promptement, subitement. Iute, curând, de grabă, dar cu nuanţa de spaimă, ca cineva care fuge de foc, simţindu-se ar’s. Se aude în popor, mai ales peste Carpaţi. Din texturi însă, îl găsim numai în Dicţionarul ms. bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1884, p. 424): „Ars. În momento. Confestim”.

Este de observat că adverbul românesc b u’s t a, aproape sinonim cu ars, derivă şi el din latinul „bustum = arsum”. v. 12Ars.

— Arsa.

— Busta.

ARSA (CU), adv., t. de commerce: en gros, en bloc, a forfait. Lexiconul Budan pune ca sinonimi: „cu ridicata, cu grosul”. Să mai adăugăm: cu g h i o – tura, cu rupta şi cu toptanul. Se aude mai mult peste Carpaţi. A cumpăra cu arsa, a vinde cu arsa, este în opoziţiune e u: cumpăra, a vinde cu bucata. Etimologia propusă de Cihac (II, 723) din maghiarul: „a r’s z a b a’s taxe, taxation; le sens serait donc d’ancheter ou de vendre en bloc au prix de taxation” se întemeiază pe o presupunere arbitrară, lipsită de orice analogie. Laurian şi Maxim (Gloss., 29) înşiră trei ipoteze,

fără a se rosti pentru vreuna din ele, fiecare însă mai bună decât ipoteza lui Cihac, mai cu seamă cea a treia: 1. un prototip latin aversa, de unde francezul averse „pluie subite et abundante”; 2. grecul ăpcij „rădicare”; 3. femininul din ars „cu însemnarea de a lua tot ca focul, a nu lăsa nemica”. În vânzarea sau cumpărarea cu arsa o noţiune fundamentală fiind aceea de „grabă”, căci nu se alege bun din rău, ci se ia toate laolaltă pe amestecate, noi credem că adverbul ar’s” promptement, subitement”, a căruia vechime se constată tocmai la românii de peste Carpaţi, explică foarte bine originea acestei locuţiuni. v. 3Ars.

— Ghiotura.

ARSE, s. pl. f; t. de theol.: holocauste. Evreii aduceau lui Iehova victime, pe care le ardeau de tot, de unde termenul grecesc olo Kauc TOV, foarte des în Vechiul Testament şi tradus româneşte prin arse.

Psaltirea Coresi, 1577, ps. XIX: „şi toate arsele tale grase fie”.

„.et holocaustum tuum pinguefaciat”.

unde mitropolitul Dosofteiu, traducând mai literalmente, pune: „şi întreg-dea r’s jrătva ta grasă fie”. Coresi, ps. XXXIX:

„Toate arsele şi de păcate nu cerşuşi”. „Holocaustum et pro pec cato

430 non postulasti”.

ARESTURĂ

unde la Silvestru, 1651: „arsele şi jărtvele pentru păcat nu pohtiş”, iar în Biblia Serban-vodă, 1688: „arderi-de-tot şi pentru păcat n-ai cerşut”. v. Ars.

ARSENICĂ, s.f. sau ARSENIC, s.m.; t. de botan.: Lychnide de Calcedoine ou Croix de Jerusalem, Lychnis chalcedonica. O frumoasă floare roşie din genul lychnide, ale cărui alte varietăţi se numesc: lipicioasă, floarea-cucului, curcubeu, barba-împăratului, flocoşele, opaiţă etc. Se cultivă în grădini. Numele de arsenic sau arsenică, ambele forme fiind deopotrivă întrebuinţate, se aude mai ales în districtele Suceava şi Neamţ (G.I. Grigorescu, c.

Bogdăneşti; V. Radovici, c. Lămăşeni; P. Sălăgianu, c. Hangu), dar e cunoscut şi-n Transilvania: F. Porcius, Flora Năsăudului, p. 89. Forma arsinic la Dr. Brândză, Prodromul, p. 186, este o eroare de tipar în loc de arsinic.

Cuvântul nu derivă din numele personal bărbătesc şi femeiesc A r’s e n i e sau A r’s e n i a, foarte rar în România şi din care, la feminin, nu se face deminutivul Arsenică, ci Arsincă, bunăoară:

ţipescu, Opincaru, p. 131: „or pă cuscrulița Andriiana, or pă leica prioteasa, or pă logofeteasa Arsinca”.

Originea acestui termen botanic ni se pare a fi foarte veche. În mai multe limbi numele pentru floarea „lychnis chalcedonica” exprimă sau implică noţiunea de r o – şi u sau chiar de haină roşie. Astfel nemţeşte ea se cheamă „K ar din al zblume”, englezeşte „r e d batchelors b u 11 o n’s”, italieneşte „s e ar la te a”. Ei bine, latineşte arsineum sau arsinea se numea o găteală de cap femeiască: „ar’s în eu m, ornamentum capitis mulieris” (Festus), şi anume de culoare roşie: „vestis mulieris rubei colorisetardentis” (Ugutio), iar în unele texturi această găteală se zice chiar arsinicum (Du Cange ad voc.), încât rămâne explicat până şi sufixul. Ar fi bine ca arheologii să urmărească, pintre gătelele de cap cele femeieşti la vechii romani, pe aceea care s-ar asemăna cu forma florii „lychnis chalcedonica”, o formă foarte caracteristică, aproape întocmai ca a crucii cavalerilor de Malta, dar cu cinci aripe. v. Barba-împăratului.

ARESTURĂ (plur. aresturi), s.f; „brulement, brulure” (Cihac). Cuvântul e poporan, deşi nu se prea găseşte în texturi. Dr. Polysu, pe lângă sensul de arsură, îi mai dă din gura poporului următoarele accepţiuni:

arestură de soare, t. de med.: „coup de soleil, siriasis”; arestură de fier „marque, stigmate”; aresturi „ruines, place d’un edifice brule”; arestură de noapte, t. de med.: „bouton, echauboulure”. În sensul din urmă se zice şi arsură de noapte. Arestură este o formaţiune românească analogică din ars prin finalul – tură luat drept

sufix, pe când în numeroşii substantivi cu acest final, –taparţine tulpinii participiale, sufixul fiind numai – ură.

V. Ars.

— Arsură. – etură. – ură. 431

ARSINCĂ

ARSINCĂ, n. pr. fem. – v. Arsenică.

ARSIT, – A, adj; avare. „Arsit înseamnă zgârcit, avar. (D. Resmeriţă, Neamţ, c. Vânători). v. Hârsit.

— Calic.

ARSÂZ, adj; „imprudent, effronte, audacieux". Cuvântul e dat ca românesc de Cihac (II, 544), care însă nu citează niciun text. Negreşit, este turcul „ arsyz, imprudent, ehonte", dar poporan la români, cari au o mulţime de sinonimi pentru noţiunea de obraznic, neruşinat etc., el n-a fost niciodată. Numai afirmaţiunea lui Cihac a indus în eroare pe Miklósich (TUrk. Elemente I, 12) şi pe d. Saineanu (Elem. turc., 10). Chiar dacă va fi figurând în vreun text, care ne scapă din vedere, apoi numai doară ca o vorbă curat turcească, nu împrumutată, nu trecută în gura poporului. v. Turc.

ARSOI. – v. Arzoi.

ARSURĂ (plur. arsuri), s.f; brulure, grande chaleur, hâle, brule. E adesea sinonim cu arşiţă, bunăoară:

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 35): „nici primejdia mersului, nici nevoia agiunsului, şi aşeaşi nici iuţimea şi arsura focului, de la acel din fantazie născut şi din crieri prefăcut aur îi poate opri".

Mitropolitul Antim, Predice, p. 101: „norul de arsura şi zăduful zilei i-au umbrit". B. De la Vrancea, Sultănica, p. 221: „niciun pic de adiere nu astâmpără arsura..."

Mitropolitul Dosofteiu, Psaltire, 1673, f. 142 b, întrebuinţează acest cuvânt în sens de foc:

„Tinerii lor au perit de-arsura Şi govile nejelite fură, Preuţâi de sabie periră Şi văduvile lor nu-i jeliră".

dar tot dânsul îi dă şi înţelesul de beşică ce iese pe trup prin pârlire sau ardere. Synaxar, 1683, I, f. 215 a: „al legară cu funi şi-l trasără susu de-l părjoliră de desuptu cu focu ce aprinşiase os; dâaciâa-i turnară peste arsuri slatină

cu oţătu”.

Costinescu, Vocab. I, p. 70, dă cuvântului arsură numai sensul de „brule”: „Miros de ceea ce a ars. Aici miroasă a arsură = miroasă a ceva care a ars: îl sent ici le brule”.

Ca termen medical, arsură de noapte înseamnă „echauboulure” (Dr. Polysu).

În poezia poporană arsură se întrebuinţează mai totdauna ca sinonim cu foc în 432 sens moral.

ARS

Balada Tudorel:

„Şi, de vesel ce era, Drept la beci năvală da să-şi potoale arsura...”

şi mai jos

„Toate buţile-ncerca; Toate buţile-mi gusta să-şi potoale arsura...”

(G.P.T., Poez. pop., 673)

O doină din Bucureşti:

„Numai puica cu gura Îi potoale arsura”.

(Ibid., 322)

Doina Aolică:

„Unde-i văz ochii ca mura, Mă apucă-n pept arsura; Unde-i văz faţa ca crinul Mi s-adaugă suspinul”.

(Ibid., 314)

Doina Dragostele:

„Dumnezeu să te ferească De dragostea femeiască; Are dor ş-are arsuri, Junghiuri pe la-ncheieturi”.

(Ibid., 302)

B. De la Vrancea, Sultănica, p. 97: „Că unii doreau jeratic de bogăţie, alţii slavă prăpădul pământului, tinereţe fără bătrâneţe, chef vecinic de nun mare şi arsură la inimă de ginerică, fără sfârşeală, când vede zestre bogată şi odor de fată mare”.

La Costachi Negruzzi, Toderică: „dă-mi pară din copaciul care este la uşă, ca să-mi răcoresc arsura gâtlejului.”, cuvântul e luat ironic.

Arsură nu este o formaţiune românească, ca arestură bunăoară, ci romanică, moştenită din latinitatea vulgară.

Ea se află nu numai în italiana şi-n provenţala (Cihac), dar şi-n vechea franceză, de ex. Într-un act din 1379: „L'exposant şi bouta ledit Guillemin qu'il chey ou feu, sens avoir pour ce aucune arseure ne bleceure” (Du Cange).

V. Ars.

— Arestură. – ură.

ARS „eclanche, cuisse, gigot de mouton”, cuvânt necunoscut nouă, pe care Cihac îl înrudeşte cu ar t a n. v. Artan.

433

ARŞEA

ARŞEA's. HARŞEA (pl. arsele, harşele), s.f; housse, chabraque, caparaşon. „Postav sau altă materie ornată cu cusături ce se pune pe şaua calului” (Costinescu). Formă mai veche este haşcă.

Dionisie Eclesiarc, Cron. (Papiu, Monum. II, p. 189): „au luat armăsari împodobiţi cu rafturi scumpe de argint şi de aur, poleite, şi cu haşalele de catifea cusute cu flori de sârmă şi cu ciucuraşi de aur! în – pregiur”.

Este turcul ha s-a „housse” (Miklósich, TUrk. Elem. I, p. 68), dar atât de românizat prin epenteticul r şi prin pierderea aspiraţiunii în forma arsea, încât Laurian şi Maxim (Gloss., 29) nu s-au sfiit a se întreba: „Să nu fie însuşi românescul şea cu ar în loc de a d ca în armăsar?”

E turcesc şi sinonimul e i o 11 ar.

V. Arşeu. – lâurc.

ARŞEU's. HARŞEU, s.n.; beche. „Unealta de grădinărie făcută ca o lopată de fier, cu coadă de lemn şi cu care se sapă pământul” (Costinescu). Hârleţ. Săpău. Târnăcop. Vine din maghiarul a s-o (a s-o), cu intercalarea lui r ca şi-n „arşcă” din „aşcă” sau „arşic” din „aşic” (Cihac). Serbii au împrumutat acelaşi cuvânt d-a dreptul de la unguri sub forma a s-o v, iar prin mijlocirea românilor sub acea de ar s-o v. La plural se zice arşeauă (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

V. Arsea.

ARŞIC (plur. Arşice), s.n.; jeu d'enfants: osselets. „Arşic, os de la încheietura piciorului mieilor, din care

copiii fac un fel de joc” (Costinescu).

G.D. Teodorescu, Poezii populare, p. 188: „Jocurile în arşice (aaxpixoi) cu numirile de sici (eXtihi) şi bei (repavej, pronum), jocurile în nuci (nucibus), cu degetele, d-a parca etc. sunt toate moşteniri din epoci foarte depărtate, cu atât mai interesante, cu cât nu prin şcoli sau pe cale literară s-au transmis copiilor inculţi ai ţăranilor români, ci prin simpla lor practicare şi prin succesiva iniţiare la dânsele de generaţiunile anterioare”.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 139: „Băieţii azvârleau cu mingea şi cu arşicele, iar fetiţele cele mici se jucau d-a ascunsele sau d-a baba oarba, alergând ca nişte căprioare prin iarba cea verde şi moale, spre a prinde fluturi sau a culege flori”.

Ion Ghica, Scrisoarea XV: „averea noastră în arşice se suia într-o vreme până la două mii, tot capre curăţite în var şi îngropate în pământ în doniţe...”

Ispirescu, Jucării, a descris pe larg toate jocurile copilăreşti cu arşice.

Deşi grecii şi romanii jucau cu arşice, deşi o pânză a marelui pictor Polycletus, despre care vorbeşte bătrânul Pliniu, reprezintă pe arşicari: ăcxpayalt Zovxej, deşi copiii la români – de sigur – cunoşteau acest joc înainte de venirea turcilor în Europa, totuşi cuvântul rămas în grai, după pierderea celui vechi, e curat turcesc: a’s y k „osselets, jeu d’osselets” (Saineanu, Elem. turc., 10). În Moldova, pe unele 434 locuri se zice chiar aşic (T. Manoliu, Fălciu, c. Şişcani), fără intercalarea lui r. Nu

ARŞINILOR

mele cel vechi greco-latin al acestui joc la români poate să fi fost a’s t r i e, a cărui asemănare cu aşic sau arşic, explică înlesnirea cu care a fost înlocuit. v. Arşeu.

— Copil.

— Joc.

ARŞICAR, s.m.; joueur d’osselets. Laurian-Maxim: „arşicar, cui plac foarte ar – şi e el e, care are pasiunea jocului arşicelo r”. v. Arşic.

ARŞIN (pl. arşini), s.m.; aune russe. Un fel de cot.

Măsură de lungime, de origine turcă, dar introdusă la noi prin ruşi: apwHN etc. (Cihac).

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 108): „Lumina capiştii în lung de 30 coţi era, în lat de 24 coţi era, iară de înalt până supt poalele cele mai de gios, 55 de arşini să măsura”. v. 2Arşin. – 2Cot.

2ARŞIN (plur. arşine), s.n.; t. de filature: assemblage d’echevaux. Laurian-Maxim, Gloss., 30: „arşin, un cert număr de jurubiţe de tort, care, rădicat de pre răşchitor şi răsucit în formă de spirală, se coace şi astfel se prepară pentru ţesut”. Lungimea fiind o proprietate esenţială a jurubiţelor, cuvântul este acelaşi cu arşin „aune”, dar venit la noi nu prin Rusia, ci de peste Dunăre. În adevăr, turceşte ar’s y n înseamnă nu numai „aune”, dar încă „devidoir”, de unde îl şi derivă d. Saineanu (Elem. turc., p. 10), adăugând că la români un arşin cuprinde anume: „patruzeci jurubiţe de tort”.

V. lărşin. – 2Războl.

ARŞINILOR (CODRII), n. pr. m. pl; t. de mythol. popul.: forêt fabuleuse.

Într-un descântec bucovinean „de răul copiilor”, fiinţele diabolice’s am ce sunt blăstemate:

„Voi vă strângeţi Şi vă duceţi în vârvu munţilor în codrii Arşinilor Unde fată mare Cosiţe nu-mpleteşte, Cucoş negru nu cântă, Mâţă neagră nu mneaună”.

D.S.F. Marian (Descântece, p. 223) observă: „Sub codrii Arşinilor cred că e dea se înţelege nişte codri mitologici”.

Nu cumva să fie „sylva Hercynia” a vechilor romani? Pentru a ne explica pe iniţialul Ar –, nu avem nevoie de a recurge la forma cea mai veche „xâv opâv xâv Apkuvowv” (Aristot., Meteorol. I, 13). Latinul h ertrece regulat la români în ar –, ca în „ariciu = hericius”, iar pe – e imoldovenii îl rostesc ca – şi –, astfel că, 435

ARŞINILOR

sub raportul curat fonetic, Arşinreprezintă exact pe H e r e y n. Lăţineşte se zicea nu numai „sylva H e r e y n i a”, dar încă „saltus Hercynius” (Tac.), „jugum Hercyniu m

„(Plin.) şi simplu „H e r e y n i a”, încât numai Hercyni = Arşini rămânea inalterabil. Româneşte, după „codru”, ca şi după „apă” nu se pune un nominativ, ci un genitiv: apa Dunării, codrul Tigheciului etc., aşa că din Arşini = Hercyni au trebuit să se facă „codrii Arşinilor”. Sub raportul morfologic dară, ca şi sub cel fonetic, ecuivalenţa nu lasă nimic de dorit. Şi mai puţin sub raportul semasiologic. Prin „sylva Hercynia” vechii romani înţelegeau o pădure imensă, despre care Juliu Cesar (Bell. Gall. VI, 24, 25) ne spune că puteai să călătoreşti prin ea 60 de zile, fără ca să afli de unde se începe; iar bătrânul Pliniu (XVI, 2) exclamă cu un fel de spaimă: „În cădem septentrionali plaga Hercyniae sylvae roborum vastitas intacta aevis et congenita mundo, prope immortali sorte miracula excedit”. Descântecul moldovenesc a conservat dară memoria unui codru mai mult decât în i – r ac u l o’s, care se întipărise adânc în imaginaţiunea vechilor romani.

V. Samcă.

ARŞIŢĂ (plur. arşiţe), s.f; chaleur, braise, hâle, canicule. „Căldura zilelor de vară”, după explicaţia lui Costinescu, care e foarte nemerită, căci acesta este sensul cel mai obicinuit al cuvântului arşiţă. Chiar când nu vine de la soare, arşiţă totuşi înseamnă o temperatură foarte rădicată a aerului, a atmosferei, nu a unui alt lucru.

Miron Costin, Letop. I, p. 294: „arzând târgul, den para focului s-au aprins şi mănăstirea; de ce au căutat o seamă de oameni, de arşiţă şi de groaza focului, a ieşire pe o portiţă”.

Aci arşiţă a fost pricinuită de un incendiu; de aceea însă, când e vorba numai despre „căldura zilei de vară”, se poate adăuga „de soare”:

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 31): „precum arşiţa soarelui peliţa mută din albă în niagră, aşa pizma inimii mută gândul din bun în rău”.

În acest sens, cu noţiunea arşiţei se asociază adesea acea de secete.

Cantemir, Divanul lumii, 1698, f. 4 b: „şi mai vărtosu acolo arşiţă şi siacetă nu va fi”.

Nicolae Mustea, Letop. III, p. 53: „Atunce s-au văzut moscalul înşălat de sfatul muntenilor şi a lui Dimitraşco-vodă, ce l-au adus de la Nistru la Prut pe o săcetă şi arşiţă ca aceia”.

Costache Negruzzi, Alexandru Lăpuşneanu îi „Ea în era tristă şi tânjitoare, ca floare espusă arşiţei soarelui”.

Alexandri, Surugiul: „şi cu capu’ gol, pe arşiţa soarelui, am plecat”.

Acelaşi, Baraganul:

„Pustietatea goală sub arşiţa de soare în patru părţi a lumii se-ntinde-ngrozitoare”.

A. Odobescu, Pseudokyn., p. 213: „Soarele dogorea drept dasupra, şi în arşiţa amiazului pare că contenise orice adiere.”, unde se indică prin arşiţă 436 anume partea cea mai călduroasă a zilei.

ARŞIŢĂ

ţipescu, Opincaru, p. 111: „nu stau ca voi, nu muncesc ca voi toată ziulica de vară, cu ochi ţi]-n arşiţă”.

Deşi cuvântul e foarte răspândit, totuşi el nu se întrebuinţează în toate regiunile şi are în grai o mulţime de sinonimi.

Macedo-românii nu-l cunosc de loc, înlocuindu-l prin căror e, zăbuh şi z a d u h (Dr. Obedenaru, Dict., ms. În Acad. Rom.).

„Arşiţă nu s-aude în popor, ci se zice: vai cum arde soarele”. (G. Dobrin, Transilv., Făgăraş, c. Bucium).

„La arşiţă se zice f r i p t o are” (T. Crişianu, Trans., c. Cugieru).

„În loc de arşiţă se zice p r i g o are” (V. Petrişor, Sibiu, c. Vestem).

„Arşiţă este dogoare a soarelui” (C. Dermonescu, Prahova, c. Măgureni).

Sinonimi olteneşti cu arşiţă sunt: z a p u e (I. Georgescu, Dolj, c. Bodăeşti), e r e p a t (N. Pretorianu, Dolj, c. Ţânţăreni); b u h o are (R. Michaileanu, Mehedinţi, c. Vânju-Mare).

În Moldova, şi mai ales în Basarabia, se mai zice la arşiţă st r a p a ţ:

C. Stamate, Muza I, p. 42: „Aşa se năruie şi mănăstirea numită a Doamnei, a căriia păreţi stau încă ca şi când în pizma veacurilor, dar eu am găsit vitele mahalagiilor creştini adăpostindu-se într-însa de strapaţul soarelui”.

Pluralul arşiţe e rar.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 178): „Dumnezeu să uşureze păcatele celui cu fântâna, că bun lucru a făcut. Pe arşiţele este o răcoreală ca asta mult plăteşte!”

Cihac presupune pentru arşiţă un prototip latin ar’s! e i a, paralel cu forma masculină din care derivă italianul arsâccio. Dar româneşte nu este arşiţă, cu tonul pe i, ci numai cu tonul pe a: arşiţă. A admite o urcare a accentului nu se poate, deoarăce nu s-ar justifica prin analogie, cuvintele cu tonicul –! ţ a fiind mult mai numeroase decât acelea cu netonicul – iţă. Apoi chiar dacă ne-am închipui o formă mai veche arşiţă, sufixul – îţă, ca totdauna, ar fi deminutival: fetiţă, portiţă etc.; noţiunea însă de arşiţă, adică de căldură foarte mare, este din contra augmentativă. Laurian şi Maxim (Gloss., p. 30) au dreptate când zic: „arşiţă, vorbă din rădăcina ars curat romanică, dar cu sufix străin”.

Forma arşiţă nu poate fi decât un rezultat al fenomenului numit în lingvistică: fuziune a două teme. Mai nainte se întrebuinţa cu acelaşi sens numai cuvântul ar – sură, care şi italieneşte înseamnă „secetă” şi „mare căldură”. Făcând apoi cunoştinţă cu serbii şi cu bulgarii, românii au dat peste termeni slavici cu sufixul netonic – iţă relativi anume la anotimpuri, precum „zâmitza = frig”, „poleditza = ghieţuş”, „susiţa = uscăciune” etc. În acest mod din arsură, păstrându-se numai rădăcina, s-a format o vorbă nouă, arşiţă, în care accentul şi finalul s-au luat pe de-ntregul de la sinonimul slavic’s u’s i t z a.

În Transilvania, după cum vom vedea mai jos, arşiţă se numeşte un fel de ţânţar, a cărui muşcătură e foarte dureroasă, adică arde. Aci cuvântul a rezultat iarăşi dintr-o fuziune analogă între românul ar ci şi slavicul mu’s i t z a

„ţânţar”. 437

ARŞIŢĂ

Exemplul cel mai interesant de asemeni fuziuni latino-slavice ne va întâmpina mai la vale în cuvântul aşijdere, format din românul aşi şi serbul (tako) zdere. v. Arsură. – 2, 3Arşiţă.

— Aşijdere.

2ARŞIŢĂ (plur. arşiţe), s.f; coteau; clairiere. Această vorbă se aude în Moldova şi-n Banat, cu o mică deosebire de sensuri, căci în ambele regiuni ea se referă deopotrivă la deal, şi anume când e expus la arşiţă, de unde s-a şi născut cuvântul.

„Arşiţă se zice la noi la coasta sterilă a unui deal” (S. Liuba, Banat, c. Maidan). „sihlă, smidă sau pădure picată, arşiţă sau b! t că” (Pr. G. Popescu, Suceava, c. Mălini).

„Arşiţă se numeşte un loc de fânaţ, sau păşune în mijlocul unei păduri, pe un deal în faţa soarelui. O poziţiune încântătoare. Se zice şi mutare. Pe la noi sunt: Arşiţa Nemţişorului, Arşiţa lui Mândrilă, Arşiţa Băieşescului etc.” (Pr. Gavriil Pajure, Suceava, c. Mălini).

Tot de la ard şi cu un sens apropiat, în unele locuri de peste Carpaţi „se cheamă argişte pe unde a ars pădurea” (I. German, Zarand). v. 13Arşiţă.

— Bîtcă.

3ARŞIŢĂ (plur. arşiţe), s.f; t. de zool.: sorte de cousin, moucheron, moustique. Insectă zburătoare din ordinea dipterelor. Cuvântul se întrebuinţează în Ardeal.

„Un fel de muscă, care muşcă pe om vara când se scaldă, se cheamă arşiţă, şi se zice proverbial despre o femeie rea: e rea ca o arşiţă” (R. Simu, Transilv., c. Orlat). v. Arşiţă.

— Muşiţă.

— Ţânţar.

ARŞTIOAGĂ. – v. Babană.

— Hârştioagă.

— Oaie.

ARTAN’s. HĂRTAN (plur. artane, hărtane), s.n.; lambeau de quelque chose; cuisse de volaille; grand

morceau en general, grande portion de Singura bună definiţiune a acestui cuvânt au dat-o Laurian şi Maxim (Gloss., 30): „artan, 1. bucată de carne, de veşmânt sau de altceva, care, deşi ruptă, se ţine încă de totul din care face parte; 2. picior de pasere; 3. În genere, bucată”. Pentru Cihac, Dr. Polysu şi Pontbriant, artan este numai „cuisse de volaille”; pentru Costinescu, „bucată mare de carne de animal”; chiar pentru d. Săineanu (Elem. turc., p. 10): „bucată mare şi crudă dintr-un animal, coapsă”. Iată trei texturi despre întrebuinţarea acestei vorbe: Balada Iancul mare:

„Turcii din purcei mâncau, De lege se lepădau: Iancul sta de mi-i privea, Cu hartane-i îmbiia”.

(G.D.T., Poez. pop, 482)

B. De la Vrancea, Trubadurul, p. 123: „ba câte unul mai sprinten se repezea ca 438 un şoim până sub zdrenţele lui Zobie şi-l înhăţa de hartanele zăbunului”.

ARTÂN

Ion Ghica, Scrisoarea XIV: „fetele ajutoare cinsteau pe vânători, dându-le împreună cu oala de vin şi câte un hartan de friptură, o bucată de păstramă, un codru de mămăligă”.

După unii, cuvântul vine din grecul ăpxavh „lacet pour se pendre” (L.M.), după alţii din turcul ar q a, a r d, art „partie postérieure d’une chose, d’un animal” (Cihac). D. Saineanu dentâi aduce în legătură vorba turcească hartan „restant, reste qui excede, depasse”, dar mai în urmă (Elem. turc., p. 122) renunţă la această etimologie, zicând că: „cuvântul artan pare a fi rezultatul unei onomatopee din h ar t! care exprimă rupere s-au îmbucătăţire”.

Să cercetăm.

„Alături cu artan, circulează cu acelaşi sens de „bucată” ar t a u sau aspirat h a r t a u.

Ion Ghica, Scrisoarea III: „După zicătoarea românească: Turcul să plătească, Sultanul a dat lui Alexandru Basarabia şi un bun hârtău în Asia pe malul Mării-Negre”.

Sufixul – au, ca şi sufixul – an, sunt româneşte augmentative. Aceasta se poate constata mai lesne prin unii adjectivi: din „lung” – lungan şi lungău, din „gol” – golan şi golău, din „prost” – prostan şi prostău etc. Artan şi ar t a u înseamnă dară clopotrivă o bucată mare. Despărţindu-se sufixurile, rămâne în ambele cazuri tulpina ar t.

Din aceeaşi tulpină ar t, prin sufixul deminutival – i e sau – i g, se formează artic sau ar t i g, care se aude la românii din Banat.

Simeon Mangiucă, Cuvinte bănăţeneşti (Familia din Pesta, 1884, p. 79): „Cuvântul artig înseamnă o parte dintr-un trup întreg, mai vârtos când tai mielul, oaia etc. în patru părţi şi cumperi o parte, atunci se zice: am cumpărat un artig de carne; se zice: artig de dinainte şi artig de dinapoi”.

E peste putinţă a nu recunoaşte strânsa înrudire între cele trei forme artan, ar – tău şi artig, ceea ce ne depărtează cu desăvârşire de la orice etimologie greacă sau turcă.

D. Mangiucă crede că bănăţeanul artig vine din latinul articulus. Nu se poate. Din „articulus” noi am avea „artechi”, întocmai ca din „cauliculus” – „curechi”. În artig sufixul e curat românesc. Dar dacă „articulus” nu explică nemic, totul se explică prin cuvântul din care el însuşi se trage: ar tu’s” articulations, membres du corps, branches des arbres”. La Lucreţiu: „flecti per membra, per ar – tu’s”; la Ovidiu: „exanimes ar tu’s et membra”; la Valeriu Maxim: „ar tu’s et membra trucidatorum corporum” etc., ar putea cineva să zică că e vorba de artane. Din ar tu’s, devenit româneşte ar t, se fac d-a dreptul prin sufixurile – a n, – a u şi-i e: artan, artău şi artic.

D. Saineanu are dreptate de a grupa pe lângă artan pe hărtănesc „mettre en pieces”, pe harta-parta „mise en lambeaux” şi pe derivatul de aci h a r – tăpălesc, citând următoarele texturi:

Basmul George cel Viteaz (Ispirescu, Legende, p. 144, CFR. ibid., p. 28): „hainele de pe dânsa se

hărtăniseră, se muceziseră şi se putreziseră, rămâind mai goală”. 439

ARTÂN

Basmul Ţugulea (Ispirescu, Legende, 340): „Vedeţi voi buşteanul ăla pârlitu?

— Îl vedem.

— Să mi-l faceţi harta-parta; să mi-l scuturaţi, să mi-l sfâşiaţi”. ţipescu, Opincaru, p. 24: „văzut-ai că te hărtăpălesc toţi: unu-ţi ia un petic de pământ, altu-ţi ia graiu, altu’ te vinde”.

Artănesc, pe care Laurian şi Maxim (Gloss., p. 30) îl traduc prin „lanio, lacero”, derivă d-a dreptul din artan, ca „ciomăgesc” din „ciomag” sau „bucăţesc” din „bucată”. Deja în latinitatea vulgară, din ar tu’s, întocmai cu aceeaşi tranziţiune de sens, se făcea verbul ar tu are „membratim lacerare, dividere” (Du Cange, ad voc.).

Cât priveşte adverbul arta-parta, el nu e o reduplicaţiei a unuia şi aceluiaşi cuvânt, ci o compoziţiune intensivă din două vorbe cu aproape acelaşi sens. Elementul al doilea este pleonasticul „parte”, modificat pentru asonanţă cu elementul fundamental arta. „A face arta-parta înseamnă: „a face artane, adică părţi dintr-un tot”. Sub raportul formei, adverbul arta este de acelaşi fel cu adverbul „busta”, rămas şi el numai într-o locuţiune: „a da busta peste cineva sau peste ceva, stricând sau vătămând”. La vechii romani se zicea substantival „bustum” despre un om stricăcios sau vătămător, bunăoară la Cicerone: „Piso bustum rei publicae” sau „bustum legum omnium ac religionum”. În acest mod: arta: artum = busta: bustum.

Ca şi „busta”, adverbul arta este o fosilă din graiul legionarilor romani în Dacia.

V. Busta.

2ARTAN, n. pr. m.; t. de geogr.: nom d’un village. Un sat în Gorj (Frunzescu). v. Artan.

ARTA-PARTA’s. HARTA-PARTA, adv; en pieces, en lambeaux. v. Artan.

— Busta.

— Harta-parta.

ARTĂNESC’s. HĂRTĂNESC (artănit, artănire), vb; în ttre en pieces, tronquer, dechirer.

V. Artan.

— Hărtănesc.

ARTĂPĂLESC’s. HĂRTĂPĂLESC. – v. Artan.

— Hârtăpălesc.

ARTIC’s. ARTIG, s.m.; plece ou morceau de viande. v. Artan.

2ARTIC, s.n.; t. de jurispr.; requete, plainte. Este un neologism, dar care ne întâmpină deja în vechile texturi ca o vorbă înţeleasă de popor în loc de slavicul jalbă. În latinitatea medievală: „articulus = libellus supplex expostulationis ad judicem” 440 (Du Cange).

artoforion

Pravila Moldov., 1646, f. 129: „cela ce va da vreunu’ articu (apTHKk) la mâna domniei şi va scrie acolia hulă şi ocară împrotiva cuiva, de vor fi acele cuvinte adevărate şi de faţă nu se va certa, iară de nu vor fi adevărate se va certa ca unu suduitoriu ce face sudalmă mare”.

În Dicţionarul româno-latin bănăţean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 424): „Artic. Articulus”. v. Pravilă.

ARTICUL (plur. articule), s.n.; articulation; article de trăite. Neologism cunoscut de vreo două sute de ani, dar care nu pare a fi pătruns vreodată în gura poporului.

Cu sensul de „articulation”, la Cantemir, Ist. ierogli f. (ms., în Acad. Rom., p. 262): „limba bolborăsindu-i, balele mergându-i şi gura a spumându-i, scrâşnetul glasului articulul şi înţelegeria cuvântului îi astupa”.

Cu sensul de „article de trăite”, la Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 281: „Vizirul au poftit pe feldmarşalul Romanţov, şi iscălind el şi toate ortalele toate articulele păcii”. v. 2Artic.

ARTIE. – v. Hârtie.

ARTIG. – v. Artan.

ARTIROSESC. – v. Artârdisesc.

ARTÂRDISESC (artârdisit, artârdisire), vb; t. de jurispr.: encherir, surencherir. A rădica la mezat preţul, a

da mai mult decât altul. Din turcul arturmaq „encherir”, arturâdji „encherisseur” (Cihac), dar prin forma neogreacă ăpihpt Zw (Miklósich). Românii, făcând cunoştinţă cu această vorbă în epoca fanariotică, nu puteau nici măcar s-o rostească bine, de unde varietatea formelor: artorisesc, arturisesc, atârdisesc, artirosesc (Cihac, Saineanu, L.M., Costinescu). Pontbriant şi Dr. Polysu aduc şi derivatele: arturisit „encheri”, ar tu r i – s e al a „encherissement”, arturisire „action d’encherir”, arturisitor „encherisseur” a cărora viaţă în limba românească cată să fi fost foarte efemeră. v. lGrec. – lâurc.

— Cochii-Vechi.

ARTOFOR, s.n.; t. eccles.: ciboire. „Vas sau tablă pe care stă pâinea binecuvântată” (L.M.). Grecul ăpxofopiov. Se întrebuinţa şi forma neromânizată artoforion. Aşa pe un chivot al mănăstirii Bistriţa din Oltenia e scris: „Acestui sfântu artoforion iaste făcut de sfinţiia-sa părintele arh. Costandie Peloponisintu – 1799” (Tocilescu, Raporturi asupra câtorva mănăstiri, p. 48). Pe un vas al mănăstirii Tismana: „Acest artoforion iaste făcut de Daniil ierom. – 1761” (Ibid., p. 64). v. Artos.

ARTOFORION. – v. Artofor.

ARTORISESC. – v. Artârdisesc.

ARTOS, s.n.; t. eccles.: pain consacre à la communion. Grecul ăpxoj „pain”. Artos, la plural artosuri, sunt: „pâni în număr de cinci, ce în ajunul zilei sale onomastice duce cineva la biserică în timpul vesperei, ca să le binecuvânteze preutul, şi din care apoi împărtăşeşte atât pe preuţi cât şi pe toţi ai casei sale” (L.M.). Cuvântul se ia uneori drept anaforă sau viceversa.

B. De la Vrancea, Sultănica, p. 191: „Şi din mâna popei, multă vreme, n-a luat nici colac, nici prescură, nici artos...”

E. Baican, Obiceiuri la români (Buc., 1884, p. 15): „liliac, şoarece zis prefăcut în pasere fără pene pentru că a mâncat artos în ziua de Paşti”. v. Anaforă.

— Litie.

ARTURISESC. – v. Artârdisesc.

ARŢ. – v. Arţi.

2ARŢ, ARTĂ, adj; terme d'invective. Cuvânt bănăţenesc, întrebuinţat numai ca ocară.

„Două muieri certându-se odată, una care se ţinea că e superioară celeilalte începu a batjocuri pe cealaltă că e de neam mai de jos decât ea, şi între altele îi zise:

„— Cine eşti tu? Arţo, Schiarţo, Soago, Moago, Surdo, Ştirbo!

— Pe cine ai tu? Pe arţu, Schiarţu, Sogu, Mogu, Surdu Ştirbu!”

(S. Liuba, Banat, c. Maidan)

Bănăţeanul arţ şi artă se pare a fi în legătură cu muntenescul arţoi şi arţi ră în ghicitoarea despre „cioară şi porc”:

„A r ţi r a

Pârţira

Încalecă

442 Pe arţoi

ARŢÂR

Pârţoi.

Dar arţoi Pârţoi

Nu poate să încalece Pe ar fi r a Pârţira”.

(Bulgărescu, Ghicicori, p. 12)

V. Arţibur.

ARŢAG, s.n.; emportement, brusquerie, penchant à la colere; toupet (?). „Aplecare la mânie şi răutate” (L.M.). Nu derivă din maghiarul harag „colere” (Cihac), căci atunci ar rămânea ne-nţeles ţ, ci este o formaţiune românească din h ar ţ „escarmouche” prin sufixul pejorativ – a g (v. – Ag).

E sinonim cu pârţag, cu care se şi asociază în proverbul: „Arţagul îşi găseşte pârţagul” (Pann, II, 95).

Alexandri, Crai-nou, se XI:

„Ispravnicul: Nu-mi umbla cu mâţa-n sac, şi-mi răspunde curat cum te-ntreb, capoi îţi găseşti Bacău cu mine.

Corbu: Cum îi vrea dumneata, cucoane; cică vorba ceea: arţagu îşi găseşte pârţagu".

O imagine a arţagului la Anton Pann, Prov. I, 120:

„Într-aceste ş-alte, răsucind mustaţa, Plin de nebunie, cu arţag în sine, Se ardică-ndată".

La acelaşi, Mos-Albu I, p. 9:

„De o fi, ziceam în sine-mi, vreun om bănuitor Şi cu arţag la beţie, bătăios, gâlcevitor".

G. Baronzi, Limba română, p. 101, ne asigură că arţag se cheamă şi „părul de la ceafă". Ar fi o remarcabilă analogie cu francezul t o u pe t.

V. Arţăgos.

— Harţ.

ARŢAR (plur. arţari), s.m.; t. de botan.: Acer platanoides, crable. Arbore înrudit cu palten, jugastru şi gladeş, din familia sapindaceelor (Dr. Brândză).

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 88: „Râul cu apele sale galbene curge pe o matcă de lut năcleios, ocolită cu un desiş de verdeaţă; acolo salcia pletoasă, socul mirositor, alunii mlădioşi, arţarii cu pojghiţe roşii, carpenii stufoşi, salba-moale şi teii cresc amestecaţi".

„Ion pădurariul mi-a istorisit că Mama-Pădurii şi-a ascuţit dinţii cu arceriu, adică cute petrificată din arţariu, când era să se lupte ea cu Făt-Frumos. Din arţariu se fac gialăie sau rendele, coade de topor şi de sapă etc., fiind foarte tare şi alb; acest lemn se petrifică, după spusa ţăranilor, făcându-se arceriu pentru ascuţit bricele". (Iconom G. Theodorescu, Galaţi, Mavromolu). 443

ARŢÂR

În Vâlcea (com. Zăvoenii şi Nisipii) fetele mari se duc la un „hududoi", adică un pârâiaş, fac peste el o puntecică din surcele de alun, arţar şi scaiete, la capătul căriia pun un busuioc, şi apoi recită invocând fiecare pe „scrisul" ei:

„Tu, alun.
Să mi-l aduci ca pe-un nebun!
Tu, harţar.
Să mi-l aduci ca pe-un căluşar!
Tu, scaiete.

Să mi-l aduci ca pe-un herete!”

unde ne întâmpină totodată forma aspirată: harţar.

Arţarul se întrebuinţează şi-n medicina poporană.

Florea Copil, Carte de doftorii, ms., 1788 (în Arh. Stat. din Buc.): „Pentru dor de inimă, flori de arţar să fiarbă cu apă ne-ncepută şi să-i dea să bea seara şi dimineaţa”.

În poezia poporană se întrebuinţează mai ales deminutivul ar ţ a r a ş.

Din latinul acer este cu neputinţă a scoate pe românul arţar (Cihac), după cum a observat-o deja d. V. Burlă (Studii filologice, p. 137), care crede că arţar derivă dintr-o formă latină vulgară arce (= span. arce) prin sufixul – ar i u m. În adevăr, pe lângă spaniolul arce, Diez mai indică forma catalană ars (Etym. Wtb2 I, 6), iar sufixul – ar i u în este unul din cele mai obicinuite în limbile romanice pentru a forma numiri de arbori.

Nu cumva din acest arce va fi deminutivul are i o r în cântecul poporan din Moldova?

„Frunză verde are i o r.
Ori de mine nu ţi-i dor?
Dor mi-e, puiule, de tine.
Dar de ce nu vii la mine?...”
(Conv. lit., 1886, p. 619)

V. 2, 3Arţar.

— Arţăras.

— Jugastru.

2ARŢAR (plur. arţari), s.m.; t. d’industr. popul.: une partie du metier battant. O parte din războiul de ţesut numită şi jug. Se face din lemnul arţar, de unde-i vine şi numele. Cuvântul se întrebuinţează mai ales în Oltenia, dar e cunoscut şi peste Carpaţi.

„Uneltele de ţesut se numesc: război, brâgle, spată, iţe, arţari, zatcă, scripeţi”. (Pr. C. Ionescu, Mehedinţi, c. Sişeştii-de-Jos; Pr. R. Popescu, Mehedinţi, c. Isverna).

„La război de ţesut, arţar se cheamă băţul care ţine brâglele şi iţele, fiind făcut din arţar” (D. Cerbulescu, Mehedinţi, c. Cloşani).

S.F. Marian (Familia, 1885, p. 352): „Arţariul sau giugul e un drucuşor subţirel şi rotund sau şi în patru muchi, care se pune de-a curmezişul laturilor de444 nainte ale stativelui, iară la războiul din Banat se pune peste doi drucuşori ce vin

ARŢĂGOS

deasupra stativelui prinşi cu un capăt de picioarele denainte, iară cu celălalt capăt înţepenite pe două speteze, cari în Banat se numesc cocaie. De arţariu sau g i u g se prind nu numai vătalele prin mijlocul brăţărilor sau betelor, ci şi iţele”. v. 1Arţar. – 2Război.

3ARŢĂR, s.n.; t. pastoral: sorte de bergerie. Cuvânt bănăţenesc, sinonim cu st! nă.

„La ciobani’s t în a se zice numai când e bine acoperită şi mai lărguţă; când e mică şi acoperită cu scoarţă şi cetină se zice’s e o r ţ ar, iar dacă e ceva mai mare – arţar” (A. Bociat, Banat, c. Clopoţiva).

Nu ştim dacă derivă sau nu din arţar „crable”. Bănuim mai curând că nu. După analogia lui „scorţar” din „scoarţă”, ar trebui să presupunem o tulpină ar ţ sau artă, de unde ar veni acest arţar prin sufixul – ar i u m. Nu cumva să fie o contracţiune din areţar de la arete „belier”? v. Arete (p. 301).

— Stână.

ARŢĂGĂŞ, – ĂŞĂ, adj; impetueux, agresseur, bourru, taquin, querelleur. Sinonim cu arţăgos, derivând din arţag prin sufixul – a ş. Se rosteşte mai mult aspirat: hărţăgaş. Deja la mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 31 a, Isaia XIII, 4: „Domnul Savaoth au poruncit a linbă ghărţăgaşe, veniţu de la pământu’ de departe.”, unde greceşte: evxexalxai covei oplom & X w, iar latineşte: „mandavit genti b el – licosae”.

V. Arţag.

— Arţăgos. – aş.

— Hărţăgaş.

ARŢĂGOS, –OASĂ, adj; impetueux, agresseur, bourru, taquin, querelleur. Mai întrebuinţat decât sinonimul ar ţ a g a ş. Balada Toma Alimos:

„Stăpânul moşiilor Şi domnul câmpiilor, Manea slutul şi urâtul, Manea grosul ş-arţagosul

Balada Iordachi al Lupului:

„Oameni buni şi credincioşi Ce-s la masă ruşinoşi, Dar la luptă hărţăgosi”.

Cuvântul are o mulţime de sinonimi.

ţipescu, Opincaru, p. 67: „Parcă eşti luat din iele, or din dă vânt, când păşeşti. Cine stă flămând, e nevoia rumânului, bolnav, arţăgos, pornit la rele, cârcotaş şi cârtitor”.

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 376): „nu-i erau acum mai niciodată boii acasă, ba chiar se făcuse buclucaş, hărţâgos şi de tot h a p’s i n”. 445

(G.D.T., Poez. pop., 582)

ARŢĂGOS

A. Odobescu, Pseudokyn, p. 172: „Neamul scriitorilor – totdeauna şi pretutindeni mai arţăgos...”

V. Arţag.

— Arţăgaş.

— Hărţăgos.

ARŢĂRĂŞ (plur. arţărasi), s.m.; petit crable. Deminutiv din arţar, foarte des în poezia poporană.

Balada Radu Serban:

„Frunză verde arţăras, Vino-ncoace, ciobănaş”.

mai jos:

„Frunză verde arţăras, la ascultă, flăcăiaş...”

(G.D. T., Poez. pop., 478)

Doina Iubitul:

„Frunză verde arţăras, Eu iubesc un flăcăiaş, Voinicel şi tinerel, Parcă-i tras printr-un inel”.

Doina Nasul şi finul:

„Foicică arţăras, Bată-te crucea de naş, Cum naiba mă înşelaşi Şi cu cin mă cununaşi!”

Cântec poporan din 1848:

„Foaie verde arţăras, Spune-mi, spune-mi, băieţaş, Unde-i drumul la oraş?”

Doină din Ardeal:

„Frunză verde arţăras, S-am avut un fecioraş;

Arţărasul s-a uscat, Feciorașul m-a lăsat”.

(Ibid. 307)

(Ibid. 334)

(Ibid., 489)

446

(Vulpian, Texturi, p. 10)

ARŢIBUR

Doină din Dobrogea:

„Foaie verde arţăras, Bată-te crucea de naş”.

(Burada, Călăt., p. 245)

V. lărţar.

ARŢI’s. HĂRŢI, s.m., pl; t. eccles.: semaine ou il est permis de manger de la viande le Mercredi et le Vendredi. Pentru români, ca şi pentru ceilalţi de rit grecesc, este un păcat de a nu posti în toate miercurile şi vinerile, afară de unele săptămâni cari poartă numele de arţi. Se zice şi la singular arţ, însă rar. Foarte obicinuită esterostirea aspirată hărţi sau chiar hărţi: „hărţi, certa tempora quibus orientali ecclesiac addicţi absque dierum discrimine carnibus vescuntur” (Lex. Bud.). Pe alocuri poporul întrebuinţează o formă feminină: hârţe sau hârţă (D. Arghirescu, Covurlui, c. Moscu).

Pravila de la Govora, 1640, f. 34 a: „o săptămână întreagă după paşti şi altă săptămână întreagă după rojdistro şi în hărţii de carne şi ai brănze i”.

Corbea, Psaltirea, ms. circa 1700, în Acad. Rom., ps. XCV:

„Cântare noao voi cântaţ Domnului şi-l slăviţ cu danţ, şi de laude-i faceţ harţ Pururea în post şi-n arţ”.

ţipescu, Opincaru, p.152: „Or că partea boierească are dăprindere să tot dea pân’ arţ?”

I. Creangă, Amintiri din copilărie (Convorbiri lit., 1881, p. 458): „În săptămâna hărţii sau cărneleaga, moş Vasile, viind la Folticeni, între alte merinde aduse feciorului său şi trei purcei grijiţi gata”.

Laurian şi Maxim (Gloss., p. 285) înrudesc pe arţi cu h ar ţ de unde arţag. Cihac (II, 136) pune cuvântul între elemente slavice, amestecându-l în acelaşi timp cu rusul

har cu „nourriture, depense” şi cu grecul apxZi3 om Zi. D. Saineanu (Elem. turc., p. 52) se mărgineşte cu rusul har e u, care este în adevăr de origine turanică. În fine, episcopul Melchisedec (Chron. Roman. I, p. 33) apropie pe arţi numai de apxZi3 om Zi, adică de ar fi b u r, despre care vezi mai jos, şi se pare că singur are dreptate.

V. Artibur.

— Hărţi.

ARŢIBUR, ARIŢIVUR, ARŢIVURŢ, HAŢIBURIE, ARŢI-URŢI, s.m.; 1. t.

eccles.: certains jours d’abstinence ou de jeune chez les Armeniens; 2. sobriquet des Armeniens, consideres comme heretiques; 3. t. famil.: nom donne aux chiens. Ca nume de câne se zice arţibur şi la feminin arţibură. Numai cu acest sens şi sub această formă cuvântul a devenit poporan, cel puţin în Moldova. Cu celelalte două sensuri, sub diferite forme, el nu ne întâmpină decât în texturi. În toate sensurile, această vorbă ne arată vechea nepriinţă a românilor pentru armeni. 447

ARŢIBUR

V. Armeian.

„Arţibur sau Arţibură este un nume ce se dă la e! în e sau haită. Se povesteşte că un arhiereu armean, rătăcind printr-o pădure, avea cu dânsul un câne cu numele de Arţibur, şi numai cu ajutorul acelui câne a putut să iasă din pădure la lume, şi de atunci armenii au făcut sfânt pe acel câne”. (G. Căderea, Neamţ, c. Buhalniţa).

Pravila de la Govora, 1640, f. 56 b: „Armenii ceia ce-s de trei ori procleţi spurcatu postu’ se postescu, de trei ori blăstemaţi arţivurii procleţii”.

Ibid., f. 57 a: „iară lepădaţii handzizarii ce sunt armeni postu’ făcu atunce şi jărtvă într-acea săptămână în toată unui că în e oarecăruia arţivurţii armenii...”

Episcopul Melchisedec, Chron. Romanului I, p. 33: „Din certele religioase ce au urmat din anticitate între greci şi armeni, între aceste două naţiuni s-au iscat şi întărit o mare ură şi antipatie, care nu o dată au ajuns la fanatism. Grecii au stârnit asupra armenilor o mulţime de

fabule calomnioase, şi le-au răspândit prin scrierile lor şi pe la celelalte naţiuni ortodoxe. Numele de armean a devenit sinonim cu arian, ca şi când ei ar fi eretici ariani. Au născocit că ei s-ar fi închinând unui câne Hărţiburie, care ar fi zugrăvit în bisericele lor, pe care l-ar fi sărutând spre ziua de Paşti, seara, când se adună ei de fac învierea; că ar fi postind în onoarea lui săptămâna din carnavalul de iarnăcarea la noi se numeşte hărţi (de la Hărţiburie) sau câmeleagă, plecarea în pofida lor ortodoxii ar fi dezlegând-o toată; că armenii ar fi având cea mai plăcută desfătare de a spurca pe creştini ortodocşi prin mâncare, pentru care îi şi poftesc la mesele lor. În limba română am citit o carte tradusă din greceşte, unde se spun o mulţime de fabule de aceste contra armenilor, între altele şi istoria cânelui Hărţiburie. Am găsit încă asemeni fabule într-un manuscris vechi român, tradus din limba slavoană în anul 1668 de gramaticul Staico, servitor bisericii domneşti din Târgovişte. Opera este îndreptată contra jidovilor, latinilor, armenilor, luteranilor, calvinilor. Despre armeni, spune istoria cânelui Arţiurţi".

Numele curat armenesc al postului care se ţine înainte de postul cel mare este aracavork, ceea ce înseamnă „precursor" sau „premergător"; un post instituit de sf. Grigorie, creştinătorul Armeniei. Amănunte asupra acestui post se pot vedea la Chudobasevu, HeâopHRecKHE 9 aMbTHHKH BepoyReHHB Apmshckoh OepKBH, Petersburg, 1847, p. 150, 207. Din ara e avork, grecii au făcut apxZhPotipiov, cuvânt despre care Du Cange (Gloss. med. Graecit., ad voc.) aduce o mulţime de texturi bizantine. Din apx Zhbotipiov s-a născut apoi la grecii moderni apt Zi-bom-i „l'antepenultima settimana dinanzi la quaresima di Pascha de Greci, nella quale mangiano essi carne ogni di" (Somavera, ap. Cihac, II, 136), de unde, cu multă probabilitate, derivă românul ar ţ i.

V. Arţi.

— Hărţiburie.

ARȚÌRĂ
ARȚÒI } v. ²Arț.

ARUMĂ, s.f; t. de botan.: arum maculatum, gouet commun. Costinescu: „Arumă = 448 = barba-lui-Aron, piciorul viţelului, mărce ţ”. La Baronzi.

ARUNCÂT

Limba română, p.128, ne întâmpină pluralul: „arumi, gouets”. Alţi sinonimi: r o – du-pământului, ungureancă, cocoşoaică (Dr. Brândză). Arumă vine d-a dreptul din forma latină ar u m, pe lângă care romanii aveau pe aron şi pe ar o’s, numai acesta din urmă de gen feminin.

V. Barba-lui-Aron.

ARUMEALĂ 1 ARUMESC v. Arom... ARUMITOR J

ARUNC (aruncat, aruncare), vb; jeter, lancer, rejeter, rebuter, obiecter; în a arunc, se precipiter, s’elancer, danser. Sensul primitiv al cuvântului, curat plugăresc, este acela de a plivi, a smulge buruienile ce cresc pe o arătură sau într-o grădină: „cherber, sarder”. Acest sens îl păstrează până astăzi italianul ar r o ne o. În latina vulgară adrunco = everto, alieno (Du Cange).

Saineanu, Semasiol., p. 159: „arunc derivă din latinul eruncare, cuvânt întrebuinţat numai de scriitorii agronomi cu înţelesul de a plivi un câmp de buruieni, a arunca bălăriile. Importanţa extraordinară ce agricultura a avut şi are în viaţa socială a poporului român a făcut să se generalizeze această expresiune agronomică, luând locul clasicului facere”.

Activul arunc e sinonim cu azvârlesc sau zvârlesc, de care se deosebeşte prin mai puţină violenţă sau iuţeală; bunăoară la Ion Neculce, Letop. II, p. 313: „cât era Antioh-vodă de straşnic la mânie, că de multe ori la divan cu buzduganul azvârlia în oamenii cei vinovaţi.”, unde ar fi fost mai puţin potrivit „arunca”.

Basmul Prâslea cel voinic (Ispirescu, Legende, p. 85): „Acum e timpul când (zmeul) are să vină la prânz, şi are obicei de aruncă buzduganul cale de un conac şi loveşte în uşă, în masă, şi se pune în cui: – Dară Prâslea luă buzduganul, îl azvârli înapoi mai departe”.

Arunc este dară ceva mai puţin decât a z v! îl, dar ceva mai mult decât sinonimul l e a p a d, care rareori exprimă o acţiune violentă.

Costache Negruzzi, O alergare de cai îi „prin ademenirile voastre o faceţi deşi calcă datoriile sale de femeie, uită virtutea, leapădă cinstea ca să s-arunce în braţele voastre”.

La românii de peste Carpaţi, ca şi sinonim cu arunc se întrebuinţează ţip:

„Cu cheile s-or jucat, Mulţi pruncuţi Nepricepuţi; Nu ştiu în foc le-au ţipat, O-n apă le-au aruncat”.

(Pompiliu, Sibiu, 54)

Reflexivul în a arunc e sinonim cu măr a pe d. 449

ARUNCÂT

Anton Pann, Erotocrit, p. 42:

„În toate părţile ca un vultur. Se repezea şi se arunca”.

I. Activul arunc.

„A arunca, a azvârli cu mâna sau într-alt chip, a lepăda, a depărta cu ură, cu asprime, a nu voi, a nu primi, a părăsi cu dispreţ” (Costinescu).

Ion Neculce, Letop. II, p. 252: „noroadele tot îl suduia (pe Dimimitraşco Cantacuzino) şi-l hătcăia şi arunca cu Petre şi cu lemne după dânsul”.

Coste Băcioc, Iaşi, 1619 (A.I.R. I, 2, p. 6): „au vândut o prisacă cu pomi, şi prenpregâur prisecei loc în toate părţile cât va putea arunca un om cu un topor”. Beldiman, Tragod., v. 1475:

„Fiu patriei se numeşte, învaţă pe patrioţi, Zice să-i dea ascultare, să sale la arme toţi, Jugul robiei s-arunce, îi vremea de deşteptat, Căci strămoşii din mormânturi strigă toţi neîncetat”.

Doină din Ardeal:

„Când vezi faţa-i rumeioară, Un dor aprig te omoară; Iar când trece şi-ţi zâmbeşte, Câmpu-n faţă-i înfloreşte; Şi când ea se prinde-n joc, Se tot leagănă-ntr-un loc şi-n voinici aruncă foc”.

(Familia, 1884, p. 455; Alex; Poez.2, 301)

Zilot, Cron., p. 33: „când, ce să vază? o negură de pazvangii, ca nişte luare turbate, venea răcnind şi aruncând focuri”.

Acelaşi, p. 36: „Şi câteva zile neîncetat au aruncat tunuri asupră-i, şi într-un trup ca acesta de zidire abia trei sau patru ghiulele au nemerit”. Valurile apei aruncă o scândură pe mal.

Pravila Moldov., 1646, f. 21 (cf. Pravila Mateiu Basaraba, p. 340): „carele va găsi pe marginia unii ape mari fiece lucru, vor mare, vor micu’, carele va fi aruncată apa ca o plavie, acesta de nu-l va mărturisi, nu va avia nice o certare”.

Cineva aruncă o manta pe umeri, iar figurat se poate zice ca în doina Cât o fi:

„De te prind cu fată mare, Ţi-o aruncă în spinare”.

(G.D.T., Poez. pop., 315)

„I-a aruncat că este prea tânăr = il lui a obiecte să trop grande jeunesse” 450 (Pontbriant).

ARUNCÂT

II. Reflexivul în a arunc.

Miron Costin, Letop. I, p. 313: „striga cazacii: ziceţi-ne în vreo parte, ori să mergem, ori să ne aruncăm în şanţuri dupre obiceiul nostru”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (m.s., în Acad. Rom.; p. 33): „Ciacalul, aceasta de la Vulpe audzind, dzisa: Eu după cuvântul tău şi în fundul marii a mă afunda, şi în mijlocul focului a mă arunca, şi nice cum vieţii mele a cruţa, nu mă voi feri”.

Balada Român Grue Grozovanul:

„Iată Grue da-napoi Şi s-aruncă printre voi la un vânt înviforat într-un lan de grâu uscat”.

Balada Inelul şi năframa:

„Vorba bine nu sfârşea Şi de cale se gatea, Pe-un cal ager s-arunca Şi la tabara pleca”.

Balada din Banat Gruia lui Novac:

„Şi-şi scotea un căluşor, la un mânz de sprinteior, Care cure iepureşte Şi s-aruncă ogăreşte...”

(Col. l. Tr, 1882, p.621)

A. Pann, Prov. I, 87:

„Pe loc se dezbraca, se aruncă-n balta, Negândind nerodu c-o să pata ş-alta”.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 81: „Apoi, lăsând să iasă din adâncul peptului ei un suspin înfocat, se aruncă în braţele ciocoiului”.

I. Creanga, Amintiri din copilărie (Conv. lit., 1881, p.12): „Povestea cântecului:

Fă-mă, Doamne, val de tei Să m-arunc între femei”.

Legenda St-lui Nicolae, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. St. Nic. din Braşov, p. 140): „fu în lipsă mare de toate, catu nu-i rămăsese nice hrana, nice haine; o, amara! pană în care se aruncă meseritatea!”

Impersonal, la Zilot, Cron., p. 93: „Nu puţina ciuda cazu la toată armia roşeasca de o nenorocire ca aceasta, care mai mult s-arunca asupra relei otcârmuiri a comandirilor, fiindcă nici la vreme au nemerit, nici câte au trebuit să aibă gata, or nu le-au avut, sau le-au avut proaste”. 451

ARUNCÂT

Doina Domnica:

„Paftaluţe şi cordele Numa-n flori şi fluturele, S-apoi să s-arunce-n joc la un trandafir de foc”.

(Alex., Poez. pop.2, 349)

Cântec de danţ din Bucovina:

Aruncă-te, moş baton, la la iarna ţi-oi da fân; Da de nu te-i arunca Nice paie nu ţi-oi da!”

(Marian, II, 233)

La jocul ţ u r e a sau cerbul, în regiunea Haţegului se cânta:

„Aruncă-te, cerbule, la de nu te-i arunca Turta calda nu-i mânca De la (cutare) săraca! Aruncă-te din calcânie la moara din capătânie! Aruncă-te din cercei, la moara din clopoţei”.

(P. Olteanu, Haţeg)

III. I. diotismi. 1. arunc n-a p a’s te.

Cantemir, Chron. II, 379: „şi alta n-a p a’s te aruncă asupra lui Dragoş-voda cu românii săi, nu mai

nescărăndăvicioasă decât cea dintâi”.

Mateiu Basaraba, 1649 (A.I.R. I, p.107): „de-i mascăriţ şi le aruncaţ n-a p aş t i că va unbla cu familiile”.

În înţeles de asupriri fiscale:

Nicolae Costin, Letop. II, p. 82: „nu las aice înainte a pomeni de pecetluiturile ce scosesa în ţara Mihai-voda, care s-au dat la tot omul ce ieşisa la pecetluituri; eara pe urma neputându-se strânge banii ataţa cât să-şi plinească lăcomiea cea nesaţie, ieşisa poronca la zlotaşi să arunce napaşti să se îmbrace toţi banii după somele care ieşisa din vistierie”.

Cu acelaşi sens, la Zilot, p. 27: „cu amestecătura ce vrea să curgă să poată afla mijloacele lesnicioase a arunca pe ţara biruri mai multe”.

De asemenea la Duca-vodă, Iaşi, 1681 (A.I.R. III, p. 255): „domnii mele s-au jeluit cestu om anume Ghiorghie din sat Cudii, zicandu Ghiorghie ca li-au fostu aruncat să f ac a un car cu patru boi”. 452 v. Bir. – 2Dare.

— Năpaste.

ARUNC

2. arunc sorţi. Locuţiune biblica. Silvestru, 1651, ps. XXI:

şi preveşmantul mieu aruncară, sorţi.

„Kai epi tov i-atismov mşu eb alo v Klqpov...”

unde în Vulgata: „miserunt sorte m”. A. Pann, Prov. I, 66:

„Ce trebuie într-atâta sa stam şi să ne sfadim? Ci s-aruncăm, sorţi mai bine, şi pe cine va cădea Atuncea toţi să se tragă şi numai unul să dea”.

S.F. Marian, Datini (Albina Carpaţilor, 1879, p. 132): „Unii aleargă pe la babele vrăjitoare, ca acestea să le cate în cărţi şi în palma, să le arunce bobii, iara alţii se duc pe la zodieri”. v. Soarte.

— Bob.

3. arunc’s am în ţ a. Termen agricol.

Pravila Moldov., 1646, f. I: „necum alta, ce nice’s am a n ţ a c-au aruncat acolia, nice aceia ca să nu aibă voie să o ia”. Doina din Bucovina:

„Ma suii pe cea costiţa să-mi ar şi eu o brăzdua, S-arunc puţina samânţa”.

(Marian, II, 42)

Cântecul pandurilor de la 1821:

„Să trag brazda dracului la uşa spurcatului, O brăzduţa d-ale sfinte Sa ţie ciocoiul minte: Să-ţi arunc un samânat cu sângele meu udat”.

(G.D.T., Poez. pop., 484)

Figurat, la Moxa, 1620, p. 381: „noiră pământul telenitu şi aruâncară sam a n – ta de pravoslavie”.

Cu totul în alt înţeles în Pravila Vasilie Lupul, f. 79: „muiaria lui de să vă împreună trupeşte cu altă muiare, cumu să dzice: una cu alta şi să varsă una la alta, ce să dzice aruncă sam a n ţ a, pentru ca aceasta iaste ca şi sodomiia”. v. Sămânţă.

4. arunc ochii.

453

ARUNCÂT

Zilot, Cron., p. 6:

„Încotro aruncai ochii, alt nimic nu mai vedeai Decât jelbi unul la altul cum ar face auzeai”.

Alecu Vacarescu, p. 26:

„Ochii în ea când ţi-i arunci, De tot se-ntuneca atunci”.

I. Vacarescu, p. 237:

„Unde-arunci plini de dulceaţa ochii dătători de viaţa, Locul tot îl înviezi; Prea urâta e pustie, Bezna, gheaţa, grozăvie, Unde tu nu luminezi”.

Basmul Tinereţe fără bătrâneţe (Ispirescu, Legende, p. 3): „tocmai când era sa iasă, îşi mai aruncă ochii o dată prin grajd, şi, zarind într-un colţ un cal răpciugos şi bubos şi slab, se duse şi la dânsul”. Doina din Bucovina:

„Şi cum trec, şi cum se duc, înapoi o e h i ţi] – şi arunc”.

(Marian, II, 40)

Doina din Banat:

„Unde-or fi oameni mai mulţi, La mine să nu te uiţi; Unde sunt mai puţintei, S-arunci ochii pintre ei, Să te uiţi

în ochii mei!”

(Vulpian, Texturi, p. 104)

unde apare foarte bine deosebirea între „a se uita”, acţiune intenţionată sau prelungita, şi între „a arunca ochi i”, acţiune fără precugetare sau momentana. La deminutiv, într-o doina din Ardeal:

„Unde-şi pune piciorul, Se aprinde mohorul; Unde-arunc un ochişor, Arde sufletul de dor”.

(Familia, 1884, p. 431) 454 În alt înţeles, o boală se aruncă pe ochi, sau pe orice parte a corpului.

ARUNCÂT

S.F. Marian (Descântece, p. 7): „spune descântătoarea ca, deşi albaţa se vindeca în decursul descântarii, totuşi trebuie să se împlinească cele nouă zile menite pentru descântare, căci, neîmplinindu-se, albaţa iarăşi’s e aruncă pe ochi”. v. Ochi. – 3Albeaţa [vol. I, p. 513]:

5. arunc din cap = o clătinare nervoasa a capului.

Ion Neculce, Letop. II, p. 348: „Împăratul (Petru I) era om mare, mai înalt decât toţi oamenii, era nu gros, ratund la faţa şi cam smad, oacheş, şi cam arunca cate o dată din cap fluturând”. v. Cap.

6. arunc pizma, urgie, ură, vrajă etc., o locuţiune foarte deasa mai ales în cronica lui Moxa, 1620:

p. 347: „iara diavolul văzu viiaţa lor într-atâta bine în raiu ca îngerii, ce nu putu răbda, ce aruâncă urgie spr-inşii cu pizmă.”;

p. 353: „aruncară v r a e şi li se arată ca eu bărbaţiia nu voru putea lua Troada, nice cu sabiia, numai cu hitleniia.”;

p. 356: „acestuia aruncă pizmă Tulie de-lu taie, şi pre fecorii, şi-i strânse bunătatia toată la dânsul.”;

p. 374: „veni maniia lu’ Dumnezeu spr-însul şi-i aruâncară pizmă toţi.”; p. 388: „deaciia aruâncă pizmă cu vrajmâşie Varda pre părintele.”; p. 394: „Foca aruâncă urgie pre Ţimishi pentru cât vadise oarecine cu nişte cuvinte rele, deci-lu goni de la dinsu”. A. Pann, Erotocr., p. 8:

„Ca eu cât mai mult stăpânul pe sluga îşi va iubi, Atât şi ura aruncă asupra-i când va greşi”.

Nicolae Mustea, Letop. III, p. 78: „dacă face un domn obiceiu măcar cât de rău, alţii pre urma lui prea lesne fac pe obiceiul acela, fără de nicio îndoeala, aruncând grija sau p ac a tu l asupra aceluia ce l-au scornit”. v. Grijă.

— Păcat.

— Pizmă.

7. E ciudata locuţiunea „a arunca n-a de de a”, la Zilot, p. 21: „Căpitan-paşa, întru care îşi avea aruncata toată n-a de de a sa.”; ea se gaseşte însă deja într-un text din secolul XVI, Legenda St-ei Parasceve (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 72): „Aşa amu cu totu’ sufletulu ruga-se, şi toată nadejdea spre a lu’ Dumnezeu maică aruâncă. „A arunca nadejdea spre sau întru cineva, este a avea o speranţă întemeiata, tare, neclintita.

V. Nădejde.

8. O expresiune poporana remarcabila: arunc cărunteaţa = încep a avea peri albi.

„Am intrat far de musteaţa S-acum arunc cărunteaţa; Am intrat pui de român, S-am agiuns moşneag bătrân”.

(Alex., Poez. po p., 25 l) 455

ARUNCÂT

9. Când cineva seamănă prea mult cu vreunul din părinţi sau din neamuri, se zice că: „s-a aruncat în partea cutăruia.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 177): „Îmi pare rău că n-am luat măcar spânul cel de al doilea cu mine. Dacă s-a aruncat în partea mâne-sa, ce-i vinovat el?”

10. În basmuri: „a se arunca în slava cerului”. = „s elancer au haut du ciel” (Julie Haşdeu, Théâtre, p. 344):

V. Slavă.

11. Melancolia sau ipocondria, numite în specie aruncat sau aruncătură, sunt neşte boli pe care; după credinţa poporului, babele sau duşmanii le aruncă asupra omului:

„Frunză verde trei nuiele, Mamă, suratele mele S-

aseară s-au socotit Şi aseară s-au vorbit, Doi, mamă, – într-un corn de şură să-mi arunce fapt şi ură”.

(J.B., Trans., p. 186)

V. 2Aruncat.

— Aruncătură.

12. P r o v e r b i:

„Fă-mă, mamă, cu noroc şi mă aruncă-n gunoi”. (Pann, II, 133).

„Fă bine şi-l aruncă-n drum” (Ibid., II, 20).

„Binele de rău te scapă, Să-l arunci chiar şi în apă”.

(Ibid., I, 72)

La copaciul fără poame nimenea nu aruncă peatră” (Ibid., II, 126).

„Un nebun aruncă o peatră în gârlă, şi o mie înţelepţi nu pot să o scoaţă” (Ibid., III, 118).

„În hatârul dumneavoastră facă, m-arunc pe fereastră”.

(Ibid., II, 151)

„O zicătoare foarte răspândită la români: nu mai arunca moartea în ţigani!” (R. Simu, Trans., c. Orlat), când cineva se prea îngâmfă, crezându-se mai ceva decât alţii.

ţipescu, Opincaru, p. 149:

„— Mă Ţâmboace, da ce zăboghişi în casă mai mult? Or te bătu muierea şi mai întârziaşi?...”

— Aşa o hi, măi Dane! Mult te gândişi? Poate că tu ai păţit aşa lucru ş-acum arunci moartea în ţigani!”

456 v. Ţigan.

ARUNCÂT

IV. Particularităţi fonetice.

Sonul n în arunc se rostea ca o vocală nazală. De aceea la macedo-români el a despărut de tot, zicându-se aruncare şi chiar arcare (Dr. Obedenaru), iar în vechile texturi române se scrie adesea prin litera vocală. Aşa, afară de unele citaţiuni de mai sus: Textul biblic oltenesc, circa 1560 (Cuv. d. bătr. I, p.11): „pre trupurele vostre cele morte eu le voau aruânca (apoy-Ka) ca pe idoli voştri”.

Fragment biblic din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 259): „să nu ne înşine aruâncâmu în

napaste”. Şi tot acolo, p. 294: „nice să ne aruâncâmu noi înşine în nevoi şi în napâşti”.

Moxa, 1620, p. 382: „şi aruâncă pre toţi dăjdi grele”. Mitropolitul Varlam, 1642, I, f. 143 a: „prinsâră-l şi-l aruâncară într-o groapă”. În limba poporană poetică, ne întâmpină şi forma darunc, cu eufonicul d ca în „dalb”, „daur” etc.

Colindă din Ialomiţa:

„Şi când ochi ţi]-şi darunca, Dinapoi maica venea”.

(G.D.T., Poez. pop, 26)

Balada Toma Alimos:

„Ochi ţi]-şi negri darunca, Peste câmpuri se uita, şi departe ce-mi zărea?

(Ibid., 582)

V. Azvârl.

— Leapăd. – 2Ţip.

ARUNCARE (plur. aruncări), s.f; l’infinitif d arunc pris comme substantif: rejet, action de jeter, de lancer etc. „Azvârlire, lepădare, nevrere, nepriimire a unui lucru, împingere de la sine” (Costinescu). v. Arunc.

— Aruncătură.

ARUNCAT, – A, part. passe dar u ne pris comme adjectif: jete, lance etc. Exprimă ca adjectiv toate sensurile verbului arunc: azvârlit, lepădat, respins. v. Arunc.

2ARUNCAT, part. passe d arunc pris comme substantif: 1. jet, rejet; 2. t. de med. populaire: melancolie, hypocondrie.

Ion Ionescu, Bunul gospodar, p. 36: „Semănătorul trebuie, precum pe toate seminţele cele mici, de asemine şi pe trifoi să-l arunce în două rânduri, mergând cu arurcatul şi întorcându-se tot pe un loc”.

Se întrebuinţează adesea în construcţiunea supinală: „de aruncat = de lepădat, ce poate sau cată a se arunca, a se lepăda” (Costinescu). 457

ARUNCÂT

Ca nume poporan de o boală, e sinonim cu aruncătură. Descântec [de] „spălarea urii”, din Bucovina:

„Şi să mă speli pe mine: De ură, De gură Şi de

făcătură, De dat, De fapt
Şi de aruncat...”
(Col. l. Tr., 1882, p. 330)
V. Arunc.
— Aruncătură.

ARUNCATE (PE), adj; en jetant, en lanşant, desordonnement. Se zice şi pe azvârlite. Fără şir, fără rânduială. N-am aşezat lucrurile, ci le-am pus pe aruncate. Unul din adverbii în care, ca în „pe sărite”, „pe neştiute”, „pe auzite”, prepoziţiunea pe păstrează funcţiunea instrumentală a latinului pe r. v. Arunc.
— Pe.

ARUNCĂTOR, – OARE, adj: et subst.: jetant, lanşant. „Care aruncă sau prin care se aruncă, se azvârle ceva” (Costinescu). v. Arunc.

ARUNCĂTURĂ (plur. aruncături), s.f; 1. jet, coup; 2. obiection, reproche; 3. t. de paleogr.: lettre ecrite au-dessus de la ligne; 4. t. de med. popul.: melancolie, hypocondrie.

1. aruncătură „jet, coup”:
1. Văcărescu, p. 535:
„Prin o aruncătură A genelor frumoase”.
„Aruncătură de ochi = coup d’oeil, aperşu” (Pontbriant).

2. aruncătură „obiection, reproche”:
Basmul Pata Ciudei (Zbiera, Povesti, p. 63): „Da unde-i dară? îl întrebă ea scârbindu-se şi supărându-se iarăşi foarte, făcându-i aruncături că el vrea s-o înşele”.

3. aruncătură „lettre ecrite au-dessus de la ligne: Ceea ce în paleografie se numeşte „litterae columnataie”.

Se întrebuinţa la români numai cât timp ei au scris cu cirilica. Ion Ghica, Scrisoarea IV: „mai adăuga câte un ucu-scurt pe ici, pe colea, sau câte o aruncătură, două, pe deasupra, ca să fie slova mai ciocoiască”.

Acelaşi, Scrisoarea XIII: „numai în câteva seri mă învăţase să scriu româneşte; citeam slova cea mai ciocoiască şi scriam cu trei aruncături pe dasupra”.

Cu cât manuscriptele româneşti sunt mai vechi, cu

atâta aruncăturile sunt mai 458 puţine şi mai rare. Apogeul lor este în secolul trecut şi în prima jumătate a secolului

ARVÂT

nostru, când unii ajunseră a scrie nu în două, ci în trei şi patru caturi, iar iscăliturile se făceau printr-un fel de monogramă de litere suprapuse. 4. aruncătură „melancolie, hypocondrie”: În Bucovina descântecul „de aruncătură” se începe cu:

„Ieşiţi aruncături, Ieşiţi făcături, Ieşiţi ţipături, Ieşiţi săgeţi, Ieşiţi răutăţi”.

D.S.F. Marian (Descântece, p. 25) observă: „Dacă cineva cade într-o boală grea aşa, că nicidecum nu-i vine a lucra, ci tot una stă supărat, sau îi vine dor numai de ducă, sau alte cugete rele îl cuprind, se crede că atare vrăjitoare sau vreun duşman oarecarele i-a aruncat nişte farmece în cale, şi el de aceea s-a bolnăvit aşa de rău; pentru că a călcat în aruncăturile aceste”. În acest sens se zice şi aruncat. v. Arunc. – 2Aruncat.

A-RUPTUL CAPULUI (D-A), adv; la fete la premiere. Repezindu-se fără a căuta la pedeci, aruncându-se într-o primejdie fără preget sau fără socoteală.

Alexandri, Surugiul: „Drumu’ cotigea pe lângă o prăpastie adâncă, plină de bolovani. Mişcă, băiete! să mi te duci de-a ruptu capului! Unde-am repezit caii la vale, unde-am cârnit oiştea spre mal, şi-ntr-o clipală, cai, trăsură, surugiu, arnăut şi ciocoi, eram cu toţii stâlciţi şi ucişi în fundu’ prăpastiei”. v. Rump.

— Rupt.

ARVA, t. de choreogr. popul: nom d’une danse. Un joc al românilor din Dobrogea, pe care-l cunoaştem numai din nume.

„Între danţurile obicinuite pe aici în popor: sălcioara, brâul, oisa, măruntica, valu’, orândica, arva, raţa”. (I. Diaconu, Dobrogea, c. Luncaviţa). v. Danţ – Horă.

— Joc.

ARVÂT (plur. arvaţi), n. pr. m. ethn.: Croate, Slave de Croaţie. Din paleoslavicul Harvatu, Hruvatin (Miklósich).

Nicolae Costin, Letop. I, p. 88: „văzând acei doi fraţi oştiri aţâţate între neamul lor, vorovindu-se amândoi s-au clătit den 11 i r i e, ţara arvaţilor, şi den Dalmaţia”. Se întrebuinţa cu acelaşi sens şi forma mai puţin românizată h o r v a t. v. Schiau. – 2Arvat.

— Horvat.

2ARVÂT, n.pr. m. pers. Este numele etnic ar v a t „Croate”, devenit poreclă, întocmai ca Rusu, Sârbu, Turcu şi atâtea altele.

Sub Bogdan-vodă Lăpuşneanul era la 1569 Arvat vel-comis (Cond. Doljeştilor II, p. 392, în Arh. Stat.). 459

ARVÂT

Dumitru logofăt, Bucureşti, 1629 (Doc. Rom. I, nr. 170, în Arh. Stat.): „loc de casă aicea în oraş în Bucureşti drept 26 de galbeni şi jumătate, care loc îaste între Dumitru Colecâu croitor şi între Arvat şi între pimniţa lu’ Siman judeţul”.

Un zapis de asemenea bucureştean din 1795 (Ibid., nr. 325): „eu jupănul Defta neguţitorul den Bucureşti, împreună cu jupăneasa mea Ancuţa fata lui Arvat spătar ot Izvor”.

Din acest nume personal Arvat s-a născut apoi numele topic Arvăteşti, după cum se cheamă, bunăoară, un sat în Mehedinţi şi o pădure în Romanaţi (Frunzescu).

V. Arvat.

2ARVÂT. – v. Avat.

ARVĂ’s. HÂRVĂ (plur. arve, harve), s.f; t. d’agric.: vignoble situe au bas d’une colline ou dans la plaine. O viie care nu se află pe deal, ci pe loc şes. Cuvânt foarte remarcabil, care – fie cu sens de viie, fie cu acela de şes – trebui să fi fost altă dată destul de răspândit, după cum se vede din unele numiri proprii topice.

Aurelian, Ţara noastră, p. 133: „viile de la poale sau de pe şes, harvede, după cum le zice în Prahova, se pot cumpăra şi cu 300 lei pogonul”.

Tot în districtul Prahova, tocmai în regiunea cea vinicolă a podgoriei, se află şi satul A r v a, iar în districtul Putnei se chema A r v a satul Capotanul-de-Jos, şi acelaşi

nume îl poartă acolo două râuleţe (Frunzescu).

Cihac (II, 723) trage cuvântul din maghiarul a r v a, pe care-l traduce prin „orphelin, isole”, şi observă: „la plupart de vignobles etant sur les collines, ceux dans la plaine se trouvent isole’s”. Dentâi, ungureşte a r v a nu înseamnă niciodată, „isole”, ci numai „orphelin”, adică un copil rămas fără părinţi, şi negreşit că noţiunea unei vii „fără părinţi” e tot ce poate fi mai ciudat. Al doilea, fie pe şes, fie pe deal, acolo pe unde se află vii, ele formează totdauna o grupare, iar nu ne întâmpină câte una singuratecă. Al treilea, numele de A r v a dat râuleţelor dovedeşte că sensul fundamental al cuvântului este vale în opoziţiune cu deal.

V. Vale.

Arvă este tot ce poate fi mai romanic. Latineşte arvum şi arva se cheamă o câmpie care poate fi lucrată, astfel încât să producă, fie grâu, fie vin. Varrone (De re rust.) zice anume: „majores noştri exar v o aeque magno, sed male consito, et minus multum et minus bonum faciebant v şi nu în et frumentum”. Într-un text francez din 1326 ne întâmpină arve cu un sens foarte apropiat: „La ruisselee qui est entre nos v i g ne’s de Rousees et l’arve Thomassin.”, unde femininul arve, adică întocmai românul arvă din Prahova, înseamnă un fel de pământ vinicol diferit de vigne = viie. Du Cange (ed. Cament., VII, 39) explică pe vechiul francez arve prin: „place vague, propre a bâtir”. Oricum ar fi, este aceeaşi vorbă cu al nostru arvă.

V. Harvă.

— Viie.

460 ARVĂTEŞTI. – v. 2Arvat.

ARVINTE

ARVINTE, n. pr. masc.: 1. Laurent; 2. t. legendaire: une espece de Jocrisse. Ca termen legendar, Arvinte reprezintă un tip de om poznaş.

Într-un vodevil, Alexandri a unit la un loc ambele personage comice poporane din Moldova: „Arvinte şi Pepelea”, cel dentâi ca moş al Măndicăi, celălalt ca peţitor:

„Pepelea: Mânca-l-ar zmeoaicele, ghiuj afurisit! Şi ce

faci tu acolo singurică?

Măndica: Cos!

Pepelea: Rochiţa ta de nuntă?

Măndica: Ba! antereu lui moş Arvinte.

Pepelea: Iar îl cârpeşti?... De când te ştiu, alta nu faci. Mai deunăzi i-ai scos mânicile, ca să-i pui spete.

Măndica: Acum i-am scos spetele, ca să-i fac poate.

Pepelea: Ha! ha! ha!0 s-ajungă vestit în ţară antereu lui Arvinte, mânca-l-ar guzganii!”

Acest personagiu, ajuns în adevăr „vestit în ţară”, fusese creat de Donici prin fabula Antereul lui Arvinte:

„Arvinte coatele au ros la antereu.
Dar n-au stat mult să socotească.
Ci singur el mereu
Se puse să-l cârpească.
Iar pentru petici de cârpit
Din mâneci a tăiat ca o a patra parte.
Şi antereu l-au gătit
Cu mânicile prea scurtate.
Încât oricarele vedea.
De el râdea”.

Donici nu făcuse altceva decât a traduce, schimbând numele „Trişcă” în Arvinte, o fabulă rusească de Kryloff, TpHmKHHX KaLTaHx:

„Y TpnmKH Ha: oKTbxx KaLTaHX npopaneb. qto flonro *, yMar\ TyTX? ohx 3 a Hiny HpHHbneb, no ReTBepTH obpbă a: x pyKaBOBX, haokth 3 an: ar: x.

— KaLTaHX roTOBX...”

Această fabulă a fost imitată franţuzeşte de Baronul de Stassart sub titlul l’habit de Jocrisse şi italieneşte de Gioachino Ponto sub titlul l’abito di Giocrisso; dar numai la români Arvinte a reuşit a deveni un tip poporan, căci se întemeiază pe cunoştinţa legendară anterioară a acestui nume.

În Transilvania prin „m o şi Arvinte” poporul înţelege pe un bătrân cărui îi place a da sfaturi sau a judeca lumea. Astfel în basmul Lupul cu cap de fier (Reteganu, Povesti ardeleneşti III, p. 28): „Spânul avea numai mână de luat,

dar nu şi de dat, iar moş Arvinte zicea c-aşa vor fi toţi spânaticii până va pieri lumea”.

Este şi o zicătoare rimată: 461

ARVINTE

„Bine zice moş Arvinte: Vai de cap unde nu-i minte”.

(Ibid., V, 79)

Despre acest moş Arvinte, bănăţenii au o poveste întreagă, care ne spune că era popă, care la bătrâneţe „s-a tras în săcreţii de munţi unde şi muşchiul se teme să crească”, fiind dezgustat de înşelăciunile lumii (Ibid., 79 – 85).

În munţii Ardealului există o altă legendă, în care personagiul principal e tot popă, dar un om foarte neastâmpărat, astfel că vlădică l-a pedepsit să fie preut într-un sat de ţigani:

„Prea-sfinţia sa şi-a pus în gând pe vremea aceea să facă oameni din ţiganii din Puradei, căci îşi zicea: şi ţiganii din Puradei sunt oi de ale mele, şi pe ei trebuie să-i păstoresc, că am să dau seamă lui Dumnezeu pentru ei. De aceea prea-sfinţia sa, ca să poată căpăta popă în Puradei, care să fie păstor la turma de ţigani, a hotărât să deie pe fiecare an câte 200 florini aceluia care va sluji cu credinţă în Puradei. Şi 200 florini pe vremea aceea erau bani, nu glumă! Şi cu toate acestea nime nu se îmbulzea să fie popă în Puradei. Iar ţiganii din Puradei era pe aci, pe aci să-şi lepede lebea, ca să-şi capete preot. Atunci tot prea-sfinţia sa a pus ochiul pe părintele Avrinte şi a hotărât ca să-l trimită popă în Puradei. Căci părintele Avrinte, ca om tânăr, neînsurat, învăţat vrăjmaş şi pe faţă şi pe dos, făcuse mai multe pozne, şi nu era chip de a-l canoni. Ca în chip de cel mai straşnic canon a hotărât dară prea-sfinţia sa să trimită pe părintele Avrinte popă în Puradei”. (Tribuna din Sibiu, 1885, nr. 138 – 143).

În acest mod, pentru a româniza fabula lui Kryloff, Donici a introdus în ea un vechi tip legendar curat poporan, dacă nu tocmai de zgârcit, în orice caz de un om mult păţit şi ajuns comic prin păţaniile sale.

Din documente, un act moldovenesc din 1689

(Condica Asachi, în Arh. Stat., t. I, f. 238 b) menţionează în districtul Fălciiului pe Avrintie, proprietar în satul Vitoltestii; iar un altul din 1659 (ibid., f. 527 a) vorbeşte despre „popa Avrentie”.

Forma Avrinte, care circulează alături cu Arvinte, ne duce la etimologia acestui nume. Arvinte este o metateză din Avrinte, înlesnită prin mulţimea cuvintelor începătoare cu ar –, faţă cu puţinătatea celor cu au. Avrinte, la rândul său, corespunde unei forme literare Avrentie, întocmai ca „Terinte” lui „Terentie” sau „Axinte” lui „Axentie”.

Ion Neculcea, Letop., t. II, p. 297: „Duca-vodă, dacă auzi că şed Cantimireştii la casele lor cu pace, îndată se îmbrăcă cu cămeşă de gheaţă, deci şi trimise pe vlădica de Roman anume Avrentie”.

Acest Avrentie figurează sub anul 1701 în lista episcopilor din Roman ca Lavrentie. Multe note biografice despre el se găsesc la episcopul Melchisedec, Cron. Romanului I, p. 314 sqq.

Prin urmare, Avrentie este o formă românească din lat. Laurentius sau mai bine din slav. Jiaene HTHH căci latinul – t i u’s s-ar fi asimilat la noi în ţ, pe când slavicul thh trece în – t i e. Chiar pierderea iniţialului l în Avrentie din Lavrentie este de proveninţă slavică. Arborul l au un s” dafin” se cheamă bohemeşte şi poloneşte v a v r în (wawrzyn), iar numele propriu Laurentius – 462 poloneşte şi bohemeşte Wacvrzyniec, Wawrinec, astfel că noi am făcut pe A v r e n – ARVUNĂ

t i e dintr-o formă slavică Vavrentie cu pierderea iniţialului v prin disimilaţiune cu al doilea v, pe când iniţialul d denaintea lui a nici într-un caz nu se pierde la români.

O reacţiune însă pe deplin romanică contra slavicului Avrentie este forma poporană Arvinte, românizată nu numai prin metateză, dar mai ales prin finalul – 1 n te, ca şi când ar veni dintr-un prototip curat latin Arvens (Arventem) după analogia lui părinte = parentem, fierbinte = ferventem etc.

Printr-o ciudată întâmplare, Laurentie, pe care

biserica îl serbează la 10 august şi care fusese ars de viu în Roma pe la anul 257, se poate a fi fost şi el cam zgârcit, deoarăce comunitatea creştină de acolo îl alesese de casier. Printr-o altă întâmplare nu mai puţin curioasă, acest sfânt a dat naştere şi-n Franţa la vreo două locuţiuni proverbiale, dar de o altă natură: „être sur le gril comme St. Laurent”, când se vede cineva pus la strâmtoare; iar când îşi recâştigă un loc pierdut:

„C'est aujourd'hui la Saint-Laurent, Qui perd să place la reprend”.

V. Arvune.

— Antereu.

— Terinte. ARVÂNT. – v. Arvune. ARVOANĂ. – v. Arvună. ARVON. – v. Arvune.

ARVUNĂ (plur. arvune), s.f; t. jurid.: 1. arrhes; 2. tout ce qu'on donne au fiance ou à la fiancee avant les noces. În sensul dentâi, care este cel general: „preţ dat la facerea unui contract de cumpărare înainte de primirea lucrului cumpărat, în semn de obligaţiune pentru părţile contractante” (L.M.). Grecul appa3 rov, appa3 âvaj (Cihac). Din cauza acestei derivaţiuni, în vechile texturi nu sunt rare formele arăvonă şi chiar arăvon.

Mitropolitul Varlam, 1642, II, f. 33 b: „meau dzisu să ducu grăulu în Mirlikiia, şi îată că meau datu şi 3 galbeni arăvonă”.

Pravila Moldov., 1646, f. 3 (cf. Mateiu Basaraba, p. 291): „de se va tocmi vreun lucrător, şi de va lua asupra sa să lucredze o vie, şi va lua şi arăvonă de la stăpân şi va începe a lucra”.

Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 6 (f. 50 a): „dându-le şi arăvonulu împărăţâei cerâulul”.

Acelaşi, Liturgiar, 1683 (Slujba marelui Vasilie, f. 29 a): „a de fiau punere daru, arăvonulu de viitoaria moştenie, pârga văcuiteloru bunurî.”; dar tot acolo, mai jos (Pricestenie, f. 97 b): „arăvonă vieţii ceii viitoare”.

Mitropolitul Antim, Predice, p. 18: „taina aceasta de astăzi a schimbării lui Hristos închipuieşte şi este ca un aravon acei măriri a împărăţiei ceriului”.

Forma românizată arvună ne întâmpină deja în secolul XVII. Pravila Mateiu Basaraba, 1652, p. 142: „De se va logodi cineva şi va fi muritu unulu deântr-amăndoi 463

ARVUNĂ

sau bărbatulu sau muâarea, atunce numai ce să întoarce arvuna la partea care e vie, iar nu îndoită”.

Noul Testament din Bălgrad, 1648, Paul la Corint. I, 22:

„Carele ne-au şi sămnat pre noi şi dede arvuna Duhulul intru în inimile noastre”.

„Qui et signavit nos, et dedit p i g – nu’s Spiritus cordibus nostris”.

dar la margine explică pe arvună prin z a l o g u.

Legiurea Caragea, 1818, p. 17: „De se va face vânzarea cu arvună şi se va căi vânzătoriul, dă înapoi arvuna, şi mai plăteşte încă atâta”.

Ibid., p...42: „Când se va strica logodna, atunci arvunele, adică darurile de la logodnă, să dau înapoi”.

A. Pann, Prov. I, 152:

„Când te tocmeşti, cere să-ţi dea plată bună;

Nu lua în grabă pe nemic arvună”.

În sens comic:

„— Să-mi dai arvună.

— Gura mea arvună-i, răspunde cumpărătorul; dacă însă e un om cunoscut că nu se ţine de cuvânt, atunci vânzătorul îi zice:

— Iată aşa şi aşa în arvună-ţi!” (R. Simu, Trans., c. Orlat)

V. 1Grec.

ARVUNE’s. ARVUN’s. ARVON’s. ARVÂNT, subst. m.; t. de botan.: Quercus pedunculata, Quercus robur, rouvre. Cu proteticul d, acest cuvânt nu e rar în colinde; fără ci şi sub forma arvune, îl cunoaştem în districtul Dâmboviţa. Colindă din Dobrogea:

„Prunduleţ de mare, Sub soare răsare Un verde darvânt Bătut tot de vânt; Nu-i verde darvânt; Nici bătut de vânt, Ci-i un roş călin Bătut de vânt lin”.

Şi-ntr-o altă colindă tot de acolo:

„Prunduleţ de mare, Crescutu-mi-a tare Aici pe pământ Un verde darvânt”.

(Burada, Călăt., 65)

464

(Ibid., 82)

ARVUNĂ

Colindă din Ialomiţa:

„În prunduţ de mare, Sub zare de soare, Născut-a, Crescut-a Dun verde iarvant S-un roşu călin”.

(G.D.T., Poez. pop., 85)

Colindă din Teleorman:

„În schela mării, în vadul sării, Născut-a, Crescut-a Dun verde darvun, Verde şi frumos, Sus frunza-i măruntă, Jos umbra-i rătundă”.

(Ibid., 84)

O colindă din Ialomiţa:

„Sub zare de soare în ostrov de mare Născut-a, Crescut-a Dun verde darvon, Dun rumen călin”.

D.G.D. Teodorescu (Poez. pop., 50), publicând această din urmă colindă, observă în notă: „În alte variante iarvant şi darvant, iar ca refren se zice: darvunel cu frunză verde. Este vorba despre sicomor, zis bulgăreşte bbop, sau mai bine despre arţarul stufos, cu frunză lată ca de platan”.

Nu e nici sicomor, nici arţar, şi nici cu bulgarul „favor” comun tuturor slavilor, n-are a face.

În basmul despre Ileana Cosânzana, aşa cum se povesteşte în Dâmboviţa, cei trei feciori de împărat merg pe rând „până deteră de un arvune mare al căruia vâri se părea că ajunge la cer”: de acolo se începea împărăţia Ilenei. „Arvune, cu tonul pe un, înseamnă un stejar secular” (G. Stănescu, Dâmboviţa, c. Bâlciureşti).

În colinde, arvânt şi arvun ni se înfăţişează ca un arbore totdauna „verde”, în antiteză cu „roşul călin”. În graiul ţăranilor din Dâmboviţa, arvune se aplică la stejar, caracteristic iarăşi prin verdeaţa sa până şi-n locuţiunea proverbială: „român verde ca stejarul”. Este anume gorunul, numit şi-s la d u n (Dr. Brând465

ARVUNĂ

ză), de unde se explică prin analogie sufixul în arvun, astfel că, înlăturându-se docamdată finalul – u n ca analogic, rămâne tulpina ar v. Nu mai vorbim despre iniţialul din formele cele poetice darvun, darvânt, darvon, care este numai eufonic, ca şi-n „dalb”, „daur”, „darunc” etc., întrebuinţate mereu în cântece, niciodată în grai.

Să ne întrebăm acuma: de unde vine tulpina ar vei forma cea organică arvânt?

Noi ştim cu certitudine că din numele personal Laurentie românii au făcut Arvinte. În ar v – dară, prin aceeaşi tranziţiune fonetică, se poate ascunde l au un s. Din l au un s, o formaţiune laurentum = arvânt se constată prin numele vechiului oraş italic „Laurentum” şi chiar prin amplificatul „Laurentius”, analog cu „Terentius”, care nici el nu se poate justifica fără o formă intermediară „terentum” (Corssen, Aussprache2 I, 512). Pe de altă parte, un adjectiv latin vulgar laurin u în = italianul „laurino”, spaniolul „laurino” etc., a devenit la români ar v i n, ca substantiv, întocmai precum din adjectivul „alninum” s-a făcut la noi „anin”, sau franţuzeşte „chene” din adjectivul „quercinum”. Trecerea ulterioară a lui ar v în arvun, mai înlesnită prin labialul v, se datorează, precum am arătat-o mai sus, analogiei celor doi sinonimi gorun şi slădun, pe care poporul îi rosteşte, de asemenea, gorune şi slădun e, după cum se zice şi „anine” alături cu „anin” sau „căline”, lângă „călin”.

După fonetica românească, iniţialul l denaintea lui a nu dispare. Chiar din „laurum” noi avem pe „laur” ca nume foarte poporan al plantei Datura-stramonium. De unde-i dară dispariţiea lui l în arvânt şi-n arvun? vorbind despre cuvântul „Arvinte”, noi am văzut, înrâurirea slavică în pierderea iniţialului l. Aceeaşi înrâurire slavică ne întâmpină, prin urmare, şi-n pierderea iniţialului l în arvânt = laurentum şi-n arvun = laurinum. În adevăr, numele polon al dafinului s-a format şi el din romanicul „laurinum”, dar înlocuind pe d prin v: wawrzyn = vavrin „laurier”; tot aşa la bohemi: wawrjn; iar unii slavi, din cauza dispariţiii lui l, au confundat pe dafin cu arţar, numit

slavoneşte „îavor” (Linde, v. Wawrzyn; CFR. Matzenauer, Cizi slova, p. 238). Înrâuririi slavice se datorează şi forma iarvant, cu proteticul i, pe care fonetica slavică îl acaţă mai totdauna la iniţialul aâablanî = ablanî, îagne = agne, îadu = adu, îazu = azu etc.

Legionarii romani aduseră în Dacia o nomenclatură întreagă greco-italică a laurului: dafin (Salvh), laur (laurum), l au r în t (laurentum) şi l au r în (laurinum). Laurul însă, care le fusese atât de familiar în Italia, aci nu se afla nicăiri. Numirile lui au căutat să se transpoarte la alte plante, cu care el înfăţişa vreo asociaţiune de idei. Laurul din grădini sau cel importat din străinătate a păstrat numele de dafin, care însă a devenit totodată la olteni sinonim cu salcâm, negreşit din cauza mirosului florilor acestuia din urmă. Cuvântul laur s-a pogorât la otrăvitoarea ciumăfaie „stramoine”, care face pe om să aiureze, după cum aiurau în vechime pitonisele mâncând frunze d-ale adevăratului laur (De Gubernatis, Myth. d. plantes II, 193). L au r în s-a zis stejarului celui verde. În fine, laurânt a rămas, ca un termin botanic nedecis, numai în poezia poporană. În veacul de mijloc, influinţa fonetismului slavic asupra limbii române a făcut ca laurin şi lau466 r în t să pearză pe iniţialull, devenind apoi pe calea analogică: arvun şi arvânt, pe

ARZ

de o parte prin paralelism cu mulţimea cuvintelor române începătoare prin ar – faţă cu puţinătatea celor cu au –, pe de alta prin analogie cu sufixul – u n în sinonimii gorun şi slădun.

V. Afin.

— Arvinte.

— Aurel.

— Dafin.

— Gorun.

— Laur.

— Slădun. – un.

ARVUNEL. – v. Arvune.

— A urii.

ARVUNESC (arvunit, arvunire), vb; donner des arrhes. A da arvună. Uneori se întrebuinţează şi forma arvunez. În vechile texturi însă găsim aravonesc şi chiar mai greceşte: arăvonisesc.

Dosofteiu, Paremiar, 1683 (a 7-ia miercurea, f. 3.4 b): „Astădzu acel vicleanu s-au strânsu săboru şi asupra svinţii tale deşâarte să învăţă; astădzu din voroavă laţul Iuda şi-l aravonâaste, îară Caiafa fără de voie mărturisâaşte”.

I. Creangă, Stan Păţitul (Conv. lit:, 1877, p. 23): „Scaraoschi îl întreabă: – Ei copile, ce ispravă ai făcut? Câte suflete mi-ai arvonit? Dă-ţi solia!

— Ia, mai nimica, stăpâne, răspunde dracul”.

Dosofteiu, Liturgiar, 1683 (Molitve petdesâat, f. 114 a): „nedejdile noastre câale de înviere şi de neputreda viaţă prin a ta nemінţită făgadâni să arăvonisescu...” A. Pann, Prov. I, 151: „Arvunează din vreme pe fericita muncă”. v. Arvună.

ARVUNÂT, – A, part. passe d’arvunesc pris comme adjectif: celui qui a reşu des arrhes. Cu sens de logodnic, acest cuvânt ne întâmpină în Fragmentul biblic din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 34): „lui Iosifu ca arvunitului de pururea fetei şi păzitorâu, împreună şi slujitorâu curăţiei ei”. v. Arvunesc.

ARZ (plur. arzuri), s.n.; rapport, mémoire, requete, supplique, petiţion collective. Se zicea şi aspirat: harz. Cuvânt turcesc, acum despărut din grai, altă dată însă foarte întrebuinţat în relaţiunile României cu Poarta Otomană, alături cu compusele ar z-i în a h z ar şi ar z-i hal, cari luau la noi formele de: arzmahzar, arzmagzar, arzumagzar, argimagzariu, arzuhal, arzihal, arzahal, arzoval, harzoval etc. (Saineanu, Elem. turc., p. 10). Sinonim cu p! r a şi jalbă.

Ion Neculee, Letop. II, p. 268: „au început a facere p! r a şi harzuri la Poartă, a pârire pe munteni”.

Acelaşi, p. 314: „Mihai-vodă de la închisoare de la Ţarigrad au făcut un arz de l-au dat la împăratul cu p! r a pre Antioh-vodă”.

Acelaşi, p. 334: „sosind boierii la Ţarigrad, au socotit

vreme şi au păscut prilejul, şi când au ieşit împăratul la geamie, ei şi-au aprins rogojini în cap şi au dat arz la împăratul, jeluind pre Nicolai-vodă ce le-au făcut”.

Obiceiul aprinderii rogojinelor în asemeni ocaziuni se generalizase la români chiar când nu aveau a face cu turcii, ci cu autorităţile ţării, şi se pare că tocmai etimologia poporană de la arz a înlesnit lui arz de a se răspândi în grai. 467

ARZ

Ion Ghica, Scrisoarea XIII: „s-au sculat târgoviştenii cu mic cu mare, ş-au venit la divan la Bucureşti cu rogojini aprinse în cap şi cu jalba în proţap”.

De câte ori însă se întrebuinţa cuvântul arz, era vorba anume de turci.

N. Muste, Letop. III, p. 41: „precum este deprinsă firea moldovenilor grabnică la lucruri nouă, numai cât li se părea cevaşi boierilor moldoveni spre domnul lor, se şi ducea în pribegie în Ţara Muntenească, la Brăncoveanul, domnul muntenesc, şi se scula cu p! r a asupra domnului lor, făcând arzuri la Poarta turcească”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 216: „Atunce domnul au făcut un arz de la toată ţara şi de la turcii de loc”.

Acelaşi, p. 222: „şi au găsit cu cale ca să facă arz de la toată ţara către împăratul”.

Beldiman, Tragod., v. 649:

„La Brăila să se scrie şi la Ţarigrad un arz să ne scape de osândă, să ne scoată din necaz”.

Mai puţin poporană era forma arzuhal.

Axinte Uricar, Letop. II, p. 181: „Murind dar acel Mubaegi Ahmet Aga, au dat arzuhal copiii lui la vezirul Ali Paşa”.

Enachi Cogălniceanu, p. 215: „spuind şi halul lui ce i s-au tâmplat, arătând şi ce venituri are domnul aice, l-au pus la cale ca să facă şeretlic, zicând că ei îl vor ajutora la toate, făcând un arzaval către împăratul Sultan Mehmet”.

Dionisie Eclesiarc, Chron. (Papiu, Monum. II, p. 199): „Iar vodă Moruz înştiinţându-se că nu s-au putut a se

schimba lucrul, fiind măiestru au făcut altă meşteşugire, şi puind de au făcut harzoval, adică jalbă către împăratul”.

Şi mai puţin poporan era arzmahzar, despre care a se vedea exemple la d. Saineanu.

V. 2Artic.

— Jalbă.

— Pâră.

ARZĂTOR, – OARE, adj; brulant, qui brule, enflammant ou enflamme, consumant ou combustif. Forma arsător (Cihac), adică cu’s, nu există nici în grai, nici în texturi. Ca şi verbul ard, arzător poate fi luat în sens activ: cela ce arde pe alt, sau în sens neutru: cel ce arde el însuşi. Aşa, cu primul sens în Omiliarul de la Govora, 1642, p. 61: „se vor întoarce îazerele întru smoală şi întru piatră arzătoare.”, şi tot acolo, p. 195, cu sensul al doilea: „Însetoşezi de o picătură de apă că se răceşti limba ta care e arzătoare întru văpae”. Sensul activ însă e fără alăturare mai des.

Coresi, 1577, ps. VII: „săgetele sale arzătoare face”, unde la Dosofteiu, 1680: „săgeţile sale arzându-le face”; la Serban-vodă, 1688: „celor ce ardu le-au făcut”, iar la Silvestru, 1651: „cu fierbenteală”.

Ca reminiscinţă biblică, săgeţi arzătoare ne întâmpină nu rar la vechii scriitori.

Aşa, Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784), p. 65: „De toate acestea omulu celu dreptu, ca de nişte săgeţi arzătoare, trebuie să se ferească”.

La A. Văcărescu, p. 70:

468

„Săgeţi de foc arzătoare Arunci din ochi când priveşti.

ARZĂTOR

Răneşti inimi simţitoare Orâncotro te iveşti”.

Dosofteiu, 1680, ps. CIII:

„Face pre îngerii să-l duhurî şi slujitorii să-l foc ardzătoriu...”

„... facit angelos suos spiritus, et ministros suos ignem f la g r a n te m”.

unde la Coresi: „şi slugile sale p ar a de focu”.

Ioan din Vinţi, 1689, f. 71 b: „trimite din cerau puterea lecuirii tale şi te atinge de trupulu robulul tău şi stănge într-ănsu para ca ardzătoare”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 21): „din scântei scăpărătoare pară ardzătoare să face”.

Ibid., p. 167: „suspinele drepte cenurile pătrund, şi lacrămile obidite chentrul pământului potricălesc, şi sângele vărsat cărbune arzătoriu şi foc pârjolitoriu să face”.

I. Văcărescu, p. 85:

„Cornu-nbilşugării adu-ne îndată! D-armături, de păvăzi, vino arzătoare; Grasul, roditorul, albul pept ne-arată, Puie Caduceu-ţi iar negoţu-n floare”.

Costachi Conachi, p. 96:

„Arde-mă, foc arzătoriu, Dar vai mie, că nu moriu! Rădic mâini, mă rog la cer, Milă nu găsesc, şi pier!”

În descântecul „soarelui”:

„Răsai soare, Frăţioare.

Cu 44 raze arzătoare; Patruzeci ţine-ţi-le, Patru mie dă-mi-le”.

(Col. l. Tr., 1882, p. 344)

Balada Soarele şi luna:

„Eu am plete strelucite, Tu ai plete aurite; Eu am faţa arzătoare, Tu, faţa mângâietoare”.

Doină din Ardeal:

„Codrule, codruţule, Deschide-ţi cărările.

Să-mi duci supărările; Căci-acasă Nu mă lasă

Dorul mândrei arzător, Ce mă face călător”.

(Familia, 1886, p. 275)

V. Ard.

— Arzoi.

— Arzos.

— Arzuliu. ARZMAHZAR. – v. Arz.

ARZOI, – OAIE, adj; ardent. Forma arsoi, ca la Cihac, nu se află nicăiri. Arzoi derivă din arz prin acelaşi sufix – oi

= o n! u ca în „usturoi”, „urzoi”, „ascultoi”, „lucroi” şi alţi vechi adjectivi, din care unii s-au substantivat. E sinonim cu arzător, dar fără a se aplică la ardere materială, ci numai figurat la aprindere morală, la focul unei patime, fie ură, fie iubire.

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 6: „tatăl, om matur şi vârtos, avea scrise pe faţa sa păroasă şi posomorâtă şi-n ochii săi arzoi şi-n cruntaţi străşnicia caracterului său”.

Costinescu (Vocab. I, 63) rău explică pe arzoi prin: „atrăgător, călduros, care atrage la sine într-un chip plăcut”.

V. Ard.

— Arzător. – 2Arzoi.

— Arzos.

— Arzuliu.

— Ascultoi. – 2-oi.

2ARZOI, s.n.; t. culin.: sorte de gaude ou de polenta au lait. Acelaşi cuvânt cu cel precedinte, dar substantivat ca nume al unui fel de mâncare. Se aude numai peste Carpaţi.

„Arzoi se zice lapte cald care-l bagă peste mămăliga ce a rămas în ceaon, şi apoi ferbând le frământă bine împreună” (R. Simu, Transilv., c. Orlat). v. 1Arzoi.

— Usturoi.

ARZOP. – v. Harzop.

— Brânză.

ARZOS, –OASĂ, adj; ardent. Sinonim cu arzoi, dar aplicându-se numai la aspect, nu şi la pornire sau căldură. E format din arz prin sufixul – o’s; ca şi „arătos” din „arăt”.

A. Pann, Erotocrit, t. I, p. 23:

„Şi de-ţi va face-ntrebare: De ce ai suflări arzoase? Spune-i că eşti o oftare Unei inimi credincioase”.

Balada Necola Neculcea din Dobrogea:

Împregiur de vie 470 Să-mi sameni tu mie

AS

Năramze frumoase, Că sunt mai arzoase”.

(Burada, Calat., p. 135)

unde editorul explică în notă pe arzoase prin căutate,

ceea ce n-are sens, căci epitetul indică aci numai culoarea cea roşietecă, aşa-zicând focoasă, a unor portocale.

Balada Soarele şi luna, tot de acolo:

„Masa tu să mi-o găteşti Şi să o împodobeşti cu poame frumoase, Cele mai arzoase...”

(Ibid., p. 171)

În descântecul „soarelui” cules de S.F. Marian (Col. l. Tr., 1882, p. 344), versul:

„Soare luminos, Cât eşti de r a z o’s...”

trebui să fie în loc de:

„Cât eşti de arzos”.

V. Ard.

— Arzoi. ARZUHAL. – v. Arz.

ARZULIU, – IE, adj; chaleureux. Sinonim cu arzoi, însă cu o nuanţă deminutivală. Se întrebuinţează în Moldova. Derivă din arz prin duplul sufix deminutival – ul-iu.

I. Greangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 186): „tu eşti Gerilă? Aşa-i că taci?... Tu trebuie să fii, pentru că şi focul îngheaţă lângă tine, de arzuliu ce eşti!”. v. Ard. – în

ARZUMAGZAR. – v. Arz.

AS –, pron. demonstr. f.: abreviation d a stă, cette. O scurtare din astă, întrebuinţată în graiul poporan atât dencoace precum şi dencolo de Carpaţi, dar numai în asociaţiune cu unele denumiri de timp: noapte, dimineaţă, vară, toamnă etc., care se încep printr-o consoană.

ţipescu, Opincaru, p. 56: „ghisai as-noapte un pustiu dă ghis urât, scuipaţi-vă-n sân, şi hiie clăparte d-ast loc”. Doină din Moldova:

„Unde mi-aştern, nu mă culc; Unde gândesc, nu mă duc;

Că m-am dus as-vară-o dată, S-am oftat o iarnă toată”.

(Elena Sevastos, Cântece, p. 56)

Doină din Ardeal:

„Ştii tu, bade, mai as-vară, Amândoi mâncam o pară; D-acum, de-am avea cu sacul, Nu ne-am da unul la altul”.

(Familia, 1884, p.203)

unde editorul pune: „azi-vară, ceea ce nu are niciun înţeles.

„Umblu dă as-dimineaţă dâpă primar şi nu l-am găsit pe nicâiri, umbla-i-ar năjitu pân’ cap să-i umble”. (Th. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu); „as-noapte a intrat luchi ţi]-n zăvadă ş-a mâncat vo trei oi, cheatrăl-en gură şi mărăcini în cale dă jigănii afurisite!” (Ibid.). v. Acest.

— Ast.

— Est.

ASACHI. – v. 1Asan.

ASALT (plur. asalturi), s.n.; assaut, attaque de vive force. Este italianul assalt o, prin care totuşi nu se pot înlătura turcul i u r a şi slavicul năvală, trei sinonimi deopotrivă folositori: o armată dă asalt unui loc întărit; un singur om poate da năvală în orice grămadă de oameni armaţi sau nearmaţi; o oştire dă i u r a şi asupra unei oştiri.

Enache Văcărescu, 1792 (Papiu, Monum. II, p. 252): „până a nu sosi împăratul, Andrianopoli se luă de vezirul la asaltul sau iuruş cel dentâi.”; şi mai jos (p. 264): „fu trebuinţă ca să ia întâi cetatea Asahului, care şi făcând-o muhasere, o luă cu asalt...”

Urmaşul lui Enache, marele logofăt Ion Văcărescu, în Grădinaru orb (Buc., 1836), p.13, s-a încercat a introduce şi verbul „a asalt a”:

„Tunul bombăind când zbiară Şi când trâmbiţa răcneşte, Atunci inima se umflă, în piept arde, colcăieşte; Zece mii viteji pă ziduri cu mânie le-a s-a 11 ă. „O, ce viaţ-atunci, ce viaţă! Sufletul îl simţ cum saltă”.

În Moldova, asalt, datează tot de pe la ţinea secolului trecut. Enache Cogălniceanu, Letop. III, p. 278: „Moscalii într-această earnă se apucase 472 să bată Benderul, şi, fiind o mulţime de oaste turcească într-însul, n-au putut să-l ei e

ASAN

Îndată, ci după multă întârziere despre toamnă, pe care l-au luat cu asalt şi cu mare moarte de îmbe părţile”.

Costachi Negruzzi, Sobieski şi românii: „Asaltul începu. Tunurile, aşezate pe scaune de lemn, băteau necontenit cetatea.”; şi acelaşi, Muza de la Burdujăni, sc. 4, ca un sens figurat: „Cupidon, care vrea să mă lovească prin întreite asalturi”. v. Iurăs.

2ASALT (asăltat, asăltare), vb. – v. 1 Asalt. ASAMĂN. – v. Aseamăn.

ASAN, n. pr. pers. m.; Hassan. Nume turcesc devenit la români aproape tot atât de stereotip pentru turci ca şi „Ivan” pentru ruşi.

În Jocul păpuselor, turcul cel omorât de muscal

„E Asan II de an”.

şi popa îi cântă:

„Asane, Asane, Bine-ţi şeade mort în sane; Asear-ai mâncat păsat S-acum dracul te-a luat”.

(G.D.T., Poez. pop., 129 – 30)

Balada Ion din Ialomiţa:

„Dau călcâie să mă duc, Să mă duc la Câmpulung, La grajdu lui Asan turc: Să-i măsor grajdul de lung, Să-mi aleg dun cal porumb”.

(Reteganul, Cărţile săteanului, 1886, p. 128)

Din această cauză, românii cei turciţi sau crescuţi pintre turci căpătau şi ei ironica poreclă de Asan sau la deminutiv Asanachi, ca boierul despre care vorbeşte Ion Ghica, Scrisoarea VI: „La Iaşi boierul Hasanache, care făcea parte din casa militară a lui Ioniţă Sturza, a fost arestat de Kiuciuk-Ahmet-Aga şi pus în spânzurătoare fără măcar a preveni pe domn, sub cuvânt că acel Hasanache, după ce creştin fiind se turcise, s-ar fi întors iar la religia creştinească, ca să scape de pedeapsa de care era ameninţat pentru un omor ce săvârşise asupra unui turc”.

Se pare că tot de felul ăsta a fost „Asan cămăraşul”, căruia Constantin Brâncoveanu (Cond. Brâncovenească, în Arh. Stat., p.167 – 169) i-a întărit la 1696 cumpărătoarea mai multor locuri în Bucureşti.

Numele de familie A s ac h i, ilustrat de George

Asachi, iniţiatorul culturii moderne în Moldova, nu poate fi decât un deminutiv din Asan. Ca două forme demi473

ASAN

nutivale, A s ac h i se referă către Asanachi în acelaşi fel ca „Costachi” către „Costandachi”, „Machi” către „Manolachi”, „Tachi” către „Matachi” şi „Dumitrachi” etc.

V. – achi.

— Hasan. – lâurc.

2ASAN’s. ASEAN, n. pr. m.; nom d’une famille noble de Moldavie. Acest nume îl purtase cel dentâi marele întemeietor al imperiului româno-bulgar ceva înainte de 1190. Fiu-său Ioan şi l-a adaos apoi ca poreclă. De aci dinastia întreagă a devenit cunoscută ca Asani, iar căzând ea, aşa s-a numit o posteritate cam îndoioasă, cel puţin nu pogorâtă d-a dreptul, ci numai prin alianţă, şi care a ajuns cu mult mai târziu pintre boierimea Moldovei.

Legenda S-tei Parasceve, sec. XVI (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 75): „dulcele creştinu împăratulu şcheilor Ioannu Aseanu, facorulu împăratului lu’ Aseanu cela bătrânulu”.

Cantemir, Descriptio Moldaviae, p. 114, începe în următorul mod lista familiilor boiereşti de pe atunci: „Abazoestii, Arbureştii.

Asani, qui ab A s-a ne Ioannis Valachorum apud Choniatem principis fratre originem ducunt”.

El revine asupra lucrului, vorbind despre întemeierea imperiului româno-bulgar, în Chron. II, p. 250: „Capetele aceştii rădicări fost-au doi fraţi Peter şi Asan; dintr-acest Asan sunt Asanii cari şi astăzi sunt la noi în ţară, măcar că cu multă vreme mai pre urmă au venit în Moldova”.

Când anume s-au stabilit Asanii în Moldova, nu ştim. Singura menţiune documentală despre dânşii o aflăm în două acte pe care d. A. Papadopol-Calimah le-a dăruit Academiei Române. Unul, din 1668, scris româneşte, se începe în următorul mod: „Adică noi Apostol Gologan şi femeia mea Ana fata lui Iurco nepoata Nichitei şi ficorul nostru Nehita, scriem şi mărturisim cu acest zapis al nostru pentru un sat anume Lăturişenii la ţinutul

Tecuculul, care sat au fost direaptă cumpărătură lui Enachi postelnicul şi apoi l-au dat danie lui Enachi Cilibiul carele au fost ficor lui Constantin Cilibiul Asani unchiul dumisale lui Manoli şătrarul, iar Enachi Cilibiul au fost văr primar dumisale lui Manole şătrarul, apoi neavând cuconi după moartea lui au rămas la mâna frăţinesă lui Curtu îarăş văr primar dumisale lui Manoli" etc, Actul întreg s-a publicat în Conv. lit., 1887, p. 829 – 31, cu următoarea observaţiune interesantă de d. Papadopol-Calimah: „Vasilie Cilibiul, pe care-l găsim la 1764 mare logofăt al Moldovei sub Grigorie Alexandru Ghica voievod (Letop. III, p. 261), era de familia sa Asani".

Actul celălalt este un crisov de la Vasilie Lupul din 1650, slavoneşte, în care sunt menţionaţi: „kyr Asanachi" fiul lui „Constantin Asani C ele b i", apoi Iorga Asani şi fiii săi Manoli şi Constantin, proprietari în districtele Tecuci şi Covurlui. Despre Constantin Asani Cilibiul vorbeşte sub anul 1621 Miron Costin, Letop.

474 I, p. 264: „aşezasă în gândul seu Alexandru-vodă numai să omoare pre o seamă de

ASAN

boieri, ales prevasilie Lupul vornicul şi pre Cehan vornicul şi presavin hatmanul şi pre Buhuş vistiernicul şi pre Ureche spatariul. Costin era mazil la ţeară; ce ori să-l tragă în partea sa Alexandru-vodă, ori alt gând avea, ăl chemasără la curte şi-i dară hătmăniea. Ce văzând Costin lucrul îngroşet între domnie şi între sfat de gânduri spurcate şi foarte rele, şi-au luat zioa bună pre câteva zile şi au ieşit la ţeară. fără celorlalţi boieri toate gândurile lui Alexandru-vodă au descoperit Constantin Aseani, om de casa lui Alexandru-vodă".

Este probabil că tocmai cu acest Alexandru-vodă, crescut greceşte în Stambul, se va fi introdus în Moldova neamul Asanilor.

Forma Asani reprezintă pe grecul Asavhi. În adevăr, posteritatea vechilor Asani era grecizată deja în secolul XIV, când unul dintre ei, Alexie Asan, stăpânea pe la 1373 insula Thasos şi s-a închinat veneţianilor (Hopf, ap. Jirecek,

Gesch. d. Bulg., p. 334).

Titlul de C i l i b i u, care însoţeşte în actele de mai sus numele Asani, este şi el semnificativ. Turceşte „celebi" înseamnă „maître, seigneur, noble", aplicându-se mai în specie la neamurile greceşti cele mai mari din Constantinopole. Cilibii erau Cantacuzinii, Rallii, Paleologii, Comnenii etc. Dintr-aceste familii constantinopolitane ajunseseră a face parte şi Asanii. Se pare însă că-n linie bărbătească ei nu mai existau acolo pe la 1580, căci Martin Crusius (Turco-graecia, p. 497) zice: „De Asanibus, foeminae tantum superesse feruntur". Linia bărbătească să fi trecut oare de pe atunci în Moldova? Şi ciudat! poate tocmai din Moldova, adică din medievala „Cumanie", va fi plecat cu patru secoli înainte, precum vom vodca mai la vale, străbunul Asan, primul împărat al româno-bulgarilor.

Cum că fraţii Asan şi Petru, fundatorii dinastiei lor, n-au fost bulgari, ci români, o constată nu numai unanimitatea scriitorilor bizantini şi occidentali din acea epocă, Choniates, Villehardouin, Henri de Valenciennes etc., cari îi numesc într-una „Blaxoi" sau „Blas", nu „Boulg-POI" sau „Bougres", dar o spune pe faţă însuşi fratele lor cel mai mic, devenit cel mai celebru, împăratul Ioaniţiu, care se lăuda mereu că se pogoară „a sanguine Romano" (Theiner, Monum. Slav. merid., t. I, p. 11, 15 – 17 etc.). Dar ce fel de nume e Asan, pe care l-a purtat unul din cei trei fraţi şi l-a transmis apoi întregii posterităţi?

Cuvântul n-are a face cu slavicul rachH „luminos, căci în

„Îasânu" tonul cade totdauna pe prima silabă, pe când în Asan îl vedem totdauna pe a doua, oricum ne întâmpină scris acest nume în monumente, adică în texturi slavice; acehk, ac-hk, Aca Hh, şi AcaH, iar în cele grece şi latine: Asv, Asvoj, Asavhi, Asan, Asanus, Assanus. Forma slavică cea mai veche, pe care o întrebuinţau în acte şi-n inscripţiuni înşişi urmaşii primului Asan, este Ac-Nh = A s e a – n i (cf. Rakovskii, Nekolko reci o Asenâu, Bielgrad, 1860, passim). Forma neslavică Asan îşi manifestă

fonetismul românesc atât prin trecerea lui e în a, întocmai ca în „sară = seară = lat. sera” sau „asamăn = aseamăn = lat. assimilo” etc., precum şi prin finalul – n în loc de – nz, căci româneşte „Asani” înseamnă o pluralitate al căriia singular e Asan. De aci rezultă că grecii şi occidentalii auziseră acest nume din gura românilor, nu a slavilor. În fond însă el nu este nici slavic, nici românesc. 475

ASAN

În secolii XI-lea şi XII-lea românii din Dacia Traiană, mai ales cei din Moldova şi din partea răsăriteană a Munteniei, locuiau în vecinătatea cea mai strânsă şi adesea chiar în amestec cu cumanii. De acolo s-a născut şi introducerea numitor cumanice printre români, mai ales când se întâmpla şi căsătorii între ambele popoare. A s e a – n i este un nume personal bărbătesc curat cumanic şi numai cumanic, pe care în deşert îl va căuta cineva în orice altă limbă. Cronicarul rus Nestor are o mulţime de amănunte foarte preţioase despre cumani, numiţi ruseşte polovţi: „Kumani rekuse Polovâci” (Chron. Nestoris, ed. Miklósich, p. 145). Sub anul 1097 el ne spune că ruşii au ucis 900 cumani şi au robit pe doi principi ai lor, pe Sakze şi pe A sean i, frate al lui Bagubars: „izbisa devâati sutu Polovâcă i dva knâazia îasa, Bagubarsova brata Asenia (Ac-hh) i Sakzia” (ibid., p. 153). Sub anul 1107, el ne spune că acest A sean i avea pe un fiu Aiepa, a căruia fiică s-a căsătorit cu un principe rusesc: „poia Vladimeru za Iurgia Alepinu dusceri Asenevu unuku” (ib., p. 180). Dacă însă fundatorul imperiului româno-bulgar purta un nume atât de cumanic, aceasta ne face a crede că el nu se născuse în preajma Balcanilor, unde nu locuiau cumanii, ci în preajma Carpaţilor, unde cumanii trăiau amestecaţi cu românii. v. 2Arap (p. 238).

— Armean (p. 387).

— Aslam.

— Basaraba.

ASANACHI. – v. 1, 2 = Asan.

ASARĂ. – v. Aseară.

ASAUL (pl. asauli), s.m.; chef d’un detachement de

Cosaques d'Ucraine. Cuvânt întrebuinţat în texturi istorice din secolul XVII numai când e vorba de căzaci zaporojeni, fără a se fi împământenit la români.

Miron Costin, Letop. I, p. 296: „au şezut Timuş aicea în Iaşi cu asaulii, polcovnicii şi atamanii săi".

Cuvânt căzăcesc de origine turcă (Saineanu, Elem. turc., p. 10). v. Căzac.

ASĂUESC 1 ASĂUINŢĂ A v. Alsău

ASCHER (pl. ascheri), s.m.; soldat turc. Ostaş turcesc în genere, fără deosebire de başi-buzuc, ienicer, spahiu etc. Zilot, Cron., p. 6:

„Şi mai întâi sfătuiră să scoată o angarea Pre boieri de toată starea şi pre bresle foarte grea, Pe mănăstiri şi pe schituri, şi văduvele să dea Fieşicare după stare-i, că şi lor li s-ar cădea, Numind-o cum că este ajutor de cheltuieli, 476 Pentr-ascherii ce s-adună la Diiu, ş-alte rânduieli".

ASCULT

Turc; ul a's k e r „militaire" (Saineanu, Elem. turc., p. 10). v. lâurc.

AŞCHIE. – v. Aşchie.

ASCHITAC (pl. aschitaci), s. et adj; t. eccles.: ascete, ascetique. Călugărul care duce o viaţă cu totul retrasă, pusnic, schimnic, sehastru. Formaţiune românească din grecul ăoKhX» ţ, ăcKhtiKOJ. Ne întâmpină la mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, pref.: „prepodobnicii părinţii noştri, bogonosnicii să – h a's t r i î, aschitacii, carii aşa mai zăbavnică şi mai trudnică macenicie a ştiinţii luptară, carii petrecură în boboa A şi-n piei de capră, lipsiţu, scârbiţu, păţâţu rău, prin pustii rătăcindusă şi prinu munţu şi vârtoape". v. lGrec.

— Sehastru. – 2-ac.

ASCRUMARE ASCRUMAT, – A

ASCRUMEZ (ascrumat, ascrumare), vb; reduire en cendres scrum.

Mitropolitul Dosofteiu, Sinaxar, 1683, noem. 6 (f. 110 a): ascrumatu ş-au ars buruâanele şi toată verdeaţa". v. Scrum.

ASCULT (ascultat, ascultare), vb; écouter, preter

l’oreille; obeir, obtemperer, être soumis a, dependre de Trag cu urechea, de unde apoi: iau aminte, mă învoiesc, mă supun. Aceste două sensuri le-a avut şi latinul au – s cu 11 o, trecut în toate limbile romanice: ital. ascolto, franc. écouter, vechi escolter etc. (Cihac).

Cine ascultă are drept scop de a auzi; instrumente sunt urechile; material este sonul sau glasul care ajunge până la noi. Costachi Negruzzi, Melancolia:

„S-ascultăm, ce se aude? Ce nou glas răsună oare? A dumbrăvei cântăreaţă gingaşa priveghitoare Prin accente iscusite rădiul tot au încântat: Ascultând-o, simţ că-n sânu-mi un nou ce s-a deşteptat”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 36) „fetecarele dintre noi cu cea stângă numai, iară nu şi cu cea dereaptă ureche ascultându-l”. I. Văcărescu, p. 389:

„Vremea nu pierdeţi, ascultaţi Cât glasul meu vă spune că este ceas să vă-ndemnaţi

Spre rugi, spre fapte bune”. 477

A v. Ascrumez.

A preface ceva în: „ş-au opărit de-au

ASCULT

Costachi Conachi, p. 223:

„Stau cu luare aminte, ascult fără a sufla, Cuprind ochii toată marea ca doar te-oi putea afla: Sună ceva de departe, apa mişcă-se de peşti, Clatină-se trestioara. mi se pare că tu eşti!”

În cele două sensuri ale sale, ascult devine după împregiurări sinonim cu aud, fac voie, bag în seamă, slujesc, mă plec etc. Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 8 b:

„Pizmaşilor putâaria să li să scurtâadze Şi cel făr’ de lâage să nu-mi mai cutâadze, Că meau au d z ăt Domnul glasul de plânsoare Şi meau ascultat Domnul ruga la strânsoare”.

Mitropolitul Varlam, 1643, p. 40 a: „Îngerii la slujbă chemu, şi de stăgu mă ascultă şivoia mia făcu”.

Pravila Mateiu Basaraba, 1652, p. 369: „Cade-se să asculte şi să se plece boaarenulul şi mai marelul nărodulul”.

Ibid., p. 17: „nice păra lor să se asculte, nice în seamă să se bage”. Doina haiducului:

„Toată iarna te-am rugat să mă iei la tine-argat; Vorba nu mi-ai ascultat: În seamă nu m-ai băgat”.

(G.D.T. „Poez. pop., 289)

Dosofteiu, 1673, f. 25 b:

„Oameni şi năroade ce nu-m sunt ştiute Mie să-mi slujască şi să mă asculte”.

Anton Pann, Prov. II, 58:

„Să-i fii supus, cu dreptate să slujeşti şi să-l asculţi, la şi tu negustor mare s-ajungi după ani mai mulţi”.

Sub raportul urechilor, ascult corespunde lui privesc sub raportul ochilor: ascultăm pentru a auzi şi privim pentru a vedea.

Istoria lui Brâncoveanu, 1730 (Conv. lit., 1875, p. 329):

„Ia s-asculţi şi să priveşti De-acest domn mare bogat, în ce chip i s-a-ntâmplat”.

Mai obicinuit, ascult se construieşte cu acuzativul, ca şi lăţineşte: auscul478 tare aliquem vei aliquid.

ASCULT

Legenda Duminicei, 1690 (Cuv. d. bătr. II, p. 44): „cuvântul îngerului meu n-aţi ascultatu nece înţelesetu”.

Pravila Mateiu Basaraba, p 235: „cându-şu va zice omulu muierii: nu voau să mai mergi în cutare casă sau în cutarea, îară la va merge şi nu-l va asculta, atunce de-i va prinde în vreo casă de acelea, să-i ucigă...”

Nicolae Mustea, Letop. III, p. 50: „iar cine nu va asculta această poroncă, ori boier, ori breslaş, şi nu va merge în oaste, bine să ştie că acela va rămâne vecin şi podan în veci”. Zilot, Cron., p. 3:

„Se înşală ticălosul şi ascultă acest sfat, şi numai căci rodul gustă, se vede gol despuiat”.

A. Pann, Prov. II,.42:

„Un stăpân, având oi multe S-argaţi destizi să-l asculte...”

Balada Codreanul:

„Domnule, măria-ta, Tu pe greci nu ascultai...”

Doină haiducească:

„Gura toţi să mi-o asculte, Mândrele să mi-o sărute”.

Doină din Ardeal:

„Măi bădiţă, pentru tine Multe dau cu lemnu-n mine, Multe dau şi mulţi mă-nfruntă, Dar cine dracu-i ascultă. f...”

(Alex., Poez. pop., 313)

(J.B., Trans., p. 59)

A asculta liturgia sau sânta slujbă = „entendre la messe”. Iorgachi Logofăt, Letop. III, p. 309: „Doamna încă merge de ascultă liturghia la biserica sa împreună cu toate grupănesele”.

Costachi Negruzzi, Alexandru Lăpusneanu III: „După ce a ascultat sf. slujbă, s-a coborât din strană, s-a închinat pe la icoane”. Balada Codreanul:

„Las să mă mărturisesc, De moarte să mă gătesc, şi s-ascult slujba cea mare

Din gura popii Macare”. 479

ASCULT

Foarte des se asociază cu drag, când ascultăm ceva plăcut.

Ion Neculce, Letop. II, p...419: „ (lui Constantin Mavrocordat) minciunile îi era prea draga le asculta, numai nu era prea grabnic a face rău”.

Balada Mihu Copilul:

„Iar ungurii mult cu d r a g îl ascult”.

Balada Soarele şi luna:

„Iar când Domnul cuvânta; Lumile se deştepta Şi cu el r a g îl asculta, Cerurile strelucea, Norii din senin perea”.

Într-o propoziţiune negativă, când voim a zice: „n-ascult pe nime sau pe niciunul sau nemic”, este mai energic de a pune subiectul fără prepoziţiune şi nearticulat, ca la Beldiman, Tragod., v. 9:

„Sate, oraşe, ţinuturi, mai toate pustii le vezi S-un norod în îngrijire, atâta încât nu crezi: Povăţuitor nu crede, n-ascultă mângâitor, Aleargă neştiind unde, vor liman, cer agiutor”.

unde „n-ascultă mângâitor înseamnă: „pe niciun fel de mângâitor”.

Absolut, fără indicarea subiectului:

Axinti Uricarul, Letop. II, p. 9.59: „unde este hatmanul, ascultă şi ostile mai bine”.

Costachi Negruzzi, Toderică: „Domnul îi porunci să şeadă la masă, şi trebui să asculte”.

Cu sens de „supunere”, ascult se construieşte mai adesea cu prepoziţiunea de corespunzând latinului „au’s cu 11 o alicui”.

Gavriil Movilă-vodă, 1619 (Docum. Rom. I, în Arh. Stat., nr. 140): „Iar voi să aveţ a asculta de călugări orice vă vor da învăţătură şi să aveţ a da datul cum îaste legea rumănilor”.

Moxa, 1620, p. 365: „şi-i certa tată-său să asculte de dascălu”.

Mitropolitul Dosofteiu de Bălgrad, 1627 (A.I.R. I, p. 100): „cine nu va asculta de preutul său, cumu-i va învăţa legea lui Dumnezeu să facă şi de ce-l va opri să fie oprit, gloabă 50 de florinţi”.

Pravila Moldov., 1646, f. 38 a: „Cela ce nu va asculta de-nvăţătura gândeţului, însă nu de cuvântulu lui, ce cându va mână pre o slugă de-i va dzice, acesta să nu să certe”.

Ibid., f. 88: „muâaria cându nu se va pleca nice va asculta de biserică, cându-i va dzice să margă după bărbatu-şu”.

Ibid., f. 153: „de va asculta de învăţătura mai marelui său, va putia şuvăi şi nu se va certa după pravile pentru greşeala ce va fi făcutu pentru ascultare”.

Miron Costin, Letop. I, p. 16: „fiind neamul dachilor pre acele vremi călăreţi 480 buni, prăda ţerile ce asculta de împărăţea Rămului”.

ASCULT

Nicolae Costin, Letop. I, p. 123: „o seamă de siimeni ce era, şi cu arapul Bulucbaşa, asculta de dânsul la ce le poroncia...” Balada Novac şi corbul:

„Fecioraş Gruiuţul meu! Ascultă de ce-ţi zic eu, Să nu

cazi la vreun loc rău”.

În cântece poporane din Ardeal:

„Dar birăul mai zicea: N-asculţi de porunca mea? Părăseşte cuibul tău Şi te du cu Dumnezeu!”

(Pompiliu, Sibiu, 35)

sau:

„D e mine n-ai ascultat, Deci grea moarte ţ-ai gătat”.

(Ibid., 66)

sau:

„Las să fie rău, nu bine, Că n-am ascultat de nime, Ci-am făcut de capul meu Şi m-a bătut Dumnezeu!”

(J.B., Trans., 218)

Costachi Negruzzi, Sobieski şi românii: „Mai bea o duşcă, băiete! zise un bătrân, de care se vedea că ascultă toţi”.

Uneori ascult se construieşte cu prepoziţiunea l a: „a asculta la cineva = a-l asculta cum vorbeşte, cum declamă, cum cântă etc.” (Costinescu). A. Pann, Prov. I, 55:

„Să-ţi fac eu un lucru, ascultă la mine, Să trăieşti cu dânsul încă şi mai bine”.

Ibid., II, 103:

„Bătrânul, trăgând din pipă şi la dânsul ascultând...”

ţipescu, Opincaru, p. 30: „Măre, ascultă la mine, că-s mai priceput niţel, parcă: nu îşi din cuvinţelu mieu niciodată”. Balada Nunul mare:

„Foicică mărăcine, Ascultaţi, boieri, la mine să vă spui un cântec bine”.

(G.D.T., Poez. pop., 653) 481

ASCULT

„Altceva este ascult la uşă, lăţineşte „ad fores ausculto”, şi cu acelaşi sens, dar fără „uşă”, în Călătoria Maicei Domnului, circa 1580 (Cuv. d. bătr. II, p. 326): „ceia ce-u ascultatu furişul a vecinul seu şi au purtat clevetele”.

Sub forma reflexivă, ascult se întrebuinţează numai la a treia persoană.

Miron Costin, Letop. I, p. 230: „Numai Nistor Ureche n-au vrut să vie den Caminiţă, şi aşa-i sfătuia şi pre dânşii să nu meargă în Moldova, zicând să lese să se mai

vechească domnia lui Stefan-vodă, că acum, fiind domnie nea, moldovenii sunt din hire pururea la domnie lacomi; ce nu s-au ascultat sfatul lui Ureche vornicul, cum mai multe în lume sfaturi bune la domni nu se ascultă”.

Cantemir, Ist. ieroglif., p. 22: „Într-acesta chip şi jiganiile acestea într-atâta voie slobodă vădzându-să, cu toatele socotia că care mai tare va putia striga, aceia învăţătură se va asculta...”

Nicolae Muste, Letop. III, p. 75: „iară de la Împărăţie i-au venit nume bun şi laudă lui Mihai-vodă; şi ori de ce scriea şi jeluia la Împărăţie, i se asculta şi isprăvia”.

În proverbi şi-n idiotismi ascult e destul de rar.

„Ascultă cucul până îţi cântă” (Ispirescu, în Tocilescu, Rev. I, p. 234).

„Ascultă din zece vorbe şi una a muierii” (Pann, Prov. I, 153).

Ascultă cât ascultă = ascultă foarte mult.

Balada Corbea:

„Stefan-vodă se scula, Asculta cât asculta Şi el, măre n-auzea Copil din gură plângând...”

(G.D.T., Poez. pop., 531)

Păcăleală: „a asculta căţelul pământului” (Baronzi, Limba română, p. 86), în Moldova: „a asculta ţâncul pământului, literalmente „écouter la marmotte”, înseamnă „a dormi adânc”, „a dormi dus”, şi chiar „a fi mort”. Se ştie că ţâncul doarme toată iarna fără a se deştepta, de unde şi franţuzeşte se zice: „dormir comme une marmotte”, dar locuţiunea românească e mai metaforică.

În basmuri, povestitorul, când vrea să fie ascultat mai cu luare-aminte, zice: „cine a asculta, bine a învăţa; cine-a dormi, bine s-a hodini; găină curtă, oua-s-ar în gura cui n-ascultă” (Reteganul, Povesti ardeleneşti III, p. 15).

În cântecele poporane, ascult ne întâmpină uneori sub forma dascult, cu eufonicul d ca în „dalb”:

„Numai să mă dascultaţi”.

(Frâncu-Candrea, Moţii, 196)

Din cauza desei sale întrebuinţări, în vechile texturi ascult ne înfăţişează nu o dată forme arhaice, mai ales la

condiţional.

482 Radu din Măniceşti, 1574 (Ms. Harl. 6311 B., British Mus.), Matth. XVIII, 15 – 17:

ASCULT

„Să te ascultare, afla-veri fratele tău; să nu ţine ascultare, ia cu tine iară unul sau doi, că deântre rosturele a doi sau a trei mărturii săntu totu' graiul; e să nu ascultare ei, spune la beserecă". (CFR. Cipariu, Principia, p. 187).

Coresi, 1577, ps. LXXX:

„Să ascultări mine, să nu fie ţie Dumnezeu nou, nece să te închini".

„Şi te au d i e r i t, lucratus eris fratrem tuum. Şi autem te non au d i e – r i t, adhibe tecum adhuc unum, vei duos, ut în ore duorum vei trium testium stet omne verbum. Quod şi non audier i t cos, clic ecclesiae".

„Şi au d i e r is me, non erit nu te Deus recens, neque adorabis".

unde la Silvestru, 1651: „să mă vezi asculta pre mine", iar la Dosofteiu, 1680: „de mă vei asculta".

În acelaşi psalm, la Coresi:

„Să v r e a oamenii miei asculta mine".

„Şi populus meus au d is s e t me".

Legenda Duminicei, 1600 (Cuv. d. bătr. II, p. 48): „scriptora sfântă să nu o ascultaret". = de nu o veţi asculta.

Ibid., p...45: „nece o dzisă de-ale mele nu fecetu şi nu le ţiânrotu şi nu le ascultat..." = nu ascultarăţi. Silvestru, 1651, ps. LXXX:

„Şi populus meus au d is s e t me, Israel şi în viis mers ambulasset, în nihilo utique inamicos corum humiliassem".

„O! de-au vrutu asculta oamenii miei de mine, şi Israilu s-au vrut îmbia în căile mele, îndegrabă aş fi plecat pizmaşii lui".

Infinitivul nescurtat:

Mitropolitul Varlam, 1643, II, f. 45 a: „să ne oprimu urechile de-a ascultare cântece lumeşti de îmboste,

mănule de-a apucare”.

Cantemir, Divanul lumii, 1698, f.120 a: „Nice sintu de a să ascultăria ceia carii pentru a păcatelor învăluire blojorescu în neputinţă a fi”.

Inversiuni:

Călătoria Maicei Domnului, circa 1580 (Cuv „d. bătr. II, p. 358): „nu iaste om pre pământu’ cela ce mă va chema, să nu-l ei z ascultu...”

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. LXXX:

„De-ar hi poporul mieu ascultatumă”.

„Şi populus meus audisset me”.

Construcţiunea cu acuzativul personal fără p r e:

Apostol, circa 1570 (în Muz: istor. din Bucureşti), p... 49: „oarece vrem cere pre voia lui, ascultă-va n o i”.

Radu din Măniceşti, 1574, Marc. VI, 20: „ştiâa-lu bărbatu dreptu şi sfăntu, şi păziia elu şi asculta elu”.

483

ASCULT

Coresi, 1577, ps. XXXIII: „Veniţi, fii, şi ascultaţi mine”. „Venite, filii, audite me”.

Sub raportul fonetic:

Legenda Duminicei, 1600 (Cuv. d. bătr. II, p. 46, 53) de două ori cu o: „nu ascoltaţi...”, „n-o va ascolta...” Tot aşa în Predica din 1619 (ibid., p. 120): „fraţi dragi, ascoltaţi sfânta ievanghelie”.

V. Ascultare.

— Ascultător.

— Ascultământ.

— Ascultoi.

— Aud.

ASCULTARE (pl. ascultări), s.f; l’infinitif d ascult pris comme substantif: action d écouter, auzition, écoute, attention; action d’obeir, soumission, subordination; obedience monastique. Reprezintă ca substantiv diferitele sensuri ale verbului ascult. E sinonim cu substantivul ascultat, cu ascultătură şi cu vechiul ascultământ, diferind numai prin nuanţe. Budai-Deleanu (Dict., ms. În Muz. istor. din Bucureşti) aduce şi o formă ascultăciune, pe care noi

n-o găsim în texturi.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 232 a: „cu mai mare ascultare să voru pleca vonicii cereşti şi te vor asculta”.

Pravila Moldov., 1646, f.153 a: „de va asculta de învăţătura mai marelui său, va putia şuvăi şi nu se va certa după pravile pentru greşeala ce va fi făcutu pentru ascultare”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 37: „Domnului precum nu i se cade a grăi lucruri uşoare, aşa spre ascultarea celor uşoare să nu fie uşor”.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), ps. XCI:

„Urechea mea prea cu ascultare va auzi a lor rea lucrare”.

În graiul vechi se zicea: ascultare spre cineva = „obeissance a”.

Pravila Mateiu Basaraba, 1652, p. 369: „ascultarea care va face neştine spre domnulu ţărăi sau spre stăpânulu carele i va sluji”.

Se obicinuieşte mai ales expresiunea: a da ascultare = ital. dare a’s – e o 11 o.

Enachi Cogălniceanu., Letop. III, p. 197: „dar turcii, fiind în prepus, i-au dat ascultare”.

Zilot, Cron., p. 35: „Şi cu adevărat, din toţi, chip, Nazirul se vedea cu sârguinţă; dar ce folos! că nici el nu avea cu cine să facă treabă, fiindcă turcii prea puţină ascultare îi d a”.

Ibid., p. 42: „pe care paşă avându-l şi chiar Pazvantoglu şi la dragoste şi la evlavie se vede că-i da oareşicare ascultare”.

Ibid., p.19: „ei nicio ascultare nu-i d a, ci vrea să fie fieşicare în parte socotitor, poruncitor şi hotărâtor”.

Caragia, Legiuire, 1818, p. 9: „De va da înscris răzaşul că să leapădă, şi în urmă se va căi şi va vrea, ori el sau moştenitorii lui, să se facă tovaroş la heleşteu, răs484 punzând cheltuiala pă jumătate, să nu li să dea ascultare”.

ASCULTÂRE

Beldiman, Tragod., v. 445:

„Sudori reci vărsa de moarte, să spuie nu avea cui, la să-i dea vreo ascultare, din toţi măcar unul nu-i”.

Locuţiunea: a se ruga de ascultare.

Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784), p. 14: „Aceste doao, până ce prescurt le voi spune, mă rog de ascultare”.

În unire cu sub, ascultare înseamnă totdauna „autorite”.

Miron Costin, Letop. I, p. 258: „se dezbătuse Cantimireştii de supt ascultarea hanilor, şi şedea cu oardele sale dincoace de Nistru”.

Nicolae Costin, Letop. II, pag. 26: „Blăstămat era boierul de pe atunce ce avea supt ascultarea lor breasla, cumu-i la vel-logofăt curtenii, la vel-vornic hânsarii, la hatman călăraşii”.

Cantemir, Chron. II, p.118: „pe slavoni îi avea supt ascultarea sa de-i stăpânită”.

Ibid., p. 301: „olaturile carile să ţinea supt ascultarea latinilor”.

Ibid., p. 375: „i s-au închinat, dându-să supt ascultarea şi poronca lui”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 276: „neavând tătarii ce mai face, s-au închinat la moscali, rugându-se să le dee loc şi să trăească supt ascultarea lor”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 62: „Precum şi acest domn Constantin Brăncovanul săracul, de-a pururea se silea să supuie pre domnii din Moldova să-i fie supt ascultare, adică ce ar pofti ori de bine, ori de rău, să nu-i casă din cuvânt”.

Zilot, p.19: „fiind atâţia paşi daţi supt ascultarea Căpitan-paşei, a cărora minţi de ar fi fost cu putinţă să le aduni toate la un loc şi cu a Căpitan-paşei împreună, o minte întreagă nu s-ar fi putut face”.

Pravila Moldov., 1646, f.103: „găsindusă de puteria sa sau suptu ascultăria părinţilor” săi, o va crede giudeţulu; iară de va fi în casa şi suptu puteria bărbatului, atunce nu o va crede”.

Ibid., f. 184 a: „Oricare cuconu ce va fi încă nu de vrâstă, ce se va găsi totu’ supt u ascultăria părinţilor”.

Moxa, 1620, p. 387: „până fu suptu ascultarea mănesa, el era bunişoru”.

În terminologia bisericească, ascultare e sinonim cu posluşanie: „dat de ascultare = acela care este dat unui bătrân spre a-i servi în casă, sau care s-a trimis cu o afacere d-ale cenobiului afară” (Costinescu).

Costachi Negruzzi, Scrisoarea VII: „Stareţul îl rândui spre ascultare la un bătrân sehastru ce locuia afară de monastire în munte, unde el petrecu trei ani în cea mai mare cucerie şi umilinţă”.

V. Poslusnic.

În Codicele Voroneţian, circa 1550 (ed. Zbiera), Acta Ap. XXV, 23, ascultare ne întâmpină cu sensul de „salle d'audience”:

„Şi intrară întru ascultare”. „et introissent în au d i toriu m”.

unde şi-n Biblia Serban-vodă, 1688: „intrând la ascultare, dar în Noul Testament din 1648: „intrând în p o la t a”. 485

ASCULTÂRE

Ca formă arhaică a genitivo-dativului, se observă la Coresi, Omiliar, 1580, quat. XVIII, p. 14: „cu dragostea ascultarei nevoiia-se să biruiască nevoia foameei”.

De asemenea în Apostol, circa 1570 (în Muz. istor. din Bucureşti), p. 11: „ca fecorii ascultăriei...”

V. Ascult.

— Ascultământ.

ASCULTAT, – A; part. passe d ascult pris comme adjectif: écoute, obei. Cântec ascultat din depărtare, fără ca să se au z a cuvintele. Sfat ascultat. Vorbe ascultate. Căpitani ascultaţi de ostaşii lor. v. Ascult.

2ASCULTAT (pl. ascultate), s.n.; part. passe d a's cu 11 pris comme substantif: auzition, écoute, soumission. Sinonim cu ascultare, dar în graiul de astăzi funcţionând mai ales ca supin. O colindă muntenească:

„De – ascultat cin l-asculta? Buna maică Precista Şi sfânta Duminica”.

(G.D.T., Poez. pop, 44)

Alexandri, Istoria unui galben: „am aşezat cutioara lângă mine pe masă şi, cu ţigareta aprinsă, m-am pus pe ascultat...”

Coresi, Omiliar, 1580 (ap. Cipariu, Principia, p. 209): „nu foame de pâine şi de apă, ce foame de ascultatulu cuvântului lu’ Dumnezeu”.

Mitropolitul Dosofteiu, Sinaxar, 1683, martie 11 (f. 27 b): „ş-au întăritu-şu inema şi mintia cu chititulu dumnădzăeştiloru scripturi, prădându tot cugetulu după ascultatulu lui Hristos”.

Ibid., mai 10 (f. 122 a): „urechile să-l fie la ascultatulu sfinteloru cărţ”. v. Ascult.

ASCULTĂCIUNE. – v. Ascultare.

ASCULTĂMÂNT, s.n.; obedience. Sinonim cu ascultare. Corespunde întocmai italianului ascoltamento. Ne întâmpină de două ori în Codicele Voroneţian, circa 1550 (ed. Zbiera): Ep. Petri, I, 2:

„Ascultământul şi stropirea sângelui”.

„O b e d i e n t i am et adspersionem sanguinis”.

Ibid., 14:

„.ca fecorii ascultământului...” „quasi filii obedientiae”.

486

ASCULTĂTOR

unde în amândouă locurile Noul Testament din 1648 şi Biblia Serban-vodă din 1688 pun: ascultare. v. Ascultare. –mânt.

ASCULTĂREŢ, – EAŢĂ. – v. Ascultător.

ASCULTĂTOR, – OARE, s. et adj; écouteur, écoutant, auditeur; soumis, obeissant; dependant de du ressort de „Acela care ascultă fără a vorbi, cel ce pune urechea şi ascultă vorbe oprite a se şti, supus, plecat” (Costinescu). Sinonim cu ascultoi, despre care vezi la locul său. Budai-Deleanu (Dict., ms. În Muz. istor. din Bucureşti) are şi o formă ascultăreţ.

I. În sens fizic.

Biblia Serban-vodă, 1688, Ep. Iacobi I, 23:

„Oricine iaste ascultătoriu cuvântului, şi nu

făcătoriu”.

„Quis auditor est verbi et non factor”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 48): „pre cât greu bucatele vărtoasă stomahului slab aduc, pre atâta nesuferire aduce şi cuvântul nealcătuit la urechea bine ascultătoare...”

Ibid., p. 93: „Aceste doua A vestite şi nebiruite monarhii, o iubiţii miei ascultători, late în hotare, bogate în comoare, dese în oraşe”.

Mitropolitul Antim, Predice, p. 121: „A povesti lucruri minunate este dat oamenilor celor învăţaţi, a îndulci cu vorba auzurile ascultătorilor”.

II. În sens moral.

Cantemir, Divanul lumii, 1698, f. 17 b: „Toate acelia ce împotrivă şi rele sintu, următoare, ascultătoare şi bune să fac.”, unde în contextul grecesc celor două „următoare, ascultătoare” corespunde numai aKolou Ga.

Ibid., f. 28 a: „pre mine stăpânu, pretine slugă, pre mine poruncitoriu, pretine ascultătoriu a fi au poruncit”.

Acelaşi, Ist. ierogli f., p. 22: „şi aşa câţi mai denainte era ascultători, atâţia atunci a să făcură învăţători.”, unde ascultător se ia în înţeles de „disciple”.

Zilot, Cron., p. 21: „au început a arunca vinuiri asupra celorlalţi paşi că n-au fost ascultători povăţuirilor sale”.

Beldiman, Tragod., v. 973:

„Moldova cum că-i supusă, norodul ascultător, Au înştiinţat la Poartă cu chip încredinţător”.

În acest înţeles graiul cel vechi cunoştea sinonimul ascultoi.

III. În sens administrativ.

Miron Costin, Letop. I, p. 253: „de atunce sunt luaţi Renii cu câteva sate de sultan Osman, dat de ţeară pre Dunăre ascultător către ocolul Galaţilor”. 487

ASCULTĂTOR

Gheorghie Stefan-vodă, 1656 (A.I.R. III, p. 230): „acel sat Mihalcul au fost sat domnescu ascultător către ocolul Cernăuţilor”.

V. Ascult.

— Ascultoi.

ASCULTĂTURĂ (pl. ascultături), s.f; auzition, écoute. Se deosebeşte de sinonimii ascultare, ascultat, ascultământ, printr-o nuanţă pejorativă.

Coresi, Omiliar, 1580, quat. XXXII, p. 2: „de vămu desface uşile auzului, însă nu ocărâlor şi ascultaturilor spurcate, ce învăţăturiei dumnezeiască”.

Dicţionar ms. bănăţenesc circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 425):

„Ascultătură. Auscultatio”.

V. Ascult.

— Ascultare. – 2Ascultat. – ură.

ASCULTOI, – OAIE, adj; attentif, docile, soumis, obeissant, obligeant. Sinonim cu ascultător în sensul cel moral, neîntrebuinţându-se niciodată în înţeles fizic, nici în cel administrativ. Cuvânt foarte frumos, despărut astăzi din grai, dar care nu e rar în vechile texturi moldoveneşti, şi chiar la munteni. Se zicea: a fi ascultoi şi asta ascultoi.

Budai-Deleanu, Dicţionar ms. (în Muz. istor. din Bucureşti): „Ascultoi, gehorsam, folgsam”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 382 a: „Zachei înainte de ce învăţă credinţa a crede, stătu de fu îndurat, fu ascultoiu, fu milostiv”.

Ibid., f. 311 a, cuvântul e repetat de trei ori: „... îată şi peştii în mare pre dzisa lui stătură ascultoi şi voia lui împlură; de-aci să cunoaştem şi noi puteria lui şi pre învăţătura lui să stăm ascultoi carii nu suntem peşti fără graiu şi fără mente, că ne-au dzis unulu altuia să a-utâmu şi unulu altuia să primu’; iată că apostolii la treabă unul altuz a-utară şi pre dzisa domnu-său stătură ascultoi”.

Pravila de la Govora, 1640, f. 128 a: „să fii ascultoi şi împăcătorâu şi întregu şi toate cuvintele le grăiaşte cu smerenie”.

Mitropolitul Dosofteiu, Sinaxar, 1683, aprilie 27 (f. 99 b): „fiindu isteţu la carte şi smeritu şi ascultoi, fu iubitu dascălului său”.

Ibid., 9 mai (f. 115 a): „boiarii cetăţâloru siliia să se

arate lampăratulu ascultoi...”

Acelaşi, Paremiar, 1683, f. 23 a (Prov. XXI, 28):

„Martorulu mincinosu peri-va, iară omulu ascultoiu ferindusă va grăi”.

Ibid., f. 37 a (Ep. Ap. Petri I, 2, 18):

„Slugile, fiţ ascultoi întru totu’ stăpâniloru voştri”.

Ibid., f. 38 b (Prov. XIII, 1):

„Testis falsus peribit, vir autem obediens custoditus loquetur”.

„Servi, s u b d i t i estote în omni timore dominis”.

„Fiiulu cu minte bună ascultoiu „... Filius astutus obediens pătatălm...” tri”.

ASCUNSELE

Pe când ascultoi e „obediens, subditus”, pe ascultător mitropolitul Dosofteiu îl întrebuinţează cu înţeles de „auditor”, bunăoară Parem., f. 10 a (Es. III, 3):

„Şi măiestru tăslar mare şi-nţălept ascultători u...”

„.et sapientem architectum et prudentem auditorem...”

Alături cu ascultoi, ne întâmpină la Dosofteiu nu o dată forma paralelă l u e r o i: Parem., f. 38 b (Prov. XIII, 1):

„În pohte iaste tot acel fără de lucru, iară mânuie lucroiloru la nevoinţă”.

Tot acolo, f. 20 (Prov. VI, 8):

„Te du la albină de te-mvaţă câtă-i de lu’ e r o a e”.

„În desideriis est omnis otiosus, manus autem fortium în sedulilatate”.

„... vade ad apem, et disce quamodo operăria est”.

De asemenea, forma u’s tu n o i, ibid., f. 36 b (Job II; 7):

„Lovi pre Iovu cu zgaibâu’s tu – n o a e de la picioare până la capu’”.

„Pereussit Job ulcere în al i g n o a pedibus usque ad capul”.

U s tu n o i este în fond acelaşi cuvânt cu usturoi, pentru care Cihac (I, 303) admite un prototip latin ustulonium. De aceeaşi formaţiune este iarăşi u r – zoaie

„seuil” şi schimboaie: „la o cotiugă sau teleguţă o parte se cheamă în Bucovina schimboaie” (S.F. Marian, Descântece, p. 58).

Acelaşi sufix – o i = lat. – o n i u în se cuprinde şi-n cuvântul arzoi.

În toate cazurile ne întâmpină următorul paralelism:

arzoi – arzător, schimboi – schimbător, a r z o i – urzitor, usturoi – usturător, l u e r o i – lucrător, ascultoi – ascultător.

Pe când forma cu – t o r are totdauna un sens foarte general, acea cu – o i exprimă o restrângere sau o specializare. În limba latină sufixul – o n i u’s avea o funcţiune şi mai specializătoare, întrebuinţându-se mai ales la formaţiunea numitor personale: Pedonius, Scribonius, Favonius, Pomponius, Petronius, Trebonius, Mellonia, Populonia, Fessonia, Aquilonia etc.

V. Arzoi.

— Ascult.

— Ascultător. – oi.

ASCUND (ascuns, ascundere), vb; cacher, dissimuler. Latinul abscondo (= ital. ascondere, span. esconderete.). „A ascunde, a piti, a pitula, a face să nu se vază ceva” (Costinescu). De asemenea, a face să nu se auză, de unde poate să fie sinonim cu tac, bunăoară în Pravila Mateiu Basaraba, 1652, p. 232: „Oricine va ascunde şi va tăcea uciderea şi moartea tătăne-său sau a fiu-său sau a muierii lui”.

489

ASCUNSELE

Omiliar de la Govora, 1642, p. 452: „dară voi, balamuţilor, pentru ce rânjiţ spre mine şi-m porunciţ să ascunzu cu tăcere atâta putere a făcâtorâului mieu de bine?”

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, noem. 4 (f. 104 b): „nu ascunde nice tăgădui de ce te voau întreba”.

Ascund este în opoziţiune cu vădesc, arăt etc. Mitropolitul Varlam, 1643, II, f. 92 b: „nu mai putu să tacă şi să-şi ascundză răutăţile sale, cunoscându că peste

puţină vreme se voru v a d i”.

Ibid., f. 49 a: „vestia lui nu să putu ascunde, ce ieşi aciişu pretâutindirea...”

Ibid., f. 113 b: „fugiră toţi ucenicii lui şi de frica jidovilor să ascunsâră...”

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 34): „cu anevoie un gând în doua A inimi a să ascunde poate”.

I. Văcărescu, p. 122:

„Ce e sus, s-ascunde Cine ştie unde

Supt acea perdea, Care n-o rădică Zicând că ni-e frică.

Nu-l putem vedea”.

Alexandri, Sfârşitul iernii:

„Lumina e mai caldă şi-n inimă pătrunde; Prin râpi adânci zăpada de soare se ascunde”.

Costachi Negruzzi, O alergare de cai III: „luna se ascunsese; câteva stele pribege se iveau unde şi unde pintre nori”.

Acelaşi, Toderică: „se duse să-şi ascundă păcatele şi ticăloşia”.

Doină din Ardeal:

„De urât te poţi ascunde, Dar de dragoste n-ai unde, Că oriunde te-ai ascunde, La inimă tot pătrunde”.

(J.B., Trans., 9)

Omiliar de la Govora, 1642, p. 41: „nice puţinel nu am veseliia ceştii lumi, ce e în puţinea vreme, ce pururea mă ascunzu în pustii şi măguri, întru vrătoape şi întru propăsteniile pământului”.

Ibid., p. 190: „s-au sălăşluit întru măguri, în peşteri şi întru prăpăsteniile pământului, ascundesă întru pustii ca să nu prăvască spre lume”.

A se ascunde în gaură se zice de vânat: s enclotir. A se ascunde după brazde, după gloduri, se zice de potârnichi: se motter” (Costinescu).

Proverbi:

„Ascunde-ţi ciomagul de câini, că mai rău te muşcă” (Ispirescu, în Tocilescu, Rev. 490 I, p. 234).

ASCUNSELE

„O să cauţi în gaură de şearpe să te ascunzi” (Pann, Prov. III, 51). „Suliţa orişiunde nu se poate ascunde”. (Ibid., I, 29).

Acelaşi proverb la Cantemir, Chron. II, p. 21: „vază acum de să poată ascunde suliţa în sac”.

Zilot; Cron., p. 16, proverb de origine biblică: „lumina în sfeşnic nu s-ascunde, nici cetatea dasupra muntelui”.

Proverb ardelenesc: „nu ascunde mâţa, că i se văd unghiile” (Iosif H. Lita). Proverb moldovenesc: „dracul se ascunde în barba popei (et în cunno mulieris)” (C.P. Scheletti, Fălciu, Crasna).

„A se ascunde după deget” (Baronzi, Limba română, p. 48), când cineva nu ştie a se ascunde, astfel încât toţi îl văd. Arhaisme:

E des în vechile texturi perfectul organic ascuns în loc de analogicul ascunsei. Cipariu (Principia, p. 167 – 8) aduce ca exemple din Coresi (1577 şi 1580), din Tordaşi (1581), din Noul Testament de la Bălgrad (1648), din Psaltirea lui Silvestru (1651) şi chiar din Biblia Serban-vodă (1688): „dreptatea ta nu ascunsă întru inema mea.”; „întru inema mea ascunsă cuvintele tale.”; „duşu-mă de ascunsu somulu tău în pământu’.”; „merşu şi ascunsu talantulu tău.”; „nu ascunsă mila ta.”; „întru inima mia ascunsu cuvântul tău.”; „merşu şi ascunsă la Efrat”.

În dialectul macedo-român e obicinuită numai această formă: ascunsu (Dr. Obedenaru).

Ca şi italianul a’s e o si, ascuns vine din latinul vulgar absconşi în loc de clasicul „abscondi”.

Coresi, 1577, ps. LIV:

„Şi să vrea urătorâulu mieu spre mine „et şi is qui oderat, super me magna mare cuvânta, ascunde-m a – vrea dlocutus fuisset, abscondissem me insu”. utique ab e o”.

Infinitiv nescurtat:

Omiliar de la Govora, 1642, p. 73: „lacrămile acolo nu vor ajuta, a scăpa n-au unde, loc de a să ascunderea nu îaste”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 272: „slujnicele din casă le

bătea să spuie bani şi odoare şi haine mistuite şi bucate ce avusese; şi se aflară multe mistuite şi ascunse pin ţară pe la prieteni, după cum este obiceiul celui fugar a ascundere”. Acuzativ personal fără p r e:

Pravila de la Govora, 1640, f. 104 a: „Oarecine ascunde tălharâu şi-lu va pitula”. În grai se rosteşte, deopotrivă: ascund şi ascunz, ascundă şi ascunză. La prima persoană, forma cu z e rară în vechile texturi, dar ne întâmpină uneori în Omiliarul 491

ASCUNSELE

de la Govora, 1642, şi în Biblia Serban-vodă, 1688, bunăoară p. 655: „şi altuia, den ce am luat, avuţiia ei nu ascunză”.

V. 1, 2Ascuns.

ASCUNDERE (pl. ascunderi), s.f; l’infinitif d a’s cu n d pris comme substantif: action de cacher, de dissimuler. Tăinuire. Pitire. Pitulare.

Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms. În Acad. Rom.), ps. XLIII: „acela ştie ascunderia inimii”.

V. Ascund.

— Ascunsoare.

ASCUNS, – A, adj; part. passe d a’s cu n d pris comme adjectif: cache, dissimule. Pitit. Pitulat. Tainic. În gura poporului se aude cu acelaşi sens: săcret, săcreată.

Ascuns nu vine din clasicul latin „absconditum”, ci din vulgarul abscons u în = ital. a’s e o s-o.

Udrişte Năsturel, în prefaţa la Omiliarul din Govora, 1642: „ca un izvor ascunsă în pământul inimii noastre cel secetos şi uscat de învăţătură, cu ajutorâul lui Dumnezeu şi îndemnarea duhulul aceluia scurmat-am cu tâmpă mintea mia şi am scos acestui izvor de apă dulce şi pururea curătorâu, adăpătoare de suflete omeneşti”.

Siapte taine, 1644, p. 174: „cercetealiză toate lucrurile omului cele trupeşti şi sufleteşti cele ascunse şi nevădzute”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f: 16 b: „locurile cele ascunse unde să făcu curviile, uciderile, nedireptăţile”.

Ibid., f. 163 a: „şi deaca vădzu muâaria acela că-i

arătă vinile ei cele ascunse Domnulu nostru Is. Hs., credzu”.

Cantemir, Chron. I, p. 212: „minciuni cu voroava frumoasă ascunse şi cu numele adevărului căptuşite”.

Ibid., p. 328: „pizmă ascunsă de demult în pântece dospind”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 9: „vrând să prindă pre boierii munteneşti la mână, au şezut Grigorze-vodă ascuns în Ţarigrad”.

I. Văcărescu, p. 501:

„Din dulci ochi fulger ascuns Fără veste m-a pătruns!”

Costachi Negruzzi, Zoe I: „potlogarii, de care gemea oraşul, şezând ascunşi pintre râsipuri, pândeau pe nesocotitul pedestru care zăbovise a se întoarce acasă...”

Locuţiune: „stă ascuns ca un liliac” (R. Simu, Trans., c. Orlat).

V. Ascund. – 2Ascuns.

— Săcret.

2ASCUNS (pl. ascunse), s.n.; part. passe d a’s cu n d pris comme substantif: etat d’une chose cachee, secret, mystère: Taină. Sinonim cu ascundere, dar 492 arătând stare, nu acţiune.

ASCUNSELE

Coresi, 1577, ps. XVI:

„Şi cu ascunsele tale împlu-se zgăulu loru”.

„.et de a b’s e o n d i t is tuis adimpletus est venter corum”.

Ps. XVIII:

„De ascunsele mele curăţeşte-mă...” „ab ocoultis mers inunda me”. Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. XVIII:

„Că acela cunoaşte ascunsele inemii”.

Ibid., ps. LXIII:

„Întru să sâgâate în t r – ascunsuri pre cel fără vină”.

„Ipse eram novit o e cu 11 a cordis”.

„Ut sagittent în occultis immaculatum”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 242 a: „Domnul Hs. cela ce şti şi vede tainele şi toate ascunsele...”

Ioan din Vinţi, Molitv., 1689, f. 40 a: „Dumnedzăulu nostru, cela ce toate le cruţi şi de toate grijeşti, ştii ascunsele omeneşti şi înţălegerea tuturor a o ai”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 23): „dreptul giudecător întâi presine de drept, apoi pre altul de strâmb giudecă, şi întâi ascunsul inimii sale de făţărnicie curăţeşte, apoi pre altul din nevoie al izbăveşte”.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), ps. XLIII:

„Că el ascunsul de inimi ştie, Cine ce au lucrat din pruncie”.

P. Ispirescu, Snoave2, p. 47: „Ba că o fi una, ba că o fi alta. Aş! nu putea el ghici ascunsul vorbelor bătrânului”.

În unire cu diferite prepoziţiuni, ascuns formează următoarele locuţiuni adverbiale:

1. pre ascuns, pe ascuns, p-ascuns.

În opoziţiune cu aievea sau de faţă; sinonim eu pe furiş.

Act de la ostaşii munteneşti către George Rakotzi, 1635 (Col. l. Tr., 1874, p. 216): „câte vom înţelege ori aievea ori pre ascunsu împotriva mării sale, coconilor şi credincoşălor, acelea de timpuriu i le vom ivi”.

Pravila Mateiu Basaraba, 1652, p. 62: „nice pre ascunsă, nice de f a ţ a să îndrăznească”.

Pravila Moldov., 1646, f. 58: „cela ce va găta nişte bucate sau băutură şi le va găta pre furiş, ce să dzice pre ascunsă, face prepusu cum să dia altui cuiva să se otravască”.

Nicolae Costin, Letop. II, p.18: „Gheuca logofătul umbla şi pentru sine, iar foarte pe ascuns, iar la aievea umbla pentru Duca-vodă”.

Nicolae Mustea, Letop. III, p. 35: „pre binele cel de obşte de-a pururea îl răstoarnă nevoinţele cele pre ascuns, şi mai ales la turc”. 493

ASCUNSELE

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 197: „au trimis pe ascuns om de au văzut cetatea cu ochii”.

Ibid., p. 217: „au răpezit pe ascuns de l-au luat de

acolo şi l-au dus la Neamţ”. Ibid., p. 271: „Atuncea beizadea au scris un arz la Împăratul pe ascuns şi păria pe Neculachi”.

Caragia, Legiuire, 1818, p. 83: „Fur zicem celui ce fură, adică ia p r e ascuns”. Beldiman, Tragod., v. 785:

„Şi pe Ban Ioan Tăutul i se dă într-ajutor, Om bătrân şi cu ştiinţă, şi în condei lucrător. Îi grăbesc ca să purceagă, dar în t a i nă, pe ascuns, Să nu se dea Eteriei în cât de puţin prepus”.

A. Pann, Prov. II, 104:

„Astfel ea mergând odată şi-n oglindă căutând, Văzându-se-nţoţonată, o auz p-ascuns zicând: Ah! acum mă cunosc bine!”

2. Întru ascuns, în ascuns. Coresi, 1577, ps. C:

„Ce cleveti în ascuns soţulu său, acesta mânai”.

„Detrahentem’s e e r e t o proximo suo, hunc persequebar”.

Legenda Sf-ei Parasceve, circa 1580 (Cuv. d. bătr. II, p. 145): „şi ruga-se ei întru ascunsu în tot casul”.

Moxa, 1620, p. 353: „avea Divsesu vrăjmâşie pre Palamid întru ascunsă şi-l pără către împăratul cu hitlenşug”.

Fragment biblic sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 421): „Întreabă-l întru ascunsu la ureche ca să nu fie arătatu fă ţi şi u”. I. Văcărescu, p. 121:

„Zioa nu am pace, Noaptea n-am ce-mi face.

Rău mi-e în t r-ascuns: Unde cer dreptate, Surda răutate

Nu-mi dă nici răspuns”.

A. Pann, Prov. I, 87:

„Vine oarecine în ascuns, pe taină, şi-l fură de-l lasă fără nicio haină”.

3. p r e ascuns, prin t r – ascuns, prin ascuns.

Moxa, 1620, p. 386: „Theodora p r e ascuns ţinea sfintele icoane.”; şi mai jos, 494 pe aceeaşi pagină: „până atunce cinstiia p r e n t r – ascunsă sfintele icoane”.

ASCUNSELE

Zilot, Cron., p. 25: „iar pe de altă parte, prin t r –

ascuns n-au zăbovit a meşteşugi năravul dobândirii de bani”. Doină oltenească:

„Toţi se uită ca la urs Şi fac sfaturi prin ascuns să ne facă vreun neajuns”.

(G.D.T., Poez. pop., 318)

4. pe sub ascuns. Doină din Ardeal:

„Vai de mine, ce-am ajuns! Să iubesc pe sub ascuns”.

(J.B., Trans, 81)

„Celui ce face vreun rău pe sub ascuns, poporul îi zice că muşcă de-a-fur a t a ca cânele”. (M. Juica, Trans., c. Srediştea-Mică).

Este interesant de a găsi într-unul din cele mai vechi texturi româneşti forma auscuns, care reproduce întocmai pe latinul absconsum.

Cugetări în oară morţii, text circa 1550 (Cuv. d. bătr: II, p. 455): „toate ascunsurile se vor ivi”; dar tot acolo de două ori (p. 456): „toate auscunsurile înaintea feţeei salia”. Şi (p. 458): „Întru auscuns hitleni aţi fostu?”

În loc de „în ascuns”, în Munţii Apuseni ai Ardealului se zice: „Să vorbim în săcret” (Foisoara din Sibii; 1886, p. 5).

V. Ascund.

— Ascandere. – 1Ascuns.

— Săcret.

3ASCUNS, adv; secretement, en cachette. Din cauza locuţiunilor adverbiale: pe ascuns, în ascuns, pe sub ascuns etc., simplul ascuns funcţionează foarte rar ca adverb. Zilot, Cron., p. 30:

„Vai de tine, ticăloasă ţară, la ce ai ajuns! Acum ţi-a sosit pieirea, şi te tânguiesc ascuns”.

V. 1, 2Ascuns.

ASCUNSĂ, s.f; etat d’une chose cachee, secret, mystère. Sinonim cu masculinul ascuns, dar întrebuinţat foarte rar.

Coresi, Omiliar, 1580 (ap. Cipariu, Principia, p. 212): „şi ascunsa acelora a tuturor a descoperi-se-va lucrulu lor şi cuvintele a mijlocu”. v. Ascund. – 2Ascuns.

ASCUNSELE (DE-A), s. indecl; jeu enfantin: colin-

maillard, clignemusette. După regiuni, acest joc copilăresc are o mulţime de sinonimi: ajumitul, mijoarcă, mijoatcă, de-a mija, d-a cucul, jumetcă, pitulicică etc. Se zice şi: de-a ascunsul sau d-a v-a ţi-ascuns. 495

ASCUNSELE

V. Ajumitul.

De la Vrancea, Sultănica, p. 225: „băieţii o tuliră d-a lungul viei, strigând în goana lor:

— Cine vrea d-a «puia-gaia» să-i adune cu tigaia?

— Cine vrea d-a «v-aţi ascunselea»?

— Cine d-a «hâra» care taie vina?

— Cine” etc.

A. Vlahuţă, Nuvele, p. 51: „o porneau de vale, peste pârâu, în luncă, şi se jucau de-a ascunsele prin tufiş. Sara se întorceau obosiţi”.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 139; „Băieţii azvârleau cu mingea şi cu arşicele, iar fetele cele mici se jucau d-a ascunsele sau d-a baba-oarba, alergând ca nişte căprioare prin iarba cea verde şi moale spre a prinde fluturi sau a culege flori”.

D.G.D. Teodorescu (Poez. pop., p. 187) observă: „unele din jocurile copiilor români sunt până astăzi o reproducere neschimbată a celor ce se practicau de copiii greco-itali cu 20 – 25 secoli în urmă. Monumentele figurate, obiectele de artă şi scriitorii vechimii ne sunt mărturi neîndoioşi despre adevărul acesta. Iată spre exemplu, cum se exprimă Pollux despre amo8 i8 paGKiv8 a, care nu era altceva decât jocul nostru d-a ascunsele sau „d-a v-aţi ascuns”: Unul dintre cei ce se joacă se aşază în mijlocul tovarăşilor şi, de la sine, îşi închide ochii, afară numai dacă vreun altul n-ar fi însărcinat să i-i ţină închişi. Jucătorii o iau la fuga (aP08 i8 pas KOUSI) şi se răsipesc. Atunci cel care este (de rând, care se face), deschizând ochii, începe să-i caute, iar dânşii trebui să-şi dea toate silinţele ca să ajungă înainte de dânsul la locul hotărât (ei tov tomov tov SKelvov)”.

La acest joc, copiii rostesc o mulţime de recitative, unele obicinuite într-un loc şi altele în altul, din care o

seamă răsfrână într-un mod foarte curios diferitele epoci din istoria românilor: epoca fanariotică, epoca slavică, epoca tătărească etc.

Aşa recitativul:

O pl I sec na sec na pl kes tin boli I na co I şti tzan găr man găr na caf I toţi af I to be len gher I buf!

este o scâlciare din greceşte:

«omoaoj eklace e miei Kai’s înv proli v aKous Gfi.»

Tot la greci se referă recitativul:

„Trântii una, trântii două, trântii, vere, pân’ la nouă: trântii fata grecului 496 pe malul Petrecutui.

ASCUNSELE

Veni grecul mânios cu cuţitul ruginos:

— Dă-mi, Voico, cheiţele să-mi descui lădiţele, să-mi scot cununiţele, să-mi cunun fetiţele!

— Vai de mine, nu-s la mine, ci-s la popa din Popeşti sus în casele domneşti; unde fată vacele, unde ouă raţele”.

Următorul recitativ pare a se referi la italieni:

„Ieşi, fetiţă, la portiţă, că te-aşteaptă Talion, Talion, fecior de domn, cu tichie de frânghie, cu pană de ciocârlie, cu căruţa Radului, cu cai ţi]-mpăratului, cu biciul cumnatului în mijlocul satului. Dorobanţ, banţ, clanţ!”

E nu mai puţin interesant numele propriu T i b i şi cu femininul Tibişoara:

„Musca mare treiera, a mai mică vântura două mere, două pere, două fuse daurele. Mă dusei la Măgurele cu rochiţa d-aurele. Bou-n cinci, bou-n cinci după casa lui Tibiş: Tibişoara, Roşcodana”.

Înrâurirea slavică este învederată în recitativul:

„Ije, ije, (mije, mije)

497

ASCUNSELE

panimatca, coţobeica, cuţitele Domnului, sabia curcanului, limbirici, custurici, cioc, boc, treci la loc!”

unde „ije, ije” este paleoslavicul ije, iar „panimatca” e polonul „pani matka”.

În fine, tătarii ne întâmpină în recitativul:

„Cine s-o uita

Să-i sară ochii
În putina cu boghii.
Din par în par
Pân la uşa lui Tătar”.

V. UA. [vol. I, p. 61]. – 2Armas.

— Codomele.

— Joc.

ASCUNSOARE (pl. ascunsori), s.f; cachette, guet-apens, affut. Locul unde cineva stă ascuns pentru a nu fi văzut sau pentru a năvăli pe furiş asupra cuiva. Bibia Serban-vodă, 1688, Jes. Nave VIII, 9:

„Şi i-au trimisu pre ei Iisusu, şi au mersu la ascunsoare”.

„Et misit cos Jesus, et iverunt ad în si d i-a’s”.

Când însă se ascunde cineva sau ceva numai pentru a fi mai în pază, atunci se zice mai bine as cu n z a t o are.

I. Ruset, traducând pe Molière (Zgârcitul, Buc., 1836), p. 21: „nu e mai puţină grijă iar de a nemeri în toată casa o ascunzătoare sigură, căci pentru mine sipeturile îmi sunt bănuite, casele de fier n-au nicio credinţă”.

I. Creangă; Anecdotă (Conv. lit., 1883, p. 114): „moş Ion Roată, fiind ţăran, cum v-am spus, deşi se-nvrednicise a fi acum pintre boieri, nu avea ascunzători în sufletul său”.

Costinescu, Vocab. I, 73: „Ascunzătoare, colţ ascuns mai puţin văzut = recoin”.

V. Ascund. – oare.

ASCUNSUL. – v. Ascunsele.

ASCUNSURĂ (pl. ascunsuri) sau ASCUNZĂTURĂ (pl. ascunzături), s.f; etat de celui qui se tapiţ, qui evite d’etre vu. Cuvânt rar întrebuinţat, fie sub o formă, fie sub cealaltă.

498 ASCUNZĂTOARE, adj. f. – v. Ascunzător.

ASCUT

2ASCUNZĂTOARE, s.f. – v. Ascunsoare.

ASCUNZĂTOR, – OARE, s. et adj; celui ou celle qui cache, qui dissimule. Care ascunde, făcând nevăzut sau neauzit. Se întrebuinţează cu multă eleganţă în poezia

poporană.

Balada Toma Alimos:

„Închina-voi codrilor, Ulmilor şi fagilor, Brazilor, paltinilor, Că-mi sunt mie frăţiori, De poteri ascunzători...”

(G.D.T., Poez. pop., 582)

Balada bănăţeană Gruia lui Novac:

„Să ne luăm pept la pept, Ar fi doară mai drept; Săbiile-s înşelătoare, De vieţi răpunătoare, De ţării ascunzătoare...”

(Col. l. Tr., 1882, p. 622)

ASCUNZĂTURĂ. – v. Ascunsură.

ASCUNZIŞ (plur. ascunzişuri); s.n.; cachette. Sinonim cu ascunsoare.

Basmul Fata de împărat cu stea în frunte (Convorbiri literare XX, 404): „Colo târziu, mai către miezul nopţii, ieşi şi fata lui

Verde-împărat cu îngăduinţa mai marelui curţii împărăteşti, şi în ascunzişul ei de mai-nainte se îmbrăcă cu haina cea minunată de diamant”. v. Ascunsoare. – iş.

ASCUT (ascuţit; ascuţire), vb; aiguiser, affiler, rendre tranchant. Se zice deopotrivă: ascut şi ascuţ, ascută şi ascuţă. Se aude chiar ascuţesc, iar la infinitiv: a ascute, alături cu: a ascuţi. „A face o armă, o unealtă de fier sau de lemn să taie, să înţepe; a da la tocilă” (Costinescu). Se întrebuinţează foarte des despre ceea ce împunge, înţeapă sau pătrunde, într-un sens figurat: pană satirică, limbă muşcătoare, voce subţire pătrunzătoare etc.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 1 b: „să-şi gâtiască armele şi să le ascuţă”. Cantemir, Chron. II, p. 239: „precum împăraţii asupra lor sabiia, aşea scriitorii condeiul îşi ascut”.

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. EXXXIX:

„Ascuţără limba lor ca de şâarpe...” „A cu e nu n t linguam suam sicut serpentis”.

ASCUT

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad: Rom., p. 157): „Toată jigania cumplită colţii aş tociia, şi toată pasirea rumpătoare pintinii aş ascuţiia; cucoarele cu bucunele

bucuma, lebedele cântecul cel de pe urmă a morţii cânta...”

Balada Rusalin:

„De ce ascuţi la cuţit Mie tare mi-e urât!”

(Reteganu, Trandafiri, p. 25)

Cântec poporan despre Muierea rea:

„Mă judecă cum îi place, Traiul cu oţet mi-l face, Strigă şi-şi ascute glasul De s-aude în tot ceasul”.

(Marian, Bucov. II, 77)

A – şi ascuţi picioarele = a rumpe la fugă, a fugi iute.

O poveste din Ardeal: „Olarii se duc şi iau galbinii, lasă calabalâcul Catrinei până la cel din urmă cratiţ şchiop, îşi ascut picioarele şi du-te! Pasămite, n-aveau poftă să deie faţă cu Vlad”. (Tribuna din Sibii, 1885, p. 810).

Inima se ascute = se agereşte, se face mai îndrăzneaţă.

Urechea, Letop. I, p. 124: „Stefan-vodă având inimă aprinsă spre lucruri vitejeşti, îi părea că un an ce n-au avut treabă de războaie, că are multă pagubă, socotind că şi inimile voinicilor în războaie trăind se ascut...”

Acelaşi, p. 114: „Crezând leşii acela cuvânt, au lăsat să hie pre îngăduinţa lui, şi s-au întors; iar Bogdan-vodă se ascuţia ca să-i poată vâna unde ar pute; ce simţind aceste oamenii lui Alexandru-vodă, au spus leşilor să nu se încrează, ce să se păzească; iară leşii, fiind de înşălăciune cuprinşi, nu băgară în seamă”.

Bănăţeneşte, a se ascuţi către cineva înseamnă a-l ameninţa (S. Liuba, c. Maidan).

Lexicon Budan, 34: „Îmi ascuţ dinţii spre ceva = aştept ceva cu mare poftă”.

Derivaţiunea lui ascut din latinul ac u o sau chiar din ac u tu m, ca şi aceea a vorbei „cuţit” din „culter” (Cihac, I, 18, 72) sunt neşte imposibilităţi fonetice. Mai bună ar fi etimologia din ex-acutum (Lex. Bud.), care cel puţin explică pe’s; dar şi de acolo s-ar fi născut româneşte „săcut”, nu ascut. După cum „cuţit” se trage de la „cute = lat. cotem”, adică o unealtă trecută prin cute, tot aşa de

acolo vine şi ascut – o derivaţiune indicată deja de d. Saineanu (Dict. româno-german, p. 25). Ambele presupun un prototip latin vulgar: e o t i o (cotitum, cotire), de unde ascut prin forma ex-cotio sau ad-ex-cotio. Sensul fundamental al lui ascut este acela de a da o armă sau o unealtă pe cu te.

Cantemir, Ist. ieroglif., p. 122: „cuţitul pre cute să ascute şi în simceoa briciului întorcându-să, părul peste simţire despică”.

Dosofteiu, 1673, f. 84 a:

500

„Ca dintr-un bric a’s cu ţ ăt pre cute, Fac vicleşug şi-nşelăcâunî multe”.

ASCUŢIT

Expresiunile ca: „a se ascuţi prin războaie”, „a se ascuţi către cineva”, „limbă ascuţit a”, „răspuns ascuţit” etc. se pot alătura cu figura ciceroniană: „iracundiam fortitudinis quasi e o te în esse dicebant”. v. Ascuţit.

— Cuţit.

— Cute.

ASCUTEALA. – v. Ascuţitură.

ASCUŢ. 1 v. Ascut. ASCUŢESC A

ASCUŢIRE (pl. ascuţiri), l’infinitif d a’s cu t pris comme substantif: action d’aiguiser, d’affiler, d’affuter, aiguisement. Sinonim cu ascuţitură (Costinescu), care însă nu se ia în sens figurat, pe când ascuţire se întrebuinţează mai adesea despre minte.

Cantemir, Divanul lumii, 1698, pref., f. IX: „Îngeriasca isteciune şi a minţii ascuţire...”

I. Văcărescu, p. 293:

„În el năravuri îndreptaţi, Daţi ascuţiri la minte; Podoabe limbii voastre daţi cu româneşti cuvinte”.

V. Ascut.

— Ascuţitură. ASCUŢIŞ. – v. 2Ascuţit.

ASCUŢIT, – A, part. passe d a’s cu t pris comme adjectif: aiguise, affile, tranchant, fin. Tăios. Înţepător. Pătrunzător. Când e ascuţit numai vârful unui lucru, se zice sâmcelos sau sâmcelat. Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 21

b:
„Meam păzât drumul pre că! vărtoase, Petrî-ascuţâte şi sâmceloase”.
Ion Neculce, Letop. II, p. 370: „paloşe sâmcelate în vârf, de amândcă părţile ascuţite...”
Moxa, 1620, p. 371: „o, pizmă! de începutu vrăjmaşe, fiară cumplită, tălharâu, scorpie veninoasă, şarpe muşcâtorâu, săgeată fără fieru, suliţă ascuţită, viaţă fără pace, că tu rău faci şi câţi munceşti!”. Dosofteiu, 1680, ps. XLIV:
„Sâgeţăle tale-s ascuţâte...” „sagittaie tuae ac u t a e”.
Coresi, 1577, ps. LI:
„.ca bricâu ascuţită fapt-ai înşelă – „sicut novacula acuta fecisti docâune”. lum”. 5 ş1
ASCUŢIT
Siapte taine, 1644, p. 102: „spată de îmbe părţile ascuţită. Dosofteiu, 1680, ps. LVI:
„Fiii oamenilor, dinţii lor arme şi sâgeţ, şi limba lor paloş ascuţât...”
„Filii hominum, dentes corum arma et sagittaie, et lingua corum gladius ac u – tu’s”.
Mitropolitul Varlam, 1643, f. 117 a: „sabiia cia di îmbe părţile ascuţită...”
Mitropolitul Antim, Predice, p. 4: „fulgerând nu zic cu fulgerele săbiilor celor ascuţite, ci numai cu strălucirile unei vieţi bune”.
Nicolae Muste, Letop. III, p. 50: „Şi s-au scris la steaguri mai mulţi fără de arme, că nu avea de unde-şi mai cumpăra, că şi arcarii sfârşise arcele, săgeţile şi săhăidacele ce au avut în dughenile lor, ce făcea suliţe din crengi ascuţite şi pârlite la vârf”.
Costachi Conachi, p. 100:
„Ah! amarnică durere, despărţirea de amor!
Ce-o să mă fac? vai de mine! nu pot scăpa, ş-oi să mor!
Din inimă nici că-mi iese ghimpul acel ascuţit.
Ce mă giunghe, mă răneşte şi-mi dă morţi fără

sfârşit!”

Cantemir, Chron. II, p 335: „condeile mai ascuţite decât sulele şi mai lungi decât suliţele”.

Acelaşi, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 165): „şi ascuţiţi colţii dulăului îndată toate oşcoarele îi zdrumicară, şi toate mâţişoarele îi deşirară”.

O satiră poporană din Bucovina:

„Sluta e acuma-n casă, Aşezată după masă, Cu dinţii de chilimbari Ascuţiţi ca neşte pari, şi la faţă la o raţă”.

Moxa, 1620, p. 372: „cela ce avea cerbice ţapănă şi trufă ânte şi cu limbă ascuţită, elu se muie ca boul de jug”.

Eustraţie Logofătul, 1632 (Col. l. Tr. III, p. 216): „limba cia mai subţire şi mai ascuţită de toate limbile ce să dzice elenească”.

„Are limbă ascuţită = îl à la langue bien pendue” (Th. Codrescu, Dialoguri, p. 213).

A. Pann, Prov: II, 95:

„O văduvă-n vârstă, bătrână, zbârcită, Cu doi dinţi în gură, barba ascuţită, Nas cât pătlăgeaoa, la vorbă-nţepată, 502 Cu ochii ceacâră, gura lăbărţată”.

(Col. l. Tr., 1871, p. 43)

ASCUŢIT

Cantemir, Ist. ieroglif., p. 36: „vântul vivorât sau aerul tare clătit, tocmit şi frumos viersul muzicăi alcătuit, de la cât de ascuţitele la audzire urechi abătându-l, neaudzit a-l face”.

Ibid., p. 150: „toată pasirea iute la zburat, toată jigania repede la alergat, şi toată dihania ascuţită la adulmecat, pururia gata şi fără preget să fie”.

Balada Soacra şi nora:

„Iată, măre, se-ntâmpla că prin codri s-auzea Tropot mare şi pripit, Chiot lung şi ascuţit”.

(G.D.T” Poez. pop, 624)

Răspuns ascuţit:

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 305: „acel răspunsu’ ascuţit a Domnului ce-i răspunsă că nu-i bine să la pâinea cuconiloru şi să o dea câiniloru”.

Minte ascuţită, ascuţit la minte:

Cantemir, Divanul lumii, 1698, f. 22 a: „frumoasă, întreagă, şi decât simciaoa briciului mai ascuţită şi mai iute minte”.

Legenda Sf-lui Nicolae, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 136): „el avea mintea ascuţită şi în puţină vreme multă învăţătură învăţă”.

Cantemir, Chron. II, p. 261: „Asan, om ascuţit la minte şi în lucrurile grele foarte isteţ”. Şi mai jos, p. 281: „om foarte viteaz şi ascuţit la minte, ori la ce îşi punea gândul”.

Acelaşi, Ist. ieroglif., p. 46: „Nime în lume atâta de ascuţit la minte şi iute la giudecată a afla să poată, carile în toată alegerea negreşit şi nesmintit să fie”.

Urechea, Letop. I, p. 190: „au adus pre Ion-vodă, care era la minte ascuţit şi la cuvânt gata, şi se vedea a hire harnic nu numai de domniea acestei ţeri, ce şi altor ţeri să hie cap şi mai mare”.

Nicolae Costin, Letop. I, p. 48: „fiind ascuţit la minte Deucalion, au socotit pământul a fi mumă-sa”.

P. Ispirescu, Snoave2, p. 89: „băiatul învăţase carte până din sus de brâu, şi dascălii îl lăudau că este ascuţit la minte”.

Omiliar de la Govora, 1642, p. 272: „arată-te înaltu întru viaţa bunătăţilor şi ascuţit întru ustenele şi întru nevoinţe sufleteşti”.

Ibid., p. 57: „cu diavolii şi cu mai marele lor cu Veezevul, care e mai înfricoşat de toate făpturile, ascuţit şi mai iute”.

Cantemir, Chron. II, p. 111: „Calvisie şi Petavie, ascuţiţi a anilor istoriceşti sămăluitori”.

V. Ager.

— Ascut. – 2Ascuţit.

— Isteţ.

2ASCUŢIT (pl. ascuţite sau ascuţituri), s.n.; part. passe d a’s cu t pris comme substantif: tranchant, taillant, fil, pointe, piquant. Sinonim cu ascuţiş şi cu tăiş. 503

ASCUŢIT

Legenda Sf-lui Nicolae, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al

bis. Sf. Nic. din Braşov, p.155): „sfântul apucă spata şi o lepădă jos, şi nemic nu se temu de ascuţitul spetei”.

Tot acolo, o predică, p.198: „Închiseră gura leiloru, stinseră târiia focului scăpară de ascuţitulu spetei”.

Biblia Serban-vodă, 1688, p. 903: „mai tăiosu decât toată sabiia cu doao ascuţite”. O maximă d-ale vornicului Iordachi Golescu (Conv. lit., 1874, p. 73): „Limba muierii, cuţit cu două ascuţituri”. Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„După aceasta se-ntoarce şi acest fel le grăi: Ostaşi! Voi ştiţi foarte bine că spre a ne birui Alţi mai însemnători duşmani în zădar s-au ispitit, Ce a săbiilor noastre ei cercară ascuţit”.

Balada Toma Alimos:

„Ia mai stai ca să-ţi vorbesc, Pagubele să-ţi plătesc: Pagubele cu tăişul, Faptele cu ascuţişul”.

(G.D.T., Poez. pop, 584)

V. 1Ascuţit.

— Simcea.

— Tăiş.

3ASCUŢIT, adv; d’une maniere tranchante ou piquante, finement. A judeca ascuţit. A vorbi ascuţit. A răspunde ascuţit. v. 1 Ascuţit.

ASCUŢITOARE (pl. ascuţitori), s.f; Pierre a aiguiser, queux. Sinonim cu cute şi cu tocilă. v. Cute.

ASCUŢITOR, – OARE, s. et adj; celui ou celle qui aiguise, qui affile etc., emouleur. Care ascute, mai ales ascuţitorul de cuţite. v. Ascut.

ASCUŢITURĂ (pl. ascuţituri), s.f; aiguisement. Sinonim cu ascuţire. Cu acelaşi sens se zice şi ascuteală (Lex. Bud.).

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 5): „la simcea groasă ca aceasta, prea aspră piatră, multă şi îndelungată ascuţitură să-i fie trebuit am socotit”. v. Ascuţire.

ASEAMĂN (asemănat, asemănare), vb; comparer, egaler, rendre semblable, trouver semblable, assimiler. Latinul assimilo, trecut şi-n limbile romanice occiden504

tale, în care însă el s-a confundat cu a’s s i în u l o, de unde în francezul assembler

ASEAMĂN

sau în italianul assembrare s-a păstrat chiar înţelesul latinului’s i mul, ceea ce la români nu s-a întâmplat. Alăturea cu aseamăn circulează în grai asemenez. Poporul rosteşte mai obicinuit: asamăn, asamănă.

Dinu Golescu, Călătoria, 1826, pref.: „cum puteam, ochi având să nu văz, văzând să nu iau aminte, luând aminte să nu aseamăn, asemănând să nu judec”.

Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„Iată că umblând haiducii peste un moşneag au dat, Gârbovit de bătrâneţă, într-un toiag răzemat; A să barbă ca zăpada, a lui plete argintii, Faţa lui cea cuvioasă, ochii săi măreţi şi vii, Îl aseamănă că este îngerul ocrotitor Al acelor pustii sate, sau duhul tânguitor”.

Aseamăn se întrebuinţează mai ales sub forma reflexivă, construindu-se cu dativul sau cu prepoziţiunea e u.

Cu dativul:

Silvestru, 1651, ps. CI:

Asemănaiu-mă pelicanului pustiei.

„Similis factus sum pelicano qui habitat în solitudine”.

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. XXXIX:

nu-i cine să se asiamene ţie”. „non est qui similis sit tibi.

Ibidem, ps. XLVIII:

„S-au adaos dobitoacelor celor fără minte şi s-au asemănat lor”.

„Comparatus est jumentis insipientibus, et similis factus est illis”.

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 15 a: „să asamână omulu porciloru”.

Ibid., f. 226 a: „a nimică altă nu să asamână isprâvile noastre într-acastă lume numai fumului”.

Ibid., f. 361 a: „această lume să asamănă unii sân, că dzua lucrâtorii lucrealiză şi rabdă nâduvulu şi gerulu, îară

deaca vine sara, atunce ei să odihnescu”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p.170): „pizma îndelungată calului siriap şi nedomolit să asamănă, carile ca pe cel de pe dânsul să lepede, întâi pe sine de mai să surupă”.

Cu prepoziţiunea e u:

Moxa, 1620, p. 361: „acesta (Traianu) încă zicia: cade-se împăratului a se asămâna cu răbdaria lui Dumnezeu”.

Pravila Moldov., 1646, f.156: „somnulu să asamănă cu moartia.”; şi mai jos, f. 157: „dragostia să asamănă cu beţiia”.

Cantemir, Divanul lumii, 1698, f. 8 a: „au asameni-te cu ceilalţi oameni? căci ca tine cine iaste?”

505

ASEAMĂN

Nicolae Muste, Letop. III, p. 34: „se asâmâna cu Edicula ce este la Ţarigrad; şi cum acei ce încap la turci de-i închid la Edicula nu mai au nădejde de viaţă, aşa şi aice în ţară la noi era acel turn a bisericii curtei domneşti”.

Construcţiunea cu dativul şi cu prepoziţiunea cu ne întâmpină uneori în aceeaşi frază, ca un mijloc de varietate sintactică.

Biblia Serban-vodă, 1688, p. 454, Cantic. VII, 7:

„Aceasta e mărimea ta: asâmânasi-te finicului şi ţâţele tale cu strugurii”.

„Haec magnitudo tua: similis facta es palmae, et ubera tua botris”.

unde lăţineşte se construieşte numai cu dativul: „palmae”, „botris”, ca şi în contextul grec: „xră folvi Ki”, „xoaj boxpusiv”.

Ca verb neutru, aseamân funcţionează în loc de seamăn.

„Lupul aseamână tare cânelui – în care sens se zice şi simplu: lupul seamănă cu cânele” (L.M.).

Donici, Antereul lui Arvinte:

„Că antereul lui era acum prea scurt
Şi nu asâmâna nici cu un bun mintean”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 281: „Până aice am însemnat aceste câte arată, care şi noi multe cu ochii nu le-am văzut, dar după auzul unora şi altora carii asâmâna că le-au văzut cu ochii lor”.

Cu acelaşi sens, dar reflexiv, la Zilot, Cron., p. 5:

„Să zic că nu vrea mândria, ci vrea blând a se purta?

Aceasta prea peste fire, că domn nu s-asemăna”.

unde: „domn nu s-asemăna” este pentru: „nu semăna a domn”.

Forma asemenez:

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, sept. 11 (f. 14 a): „Împărăţâia ceriului să asâmenealiză cu dzâace fâate...”

Costachi Conachi, p. 221:

„Tu singur eşti tot în lume. Leandre, de-ai aduna

Toată dragostea, tot focul ce sâmte inima ta.

Nu vei putea niciodată să mi te aseminezi...”

Dicţionarul bânâţean ms. circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 425): „Asemenedz. Comparo. Similo”.

La Ioan Viski din Haţeg, 1697 (Transilvania, 1875, p. 152), ne întâmpină scurtatul asemez.

Predica din 1619 (Cuv. d. bâtr. II, p. 120): „nu vă asemârareţi loru.”, înfăţişează rotacismul şi totodată pe arhaicul imperativ negativ.

v!, 2Asemene.

— Asemănare. – lăeamân.

— Râduc.

506 ASEAN. – v. 2Asan.

aselghicesc

ASEARĂ, adv; hier soir. Din seară cu prepoziţionalul a = ad. Înseamnă: seara de ieri, în opoziţiune cu alaltăseară „avant-hier soir” şi cu astă-sear a sau deseară sau mai bine as t ar a „ce soir”, pe când de cu seară indică numai începutul unei acţiuni într-o seară oarecare, „depuis le soir”, bunăoară în proverbul:

„De cu seară a plecat Şi în tindă s-a culcat”.

(Pann, I, 82)

Cugetâri în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bâtr. II, p.

449): „plângeţi după mine, fraţilor şi soţii miei şi gintul şi cunoscuţii mei, că pănăaseră alaltaseară cu voi grâiia, şi de năprasnă-mi vine şi-mi sosi casul de mortia”.

Anton Pann, Prov. I, 118:

„De făceam aseară ca tine şi eu, Nu era să-mi fie astăzi aşa greu”.

Doină moldovenească:

„Arză-l focul de bărbat! A venit aseară beat Şi de mine s-a legat!”

(Alex., Poez. pop.2, 361)

Altă:

„Asară ş-alaltăsară M-am culcat pe prisp-afară Pe-o pernuţă de bumbac, la să-mi pui mâna sub cap Şi să măntrebi de ce zac”.

(Elena Sevastos, Cânt. moldov., 149)

Cântec din Ardeal:

„Asară fusei fecioară, Miazănoapte nevestioară”.

(Pompiliu, Sibiu, 28)

V. Astară.

— De cu seară.

ASELGHICESC, – EASCĂ, adj; luxurieux, debauche, deregle. Desfrânat. Mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 16 a (Ep. Petri I, IV, 3):

„Petrecând în necurăţâi aselghiceşti pohte, vinării, mâncaturi...”

„Ambulaverunt în luxurii’s, desideriis, vinolentiis, comessationibus”.

Iar în contextul grecesc: „evâoelyeia 15”, v. Aselghie.
507

aselghiciune

ASELGHICIUNE (pl. aselghiciuni), s.f; luxure, debauche, libertinage. O românizare a grecului aselghie.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, fevr.19 (f. 320 b): „ (împărăţându Iulianu), ellinii ce era într-o hire cu dânsul, nu numai făcând pângărite aselghiciuni cu dânsul să gătiia pre ei şi zâgnâată focului vâacnicu ce încă siliia şi pre creştini să facă lucru spurcatu ca acela”.

V. Aselghie.

ASELGHIE, s.f; luxure, debauche, libertinage. Grecul a câlyeiax, introdus la români în secolul XVII. D e’s f r! u.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 8 (f. 53 a): „mă temu că de oî zăbăvi cu zvântulu botedzu, să nu mă smintească îarăş împiedicătorâulu să mă ducă la aselghiia cia dintâi.”; iar la margine ca scolie: cu r v i! a.

V. Aselghicesc.

— Aselghiciune.

ASEMĂNARE (pl. asemănâri), s.f; l’infin. d’aseamăn pris comme substantif: ressemblanee, similitude, comparaison, conformite. Reprezintă ca substantiv toate sensurile verbului a’s e am a n. Sinonim cu asemănătură.

Ioan din Vinţi, Molitvenic, 1689, f. 114 a: „Pre e h i p u l u tău şi pre asâmânare zidit-ai dintăâu pre omu’”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 267): „sympathia fiica asâmânării iaste şi den dragoste se naşte”.

Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784), p. 70: „Aşa iaste şi viiaţa noastră, tot cu frică, totu’ cu grijă, să nu să păgubească, să nu-i vină perire dincoace sau dincolo, să nu cadă într-acesta sau într-acela păcatu’, să nu să biruiască de rău, să secere sămânţăle fapteloru sale celoru bune. O asâmânare voi spune, ca mai luminatu să puteţi aceasta cunoaşte. Au fostu unu oraşâu mare” etc.

Alecu Văcărescu, p. 41:

„Văzând astfel de răbdare Făr d-avea asemănare, şi să miră cum nu pier”.

Costachi Stamati, Muza I, p. 346:

„Filosofii greci au zis că trei rele sunt

Pe acest pământ: Femeia rea, focul şi mare, Care rele între ele Au mare asemănare”.

Costachi Negruzzi, O alergare de cai IV: „Adevărat, nu e nicio asemănare între 508 voi amândoi; capul tău e de poet şi al lui de oştean”.

ASEMENE

În Munţii Apuseni ai Ardealului se zice „p o t r o z, asemeninţă = asemănare” (Foisoara din Sibii, 1886, p. 5). v. Aseamân.

— Râducere.

ASEMĂNAT, – A, adj; le part. passe d'aseamăn pris comme adjectif: ressemblant, compare, conforme. Care se aseamănă cu ceva sau cu cineva. Nu se zice mai niciodată, fiind înlocuit prin asemene. v. Aseamân.

— Asemănător.

— Asemuit.

ASEMĂNĂTOR, – OARE, adj. et's.; ressemblant, conforme, qui ressemble, qui fait ressembler. Cuvânt foarte rar întrebuinţat.

Antim, Predice, p.199: „să câştigăm darul teu, pentrucări acesta însuşi având numele teu se face asâmânâtor desevărşit bunătăţilor tale”. v. 1, 2Asemene.

— Aseamân.

ASEMĂNĂTURĂ (pl. asemănâturi), s.f; ressemblance, similitude etc. Sinonim cu asemănare. v. Asemănare.

ASEME, – v. 1Asemene.

ASEMENE, adj; egal, pareil, semblable., Asemene = oblu, neted, unu ca şi a 11 u „(Lex. Bud.). Din latinul assimilem = ad-similem, cu trecerea lui l în n (CFR. Miklósich, Lautl., Consonantismus I, p. 51), o trecere care se află şi la francezi în burguinionul semnai = similare (Littre, v. sembler). În graiul rotacistic al moţilor: asemerea (Frâncu-Candrea, Românii din Munţii Apuseni, p. 85). Moldovenii rostesc mai mult asemine şi asâmine. Din cauza invariabilităţii sale la gen şi la număr, asemene îşi asociază foarte des în grai, ca şi când ar fi un adverb, pe emfaticul – a: asemenea.

În fabula lui Donici Bărbatul cu trei femei, cuvântul ne întâmpină de patru ori:

„Un om poznaş au fost schimbat Vreo trei femei cu cununii.

Fiind tustrele încă vii. Dar acolo era un aspru împărat, La care cum au mers asemine ştiinţă, Au şi găsit de cuviinţă:

Ca pentru aşa faptă Pe om să-l de subt judecată; Iar spre mai aspră înfrânare Judecătorilor au pus el înainte

Să fie cu luare-aminte Şi să închipuiască pedeapsa

cea mai mare

Unei asemine de pildă ră urmare, 509

ASEMENE

Că la de împotrivă, el hotărât era

Pe toţi a-i spânzura. (Asâmine un împărat Nici pe la noi n-ar fi stricat.) Judecătorii văd că nu-i de şuguit; Să hotărască drept ei mult s-au sârguit; Şi numai Dumnezeu de sus i-au luminat, Căci socotinţa lor aceasta au urmat: «Ca omului sa de femeile tustrele, îndatorindu-se de a trăi cu ele».

Norodul însă s-au mierat Pentru asemine prea slabă hotărâre".

unde este mai cu seamă remarcabilă inversiunea curat poporană: „asemene un împărat" = „u n asemene".

Constantin Brâncoveanu, 1695 (Cond. Brâncovenească, în Arh. Stat., p. 101): „săvârşându-se toată zidirea mănăstirii (Hurezul) şi cu cele ce împrejurul ei sunt, şi dând laudă lui Dumnezeu cu bucurie multă, nevoitu-ne-am iarăşi cu asemene osărdie de am împodobit sfânta casă".

Axentie Uricar, Letop. II, p. 174: „Această carte şi altele asemine scriea la Nicolai-vodă".

Asemene se construieşte obicinuit cu dativul: asemene cui, sau cu prepoziţiunea e u: asemene cu ce.

Cugetâri în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bâtr. II, p. 467): „acela-s fiii lu' Dumnedzeu şi asiamene cu îngerii".

Pravila Moldov., 1646, f. 21: „svredelu sau toporu sau furie sau alte multe asemenia acestora".

Pravila Mateiu Basaraba, 1652, p. 247: „de se va fi şi smintit elu singuru' cu multe lucruri fără de ispravă, cu mâncări, băuturi şi altele asemene acestora, ucigătorâulu totu' se va certa ca unu vinovatu".

Silvestru, 1651, ps. EXIII:

„Asemenia să le fie lor carii fac pre ei, şi tot ceia ce să nădăjduiesc întru ei".

„S i în i l e's illis fiant qui faciunt ea, et omnes qui confidunt în eis".

Axentie Uricar, Letop. II, p. 145: „au mers cu

fermanul ce se scosăse de la Împărăţie, ca unde vor găsi moldoveni robiţi să fie volnici a-i lua; scos-au şi de la hanul iarlăc asemine cu fermanul împărătesc”. A. Văcărescu, p. 22:

„Fireasca ta frumuseţe Nu se află-n alte feţe; Tu eşti ună între toate, Asemene-l şi nu se poate”.

510

Uneori se zice de asemene sau d-asemene, fără a trece în adverb.

ASEMENE

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. LXX:

„Dumnedzăule, cine-i dâasiamene ţie?”

Ibid., ps. EXXXIV:

„De-asiamenia lor facasă carii! făcu pre înşii”.

„Deus, quis similis tibi.

„S i în i l e’s illis fiant qui faciunt ea”.

Dar această asociaţiune cu de ne întâmpină numai în sens adjectival, pe când verbul e totdauna fără debunăoară ibid., ps. LXXXVIII:

„Că cine întru nuor să se asâamen e Domnului, să se facă de-asiamenia cu Domnulu?”

„Quoniam quis în nubibus a e q u a – b i tu r Domino, et qui similis erit Domino?”

În Liturgiar, 1683 (Slujba marelui Vasilie, f. 29 a), Dosofteiu nu se sfieşte chiar de a reduplica pe de: „Cela ce îaste icoană bunătăţâi tale, pecâate de de – asiamenia în sineşu arătând pretine tatăl”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 23): „Iubirea dară către cel şie de asemenea va să arate neiubirea către cel şie nu de-asemenea...”

În gura poporului şi-n vechile texturi asemene sau amplificatul asemenea este invariabil la gen şi la număr. În literatura modernă însă, prin analogie cu alţi adjectivi în – e, se pune la plural asemeni. Ambele forme sunt deopotrivă bune.

Zilot, Cron., p. 6:

„Se aflară şi d-aicea asemenea râvnitori Şi cu dânsul împreună pe o cale călători”.

A. Pann, Prov. I, 62:

„În loc să se apuce de negoţ sau meşteşug, Ei, p-alţi asemeni cu dânşii găsind, fac prieteşug”.

A f ac e asemene cu pământul = a dărâma de tot o cetate, o întărire, o casă, „raser”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 195: „casele agăi Enachi, ce era în Iaşi făptură de Ţarigrad lângă Bărnovskie, le au făcut asemenea cu pământul”.

La Ioan Viski din Haţeg, 1697 (Transilvania, 1875, p.152) se află o formă scurtată aseme, şi tot acolo verbul a’s e în e z în loc de a’s e în e ne z. Această scurtare este pe deplin analogă cu forma nime lângă n i în e ne sau pretutinde lângă pretutindene.

Fără prepoziţionalul a –, semene, sau mai bine semen, nu înseamnă „semblable”, ci „prochain, du meme genre”: semenii mei pot să nu fie asemenea mie. Omul alb şi omul negru, cel bun şi cel rău, sunt semeni, dar nu sunt asemenea.

V. 2Asemene.

511

ASEMENE

2ASEMENE’s. D-ASEMENE, adv; pareillement, egalement, semblablement, de meme, de la meme maniere. Materialmente este acelaşi cuvânt cu adjectivul asemene. Mai adesea îşi asociază în grai pe emfaticul – a: asemenea. Sinonim cu aşijdere „tot aşa, cu acelaşi chip, cu aceeaşi măsură, clopotrivă” (Costinescu). În opoziţiune cu aimintre.

Cugetări în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, p. 449): „stau împăraţii cu voinicii, mişeii cu bogaţii, bătrânii cu tinerii, şi toţi asemene vor sta.”; Ibid., p. 454: „bogaţii şi mişeii, şi vor sta toţi asemenele.”, unde e foarte interesantă forma amplificată asemenele, cu-l e prin analogie ca în opusul „aimintrele”.

Mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 82 a: „eşti de – a-l o e în a şi de-asiamenia şi într-un scaunul cu părintele”.

Siapte taine, 1644, p. 310: „a doo îaste asemenia aceştiia ajunul, a treia îarăşu tot într-un chipu ajunul de la bogoaavlenie”.

Deosebirea de sens între asemene şi într-un chip se vede bine în următorul text:

Omiliar de la Govora, 1642, p. 26: „Într-un chip le dărui lor suflet înţelept şi fără moarte, şi într-un chip asemenea le dede toată castă lume văzută şi ce e intru la; şi asemenia e lor un cerau acoperemănt, soarele şi luna o luminare e întru casa lor şi pământul îi e masă; şi ploaia asemenea li se varsă celor drepţi şi celor păcătos”.

Moldoveneşte se rosteşte mai ales asemine sau asămine.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 122: „de pre la alte mănăstiri ce au mai rămas oameni neprădaţi şi nejecuiţi, după ieşitul tătarilor n-au mai întârziat cu şederea, temându-se să nu paţă asemine”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 22: „Carii n-avea să dea, îi lega la puşce, şi-i ungea cu miere ca să-i mănânce muştele, şi nu numai boierilor făcea această strâmbătate, ce şi grupăneselor lor asemine...”

Acelaşi, p. 30: „Venit-au Antioh Cantemir-vodă la scaunul domniei Moldovei, om tânăr ca de 24 ani, silitor spre bună chiverniseala ţării, şi se nevoia ca să se facă asemine următor tătăni-său la dreptate”.

Axentie Uricar, Letop. II, p. 149: „s-au spăimântat şi au plecat fuga, asemine au făcut şi alte capete”.

Când se alăturează două lucruri, asemene se construieşte deopotrivă bine cu ea şi cu e u.

Amiras, Letop. III, p.103: „au luat şi de la boieri, şi de la mănăstiri, şi de la toate breslele desătine asămine ca de la ţărani...; iar mai jos, p. 150: „dând desătina asemenea cu ţăranii”.

Sensul lui asemene se întăreşte prin tot.

Gheorgachi Logofăt, Letop. III, p. 305: „La Sfântul Vasilie, la Sfântul Botez şi la Sfintele Paşti tot asemene se păzia rânduieala meselor domneşti”.

Forma asămine se aude şi-n Ardeal:

„Toţi îmi pleacă la bătaie între sunet de cimpoaie, asemuiesc

Câte şas-alăturea, Câte patru-asăminea...”

(Pompiliu, Sibii, 77)

V. 1Asemene.

— Aşijdere. ASEMENEZ. – v. Aseamăn. ASEMENINŢĂ. – v. Asemănare. ASEMEZ. – v. Aseamăn.

ASEMUIESC (asemuit, asemuire), vb; assimiler, comparer. Sinonim cu aseamăn, după analogie cu care s-a şi format din semuiesc, singur întrebuinţat în vechile texturi.

Glosar circa 1600 (Cuv. d. bătr. I, 301): „Semuesc, aleg cu cugetul, judec, socotesc”.

Omiliar de la Govora, 1642, p. 97: „Îaste soarele lumină în făpturile cele văzute, şi veselie în toate neamurile, şi cunoaştere şi semuire celora ce-s într-însul...”

Semuiesc însemna dentâi numai „examiner”, derivând din „seamă = lat. examen”; el s-a confundat apoi cu seamăn, bunăoară în expresiunea: „te’s e – în u iesc cu cutare = te asemănez cu cutare”, iar mai mult încă prin forma amplificată asemuiesc, devenită chiar sinonim cu aseamăn.

Zilot, Cron., p. 56:

„Dar hoţii fiind mulţi şi îndârjiţi prea foarte.
Nimic nu s-au sfiit că poate fi şi moarte.
Ci tare-au năvălit asupră-le, săracii:
Niciunul n-a rămas, pre toţi i-au pierdut dracii.
Şi luare să le zic, aspide veninate.
Că nu s-asemuiesc cu oamenii la fapte”.

Dinu Golescu, Călătoria, 1826, p. 77, vorbind despre Belvedere din Viena: „Alte odăi cu mulţime de organe în multe feluri din vremea cea veche, ce iar nu se asemuiesc cu ceale de acum, decât numai buciumul şi fluieraşul ciobanului”.

A. Odobescu, Pseudokyn., p. 33: „Poetul nu află, în puternica lui închipuire, alte imagini mai potrivite spre a

descrie pe acei nenorociţi, decât a-i asemui când cu şire de melancolici cocori, când cu stoluri zăpăcite de grauri”.

În epoca fanariotică se introdusese cu acelaşi sens forma asemăluiesc, citată de Cihac (II, 525), cu o lungire anormală întocmai ca în „preţăluiesc” în loc de „preţuiesc”.

Despre fuziunea lui aseamăn cu seamă şi despre raportul ambilor către ungurescul sz am, a se vedea studiul men în Columna lui Traian, 1883, p. 22 – 30.

V. Aseamăn.

— Semuiesc. – lui esc. 513

ASEMUIRE

ASEMUIRE (pl. asemuiri), s.f; l’infin. d’asemuiesc pris comme substantif: ressemblance, similitude. Sinonim cu asemănare şi cu asemănătură. Zilot, Cron., p. 53:

„Vedeţi această cădere A ţării şi durere A sufletului meu; Pentru a ei peire Ce n-are-asemuire cu cât am cetit eu”.

V. Asemuiesc.

— Semuire.

ASEMUIT, – A, adj; part. passe d’asemuiesc pris comme adjectif: pareil, semblable. Sinonim cu asemănat şi mai ales cu asemene.

B. De la Vrancea, Sultănica, p. 107: „Norii posomorâţi burniţau peste toată mahalaua, înecând casele într-o atmosferă grea, fumurie şi împufată, asemuită cu aburii ce plutesc alene pe dasupra bălţilor”. v. Asemuiesc.

— Semuit.

ASEN. – v. Asin.

ASFINŢESC (asfinţit, asfinţire), vb; se coucher (du soleil, de la lune, des astres). Sinonim cu apun sau’s e a p a t. Se întrebuinţează numai la a treia persoană, şi mai ales când e vorba despre soare. Balada dobrogeană Mihnea-vodă:

„Pân’ era soare-n chindie Rămase tătari o mie; Nici soarele n-asfinţea, şi tătarii se sfârşea”.

(Burada, Călăt., p. 210)

Alexandri (Poez. pop.2, 12): „balaurii sunt totdauna

învinşi de către Feţi-Frumoşi şi tăiaţi în multe bucăţi, carile cearcă a se împreună până ce asfinţeşte soarele”. La Bolintineanu, Cerbul, în loc de „soare” se pune zi:

„Cerbuleţe, mai priveşte Soarele ce peren nori, Căci cu zi o a ce-asânţeşte în lungi doruri ai să mori”.

Despre lună, Costachi Stamati, Muza I, p. 107:

514

„Dar el nici că s-a trezit, şi luna a asfinţit”.

ASFINŢESC

Ibid., p. 256:

„Luna asfinţeşte, fraţii adormiră Toţi pe la chilii”.

Despre stele:

„Poporul zice că stelele asfinţesc dimineaţa şi răsar seara” (T. Constantinescu, Brăila, c. Latinu).

E ciudat că Cihac (II, 338) desparte pe asfinţesc atât de sfânt = slav. ce-l (polon. swiety, litv. sventas, gotic svinths), precum şi de sunt = lat. sanctus, derivându-l din slavicul ce-l – „lumină”. Dentâi asfinţire este tocmai dispariţiea luminii, adică nelumină. Al doilea, nazala în românul asfinţesc e organică, iar în slavicul sv e tu nazală nu există. Este pe deplin o etimologie ca „lucus a non lucendo”!

Legătura lui asfinţesc cu sfânt sau eu sunt e mai pe sus de orice îndoială serioasă. Cuvântul înseamnă literalmente: „ad sanctos abeo” sau „a d s-a ne tu în abeo” „se sanctifier”, devenir saint”. D. Saineanu (Semasiologia, p. 36), vorbind despre epitetul poporan „sfântul soare”, „sfânta lună”, observă foarte bine: „Acest epitet explică în acelaşi timp şi pe verbul sfinţesc, asfinţesc în sens de a apune despre soare sau lună. Într-o doină ardeleană (Jarnik-Bârseanu, 15):

«Şi de dragul dumitale Ştie chiar şi sfântul soare, Că la tine când priveşte, Stă şi nu mai asfinţeşte».

În balada Inelul şi năframa (Alexandri, p. 21):

«Şi pe dânsul l-a zidit în altar la răsărit, Pe ea – n tindă l-a sfinţit».

Această scăpătare sau moarte aparentă a soarelui, această sfinţire, o exprimă albanezii prin «perănduem»

(din perăndi «zeu» = lat. «imperantem»), literal «a împărăţi»: «dile perendone» = «sol occidit», ca şi neogrecul bacileuw «a apune», literal «a domni». V. Miklósich, Alb. Forsch. II, 32”.

Între terminologia română şi între cea romanică ne întâmpină, negreşit, o strânsă înrudire semasiologică. Neogrecul „ebaslleusev o filioj = a asfinţit soarele”, „to Pactle-a tov Hou = asfinţirea soarelui”, „o Pacilepivoj lioj = soarele asfinţit” corespunde mai cu seamă cu locuţiunea românească poporană: „soarele e în scaun când apune” (Preut G. Rarinca, Tecuci, c. Torceşti). Dar nu numai o strânsă înrudire, ci o aproape identitate se cuprinde între albanezul „soarele se dumnezeieşte” şi românul „soarele asfinţeşte”, în care ambele ni se înfăţişează „apusul” ca o regiune unde locuieşte zeul cu sfinţii. În albenezul pe r n d i se ascunde mai curând latinul „parentem” decât „imperantem”. Noţiunea de „imperans” 515

ASFINŢESC

se exprimă albaneşte prin „zot”, şi numai se asociază, iar nu se identifică, cu acea de „deus”; „zoti Pemdia”, ca la noi „Dumnezeu = Dominus-Deus”. Apoi precum româneşte se zice la occident – asfinţit, tot aşa albaneşte occidentul se cheamă pe r n ci o n, de ex.: „ku vete? tek pemdon” = încotro te duci? spre asfinţit (Hahn). În scurt, termenul albanez şi cel românesc se întâlnesc în toate accepţiunile lor. Noţiunea de sanctitatea occidentului era la noi atât de înrădăcinată, încât popa Grigorie din Măhaciu, circa 1600 (Cuv. d. bătr. II, p. 201 sqq.), traducând o legendă slavică despre Avraam, şi-a permis a adăuga în ea de la sine că îngerii locuiesc „la apusul soarelui”. Ideea e cu totul necreştină. La creştini Răsăritul este regiunea cea sfântă, iar Apusul numai în anticitatea elenică era privit ca sfânt (CFR. Vinet, Paradis profanes, în Revue de Paris, 1856, 15 janv; Welcker, Kleine Schriften, 1845, t. 2: Die homerischen Phaeaken; etc.). Asfinţesc, slavizat dintr-o formă anterioară a se în –ţesc, este la români, ca şi „dile perăndone” la albanezi, un rest paganic din acea epocă precreştină, când la Apus erau „otM & Kapej”,

Hesperidele, Elysiul, Atlantida, în Omer, în Esiod, în Platone…

V. Soare.

— Sunt.

— Sfânt. – 2Sfinţesc.

— Răzbun.

ASFINŢIRE, s.f; coucher des astres. Sinonim cu apus sau apunere şi cu asfinţit.

Costachi Conachi, p. 218:

„De-abia zorile luceşte, şi doresc de asfinţire, Pentru că, şi zi şi noapte, inima mea-i în clătire…

V. Asfinţesc.

— Asfinţit.

ASFINŢIT, – A, adj; part. passe d'asfinţesc pris comme adjectif: couche (des astres). Apus. Scăpătat. Soarele asfinţit, luna asfinţită, stele asfinţite.

V. Asfinţesc. – 2Asfinţit.

2ASFINŢIT, s.m.; part. passe d'asfinţesc pris comme substantif: 1. coucher des astres; 2. ouest, couchant, occident. Apus. Soare-apune. Scăpătat. Partea cerului unde asfinţeşte soarele şi partea zilei când asfinţeşte. În opoziţiune cu răsărit.

Un boacet din Moldova:

„Merge de la răsărit Şi până la asfinţit…”

(Burada, înmormânt., p. 121)

Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„Soarele-acum cu mărire se pleca cătr-asfinţit, Luminând câmpul acela de cadavre coperit…”

I. Creangă, Danilă Prepeleac (Conv. lit., 1876, p… 458): „Atunci dracul se cră516 ceşte c-un picior la asfinţit şi cu unul la răsărit”.

ASIGUR

Cântec din Moldova:

„Cine-mi stă şi tăbăreşte, Cine-mi stă de poposeşte la movili între hotare Pre la asfinţit de soare?”

(Caranfil, Valea Prutului, 50)

A. Vlăhnţă, Nuvele, p. 126: „aşteptându-şi cu linişte, ca pe-un asfinţit de soare, ceasul de vecinică odihnă”.

Ibid., p.179: „În zarea asfinţitului străjuiesc codrii arămii, şi din văzduh se lasă o linişte grea, posomorâtă şi rece”.

În loc de „soarele asfinţeşte” se zice adesea: „soarele dă în asfinţit”.

P. Ispirescu, Legende, p. 34:. „Când se trezi bine din cugetările lui, văzu că soarele dă în asfinţit”.

Acelaşi, Snoave, p. 51: „Soarele dăduse în asfinţit, când un călător ajunsese într-un sat”.

O credinţă poporană:

„Dacă cineva calcă pe razele răspândite pe pământ de soare când e la asfinţit, se îmbolnăveşte de picioare, nu poate merge şi se zice că-i bolnav de dânsele”. (Pr. G. Grosu, Iaşi, c. Voineşti).

Ca indicaţiune a părţii zilei, asfinţit se confundă cu amurg şi chiar cu chindie.

„Pe aice la chindie se zice asânţitul soarelui”. (I. Thoma, Galaţi, Mavromol).

În Ardeal, pe-alocuri se aude la feminin: sfinţită, iar ca verb „a sfânt a”.

„Apă de scaldă să nu se iaie niciodată din râu, fântână etc. după sfinţâta soarelui” (R. Simu, Trans., c. Orlat).

„În decurs de un an să nu’s fi n t a soarele peste hainele copilului, căci capătă spaimă” (Ibid.).

V. Asfinţesc.

— Asfinţire.

— Achindie.

— Apus.

— Amurg.

ASIGUR (asigurat, asigurare), vb; assurer, garantir. Încredinţez. Întreaga familie a acestui cuvânt: sigur, siguripsesc etc., s-a introdus la români în epoca fanariotică sau cu puţin mai-nainte, fără a fi străbătut peste Carpaţi, astfel că în Lexiconul Budan nu se găseşte niciunul. Neogrecul dgoupoj, împrumutat de la italieni, ne-a înzestrat cu toate aceste formaţiuni, ca şi pe sârbi cu siguran sau sigurnost. Cihac dară are dreptate când pune

pe sigur între elementele neogrece (Dict. II, 698), după ce dentâi (I, 254) îl pusese pintre cele latine. Din latinul securus (ital. sicuro, span. seguro, franc. sur etc.) ar fi ieşit româneşte sa cu r, cel mult's e g u r, niciodată sigur. Oricum însă, cuvântul a rămas şi va rămânea în grai, nu numai pentru că e trebuincios, dar şi pentru că a reuşit a se românіza pe deplin, mai ales în formele prefixale sau sufixale ca asigur, siguranţă etc.

V. Sigur. 517

asigurâre

ASIGURARE ASIGURAT

A-SILA (CU D), adv; par force, par contrainte, forcement, à contre-coeur. Când nu se face ceva de bunăvoie, ci prin şi la.

Pravila Moldov., 1646, f. 65: „nu iaste nime datoriu cu el c-a sila să-l facă să facă aceasta”.

Miron Costin, Letop. I, p. 349: „Stefăniţă-vodă aice ca un om tânăr, nevrând soră-sa Rucsanda să vie prescrisorile tătâni-său şi a lui în ţeară den Raşcov, care târg au fost dat Hmil după moartea lui Timuş feciorului său, trimis-au oaste asupra Raşcovului să-l bată şi să iee presoră-sa pre doamna Rucsandra cu de-a sila”.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 5 (f. 46 a): „mă adusără la o râpă adâncă, de o zvârlitură de largă şi adâncă până la tartara, şi mă trăgia cu de-a sâla la acia râpă să m-arunce”.

Caragia, Legiuire, 1818, p. 93: „să se tragă cu de-a sila la judecată”.

Înainte de a fi luat de la slavi pe silă, românii cată să fi avut un alt adverb cu acelaşi sens, de care se pare că s-a şi păstrat o urmă peste Carpaţi: în Biharia, în loc de cu de-a sila, se zice „cu de-a tăria” (M. Pompiliu, Conv. lit., 1887, p. 1019), unde toate elementele constitutive sunt latine.

V. Silă.

— Tărie.

A SIMŢESC (a simţit, a simţire), vb; reflechir, mediter. Nu vine pe dentregul din latinul a's s e n t i o, ci s-a format deja pe tărâmul românesc din's e n t i o cu

intensivul a (= ad), pentru a exprime o concentraţiune a sufletului sau a spiritului, cam ceea ce Bossuet zicea: „Reflechir, c' est recevoir, au-dessus des mouvements corporels et au-dessus meme des sensations, une lumière qui nous rend capables de chercher la verité jusque dans să source". Aşa, cel puţin, înţelegem noi pe a simţesc în următorul pasagiu din mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, nov. 3 (f.100 b): „Închidzându-să într-un bordeâaşu, au împlut 60 de ai, nice vădzutu de nime, nice grăit cu nime, ce întru sine asâmţându şi pre Dumnedzău chitindu".

Cuvântul e foarte frumos.

V. Simţesc.

ASIN (pl. asini), s.m.; t. de zool; îne. Dobitoc de genul calului, cu urechi lungi. Măgar. Din latinul a's şi nu's (ital. asino, span. asno, fr. Îne etc.). Este o curioasă scăpare din vedere că Cihac a uitat de a pune pe asin între elementele latine ale limbii române, deşi n-a uitat pe măgar pintre cele slavice. Cuvântul nu e un neologism, ci o moştenire poporană directă din latina, cu conservarea sonului se între vocale, fără a-l trece în z, întocmai ca în „casă". În vechile texturi sinonimul măgar nu se găseşte de loc, pe când asin e foarte des.

Coresi, Omiliar, 1580, quat. VII, p. 11, 15: „iată împăratulu tău vine, şade spre mânzişoru de asinu".

518 Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 88 b: „iată împâratulu tău vine călare pre asinu".

A v. Asigur.

ĂSINĂ

Ibid., f. 354 b: „carele de voi nu-şi dezleagă boul său sau asinulu de la iasle şi-l duce de-lu adapă".

Uneori cuvântul se scrie asen şi asăn, după cum cată să se fi rostit în graiul poporului.

Cugetări în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, p. 470): „alţii voru fi negri ca însuşi diavolul, alţii vor fi ca piele aspideei, alţii ca pieiale asenului, alţii ca fumul..."

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, sept. 24 (f. 26 b): „odânioară îarăş miarsă în pădure a liamne cu asânulu;

şi aducând liamne, ursulu veni şi loveşte asânulu”.

Acelaşi, Paremiar, 1683, f.1 a: „cunoscu boulu pe cine l-au agonisitu şi asânulu iaslia domnului său”.

Pentru a exprime mai bine sonul lui i în asin, intermediar între e şia, Silvestru (1651, ps. CIII) îl scrie prin y:

„Carele adapă toate fierile câmpiloru şi stămpără setia asynului (AcyH & rt & fi) sălbaticu”.

„Potabunt omnes bestiae agri, suspicient o n-a g r i în sitim suam”.

Asinul sălbatic sau onagrul purta la români un nume specific: e o l u n, împrumutat probabilmente de la tătari, căci până astăzi acest animal se cheamă k u la n nu numai la turci, dar şi-n Persia, la calmuci, kirghizi, buchari etc. (Nemnich, ad voc.). De asemenea turanic este e a t! r „mulet”.

Despre glasul asinului nu se zice în acelaşi fel, deşi termenul cel mai obicinuit pare a fi zbieră t.

Ieromonahul Macarie (Lexicon, ms. din 1778, în Bibl. Centrală din Bucureşti, v. glasu), într-un foarte interesant registru: „Deosebirea glasurilor celor jivinelnice”, zice: „a asânului răgirea, răgitura, zbierare a”.

„Calul rânchează, asinul rage, oaia şi capra zbiară”. (D. Receanu, Banat, Lugoş).

„Asinul urlă” (D. Păscuţ., Trans., c. Făget). La feminin se zice a’s în a „înesse”. v. Asină.

— Colun.

— Catâr.

— Rag.

— Zbier.

ASINAŞ. – v. Asinel.

ASINĂ, s.f; înesse, bourrique. Măgar parte femeiască. Măgăriţă sau în a – găroaică.

Biblia Serban-vodă, 1688, Matth. XXI, 7:

„Adusără asina şi mânzul”.

„Et adduxerunt a’s i n-am et pullum”.

Mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 58 b: „şi dzâsă Avraamu argaţâloru să-i: şedeţu acii cu asâna, iară

eu şi cuconulu om triace până ciia”.

Ibid., f. 47 a: „Şi era dobitoacele lui: oi patruspriace mii, cămile şâase mii, părechi de boi o mie, asâne de prăstură o mie”. 519

ĂSINĂ

„Ibid., f. 60 a: „trimite-mi pre unulu din ficori şi o asână...” v. Asin.

— Măgăriţă.

ASINEL (pl. asinei), s.m.; petit îne. Deminutiv din asin, ca şi a’s în a ş, ambii citaţi de ieromonahul Macarie (Lexicon, ms. din 1778, în Bibl. Centrală din Bucureşti). v. Asin.

ASLAM (plur. aslamuri), s.n.; t. jurid.: usure. Camătă. Dobândă. Un arhaism moldovenesc, despărut din grai, dar preţios din punctul de vedere istoric. Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ed. Bianu, p. 37), XIV:

argintul său nu dede într-aslamu.

„... pecuniam suam non dedit ad u’s u r am”.

Acelaşi pasagiu la mitropolitul Dosofteiu, 1680: „arginţii săi nu-i dede într-aslam, unde în contextul slavic: „srebra svoego ne dastu vu l i e h v a”, iar la Coresi, 1577, şi la Silvestru, 1651: „e am a t a”.

La Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms. În Acad. Rom.), cuvântul ne întâmpină de trei ori:

Ps. LIV: „Nu se mai împuţinează din calia ei aslamul şi înşelâciuma”.

Ps. LXXI: „de aslamuri şi de nederetăţi va izbâvi”.

Ps. CXVIII: „pleacă inima mia întru mărturiile tale, iară nu într-aslam”.

„Non deficit de plateis ejus u’s u – ra et dolus”.

„Exusura et iniquitate redimet”.

„Înclina cor meum în testimonia tua et non în avaritiam”.

Mitropolitul Varlam, 1643, Matth. XXV, 27:

„Şi dec-am venit eu, aş lua al mieu cu aslam...”

„.et veniens ego, recepissem utique quod meum est cum îi’s u r a”.

unde în Noul Testament din 1648: „cu ci o b a n d a”.

Ibid., I, f. 16 b: „holdele diavolului săntu locurile cele ascunse, unde să făcu curviile, uciderile, nedireptăţile, aslamurile, asuprelele”.

Cuvântul ne mai întâmpină în secolul XVIII într-un act de la Mihai-vodă Racoviţă din 20 mai 1721 (Doc. 75, pact XV, A.R. Mold., în Acad. Rom.): „deci Turcul, văzând-u că nu i s-a dau banii, au apucat pe dumnialui pe Constantin spatar, şi dăndu-i strânsoare, au căutat dumnialui de au luat bani de la alţi neguţitori cu aslam de sau mântuit”.

După cum dobândă ne vine de la slavi, iar camătă de la bizantini, tot aşa pe aslam românii l-au căpătat de la cumani. În Dicţionarul cumano-latin din secolul XIV (Codex Cumanicus, ed. Kuun, p, 85, 101): 520 „a’s t el a n, usura;

ASLÂN

astlanci, revenditor”.

Radicala a’s” gagner”, şi chiar tulpina a’s t „gain, avantage”, există în mai multe dialecte turanice (CFR. Vambery, Etym. Wth. d. turkotat. Spre., p. 19); dar cuvântul a’s 11 a n „usure” nu se află nici în dialectul turc osmanti, nici în cel uigur, nici în cel djagataic, ci numai şi numai la cumani.

Despre consecinţele curat istorice ale acestei etimologii, a se vedea notiţa mea Ueber die turkischen Elemente (Berichte des Orientalisten Congresses, Wien, 1889, p. 90). Aci voi apăsa asupra următoarelor două puncturi:

1. Până la probă contrarie, aslam aparţinând numai graiului din Moldova, fără a i se găsi vreo urmă în Ardeal sau la munteni, rezultă că Psaltirea Scheiană, mai veche decât cea coresiană, a fost scrisă de un moldovean.

2. Dispariţiea cumanilor de pe ţărmii Dunării fiind anterioară secolului XIV, urmează că cu mult înainte de 1350, adică înainte de data descălecării maramureşenilor lui Bogdan-vodă, Moldova era locuită deja de români.

V. Accg. – 2Asan.

— Coman.

— Camătă.

ASLÂN, s.m.; t. de zool.: lion. Leu. Turcul ar’s la n,

vulgar a’s la n, trecut la bulgari, la serbi, la albanezi, şi care s-a încercat a se introduce şi la români. La Pitarul Hristachi, Istoria lui Mavrogheni, 1817 (Buciumul, 1863, v. 35):

„Deci iarăşi luarăm veste De răzmeriţa ce este, şi văzurăm ca un aslan Pă Mavrogheni în divan, începând a se găti Războiul a-l întocmi”.

V. 2Aslan.

2ASLAN (pl. Aslanesti), n. pr. pers. m.; nom de certaines familles nobles moldaves et valaques. Din turcul a’s la n „lion” s-a născut, atât la români precum şi la popoarele de peste Dunăre, numele personal Aslan.

În actul muntenese din 1629 (Doc. Rom. I, nr. 205, în Arh. Stat.), între mai mulţi boieri iscăleşte greceşte şi „Aslan vornic”, iar pe pecetea lui sunt doi l ei în picioare, între care un arbore, şi dasupra literele latine: A.V.

În cronica muntenească, acest Aslan, dentâi unul din oamenii grecitului Leon-vodă, a fugit la 1630 cu Mateiu Basaraba şi cu alţi „boiari de peste Olt” la Haţeg, apoi s-a împăcat cu domnuul şi a fost numit mare ban al Craiovei (Cipariu, Arh. p. filol., p.17, 19).

În Moldova ne întâmpină Aslan mare postelnic sub Petru-vodă cel Şchiop la 1576 (Cond. ms. Asachi, în Arh. Stat., t. I, f. 675 b), probabilmente grec ca şi cel de mai sus; iar mai târziu, sub Nicolae Mavrocordat, între boieri figurează Iordache Aslan al doilea spătar, proprietar în districtul Botoşani (Ibid., f. 508 a).

A fost în Moldova şi o familie armenească Aslan, care s-a boierit la 1810 şi a dobândit apoi nobilitatea austriacă în Bucovina (Baracz, Zywoty Ormian w Polsce, p. 32). 521

ASLÂN

Pe lângă Aslan, mai exista în Moldova şi a rămas, pare-se, în Basarabia o altă familie grecească boierită purtând porecla sinonimică L e o n (= Aewv), din care unul ţinuse în căsătorie pe o nepoată a lui Duca-vodă (A.I.R. I, 1, p. 84).

De aimintrea, ca supranume se întrebuinţa la noi şi vorba curat românească Leu; bunăoară, între răzaşi sau

moşneni din timpul lui Alexandru Lăpuşneanul, într-un crisov din 1554 (A.I.R. I, 1, p. 67): Stani Badiuli Dobrei Ion Leul". v. Aslana. – 2Ceaur – Leon. – lleu.

3ASLAN (pl. aslane), s.n.; variete de cerises. „Aslan, Kirschenart" (Saineanu). Baronzi, Limba română, p. 93: „Numiri de cireşe: negre-dulci; negre-amare; albe-rumeioare; drăgănele; aslan-roşii; aslan-negre". Cată să fie un cuvânt turcesc. v. 1Aslan.

ASLANA, n. pr. pers. f; Leonie. O formă femeiască din turcul aslan „lion". În Pomelnicul de la Bistriţa, 44 (ms. În Acad. Rom), între membrii vechii familii boiereşti din Moldova Ganguru: „Ivanu Gangurui Mania, Aslana, Parasca". Textul fiind dintr-o epocă anterioară înrâuririi turceşti propriu-zise între români, bănuim că este un nume cumanic. v.1Aslan.

ASMAN (pl. asmani), s.m.; t. pastoral: belier chitre, mouton. Se rosteşte şi aspirat: hasman. Berbec scopit. Berbec bătut. Berbec întors.

„Berbeci se zice numai la cei care nu sunt întorşi; la cei întorşi se zice hasmani (Tutovanu, Covurlui, c. Fărtăneşti).

„Berbec, dacă se lasă de rudă; iar dacă i se scoate sămânţa – asman" (St. Voinea, Dobrogea, c. Somova).

Cuvântul ne e cunoscut numai din Covurlui şi din Dobrogea. Aceasta ne face a presupune o origine turcească, poate chiar din aceeaşi tulpină cu „asma" care înseamnă „viţă tăiat a", „vigne chitre e". Dacă se va constata însă că turcesc nu este, atunci s-ar putea apropia de latinul vulgar's e în u's" chitre, mutile" (Du Cange), conservat şi-n dialectele italiane. Din's e m, prin analogie sufixală cu „cârlan", „ţurcan" etc., s-ar naşte să în a n, de unde apoi asman. Deocamdată este o pură ipoteză. v. Asmă.

ASMAŢUC ASMATUI

} v.

Hatmatuchi.

ASMĂ, s.f; t. de vinic.: sorte de vigne. Din turcul asma „treille, vigne". Cuvântul se aude peste Olt. „Via

pusă din nou ia numirea de s-a d; aceea care are viţă mare se zice h ai în gă; când se prăşeşte înainte de a înflori se zice cătărşeşte la 522 chită; viţa tăiată la doi muguri se zice că p nu e i; aceea care o lasă pe rod se zice

ASMUŢ

cep; când o taie de tot, se zice că de acolo iasă o viţă numită asma” (R. Michaileanu, Mehedinţi, c. Vânju-Mare).

V. lâurc. – 2Viţă.

ASMONIE sau ASONIE, s.f; t. de botan.: Jasmin. O variantă poporană poetică din i-a’s în i n, numele obicinuit al unei mirositoare flori de grădină, pentru care toate limbile europee au adoptat termenul arab i a’s în i n, mai mult sau mai puţin modificat, astfel că italieneşte, bunăoară, el a agiuns gelsimo şi gelsomino, iar în vechea franceză gensemil. Numele românesc ordinar este iasomie = neogr. „Aooumî sau lacoumi (Cihac), în care însă a perit n din i-a’s – în i n, conservat în asmonie.

Un cântec de nuntă din Basarabia:

„El cu mâna flori adună Mărioarei de cunună, De cunună de-asmonie S-o pornească-n cununie, Cunună de mintă creaţă să i-o slobozim pe faţă, Cunună de bărbănoc în două cu busuioc”.

(Aurora română, 1882, p. 53)

Doină din Ardeal:

„Frunzuliţă asonie.
Mai în jos de Orăştie
Vin doi fraţi din cătănie”.

(Tara nouă, 1887, p. 126)

V. Iasmin.

ASMUŢ (asmuţat, asmuţare), vb; exciter des chiens; fig.: pousser quelqu un a une mauvaise action. A a ţi ţ a cânii. A îndemna la vrajbă. A întărâta. A s t! r n i. Asmuţ circulează, fără vreo deosebire de sens, la un loc cu formele amuţ şi sumuţ. Amuţ e numai de prima conjugaţiune; asmuţ şi sumuţ se întrebuinţează şi la a patra: asmut, sumuţesc. Noţiunea fundamentală este „exciter des chiens”, celelalte noţiuni sunt secundare. Cihac (Dict. II, 352) trage câtetrele forme din paleoslavicul

cim-ts, „troubler”, rusul cMyuvaâb cMyTHTB. O asemenea derivaţiune, pe care nici sensul n-o justifică, nici fonetica, este curioasă mai cu seamă când o etimologie bună, singură mai presus de vreo obiecţiune, a fost propusă deja la 1825 în Lexiconul Budan: „amuţ = a d et în u t i o”. Tot aşa sumuţ este's u b – în u t i o, iar asmuţ, contras din asumuţ, este ad-sub-mutio. Această derivaţiune e atât de clară, încât n-ar avea trebuinţă de a fi demonstrată, dacă pretinsul slavism al lui asmuţ nu s-ar fi furişat până şi la d. Saineanu (Dict. rom. – germ., v. sumuţ). Lăţineşte în u t i o „marmotter, murmurer” însemna dentâi „gronder.com 523

ASMUŢ

me un chien”, de unde apoi a trecut la orice glăsuire ne-nţeleasă, neisprăvită sau inarticulată, însă răutăcioasă ca mârâirea cânelui: „m u t i r e, quod proprium est canum, cum incipiunt irritari” (Vossius, Etymologicon, ed. 1664, v. Mutus). În dialectul macedo-român s-a păstrat simplul muţ = mutio cu sensul de acel son pe care-l produc buzele când cineva trage din pipă sau când pruncul suge, bunăoară în Cânticlu a unui bărbat linivos (Dr. Obedenaru, ms. În Acad. Rom.):

„Cu cicioarile tu cinuşe, Ni-nşit nafoar di uşă; Cu cibuca-n gură, în u ţ à la niaclu şi suge ţâţă...”

adică: „Şezând cu picioarele în cenuşă, nu iese afară din casă; cu ciubucul în gură, în u ţ a ca copilaşul când suge ţâţă”. Dialectul daco-român, afară de românii din Sălagiu, cari zic curat muţ (Tribuna din Sibiu, 1890, nr. 93), a pierdut pe simplul muţ, dar a păstrat pe compusele amuţ, sumuţ şi asmuţ, cu sensul cel primitiv al latinului mutio.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 57): „În grabă afară ieşind, şi încă mai tare pre dulău amuţind şi îmbărbătând, atâta cât căută lupului a da dos”.

Pravila Moldov., 1646, f. 11: „de va avia neştine un dulău tare şi dârz şi va mânca pre toţu dulăii, şi de se va apuca de vreunu' dulău mai slabu şi-l va birui, şi stăpânu-său va sta de va prăvi şi nu-i va despărţi, ce încă-i va amuţa de-l va simeţi, şi de-l va vătăma prin cel slabu sau

de-l va şi omorî, ca să plătească toată paguba celuia cu dulăulu, şi să-i dia şi dzece toiage”.

Doină din Ardeal:

„Aseară pe vremea cinii când treceam gardul cu spinii, M-amuţas, mândră, cu cânii; M-amuţai şi nici prea tare: Cam ştiai că cine sare; M-amuţai şi nice prea: Cam ştiai cine trecea”.

(J.B., Trans., 390)

Balada Costea Gialatul din Banat:

„Apoi Costea ce lucra? Odată că şuiera, Cânii rău că amuţa, După feciori se lua, Vinele că le rupea”.

(Vulpian, Texturi, p. 32)

Anton Pann, Prov. III, 36:

„Zicând astfel, ieşi-ndată, strigă să vie Grivei, 524 Îi arătă pe streinul cel lungit în patul ei.

ASMUŢITOR

Şi sumuţându-l asupra-i, şi el iar cum îl zări, Îl făcu-n grab să nu ştie uşa cum a nemeri”.

Basmul Paserea măiastră (Ispirescu, Legende, p. 302): „Ei, în loc să facă ca tine, să primească cu dragoste rugăciunea mea, asmuţară ogarii după mine”.

Colinda cerbului:

„Pe cerb că-ntâlnea, Arcul că-ntindea, Şoimi că trimitea, Copoi c-asmuţea Şi mi-l săgeta”.

(G.D.T., Poez. pop., 66)

În balada Vâlcan, sluga după ce-şi leagă pe stăpânul său pentru a-l da turcilor:

„Unde bine mi-l lega, într-o fugă se ducea Şi pe turci îi asmuţea”.

(Ibid., 554)

Se aude în grai şi forma azmuţ sau azmuţesc.

B. De la Vrancea, Sultănica, p. 218: „La Igant, când zăpada cădea de două palme, porcii înjunghieţi azmuţeau câinii caselor şi guiţau de se cutremura pământul”.

Figurat, ibid., p. 14: „Îşi azmuţea gândul, îl gonea din muchie în muchie, de p-un plai p-altul”.

Acelaşi, Trubadurul, p. 122: „copiii de pe drumuri îşi făcură din ochi, azmuţindu-se asupra guşatului”.

Conservarea latinului mutio cu sensul cel primitiv de „canum irritamen” în cele trei forme româneşti compuse amuţ, sumuţ şi asmuţ e cu atât mai interesantă, cu cât mai toate graiurile romanice şi-au făurit pentru această noţiune câte un termen propriu mai nou. Franţuzeşte, de exemplu, se zice după dialecte: aguicher, haler, hisser, acagner, assiler, anksi, enehye, jaquillă etc. (Roland, Faune popul.); în Provenţa: acagna, acussa, atissa, assuta, abourra, abouta (Azais, Idiomes languedociens). Numai interjecţiunea normandă: „am o u e e, cri pour lancer un chien sur quelqu un” (Mem. de la Soc. de Linguşstique III, p. 376) înfăţişează o asemănare cu amuţ, dar poate să fie de o altă origine.

V. Sumuţ.

ASMUT. – v. Asmuţ.

ASMUŢITOR, – OARE, s. et adj; celui ou celle qui excite, qui pousse a quelque chose. Cine asmute sau asmuţeşte. Cuvânt rar întrebuinţat, dar foarte nemerit în colinda muntenească:

525

ASMUŢITOR

„Câteşitrei sunt vânători, De şoimei asmuţitori...”

(G.D.T –, Poez. pop., 62)

V. Asmuţ.

ASOG (asogare, asogat), vb; broyer, petrir, macquer. Meliţez, frământ (pâine), frec mărunt. Cuvântul se găseşte în dicţionarul episcopului Bobb (1822). E foarte remarcabil. Ca mai toţi verbii români cu iniţialul a –, e compus prin prepoziţiunea a d. Rămâne dară a se urmări numai s-o g. Precum din latinul „sambucum” s-a făcut „soc”, prin vocalizarea labialelor şi prin contracţiune, tot aşa, prin contracţiune şi prin vocalizarea labialelor, s-o g derivă din latinul su b i g o: „subigo farinam” la Catone, „subigo panem exovis aut lacte” la Pliniu. v. Meliţez.

ASOGARE ASOGAT

V. Asog.

ASONÂE. – v. Asmonie.

ASPENCHI, s.m.; t. de botan.: doradille, Asplenium.

Numele românesc obicinuit pentru varietăţile genului aspleniu este spinarea lupului (Dr. Brândză). Termenul aspenchi se află la Sava Bărcianu. Este învederat o scâlciare poporană din asplenium, remarcabilă mai ales prin finalul – e h i, care reprezintă sufixul latin deminutival – cu l u m. Numele francez „doradille” e de asemenea deminutival. v. Ferigă.

ASPÂC, s.m.; t. de botan.: lavande, Lavandula. Numele latin vulgar al acestei plante a fost să p i e a (Vegetius), mai bine’s p şi cu ssau’s p i cum ca într-un text medieval: „sertum rubentium rosarum, fulcitum floribus’s p i e i „(Du Cange, ad. voc.). De aci, prin acelaşi prepoziţional a, la români aspic, în vechea franceză a’s – pic, în provenţala: „a’s p i e, lavande en epi” (Barthes, Gloss. botanique languedocien, p. 51). Italieneşte: s p i b o. N-are a face cu neologismul francez culinar „aspic = gelee”.

V. Alivant.

— Spic.

! ASPÂDĂ (pl. aspide), s.f; t. de zool.: aspic. Un fel de vipere. Aproape sinonim eu n-a p! r că Neogrecul dentă a, paleoslavic acnnna din vgr. Ăcrcti. Ca şi „vasilisc”, aspida s-a introdus la români prin Biblie, devenind însă un cuvânt de tot poporan, mai ales ca epitet de o fiinţă veninoasă sau foarte rea, căci ca termen curat zoologic nu e tocmai precis. În Moldova poporul rosteşte aschidă.

Cugetări în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, p. 470): „alţii voru fi negri ca însuşi diavolul, alţii vor fi ca piele aspideei.”, unde – ca şi mai jos, la Moxa – 526 este de observat genitivul orbanic aspideei.

ASPRA

Coresi, 1577, ps. LVII:

„Mania loru după chipulu zmeului; ca aspida surdă ce astupă urechile sale”.

„Furor illis secundum similitudinem serpentis, sicut a’s p i d is surdae, et obturantis aures suas…”

Acelaşi, Omiliar, 1580, quatern. XXVI, p. 1: „nu

înţelegutulu auzului nostru să-lu astupamu, ca şi aspida ce-şu astupă auzulu urechilor sale, ce cuvântulu lu' Dumnezeu cu înţelesu să-lu auzimu”.

Moxa, 1620, p. 379: „elu se lagâdui, puiul aspideei nepoţilor” napraceei”.

Mitropolitul Varlam, 1643, II, p.2: „şi află unu puţu pustiiu, fără de apă, şi întracela puţu era şerpi şi aspide şi scorpii de lăcuia într-însu...”

Viaţa lui Nifon, text din sec. XVII (ed. 1888, p. 58): „să dezbrăcă lupul de pielia cei şi-şi astupa urechile ca aspida şi ca v a's i l is cul, iar arcul şi-l încorda şi gati săgeţi”.

Corbea, Psaltirea, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), ps. XC:

„Pre aspidă şi prevasiliscu, Vei încaleca şi-i lovi în piscu”.

Mitropolitul Antim, Predice, p. 176: „limba aspidei, gura şerpilor cu care toată ziua clevetim, batjocurim, ocarâm”.

Cu sensul vechi grecesc de „scut”, cuvântul ne întâmpina la Anton Pann, Erotocrit II p. 69:

„Ridic sabiile goale, în aspide se lovesc, încep să se războiasca, să se taie se silesc”.

În Psaltirea ms. a lui Ioan Viski din Haţeg, 1697 (ap. Bianu, Ps. lui Dosofteiu, p. XLVII), se întrebuinţează forma nominativala aspis;

„Pre leu fără nicio frica Şi pre aspis vei umbla”.

V. Năpârcă.

— Şearpe.

— Vasilisc. 2ASPIDĂ (pl. aspide), s.f; t. d'archéol.: bouclier rond. v. 1 Aspidă. ASPIS. – v. 1 Aspidă.

ASPRA, n. pr. pers. f; Aspra, Severe. La vechii romani exista numele propriu barbatesc A s pe r. La români, numele propriu femeiesc Aspra pare a fi fost destul de răspândit, deşi nu figurează în calendarul creştin.

Act din 1689 (Cond. ms. a Hurezului, 1754, în Arh. Stat., I, f. 218 a): „Tanasie Pauşascul împreună cu maică-mea Martha monahiia şi cu jupâneasa mea Aspra.”; şi

iscălit: „Aspra Pauşasca”. 527

ASPRA

Act din 1696 (Cond. Brâncovenească, în Arh. Stat., p.168): „Mihului Pitar încă i-au fostu acestui locu de cumpăratoare de la Zamfir şi de la femeia lui Aspra, fecorii lui Staţie Bulucbaşa”. v. lăspru.

ASPREALĂ (pl. aspreli), s.f; 1. „ăprete, rudesse, durete, rigueur, inclemence, severite” (Cihac); 2. amidon. În sensul dentâi, e sinonim cu asprime, care este mult mai întrebuinţat. În sensul al doilea, indicat în Lexiconul Budan, e sinonim aproape necunoscut cu scrobeala.

V. 1 Aspru. – cală.

— Năspreală.

— Scrobeală.

ASPRESC (asprit, asprire), vb; rendre ăpre, endurcir. „A se aspri = devenir ăpre, rude; a se aspri la cineva = brusquer, rudoyer quelqu un” (Cihac). Lexiconul Budan mai aduce o întrebuinţare neutra: „aspresc = îngheţ puţin, modice congello”. Când e vorba de licuide, mai ales de vin, se zice naspresc, nasprit, nasprire, cu prepoziţionalul i nea şi-n italianul înăsprire. v. Năspresc.

ASPRIE, s.f; ăprete. O forma pe care numai Cihac o citează, ca sinonim cu asprime.

V. Asprime.

ASPRIME (pl. asprimi), s.f; ăprete, durete, rudesse. Sub raportul fizic, însuşirea lucrurilor aspre la pipăit sau la gust; sub raportul moral, straşnici e, nen d u r are etc., dar totdauna mai mult ca forma decât ca fond.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms. În Acad. Rom.), p. 246: „Într-aceasta asprime şi neînduplecare”. Beldiman, Tragod., v. 725:

„Catra greci cam cu asprime încep a se arata, însă cu iconomie de tot a nu-i întărta”.

Costachi Negruzzi, Alexandru Lăpusneanul III: „am arătat asprime către mulţi, m-am arătat cumplit, rău, vărsând sângele multora”. Alexandri, Tunetul:

„Vazduhul bubuieştel. Pământul desmorţit cu mii şi mii de glasuri semnalului răspunde Şi de asprimea iernii

simţindu-se ferit, De-o noua-ntinerire ferice se pătrunde”.

A. Odobescu, Pseudo-Kyn., p. 84: „Salbatecia şi gravitatea subiectelor reclamă oarecare asprime în mânuirea dălţii”. v.1 Aspru.

528 ASPRIRE. – v. Aspresc.

— Năsprire.

ASPRA

ASPRIŞOARĂ, s.f; t. de botan.: 1. Asperugo (Cihac); 2. Asperula (Saineanu). Doctorul Brândza, autoritatea cea mai competinte, nu cunoaşte aspri, soara în terminologia botanica poporana. Se pare a fi o simplă adaptaţiune moderna. v. 2Lipicioasă.

ASPRIŞOR, – OARĂ, adj; un peu ăpre, un peu rude, duret. Deminutiv din aspru. v. 1 Aspru. – sor.

2ASPRIŞOR (plur. asprisori), s.m.; petite monnaie, sou. Deminutiv din numele monedei aspru, despre care a se vedea mai jos. E curios de a mai găsi pe asprisor în poezia poporana, pe când aspru a desparut demult din grai. Sinonim cu b a n i şi o r.

Balada Bălăceanu şi Brâncoveanu:

„Stau tătari şi turci taiaţi, la şi snopii seceraţi: Lesne, lesne de tăiat, Anevoie de scurmat la chisele cu parale, Cine foc le baga-n sama: Asprisor da-l mărunţel, Ştii ca roua pe pământ”.

(Lumina pentru toţi, 1887, p. 71)

Într-o colinda de Crăciun din Transilvania: „S-a sculat jupânul gazda de o lună, de o săptămână, cu un dar mândru, cu vreo doi-trei asprisori, dar noua nu ni se par vreo doi-trei asprisori, ci o comoara împărateasca de unde a dat Dumnezeu să-i împlineasea”. (D. Pop, Fagaraş, c. Copacel). v. 4Aspru. – 2Ban. – 2Bănisor.

ASPRITOR, – OARE, adj. el. s.; „rendant ăpre, dur, rude, aplaneur, aplaigneur” (Cihac). Care aspreşte. v. Aspresc.

— Năspritor.

ASPRIU, – IE, adj; un peu ăpre. Forma citată de Cihac. Noi n-o cunoaştem nici din grai, nici din texturi, deşi e cu putinţa; dar în orice caz nu deriva dintr-un

prototip latin asprivus, ci este formată simplu prin analogie cu „acriu”. v. Acriu.

— Aspru.

ASPRU, – A, adj...; ăpre, dur, raboteux, rude, bourru, severe. „Care nu este neted, dulce la pipăit; straşnic, iute, fără blândeţa” (Costinescu). Sub raportul moral, aspru se referă totdauna la forma; astfel poate să fie cineva aspru fără a fi crud sau cumplit, după cum poate fi cumplit sau crud fără a fi aspru: în primul caz este o bunătate de fond ascunsa sub o formă răutacioasa, în cazul al doilea este un fond rău ascuns sub 529

ASPRA

O forma îmbunatoare. Sub raportul fizic, aspru este ceea ce ne în g l o de şi te, ne zgârie, ne încolţeşte, ne supara când îl atingem. Din latinul a’s pe r = ital. aspro = span. a’s pe r o etc.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, fevr. 19 (f. 320 a): „fură amândoi improşcaţu cu pietri şi târâiţu prin locuri aspre”.

Ibid., mai 13 (f.127 a): „Încă de tânăr aş zmacina şi-şi trudiia presine cu postulu şi cu nelipsita rugă şi aspră petriacere”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms. În Acad. Rom.), p. 46: „aspru lucru iaste pentru cele şie cunoscute dreapta giudecata a face”.

Ibid., p. 52: „Inima mia, o priiatinilor, spre cia cât de gria porunca şi aspră slujbă a monarhiilor noastre pururia gata şi bucuroasa au fost şi iaste”.

Dionisie Eclesiarc, Cron. (Papiu, Monum. II, p.184): „ (Alexandru Moruzi) se vedea iscusit la trebile ţerei, adecă a domniei socotinţa, că era stracurând ţânţarul şi înghiţind camila, era şi cam strâjnic, şi aspru cu boierii”.

Costachi Negruzzi, Toderică: „cu un glas pe care voia să-l arate aspru, deşi se cunoştea că-i este mila”.

Acelaşi, Scrisoarea XVII: „e moale şi neteda, nu aspră şi ciotoroasa”.

Balada Radu Calonfirescu:

„Seade un bătrân vestit, Cu chip aspru şi smolit”.

(G.D.T., Poez. pop, 478)

Costachi Conachi, p. 96:

„Radic mâini, mă rog la cer, Mila nu găsesc, şi pier! Aspre-s toate şi de plâns, Ochii lumina şi-au strâns!”

Donici, Bărbatul cu trei femei:

„Dar acolo era un aspru împărat la care cum au mers asemine ştiinţa, Au şi găsit de cuviinţa: Ca pentru aşa fapta Pe om să-l de subt judecata; Iar spre mai aspră înfrânare Judecătorilor au pus el înainte Să fie cu luare-aminte”.

Alexandri, Gerul:

„Gerul aspru şi salbatec strânge-n braţe-i cu jalire Neagra lunca de pe vale care zace-n amorţire”.

530 Cuvântul aspru are o accepţiune proprie în graiul ciobanilor:

ASPRU

„Berbeci aspri se zic cei negri pârli de felul oilor ţurcane, ca berbeci de prasila sau de ruda din care ies miei negri, creţi mărunt, cu parul sau lâna răsucita ca bobul de grâu, din ale cărora piei sau harşii se fac caciule. Se mai zice berbeci aspri şi oi aspre la oricare are lâna groasa în fir şi sfâşioasa” (I. Vişaianu, Muscel; c. Maţau). Uneori aspru se asociază cu noţiunea de acru şi de amar. La vin acru se zice aspru (Fălciu, pl. Crasna). „Vinul cam acru se zice aspru” (I. Floca, Transilv., c. Sina). Cantemir, Ist. ieroglif., p. 145: „toată moartea din fire aspră şi amara iaste”. ţipescu, Opincaru, p. 20: „În timpuri aspre, da nevoie şi da amaruri”. v.2, 3 Aspru.

2ASPRU, (pl. aspre), s.n.; asperite. Sinonim cu asprime şi cu aspreala. Prin prepoziţiunea cu formează o locuţiune adverbiala: cu aspru = durement. Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. LIX:

„Arataş poporului tău aspre, adapaşi-ne cu vin de ovilire”.

„Ostendişti populo tuo d u r a, potasti nos vino compunctionis”.

Acelaşi, Synaxar, 1683, oct. 11 (f. 60 a): „şi fură trimişu aceşti prea-nţalepţu de la patriarhulu Ierusalimului

lamparatulu Theofilu Iconoboreţulu cu aspru, carii stându naintia lui de faţă, al înfruntară”. v. 1 Aspru.

3ASPRU, adv; ăprement, durement, severement. Cu asprime sau cu aspru. Balada Vulcan:

„Ochi ţi]-n sânge-şi încrunta S-apoi aspru cuvânta: Alelei, fecior de lele! Vânzător zilelor mele!”

V. 2Aspru.

4ASPRU (pl. aspri), s.m.; t. de numism.: aspre, petite monnaie d’argent. Moneda numita aspru circula la români înainte de căderea Constantinopolei. Astfel, bunaoara, într-un crisov slavon de la Radu-voda din 1471 noi citim ca One şi neamul sau au cumpărat patru delniţe de pământ drept 1.000 aspri. Publicând acel crisov, Venelin (Vlacho-bolgarskiia gramaty, p. 95 sqq.) face o dizertaţiune întreaga despre aspri, dentâi ca moneda bizantină: la asnpa „les blanes”, apoi ca moneda turceasca. Lasam la o parte valoarea după timpi a asprului peste Dunăre. La români, în secolul XVII, 12 aspri făceau un „florin de argint sau „2 potronici de argint” şi corespundeau cu plata normala a unei zile de muncă, după cum rezulta din următoarele două texturi, unul muntenesc şi celălalt moldovenesc:

Moxa, 1620, p. 370: „să dea biru la anul unu florintu de argintu, cum se zice 12 aspri...”

Vasile Lupul, Pravila, 1646, f. 6: „Ceea ce voru fura plugu sau heru de plugu sau ugu, şi de să voru găsi, să socotească din ce dzi s-au furatu pană în ce dzi s-au găsitu, de ce să plătească pre toată dzua cate 12 aspri carii făcu 2 potronici de argint, sau catu să vă da unui omu’ ce 1 ucrealiză pre dzi”.

În Noul Testament din Balgrad, 1648, Mat. XVII, 27:

„Vei afla un s t a t i r u; acela ia şi-l dă loru drept mine şi drept tine”.

„Invenies staterem; illum sumens, da eis pro me ette”.

la cuvântul st a t i r se pune la margine talmacirea: „b a n sau aspru”, ceea ce arata ca în Ardeal cuvântul luase un sens general de „monnaie”.

Acolo unde valoarea asprilor nu poate fi hotărâta, este când se vindea în serbie o familie întreaga de români, cu copii mai mulţi sau mai puţini şi cu avere mai mare sau mai mică, ceea ce făcea ea preţurile să fie foarte variate. Iată câteva exemple:

Act muntenesc din 1629 (Doc. Rom. I, nr. 204, în Arh. Stat.): „Adecă noi Ignat şi Stanciul şi Neagoe şi Stan de in Silişţoara scris-am noi acesta al nostru zapis să fie de mare credinţa la mana jupân Neculei Vist, ca să se ştie cum am venit noi tot de ne-am u vândut cu fecorii noştri şi cu toate ocinele noastre să fim rumani dumnealui, şi am luat eu Ignat şi cu fecorii miei peste toată ocina mea 2700 aspri, şi eu Stanciul cu fecorii miei şi cu toată ocina mea luat-am 2700 aspri, şi eu Neagoe’s sinove 1600 aspri, şi eu Stan cu fecorii miei cu toată ocina mea aspri 1600, de ne-am vândut de a noastră bunăvoie”.

Document din 1610 (A.I.R. I, 1, p. 8): „sintu detoriu jupânului Mihaiu aspri 7700, şi i sintu detoriu de multă vreme de sintu la 8 ani de candu i sintu detoriu aceşti aspri, şi mi-au pus zi de multe ori, iar acum iar m-amu rugat de mi-au pus ziua la sveti Dimitrie să-i plătescu aspri la zi; iar să nu-i voi putea plăti aspri la zi, iar eu să-i fiu rumanu cu fecorii mei”.

Astfel preţul unei familii de români varia în prima jumătate a secolului XVII între 1500 până la 8.000 aspri. În aceeaşi epoca, la 1606, boierul Cernica (Venelin, op. cit., p. 252) îşi cumpăra patru ţigani, şi anume pe Stroe drept 1500 aspri, pe Dumitru 1.000 aspri, pe Iova 1700 aspri şi pe Oancea 1.000 aspri. Între români şi ţigani – cam mica deosebire!

E foarte interesanta următoarea cercetare a lui Littre (Dict. I, 21) despre dupla origine a cuvântului aspru: „En grec moderne, crepoj signifie blanc; et en effet la sp r e est une monnaie d’argent, et c’est ainsi que chez nous une plece blanche s’est nommee un blanc. Cette monnaie est

en usage chez les Turcs; mais le mot n'est pas turc; car on le trouve dans Alexis Comnene bien longtemps avant l'etablissement des Ottomans, 8 ia xpac-wv ¥ oppwv voma Gm & xwv, exiger le payement en monnaie non usee. Cette phrase explique en meme temps l'origine du moţ aspre. En effet les Latins nommaient nummus asper une monnaie ăpre, c'est-ă-dire non usee par le frottement, en d'autres termes, fraâchement frappee. On à la une des plus curieuses mutations de sens qu'une langue pursse offrir. Asper nummus signifie en latin une monnaie qui sort de la fabrique; le mot asper passe dans le grec avec le sens de monnaie, puis îl prend le sens special de monnaie d'argent; et

AST

comme l'argent est blanc, îl arrive a exprimer la blancheur, de sorte que, par une deduction qu'on suit nettement, asper devient synonyme de blanc".

Cazul e mai cu sama curios în limba română, unde adjectivul latin asper s-a păstrat intact în gura poporului, întâlnindu-se apoi d-odată cu acelaşi asper numismatizat de către bizantini, fără ca să mai fi fost cu putinţa de a recunoaşte că este una şi aceeaşi vorba!

După ce cuvântul a desparut demult din grai şi din sistema noastră monetara, el trăieşte până astăzi în poezia poporana sub forma deminutivala asprisor „petite monnaie", dar numai în poezia poporana.

V. 1 Aspru. – 2Asprisor. – 2Ban.

— Florint.

— Leţcaie. – 2Leu.

— Potronic.

ASPUM (a spumat, a spumare), vb; ecumer, se couvrir d'ecume. Din's p u în (= lat. spumo) cu prepoziţionalul a (= ad). Sinonim cu spumeg. Cihac a uitat acest cuvânt între derivatele din spuma (I, 261), deşi îl are Lexiconul Budan: „A spum. S p u m".

Noul Testament din 1648, Marc. IX, 17, 19:

„... a spumă şi scrâşneşte cu dinţii lui şi să veştejeşte".

„Şi cazu la pământ, tăvăliia-se a spumând...”

Ibid., Epist. Jud. I, 13:

„Valurile mariei groaznici, a spumându-s necuraţiile lor”.

„S p u în a t et stridet dentibus et arescit”.

„Elisus în terram, volutabatur spum a n’s”.

„Fluctus feri maris, despumant e’s suas confusiones”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 262): „cu o falcă în cer şi cu alta în pământ, la şoim alerga, către carile ochii întorcând, faţa în divuri în chipuri, voroava amestecând, limba bolborasindu-i, balele mergându-i şi gura a spumându-i”. v. A spumat.

— Spum.

— Spumă.

— Spumeg.

ASPUMARE (pl. a spumări), s.f; l’infin. d’a’s p u în pris comme substantif: action d’ecumer, de mousser. Lexicon Budan: „A spumare. Spumatio. Exspumatio”. v. A spum.

ASPUMAT, – A, adj; le part. passe d a’s p u în pris comme adjectif: corrvert d’ecume, ecumant. Spumegat şi spumegator.

Cugetări în oară morţii, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, p. 470): „alţii a spumaţi, alţii voru fi gunoiţi, alţii cu toată spurucaciune diân talpe pană în capu’”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 218): „cu fălcile căscate, cu buzile lăsate şi cu balele a spumate, cuvinte cu stropi, şi stropi cu cuvinte amestecate”. v. A spum.

AST, ASTĂ; pron. demonstr.: ce, cel (cette). Forma contrasa din acest de care nu se deosebeşte mai de loc prin funcţiune, decât numai ca ast, niciodată acest 533

AST

Intra în cuvinte compuse: astăzi, astfel, astară etc., sau în locuţiuni aglutinate ca: astă dată, astă-noapte şi altele, mai scurtându-se uneori forma feminină în aşa’s – noapte, a’s – vara, a’s toamna. Câteodată ast pare a avea o mai puţina demonstrativitate decât acest apropiindu-se

mai mult de caracterul unui simplu articol, bunaoara la I. Creanga, Capra cu trei iezi (Conv. lit., 1875, p. 340): „ia să mai odihnesc o leaca aste bătrâneţe!”, unde „aste bătrâneţe” înseamnă: „bătrâneţile”. În orice caz, pentru varietatea stilului, ast şi acest se pot întrebuinţa unul lângă altul, înlăturându-se o repetiţiune monotona.

Zilot, Cron., p. 77:

„Ferească Dumnezeu, ast rău să nu mai fie la noi, nici la duşmani acest fel de urgie!”

Costachi Negruzzi, Scrisoarea VI: „Sub biserica astă noua sunt catacombele mănăstirii, în care se pun oasele morţilor când le dezgroapa din umedul lor locaş ca să deie locul lor altor morţi mai proaspeţi. Aceasta hruba e boltita”.

Masculinul ast nu-şi acaţa niciodată pe emfaticul – a, care se asociază numai cu forma a’s t: „omul a’s t a”, nu: „omul ăsta”. De aceea este o licenţa, de nu va fi cumva o eroare de tipar, la a. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 8: „Mâna mea s-a muiat; nu mai poate ridica buzduganul ăsta, vechiul meu tovaroş.”, unde trebui să se zica: „buzduganul a’s t a”.

Emfaticul – a se acaţa însă la femininul astă.

I. Creanga, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 190): „Parcă nu faceţi a bine, de nu va mai astâmpăra dracul nici la vremea asta”.

Negreşit ca emfaticul – a se adauge numai atunci când pronumele se pune după substantiv, expres sau presupus, căci altfel funcţionează totdauna simplul astă.

A… Pann, Prov. I, 93:

„Ieri de muream, Doamne bune, Nu vedeam astă minune!”

La plural: asti, aste. Cazurile oblice: ăstui, astii, astor.

Act moldovenesc din 1683 (A.I.R. III, p. 257): „Şi eu Avurăm m-am pralajit la plata ăstui zapis”.

A. Pann, Erotocrit, p. 119:

„Aşa iar şi-ntre doi tineri Amorul când mijloceşte, Din desfătările sale ca să guste îi sileşte, încep să-i priceapă taina şi meşteşugirea toată, şi-n urma să-i simtă dorul şi

rana cea-nveninata: Alerg cu mare plăcere asupra astii pricine, şi urmează cu-ndrăzneala, ca nişte învăţaţi bine”.

Acelaşi, Prov. I, 121:

534

„Aşti protivnici dara n-au de tine pas”.

ĂSTA

Costachi Conachi, p. 227:

„Marmurilor fără suflet, pietrilor nesimţitoare, Ce sunteţi rezem la plânsul astor slujnice fecioare”.

Costachi Negruzzi, Melancolia:

„Cu respect şi duioşie ma închin ăstui mormânt”.

Acelaşi, Scrisoarea IV: „omul se simte cât e de mic înaintea marei puteri a lui Dumnezeu, înaintea astor oase mucede ce au avut odinioara carne şi sânge ca noi”.

Ca şi mai toate cuvintele cu iniţialul a –, în poezia poporana ast îşi poate prepune pe d.

Colinda din Muscel (N. Isbaşanu, c. Albeşti):

„Leroroi sara, Dastă sara

Mi-este-o sara mare”. v. Acest.

— Astară.

— Astăzi.

— Astfel. – D.

lă STA. – v. Ast.

2ASTA; şa, ceci, „nom general de chose” (Littre). O contracţiune din aceasta, întrebuinţata mai cu preferinţa în proverbi şi-n locuţiuni stereotipe sau familiare.

A. Pann, Prov. I, 168: „Şi când o paté, începe să-i zica: Şi asta e cercel la ureche! sau: Oi ţinea-o ş-asta minte”. Doina Nevasta bolnavă:

„Asta-i lumea, ard-o focul! Când chiteşti să cerci norocul Nici ca-n lume-i afli locul”.

(Alex., Poez. pop.2, 390)

Cântec din Ardeal:

„Du-te, câne, Mai calvine! C-asta nu-i cu dreptate Sa se le unsor eu frate”.

Balada Doncilă:

(Pompiliu, Sibiu, 32)

„Ba, ferească Dumnezeu! Nu-i asta, drăguţul meu”.

În locuţiunea „u n ac a asta” se adauga la noţiunea cea obicinuita de asta o nuanţă de mirare sau de necaz. 535

ĂSTA

Alexandri, Cinel-cinel, sc. 13:

„Graur: Am mâncat la masa cu cucoane?... I! mamulica me, căci n-am ştiut una ca asta!

Florica: Şi ce făceai?

Graur: Ce făceam? Le sărutam pe toate”.

În graiul poporan neutrul ăsta se ia uneori ca feminin, bunaoara la I. Creanga, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p.176): „Omul bun n-are noroc; asta-i ştiuta, rogu-te să nu-ţi fie cu supărare.”, unde obicinuit se zice: „asta-i ştiut”. Asta e în opoziţiune cu alta „pas ceci”. Balada Golea Haiducul:

„Voinici, staţi De nu mai daţi, Pe mine nu mă stricaţi, la asta nu e al t a, Ci este greşeala mea Şi blestemul maică-mea”.

(G, D.T” Poez. pop, 589)

Balada Oprişanul:

„Nu mi-e ciuda de asta, Cât mi-e ciuda de al t a”.

Asta-i asta = „c’est bien comme cela, la chose est ainsi”. A. Pann, Prov. III, 156: „Asta e asta! stau să-i pice potcoavele, şi tot cere să mai trăiască”.

Asta se poate construi cu partitivul de ca în chiuitura din Ardeal:

„Părinte, popia ta! Fa şi cu mine ceva, Numai nu mă cununa, la nu-mi place de asta!”

(Familia, 1887, p. 187)

unde „de asta” înseamnă una ca asta”.

Altceva este construcţiunea genitivala cu de ca în proverbul:

„Multe-am tras Şi nu m-am ras
Nici de asta nu m-oi tunde”.

(R, Simu, Trans., c. Orlat)

V. Aceasta.

— Aiasta.

— Ast.

ASTAR, s.n.; t. de comm.: etamine, toile commune, doublure. Din turcul a st ar „toile grossiere qui sert de doublure” (Saineanu), de unde şi neogrecul ăcxapi, serbul 536 astar etc. (Cihac). „Captuşeala de pânza ce se pune pe dosul unei haine” (Costinescu).

ASTÂU

Gheorgachi Logofat, Letop. III, p. 321: „i se gatia un cal domnesc îmbrăcat peste tot cu astar alb”.

Nartul oraşului Iaşii, 1792 (Codrescu, Uricar IV, p.134): „Un antereu femeesc de alage maniţe cu adaos de astariu. Un antereu femeesc de alage cu matasa tij cu adaos de astariu”.

De aci şi verbul astaresc „doubler”: „a a’s t ar i, a pune astar pe o haină, a o captuşi cu astar” (Costinescu).

V. 1 Turc.

ASTARĂ, adv; ce soir. Sinonim cu deseară. O contracţiune din asta-sear a, întrebuinţata mai ales peste Carpaţi, dar cunoscuta şi de dincoace.

Dicţionar ms. bănăţean circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 425): „Astară. Hoc sero”.

Ţichindeal, Fabule, 1814, p.121: „cel fără obraz şi gros lapele, şi ceea ce e datoriu şi poate şi trebuie să dea, el îndepărta astăzi pana astară, de in e pana poimâine, şi aşa mâna tot mai departe”.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, iun. 6 (f. 148 b): „şi deca sa dusă la curţâle sale, porunci egumenei să-i trimiţa pre Mariia astară, îara egumena sa mahni”.

Doina din Ardeal:

„Ţucu-ţi, lele, ochii tăi Seara, încuind viţei; Ţucu-ţi, lele, guriţa Astară, când t-ei culca!”

(J.B., Trans, 392)

Astară, alături cu astă-seară, se întrebuinţează şi-n dialectul istriano-român (I. Maiorescu, Itin., p. 85; Miklósich, Rum. Unters. I, p. 19), ceea ce dovedeşte vechimea acestei forme.

V. Seară.

— Aseară.

— Deseară.

ASTAU (stătut, astare), vb; être present, comparaâtre devant une autorite. Latinul ast o, astiti. E foarte întrebuinţat în toate scrierile mitropolitului Dosofteiu, mai ales însă cu sensul de a se înfăţişa denaintea unui judecător. Vom cita numai o parte din texturi dosofteiane:

1680, ps. XXXV:

„Astătu la toată calia nu bună, şi de răutate nu s-au urât”.

„A s t i t i t omni viae non bonae, maliţiam autem non odivit”.

unde la Coresi, 1577: „p r is t a n i în toată calea rea”, la Silvestru, 1651: „s t a lângă cale nu bună”, la Serban-voda, 1688: „aproape stătu lângă toată calea nu buna”.

1680, ps. CVIII:

„Ca astătu na-direapta mişelului”.

„Quia adstitit a dextris pauperis”. 537

ASTÂU

unde la Coresi: „ca’s t a tu de-a dereapta meserului”, la Silvestru: „ca sta dia dreapta surumanului”, în Biblia Serban-vodă: „căci’s t a tu den direapta săracului”. 1680, ps. XLIV:

„Astătu împarâteasa na-direapta ta”. „A s t i t i t regina a dextris tuis”.

unde la Serban-voda: „Înainte stătu”.

Synaxar, 1683, mai 5 (f. 109 b): „În cetatia Calliniculu unde era Numerianu împăratu sosindu, şi-naintia fâaţii lui astându şi pre Hs. Dumnedzau mărturisindu”.

Ibid., oct. 2.4 (f. 85 a): „Îngerulu Domnului i s-a arată de-i dzâsă: cutealiză, fata lui Dumnedzau, ca ţa sa cade să asta-i naintia Ighemonoului”.

Ibid., fevr. 3: „şi decă astătu la udeţ şi fu întrebat, spusă vederat, şi numele sau şi credinţa şi meşterşugul”.

Ibid., mart.11 (f. 28 b): „şi îaraş parându-i, astătură la udeţu”. Ibid., mart. 14 (f. 37 a): „dâaciia aş bagară mânuie în câtuşi şi astătură naintia lui Unanu ighemonulu”.

La gerundiu, Dosofteiu întrebuinţează deopotrivă

formele astând şi astătând. Synaxar, 1683, mai 6 (f.110 b): „Acesta era în dzâlele lui Lichinie şi Savinu ighemonulu, naintia caruia astătându, fu bătut cu vine de bou”.

Ibid. (f. 111 a): „l-au aruncatu în temniţă, unde astătându-i îngerii l-au pusu-lu sănătosu”.

Ibid., mart. 19 (f. 46 a): „deci margându zvântulu la Nicomidiia şi astătându naintia acelul domn şi-ntrebându-lu să dia răspunsu’, ă! dzâsă”.

Ibid., mart. 28 (f. 57 b): „Îara dimineaţă astătându naintia tiranului, le dzâsă”. Ibid., mart. 17 (f. 42 a): „acâastia audzând-u carii era astându, să cutremurară”. Din astau s-a format şi a rămas la ardeleni verbul astavesc, despre care vezi mai jos.

V. Astătut.

— Stau.

ASTĂRESC. – v. Astar.

ASTĂTUT, – A, adj; part. passe d astau: comparu devant, une autorite. În – f a ţi şi a t.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 12 (f. 61 b): „călugăriţă depreună cu alte fâate într-o mănăstire, şi pârâtă la Ighemonul şi astătută naintia lui, într-o legătură de her legată, o bătu”. v. Astau.

ASTĂVESC (astăvit, astăvire), vb; tarder, retarder, rester longtemps quelque part. Cuvânt întrebuinţat peste Carpaţi, dar numai sub forma reflexiva. Lexiconul Budan aduce locuţiunile: „Ma astăvesc = stau, sunt, zăbovesc; puţin se astăveşte pe acasă = parum moratur domi”; şi deriva cuvântul din latinul st o, a d’s t o. Din 538 a d’s t o s-o trage verbul astau, despre care a se vedea mai sus. Din astau s-a

ASTĂZI

format astăvesc prin analogie cu sinonimul zăbavesc, astfel ca finalul – a vesc, adecă – a v –, se datorează înrâuririi slavice.

V. Astau.

— Zăbovesc.

ASTĂZI, adv; aujourd’hui. Ziua în care suntem, între ieri şi mâine. Prin extensiune, se zice uneori şi despre

vremea în care trăim, cuprinsa între trecut şi viitor. În primul sens: astăzi e luni; în sensul al doilea: astăzi oamenii nu cred nemic fără dovada.

În graiul vechi se mai auzea încă trisilabic: a-stă-zi, circulând însă în acelaşi timp disilabicul a-stăzi.

Coresi, Omiliar, 1580, quat. V, p. 10: „da-mi tu mie astăzi, îară lu' Dumnezeu i veri da mâine".

Ioan Crisostom, text din sec. XVII (Cod. ms. mişc. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 459): „Astăzi era cu noi, iarâm a în e se duce de la noi acolo; astăzi cela ce ne îmbiia pre noi, îara demâneaţa petrecemu-lu cu jale; astăzi în viâaţă, îarâm a în e în groapă; astăzi puternici, în a în e fără putere; astăzi cu bune mirosele ungându-se, îară demaneaţă împuţindu-se; astăzi hrâniându-se acicea, îara în a în e acolo pla îngându".

Deja în secolul XVII, finalul i s-au i din astăzi începuse a dispărea; trecând în u.

Moxa, 1620, p. 389: „jucaşi bine astăzu şi vratejişi bine calul". Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, nov. 11 (f. 118 a): „Un om de-ahiria cu altu' 2 înşu ţâindu-mă şi sprejinindu au venitu totu' cu mine e r i şi astădzu pre mare pană aicia".

E remarcabila forma substantivala plurala astăzile la Coresi, Omiliar, 1580, quat. XXXIV, p. 9: „să nu cu lenea şi cu negrija sa rămânemu, astăzile de pururea cu înşelâcâune petrecându-le, îară demâneţile de-aciia începâturile lucrurilor îară parâsindu-le".

Urmând după un nume şi prepunându-şi pe de astăzi funcţionează ca adjectiv: „hodiernus".

Cantemir, Chron. I, 9.4: „Românii ceşti de astăzi în Dachia sunt tot aceia romani pre carii Ulpie Traian i-au adus atuncea".

În popor e foarte obicinuit pleonasticul zi de astăzi, care se deosebeşte de simplul astăzi numai prin mai multă energie.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 36 b: „Îară străluci dulce primăvară şi linişte mare într-acastă dzi de astădzi".

Siapte taine, 1644, p.117: „Taina preoţiei îaste le-uită

de la Hs. spre apostoli şi pana în d z u a de astădzi”.

Când nu urmează după un nume, de astăziânsemnează „a partir d’aujourd’hui”.

Act moldovenesc din 1682 (A.I.R. III, p. 258): „să dea Ursul Murguleţ aceşti bani toţi de astăzi din 26 de zile a lui Iâul în patru săptămâni”.

La mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, apr. 1 (f. 67 b): „să nu mutam vrâamia pocainţii, zăbavindu-ne în păcatu’ de astădzu de in a în e, ca nu ştim pană mâine a-unge-vomu.”, locuţiunea „de astăzi de mâine” exprima foarte energic ideea de tragănare: de astăzi până mâine şi de mâine până mai încolo. 539

ASTĂZI

Când suntem însă nesiguri dacă ceva se va întâmpla tocmai astăzi, zicem: astăzimâine, ca în colinda munteneasca:

„Astăzi-m! în e, Nunta-mi vine”.

(G.D.T., Poez. pop, 83)

Când astăzi şi mâine nu sunt aglutinaţi, devenind oarecum un singur cuvânt, ci ambele elemente sunt despărţite, atunci locuţiunea indica o continuitate de timp, o neîntrerumpere între astăzi şi mâine, bunaoara în doina Domnica:

„Astăzi bura, mâine bura La Domnica-n bătătura”.

(Alex., Poez. pop. 2, 349)

sau într-o doina munteneasca:

„Astăzi beu şi în e beu, Ma mir bani de unde ieu”.

(Vulpian, Texturi, p. 9)

Zicerea „până astăzi exprima raportul trecutului către actualitate.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 11: „Numai de poveste au rămas de atuncea întru pomenirea oamenilor numele Hanceştilor aice în ţara pana astăzi”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 235: „la Alexandru Buhuş nemica nu i s-au ales de casa lui şi de feciorii lui, care se vede şi pana astăzi”.

Proverb: „I-a cântat cucul astăzi = îi merge bine” (Pann, II, 68).

V. Cuc.

Disilabicul astăzi este identic prin sens cu monosilabicul azi; în privinţa etimologica însă, sunt două vorbe deosebite, astăzi fiind format din asta şi zi, pe când azi reprezintă pe a-zi = ad-diem. Macedo-românii poseda de asemenea ambele forme: astăzu şi ază.

A. Pann, Prov. I, 32:

„De azi înainte nu-mi suna-n urechi la să-mi câştig pâine din cârpituri vechi”.

Basmul Pici ramură (D. Stancescu, Basme, p. 16): „şi nucul creştea, creştea mereu. Azi aşa, mâine aşa, se făcuse cogeamite pom”.

Proverb: „Cine fura azi un ac, mâine fura un gânsac” (Pann, I, 68).

V. 12A [vol. I, p. 65].

— Ast.

— Zi.

— Ieri.

— Mâine.

ASTFEL’s. ASTFEL, ASTFEL’s. ASTFEL, subst., adj. et adv; 1. telle sorte, telle espece; 2. de telle sorte, de telle espece, tel; 3. ainsi, tellement, donc. În toate sensurile sale, astfel este în opoziţiune cu altfel. Aglutinat din ast şi fel fără ca elementele cele constitutive să fie destul de fuzionate, astfel e substantiv când pre540 domneşte elementul fel, şi se accentează atunci astfel; e adjectiv când elementul

ĂSTFEL

ast predomneşte, accentându-se astfel; când nu predomneşte niciunul, e adverb şi se poate accenta în ambele moduri.

Astfel, ca şi altfel, este o compoziţiune curat românească foarte poporană, dar de o origine destul de nouă. Vechile texturi n-o înfăţişează. În Viaţa lui Nifon bunăoară, din secolul XVI, noi citim (ed. Erbiceanu, p. 12): „aşa şi într-acest a chip s-au arătat şi sfinţialui cu nevoinţă...”, unde în locul celor doi sinonimi ar fi fost de ajuns un singur astfel. Din cauza noutăţii relative a

cuvântului, de unde şi lipsa de fuziune, ambele elemente, ast şi fel, nu numai se pot despărţi, dar cel dentâi se poate chiar înlocui prin forma lungă acest de exemplu la Costachi Negruzzi, Aprodul Purice:

„După aceasta se-ntoarce, şi acest fel le grăi: Ostaşi!”

Ca substantiv, astfel nu e rar la Anton Pann, de pildă:

„Dragă nevestică! o taină să-ţi spui aş vrea, Dar mult mă sfiese de frică că n-o vei putea ţinea. Răspunse ea: vai de mine! de astfel mă socoteşti?”

(Prov. III, 114)

unde de astfel înseamnă: „de felul acesta. Tot aşa „în astfel = în felul acest a”:

„Ghicitorul nostru gura şi-a deschis Şi către-mpăratul în astfel a zis”.

(Ibid., I, 46)

sau:

„Chemă să vie la sine pe fiul său cel iubit Şi cu cuvinte puţine în astfel l-a sfătuit”.

(Ibid., III, 112)

Ca adjectiv:

P. Ispirescu, Legende, p. 2: „Dar bine, fiule, de unde pot eu să-ţi dau un astfel de lucru nemaiauzit?”, unde s-ar putea zice tot aşa de bine: „o astfel de treabă”, genul lui astfel concordându-se cu substantivul care-i urmează.

Doină din Ardeal:

„De la inimă fierbinte Zicând astfel de cuvinte: Alelele, Doamne sfinte!”

(J.B., Trans., p. 125)

Ca adjectiv, astfel se pune şi mai româneşte după substantiv, de exemplu: „O bătrână astfel cum mă vezi pe mine”.

(Pann, Prov. I, 54) 541

ĂSTFEL

Întrebuinţarea adverbială este cea mai deasă.

Gr. Alexandrescu, Meditaţie:

„Astfel un vis ţi-arată o iubită fiinţă; Astfel cu bucurie voieşti s-o-mbrăţişezi, Dar astfel, umbra-nşală zadarnica-ţi silinţă: Acum din mâini îţi scapă, acum iarăşi o vezi”.

Cesar Boliac, Nădejdea:

„Mâine şi iar mâine, şi de mâine-mâine: Astăzi e durerea, mâine fericirea; Astfel crede-acela care n-are pâine, Astfel şi bogatul”.

Balada Mănăstirea Argeş:

„Apoi se scula S-astfel cuvânta”.

Balada Cucul şi turturica:

„Iar când te-oi zări, Astfel ţi-oi grăi: Sfântă iconică, Fă-te păserică”.

V. Ast.

— Altfel.

— Aşa.

ASTÂMPĂR (astâmpărat, astâmpărare), vb; temperer, calmer, moderer, apaiser, adoucir, tranquilliser. Alin, liniştesc, potolesc, cumpăt, îmblânzesc, domolesc, în opoziţiune cu tulbur, aţâţ, întărât etc. Noţiunea fundamentală a lui astâmpăr este de a face să înceteze o stare anormală, de a reduce lucrurile la norma peste care ele au păşit într-un mod trecător. Cuvântul nu vine de-a dreptul din latinul attempero (Cihac), ci din românul stâmpăr (= lat. extempero) prin prepoziţionalul a (= ad). Iniţialul a steprezintă pe a d – e x ca şi-n „ascut” etc.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 257: „acela ce se amestecă în trebile Forţei este frănc, iar nu frăncoaică, care nu numai aice se amestecă, ce şi pin ţară face amestecătură pentre boieri, şi scrie la ei, arătând şi suretul pitacului, spuind că se află pe lângă Constantin-vodă şi aceste vor fi cu învăţătura lui, căci nu se astâmpără”.

Zilot, Cron., p. 26: „Deci cu aceasta s-au astâmpărat furtunele ţării, au mai alinat durerile creştinilor”.

Doină din Ardeal:

„S-un sân alb de fată mare, Să-l săruţi cu dezmierdare, Să-ţi astâmperi dorul mare”.

542 (Familia, 1886, p. 177)

ASTÂMPĂR

Costachi Negruzzi, Cârlanii, sc. 12:

„Vochiţa: Astâmpără-te, cuconaşule. Ce ar zice bărbatul meu dacă te-a vedea?

Lionescu: Dă-l încolo pe bărbatul tău”.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 181): „trebuie să ştii, nepoate, că unii oameni as mai al dracului decât dracul; nu se astâmpără nici în ruptul capului; măcar că au păţit multe, tot cearcă”.

Acelaşi, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 375): „De ce nu vă astâmpăraţi în mănăstire şi să vă căutaţi de suflet, măcar în săptămâna patimilor?”

De la Vrancea, Sultănica, p. 221: „niciun pic de adiere nu astâmpără arsura”.

Între „termenii tehnici cari se uzitează mai tare de către româncele sătene în decursul colorării”, S.F. Marian în Cromatica poporului, p. 52, pune: „Astâmpăr = răcoresc, răces e”.

Astâmpăr nu se deosebeşte de loc prin sens de simplul st! în p a r.

Costachi Stamati, Muza I, p. 317:

„Vino de-mi închide ochii ce ne-ncetat priveghează;
Vino de stâmpără chinul întristatului meu gând”.

La moţii din Ardeal (Frâncu şi Candrea, Rotacismul, p. 58): „a să o g o i = a se astâmpăra, de ex. O g o i-te zo tu = astâmpără-te zău tu, dă-mi bună pace”.

V. Stâmpăr. – 2Astâmpăr.

— Ogoiesc.

— Tulbur.

2ASTÂMPĂR, s.n.; calme, repit, repos, treve. Răgaz. Odihnă. Pace. Se întrebuinţează mai ales în expresiunea: „a nu avea astâmpăr = n’avoir ni paix ni treve, ne pas rester tranquille”.

Povestea Câtea-n varză (Col. l. Tr., 1882, p. 124): „Nevasta lui toată zioa muncea şi astâmpăr nu mai avea. Spuza aia de copii o făcea de multe ori să nu ştie unde-i stă capul de lucru”.

Basmul Petrea Făt-Frumos din Bucovina (Zbiera, Povesti, p. 37): „s-au apucat să zică nişte cântece de joc cu atâta foc, cât te ridica în sus şi nu-ţi da niciun astâmpăr...”

Tot de acolo, Ion Săracul (Ibid., p. 157): „După ce au zărit-o şi boieriul, s-au minunat foarte de chipul ei, şi

îndată i sau şi pus la inimă, cât nu mai avea astâmpăr nicăiri. Dragostea îl înghimpase urât!”

I. Văcărescu, p. 421:

„Trupul oricând slăbănogind, astâmpăr nu găseşte.
Atunci cu cel prea dulce somn tăria-i dăruieşte
Tu, milostive Dumnezeu!”

Acelaşi, p. 40:

„Din ceasu-n care te-am văzut
Nu am odihnă nici minut.
Şi nicăiri nu găsesc loc
Să dau astâmpăr l-aşa foc”. 543

ASTÂMPĂR

A. Văcărescu, p. 48:

„Arz, mă frig în mare foc.
N-am astâmpăr la un loc”.

Acelaşi, p. 59:

„Amândoi ard într-un foc.
N-au astâmpăr la un loc”.

Ghicitoarea despre „ceasornic”: „Am o casă mică, de tot mititică, cu pitici, cu firfirici, ziua cântă, noaptea cântă, n-are de loc astâmpăr (Bulgărescu, Ghicitori, p. 10). v. 1Astâmpăr.

ASTÂMPĂRĂRE. – v. 1 Astâmpăr.

ASTÂMPĂRAT, – A, adj; le part. passe d’astâmpăr pris comme adjectif: calme, tranquille, calme, tranquillise, modere. Liniştit, potolit, după ce fusese tulburat.

Beldiman, Tragod., v. 2843:

„Întru acest curs de vreme, ienicerii supăraţi, Căci ei n-aveau când să şează într-un loc astâmpăraţi, încep vederat să fugă, rânduri-rânduri se pornesc: Dacă vreun război nu este, zic că nu mai zăbovesc”.

A. Pann, Erotocrit II, pag. 74:

„Iată dar acela care mai-nainte cu puţin Sufla ne-ncetat mânie ş-umplea pe toţi de venin, Acuma în lac de sânge zace pre pământ lungit, Cu gura astâmpărată şi cu trupul amorţit”.

Se întrebuinţează mult mai des negativul neastâmpărat „turbulent”. v.1 2Astâmpăr.

— Neastâmpărat.

ASTÂMPĂRĂTOR. – v. Stâmpărător.

ASTÂMPĂRĂTURĂ. – v. Stâmpărătură.

A-STÂNGA. – v.12A [vol. I, p. 65].

— Stâng.

ASTRAHAN, t. de geogr. – v. 2Astrahan.

2ASTRAHĂN, s.m.; t. de comm.: astracan, peau d'agneau de qualite supérieure. Guler de astrahan, căciulă de astrahan. Astrahan se zice la blană de miel neagră sau
544 sură şi încreţită, foarte fină, pe când cea obicinuită sau proastă se cheamă h a r şi e.

ASTRĂINEZ

De la Vrancea, Trubadurul, p. 72: „Era brună, cu părul lustruit şi creţ ca o piele de astrahan, cu ochii mici şi pătrunzători”.

Astrahanul se aduce din Rusia, unde sunt renumite turmele de la Astrahan, provincie şi oraş de lângă Marea-Caspică.

Ion Neculce, Letop. II, p. 422: „oardele cele ce sunt supt ascultarea Moscului, ce sunt la Cazan şi la Astrahan, a le pune hani şi bei”. v. 1Blană.

— Hărsie.

— ASTRĂ. – v. – astru.

ASTRĂGĂCI, s.m.; t. de cordonnerie: espece d'ustensile de cordonnier. În cizmăria cea groasă se numea altă dată astrăgaci o unealtă de lemn cu care se întorcea pe faţă cizma, după ce se cosea mai întâi pe dos. Termenul este învederat unguresc, din esztergazni „tourner”.

I. Creangă, Amintiri din copilărie (Conv. lit., 1882, p. 449): „fără gazda, robotind zi şi noapte, se proslăvea pe cuptor între şanuri, calupuri, astrăgaci, bedreag, dichici. şi tot ce trebuie unui ciubotar”. v. Cizmă. – 1 Ungur.

ASTRĂINĂRE. – v. Astrăinez.

ASTRĂINĂT, – A, adj; le part. passe d'astrăinez: aliene, éloigné. Arcaism pentru înstrăinat sau străina t.

În Psaltirea Scheiană din Moldova, 1550 (ed. Bianu, p. 176), Ps. LVII:

„Astriirăţi (= astriinaţi) fură păcătoşii din zgău”.

„A fi e n-a t i sunt peccatores a vul

Apostol, circa 1570 (în Muz. istor. din Bucureşti, p. 53): „aşa e amu astriinatu a fi de in dedevăru”. v. Astrăinez.

ASTRĂINĂTOR ASTRĂINĂTURĂ

V. Astrăinez.

ASTRĂINEZ (astrăinat, astrăinare), vb; aliener, éloignér. Din străinez prin prepoziţionalul a (= ad). Sinonim cu înstrăinez sau străinez. Dicţionar ms. bănăţean circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 425): „Astrienedz. Abalieno. Astrienător. Abalienator. Astrienătură. Abalienatio”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 283 b: „iară voi, nemulţâmitorilor, diânsulu vă lepădatu, şi câdzutu diân darul lui, şi de împârăţiia ceriului vă astrăinat.”, unde 545

va

ASTRĂINEZ

astrăinat este forma arcaică pentru a doua persoană plurală a perfectului simplu în loc de astrăinarăţi.

V. Astrăinat.

— Înstrăinez.

— Străin.

ASTRÂNG (astrâns, astrângere), vb; ramasser, reunir ce qui est epars, recuellir să et la ce qui est a terre. Nu vine d-a dreptul din latinul astringo, ci este o formaţiune românească din’s t r în g cu prepoziţionalul a (= ad). Strâng, adun.

„Astrâng = adun ceva de pe jos” (S. Liuba, Banat, c. Maidan).

Balada Haram-basa din Banat:

„El feciori nu-şi astrângea Şi de codru s-apuca”.

(Vulpian, Texturi)

Balada Stoinicel Viteazul din Ardeal:

„Şi mai fluiera o dată să vină şi a lui ceată Ce-i prin codru-mprăştiată; Apoi deaca s-astrângea, Stoinicel porunci dedea”.

(Reteganu, Trandafiri, p. 55)

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, mart. 3 (p.5): „ducându-să preutul cu Evdochiia la casa ei, astrânsă toată

bogata ei bogăţie şi o au dat pre mâna lui".

A astrânge „astreindre, contraindre, obliger, forcer" (Pontbriant) este un neologism.

V. Strâng.

— ASTRU, – ASTRĂ, suffixe nominal ayant une portee minorative ou attenuante. Sufixul latin – astrum, – astram era un fel de deminutiv, care arăta o asemănare nedeplină sau scăzută; aşa pinaster din pinus, salicastrum din salix, mentastrum din menta, oleaster din o l e a, p al – liastrum din pallium, patraster din pater etc. În limbile romanice occidentale a covârşit nuanţa cea pejorativă a sensului: giovanastro sau garzonastro „tânăr prost", medicastro „medic prost", poetastro şi altele, fără a se pierde totuşi nuanţa cea numai deminutivală: pollastro „cocoşel", porcastro „purcel", spanioleşte: cochastro, camastro „pătuleţ" etc. La români sufixul – astru s-a păstrat în foarte puţine cuvinte, dar – ca şi-n latina – el nu este niciodată pejorativ; aşa: fiiastru = lat. fliaster (ital. figliastro, sp. hijastro, fr. filâtre), albastru din „alb" ca italianul „biancastro" din „bianco" sau francezul „blanchitre" din „blanc". E foarte interesant termenul botanic jugastru, pe care Cihac (II, 510) îl trage din maghiarul u h ar „crable", adăugând totuşi el însuşi: „la terminaison – astru (lat. a's te r) joint au moţ magyar est 546 assez curieuse". „Assez curieuse" este aci tocmai etimologia din ungureşte. Unul din

ASTRUC

numite greco-italice ale carpenului este z y g h i-a (Zugla): „carpinus, quod est minima ignis et terreni mixtione, aeris autem et humoris summa continentur temperatura, non est fragilis, sed habet utilissimam tractabilitatem; itaque Graeci, quod exea materia u g a jumentis comparant, quod apud cos juga Zuga, vocitantur, item et cam Zuglav appellant" (Vitruv., II, 9). Astfel jugastru nu e şi nu poate fi altceva decât u g-a ster = Zug-a ster (jugum = Zugov); adică: apropiat de carpen, ca şi carpen. Sufixul – astru a existat cu certitudine şi la daci, la care dovleacul sau bostanul se numea tutastra: KoloKUvălj

Propmoi KouKotip3 ixa m, 3 axi Ka, Aakoi xouxacxpa (Dioscor.). Partea radicală „tut „se apropie de numele paleoslavic al acestei plante, „tyky”, derivat din „tyti” a creşte în volum, a se îngrăşa sau a se îngroşa, de unde substantivul „tuku” grăsime, toate din radicala ario-europee tu, reduplicat tut –, conservată în sanscrita şi-n Vede cu sensul de creştere. Literalmente dacicul tutastra, înrudit numai prin partea-i radicală cu slavicul tyky (ung. tok, bulg. tikvă, la noi tidvă, tivgă) înseamnă un fruct „grăscior” sau „groscior”, descompunându-se în tut şi sufixul – astru, care funcţionează, prin urmare, întocmai ca romanicul – astru în „sordastro = surzişor”, „verdastro = verzişor” etc. Acelaşi sufix ne întâmpină în numele topic Vădastra din Romanaţi, o localitate mlăştinoasă în care se descopăr mereu anticităţi romane şi anteromane (CFR. A. Odobescu, în Analele Acad. Rom., 1877, t. X, sect. II, p. 188). Partea radicală a cuvântului nu este slavicul BoRa „apă”, căci slavii nu cunosc sufixul – astru, ci este tracicul PeSu „apă” (De Lagarde, Gesamm. Abhandl., p. 285), de unde, cu acelaşi sufix ca în ixouxacxpa, rezultă PeSacxpa, literalmente „apşoară”. Să adăugăm în treacăt că-n al nostru săhastru nu se cuprinde sufixul – astru, după cum credea Diez (Gramm.3 II, p. 391), această vorbă fiind un împrumut din grecul şcux «sx» (Cihac); este de observat însă, în orice caz, intercalarea lui r în „săhastru” în loc de „săhastu”. La moţii din Ardeal (Frâncu şi Candrea, Rotacismul, p. 58) până şi din ăsta se face h a’s t r a.

V. Albastru.

— Buiestru.

— Jugastru.

— Secastru.

— Vădastra…

ASTRUC (astrucat, astrucare) vb; 1. enterrer, ensevelir; 2. couvrir; 3. coucher par terre. În primul sens, sinonim cu îngrop şi înmormântez; în al doilea, cu acopăr; în al treilea, cu culc. Cuvântul e foarte des în vechile texturi.

Mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 26 b

(Genes. L, 2):

„Şi porunci Iosifu slugilor sale cocliloru ceia ce-ngroapă să-n g r o a pe pre tatălu lui, şi-l astrucară coclii pre Israelu”.

„Et praecepit Joseph servis suiş sepultoribus, ut sepelirent patrem ejus; et sepelierunt sepultores ipsum Israel”.

unde în Biblia Serban-vodă, 1688: „şi îngropară îngropătorii pe Israil”. Biblia Serban-vodă, Jes. Nav. XXIV, 32:

„Şi oasele lui Iosif le-au scos fiii lui „Et ossa Joseph extulerunt filii Israel de Israilu de la Eghypet şi le-au astrucat pre Egypto, et cert pre iale de odeiale la Sichima”. nu n t în Sicimis”. 547

ASTRUC

Despre moartea lui Petru Rareş, varianturile cronicei lui Urechea (Letop. I, p. 172) sună:

„L-au astrucat în mănăstirea Pobrata...”

„L-au îngropat în mănăstirea Pobrota”.

Miron Costin, Letop. I, p. 269: „l-au astrucat (pre Barnovski-vodă) în Patriarşie întru aceiaşi noapte, apoi de acolo spune să-i fie dus oasele în ţeară Vasilie-vodă”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 44: „Dumitraşco-vodă, după ce l-au domnit boierii şi ţara, au astrucat pre tată-seu cu mare cinste în gropniţa ce şi-au fost gătit răposatul Antonie Ruset”.

Cantemir, Chron. I, 254: „iară oasele lui, puindu-le în raclă de aur, le-au dus la Roma şi le-au astrucat supt stâlpul carele era de dânsul zidit”.

Acelaşi, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 59): „pre tălharul la mână va băga şi în groapa morţii de viu îl va astruca”.

Figurat, la mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, ghen. 6: „Şi să botedză Hs., deci toată firia apelor o svinţi, şi tot păcatul oameniloru astrucându în şipinile Iordanului, îndată să sui de la apă”.

Cuvântul circulează până astăzi în popor, deşi a devenit din ce în ce mai rar.

Povestea Pepelea din Bucovina (Zbiera, Povesti, p. 14): „Şi ca să nu aibă cheltuială multă cu înmormântăciunile, li-au juruit popa că va îngropa fiecăruia copiii degeaba, şi aşa au avut ce astruca o săptămână întreagă”.

Tot de acolo, basmul Doi Feţi-Logofeţi (Ibid., p. 110): „i-au astrucat în ogradă de dinaintea curţii, unul de-o parte şi altul de celălaltă parte de prag”.

Sensul mai răspândit însă este acela de acopăr.

Cântec poporan din Moldova:

„Mare tainiţă să-mi faci, Cu dinţii de brâu să mă iai şi-n tainiţă să mă dai, Că frunza s-a scutura; Pe mine m-a astruca”.

(Caranfil, Valea Prutului, 27)

De asemenea în Banat:

„După ce s-a astrucat cu pământ mortul, toţi se spală pe mână cu apa mortului peste groapă”.

„Mama-Pădurii este vâlva codrului. Ea e o muiere care pre o ureche se culcă şi cu altă se astrucă = se acopere”.

„Mălaiul se coace şi în cerine de pământ, unde se astrucă cu spudză”. (S. Liuba, Banat, c. Maidan).

În Oltenia:

„A acoperi casa se zice a astruca, a’s t nu e are, iar acoperişul – astrucuş” (Pr. C. Ionescu, Mehedinţi, c. Şişeştii-de-Jos; D. Cerbulescu, c. Cloşani).

Sensul de acopăr este singurul pe care ni-l dă şi Dicţionarul ms. bănăţean 548 circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 425):

ASTRUC

„Astruc. Tego.

Astrucătore. Tegumentum”.

Prin asociaţiune de idei între culcus şi mormânt:

„Sunt unele vorbe prin care ciobanii se deosebesc de săteni, de ex.: astrucă-te să te cotroşesc = culcă-te să te învălesc” (M. Neculau, Dobrogea, c. Garvan).

Prin alte două asociaţiuni de idei, una cu arunc: „a arunca un cadavru”, alta cu astup: „a astupa o groapă”,

poporul a modificat pe astruc în astrunc şi-n astrup.

Balada Doamna Ileana din Ilfov:

„După ce Vartici murea.
Jos din ţeapă îl dedea.
Pe Vartici că-l astrunca”.
(Ţara nouă, 1887, p.94)

Forma astrup ne întâmpină în Psaltirea Haţegană, ms., a lui Ioan Viski (Transilvania, 1875, p. 152).

În fine, pe lângă astruc în graiul vechi se auzea şi astroc.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, mai 8 (f. 113 a): „şi când fu să se pristăvască de la trup, sosind la adânc bătrânâaţe, că era lângă o sută de ai, al întrebară ucinicii lui unde şi cum să cade să-l astroce...”

Ibid., oct. 8 (f. 54 b): „să adunară de la Ierusalimu şi de la Ierihon şi de la Iordanu şi din toate hotarâle cu multă smerenie dumnedzăâască să astroce svintele ei moştii”.

De unde vine cuvântul astruc?

Cată să ne oprim puţin asupra derivaţiunii propuse de Cihac (II, 3) din paleoslavicul su k r y t i abscondere, occultare: „astruca serait alors pour a’s e nu t a, le-a est simplement prepositif. Pentru a dobândi o formă intermediară a’s e nu t, de unde printr-o metateză să iasă astruc, Cihac aleargă la infinitivul slavic’s u – k r y t i, pe când desininţa slavică infinitivală-l şi nu trece la români niciodată, dar niciodată, ci se înlocuieşte totdauna prin desininţa românească infinitivală – r e: blagosloviti = blagoslovire, boleti = bolire, brăzdaţi = brăzdare, kaiati = căire, cruniţi = cernire, citaţi = citire, klatiti = clătire, Kroiti = croire, dosadiţi = dosădire etc. etc., aceste exemple fiind luate chiar din lista elementelor slavo-române de Cihac. Prin urmare, paleoslavicul su k r y t i putea să devină la români a’s e r i r e, cu prezintele a’s eresc, întocmai ca: ocărâre, ocăresc = okariaţi; zărire, zăresc = zreti; pârâre, pâresc = preti şi altele. Este o absolută imposibilitate ca acel’s u k r y t i, în care – nu aparţine tulpinii cuvântului, să se fi prefăcut vreodată într-un verb românesc a’s e nu t!

Etimologia din latinul o b’s t nu o, propusă de Bobb, de Lexiconul Budan, de Laurian şi Maxim, e mai bună, adică se apropie de adevăr prin elementul st nu –, după cum vom vedea îndată.

În astruc noţiunea fundamentală e acea de lespede. „A lespezi” este a acoperi cu o lespede, de unde apoi:

1. a acoperi cu orice, a acoperi în genere;

2. a acoperi cu pământ, a înmormânta; 549

ASTRUC

3. a întinde ca pe un mort, a culca.

Noţiunea cea fundamentală de „lespede” s-a păstrat intactă în germanul E s – t r i e h, vechi german a’s t r i e h „pave, plancher carrele”, care însă nu e german de origine, ci împrumutat din latina vulgară. Diefenbach îl deriva din a’s s e r „solive, planche”, iar Diez din emplastrum „emplatre”, – prima etimologie lăsând fără explicaţiei pe – t –, iar cealaltă necesitând vreo două afereze preliminare, grele de admis. Negreşit, italianul lastrico cu varianturile sale lastro şi lastra înseamnă „pave, plancher carrele” în tocmai ca germanul a’s t r i e h; dar iniţialul l de ce oare să fie aci organic? de ce mai curând să nu reprezinte numai articlul aglutinat din „l a’s t r o”, întocmai ca în exemplul citat de însuşi Diez (El. Wth.2 II, 39): „lampone = l’ampone”, şi-n mai multe alte cuvinte italiene (CFR. Caix, Studj di cum., p. 194 – 5)? În adevăr, fără l noi găsim:

vechiul francez astre, aistre, astăzi ăt r e, „proprement le bas d’une cheminee garni de carreaux” (Scheler);

neapolitanul a’s t r i e o „terrasse, pave” (Basilio Puoti); sicilianul „a’s t r ac u = terrazza”, „astracatu = suolo o pavimento di terrazzo o di luogo scoperto” (Ani. Traina);

vechi milanez „astregare, ăstrego = lastricare, lastricato” (Biondelli); reto-romanul a’s te r „pave”, conservat astăzi numai în unele localităţi, bunăoară la Filisur (Otto Carisch, Wth., Nachtrag);

medio-latinul „a’s t r ac u în vei ăstrocum est pavimentum domus” (Du Cange).

Cuvântul, aflându-se la români şi-n dialectele neolatine occidentale totodată, cu acelaşi sens fundamental de lespede, este învederat că el aparţinuse deja latinităţii vulgare. Este anevoie însă deocamdată a reconstitui prototipul latin comun, căci variantul românesc prezintă sufixul tonic – u e o –, pe când varianturile occidentale au pe netonicul – i e o –, – ac o –, sau numai – o. E cu putinţă să fi circulat deopotrivă în latina rustică varianturile nominale ăstrum, ăstricum, ăstracum şi astrucum, toate derivate prin prepoziţiunea a d din rădăcina star (s t r a, s t r u) „etendre”, de unde cu sensul apropiat de „amas, monceau”: s t nu e’s, struix, structus.

Considerând forma românească aparte, i-am putea admite un prototip latin a b – s t nu e o, în loc de a d’s t nu e o. La Tertullian, adv. Marc. 4, 27, se citeşte: „negat lucernam abstruendam, sed confirmat super candelabrum proponendam”, unde a b’s t nu o înseamnă „a ascunde” (v. Wolflin, Arch. f. lat. Lexik. VI, 568). Precum din apo, batuo, mando s-au făcut apuco, battuco, manduco (v. la cuvântul Apuc), tot aşa din a b’s t nu o s-a putut face abstruco, apoi astruco cu pierderea lui b ca în ascund = abscondo. De la a ascunde mortul până la a îngropa nu e o mare depărtare.

V. Astrucare.

— Astrucat.

ASTRUCARE (pl. astrucări), s.f; l’infin. d astruc pris comme substantif: 550 action d’enterrer, d’ensevelir, sepulture. Înmormântare, îngropare.

ASTUP

Biblia Serban-vodă, 1688, Maccab. II, IV, 49:

„Pentru care lucru şi Tiriii, scârbindu-se de răutate, cele către astrucarea lor cu mare cuviinţă au dat”.

„Quamobrem Tyrii quoque în malefactum indignaţi, quae ad sepultura în corum pertinebant magnifice suppeditaverunt”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 81: „după astrucarea tătâne-seu lui Alexandru, au purces şi Nicolai-vodă din Ţarigrad”. v. Astruc. – 2Astrucat.

lă STRUCAT, – A, adj; le part. passe d astruc pris

comme adjectif: enterre, enseveli. Îngropat. Înmormântat. v. Astruc. – 2Astrucat.

2ASTRUCAT, s.n.; le part. passe d a's t nu e pris comme substantif: ensevelissement, enterrement, înhumation. Sinonim cu astrucare.

Miron Costin, Letop. I, p. 29: „Vechiu obiceiu şi la rămleni, de zicea trămbiţe înaintea oaselor, cum mărturiseşte Ovidius, adică cânta trămbiţe jalelor astruc a r i i; şi aceasta la cei mari şi de cinste oameni se făcea, precum şi astăzi în aceste ţeri la astrucatul domnilor".

Ibid., p. 269: „A triia zi după astrucatul lui Barnovski-vodă, într-o seară trecuse împăratul Sultan Murat pe acea vreme peste Boaz în ceia parte la Scudar la plimblare, şi au întrebat previzirul: aşezat-au domn la Moldova în locul ghiaurului ce au perit?"

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, apr. 18 (f. 88 b): „dâadeşu cinstitulu sufletu' la Dumnedzău, şi mulţu îndrăciţu şi bolnavi să istelиră la astrucatul ei". v. Astruc.

— Astrucare.

ASTRUCĂTOARE ASTRUCUŞ ASTRUNC ASTRUP

V. Astruc.

ASTUP (astupat, astupare), vb; boucher, fermer, obstruer, remblayer. Sinonim cu închid, acopăr, umplu dar numai atunci când este o deschizătură. „Din latinul stu p a avem româneşte stupă (câlţi), de unde verbul a astupa, a închide o gaură, a acoperi o spărtură, literalmente a umple sau acoperi cu câlţi" (Saineanu, Semasiologia, p. 87). Francezul e t o u pe r, vechi spaniol e's t o p ar (Cihac). În texturi medio-latine: „În viis publicis astopatis" (Du Gange, v. Astopatus).

Biblia Serban-vodă, 1688, Paul. ad Rom. III, 19:

„.ca toată gura să se astupe". „ut omne os obstruatur".

Ion Neculce, Letop. II, p. 232: „au adus şi apă pre oale până în zidul acestei biserici, care pre urmă cu vreme s-au astupat, netocmindu-o nime".

Cantemir, Chron. II, 261: „apele începu să a îngheţa, şi ometţii nu numai câmpii acoperiia şi văile umplea, ce încă şi uşile caselor cu troienii astupa”.

Balada Miul Cobiul:

„Doi-trei să-mi plecaţi, Drum să-i astupaţi, Calea să-i tăiaţi”.

(G.D.T., Poez. pop, 493)

ţipescu, Opincaru, p. 30: „Şi câte bunuri, câte neajunsuri, câte găuri n-ai astupa cu bani ţi] din păstrare!”

Locuţiune proverbială din Ardeal: „N-am adunat fân nici cât să astup un clopot” (R. Simu, Trans., c. Orlat).

A-şi astupa urechile = a nu voi să auză.

A. Pann, Erotocrit, p. 57:

„Dadaco! că-s amăgită, ştiu, nu o tăgăduiesc, Nici n-am vrednice cuvinte să mă dezvinovăţesc; Când am auzit chitara şi acel prea nostim glas, Nu socoteam niciodată c-oi ajunge l-acest pas, De ştiam c-o să alunec, urechile-mi astupam Şi mă făceam ca o surdă de nu le mai ascultam”.

E mai cu seamă familiară locuţiunea: a astupa gura cuiva = a împiedica să vorbească.

Ţichindeal, Fabule, 1814, p. 248: „De mult iaste zis că cine va astupa gura la toată lumea? Aceasta nu e cu putinţă”.

Vornicul Iordachi Golescu (Conv. lit., 1874, p. 69): „Gura omului numai pământul o astupă, adică omul numai după ce moare nu mai poate grăi de rău”.

ţipescu, Opincaru, p.113: „Gura lumi ţi], vorba ăluia, nici pământu’ n-o astupă, dar rumânu!”

Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. IV, sc. 8:

„Hârzobeanu: Lenţa mea au primit o creştere care o va opri totdeauna de-a se abate din calea bunei cuviinţe, şi care o pune mai presus de toate bănuielele.

Tarsiţa: Nu mă-ndoiesc, Iorgule. dar. ştii. gura lumii numai pământul o astupă”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 252 a: „pentr-acia Domnul Hs. de bunăvoie se duse la pustie, ca să astupe gura ereticiloru a lui Marchiâanu ş-a lui Maniheâu c-au învăţatu că cu nâlucire s-au întrupatu Hs”.

Cantemir, Chron. II, 328: „băsnuitorii gura să-şi astupe”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 276: „ (Brăncovanul) au luat şi trei sute de pungi de bani cu dânsul, şi agiungând la Împăratul, cu acei bani au astupat gurile tuturor cine ce cerea”.

Proverb la ţipescu, Opincaru, p. 150: „fămeia are nouă guri, şi să i le astupi pă 552 toate, tot nu să îndăstulează”.

ASTUP

(Pann, II, 20)

Alt proverb:

„De te latră vreun câine, Astupă-i gura cu pâine...”

A astupa glasul sau vorba = a face să nu se auză.

A. Pann, Moş Albu I, p. 6:

„Deci, când simţii mai aproape scârţâitura de car, începui să strig din groapă cu râcnet ca un văcar; Dar de alt necaz acuma fierea în mine crăpa, Că zgomotul cel de cară de tot glas nu-mi astupa”.

Cantemir, Ist. ieroglif., p. 36: „mare scrâşnetul roatelor astupă vor o a v a cărăuşilor”.

De aci: a astupa vestea, povestea, hula etc.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 270: „Îndemnasă şi Neculachi ca să facă oştire, ca să se astupe povestea veştilor din Ţara Leşască”.

Acelaşi, p. 235: „făcând tuturor boierilor venituri şi lefi îndestule, şi rădicături, şi alte daruri ce era pe ascuns, ca să rămăe boierii mulţămiţi de domnul şi de greci, ca să astupe hula ce lua să”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 37: „ (Domnul ţerei) de pregiur sine giambaşii şi îmbunătorii să-i izgonească, că unii ca acei cu răutatea vieţii lor oraşul vor tulbura, şi cu îmbunăturile sale vestea şi numele Domnului vor astupa”.

A astupa ochii cuiva = a face să nu vază.

Ţichindeal, Fabule, p. 121: „nu-şi împlinesc datoriile sale, ci numai gândesc cu minciuni să astupe ochii altora”.

Cantemir, Ist. ieroglif., p. 27: „lăcomia astupându-i ochii, după peşti fără sine alergând, în loc de vânat el să

vânează”.

Tot aşa, fără ochi, a astupa ceva anume ca să nu se vază.

Ion Neculce, Letop. II, p. 279: „gândind că-şi va astupa g r e şi al a lui ce făcusă”.

Cantemir, Chron. I, 75: „tâlharii, socotind ca să-şi astupe faptele lor cele rele, după ce au prins pe Remus, l-au dus la Amilie”.

Astup în sensul cel mai general, ca să nu se auză, să nu se vază, să nu se bage în seamă, ne întâmpină în proverbul:

„Zestrea toate le astupă, Ea şi pe dracu' îl pupă”.

(Pann, Prov. II, 9.28)

Astup este în antiteză nu numai cu destup, dar şi cu deschid, bunăoară la Moxa, 1620, p. 364: „astupă capiştile unde purta ellinii sfara dracului şi le sfârşi toată spurcăcâunia loru, şi deschise beserecile creştineşti”.

Astup ca sinonim cu stric. 553

ASTUP

Miron Costin, Letop. I, p. 29: „cu vreme îndelungată, ce strică şi astupă vestite împărăţii, crăii şi domnii”.

E curioasă forma austup, ca şi când cuvântul ar deriva din a b –, la Corbea, Psaltirea circa 1700 (ms. În Acad. Rom., ps. LXII):

„Căce ei au austupat Gura celor cu păcat, Ce grăiesc nedreptăţi Prin oraşe şi cetăţi”.

V. Stupă.

— Destup.

ASTUPARE, s.f; l'infin. d astup pris comme substantif: action de boucher. „Astuparea luminii unui tun = enclouage; astuparea unei găuri cu pământ = comblement, remblayage; astuparea crăpăturilor unei corăbii = calfatage; astuparea găurilor unei uşi, unei ferestre = calfeutrage; astuparea unui drum = barrage, encombrement, embarras; astuparea unei ţevi = engorgement” (Pontbriant). În toate aceste exemple, astupare indică continuitatea acţiunii, căci, din dată ce acţiunea este isprăvită, se întrebuinţează mai potrivit

substantivul astupat, care indică stare: „astupatul drumului a costat atâta”, „astupatul ţevii a împiedicat curgerea apei” etc. Când e vorba însă de ceva mic, neînsemnat, nebăgat în seamă, atunci se zice astupătură: „cu o astupătură sau două nu scapi de şoareci”. v. Astup. – 2Astupat.

ASTUPÂT, – A, adj; le part. passe d a's tu p pris comme adjectif: bouche.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 36): „unde urechile adevărului sunt astupate, acolo toate hrizmurile se par basne”.

Acelaşi, Chron. II, 66: „cea de demult şi de la mulţi părăsită cale a cerca şi urmele cele astupate şi pierdute a adulmăca şi a le descoperi, ne vom nevoi”. Se întrebuinţează adesea supinal: de astupat ceva. Alexandri, Scara mâţei, sc. 3:

„Magdian (dându-i punga): Na cu ce să-ţi astupi ochii şi d-acum înainte. Marin: De astupat ochii mi-ai dat. dar de astupat gura? Magdian: Cu adevărat. uitasem! poftim şi pentru gură. (îi dă încă o pungă)”. v. Astup. – 2Astupat.

2ASTUPAT, s.n.; le part. passe d a's tu p pris comme substantif: obstruction, remblayage. Sinonim cu astupare şi cu astupătură. v. Astupare. – 2Astupat.

ASTUPĂTOARE (pl. astupâtori), s.f; „bouchon, tampon, couvercle” (Cihac). „Astupătoare de foc = etouffoir” (Pontbriant). Sinonim cu astupuş, care e mai întrebuinţat. 554 v. Astup. – oare.

ASUD

ASTUPĂTOR, – OARE, adj; ce qui bouche, obstrue, engorge, obstructif. v. Astup.

ASTUPĂTURĂ (pl. astupături), s.f; engorgement, obstruction. Cihac aduce ca sinonim pe astupeală, o formă posibilă, dar pe care noi n-o cunoaştem. v. Astupare.

ASTUPEALĂ. – v. Astupătură.

ASTUPUŞ, s.m.; bouchon, tauzpon, etoupillon. „Dop de lemn, mototol de cârpe, cocoloş de hârtie cu care se astupă ceva” (Costinescu). v. Astup – Astupătoare. – uş.

ASUD (asudat, asudare), vb; suer, transpirer, suinter;

fig. se fatiguer. Sinonim cu năduşesc, iar în sens figurat cu obosesc, ostenesc, mă trudesc. Din lat. assudo (= a d-s u ci o). Limbile romanice occidentale cunosc numai forma simplă su ci o (ital. sudare, span. sudar, franc. suer etc.). În sens direct:

„Este o credinţă în popor, să nu ieie femeile sare în mână, că le asudă când cos”. (R. Simu, Trans., c. Orlat). Beldiman, Tragod., v. 101:

„Din bal postelnicul Rizul precum era asudat, Au mers de au dat de ştire, pe Ipsilant au chemat”.

În sens figurat: A Pann, Prov. II, 155:

„Că banul, cum vedem bine, Asudăm până ne vine”.

Mitropolitul Antim, Predice (ed. Bianu, p. 192): jos, să asude, să flămânziască şi să însetoşeze”.

Cantemir, Chron. I, p. XXI: „puţin să să fie os vede”.

I. Văcărescu, p. 351:

„Voi carii sunteţi îmboldiţi Spre a artelor cultură, şi asudaţi şi vă trudiţi Muncind literatură!”

Balada Tudorel:

„Pâine, sare c-am mâncat Şi cu toţi am asudat”.

(G.D.T., Poez. pop, 679) 555

„Să osteniască cu călătorie pe te n i t, puţin să fie asudat să

ASUD

Negruzzi, Scrisoarea XXV: n-or asuda ca tatăl lor să-şi scoată pâinea din pământ...”

Adesea asud se pune în legătură cu noţiunea de spaimă.

Legenda St-i Maria Egipteană, text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 357): „atunce mai în mare f r i că căzui, şi m-a pus cu fata la pământu’ şi în a asuda foarte.”, unde asuda este prima persoană singulară arhaică a imperfectului.

Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784), p. 4: „iară cându-i s-au apropiatu ceasulu morţii, au începutu a asuda şi a se în f r i e a, şi mare necazu a avea”.

A. Pann, Erotocrit II, p. 153:

„De s-a speriat calu, – mi pare, Eu nu m-am

înfricoşat, Că puterea-mi văz în stare Şi încă n-am asudat”.

Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. IV, sc. 10: „Din mare primejdie m-au scăpat duduca... Am asudat”.

A asuda de suferinţă sau de dor, în doina din Ardeal:

„Dorul arde şi pătrunde la inimă mi s-ascunde, Asudă şi se topeşte Inima care iubeşte”.

(Tribuna din Sibii, 1885, p. 182)

Proverbial se zice: „nici limba nu-i asudă (Baronzi, Limba română, p. 47), când acuză cineva ironic de leneş pe un om muncitor. De asemenea: „a-i asuda urechea pentru ceva” (ibid., p. 40), când aşteaptă cu nerăbdare o veste.

Alexandri, Hagi-Petcu, act. I, sc. 6:

„Verdulescu: Iar te ia în trii parale, Peteule.

Petcu: Să-i fie de bine! Petcu n-asudă nici de patru parale”. Proverb la C. Negruzzi, Scrisoarea XII: „Nebunul n-asudă nici la deal, nici la vale”.

Metaforic, asud se întrebuinţează şi despre bucate când aburează.

A. Vlahuţă, Nuvele, p.11: „Scrobul cu smântână, ce mai forfoteşte încetişor pe lângă buza tigăii, umple încăperea c-un miros plăcut, şi aburii se ridică molatici în tavan de pe mămăliga ce asudă pe fund”.

O frumoasă aliteraţiune la Cantemir, Chron. I, p. 81: „Este altul atocma acestuia lunatec pre nume Mayenburg, carile asudă şi a’s p u în a să zică precum limba ellinească este din limba şfezască abătută”.

Tranzitiv „a asuda pe cineva înseamnă: a-l face să asude.

Ureche, Letop. I, p. 98: „cu turcii, carii să vedea că ea o negură toată lumea acoperiia, războaie minunate făcea (moldovenii); de multe ori i-au şi biruit; mai apoi, de i-au şi supus supt ugul lor, de câteva ori i-au asudat rocoşindu-se, şi nu fără multă moarte”.

556 v. 2Asud.

— Sudoare.

ASUDAT

2ASUD’s.n.; transpiration, sucur. Cihac aduce forma plurală asuduri. Sinonim cu sudoare şi cu năduşeală. Doina

Barbul:

„Vine Barbul de la plug cu doisprece boi la jug, Cu trupul plin de asud Şi cămaşa numa-n lud”.

(G.D.T., Poez. pop, 329)

V. 1Asud.

ASUDARE, s.f; l’infin. d’asud pris comme substantif: sucur, action de suer, de transpirer. Se întrebuinţează numai pentru a indica o acţiune continuă; când e vorba de rezultatul acestei acţiuni, se zice asud, asudat, asudeală, asudătură.

V. 1Asud.

ASUDAT, – A, adj; le part. passe d a’s u d pris comme adjectif: sunat, transpirant, en sucur, fig. fatigue. Năduşit; figurat: obosit, ostenit, trudit.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 79): „măcar că tu la trup mai chipeş, şi la stat mai înalt eşti, dară eu şi de vârstă mai bătrân, şi de pedepse mai dosedit şi mai ispitit, şi de căi mai multe şi mai departe şi de ţări mai streine şi mai late, mai asudat şi mai zbuciumat sunt”. Beldiman, Tragod., v. 2527:

„Vedeai magazionerii, asudaţi şi mult scârbiţi, Strigând cum că nu-i făină şi ei toţi sunt prăpădiţi”.

Costachi Negruzzi, Sobieski şi românii: „Cu câteva ceasuri mai-nainte sosise încă un tânăr plăieş, a cărui cal asudat păştea înşelat troscotul ce creştea pe lângă ziduri...” În graiul poporan poetic ne întâmpină forma dasudat, nu proteticul d ca în „dalb”: Colindă muntenească:

„Ce ţi-e calul dasudat Şi şoimeii feşteliţi, Ogăreii ciopârţiţi Şi dulăii năduşiţi?”

(G.D.T., Poez. pop., 70)

Supinal: de asudat, se zice mai ales despre leacuri cari provoacă sudoare: „prafuri de asudat” (L.B.). v. 1Asud. – 2Asudat.

2ASUDAT, s.n.: le part passe d a’s u d pris comme substantif: „transpiration, sucur” (Cihac). Se întrebuinţează mai rar decât sinonimul asud.

V. 2Asud. 557

asudător

ASUDĂTOR, – OARE, adj; sudorifique, qui fait suer. O formă care se înlocuieşte mai totdauna prin supinalul de asudat. v. 2Asudat.

ASUDĂTURĂ 1., v. Asudare.

ASUDEALĂ A

ASUDUL-CALULUI, t. de botan.: Ononis spinosa, arrete-boeuf. După Dr. Brândză, această plantă se mai numeşte sudoarea-calului, osul-iepurelui, dărmotin şi sălăşitoare. Lexiconul Budan îi zice nu numai asudul-calului, dar şi asudul-capului. În medicină „ononis spinosa" se întrebuinţează ca apetitiv şi mai ales ca diuretic, dar nu ca sudorific, încât din acest punct de vedere numele de asud nu se justifică. El nu se justifică, de asemenea, prin nomenclatura botanică corespunzătoare din alte limbi, în care noţiunea de „sudoare" nu ne întâmpină nicăiri. Noi credem dară că a's u deste aci o simplă etimologie poporană dintr-un alt termen, care va fi rămas prea izolat în grai. O trăsură caracteristică a semiarbustului „ononis-spinosa" este spinozitatea rămurelelor sale, al cărora vârf e foarte ascuţit. De aci, afară de termenul tehnic, s-au născut numele rusesc „iglisnik", poloneşte Jglika", ungureşte „iglitze" = „igliţă", apoi în dialecte germane: „Stachelkraut" şi „Katzensperre", în portugeza „unha gata", spanioleşte „gatillo" etc. (Nemnich). Un spin sau un vârf ascuţit în genere se zicea lăţineşte su d is. Nu cumva asudul-calului va fi o transformaţiune posterioară dintr-o formă primitivă sudea-calului? Cât se atinge de epitetul „calului", el figurează tot aşa de bine ca acela al măgarului în „ononis" de la ovoj, ca acela al boului în numele german „Ochsenkraut", ca acela al vulpii în numele polon „lisi ogon" şi aşa mai încolo. Noţiunea de „cal" este în cazul de faţă atât de puţin esenţială, încât poporul a înlocuito prin „cap" în variantul asudul-capului. v. Dărmotin.

ASUDUL-CAPULUI. – v. Asudul-calului. ASUN. – v. Sun.

ASUNĂTOARE. – v. Sunătoare.

— Unt.

ASUPRA. – v. Asupră.

ASUPRA-VIN (asupra-venit, asupra-venire), vb.: survenir. O compoziţiune din asupră şi vin, pe care o găsim la mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683 (Vineri a 3-a săptămână în post, f. 31 b): „ceriul s-a clăti şi pământului s-a legăna din urdzăturile sale pentru mânia urgiei Domnului Savaoftu, în dzua aciaia în caria va asupra-veni mânia lui."; dar tot acolo (Joi a. 4-a, f.1 a): „volbură purtată de va suprâveni". 558 v. Asupră.

— Supră.

ASUPRĂ

ASUPRĂ's. ASUPRA, prep., adv. et subst; 1. sur, à l'egard de concernant; 2. dessus; 3. usure, surplus. Prin prepoziţionalul a (= ad) din latinul su p r a (= ital. sopra, sovra, span. şi portug. sobre, prov. sobre, franc. vechi seure etc.). În graiul vechi se întrebuinţa şi forma simplă su p ră, bunăoară la mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. XXVI:

„Când să apropiia supra mia făcătorii de rău".

„... dum appropinquant super me nocentes".

Asupră exprimă noţiunea de „sus", fiind în opoziţiune cu „supt", care exprimă noţiunea de „jos". Şi-n latina exista aceeaşi antiteză între supra- şi subtus, bunăoară: „Romani supra terram operibus, subtus Macedones cuniculis oppugnabant" (T. Liv.). Ca adverb, asupră e sinonim cu sus; ca prepoziţiune, e sinonim eu pe şi mai ales peste; ca substantiv, cu prisos, camătă, dobândă.

Astăzi, forma organică asupră circulează numai într-un mod excepţional, precum vom vedea mai la vale; în vechile texturi însă ea este cea obicinuită, deşi uneori ne întâmpină şi acolo alăturea: cu ea forma mai nouă asupra, de exemplu: Dosofteiu, Paremiar, 1683, Esaias II, 12 sqq.

„Că dzua Domnului Savaoft vine asupra tot ocarniculu şi trufaşulu, şi asupra a totu' suitulu şi înălţatulu, şi corogi-să-voru; şi asupra de totu' chedrulu Livanului celu înaltu şi prea nălţatu şi asupra de totu' muntele nalt, şi asupră de totu' turnulu naltu, şi asupră de totu' zidiul naltu, şi asupră de totu' păriatele nalt, şi asupră de toată corăbiia mării, şi asupră de totu' chipul de

frămseţă de şaâce”.
„Dies eram Domini Sabaotli’s u pe r omnem conturneliosum et superbum, et super omnem excelsum et sublimem, et humiliabuntur. Et s’u pe r omnem cedrum Libani exocisarum et sublimium, et s’u pe r omnem arborem glandis Basan. Et super omnem excelsum montem, et s’u pe r omnem collem excelsum, et s’u pe r omnem turrim excelsam, et s’u pe r omnem murum excelsum, et super omne navigium maris, et s’u pe r omnem aspectum pulchritudinis navium”.
unde în Biblia Serhan-vodă, 1688, pretutindeni peste: „peste tot dosăditoriulu şi mândrul, şi peste tot înălţatul etc.”
În latină, supra şi super sunt foarte apropiaţi prin sens, dar nu se confundă niciodată. În limbile romanice ambii s-au fuzionat, astfel că la spanioli, la italieni, la provenţali, a despărut super înlocuindu-se prin supra, iar la francezi a despărut supra (vechi seure) înlocuindu-se prin super (actual sur). La români s-au contopit numai sensurile ambilor în asupră, dar şi super a rămas totodată sub forma’s p r e, care însă, scăzută la simplă prepoziţiune, a căpătat astăzi accepţiunea de „pour, vers”, după ce în graiul vechi mai însemna încă adesea „sur”, de exemplu la Dosofteiu, 1680, ps. XCI: „Şi căută ochiul mieu asupra pizmaşilor miei şi asupra celoru ce să scoată supra mia.”, unde la Coresi, 1577: „caută ochiulu mieu spre dracii miei şi se sculară-se spre mine”.
559
ASUPRĂ
I-II. Asupră ca adverb şi ca prepoziţiune.
Funcţiunea curat adverbială a lui asupră se învederează mai ales în vechea locuţiune: „a fi cuiva asupră”, „a veni asupră” sau „a cădea asupră = „tomber dessus, courir sus”.
Act muntenesc din 1622 (A.I.R.I. I, p. 128): „fără aceşti bani ce sunt mai sus scrişi, am mai luat eu Dumitru Ţiganul ughi 6 de m-am plătit de un turcu de ce miia căzut asupră...”

Miron Costin, Letop. I, p. 238: „cât au prins de veste Gaşpar-vodă că vine Skimni aga, au şi scornit că-i vin leşii asupră”.

Acelaşi, p. 300: „au văzut Vasilie-vodă toată cumpăna ce-i venia asupră...”

Nic. Muste, Letop. III, p. 45: „toţi aştepta din cias în cias ce urgie le-ar veni asupră”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 27: „şi-au părăsit părinţii şi fraţii, de acele năcazuri, de s-au dus printr-alte ţeri, şi unii s-au făcut oameni răi şi tălhari, de mare nevoie ce le era asupră, că nu mai avea de ce se mai apuca”.

Tot în vechile texturi ne întâmpină comparativul mai asupră şi superlativul asupră de t o t.

Dosofteiu, 1680, ps. XXX:

„M a i asupră decât tot pizmaşii miei mă fecu ocară”.

„Super omnes inamicos meos factus sum opprobrium”.

O predică circa 1600 (Cuv. d. bătr. II, 225): „ceea ce au iubitu Dumnezeu asupră de totu’, că porâncitele lu’ Dumnezeu tare le-au ţinutu”.

Tot ca adverb, asupră de aceea însemna „pardessus, en outre”.

Fragment oltenesc circa 1560 (Cuv. d. bătr. I, 8): „semănătura voastră o vor mă încă vrăjimaşii voştri: asupră de acea, voi întoarce faţa mea în aleanul vostru şi veţi hi bătuţi”.

În graiul actual, pentru a funcţiona ca adverb, asupră îşi prepune de sau dupla prepoziţiune pe de.

Zilot, Cron., p. 96: „să nu mă lăudaţi, căci lumina în sfeşnic nu s-ascunde, nici cetatea dasupra muntelui”.

Gr. Alexandrescu, Meditaţie:

„Puţin mai înainte un monument s-arată;
Să-l privim. Dar ce semne de cinste pe el sunt?
Negreşit, cei dintr-însul slăviţi au fost odată:
Azi slava stă dasupra, şi omul în pământ”.

A. Pann, Prov. III, 28: „Dreptatea iese ca untdelemnul dasupra apei”.

Ibid., I, 147: „Asta e pe dasupra ca fuiorul popei.”,

zice omul care a răbdat multe şi mai dă iarăşi peste năcazuri.

În Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ed. Bianu, p.19), ps. VIII: „se luo mare cuviinţă a ta pre asupră de ceriu.”, unde la Coresi, 1577: „se luo mare frămseţea 560 ta mai’s u’s u de ceriu”.

ASUPRĂ

În basmul Tinereţe fără bătrâneţe (Ispirescu, Legende, p. 6): „Scorpia, cu o falcă în cer şi cu alta în pământ, şi vărsând flacări, se apropia ca vântul de iute; iară calul se urcă repede ca săgeata până cam dasupra ei şi se lăsă asupra ei cam pe de o parte.”, primul asupra e adverb, cel al doilea prepoziţiune.

Doină din Ardeal:

„Pe deasupra ochilor Trasă-i pana corbilor, Pe din jos de ochişori Rumeorii obrăjori...”

(J.B., Trans., 136)

„Despre oameni uşurei se zice: are mintea deasupra capului” (R. Simu, Trans., c. Orlat).

Între deasupra şi pe deasupra este o fină deosebire de sens, care nu se observă totdauna. Mai întâi, pe deasupra arată un contact mai strâns între două lucruri. Aşa la Costachi Negruzzi, Zoe îi „se îmbrăcă cu dulama lui stacojie cusută numai fir, se încinse pe deasupra şalului cu o curea lată coperită cu ţinte aurite.”; dar în Aprodul Purice:

„Dasupra lor o movilă cu mărire-au înălţat, ia să fie totdauna monument nestrămutat”.

Afară de aceasta, numai pe deasupra înseamnă „en outre, par dessus le marche”.

Doină din Ardeal:

„— Da de cină ce-mi vei da?

— Castraveţi ca iedera, P e deasupra guriţa să-ţi dereagă inima”.

(J.B., 74)

Alta:

„Marişcuţă de la vamă, Taie-un pui şi ne fă zeamă; Cându-i trece pe la noi Pentru unu ţi-om da doi, P e

deasupra buze moi”.

(Ibid., 395)

Reduplicatul de deasupra e adjectiv.

Dosofteiu, 1680, ps. CI: „şi ca un îmbrăcământ de deasupra vei înveli pre înş”.

Ca prepoziţiune, asupră se construieşte cu genitivul şi cu posesivul, de la care îşi aglutinează articlul prepozitiv a, devenind asupra = asupră a = asupr-a. Acest – a nu este amplificativ ca în adverbii acuma, atuncea etc., căci amplificativul – a nu se acaţă niciodată la prepoziţiuni. Când cuvântul dară funcţionează adverbial, el ar 561

ASUPRĂ

trebui să fie totdauna asupră, ca în cele mai vechi texturi, iar nu asupra după cum s-a făcut prin generalizarea formei prepoziţionale, o generalizare ajutată, negreşit, de analogia adverbilor cu amplificativul – a.

Asupră cu genitivul:

Moxa, 1620, p. 404: „se sculă Temermeanu, domnul tătârăscu, de rădică oşti asupra lu’ Baâazitu...”

Mitropolitul Varlam, 1643, f.164 a: „păcatul lui Adam şi a Evvei, strămoşii noştri, care păcatu’ biruita asupra hiecârui omu’ di-începutulu lumiei...”

Siapte taine, 1644, p. 31: „De se va prileji pruncului să fie bolnavu spre moarte şi voru chema preotul să-l botedze, îară elu nu va merge de sârgu, ce se va leni, şi va muri pruncul nebotedzatu, acest păcat taste asupra preotului”.

Ion Neculee, Letop. II, p. 238: „ (Duca-vodă) de cum era rău de felul lui, încă şi mai rău s-au făcut şi mai groaznic asupra boierimei şi asupra ţării”.

Doina haiducului:

„Pus-am cruce satului Şi coadă baltacului, Că am gândul dracului Asuprea bogatului...”

(G.D.T., Poez. Pop., 289)

„A sta asupra cuiva” însemna în graiul vechi „dependre de être du ressort de”.

Pravila Moldov., 1646, f. 78 a: „şi aceasta stă asupra

giudeţului să se isprăvască, de vor fi mărturiile bune sau de nu vor fi”.

La mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. LXI:

„Până când veţu stărui asupră de om?”

„Quousque apponitis super hominem”.

„Asupră de om” este în loc de „asupra omului”. Asupră cu posesivul:

Pravila Moldov., 1646, f.7: „un văcaru de va lua asupra s-a un bou să-l pască”. Dosofteiu, 1673, f. 9 a:

„Asupra mia pizmaşii mânia să-şi ample”. A. Văcărescu, p. 21:

„Pentru toat-a mea iubire Ce o am asupra ta, Nu cer altă răsplătire, Ci te rog nu mă uita”.

Costachi Negruzzi, Cârlanii, sc. 19:

„— Lasă-mă! mi-i drag bărbatul, Eu lui i-am jurat credinţă.

— Ieu asupra mea păcatul 562 De-a-nşela aşa fiinţă”.

ASUPRĂ

Când se construieşte cu posesivul enclitic, care n-are pe genitiv, ci numai pe dativ, adică fără articol prepozitiv a, atunci asupră se conservă intact, fără a deveni asupra.

Pravila Moldov., 1646, f. 47: „de-l va ucide într-altă dată, iară nu într-acela casu cându veniia asupră-i, atunce ca să aibă certare ca şi un ucigătorâu...”

Cantemir, Chron. II, p. 130: „urgiia lui Dumnezeu asupră-şi şi a toată împărăţiia pornind, el (Iraclie) cu grea boală de idropică au murit”.

Axinte Uricarul, Letop. II, p.158: „lua tot ce găsia la dânşii şi-i ducea goli şi desculţi, numai câte cu un sucman rău asupră-le”.

Pravila Caragea, 1818, p. 78: „are voie să facă pâră asupră-i”. Este dară o greşeală sau o scăpare din vedere la A. Pann, Prov. III, 36:

„Zicând astfel, ieşi-ndată, strigă să vie Grivei, Îi arătă pe străinul cel lungit în patul ei, şi sumuţându-l asupra-i, şi el iar cum îl zări, Îl făcu-n grab să nu ştie uşa cum a nemeri...”

unde trebuia: „sumuţându-l asupră-i”.

La mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 59 a:

„Răutăţia toată asupre-mi să strânge, De suspini, de ghaâpăt inema să stinge...”

e în forma asupra rezultă din acomodaţiunea vocalică cu i din „mi”.

III. Asupră ca substantiv.

Coresi, 1577, ps. LTV:

„Şi nu scăzu de calea lui asupra şi înselâcâuni”.

„.et non defecit de plateis ejus usura et dolus”.

În locuţiunea „e u asupră”, „m a şi cu asupră”, asupră e tot aşa de substantival ca şi „milă” în „cu milă”, „mai cu milă”, sau „prisos” în „cu prisos” „mai cu prisos”.

Omiliar de la Govora, 1642, p. 73: „şi încă nu numai acestea va vedea atunce, şi mai cu asupră de acestea mai înfricoşate”. Dosofteiu, 1680, ps. EXXXVIII:

„Număra-i-voau pre înşii şi m-a! cu asupră decât arina înmniţâsă-vor”.

„Dinumerabo cos et s’u pe r arenam multiplicabuntur”.

unde la Coresi, 1577: „şi mai vrătos de năsipulu înmulţi-se-voru”. Acelaşi, Paremiar, 1683, p. 63 a (Daniel III, 22):

„... drepce că cuvântul împăratulul s-au întărit, şi cuptorâulu s-au înfierbântat cu asupră...”

„... quia verbum regis urgebat, et fornax succensa erai n i în is”.

În contextul grecesc: sk nepiccov, ceea ce Biblia Serban-vodă, 1688. traduce prin: „prea de prisosi t”. 563

ASUPRIT

Acelaşi, 1673, f. 27 a:

„Pentr-acâaia şerbul tău le ţine, Păzându-le întregî cum să vină, Pentru să la cu asupră plată Din mila ta cea nemăsurată”.

Ibid., f. 83 b: „Fiind războaie dâase prin multe prilejâuri în dzâlele lui David, una pentru că era multe cetăţ nedobândite, alta pentru sângele lui Urie ce-au răscumpărat Dumnedzău de pre casa lui David cu asupră”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 66: „Întârzierea certării,

Dumnezeu cu asupră o plineşte”.

Cantemir, Chron. I, p. 62: „socoti că, precum prada ţărilor sale, aşea moartea tătâne-său, de la elladeni îşi va putea răscumpăra şi mai cu asupră”.

Ibid., II, p. 252: „Peter şi Asan, după ce aşea înfruntaţi şi ruşinaţi la ai săi s-au întors, cocând în inimă cu mai asupră să-şi răscumpere, au început a-i smomi ca să-i întoarcă să fie cu dânşii într-o minte”.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 258: „Dar bine, cum au fugit ei fără să-şi primească simbriile?

— E, e! Cocoane, dumneata să trăieşti, şi le-au primit, ba încă mai cu asupra...”

V. Supra.

— Asupresc.

— Asuprit.

ASUPRĂ-LUARE, s.f; avidite, cupidite. Cuvânt format din asupră şi luare, care ne întâmpină în Codicele Voroneţian, circa 1550 (ed. Zbiera, p.172), Petri Ep. II, II, 3:

„Şi cu asuprăluarea cu mencâuroase cuvente voi vă vor scuâmpăra”.

„Et în a v-ar i t i-a fictis verbis negotiabuntur”.

unde în Noul Testament din 1648: „şi pentru h la p i e.”, iar în Biblia lui Serbanvodă, 1688: „şi cu lăcomie”.

V. Asupră.

— Asupră-vin.

— Luare.

ASUPREALĂ (plur. asuprele, asupreli), s.f; oppression, vexation. Sensul propriu cată să fi fost acela al vechiului substantiv asupră „usure”, un sens care se mai păstrează în unele texturi şi pe care-l regăsim şi-n derivatul asuprit.

Siapte taine, 1644, p. 154, explică cuvântul camătă prin „dobândă cu asupreală”.

Mitropolitul Varlam., 1643, f. 383 a: „Întâi să părăsească nedireptăţile, măzdele, apucârile, asuprelele, camatniciile, răutăţile.”, unde asuprealăfigurează între „apucare” şi „cămătnicie”.

Pravila Moldov., 1646, f. 26: „oricare vameş va fi pricină ca să nu treacă negoţătorii cu negoţu pre la vreo scală, făcându-le multă asupreală şi luându-le mai mult” de cumu au fostu obiceâulu, acesta îaste datorâu toată asupreala şi paguba ce vor fi 564 păgubitu neguţătorii pentru dănsu, totu’ să se socotească şi să plătească la vistierie”.

asupreală

Şi precum se zicea: „cu a’s u p r a”, se zicea şi „e u asupreală”: Pravila Moldov., 1646, f. 152: „unu judecătorâu de la unu trăgu, ce să dzice un diregâtorâu, nu îaste datorâu să asculte pre domnulu ţărăi să muncească sau să spăndzure pre neştine, cunoscându elu că nu-i vinovatu şi îaste lucru cu asupreală aceia muncă sau aceia moarte; ce mai bine-i îaste lui să-şi lase scaunulu cel de udeţu ce ţine decât u să se plece învăţăturii domnu-său cia cu asupreală”. De aci asupreală s-a luat ca antitează cu dreptate. Pravila Moldov., 1646, f. 153: „Îaste datorâu acesta să cercetedze: tocmala acela d i r! a p t a-i au cu asupreală”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 23): „şi aşa într-îmbe părţile mai mult făţărnicie decât omenie, sau mai mult asupreală decât dreaptă socoteală s-ar face”.

Fiind în opoziţiune cu dreptate, asupreală devine sinonim: cu strâmbătate:

Moxa, 1620, p. 371: „ei avea asupreală multă şi strâmbtăţi grele şi mântuiri rele de către o seamă de boaari”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 226 b: „Pentr-acea să cade a tot omul creştin să-şi ferâască ochiul menţei sale de gândurile păcatelor, de lăcomii şi de apucări cu nedireptul, de stră îmbătăţi şi de asuprele”. cu nevoie:

Document moldovenesc din 1627 (A.I.R. I, 1, p. 14): „nu-i lăsaţi în pace, ce multă ne v o ele faceţi şi asupreală de nu pot odihni mişeii de răutăţia voastră”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 24: „Venit-au veste Ducăi-vodă precum să fi venit la Iaşi din Ţara Leşască Petriceico-vodă cu oaste şi cu câţiva boieri, carii se afla acolo pribegi

de multe nevoi şi asuprelele Ducăi-vodă”.

Acelaşi, p. 39: „Împlând nemţii cetăţile lor cu oşteni, multe asuprele şi nevoi le făcea boierilor, nemeşilor şi tuturor”. cu năpaste:

Pravila Moldov., 1646, f. 62: „s-au făcutu asupreală, ce să dzice au cădzutu năpaste”.

cu dodeială:

Cantemir, Divanul lumii, 1698, f. 77 a: „Adu-l dară aminte că câte blăstămăţii, câte nevrednicii, câte bezeisnicii, câte nevoi, câte greutăţ, câte asuprele şi ci o d – ei al e sintu, toate în lume sintu”.

cu năduşeală, literalmente „suffocation:

Cantemir, Ist. ierogli f., p...41: „din zavistie împoncişeare, din împoncişeare n-a – duşeală şi asupreală, din asupreală gânduri de şuvăială şi cuvinte de răzsuflare să scornesc”.

Ibid., p.167: a multora multă asupreală şi mare înnăduşală să face”. cu armăşie în înţeles de „violence”:

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 273 b: „mai multe armăşii şi mai multe asuprele fără de vine sămtu întru noi în creştini decât în păgăni”. 565

ASUPREALĂ

cu împresurare:

Pravila Moldov., 1646, f. 38: „oamenii cei domneşti încă de se vor prileji să fie zlobivi şi vor face asuprele şi vor împresura săracii fără de ştiria domniei, pre unii ca aceştia cini-i va sudui, nu se va certa”. v. Asupra. – cală.

ASUPRELNIC, – A „adj; „oppressif” (Cihac). Cuvânt format din asupreală prin sufixul – n i e, întocmai ca „îndoielnic” din „îndoială” şi altele. Dispare din grai, înlocuindu-se mai totdauna prin sinonimul asupritor. v. Asupritor. – nic.

ASUPRESC (asuprit, asuprire), vb; opprimer, oppresser, violenter, s imposer a. Literalmente, a se pune asupra. Cantemir, Chron. I, p. 102: „căzând ei asupra lor şi asuprindu-i”. „A apăsa, a nedreptăţi, a cere de la cei slabi ceea ce nu pot da sau împlini, a pune altuia greutăţi, sarcine” (Costinescu). A n-a – păstui, a dosădi, a îngreuna.

Biblia Serban-vodă, 1688, p. 910 (Ep. Jacob. II, 6):

„.au un bogaţii asupresc pre voi?”

„Nonne divites per potenţiam opprimunt vos?”

În contextul grecesc: Katasuvactetiouciv.

Mitropolitul Varlam, 1643, f.4 a: „numai pentru să dobândească şi să strângă mult”, napâstuescu şi asuprescu lumia”.

Ibid., f. 27 b: „cei mai proşti, pre carii de multe ori i-au dosăditu şi i-au asuprit”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 22: „fără de zăbavă au început a face iarăşi ca şi în zilele lui trecute, adică a îngreuna ţara cu nesăturarea ce avea şi a asupri pre boieri”.

Cuvântul se întrebuinţa mai cu deosebire în privinţa dărilor fiscale.

Moxa, 1620, p. 362: „aşa era viaţa acestui împăratu bunu, că presăraci cu birurile nu-i asuprita...”

Ibid., p. 383: „blându şi linu, veselu, răbduriu, nelacomu, nice se bucura de scandala altuia, nice se grăbiia cu moartea cuiva, nice asuprita presăraci cu birurile”.

Ibid., p. 350: „se adunară toţi Israelii de-lu rugară să le înşureze mâncaturile cei asuprise Solomonu”.

Ioan Canta, Letop. III, p.178: „Alte obiceiuri rele ce era mai înainte să nu fie, nici spurcatul şi stingerea norodului acel cu nume urit, văcărit, numai grecilor drag foarte, să nu fie, nici pogonărit, nici coniţa, nici adaoşagul, nici jacuri de ciocoi să nu ambele prin oameni asuprindu-i”.

În sens moral, asupresc se ia ca sinonim cu p! r a’s c.

Mitropolitul Varlam, 1643, II, f. 48 b: „pre nime nu asuprireţi, pre nime nu părăreţi.”, unde este de observat forma arcaică a imperativului negativ.

Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784), p. 3: „dracii în totu’ chipulu să silescu cumu să aducă pre omu’ la deznădăjduire, îi aruncă toate păcatele, îl u p! r a’s cu şi în totu’ 566 chipulu îl u asuprescu”.

ASUPRIT

În sfârşit, asupresc înseamnă a face silă, în sens material ca şi în cel moral. E foarte frumos la Cantemir, Ist. ierogdif. (ms., în Acad. Rom., p. 5): „nu iuşoare pricini sunt, carile spre Hieroglifica aceasta Istorie condeiul a-mi slobozi tare m-au asuprit...” „Acelaşi, Chron. II, p. 24: „după câteva războaie mai iuşurele, au asuprit pe Athanaric să dea fuga”. v. Asupră.

— Asuprit.

— Apăs.

ASUPRICIUNE (pl. asupriciuni), s.f; vexation. Asuprire, asupreală, asupritură. Unii dau cu acelaşi sens forma asuprinţă (Dr. Polysu), pe care noi n-o cunoaştem.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. V, p. 8: „ale trupului asuprictuni şi camerele şi mândriia ceştii lumi şi pohta ei, cade-i-se să le lase”. v. Asupră.

— Asupritură. – ciune.

ASUPRINŢĂ. – v. Asupriciune.

ASUPRIRE (plur. asupriri), s.f; l’infin. vexation. Sinonim cu asupreală şi păstuire etc.

Beldiman, Tragod., v. 2215:

d’asupresc pris comme substantif: asupriciune, cu apăsare, n-a – „Asupriri şi urmări rele cu totul a conteni, A dezbrăca mai mult ţara nime a nu îndrăzni”.

Gr. Alexandrescu, Aşteptarea:

„Un drum fără primejdii, cărări nesemănate De asupriri nedrepte, de curse ficleneşti...”

unde însă epitetul de „nedrept” e de prisos, orice asuprire fiind „nedreaptă”. Costachi Negruzzi, Alexandru Lăpusneanul I: „ţara geme sub asuprirea Tomşei...” v. Asupră.

— Asupreală.

— Apăsare.

ASUPRIT, – A, adj. et subst; le part. passe d’asupresc pris comme nom: opprime; excessif, surcharge. Apăsat, năpăstuit, silit, nedreptăţit, împresurat, jignit.

Pravila Moldov., 1646, f. 65.: „macaru că are fiecine voie să a-utorească pre cel asupritu şi, unde va vedia că stau cu războau asupra lui, să-i scoaţă capulu şi să-l

măntuiască den moarte, îară acestui lucru nu îaste nemărui dată cu vreo silă cumu să fie datorâu să facă”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 98: „se invitasă oamenii cei cu strâmbrătăţi asupriţi de apuca unul pre altul, strigând: haide la divan!”. Beldiman, Tragod., v. 25:

„Un norod asuprit foarte, dar falnic, neastâmpărat, îngâmfat c-avea odată stăpânire şi-mpărat...”

567

ASUPRIT

Costachi Negruzzi, Scrisoarea XXI: „Uneori, când poporul se simţea asuprit şi jignit în drepturile sale, se auzea sunetul clopotului de dandana”.

Cuvântul ne întâmpină foarte des în vechile acte juridice ca antiteză cu „volontaire, nu de bunăvoie.

Act moldovenesc din 1591 (A.I.R. I, I, p. 105): „de a lui bunăvoie, de nime nevoit nici asuprit, au vândut a lui direaptă ocină şi moşie”.

Altul din 1672 (A.I.R. I, I, p. 80): „de a noastră bunăvoie, de nime siliţi, nici asupriţi, am vândut a noastră dreaptă ocină”.

Într-un alt act, din 1665 (ibid., p. 95), aceeaşi noţiune se exprimă prin: „de nime siliţi, nici împresuraţi, nici năpăstuiţi”.

Cu sensul de „excessif”:

Dionisie Eclesiarhul, Chron. (Papiu, Monum. II, p. 164): „şi da turcii banii cu dobânzi asuprite, de întrecea până la un an sau doi dobânda pe capete”.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XXXIX, p. 8: „să fugimu amu de beţie şi de mââncare asuprită”.

Cu sensul de „surcharge”:

C. Conachi, p.142:

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 127): „la asupriţi şi neputincioşi blăstămul, ca la prădători scutul, sigeata, fierul şi focul, iaste”.

ţipescu, Opincaru, p. 127: „Asupritu pătimieşte multe, da nu moare iute ca asupritoru”.

V. Asupră.

— Asupresc.

ASUPRITOR, – OARE, s. et adj; oppresseur, tyran; oppressif, vexatoire. „Acela care asupreşte, care nedreptăţeşte, care apasă pe cei mai slabi, pe cei mai mici” (Costinescu). Sinonim cu apăsător, năpăstuitor etc.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 4 a: „vamâşulu îaste asupritortu şi l u p u în oile cele cuvântătoare”.

Acelaşi, f. 383 a: „lacomii, apucătorii, asupritorii, măzdarii, prădătorii”.

Pravila Moldov., 1646, f. 66: „bătându-să ei amândoi, va cunoaşte cel asuprit că-l va ucide asupritortul...”

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 232): „nu fetecui iaste dat jăratic a mânca, nici fetecui de lucruri aspre şi grele a să apuca să cade, ales când pricina 568 asupritoare lipsiaşte...”

„Sufletul de trup departe, pe năsălii răstignită, încă cu ceva podoabe de-ale lumii asuprită, Faţa ta pare că râde, liniştită de păcate”. Nu rar se întrebuinţează ca substantiv.

Dosofteiu, 1680, ps. EXLV:

„Carele păzâaşte adevărataţia în veacu, care face gândeţ asupriţilor...”

„Qui custodit veritatem în saeculum, facit judicium injuriam p a t i e n t i – b u’s”.

A-SURDA

Beldiman, Tragod., v. 2087:

„Cerescule împărate, uită-te din cer şi vezi, Tu eşti cumpăna dreptăţii, tu poţi să le îndreptezi; Priveşte toată năpastea unui neam înviforat, Care, împilat de duşmani, se află prea supărat; Nu lăsa să bântuiască nişte răi asupritori...”

V. Asuprelnic.

— Asupresc.

— Apăsător.

ASUPRITURĂ (plur. asuprituri), s.f; vexation, contrainte, chicane.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XXIX, p. 14: „beţiia şi cămâtniciia şi asupritura şi toate alalte păcate”.

Mitropolitul Dosofteiu, 1683, ghen. 19: „că de

asupritura trudei călugăreşti ce să asupriia nice părul nu-i putia crâaşte”.

Legenda Săului Dimitrie, text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p.127): „În dăhârii şi în furtişagure şi în multe asuprituri ce-am asuprit fără de dreptate pre alţii”.

V. Asupră.

— Asupriciune. – tură.

A – SURDA (D), adv; en vain, inutilement, sans rezultat. Degeaba. În zadar. D c-a fetea. Negreşit, acest adverb s-ar putea explica la nevoie prin surd. Surdul nu aude, deci nu înţelege, deci îi vorbeşti degeaba. Ni se pare însă mai potrivit de a vedea în a-surda numai o etimologie poporană din surda, o simplă adaptare, pe când originea cea adevărată a cuvântului ar trebui căutată în adverbul latin absurde „hors de propos”, de unde se desfăşură d-a dreptul, fără nicio dificultate, noţiunea de „sans rezultat”. Din surd s-ar fi născut mai curând un adverb cu sensul de „pe ascuns”, „ca să nu se auză”, italieneşte „alla sorda”, franţuzeşte „à la sourdine”. Cihac se mărgineşte de a aduce locuţiunea: „a vorbi de-a surda = parler en vain, en l’air”, căci numai doară prin „vorbire” se justifică până la un punct derivaţiunea din surd; în faptă însă, d-asurda, ca şi latineşte absurde, n-are nicio legătură strânsă cu „vorbire”, ci înseamnă în genere degeaba: „de-a surda, vergeblich, vergebens, umsonst, vergebliehe Multe” (Dr. Polysu). Vom adăuga în treacăt că, după cum al nostru a-surda seamănă cu surd, dar nu credem că se înrudeşte cu el, tot aşa latinul „absurdus” seamănă cu „surdus”, de unde îl şi deriva filologia cea trecută, dar este în realitate o vorbă cu totul de o altă origine (CFR. Corssen, Aussprache2 I, 488; Littre, v. Absurde).

De la Vrancea, Sultănica, p. 82: „Dar cât era de mare şi de vestit, oricât îi colindase vestea pân’ la scăldătoarea soarelui, până unde pământul e drob şi piftie, d-a surda erau toate: iacă, nu putea să-i adoarmă un junghi ce-i tăia inima”.

Ibid., p. 241: „ce ne foloseşte nouă, nişte bătrâni,

singuri cuci, atâta bogăţie ce-o grămădim degeaba şi d-a surda”.

V. Surda. 569

ASURZESC

ASURZESC (asurzit, asurzire), vb; devenir sourd, s-assourdir; rendre sourd, assourdir. Se întrebuinţează mai ales ca verb neutru: a pierde auzul. Asurzire este pentru ureche ceea ce-i orbire pentru ochi sau amuţire pentru limbă. Din a ci şi-s u r d u’s, italieneşte assordesco şi assordo, de asemenea ca neutru şi ca activ.

Ioan din Vinţi, 1689, f. 119 b: „mănele şi picioarele săntu legate, ochii apuseră şi audzulu asurdzi”.

Mitropolitul Dosofteiu, 1673:

„Asurdzâiu ca surdul de gâlceavă multă”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 127): „limba vicleană şi mincinoasă să amuţască, şi urechea de linguşituri primitoare să asurzască”. Alexandri, Istoria unui galbin:

„Gâlcevi şi vorbe şi strigare Amestecate cu cântare, şi sunetul de fierării Asurdă locul în câmpii”.

unde asurd, în loc de asurzesc, este o licenţă poetică, la care Alexandri face mai bine că nu recurge în Cucoana Chiriţa:

„Biciul pocneşte De te-asurzeşte, şi caii poştei alerg la pas”.

Lexicon Budan: „Asurzesc pre alt, adică îl fac surd, surdum reddo”. M-a asurzit cu vorbele lui. Nu ne mai asurziţi cu atâtea secături!” (L.M.). v. Surd.

— Surzesc.

ASURZIRE 1.

V. Asurzesc.

ASURZIT, – A. A

Aş vb. auxil; Ire pers. sing. de l’optatif ou du conditionnel d am. Etimologia auxiliarului as noi am stabilit-o într-un alt loc, precum şi dupla-i construcţiune, la prezinte şi la trecut: as face, facere-aş aş fi făcut, fire-aş făcut [v. vol. I, pag. 681 – 684]. Aci vom reveni asupra acesteia din urmă numai întrucât ea ne ajută a explica

ciudata formă istriano-română ras.

Construcţiunea inversă: (facere) – aş, (fire) – aş, este mult mai rară decât cea directă: as (face), as (fi), nu numai în graiul de astăzi, dar şi-n vechile texturi. Aşa, bunăoară, la Ioan din Vinţi, 1689, f. 70: „Să sau grăi în limbile oamenilor şi ale îngerilor şi dragoste n-asu avea, fir e-asu ca o aramă răsunătoare şi ca unu clopotu nerăsunându; şi să sau avia prorocie şi să sau cunoaşte toate la inele şi toată înţelepcâunia, şi să sau avea toată credinţa că tu să pocu şi munţii muta, îară dragoste n-asu 570 avea, nemică nu săntu; şi de sau împărţi surumanilor toată avuţiia mia, s, i s-a sau da

AS

trupulu mieu spre ardere, şi dragoste n-asu avea, nici unu folosu.”, ne întâmpină un singur caz de construcţiune inversă la 9 cazuri de cea directă.

Doină din Ardeal:

„De-aş mai fi o dată june, S t i r e – as pana cum se pune, l-aş pune-o după ureche S-aş merge seara la fete.

De-aş mai fi o dată fată, S t i r e – as pana cum se poartă, l-aş purta-o în cosiţă S-aş da seara la guriţă”.

(J.B., Trans., 396)

Oricum însă ar fi astăzi şi-n trecutul cel literar nu prea vechi al limbii române, e sigur că în epoca de formaţiune a graiului nostru construcţiunea inversă a auxiliarului am în genere era cea mai deasă, căci aşa a fost în totalitatea dialectelor romanice, de unde sau şi aglutinat în Occident formele cele sintetice ale conjugaţiunii. Un „dirai”, un „faro” etc. nu s-ar fi putut naşte, dacă construcţiunea cea obicinuită n-ar fi fost „dire ai”, „fare ho” = „dicere habeo”, „facere hahe”. Cu alte cuvinte, construcţiunea fire – as, şi i r e – as, zicere – as, f ac e r e – as cată să fi fost, până târziu în veacul de mijloc, mai răspândită decât construcţiunea aş fi, as şti, as zice, as face.

O trăsură caracteristică a construcţiunii inverse f ac e r e – as este conservarea infinitivului întreg, pe când infinitivul se scurtează în construcţiunea cea directă as

face, ba se scurtează şi-n cea inversă atunci când pronumele îl desparte de auxiliar: f ac e – în – as.

„În pădure duce-m-aş Frunză verde rupere-aş Pe genuche pune-o-aş Slovă neagră scriere-aş la mândra trimite-o-aş”.

(J.B., 130)

Poporul judecă limba după auz, nu după scris. În forme ca fire – as, facer e – as, zicere – as, alături eu aş fi, as face, as zice, urechea desparte silabic: fi-reaş, facereas, zicereas. De aci, în loc de as, s-a născut în dialectul istriano-român forma ras, trecută de la construcţiunea inversă la cea directă. Fraza istriano-română: „n-am punâava cu ce me ras copri, ni stramasu pre carte ras zace” (Miklósich, Rumun. Untersuch. I, p. 42; CFR. Lautl., Lautgruppen, p. 10) se transcrie daco-româneşte: „n-am plapumă cu care m-aş acoperi, nici saltea pe care as zace” = „nici saltea pe care zacere-aş”.

Ilustrul Ascoli, care atrăsese cel întâi atenţiunea asupra acestei forme istrianoromâne (Stud. crit. I, 1861, p. 66), îi dă o altă explicaţiei. El crede că ras ar rezulta 571

AS

din fuziunea lui vrea cu as, fuziune ocursă numai la prima persoană singulară, pe când la celelalte persoane ar fi numai vrea cu pierderea lui v. În acest mod condiţionalul istriano-român:

ras ave rai ave r a ave ram ave r a ţ ave r a ave ar fi, după Ascoli:

vrere – as ave v r a i ave v r a ave v r am ave etc.

Ei bine, chiar în această ipoteză prima persoană singulară ras ar rezulta, ca şi-n explicaţia noastră de mai sus, din construcţiunea inversă v r e-reaş. Noi credem însă că nu numai prima persoană singulară, dar şi celelalte s-au născut din aceeaşi construcţiune inversă, cu sau fără verbul vrere, adică cu orice verb, şi anume:

ras ave = avereas (= avere-aş) rai ave = avereai (= avere-ai) ra ave = ave-rear (= avere-ar) ram ave = averearn (= avere-am) raţ ave = avereaţ (= avere-aţi) ra ave = ave-rear (= avere-ar)

V. 2Am.

2-aş – AŞA, suffixe indiquant la profession, l'occupation, le penchant d'une personne. Acest sufix n-are a face cu deminutivalul – a ş, despre care a se vedea mai jos. Funcţiunea lui se poate judeca după cuvinte ca: arc-aş suliţ-aş arm-aş ost-aş ucig-aş pung-aş nunt-aş păţim-aş pizm-aş păguba-aş slujb-aş pozn-aş vrăjm-aş părt-aş rând-aş vâsl-aş luntr-aş urm-aş clăc-aş frunt-aş călăr-aş cămăr-aş băi-aş plăi-aş cos-aş cârcot-aş bucluc-aş mărgin-aş căs-aş şi atâtea altele. Prin acest sufix, care se acaţă deopotrivă bine la tulpini verbale şi la cele nominale, românul nu încetează de a forma vorbe nouă. Astfel în timpul ultimului război cu turcii, oştenii noştri au numit cercetaşi pe cei trimişi la recunoştinţă. Într-un act moldovenesc din 1675 (Cond. ms. Asaki, în Arh. Stat., t. I, p. 201): „scriem domniâa-mea la tot slujitorii carii veţ umbla cu toate slujbele domnii-mele aice în târgul Iaşii, la zlotaşi şi la leoaşi şi la tăleraşi şi la gălbenaşi". Într-un alt act din aceeaşi epocă (ibid., p. 364): „să-şi la toţi banii de 572 la vănzasi".

AŞ

E peste putinţă a admite, cu Diez şi cu Cihac, derivaţiunea lui – as din latinul – ac eu's, căci pe de o parte, sub raportul fonetic, e fără exemplu trecerea lui a în se în totalitatea limbii române, iar pe de alta, sub raportul semasiologic, romanicul – ac eu's este augmentativ şi pejorativ, bunăoară „grandaccio", „poveraccio", „pagliaccio" etc., încât nu corespunde de loc lui – as. E nu mai puţin inadmisibilă derivaţiunea din sufixul – a's (citeşte: as), atât de des la unguri, dar cu totul diferit prin funcţiune. Drept dovadă, iată toate cuvintele ungureşti cu finalul – aş trecute la români:

aldămaş = äldomâs aldaş = äldis imaş = nyomâs lăcaş = lakâs răntaş = rântâs sălaş = szállâs văcălaş = vâkolâs văgaş = vâgâs vălătaş = vallatâs papistaş = papistâs uriaş = oriâs.

Din aceste 11 vorbe, numai ultimele două se referă la persoane, prezentând o analogie cu formaţiunile române în

– aş; ş-apoi „papistaş” e un termen bisericesc aproape fără circulaţiune în grai, iar „uriaş” se rosteşte mai adesea „urieş”, printr-o obicinuită acomodaţiune de vocale – ia = – le –, care schimbă pe – aş în – ea. Ipoteza derivaţiunii ungureşti trebui dară cu desăvârşire înlăturată.

La slavi sufixul – aş ne întâmpină numai în dialectele meridionale: bulgar, serb şi sloven. La ruşi în subdialecte, la ruteni, la poloni şi la bohemi, Miklósich (Veral. Stammbildungst., § 180) n-a găsit decât numai doară câte un cuvânt cu – aş, care şi acela e dubios sau poate fi împrumutat. La slavii meridionali însă, mai cu seamă la serbi, noi vedem: brazdaş „bos arator dexter” = româneşte b r a z d a ş, pletkaş „doli machinator” = cârcotaş, buclucaş, pizmaş, rabotaş şi robiiaş „operărius” = e la e a ş, bogataş = bogătaş, strazaş „tabellarius” şi kolibaş „servus publicus” = slujbaş, galiiaş „nauta” = v! s l aş sau luntraş, lakrdiiaş „jocosus” = poznaş, tamburaş „qui cithara canit” şi gaidaş „utricularius” = ce – te r a ş, kalaş „homo nihili” şi licinaş „nequam” = pungaş, plemenitaş „nobili genere natus”, velikaş „magnas”, ikraş „piscis ovis gravida”, apoi un şir de termeni pentru noţiunea de „flecar”: blebetaş, prtiiaş, sprdaş, cegrtaş etc. (Danicic, Osnove srpskoga jezika, p. 358).

În toate aceste şi asemeni cuvinte, sufixul slavo-meridional – a’s este atonic la nominativ: brăzdas, pletkas etc., dar în cazuri oblice se accentează: brazdăsa, pletkăsa. Să se observe că şi la români sufixul – aş este uneori atonic, de exemplu în vorba trufaş = trufâş. Sufixul – aş e aproape sinonim cu sufixul – ar = lat. – anus. Astfel în Ardeal se zice ceteraş în loc de al nostru lăutar, şi nici pe noi 573

AŞ

nemic nu ne-ar împiedica de a întrebuinţa formal a u t a ş, pe care o şi găsim la Silvestru, 1651, ps. LXVII:

Pungaş nu diferă prin funcţiune sufixală de potlogar sau e o ţ e ar, v! s l aş sau luntraş de corăbiar sau şi a i e ar. Al nostru arcaş corespunde romanicului arcuarius „archer”. Tot aşa cămăraş = lat. e a – merarius. Pe când de

la „arc” se face arcaş, de la „săgeată” se face „săgetar”. Negreşit însă, ambele sufixuri circulând în grai, în unele cazuri ele s-au putut diferenţia printr-o nuanţă de sens; în cronice, de exemplu, arcaş înseamnă „celui qui emploie l’arc”, iar are ar „celui qui fabrique des ares”; dar această diferenţiere e de tot sporadică şi fără consecinţă.

Şi la serbi, de asemenea, se confundă prin funcţiune sufixurile – a’s şi-ar. Lângă licinas „nequam” circulează licinar; lângă rabotas – rabotar. La „cartofor” se zice deopotrivă kartas şi kartar. Românului „telegar „răspunde serbul „taliigas”.

Se ştie că la slavi sufixul – ar este de o origine străină. După Miklósich, ei l-au împrumutat de la germani, cari, la rândul lor, îl luaseră de la romani (Stammbildungst., p. 88: „nicht ursprunglich slavisch, sondern wahrscheinlich deutsch, das seinerseits aus dem lat. stammt: anus”). Slavii de pe Peninsula Balcanică nu aveau însă nevoie şi nici nu puteau să-l împrumute de la germani, pe cât timp aveau a face d-a dreptul cu latinii, pe care îi găsiseră pretutindenea în imperiul bizantin. Dar atunci, cu atât mai vârtos, de ce oare să nu fi luat ei de la aceiaşi latini orientali, adică de la români, sufixul – as, care reprezintă pe – a’s i u’s, forma arcaică a lui – ariu să

În latina propriu-zisă consoana se între vocale a trecut aproape fără excepţiune în r. Astfel sufixul – a’s i u s-a scăpat numai în vorba am a’s i u’s, pe când în celelalte el a devenit – ariu’s. În vechile inscripţiuni, mai ales acelea din Italia sudică, ne mai întâmpină numi proprii personale şi topice ca: Variasius, Apellasius, Pinasius, Domasius, Velasius, Rotasius, Caelasia, Multasia, Vitrasius, Vicasius, Murrasius, Equasius, Taurassus, Caprasia, Vespasia etc. (CFR. Mommsen, I.R., Neap., Ind. nom.), dintre care unele, de exemplu Rotasius = Rotarius şi Equasius = Equarius, corespund pe deplin formelor române rotaş şi călăraş. În loc de acestea, în latinitatea clasică noi nu mai vedem decât pe – ariu’s. Nu însă toate dialectele italice s-au supus pe aceeaşi scară acestui rotacism. În dialectul oscic, de pildă, primitivul se între vocale se păstra în majoritatea

cazurilor, adesea şi-n dialectul umbric. De la „dicito” oscii formaseră pentru un fel de slujbaş termenul „deget-a’s i u’s „(Mommsen, Unterital. Dialekte, p. 254). Cu acelaşi sufix, la osci şi la umbri: verehasius, fuusasius, purasius, plenasius, urnasius etc. (Aufrecht-Kirchhoff, Umbr. Sprachdenkm. I, p. 163). În acest chip, pe lângă noul. – anus se mai auzea pe ici, pe colea, învechitul – a’s i u’s; şi fiindcă graiul românesc nu s-a născut dintr-un singur dialect italic, ci din diferitele dialecte italice şi extraitalice ale legionarilor, nu e de mirare de a întâlni în el pe – aş = a’s i u’s, alături cu – ar = ariu’s, după cum întâlnim pe latinul propriu „care = qualis”, alăturea nu cu „catru = quatuor” ci cu „patru = petor” din dialectul

„... înainte mergia cântătorii, după acela la u t aş î”.

„Praevenerunt principes conjuncti psallentibus”.

574 oscic.

AŞ

De almintrelea, bifurcarea unui singur sufix în două lesne se poate constata deja în latinitatea vulgară prin derivatele ambelor forme în dialectele romanice; de exemplu, din „musculus” s-a făcut la noi „muşchi”, dar din „masculus” – mascur”, italieneşte „muscolo” şi „maschio”, franţuzeşte „muscle” şi „mâle”, spanioleşte „muscolo” şi „masclo”, astfel că ramura latină orientală şi ramura latină occidentală au bifurcat fiecare acelaşi sufix – culus, însă fiecare l-a bifurcat după o normă diversă. Între amândouă ramurile, luată fiecare peste tot, divergenţele sunt atât de numeroase şi atât de caracteristice, încât n-ar fi de mirare dacă forma sufixală – a’s i u s-ar fi rămas numai la români; este important totuşi de a-i căuta urme şi-n Occident, unde studiul sufixelor în genere a înaintat prea puţin de la Diez încoace.

V. – ar. – 3-aş.

3-aş – AŞA, suffixe nominal diminutif. Menit a micşura noţiunea cuprinsă în tulpina cuvântului, mai adesea arătând numai o micime materială sau reală, uneori însă într-un mod dezmierdător şi câteodată în cel dispreţuitor, sufixul – as este unul din cele mai obicinuite

în limba română, acăţându-se aproape totdauna la substantivi masculini, printr-o rară excepţiune la adjectivi şi la genul feminin. Aşa: copil-aş înger-aş cuţit-aş nour-aş păun-aş fluier-aş scăun-aş ciobăn-aş român-aş ţigăn-aş galben-aş iepur-aş doftor-aş negustor-aş etc., apoi drăgăl-aş şi drăgăl-aşă, unde adjectivul a fost mai întâi sufixat prin – u l.

D. Quintescu (De deminutivis, p. 47) a demonstrat foarte bine imposibilitatea fonetică a derivaţiunii lui – aş din latinul – ac eu’s, dar s-a încercat în zadar şi n-a reuşit a găsi acestui sufix o origine slavică, căci la slavi niciun sufix deminutival – a ş, ba nici – u şi s-au – i ş, nu există. În adevăr, în unele cuvinte el pare a se auzi la prima vedere în sufixaţiunea cea compusă, bunăoară în rusul rubaska = rub-a ş-ka „cămeşuţă” sau în serbul mekasan = mek-a ş-an „molicel”, dar şi aci sonul şi reprezintă pe un ch (x) viu în grai: rubaska este un deminutiv din rubacha prin sufixul – k –, nu prin iar alături cu mekasan circulează forma cea organică mekahan. Slavic dară sufixul nostru – as nu poate fi. La albanezi aflăm două vorbe: dialli-o şi „copilaş” din diallie „copil” şi trim-o şi „voinicel” din trim „voinic” (Hahn, Alb. Stud., Gramm., p. 41), în care poate că este sufixul – a ş, poate că nu este, iar dacă este, poate să fie împrumutat tocmai de la români, în orice caz nu ne luminează.

Sufixul – as nu e izolat în limba română, ci-i într-o strânsă legătură cu alte două forme foarte înrudite: – u şi şi-i ş. Nu este nicio deosebire de funcţiune între: copilaş, cuţit-aş păun-aş etc. Şi: cercel-u ş, miel-u ş, picior-u şi (macedo-româneşte cicior-u ş), viţel-u ş, sau chiar cu aceeaşi tulpină: inel-aş şi inel-u ş. Pe de altă parte, dacă – i şi a pierdut în generalitatea cazurilor menirea sa curat deminutivală, el totuşi a păstrat-o în compoziţiune cu alte sufixe, de exemplu: mor-i şcă, fet-i şcană, domn-i ş-or macedo-româneşte gul-i ş-an = gol-aş căli ş-oară = drum-u ş-or etc.; ba s-ar putea zice că şi-n „petriş”, „cărpeniş”, „frunziş”, „aluniş” etc. sensul cel fundamental este acela de o colectivitate relativamente mică. Avem dară acelaşi

sufix sub o formă triplă: – aş, – u ş, – i ş, întocmai ca trinitatea sufixală de asemenea de575

AŞ

minutivală – ac, – u e, – i e, ceea ce ne dirige, în cazul de faţă, ca şi-n celălalt, spre o derivaţiune latină.

Unul din sufixele cele mai caracteristice la greci era deminutivalul – IcKOJ: mai81 cKOJ, maiste Kh, exefavicKOJ, maZis Kh, amfopteKOJ, CHeltexoj, melâs Kiov, miva KicKOJ, Av8 picKOJ etc. Se crede că romanii împrumutaseră acest sufix de la greci (Gust. Mueller, De l. lat. deminutivis, p. 3). De ce însă în „lentiscus”, în „marisca”, în „scutriscum”, să nu fie un sufix deminutival – is cu stot atât de latin ca sufixul deminutival – u’s cu se în „asinusca”, în „labrusca”, în „molluscum”, şi ca sufixul deminutival – a’s cu se în „verbascum, a căror latinitate e mai pe sus de orice îndoială? După cum latina avea sufixul deminutival triplu: – acus, – ucus, – icus, tot aşa cată să fi avut sufixul deminutival triplu: – is cu’s, – u’s cu’s, – a’s cu’s; şi din dată ce – a’s cu sşi – u’s cu ssunt constatate, nu mai putem bănui latinitatea numai pentru – is cu’s. Să observăm că vorbele latine: lentiscus „fistic”, mariscus „trestie”, verbascum „luminărică”, scutriscum „blidişor”, labrusca „viţă sălbatică”, asinusca „viţă măruntă”, atrusca „viţă neagră”, palusca „un fel de smochină”, vopiscus sau popiscus „copil geamăn rămas în viaţă” etc., vin toate din acel grai latin ţărănesc, ale cărui urme sunt atât de puţine în latinitatea cea clasică.

Vechimea sufixurilor – is cu’s, – u’s cu’s, – a’s cu sse mai demonstrează pe pământul italic prin nomenclatura topică şi etnică. Numele cel arhaic al oraşului Trebuia în regiunea sabinilor era Mutusca, iar omul de acolo se numea mutuscus: „Trebuieni qui cognominantur Mutusci” (Plin.). Un alt oraş, chiar din Laţiu, se zicea Polusca (T. Liv.). Însuşi cuvântul „Etruscus” are acelaşi sufix – u’s cu’s, prin care derivă din umbricul etro – „străin”, ca şi când am zice: „străinaş”. Pentru Ligur de asemenea se întrebuinţa forma „Liguscus”, iar sufixul – is cu sne apare în numele poporului: Baliscus. Numai prin acest sufix – a’s cu’s, în

fine, se explică în italiana numirile ca „Bergamasco” = locuitor din Bergamo, „Cremasco” = locuitor din Cremona, „Comasco” = locuitor din Como etc., şi numele vechiului oraş „Cherasco”. Mai pe scurt, existinţa triplului sufix curat latin – a’s cu’s, – is cu’s, – u’s cu seste necontestabilă. Plecând de aci, noi trebui să admitem sufixurile amplificate – asceus, – usceus, – isceus, după norma sufixurilor amplificate – ac eu’s, – u e eu’s, – i e eu’s; şi atunci cestiunea care ne preocupă se rezolvă de la sine-şi. După cum din latinul „fascia” s-a născut la români „faşă” sau din „ostium” (vulgar „oscium”) – „uşă”, tot aşa din – asceus, – usceus, – isceus s-au format cele trei sufixuri ale noastre – as, – u ş, – i ş.

Sufixul deminutival – as se acaţă şi la numi personale: „Dumitr-aş Ion-aş Ili-aş Gheorghi-aş etc., mai mult cu sens dezmierdător” (Stefurea, Conv. lit., 1877, p. 217). După – i –, as se rosteşte – ea: Ili-es, Gheorghi-es, Andri-es, Mati-aş…

Doină din Moldova:

576

„Măi bădiţă Grigoraş, Vin la noi să-ţi dau salaş”.

(Sevatos, Cântece moldov., 171)

AŞ

Alta:

„Cine trece pe la vie?
Ghiorghieş cu pălărie.
Cu cordica vişinie”.

(Ibid., 179)

În nomenclatura personală către – as se mai adaugă deminutivalul – cu (= lat. – cu’s), formându-se sufixul compus – aş e u, rostit mai obicinuit – aş e o: Dumitraşcu, Ionaşcu, Toderaşcu, Grigoraşcu, Petrascu „Vasilaşcu, Lupaşcu, Vidraşcu, Iuraşcu etc.

Act moldovenesc din 1631 (A.I.R. I, 1, p. 71): „Pătraşco Başotă biv-logofăt, i Pătraşco Ciolpan biv jitnicar, i Gheorghie Başotă biv-vistiiarnic, i Iurasco Başotă biv-dvornic”.

Altul din acelaşi an (Ibid., p. 106): „Înaintea lui

Iurasco Başotă şi denaintea lui Dumitrasco Buhuş şi înaintea lui Tăutului logofătului şi Dumitrasco Solomon”.

Altul din 1665 (Ib., p. 80): „popa Ionasco şi Toderaşco Hărco şi alţi orăşeni”.

Altul din 1740 (Cond. Asaki, în Arh. Stat., t. I, p. 519): „Încăpând în mâna unui tălhariu anume Ilaşco Orheianul”.

Tatăl lui Mihai Viteazul, Petrascu cel Bun, îşi dă acest nume el însuşi în crisoavele sale, bunăoară la 1556 (Venelin, Vlaho-bolgarskiia gramaty, p.169): „Bozieiu milostiiu Io Petraşco Voivodai Gospodinu”.

În crisovul lui Alexandru-vodă Lăpuşneanul din 1559 (Ibid., p. 172) se menţionează cei patru fii domneşti: „sinove gospotistra-mi Ionascoi Bogdanai Michailai Pătru”.

Ion-vodă cel Cumplit (1572 – 74) e cunoscut în cronicele munteneşti (Laurian-Bălcescu, Magaz. istor. IV, p. 275) numai ca „Ionaşco-vodă”.

Urechea, Letop. I, p. 206: „În anul 7100, Aron-vodă domnind şi atâtea răutăţi şi belituri făcând, n-au mai putut suferi ţara, ce s-au rădicat orheiianii şi sorocenii cu un damnişor ce-i zicea Ionaşco”.

În cronica lui Miron Costin, Letop. I, p. 228: celebrul mitropolit Petru Movilă este Pătraşcu, iar un frate al lui Mihăilaş...

La macedo-români (Dr. Obedenar, Dict., ms., t. II, în Acad. Rom.) se găseşte Taşcu ca deminutiv din „Anastasie”, adică o prescurtare din Anastaşcu, apoi Naşcu = Atanaşcu, de asemenea Gligorascu, dar totodată formele onomastice: Nicurus şi Culus = Nicolae, Pitrus = Petru, Chiacusa = Chiriaca, Marusa şi Marusca = Maria, Tudurus = Toader, şi numele necalendaristic Babuscu, cari toate arată că, după cum sufixul simplu – as are forme înrudite – i şi – u ş, tot aşa şi sufixului compus – ascu îi corespund formele înrudite – is cu şi – u şi e u.

În adevăr, când alăturăm numele insectului rădaşcă „escarbot” cu morişcă „petit moulin” sau biciuşcă „petit fouet”, constatăm fără greutate că sufixele – ascu, – işcu şi – uşcu sunt în fond unul şi acelaşi sufix compus, din ale căruia forme – ascu s-a specializat la noi în nomenclatura

personală, devenind atât de rar, atât de excepţional 577
AŞ
În cuvinte comune, încât eu nu-mi aduc aminte la daco-români decât pe rădaşcă sau rudaşcă, iar la macedo-români pe mulieraşcu „homme effemine”, un fel de om muieruşcă.
La prima vedere s-ar părea că românul – ascu (-işcu, – uşcu) ar putea să se tragă d-a dreptul din latinul – a’s cu’s (-iscus, – uscus), de vreme ce din latinul „labrusca” s-a născut al nostru „lăuruşcă” sau „rouruşcă”. Nu aşa însă este în faptă. Latinul –sese păstrează la români intact dinaintea vocalelor dure: născu, pascu, mascur, ustur etc. Forma „lăuruşcă” sau „rouruşcă” trebuia să fi fost dentâi „lăuruscă”, adică cu – se –, şi numai prin analogie cu deminutivii femeieşti în „— uşcă” s-a operat mai târziu trecerea lui se în la termen botanic izolat, latinul „labrusca” a suferit schimbări fonetice analogice şi-n limba italiană, în care îl găsim sub forme de tot inorganice: „abrostino, labrostino, abrostolo, ambrostolo, averusto, averustio, raverusto” (Caix, Etimologia italiana e romanza, p. 47). Deci al nostru – ascu (-işcu, – uşcu) nu derivă imediat din latinul – a’s cu’s (-iscus, – uscus), ci se formează deja pe terenul românesc prin acăţarea lui – cu către – a ş.
Sufixul compus – ascu este prea în legătură cu – aş, – i ş, – u şi de o parte, cu – işcu şi – uşcu de alta, pentru ca să fie permis de a-l înstrăina de această grupă derivată din cele două sufixe latine deopotrivă deminutivale: – s ce oşi – e o. Prin urmare, de câte ori noi îl vom găsi într-un nume personal la slavi, cată să fie sau o formaţiune independinte din sufixele proprii slavice – chi (-chu) şi – ku, de exemplu din „Abraham” –! bpaxa şi apoil SpamKO = Abrachi + – ku (Moroskinu, Slavianskii imenoslovu, p. 1), sau un împrumut de la români, în ambele cazuri ceva atât de sporadic încât în onomasticul serbesc publicat de Venelin (op. cit., p. 341 – 351) nu se află un singur – ascu, pe când în cel românesc publicat tot de dânsul ne întâmpină: Grigorasco, Dumitrasco, Ionasco, Ivaşco, Petraşco şi

Tudoraşco.

În urma cercetărilor lui Kaluznzacki mai cu deosebire (ap. Miklósich, Wanderungen der Rumunen, Wien, 1879) migraţiunile medievale ale românilor în părţile Poloniei şi în Rusia sudică au devenit un fapt istoric nemaicontroversabil, precum şi existinţa de pe atunci a elementelor româneşti la slavii de la nord. În Galiţia mai cu seamă ne întâmpină pe de o parte o mulţime de vechi sate româneşti, iar pe de alta, mai mulţi români ajunşi la demnităţi şi la boierie. Astfel, între alţii, starostele de Premislia din 1372 numit Andreiaşco (Andreaszko starosta przemyski), a cărui origine încurcă pe d. Breiter (Władysław ksiaze Opolski, Lwów, 1889, p. 103), nu putea să fi fost decât român.

Registrul armatei căzăceşti în 1649 (Peecma Bofif Ka 3 anopor, CKaro, Moscva, 1875) este plin de români, cari îşi făceau aşa-zicând o şcoală militară printre căzaci. Nu e de mirare dară că ne întâmpină acolo o mulţime de numi personale cu sufixul – ascu: Fedoraşco (p. 101, 160), Dumitrasco (p.165, 169), Petraşco (p.165, 176), Romaşco (p. 169), Ionasco (p. 336) etc., cari nu sunt de loc căzăceşti. Dintre acestea, este mai ales interesantă forma Romaşcu.

Încă o particularitate interesantă. Precum din „fată” prin sufixele combinate – i ş-o n-a n s-a format „fetişcană”, tot aşa locuitorul oraşului Roman se numeşte 578 romaşcan, adică romanaşcan, prin combinarea sufixelor – aş – cu – a n.

AŞ

Este învederat că dintru-ntâi cată să fi existat forma deminutivală Romanaşcu pentru numele personal „Roman” al fundatorului oraşului; această formă însă ni s-a păstrat astăzi prescurtată numai în derivatul Romaşcan.

V. – iş. – uş. – işcu. – uşcu.

4AŞ! interj; bah! a d’autres! par exemple! Exclamaţiune de îndoială, de neîncredere, de tăgăduire, unită cu mirarea de a auzi sau de a vedea ceva.

A. Pann, Moş Albu I, p. 56:

„Deci scurgând ei la pahare şi verzi-uscate-ndrugând.

Găsind prilej şi boierul făcu-ntrebare zicând: «Ce este întâi iubit, şi-n urmă e neprivit?»

— E! as! îi răspunse unul, asta e cireaşa chiar”.

Acelaşi, Prov. I, 1:

„Jupâne! Voi fraţi sunteţi poate?

Că vă văz prea bine semănând la toate.

Tovarăşu-i zise, cu scârbă într-însul:

As! n-aş mai vrea, frate”.

Ibid., III, 55:

„Ce? te-ai speriat, bărbăţele? răspunse el: As! nimic.

Nu se prea sperie lesne o inimă de voinic”.

Basmul George cel viteaz (Ispirescu, Legende, p. 135): „Pustnicul o văzu, începu s-o mângâie: capra tati! capra tati! voind să puie mâna pe dânsa. Dar as! unde e pomana aia?”

Basmul Făt-Frumos cel rătăcit (ibid., p.160): „Cercetară în dreapta şi-n stânga ca să afle niscaiva leacuri care să le desfacă făcutul sterpiciunii lor; dară as! parcă întâlnea tot surzi şi muţi”.

Basmul Poveste ţărănească (ibid., p. 255): „Mai se întoarse în dreapta, mai la stânga; as! în loc să iasă la lumină, el se rătăcea şi mai mult”.

Alexandri, Rusaliile, sc. 22:

„Susana: Să vă spun eu, oameni buni. Dumnealor o vrut să vă vindece de spaima Rusaliilor.

Toţi: As!

Răzvrătescu: Ghidi, şirată!...”

B. De la Vrancea, Sultănica, p. 237: „Ei as! ţi-ai trăit traiul, ţi-ai păpat mălaiul”.

Albaneşte a’s este o particulă de negaţiune, care a dat naştere substantivului a’s le „negazione, negamento” şi verbului a’s i e n „negare, din di no” (Rossi da Montalto). Hahn o identifică cu neogrecul care însă este numai optativ, niciodată negativ, pe când albanezul a’s nu e niciodată optativ, ci numai negativ, întocmai ca românul as. Gustav Meyer (Etym. Wth. d. albanes. Spre., p. 17) trage pe acest a’s din 579

AŞ

combinaţiunea particulei a „său” cu particula’s” nu”, ceea ce constituă o imposibilitate morfologică, deoarăce albaneşte, după cum însuşi Gustav Meyer (ibid., p. 376) o constată, particula negativă să se combină totdauna cu începutul unui cuvânt, niciodată cu sfârşitul. În scurt, originea albanezului a’s, ca şi acea a românului as, precum şi raportul de filiaţiune între ambele, rămân docamdată enigme.

Din exclamaţiunea compusă „du-te! as!” = „va! allons donc!” se contrage: te a ş, adică te as, care e foarte des la Ispirescu, bunăoară:

Un basm mitologic (Col. l. Tr., 1882, p. 307): „Unde să se mai apropie lupii de vacele lor! Unde să mai dea boala în vite! te as! ferit-a sfântuleţul!”

Cum au pierdut saşii pe sfinţii lor (Cod. l. Tr., 1822, p.159): „Apoi intră iarăşi binişor şi se culcă. Şi credeţi că mi-a dormit? Te aş! ferit-a Dumnezeu! Toată noaptea n-a închis ochişorii”.

Câtea-n varză (Col. l. Tr., 1882, p. 127): „Serbul rămase cu buzele umflate; dădu el să caute niscaiva rămăşiţe de azimioară; te aş! nu mai găsi nici neam de turtă”.

V. Dec.

AŞA, adv; ainsi, comme şa, de la sorte, or, oui, şi, tellement. Adverbul aşa, chiar fără a vorbi aci de adjectivul aşa, are în grai atâtea nuanţe de sens, încât le poate schimba de trei-patru ori într-un dialog de o minută.

Într-un vodevil de Costachi Negruzzi (Cârlanii, se XII):

„Lionescu: Eşti aşa de frumuşică, aşa de bunişoară, că.

Vochiţa: Da’ las, las’. Dumneavoastră cuconaşii aşa sunteţi deprinşi a zice la toate.

Lionescu: Vin, Vochiţă, să şi dem pe laiţa asta.

Vochiţa: Aşa! Da ce a zice de mine lumea? Bărbatul meu a face un calabalâc.

Lionescu: N-ai nicio grijă, drăguţă.

Vochiţa: Dă-i şedea binişor, aşa-i?...”

În această conversaţiune: aşa de frumuşică = „şi mignonne”; aşa sunteţi deprinşi = „vous êtes habitues de la sorte”; apoi exclamaţiunea: aşa! = „ah! vraiment oui!”; în fine, întrebarea „aşa-i? = n’est-ce pas?”

I. Corelaţiunea cu alţi adverb i.

a) cum – aşa.

Pravila Moldov., 1646, f. 40: „cum îaste mai cu dreptate, asta să fie”.

Doină din Ardeal:

„Cum e bradul arătos, Aşa-i badea de frumos; Cum e bradul nalt din munte, Aşa-i badea meu de frunte!”

(J.B., Transilv., 39)

În proverburi (Pann, II, 35, 101; III, 71):

580

„Cum are naş copilaşul, Aşa are naş şi naşul”.

AŞA

„Cum îţi vei aşterne, aşa vei dormi”.

Acelaşi proverb la Ţichindeal, Fabule, 1814, p. 426: „cum îşi va aşterne cineva, aşa va zăcea; cum va semăna, aşa va şi săcera; şi cum va săra, aşa va mânca”.

Cu inversiunea: aşa – cum sau aşa – ca.

Niculae Costin, Letop. II, 36: „27 de Petre roşii, aşa de late şi de groase într-un chip, cumu-i această figură ce scrie aice”.

Neculcea, ibid., II, 441, despre amicia turcilor: „aşa ţin şi ei preteşugul ca lupul cu oaia şi ca cânele vinerea”.

Tot aci vine corelaţiunea mai puţin elegantă: precum – aşa, sau: după cumaşa, sau chiar: ca cumaşa.

Cantemir, Chron. I, 102: „precum singur cântă, aşea singur gioacă, iară pre alţii la horă şi danţul său nici au tras, nici a trage poate”.

Badea Bălăceanul, 1679 (A.I.R. I, 1, p. 61): „precum îi veţi tocmi şi-i aşeza, aşa să le faceţi şi scrisori la mănile lor de împăcăcune”.

Neculcea, Letop. II, 353, vorbind despre ruşi: „ca cum ar lua oarecine cârpa unei femei din cap, aşa ţinea ei că or lua şi or bate puterea Împărăţiei Turceşti”.

În basmul cu Făt-Frumos: „după cum zisese bătrânul, aşa se şi întâmplă”. s-a tradus în macedo-româna: „după cum avea zisu auşlu, aşi să feace” (Petrescu, Mostre I, 11).

Cu inversiunea: aşa – precum.

Neculcea, II, 312: „şi aşa au ţinut de bine această pace, precum ţin cânii vinerile”.

b) aşa – cât:

Această corelaţiune ne întâmpină mai ales în vechea literatură.

Portretul lui Mateiu Basarab la Miron Costin, Letop. I, 326: „nemăndru, blând, drept om de ţară, harnic la războaie, aşa neînfrânt şi nespăimat, cât poţi să-l semeni cu mari şi vestiţi oşteni a lumii”.

Moxa, 1620, p. 402: „aşa de se vărsa sânge mult”, că tu era văile crunte”.

II. Aşa de.

Când aşa stă denaintea unui alt adverb sau a unui adjectiv, îi urmează generalmente partitivul de ca în pasagiul de mai sus din C. Negruzzi: „aşa de frumuşică, aşa de bunişoară”.

Basmul Cele douăsprezeci fete (Ispirescu, Legende, p. 233): „Fata băgă de seamă aceasta, însă crezu că flăcăul este ruşinos şi d-aia se face aşa de roşu”.

Se poate însă şi fără de adesea mai bine, şi în orice caz mai energic; bunăoară în proverbul: „Cine ţi-a scos ochii?

— Frate-meu.

— D-aceea ţi-a scos aşa adânc”. (Pann, Prov. III, 28).

Neculcea, II, 348, povestind un prânz pe care-l dete în Iaşi Cantemir lui Petru cel Mare, zice că împăratul şi ceilalţi muscali: „se ospăta şi se veselia prea frumos cu vin de Cotnar şi lăuda vinul foarte, şi încă mai bine le plăcea vinul cel cu pelin, şi mult se mira cum spre partea lor nu se face vin cu pelin aşa bun”.

Doina Oltul:

„Oltule, câine spurcat, Ce vii aşa tulburat?”

(G.D.T., Poez. pop, 320)

III. A. Şi a „oui, ainsi, c'est ainsi". a) afirmaţiune simplă.

Document moldovenesc din 1642 (A.I.R. I, 1, p. 24): „aşa mărturisim noi cu trupul şi cu sufletul înaintea lui Dumnezeu şi înaintea mării-tale".

Document muntenesc din 1622 (A.I.R. I, 1, p. 31): „au întrebatu pe orecineva din oameni: a cui este moşiia pe acelu vârfu frumosu? le-au spusu cinevaş că este a noastră moştenilor Brăneşti; dumnealor auzindu aşa au venitu la noi şi ne-au întrebatu". Basmul Aleodor împărat (Ispirescu, Legende, p. 45): „Să facem legătura.

— Aşa?

— Aşa.

Se puseră şi făcură legătura". A. Pann, Prov. I, 101:

„— Ce mă porţi din pom în pom la căscat din om în om?

— Dar ce? o întrebă el, Căscatul umblă astfel? zise ea: – Dar au un ştii? Geaba dar eşti între vii! El privind-o a răspuns:

— Aşa, bine că mi-ai spus".

Cu o nuanţă ironică la Gr. Alexandrescu, Mulţumirea:

„Aşa! Îmi trimiţi daruri, iubită copiliţă Abia eşti de o palmă, şi vrei să te slăvesc".

Tot de aci se ţine locuţiunea „aşa să ştii".

Costache Negruzzi, Cârlanii, sc. 4:

„Miron: Pentru mine? Mări ce spui?

Terinte: Aşa s-o ştii, pentru tine, sărmane omule".

Ion din St. Petru, 1620 (ms., în Acad. Rom., p.11): „aşa să ştiţi, că Dumnezăi voştri câţi aveţi, elineşti şi ai Indiei şi ai perşilor, toţi sămtu în îadu". Tot aci în legătură cu imperativul „fie!":

„Împăratul zise: fie şi aşa cum zici".

(Pann, Prov. II, 128)

C. Negruzzi, Cârlanii, sc. 13: 582 „Lionescu: Ce te mânii? Ei bine, să-ţi dau înapoi sărutarea ce ţi-am luat-o.

AŞA

Domnica: Ba mă rog.

Lionescu: Fie ş-aşa, dacă vrei”.

Doină:

„Oricum fie, aşa fie.

Eşti frumoasă şi-mi placi mie!”

(Alex., Poez. pop.2, 368)

Apoi locuţiunile: aşa a fost să fie. aşa-ţi trebuie! aşa! na! uite aşa! Afirmativul „vezi aşa” exprimă mulţumirea de a vedea realizându-se o dorinţă sau o prevedere. Doină oltenească:

„Ţi-o fi dor, surato, dor, Ţi-o fi dor de-un puişor?

— Vezi aşa, surato fa!”

(Vulpian, Texturi, p. 104)

În limba veche, ca şi la ţăranii de astăzi, „a afirma” se exprimă prin: zice că este aşa, iar „a nega” – că nu-i aşa.

Pravila Moldov., 1646, f. 84: „mai adevărate sămtu mărturiile carile dzăcu că îaste asta, decătu ceia ce dzăcu că nu-i asta...” b) afirmaţiune repeţită: Balada Vidra:

„— Aşa este, Vidro fa?

— Aşa-i, Stoiene, aşa! Am zis-o şi-ne-o mai zic că mi-e drag cine-i voinic De se luptă făr-a cere Agiutor de la muiere”.

Simeon Movilă-vodă, 1602 (Cuv. d. bătr. I, 116): „aşa vă grăiescu, şi mai mult să nu-i învăluiţ pre călugări, aşa vă grăiescu”. Silvestru, 1651, ps. LXIX:

„Să se întoarne îndegrab ruşinându-se carii zic mie aşa, aşa”.

„Avertantur statim erubescentes qui dicunt mihi E u g e, eu g e”.

Iar la margine ca scolie: „bine e, bine e”.

Repeţitul aşa exprimă noţiunea de „chiar aşa”; dar pentru mai multă energie se poate întrebuinţa şi după chiar.

Costachi Stamati, Ciubăr-vodă (Muza I, p. 106):

„Că ceea ce eu v-am spus Chiar aşa au fost, au fost”.

şi mai jos (p. 124):

„Chiar aşa, aşa au fost”. 583

AŞA

În loc de repeţitul aşa – aşa se poate zice: mai aşa,

însă numai cu o nuanţă ironică.

Alexandri, Florin şi Florica, sc. 2:

„Florica: Mai frumoasă viaţă unde se dă?

Colivescu: Nu-i aşa?

Florica: Mai aşa...”

Când e vorba de o acţiune continuă, afirmaţiunea nu se exprimă prin repeţirea lui aşa, ci prin tot aşa.

Miron Costin, Letop. I, 231: „Domniea lui Stefan-vodă Tomşea precum s-au început în vărsări de sânge, tot aşa au ţinut”.

Afară de repeţirea energică aşa-aşa, există o repeţire comică: aşa şi aşa „tellement quellement”, pe care o au de asemenea latinii din occident: span. a’s i-a’s i, ital. cosi cosi, sicil. accussi accussi etc. Mai este apoi o repeţire şi mai comică, când vorbeşte cineva despre discursul altuia, zicând: „şi a spus aşa şi aşa şi aşa”.

Ceva analog la Neculcea, II, 330, în reproducerea sfaturilor ce le da turcilor un svezian în privinţa războiului cu ruşii: „el aşa socoteşte, să gătească vezirul patru sute de tunuri, şi aşa cu acele tunuri, slobozind o dată şi de două ori şi de trei ori, ar pute rumpe obuzul moschicesc, să-l spargă să facă drumuri pintr-însul lovind acele multe tunuri, şi aşa cu acel meşteşug poate să biruească”.

Tot de felul acesta la Alexandri, Gură-cască: „Timpurile sunt grele, politica Europei aşa şi aşa... Trebuie dar ca adevăraţii patrioţi să chibzuie”.

Basmul Făt-Frumos (Ispirescu, Legende, p. 166): „Ce rău ai făcut de n-ai venit şi tu la biserică, că a venit un tânăr îmbrăcat aşa şi aşa, a făcut aşa şi aşa, şi numaidecât a plecat de au rămas toţi cu ochii după el”.

Mai menţionăm aci locuţiunea: azi aşa, mâine aşa.

Basmul Copiii văduvului (Ispirescu, Legende, p. 337): „Azi aşa, mâine aşa, trecea zilele ca păcatele de iute”.

Cântec muntenesc:

„Azi aşa şi mâini aşa, Vestea de el se ducea Din Chiajna până-n Giuleşti, Din Rudeni la Bucureşti”.

(G.D.T., Poez. pop., 298)

„În Banat se zice: t i r i aşa t i r i aşa, în loc de: ori

aşa ori aşa; se mai zice şi în i aşa n i aşa, pentru: o dată aşa, o dată aşa” (S. Liuba, c. Maidan).

V. Ni.

— Tiri.

c) afirmaţiune conclusivă.

Ca ultimul grad de afirmaţiune, este aşa dar sau aşa dară „ergo, c'est ainsi done”.

Pann, Prov. II, 91:

„Munca pe om niciodată nu-l lasă a flămânzi, Când cu firea-nbărbătată noaptea o va face zi, 584 Aşadar d-aci-nainte să nu şedem lenevoşi”.

AŞA

Un grad mai slab de aceeaşi noţiune se exprimă prin şi aşa „itaque”: Neculcea, II, 288: „şi aşa, sosind temeiul nemţilor, i-au luat pre turcii pre toţi de grumazi”.

La interogativ: aşa? sau: aşa dară? înseamnă „eh bien?”, provocând oarecum o concluziune de la cel întrebat.

Tot într-un mod conclusiv, dar ironic, se întrebuinţează aşa în loc de interjecţiunea „aş!”, care este de o altă origine şi despre care s-a vorbit la locul său.

Alexandri, Barbu Lăutarul: „Când se întâmpla de se îndrăgea vreun cuconaş de o cuconiţă şi vrea să-i spuie aleanu sufletului, socotiţi că-i scria răvăşele franţuzeşti ca în ziua de astăzi? Aşa! Mă punea pe mine de cântam nopţi întregi pe supt ferestrele ei”.

IV. Aşa „a de o, adeoqu e”.

Pus la începutul propoziţiunii, cu sens de „atât de mult”, aşa este foarte energic, mai ales în poezie.

Doină din Bucovina:

„Aşa-mi vine câteodată să dau cu capul de peatră. Aşa-mi vine uneori să beau otravă să mor”.

(Marian, II, 184)

Doină din Ardeal:

„Aşa-mi vine câteodată să mă sui la munţi cu peatră, Să-mi fac ochişorii roată, Să mă uit în lumea toată. Aşa-mi vine uneori să mă sui la munţi cu flori, Să mă uit pe la surori, Doară-mi văd batăr una şi-mi mai stâmpăr inima.

Aşa-mi vine uneori să mă sui la munţi cu flori, Să mă jeluiesc la nori, Să-mi mai treacă de plânsori!”

(J.B., Trans, 201)

Nu mai puţin energic este aşa în aceeaşi poziţiune, dar preces deşi ca latineşte în „atque adeo”:

„S-aşa cântă de duios De se lasă frunza jos.

S-aşa cântă cu durere De mai toată frunza pere”.

(Marian, Buc. II, 10)

sau:

„Cântă puiul cucului în mijlocul codrului! S-aşa cântă de cu dor, Frunzele în vânt că zbor; S-aşa cântă de cu jale, De pică frunza pe cale; S-aşa cântă de duios, De pică frunzele jos!”

(J.B., Trans, 220)

Câteodată aceeaşi vigoare prezintă aşa pus la sfârşit. Doină din Moldova:

„De me-i bate cu gardul, Tot m-oi iubi cu altul! Aşa-mi cere sufletul, Aşa-mi este umbletul”.

(Alex., Poez. pop.2, 334)

V. Aşa numai.

Însoţit cu numai, fie după sau înainte, aşa capătă înţelesul de „cu uşurinţă”.

„Lumea mea cea frumuşea. Se petrece num-aşa; Lumea mea cea frumuşică. Se petrece-ntr-o nimică”.

(J.B., Trans, 218)

unde numai aşa se comentează prin „într-o nemică”.

Pravila Moldov., 1646, f. 42: „nu va putia nime să cerce pre locu strein pentru se găsească comoară fără de voia stăpânului acelui locu; iară de va cerca şi de va găsi fără svatulu stăpânului celuia cu locul, asta numai den capul lui, nu va rămânia să fie a lui”.

Ibid., f. 66: „asta numai într-o pizmă va vria să-l ucigă”. Gheorghe Stefan-vv. 1656 (A.I.R. III, 230): „Domniia mea şi cu tot svatul nostru n-am crezut nice pre unii aşea grăind numai cu gurile”.

În basmul Voinicul cel cu cartea (Ispirescu, ed. I, p.

108): „Dară ce credeţi, că arapii mi-l lăsară numai aşa cu una-două? nici să vă gândiţi!”

În basmul Poveste ţărănească (ib., 257): „cel ce a făcut o asemenea vitejie, nu 586 crez să se fi culcat pe urechea aia şi să fi stat numai aşa cu degetul în gură”.

AŞA

Cu acelaşi sens se întrebuinţează în vechile texturi construcţiunea aşa fi e’s – te cum.

Pravila Moldov., 1646, p. 4: „De nu va lucra pământul bine cumu să cade, ceva semăna asta fieşutecumu, acesta să nu ia nemică den roada ce va face acelu pământu’...”

Lângă numai aşa sau aşa fieştecum se alătură cam aşa „a peu pres”, „pas tout-ă-fait”.

În basmul Cele douăsprezeci fete (Ispir., 239):

„— Care va să zică, tu te-ai ţinut după noi şi ştii unde mergem noi noaptea?

— Cam aşa, măria-ta...”

VI. I a c-a ş.a.

Exclamaţiune faţă cu o întâmplare neprevăzută şi ciudată, dar nu de o mare importanţă, ceva ca în franceza „en voici d’une autre!”, iac – aşa, literalmente „ecce şic”, şi-a dobândit în poezia poporană din Transilvania un loc special tocmai în capul unor doine de această natură.

Cântecul unuia căruia-i place mai mult mama decât fata:

„Foaie verde iac-aşa, Dragu mi-i de dumneata, Dar mai drag de maică-ta...”

sau:

Frunză verde iac-aşa, Temniţa-i numai colea: Ce lucru poate să fie să mă bage în nobie!...

(J.B., Trans., 374)

(Ib., 101)

sau:

„Foaie verde iac-aşa, Poruncit-a bădiţa Pe-un spic verde de secară să mă duc, că el se-nsoară...”

(Ibid., 98)

În loc de „iac-aşa!” se întrebuinţează uneori, cu o mică nuanţă de sens, exclamaţiunea „ian aşa!”, care ar fi

lăţineşte „en şic”.

Plângerea unui recrut la Alexandri, Soldan: „cât ţi-i ziulica Domnului de mare, mă ţin la soare, ca pe un cocostârc, ian aşa! numai într-un picior”.

VII. Aşa în jurăminte.

Acest aşa, bogat deja la vechii romani: „ita me di ament!”, „itasim felix!”, „ita valeas!” etc., e nu mai puţin răspândit la români:

aşa să-mi ajute Dumnezeu!

aşa să am parte de! zău că-i aşa! aşa zău! etc.

În Călătoria Maicei Domnului la iad, text de pe la 1550 (Cuv. d. bătr. II, 326), între cei pedepsiţi vedem şi pe: „aceia su ceia ce-u uratu pre cinstita cruce şi dzicu: aşa mi a-ute Dumnezeu şi sila cruciei!”

Între celelalte, e foarte interesant jurământul „aşa să trăiesc” sau „aşa să trăieşti”, deja la romani: „ita vivam!”, „ita vivas!”

În basmul Porcul cel fermecat (Ispir., 54): „Aşa să trăieşti, bătrânico, ia spune-mi d-a minune ce are bărbatu-meu?” Alexandri, Rusaliile, sc. 4:

„— Aşa să trăieşti?

— Aşa să trăiesc!

— Că tu mă iubeşti?

— Că eu te iubesc!

— Şi, zău nu glumeşti?

— Şi, zău, de glumesc!

— Aşa să trăieşti?

— Aşa să trăiesc!”

Jurământul „aşa să trăiesc” e foarte obicinuit şi la macedo-români: „aşi şi banezu!” (Bojadschi, 124).

VIII. Aşa de danţ.

Nu există mai nicio horă ţărănească pe care să n-o însoţească corul zgomotoaselor aşa. În Transilvania, mai ales, prin aşa se încheie aproape toate strigătele de danţ:

„Place-mi mie d-a juca cu drăguţa altuia, Că să uită pe sub gene Şi de mine că şi-o teme! Aşa, copile!”

(J.B., Trans, 360)

sau:

„Dragile mele nepoate, Nu vă pot juca pe toate; Faceţi bine şi iertaţi că pe rând toate jucaţi! Aşa, măi!”

588

(Ibid., 363)

AŞA

sau:

sau:

„Mândră maic-am mai avut! Copil mândru m-a făcut: M-a băiat cu flori de munte Toţi gura să mi-o asculte, Mândrele să mi-o sărute, Hop aşa, măi!”

„Pentru tine, mândră hăi! Mi-a perit iarba-ntre văi Şi bucatele-n hotare Nouă clăi şi nouă cară, Nouă cară de secară Şi nouă de grâu de vară! Aşa zău, copile!”

(Ibid.)

(Ib., 369)

În „ţurca” sau „cerbul”, astfel cum se joacă în Ajunul Crăciunului în unele locuri din Ardeal, unul din strigăte este (P. Olteanu, Haţeg):

A-şa joacă calul meu, Cându-i dau câte-un jisdău! Aşa joacă iapa mea, Cându-i dau câte-o nuia!”

În fine, printr-un tradiţional aşa se isprăveşte mai totdauna basmul românesc:

„Iar eu încălecai pe-o şea

Şi vă spusei dumneavoastră aşa”.

O formulă pe care Julia Haşdeu (Théâtre, p. 369) a dat-o franţuzeşte:

„Je montai en selle

Et vous contai cette kyrielle”.

În unele locuri (Ispirescu, 182):

„Şi m-am suit pe-o şea Şi am spus-o aşa; M-am suit pe o roată Şi am spus-o toată!”

IX. Filiaţiuni istorico-filologice:

a) Dialectul daco-român: 589

AŞA

O formă aşi s-a conservat numai în compusele aşişi şi aşijdere, pe care vezi-le la locul lor. Formele existinţi sunt:

aşa sau asta, aşa sau a se, uneori şa, să sau se şi poeticul daşa cu un anaş, leyopevov daşare.

Forma a se adesea la Pompiliu, Sibiu, 19, 21, 23:

„Nici a se mai avea pace, Că eu un pescar m-aş face?”

„Jura badea şi nu pre, Că ştia c-a fost a se”.

„Alei slugă, fătul meu, De ce muşti tu a se rău?”

Dintre cei vechi, a se nu e rar la Dosofteiu, de ex. 1672, f. 163:

„Ca otava ce să trece De soare şi de vânt rece: De demineaţi-i cu floare, Sara-i veştedă de soare, A doua dză să usucă Ca-n cuptorâu când o aruncă, Ase cu lesne ne arde Urgiea ta şi ne scade”.

„La noi în Banat se zice adesea a se pentru aşa” (D. Receanu, c. Bucova).

Forma aşa rezultă mai adesea din acumodaţiune cu scurtatul „î = este”, astfel că „aşă-i” circulează în aceeaşi frază cu „aşa este”. I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p.173): „Ei, dragul tatii, aşă-i că s-a împlinit vorba ceea?”

Ibid: „p.182: „Ei, Harap-Alb, aşă-i că iar te-a ajuns nevoia de mine?

— Aşa este, măicuţă”.

Ibid., p. 183: „Ei, Harap-Alb, zise Sfânta Duminică, aşă-i că am scos-o la capăt şi asta?

— Aşa, cu ajutorul lui Dumnezeu”.

Alexandri, Arvinte şi Pepelea, se.10: „aşă-i c-am păţit-o? Care vra să zică, am casă şi nu-s stăpân într-însa. Aşă-i că mi-o întors şurubu puşchiu cel de Pepelea?”

„Forma şa, care se întrebuinţează în expresiunea «şa şi şa», lipseşte în dicţionarul domnului Cihac”. (Burlă, Studii filol., 86.)

Basmul ardelenesc Orb-împărat (Tribuna din Sibii, 1886, nr. 101): „Trece un an, şi feciorul cel mai mare nu mai vine, nici şa, nici şa...”

Basmul Pepelea, din Bucovina (Zbiera, Poveşti, p. 22): „Mi se pare că ne-am înşălat amândoi!

— Ba şaş aşa-i! răspunse celălalt.”, unde „ba şaş aşa”

reprezintă pe: „ba şa şi aşa”.

Forma cu proteticul d ca în dalb:

590

„Calapod îi răspundea: Dacă e treaba daşa”.

(Marian, Bucov. I, 63)

AŞA

sau:

„— Măi femeie! tu-mi cânţi mie? Ba! bărbate, nu-ţi cânt ţie, Daşa merge cântecul, Bată-te-ntunericul!”

(Ibid., II, 206)

Doină din Ardeal:

„Dasa-i, Doamne, – între străini la mlădiţa între spini: Suflă vântul ş-o clăteşte, De toţi spinii mi-o loveşte!”

(J.B., Trans., 195)

Într-o notiţă versificată, scrisă de mână în secolul XVII pe scoarţa Omiliarului coresian din 1580, canonicul Cipariu (Organul, 1848, nr. 62) citeşte:

„Poruncit-o ferimanu, Feriman di-npărăţie să lipsească vodă din domnie; Dunde în masă n (e) pusă El în mână ş-o luară Şi dâncepu da cetire, Lacrămile-l podidiră; Iar ce doamnă de Stăncuţi, E din graiu daşa! grăire: Nu gândi, doamne, nimica, Vom dari vuân blid de galbeni, şi va f (i), doamne, daşare”.

unde vedem alături cu proteticul din dunde, dincepu şi dacetire, nu numai forma daşa, dar încă o formă daşare, cu acelaşi inorganic – re ca la Jarnik-Bârsan, p. 335:

„Frunză verde şi frunzare, Măi bădiţăionare” etc.

Să observăm însă că-n unele cazuri d din daşa poate fi conjuncţionalul d a scurtat din „dar, dară”, ca în unele exemple de mai sus; iar în altele este învederat prepoziţionalul de bunăoară:

Pravila de la Govora, 1640, f. 13: „Episcopulu ce va fi negrijnicu de biserică şi se va mâhni de rugăcâune şi popii nu-i va învăţa de aşa, ce şi acelea le va lăsa”.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 176): „fiindcă a venit vorba de – aşa, îţi spun ca la un frate.”; şi mai jos, p. 177: „Dacă ţi-i vorba d e-aşa, ai să-ţi rupi ciochinele umblând”. 591

ţipescu, Opincaru, p. 79: „Lumi ţi] nici pân' gând îi trece că omului cu mintea plăsmuitoare îi le felu d-aşa, adică cela ce cugetă nalt, copt şi mare, le târzior la vorbă".

Tot acolo, p.134: „Iacă, vere, rău şi rău, nu să poată mai d-aşa".

Mai adăugăm că în vechile texturi rustice ne întâmpină aşa scris la sfârşit cu duplul să: „aşaa amu aflatu cu ale nooastre suflete.", dar tot acolo, mai jos: „aşa amu aflatu". (Tudor Logofăt, Muscel, circa 1580, Cuv. d. bătr. I, 38). În alte texturi finalul a din aşa se fuzionează cu iniţialul din verbul auxiliar: „a sau fost = aşa au fost". (Gherghi, Târgovişte, 1602, Cuv. d. bătr. I, 22), după cum se fuzionează mai totdauna în viul grai.

Doină din Banat:

„Aş-au zis frunza de fag, Să iubeşti cu cin ţi-i drag: Aş-au zis frunza de prun; Să iubesc şi să nu spun; Aş-au zis frunza de nuc, Să iubesc şi să mă duc".

(S. Liuba, c. Maidan)

b) Dialectul macedo-român:

S-a conservat forma primitivă aşi, alături cu aşiţe, adică aşice, cu – ce întocmai ca în atunce, aice etc. La românii din Epir şi Tesalia se aude o formă şi mai veche: acşi, acşiţi, acşice. Confruntarea acestor diferite forme, v. la Miklósich (Rum. Untersuch. I, 62).

c) Dialectul istriano-român:

Forma primitivă aşi s-a pierdut, conservându-se numai aşa, afară de adjectivul aş a v a „tel", în care finalul – vă este o imitaţiune după sinonimul slavic t a – k o v u „tel" din t a k o „comme şa".

Din cele două etimologii ale lui aşa, una din lat. aequesic, propusă de Diez şi susţinută de Cihac, cealaltă din lat. eccumsic, preferită de Flecchia, cari ambele explică pe e în macedo-românul acşi, în ital. cosi, sau cusi, sicil. accussi, vechi provenţal acsi, brescian icsi şi altele, numai derivaţiunea din eccumsic ne satisface pe deplin. Ca sens, eccumsic se justifică prin românul „iac-aşa"; ca formă, trecerea lui eccân acne întâmpină de asemenea în

acel, acest acolo etc., cari ne apar tot cu acân limbile romanice occidentale, pe când latinul negue n-a dat naştere nicăiri la o formaţiune analoagă. Cu pierderea lui e prin asimilaţiune, românului aşa sau aşi corespunde span. aşi catal. assi, portug. assin etc. Prin nazalizare, s-au format lombardul insci vechi span. ansi, franc. ainsi, în privinţa cărora etimologia lui Ménage, Littre şi Brachet de la o formă latină separată insic „mot-à-mot en ainsi” este inadmisibilă, ca una ce nesocoteşte celelalte paraleluri romanice. În macedo-românul acşice, cea mai completă din toate formele neolatine, se răsfrânge un prototip latin arhaic: eccum-sice, cu „zice” pentru „şic” ca la Plaut. La reto-romani, ca şi la noi, 592 există o formă cu – a şi o altă cu – i, punându-se aşi denaintea unui adjectiv sau adverb:

AŞA

„Aschi bein, aschi mal etc., dar aşa, când stă deosebit sau când vine după un verb: „far aschia, din aschia”. (Carigiet, Raetorom. Wth., 1882, p. 15).

Finalul – a în aşa = reto-rom. a’s e h i-a n-are a face cu emfaticul a din acum-a, atunci-a, aiuri-a etc. (v. 5A), care nu e niciodată tonic şi este specific românesc, ci rezultă din diftongirea scurtului i în latinul şic, după cum s-a diftongit scurtul i şi în „abia” din lat. vix. Deşi nu latine clasice, totuşi cele trei forme române acşi, aşi şi aşa sunt dară romanice generale. Lângă eccumsic, literalmente „iac-aşa”, comun tuturor neolatinilor, atât în ramura occidentală cum şi-n cea orientală, latina rustică mai avea un „alterumsic”, mai puţin răspândit şi numai la Apus, de unde franc. aussi, vechi altressi, literalmente „încă o dată aşa”, de ex. În Chanson de Roland, v. 3329:

„Altresi blanches cum e neif sur gelee”.

V. Aşişi.

— Aşijdere.

— Şi.

— Cum.

— Cât.

— Atât.

2AŞA, adj; tel. Conservând forma sa adverbială, aşa

funcţionează adesea ca un curat adjectiv. De patru ori în proverbul: „la aşa barbă, aşa răsătură; la aşa cap, aşa chiulaf” (Pann, II, 52) „telle barbe, telle rasade; telle fete, tel bonnet”. Uneori numai din totalitatea frazei se poate înţelege dacă aşa este adverb sau dacă-i adjectiv. În exclamaţiunea: „aşa te voi, băiete, el este adverb, când îl punem în legătură cu „voi”: „ita volo te esse”, iar în legătură cu „te” este adjectiv: „talem te esse volo”. Apoi este adjectiv în fraza: „aşa ceva nu-mi vine să cred, atare lucru nu-mi vine să cred, unde ceva figurează ca substantiv” (Laurian-Massim, v. asta).

Balada Român Grue Grozovanul:

„Dar colo, cât colo-n fund, Iat-un negru cam rătund, Care soare n-au văzut De când mă-sa l-au făcut; La el Grue se ducea, Mâna-n coamă că-i punea, Din loc nici că mi-l clintea: Aşa cal îi trebuia”.

Basmul Zâna zânelor (Ispirescu, Legende, p. 213): „le lăsa gura apă la toţi după o aşa bucăţică.

Când adjectivul aşa „tel” e pus în corelaţiune cu cum, atunci şi acest din urmă încetează de a fi adverb, adjectivându-se cu sensul de „quel”.

Balada Bogdan:

„Cum era şi nuntaşul, Aşa-i da şi postavul”.

Cu sens adjectival, aşa a devenit tipic într-o mulţime de locuţiuni ca: aşa e povestea, aşa e treaba, aşa e gioaca, aşa e vorba etc.

AŞA

Alexandri, Cinel-cinel, sc. 13 (CFR. Arvinte şi Pepelea, sc. 4): „Graur: Dacă aş vra să te sărut, nici că te-aş mai întreba. Florica: Ba zău!

Graur: Dec! nu cumva te-ai fasoli poate? Florica: Mai ştii?

Graur: E, e, e! Nu mă face, că eu acuşi cerc. Florica: Ian cearcă, să vezi.

Graur: Aşa ţi-i povestea fa? apoi aşteaptă (se repede s-o sărute)”. Doină din Ardeal:

„Vecină, mândruţ-aleasă, De bădiţu meu te lasă! Să ştii tu, vecină, bine C-aşa-i povestea cu mine: Să bolesc la

pat o lună, Cum mă scol, ţi-l iau din mână, şi să zac chiar patru ai, Cum mă scol, bădişor n-ai!”

(J.B., Trans., 273)

sau:

„Acum deacă-i treaba-aşa, Spune-i, dragă, maică-ta să-ngrădească uliţa Tot cu m şi cu pelin, Să nu ne mai întâlnim”.

(Ibid., 61)

În fine, legat cu noţiunea destinului:

„Nu plânge, iubita mea, Că scrisa noastră-i aşa!...”

(Ibid., 147)

Alexandri, în notă la Mioriţa: „Întâmplările lumii îl găsesc (pe român) totdauna pregătit a primi lovirile lor, căci el se întăreşte în credinţa mângâietoare că: aşa i-au fost scris! aşa i-au fost zodia! aşa i-au fost să fie! etc.”

„Ursita o numeşte poporul şi «dată» zicând: aşa i-a fost ursita! sau: aşa i-a fost data!” (N. Sânzian, Haţeg).

O locuţiune tipică din colinde: „aşa-i legea din bătrâni = telle est l’ancienne coutume”.

Colindă din Dobrogea:

„Meargă calul cel de dar Alături pe lângă car, 594 Şi rădvan lângă rădvan.

— ĂŞCĂ

C-aşa-i legea din bătrân i, Din bătrâni, din oameni buni”.

(Burada, Călăt, p. 61)

La adjectiv, ca şi la adverb, aşa se gradează. Doina Puişorul meu:

„De-i lua una frumoasă Dumnezeu să-ţi facă casă De copii şi de nevastă; De-i lua din mai urâte, Dumnezeu să nu-ţi ajute; De-i lua-o mai aşa, Să nu ai parte de ea”.

(G.D.T., Poez. pop., 328)

Adjectivul reduplicat „aşa ş-aşa” înseamnă „mediocre”: cutare e un scriitor aşa ş-aşa, un artist aşa ş-aşa etc.

Alexandri, Iorgu de la Sadagura, act. I, sc. 7: „Aşa ş-aşa, nici prea prea, nici foarte foarte”.

V. 1Aşa.

— Asemenea.

— Atare.

AŞĂŞI. – v. Aşişi.

AŞA. – v. 1, 2Aşa. AŞĂŞI. – v. Aşişi.

AŞĂU (plur. aşauă), s.n.; t. d'agric.: hoyau, houe. Maghiarul a s-o. Cuvânt întrebuinţat la românii de peste Carpaţi ca sinonim cu h! r l e ţ.

Povăţuire către economia de câmp, Buda, 1806, p. 118: „hârleţul (aşăul) iaste o lopată de fier ascuţită la vârv şi cu tăiş făcută pe de laturi, sau o lopată de lemn cu fier ascuţit în capăt, cucarea se sapă pământul”. v. Hârleţ.

— Ungur.

AŞCĂ (plur. aşce), s.f; t. milit.: bassinet d'une arme a feu. Poienar-Aaron-Hill: „Bassinet, aşcă, tigaie la armele de foc”. Se rosteşte şi aspirat: „Haşcă, t i – g a i e la puşcă sau pistol” (Lex. Bud.). Pe de o parte, cuvântul nu poate fi vechi, deoarăce se referă numai la o armă inventată în timpii moderni; pe de alta, el are toată aparenţa unui deminutiv prescurtat. Sinonim mai răspândit este tigaie, care cuprinde acelaşi sens de unealtă scobită sau goală înăuntru, pe care-l găsim în francezul „bassinet”, în germanul „Zundpfanne, Pfanne”, în englezul „pan”. v. Puşcă.

— Tigaie.

2-ĂŞCĂ. – v. – ascu.

595

ĂŞCHE

ĂŞCHE's. ĂŞCHIE; (plur. aschi, aşchii şi aşchii), s.f; eclat de bois, copeau, cale, esquille. „Bucată, fâşie, ţandără luată în lungul lemnului sau dintr-un os” (Costinescu). Din latinul a's tu l a, de unde asche întocmai ca „veche” din „vetula”, provenţalul a's e la (Cihac), sicilianul asca, aschi „pezetto che nello spacar îl legno şi vien a spiccare” (Traina). Din forma organică disilabică asche se face deminutivul aş e h iţă; din forma lungită trisilabică aşchie, care se rapoartă către cealaltă ca „unghie” către „unghe” sau „funie” către „furie”, se face deminutivul aşchiuţă. E sinonim cu surcea şi ţandără, cari

însă pot să nu fie lungi şi subţiri, pe când în asche lungimea şi subţirimea formează elemente esenţiale.

Zicătoare: „Copaciul mare dintr-o aşchie nu se taie” (Pann, III, 18), a căriia filiaţiune greco-latină e urmărită de d. G.D. Teodorescu în studiul său despre proverbi.

Alt proverb: „Aşchia nu sare departe de butuc” (Ios. Lita, Transilv.); mai obicinuit: „surceaua nu sare”.

Costachi Stamati, Muza I, p. 118:

„Iar măsdracele s-au rupt, în aşchii s-au ţăndurit, Dintre care câteva Pân’ la soare au ajuns”.

A. Pann, Prov. I, 92:

„Taie până nu mai poate, Aşchii peste aşchii scoate”.

ţipescu, Opincaru, p. 153: „Unde conăcesc ei, acolo scot crăcanili, scapără, fac şi aţâţă focu supt ele cu găteje, cu ogrinji, cu surcele, cu aşchii şi cu ce găsesc”.

E nu mai puţin întrebuinţat pluralul aşchii.

A. Odobescu, Pseudokyn., p. 195: „să-mi adun în mănunchi notiţele, răsipite aci ca ăşchiile şi ca surcelele ce se-mprăştie fără folos când, cu o teslă rău mânuită, o calfă de dulgher stângaci ciopârteşte bârna”.

P. Ispirescu, Snoave, ed. 2, p. 52: „Până atunci călătorul adunase nişte rascote, surcele şi aşchii de lemne ce putea afla prin bătătură, şi aţâţase un focşor bunicel, puind şi crăcanele”.

Se aude pe alocuri şi aspirat: haşchie, hăşchii.

De la Vrancea, Sultănica, p. 205: „coada biciului i s-a spart în haşchii şi sar din ea puzderii.”; şi tot acolo, p. 208: „În gură avea hăşchii din scândura dricului”.

Pluralul corect aschi din asche se mai găseşte la mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1682, oct. 31 (f. 97 a): „strujindu presvântul cu acâale brânc au mănuşu de heru cu unghiile ascuţâte, sărindu aschi de carnia zvântului...”

V. Aşchiez.

— Surcea.

— Ţandără.

AŞCHIESC. – v. Aşchiez.

AŞCHIEZ (aşchiiat, aşchiiare), vb; briser ou tailler en eclats. „A aşchia, a ţ a n – 596 d a r i, a lua şuviţe, fâşii

lungi din ceva solid, a reduce în aşchii” (Costinescu).

AŞEZ

„Lemnarul taie lemnele; bărdaşul le aşchieşte ş-apoi le ciopleşte, le rătează, le scobeşte”. (R. Simu, Transilv., c. Orlat). v. Asche.

AŞCHIŢĂ (pl. aşchiţe,), s.f; petit eclat de bois, petit copeau. Deminutiv din aş – che. Surcică. Ţăndărică. Doină din Banat:

„— Dar cine l-a fărmecat?

— Două fete din alt sat.

— Da cu ce l-au fărmecat?

— Cu aschiţă din portiţă, Cu pulbere din uliţă.

Cu ghiorghini din trei grădini, Cu apă din trei fântâni”.

(S. Liuba, Banat, c. Maidan)

Iar într-o doină din Ardeal:

„Cu otravă Din Suceavă, Cu aschiţă Din portiţă.

Cu păr galben din cosiţă”.

(Familia, 1886, p. 43)

V. Asche.

— Aschiuţă.

AŞCHIUŢĂ (pl. aşchiuţe), s.f; petit eclat de bois, petit copeau. Deminutiv din aşchie.

Ghicitoarea bucovineană despre „sâtă” (Zbiera, Povesti, p. 320): „Aschiuţă din pădure, mihoho din câmp, şi liop-liop în casă, ce-i aceea?” v. Asche.

— Aschiţă.

— ĂŞCU. – v. 3-aş.

AŞE. – v. 1, 2Aşa.

AŞEZ (aşezat, aşezare), vb; asseoir, plăcer, ranger, fixer, etablir, instituer, installer, apaiser, tranquilliser, convenir, stipuler, fiancer. Raportul logic între aşez şi e z e întocmai ca latineşte între şedere şi sedare. Noţiunea „şez” este cea fundamentală în aşez, indicând însă anume o lucrare tranzitivă sau mai bine cauzativă prelungită: aşez înseamnă „fac săsează altul pentru mult timp sau într-un chip trainic”; iar reflexivul în a aşez: „fac pe mine însumi a şedea într-un chip trainic sau pentru mult timp”. 597

AŞEZ

Act moldovenesc circa 1650 (A.I.R. III, p. 220): „au fugit de-au îmblat hrănindu-să prea ţară, şi apoi au venit cu fecorii săi şi s-au aşezat de şeade cu fecorii săi pre partea fetelor Gligorcii...”

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 198: „după mergerea la Ţarigrad, (Grigorie-vodă) s-au aşezat cu şederea la Kuru-Cişme...”

I. Văcărescu, p. 40:

„Plec grabnic când voiesc să şi e z, Când voi să plec, atunci m-aşez...”

În acest sens în a aşez este în antiteză cu! în b l u, bunăoară tot la Văcărescu, p. 59:

„Umblă uimiţi, nu s-aşază, Tot doresc ca să se vază”.

De aci noţiunea de aşez se asociază obicinuit cu acea de scaun ca unealtă de şedere, mai ales când e vorba de tron: „a se aşeza în scaun” sau „pe scaun” sau chiar „la scaun”.

Zilot, Cron., p. 6:

„Că cum s-aşază în scaun, alt nimic nu-ngrijui Decât: oare cum ar face ţara rău a jefui?”

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 11: „Basarabii, cari mai erau şi bani moşteni ai Craiovei, voiau să aşeze pentru vecie neamul lor pe scaunul domnesc”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 6: „s-au aşezat, cu domnie în scaun.”, iar la p. 11: „au luat el domnia şi s-au aşezat la scaun.”, de asemenea, p. 18: „s-au aşezat Duca-vodă la scaun.”; p. 40: „s-au aşezat Cantemir-vodă la scaunul ţării”. etc.

De altminterea, cel puţin în graiul de astăzi, aşez la înseamnă lângă, iar când sunt mai mulţi cari se aşază în mai multe puncturi nu departe unul de altul, atunci se zice: pe lacând însă toţi se aşază în giurul unui singur punct: pe lângă.

Costachi Negruzzi, Toderică: „Unii acum se şi aşezau la o masă de joc”.

Acelaşi, Sobieski şi românii: „Aşezaţi-vă toţi pe la metereze. Să nu zică leahul c-a intrat într-o cetate

românească ca într-o ţarină pustie”.

Acelaşi, Marşul lui Dragoş:

„Vitejii se aşază Pe l în g-un mare foc, şi Dragoş ospetează cu dânşii, la un loc”.

De la aşez în scaun se trece d-a dreptul la noţiunea generală de aşez pe un loc, pe o întindere mai mare sau mai mică.

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. LXVII:

„Dumnedzău asializă pre cei într-un „Deus inhabitare facit 598 gându...” unius moris...”

AŞEZ

unde la Silvestru, 1651: „Dumnezeu-i carele sălăşluâaşte...”

Act moldovenesc din 1675 (A.I.R. III, p. 250): „de cându au ieşit din locul lor de unde lăcuia, au mărsu acolea la acea ocină de s-au asăzat”.

Cantemir, Chron. II, p. 9: „Gotthii, după ce au ieşit despre părţile Mărei-Baltică, au venit şi s-au aşezat pre locurile carile stau pre marginile Mării-Negre”.

Ibid., II, p. 39: „ (Traian) tot neamul lor (dachilor) din Dachia au scos, şi pre romanii săi în locul lor au aşezat”.

La acelaşi, II, p. 46: „multe crăii de varvari acum să întemeiase, şi altele începuse a să descăleca şi a se aşeza.”, aşez e pus în legătură cu descalec, ca şi când am zice: „s-a dat jos de pe cal şi a şezut”.

De asemenea la Costachi Negruzzi, Scrisoarea XXIX: „unde a descălecat şi s-a aşezat fiecare după plac şi voie”.

Este interesantă tot la Cantemir, Chron. II, p. 284: „câţi au fost aşezatu-s a pre acele locuri, le-au dat voie şi slobozenie să-şi ţie cineşi locurile.”, metateza sintactică curat poporană: „au fost aşezatu-s e „în loc de: „s-au fost aşezat”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 195: „Îmblând din loc în loc, pe la Umbrăreşti, pe la Turceşti şi pe la Sărbăneşti, mai pe urmă şi la Brăval, şi de acolo la Galaţi, aşezându-se acolo cu toată urdiea”.

Vom reproduce în întreg un interesant text biografic necunoscut, în care, pe lângă „m a aşez în cetate”, adică

cu sensul de mai sus, ne mai întâmpină o nouă nuanţă: „m a aşez în şcoală”, ca latineşte „assido în schola” (Cic.), nu „assideo”. În traducerea de pe slavoneşte a unui crisov de la Mateiu Basarab din 1646, tălmaciul din 1746 zice (Arh. Statului din Bucur., Doc. Rom. II, nr. 3, p. 18): „Eu greşnîi Leontie Ieromonahul Tismenii şi dascălul domnesc, carele sunt de m-am rumân munţian, oltian din judeţul Mehedinţilor, născut în oraşul carele se numeşte Baia-de-Aramă, şi de mică vârstă m-am călugărit aici în Sfânta Laura Tismana, apoi dorind de sfânta învăţătură m-am înstrăinat în Ţara Sârbiască şi aşezându-mă în şcoala pria-sfinţitului mitropolit kyr Moysei Petrovici al Bălgradului sârbescu, am învăţat grammatica sloveniască la dascălul Maxim filosoful şi moscalul, fiind dumnealui trimis de Petru cel Mare împăratul Moscului prin rugăciunia şi cereria mai sus-numitului mitropolit ca să fie dascăl sârbilor, apoi din dumnezeiască socotinţă m-am dus la Ţara Nemţască la împărăţiasca cetate a Beciului, apoi mergând în Ţara Moscului m-ariz asăzat în vestita cetate Chievul şi învăţându-mă pre limba latiniască prin toate şcolile împărăteşti de rând, m-am nevoit ani 11”.

De la „aşez pe un loc” venim la „aşez la o treabă”, la o funcţiune, la o însărcinare.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 55: „au aşezat pre Ioan Buhuş logofătul cai – macan”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 15: „Atunce Petriceico-vodă şi cu Grigorie-vodă s-au sfătuit să se închine la leşi, să stea cu toţii să bată pre turci, să nu se aşeze paşă în cetatea Hotinului”.

Prin legătura sa cu şi e z, aşez are un sens fundamental curat personal: aşez pe cineva, de unde se dezvoaltă apoi într-un mod metaforic aplicarea la orice lucru, 599

AŞEZ

pe care nu numai îl punem într-un loc, dar mai ales într-o poziţiune hotărâtă, aşa cum trebuie să stea acolo, nu orişicum: „ranger, arranger”.

Alexandri, Florin şi Florica, sc. 1:

„Florica: Ce faci tu acolo de azi-dimineaţă, ca un lăstun?

Florin: Aşez f în u în podu' şurii".

Aci nu este o simplă aruncare a fânului în pod, ci o punere a lui astfel ca să încapă, să fie la îndemână de luat etc. Poziţiunea intenţionată precisă apare şi mai bine în doina:

„Mă fac broască la pământ, Îmi aşez d u r d a spre vânt, şi mi-i iau la căutare De la cap pân' la picioare, şi chitesc şi socotesc Pe unde să mi-i lovesc".

(Alex., Poez. pop.2, 260)

Costachi Negruzzi, Cum am învăţat româneşte: „În vremea aceasta, dascălul îşi aşezase ochilarii pe tronul lor, pare că privesc încă acei ochilari ţuguieţi pe nasul lui uriaş, ca un turc călare p-un harmăsar roib".

Printr-o altă metaforă, un lucru s-aşază, când se lasă în jos, ca şi când s-ar aşeza o persoană; astfel se poate zice că s-aşază apa după ce a clocotit, pământul aruncat peste o groapă etc.

„Dragi ne suntem amândoi, Este-un deal mare-ntre noi! M-oi ruga la Precista Şi dealul s-o aşeza S-apoi, dragă, ne-om lua!"

(J.B., Trans., 60)

E mai ales obicinuită expresiunea: vinul s-aşază, vinul s-a aşezat, când s-a limpezit sau începe a se limpezi.

Prin noţiunea generală de lucru, „res", aşez a trecut apoi la sensul de punere în rânduială sau limpezirea unei situaţiuni anevoioase: a scoate o afacere din încurcătură, a linişti, a împăca. Se zice deopotrivă şi: aşez treaba sau t r e b i l e.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 35: „ (Duca-vodă) îşi aşezase lucrul despre craiul cu răscumpărarea, ca să dea 180 pungi de bani".

Cantemir, Chron. II, p. 270: „Împăratul dară Alexie, fiind el să treacă spre Anadol ca să aşeze lucrurile dintr-aceia parte, au trimis hatman cu ostile asupra vlahilor pe Alexie Aspiatis".

Acelaşi, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 147):

„după multe şi nenumărate de tâmplări şi zbuciumări, preţul dându-şi şi, precum li să păria, lucrurile aşedzându-şi, şi oarecum după voia lor tocmindu-şi, de la cei şapte voievodzi iertare îşi luară 600 şi la locurile sale să se ducă să sculară”.

AŞEZ

Ion Neculce, Letop. II, p. 291: „tâmplatu – s-au multă zăbavă acolo la Nistru, până s-au aşezat aceste trebi”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 24: „să meargă în Ţara Muntenească, unde era şi doamnă-sa, până s-or aşeza tulburările în ţară”.

Aşez gândurile, într-o doină din Ardeal:

„Alelele, Doamne sfinte, Doamne sfinte şi părinte! mai aşază-mi gândurile să-mi isprăvesc rândurile”.

(J.B., Trans., 125)

În acest sens, aşez e sinonim cu liniştesc, potolesc, astâmpăr.

A. Pann, Erotocrit II, p. 132:

„Nici el nu s-a rănit, însă foarte ameţit era.
Şi, sculându-se, îndată să se lupte iar cerea.
Dar toţi dacă începură să zică că nu-i iertat.
S-a cam aşezat atuncea şi d-al său scop s-a lăsat”.

Miron Costin, Letop. I, p. 16: „ (Traian) întâi au aşezat împărăţia în ce era stricată şi veniturile ei, apoi îndată s-au apucat de oaste”.

Când era vorba de a face să înceteze anume un război, se zicea în graiul vechi: a aşeza pace sau punturile păcii; apoi, în aceeaşi sferă de idei: a aşeza uricele, când se certau particulari pentru hotare; a aşeza posturile, când creştinii erau în nedumerire etc.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 15: „s-au aşezat pace cu leşii, carea s-au ţinut până la vremea Beciului”.

Cantemir, Ist. ier., p. 143: „Deci îndată-şi uricele şi privileghiile liliacului, vrând-nevrând, după vechile lui pravile şi voie, înnoind aşedzară...”

Ion Neculce, Letop. II, p. 197: „când s-au bătut la Războeni, atuncea s-au aşezat turcii cu Stefan-vodă şi le-au dat hotar şi olat Bugeacul, şi au făcut pace.”; dar mai jos,

p. 199: „Când au aşezat pace Stefan-vodă cel Bun cu leşii”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 20: „toţi grecii au această eresă de ocăresc pre cei ce au tocmit şi au aşezat sfinte posturi să le ţie creştinii”.

E frumoasă vechea expresiune: „aşez cuvântul” = „faire le pacte”, la Amiras, Letop. III, p. 145: „şi au aşezat cuvântul să fie aşa, şi au zis domnul că după ce va face scrisoare va chema pe boieri de le va arăta”.

De aci, aşez devine sinonim cu tocmesc şi chiar eu mă învoiesc, aproape fără nicio deosebire de înţeles, mai cu seamă în vechiul grai juridic.

Act muntenesc din 1679 (A.I.R. I, 1, p. 61): „şi deca va fi precum zice Necula, să-şi ţie Necula locul cu bună pace, iar de va fi precum zice Calea, să-i întoarcă banii Neculii înapoi, şi precum veţi fi veţi tocmi şi-i veţi aşeza, aşa să le faceţi şi scrisori”. 601

AŞEZ

Act moldovenesc din 1680 (A.I.R. I, 1, p. 140): „dec acum şi cu Ionaşco ginerele Ciutii ne-am învoit şi ne-am asăzat tot pre această t o e în al a să ţie dumnialui locul de la mine”.

Altul din 1699 (A.I.R. III, p. 265): „de a noastră bunăvoie m-am învoit şi ne-m aşezat pentru parte den zestre ce mi se vine mie den toate moşiile”.

Altul din 1703 (A.I.R. III, p. 268): „aşea ne-am asăzat, şi această t o e în al a am făcut dinaintea a boiari şi a fecori di boiari”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 83: „cu mare chizeşie au ieşit (Luca vistiernicul din închisoare) de s-au aşezat să plătească oamenilor ce le lua să...”

Ion Neculce, Letop. II, p. 299: „Venit-au atunce Iusuf paşa sarascherul împrotiva acelui sultan la Smil, şi au şezut câteva săptămâni acolo cu metereze până i s-au strâns oaste, şi trimisese şi la Constantin Duca-vodă să meargă şi el la oaste, şi au purces din Iaşi de au mers numai până la Bărnova, şi s-au întors eară, că s-au aşezat sarascherul cu tătarii”.

Caragea, Legiuire, 1818, p. 9: „Câţi răzaşi având

locuri în care să pot face heleşteie cu zăgazuri vor vrea să facă heleşteu, să se aşaze între dânşii pentru cheltuiala ce vor face de-a valma”.

În fine, plecând de la sensul general de tocmesc, aşez a căpătat o accepţiune aşa-zicând tehnică în terminologia poporană a nuntei.

„Mai întâi se duce un singur om de spune tatălui fetei că cutare flăcău vrea să ia în căsătorie pe fiia sa, întrebându-l dacă primeşte aceasta, şi dacă tatălui place flăcăul şi familia lui, zice să vină în cutare seară să aşeze, adică să facă logodna” (D. Michailescu, Prahova, c. Scăeni).

„În loc de logodnă se zice în popor: a aşezat”. (I. Popescu, Teleorman, c. Tufeni).

„În popor, când pleacă să caute mireasa, se zice că se duce în peţit; când l o – g o desc, se zice că aşază” (R. Michaileanu, Mehedinţi, c. Vânju-Mare).

Tot aşa se zice în judeţul Brăilei (I. Stefan, c. Zărneştii-Călnău; Pr. C. Stănescu, c. Găvăneşti); în Dolj (I. Georgescu, c. Bodăeşti); în Ialomiţa (D. Georgescu, c. Coşereni); şi pe aiuri; iar ca substantiv se întrebuinţează aşezământ, aşezare, aşezat.

În Moldova cuvântul aşez înseamnă nu tocmai „logodnă”, ci o înţelegere anterioară. „La căsătorie, când un tânăr a mers la o fată, se zice că merge de vorbeşte; după ce a vorbit, se duce de se aşază; după ce s-a aşezat, croieşte cămăşi; după croială, logodna”. (I. Poppa, Iaşi, c. Româneşti).

Această accepţiune a lui aşez ne întâmpină deja în vechile texturi.

Miron Costin, Letop. I, p. 295: „Numai ce i-au căutat lui Vasilie-vodă a aşezare atunci şi logodna fetei sale Ruxandra după Timuş.”, unde este de observat şi infinitivul nescurtat.

Ion Neculce, Letop. II, p. 271: „ (Mihai spatarul) s-au dus la Ţarigrad de au aşezat logodna cu fiica Brăncovanului-vodă anume domniţa Maria cu Constantin-vodă 602 feciorul Ducăi...”

AŞEZĂRE

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 252: „au găsit pe fiica lui Bezede Alexandru Mavrocordat şi au aşezat vorba cu părinţii ei, luând-o cu toată zăstrea ei şi cu blagoslovenia părinţilor”.

Etimologia cuvântului aşez nu e atât de uşoară precum s-ar părea a fi la prima vedere. Deşi sensul fundamental este acela de şedere, totuşi derivaţiunea de la verbul şed prin prepoziţionalul a (= a d) nu e cu putinţă, deoarăce în loc de aşază, aşeză, aşezat, aşezare etc. ar fi atunci: aşeade, aşezu, aşezut, aşedere, ceea ce nu se găseşte nicăiri. Pe de altă parte, cuvântul nu se poate trage d-a dreptul nici din latinul assidere, de care diferă cu totul şi prin sens, nici din a’s s 1 – de r e, cu care altfel se împacă sub raportul logic; nu se poate, căci din latinul se – de r e limba română conservă pe din flexiune şi-n forme duple: „şed” lângă „şez”, „şeadă” lângă „şează”, „şedere”, pe când în aşez nu apare niciodată d, ci numai z. Infinitivul substantivat aşezare s-ar putea alătura, ce-i dreptul, cu infinitivii substantivaţi „crezare” şi „vânzare”; dar să nu se uite că aceste forme ca şi, „născare”, n-au făcut să dispară din grai nici măcar pe infinitivii organici „credere”, „vindere”, „naştere”, necum să schimbe forma verbului peste tot; iar prin urmare nici trecerea din a doua conjugaţiune în cea dentâi nu e aci admisibilă. În sfârşit, nu înţelegem de loc prin ce fel de proces foneticse-ncearcă Cihac (I, 273) a identifica pe românul aşezare cu italianul se dar e, spaniolul a’s e n t ar, provenţalul asestar şi altele, recurgând la o ecuaţiune imposibilă: za = da =nta = sta. Singura etimologie temeinică a lui aşez este acea din latinul rustic’s e d i u în „scaun”, de unde italianul se d i o sau’s e g g i o, franc. s i e g e, româneşte substantivul pierdut şez, întocmai ca din „medium” – „miez”. Din „miez”, prin prepoziţiunea „pre”, românii formaseră verbul „premiez, premiezat, premiezare” cu sensul de „jumătăţire”, bunăoară în Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ed. Bianu, p. 330), Ps. CI:

„În p r e în i e d z are dzilelor mele, în gintulu

gintului anii tăi”.

„.în d i în i d i o dierum meorum, în generatione generationum anni tui”.

unde şi la Coresi, 1577: „În p r e în i e z are zilelor mele, în neamulu neamului.”, iar la Silvestru, 1651: „În mijloculu zilelor mele...” Tot aşa, prin prepoziţunea a (= ad) s-a format româneşte aşez, aşezat, aşezare din latinul rustic’s e d i u în „scaun”, devenit româneşte şez, substantiv despărut apoi prin omonimie cu verbul şez. Literalmente a aşeza vrea să zică: a înscăuna, de unde şi sensul cel fundamental al cuvântului.

V. Aşezare. – 1, 2Aşezat.

— Aşezământ.

— Sez.

AŞEZARE (pl. aşezări), s.f; l’infinitif d’aşez pris comme substantif: residence, repos, tranquillite, pacte. Între cei trei sinonimi, aşezământ, aşezat şi aşezare, este o deosebire mai cu seamă de gradul de trainicie cuprins în noţiunea fiecăruia: aşezământ exprimă treapta cea mai statornică, ceva făcut pentru totdauna sau pretins a fi aşa, pe când aşezat şi aşezare, două forme verbale, înseamnă cel întâi o stare supusă la schimbări, cel al doilea o acţiune neisprăvită sau care urmează înainte. În pasagiul din Ion Canta, Letop. III, p. 184, ne întâmpină 603

AŞEZARE

În acelaşi timp aşezare, şi aşezat: „ (Ioan Teodor) întâmplându-se în acele vremi tulburare între tătarii bugegeni şi nohaii cu hanul, ca cela ce era ispitit la trebi mari n-au lipsit din trebile acele, adică a aşezării tătarilor, a hotarului celor 2 ceasuri în curmeziş, eară în lung 32 ceasuri ce s-au dat şedere tătarilor, la aşezatul uşurului şi a alămului ca să plătească tătarii, cum şi la alte trebi”.

În textul de mai sus, „aşezarea tătarilor” s-a făcut pe locuinţe unde li „s-a dat seder e”. Acest element material de „şedere” se păstrează în noţiunea de aşezare mai mult decât în acea de aşezământ şi de aşezat, astfel că o putem urmări în toate întrebuinţările cuvântului, începând de la sensul de „residence”.

Beldiman, Tragod., v. 1039:

„Fără a mai pierde vreme, au purces şi din Băcău, Făcând plan, îndreptând drumul ca să treacă prin Hârlău, Ţinta sa fiind Flămânzii, aşezarea ce avea, Favorita sa moşie pe care mult o slăvea...”

Costachi Negruzzi, Scrisoarea I: „Drumul de ce merge se face mai vesel şi mai pitoresc. Culmile aste îmbrăcate cu rădiuri umbroase; satele aste cu aşezările mândre; munţi azurii”.

Aceeaşi nuanţă de „şedere” străbate şi atunci când aşezare e sinonim cu odihnă.

Doină din Ardeal:

„Şi n-am cină cu-aşezare Nici odihnă la mâncare”.

(Familia, 1886, p, 43)

Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 66 a:

„Valurile nalte şi spume de mare Amblă peste tine şi n-au aşedzare”.

La f. 50 b:

„Şi ferice-i de limba ce are

Pre Dumnedzău Domn cu aşedzare”.

e vorba de un Dumnezeu care seade totdauna în sânul poporului celui ales.

Ibidem, f. 25 b:

„Ce mea! dat vărtute şi izbândă mare Pre năroade multe mea! dat aşedzare”.

Ibid., f. 101 a:

„Că svinţia ta eşti aşedzare Pre uscat tuturor şi pre mare”.

Ib, f. 108 b:

604

„Că ţie să cade bună cuvântare De-a ta-mpărăţie ce-i cu aşedzare”.

AŞEZĂRE

Nicolae Muste, Letop. III, p. 51: „cerşind şi el (Dimitrie Cantemir) de la împăratul să-i facă aşezare ca să fie domn neschimbat.”, adică săsează pe tron fără grijă de a fi înlocuit.

Cantemir, Divanul lumii, 1698, f. 30 a: „nice bine sau

bunătate, nice odihnă sau aşedzare.”; iar la f. 5 a, ca antiteză: „răscoală şi neaşedzar e”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 42: „au făcut preoţilor testament de aşezare şi cu mare blăstăm legat, ca să fie din dările ţării preoţii aleşi de altă ţară”.

În fine, aşezare se cheamă la nunta românească un act care precede logodnei şi uneori chiar o înlocuieşte.

S. Fl. Marian, Nunta la români, p. 135: „Dacă tinerii sunt din unul şi acelaşi sat, atunci părinţii fetei nu se mai duc pe vedere, căci n-au trebuinţă de aceasta, deoarăce ei ştiu de mai-nainte prea bine ce purtare are viitorul lor ginere şi cam ce fel de avere poate să capete de la părinţii săi. Prin urmare, aşezarea se face aşaşi în aceeaşi zi, când au venit părinţii feciorului de-au peţit formal pre fată. Dacă însă tinerii nu sunt din acelaşi sat, atunci aşezarea urmează totdauna după pe vedere. În cazul prim se face aşezarea de regulă la părinţii fetei, iar în cazul al doilea la părinţii feciorului. Aşezarea, numită altminteri şi legătură, învoială, tocmeală, înseamnă punerea în cale şi conţelegerea părinţilor din amândouă părţile asupra tuturor obiectelor ce se prind şi se leagă că vor da aceştia ca zestre tinerilor ce au să se căsătorească. Deci, după ce s-au închinat vreo câteva pahare de băutură în sănătatea părinţilor, a tinerilor şi a oaspeţilor adunaţi, îndată urmează şi aşezarea”.

Această operaţiune poartă însă mai adesea numele de aşezat sau aşezământ.

V. Aşezământ.

— Neaşezare.

AŞEZAT, – A, adj; part. passe d’aşez pris comme adjectif: place, assis, etabli, ordonne, range etc. Se întrebuinţează ca adjectiv în toate sensurile verbului aşez: cărţi aşezate în rafturi, oameni aşezaţi lângă o masă, sat aşezat pe deal etc.

Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 35 b:

„Că ţi-i, Doamne, mila de preatunce Aşedzată spre tot cu gând dulce”.

În cronice, aşezat se întrebuinţează mai ales despre o

domnie îndelungată şi liniştită, ca sinonim cu întemeiat.

Ion Neculce, Letop. II, p. 215: „Dabija-vodă aice în ţară domnind cu pace şi cu domnie aşezată, cu ţară întemeiată, era om bun”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 13: „ (Duca-vodă) era domn aşezat şi întemeiat, şi harnic de domnie pre acele vremi”.

Ibid., p. 9: „Dabija-vodă, domnind cu pace, cu domnie aşezată şi cu ţară întemeiată, era om bun şi blând”.

O altă veche locuţiune: aşezat la minte „fete bien equilibree”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 282: „ (Antioh-vodă) era om tânăr ca de douăzeci de ani, om mare la trup, cinsteş, chipeş, la minte aşezat, judecător drept”. 605

AŞEZĂRE

Acelaşi, p. 251: „cunoştea Gavriliţă pe feciorii lui că nu sunt toţi aşezaţi la minte, ce o seamă sunt şi cam zlobivi.”, unde „zlobiv” este o formă veche pentru zglobiu, antiteză cu „aşezat la minte”.

V. Aşez.

— Domnie.

— Minte.

— Neaşezat.

— Zglobiu.

2AŞEZAT (pl. aşezaturi), s.n.; part. passe d’aşez pris comme substantif: etablissement, arrangement, acord.

V. Aşezare.

— Aşezământ.

AŞEZĂMÂNT (plur. aşezământuri şi aşezăminte), s.n.; etablissement, arrangement, pacte, acord, fianşailles. S-a format din aşez prin sufixul – în t (= lat. – mentum), de care se servesc românii chiar astăzi la plăsmuirea nouălor cuvinte, de ex. legământ, învăţământ etc. Noţiunea fundamentală de şedere dispare aproape de tot în aşezământ, înlocuindu-se prin acea derivată, de statornicie, de nemişcare, de neclintire. O mai regăsin numai doară în sensul de „etablissement pour habiter”, destul de rar, bunăoară:

Cantemir, Chron. I, p. 174: „de la aşezământul romanilor în Dachia până la acest Avrelian a trecut la mijloc 167 de ani”.

Ibid., II, p. 42: „Începătura şi purcederea şi aşezământul cel mai de pre urmă a acestui neam”.

Amiras, Letop. III, p. 169: „orânduindu-se din locul Moldovei numai 32 ceasuri de-a lungul şi 2 ceasuri de-a curmeziş pentru aşezământul şi la cu în ţ a lor a nohailor”.

Cu sensul de „assiduite”, cuvântul ne întâmpină într-o locuţiune foarte frumoasă, dar excepţională, în doina ardelenească:

„Năcazul şi voia rea S-au pus pe inima mea, şi s-au pus cu – aşezământ Până m-or băga-n pământ”.

(J.B., Trans, 215)

Sensul de căpetenie al cuvântului, cel mai în circulaţiune, este acela de „arrangement”, „pacte”, „acord”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 287: „trimisăse Antioh-vodă de poftia la craiul Avgust pentru aşezământul domniei şi a ţării cum va fi, după ce a birui pre turci”.

Constantin Brâncoveanu (Cond., ms., în Arh. Stat., p. 140): „după cum dovedeşte şi cartia boaarilor ce sunt mai sus zişi, de socoteală şi de aşezământ”.

Ibidem, p. 224: „ş-au făcut aşezământ cu boaarinul domnii mele Cornia vei paharnic pentru acâastă moşie”.

Ion Canta, Letop. III, p. 184: „A-Şezământul păcii cu nemţii şi alte trebi prin mănele lui au trecut”.

Zilot, Cron., p. 82: „Domnul începu a oblădui ţara cu bune începături: pre boierii cinstindu-i şi înlesnindu-i, presăraci dorindu-i şi miluindu-i; aşezământ făcu în toată 606 ţara de se cumpără toate breslele la darea dăjdiilor după stare şi putere”.

AŞEZĂMÂNT

Un act moldovenesc din 1781 (Arh. Stat., Doc. Rom. II, nr. 4, p. 10): „şi s-au învoit schitul cu răzeşii şi răzeşii cu schitul, şi s-au făcut aşezământ cu z a p is şi la o parte şi la alta”.

Caragea, Legiuire, 1818, p. 12, în capitolul despre

„Tocmeli”: „În aşezământuri, verice se va tocmi, ori în scris, sau nescris, de nu va fi împotriva pravilelor, prinde loc de pravilă”. Ibid., p. 16: „de se va hotărî cu asăzământ cum să vă căpuiască, atunci să se urmeze după asăzământ şi legătur a”. Ibid., p. 45: „După cum tata sau muma sau moşul, înzestrând o fată, se vor aş a z a cu ginerele pentru zestre, acel asăzământ rămâne nestrămutat, adică: de se vor aşeza ca murind muierea fără moştenitoriu să moştenească bărbatul toată zestrea” etc.

În ultimul text este deja vorba de aşezământ de nuntă, sensul devenit cel mai cunoscut în popor.

„După ce un june sau flăcău a văzut o fată de mai multe ori în locuri de petrecere, hanuri, hori, clăci, nunţi etc. Şi dacă-i este plăcută, el trimite pe unul din vecini sau rude cu o ploscă băutură, ţuică, rachiu sau altceva, la părinţii sau epitropii ei; şi dacă şi el este plăcut fetei sau junei, cei din casă beau acea ploscă, poftindu-i a veni pentru vorbirea zestrei şi aşezământul nunţii; după aceasta vine junele, părinţii, câteva rude sau vecini, se ajung din zestre, pun aşezământ de nuntă şi petrec cu toţii”. (St. Istratescu, Dâmboviţa, c. Cobia).

Într-o doină din Ardeal, aşezământ se întrebuinţează cu acest sens fără nicio lămurire, ca şi când n-ar avea niciun alt înţeles:

„Cine strică dragostele, Mânce-i grâul pasările Şi să n-aibă pâne-n masă Şi nici sănătate-n casă! Cine desparte doi dulci, Ducă-i corbii carnea-n nuci; Cine desparte doi dragi, Ducă-i corbii carnea-n fagi; Cine face orz din grâu, Sează-n sânge până-n brâu, Să-l mânce vermii de viu! Sează-n sânge până-n barbă, Mânce-l viermii de ispravă! Sează-n sânge până-n piept, Să-l mânce viermii de tăt! Cine strică-aşezământ, N-aibă ţarină pe mormânt!”

(J.B., Trans., 281)

Aşezământul de nuntă mai poartă în graiul poporului numele de aşezat.

„Aşezatul este un chip de logodnă, pentru ca să poată intra în cheltuieli; când au aşezat, sunt învoiţi din zestre şi din toate”. (C. Corbeanu, Olt, c. Alimăneşti). 607

AŞEZĂMÂNT

„Cuvintele privitoare la căsătorie: trimisu = peţitu, aşezatu = logodit u, mire = ginerică”. (St. Negoescu, Râmnic-Sărat, c. Bogza).

„Logodnă la ţară se zice aşezat” (P. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca; N. Vasilescu, Muscel, c. Glâmbocel; I. Georgescu, Dolj, c. Gubancea).

„Aşezat este atunci când se duc de vorbesc părinţii ginerelui; ţine loc de logodnă”. (I. Pretorianu, Dolj, c. Poiana-de-Sus).

„În fine, verbul aşez având, între altele, sensul de „temperer”, Cantemir exprimă cu multă îndrăzneală noţiunea de „temperature” prin aşezământul aerului, în Chron. I, p. 224: „de lucrurile carile în vremile stăpânitorilor din descălecatul Ţării Moldovei cel vechi până la vremile noastre s-or fi tâmplat, de starea şi pusul locului ei, de aşezământul aerului, bişugul pământului, ocolitul hotarălor şi altele.”, ceea ce el însuşi în Descriptio Moldaviae numeşte: „aeris temperie’s”. v. Aşezare.

— Credinţă.

— Logodnă.

— Merinzi.

— Nuntă. –mânt.

AŞEZATOR, – OARE, s. et adj; celui ou celle qui etablit, qui arrange, qui concilie, qui pacific.

Ureche, Letop. I, p. 173: „şi firea şi faţa îl lăuda a fire blând, milostiv şi aşezator...”

V. Aşez. – 1 Aşezat.

AŞEZATURĂ (pl. aşezaturi), s.f; lieu bas. Loc aşezat. „De către popor se numeşte aşezatură orice loc mai jos ca altul din pregiurul lui, numit acesta grind; la aşezatură se mai zice şi a pea, iar dacă este tare jos şi apos – ploşniţă” (St. Negoescu, Râmnic-Sărat, c. Bogza). v. Aşez.

— Japcă. – tură.

AŞIJDERE AŞIJDEREA [v. Aşijdere. AŞIJDERILE J

AŞIJDERE’s. AŞIJDERE, adv; de meme, pareillement. De asemene, tot aşa. În texturi şi-n grai circulează deopotrivă formele aşijdere şi aşijdere, astăzi mai adesea

cu amplificativul – a: aşijderea, aşijderea.

Moxa, 1620, p. 381: „aşa e şi maica Mariia, aşijderia şi alte muieri”. Doina Cheala:

„Chealo, nu te legăna că rochiţa nu-i a ta, Cămeşuţa iar aşa Şi scurteic-aşijderea...”

(G.D.T., Poez. pop, p. 337) Biblia Serban-vodă, 1688, p. 860, Paul. ad Rom. VIII, 26:

„Aşijderea şi Duhul împreună ajutoreşte 608 slăbicâunilor noastre”.

„Similiter autem et Spiritus adjuvat infirmitatem nostram”.

AŞIJDERE

Nicolae Costin, Letop. II, p. 6: „aşijderea iarăşi nice împăratul neştiind că iaste socoteala cu sfatul vizirului.”; dar la p. 7: „iară pârâtul aşijderea de iznoavă dacă zicea”.

A. Pann, Moş Albu I, p. 51:

„Căci precum de mici crescându-i i-au ferit de foc, de vânt, De soare, de frig, de apă şi de alte câte sunt. Aşijderea-i feresc iarăşi şi după ce se măresc să nu cază în vreo cursă, precum mulţi se poticnesc”.

Fără amplificativul – a, aşijdere sau aşijdere e foarte des în vechile texturi.

Grigorie din Măhaciu, 1607 (Cuv. d. bătr. II, p. 107): „aşijdere şi pâharu luo după cină şi blagoslovi”.

Act muntenesc din 1636 (A.I.R. I, p. 16): „şi om vândut eu Stancâul de a mea bunăvoie şi cu ştire a toate rudeniile mele şi cu ştire tuturor vecinilor miei şi de in jos şi de in sus; aşijdere şi dumnelui ou cumpărat de a dumnelui bunăvoie”.

Mitropolitul Varlam, 1643, I, p. 73 a: „ştiu ce mă va tâmpina de la dânşi, ce batjocuri şi ce ocâru şi ce munci, mai apoi şi moarte rria şi cumplită, aşijdere după acea împărăţie şi slavă”.

Siapte taine, 1644, p. 82: „nice să le priceştiuiască cu svănta pricaştenie, numai la moarte atunce să le cuminece; aşijdere şi masle încă numai la moarte să le slujască”.

Act moldovenesc din 1699 (A.I.R. III, p. 266): „am dat danie dumisale nepotului mieu Lupaşco Murguleţu

rohmistrul parte me ce se va alege în Zahareşte şi în Slaviceni, aşijdere şi într-alte locuri”.

Moldoveneşte se rosteşte mai mult aşijdâre, o formă scăzută care ne întâmpină deja într-un act din 1615 (A.I.R. I, p. 128): „şi dumneaei aşijdire au mărturisit înaintia noastră”.

E şi mai interesantă, tot în zapise moldoveneşti, forma aşijderile, cu un – l e acăţat prin analogie cu „al doilea”, „almintrele”, „aiurile” etc.

Act din 1610 (A.I.R. I, p. 22): „pre acolea pre unde au mârsu acei oameni bătrâni şi noi aşijderile şi cu mulţi boaari.”; dar tot acolo, între iscăliturri: „şi mulţi boaari şi slugi domneşti aşijdere mânurisim...”

Altul din 1650 (A.I.R. I, p. 95): „am vândut părintelui lui Iosip dript 25 de lei bani gata; aşijderile şi de 7 meri ce sintu pre lângă hălăşteu am dat câte un leu pre măr”.

Altul din 1660 (A.I.R. I, p. 108): „aşijderile şi dcă sălaşe de ţigani”.

Încă ceva.

În Pravila Moldov., 1646, f. 18: „carele va fura haine de la feredeu, aşijudere (ăwHikdă) să se clarte ca şi acesta ce-i mai sus scrie.”, forma aşijudere e curioasă prin accentuaţiune şi prin vocala iraţională care desparte cuvântul după aşi j. E şi mai curios la Moxa, 1620, v. 364: „Maxentie luase Rymul, Seviru altă lature, Maximianu alta, aşişjderia (awHiăfp-o Galerie.”, unde ne apare un fel de compromis între cele două forme în circulaţiune: aşijdere şi aşijdere (CFR. Cuv. d. bătr. II, 218, 240; Weigând, Olympo-Walachen, p. 44). 609

AŞIJDERE

Aşijdere derivă învederat din aşişi; însă de unde oare să vină nu numai trecerea lui şi în în variantul aşijdere, dar mai ales finalul – de r e? Cihac (I, p. 275) descompune cuvântul în aeque-sic-sic-de-iterum. Lăsăm la o parte că în aşinu este niciun „aeque”, ci „eccum” (v. lăsa). Ne întrebăm numai: în ce mod latinul „de-iterum”, contras cel mult în „ditero”, ar fi putut deveni româneşte – de r e? ş-apoi cum un asemenea – de r e s-a conservat exclusiv în

aşijdere? După însuşi Cihac (I, p. 166) din latinul „iterum” s-a născut românul „iară”. Să admitem docamdată că aşa este; dar tocmai atunci trebuia să se capete un aş i şi de a ră, nu un aşijdere.

Atât trecerea lui şi în precum şi finalul – de r e se datoresc înrâuririi slavice, şi anume celei serbeşti. Serbeşte „de meme, pareillement” se zice „takozdere”, adică „tacojdere”, din paleoslavicul TaKoWdje „codem modo”, al căruia ultim z între două vocale devine r după un rotacism propriu foneticei serbeşti (Miklósich, Gramm. I, p. 336). Slavismul dară, şi în specie serbismul lui takozdere e sigur, iar forma românească aşijdere nu este decât o imitaţiune, o imitaţiune însă foarte importantă din punctul de vedere istoric, deoarăce ea s-a putut naşte la români în veacul de mijloc numai în vecinătatea elementului serbesc, prin urmare în Oltenia şi în Banat, nu pe aiuri.

V. lăsa.

— Aşişi.

AŞIJDEREA.

— Aşijdere.

AŞIŞI, AŞAŞI, AŞĂŞI, adv; comme cela, tout d’un coup. Derivă din aşi sau aşa prin intensivul – şi i, care joacă în morfologia română întocmai rolul latinului – que. Forma aşi se mai regăseşte în vechile texturi, bunăoară în Pravila de la Govora, 1640, f. 67 b: „cine grăâaşte de aceasta că cela ce mănâncă carne nu îaste destoinic a sfintei priceştanii, cine grăiaşte aşi, anatema”. Prin sens, aşişi este aşa, dar totdauna cu noţiunea de răpeziciune, astfel că uneori devine pe deplin sinonim cu îndată. Formele aşişi, aşaşi şi aşăşi ne întâmpină deopotrivă, în aceeaşi epocă şi chiar la aceiaşi scriitori.

Dicţionar româno-latin din Banat, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 425): „Aşişi-Statim. Confesti m”.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. VI, p. 13: „n-ară fi judecată dereaptă aceasta de-aşa da eu voao aşaşu darulu şi cinstea”.

Text omiletic din sec. XVI (Cod. ms. miscel. al bis. Sf.

Nic. din Braşov, p. 361): „Filipu, deaca auzi acestui cuvântu', aşaşu purcese, nu zise elu să mergu înainte acasă să-mu lasu casa şi fămeia cu seamă bună sau cu tocmeală bună, ce numai că tu zise lui Hs. vino după mine, aşaşu porcese, nu cugetă elu nemică”.

Legenda Sf. Parasceve, text din sec. XVI (ibid., p. 69): „şi aşa amu rădică-se la spre fire şi aşaşu de înfrâmseţă la sufletulu, că tu şi spre la împlu-se cuvântul prorocului., unde însă aşaşu poate să fie aş a şie, adică: „a şi a de-şi înfrâmseţă sufletul” textul întreg fiind plin de asemeni metateze sintactice.

Basmul Fata Ciudei (Zbiera, Poveşti, p. 62): „Dacă vrei ca să nu mai aibi grijă 610 de zmeu, după ce ţi-i lua soţia din mâna lui, apoi să nu ţi-o iai aşaş îndată, măcar că

AŞIŞI

ai putea fără frică, ci mai întâi te du până acolo.”, unde asasi se mai completează prin îndată, care este aci aproape pleonastic.

Câteodată asisi exprimă nu numai repeziciunea, dar şi uşurinţa cu care se face ceva neaşteptat sau nepregătit.

Pravila Moldov., 1646, f. 42: „oricine va putia şi de va vria să clarce pre locul lui şi pre hotarulu lui, sau de se va nemeri asâas fieştecumu să se tâmple, să găsească vreo comoară, să cheamă să fie a lui”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 19: „au trimis (Duca-vodă) ca să-i cuprindă pe toţi să-i prindă, ce unora le-au făcut Dumnezeu cale de au scăpat în Ţara Ungurească, Mihai biv-vel-spătar scăpase asisi din rădvan ducându-l la Cucoreşti – ţiindu-i grupăneasa lui poala tămbariului despre partea ce era paznici”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 9: „au prins pe boierii munteneşti şi-i dederă pre mâna lui Grigorie-vodă: pre Mihaiu şi pre Iordachi Cantacuzineşti feciorii lui Constantin Postelnicul. Numai Serban Logofătul au scăpat: asăsi din gloată denaintea vezirului nu l-au văzut nime ce s-au făcut”.

La Cantemir asasi are obicinuit înţelesul de chiar „et meme”, o nuanţă logică a înţelesului de îndată.

Iată patru pasage din Chronic:

I, p. XLII: „Aravia fericită, pietroasă şi cea pustie, nefericirea şi pustietateacarea armele turceşti i-au mestit nu numai au gustat-o, ce aseas până la beţie şi ameţeală au sorbit-o.”, unde la p. LXV însuşi Cantemir se exprimă latineşte: „sed e t i am ebrietatem usque crapulamque exhausit”.

II, p. 62: „şi nu Mano, ci aseas nici Lado loc n-are în limbă ca aceasta ţigănească”.

II, p. 277: „lovind oraşele de pe-npregiurul Misenii şi a Ciorbii, şi de năprasnă rău prădându-le, aseas de tot le-au prăpădit”.

II, p. 361: „Avut-am noi, încă la Ţarigrad fiind, Hronicul muntenesc, şi aseas cu singură mâna lui Serban Logofătul pe proastă limba grecească scris”.

La Ion Neculce asasi ni se înfăţişează cu înţelesul de cu atât mai vârf o’s” a fortiori”, derivat d-a dreptul din sensul fundamental aş a-şi „itaque”, adică mai mult decât simplul aşa.

Neculce, Letop. II, p. 330: „Moscalii pedestrimea este prea tare, mai tare decât toate neamurile la război, că stau ca un zid nemişcat; că de n-au putut şvezii să-i bată şi să-i spargă, dar alte neamuri asăsi n-au nicio putere să-i spargă”.

Acelaşi, p. 410: „Perit-au atunce multe vite a lăcuitorilor, iar a bejenarilor asasi au perit mai de tot, fiind ei nişte oameni neaşezaţi”.

Foarte des, mai ales în graiul actual, asisi înseamnă numai: astfel îndată, fără întârziare.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 53: „şi pe Giaun Mărzea l-au luat cu tot opacul lui, şi pre toţi i-au gonit fără drum prin stuh, şi asăsi i-au trecut peste Nistru”.

Axinti Uricarul, Letop. II, p. 155: „au dat poroncă să se strângă toate ostile că va să oştească împrotiva moscalilor, şi asasi şi singur Împăratul au purces în luna lui noembrie din Ţarigrad şi au mers la Udriu”. 611

AŞIŞI

Alexandri, Rusaliile, sc. 13:

„Susana: Ştii una? Aştept pe soră-mea în astă-noapte. Îmbracă-te femeieşte şi vină; de te-o întâlni cineva, a crede că-i Ileana.

Răzvrătescu: Minunată idee! Asăsi chiar mă duc să-mi pun catrinţă”. Acelaşi, Cinel-cinel, se.16: „Nu vă rămâne decât să vă măritaţi cu ţărani. S-aşaşi am poruncit să vie preotul din sat ca să facă chiar acum nunta”.

Acelaşi, Crai-nou, sc. 2: „Ştii ce, Dochiţă? hai să-i ascundem noi doi. asis să nu-i găsască nici dracu’”.

Să se observe că în cele trei pasage de mai sus Alexandri scrie asăsi, asasi şi asis, deşi nu există în ele nicio deosebire de sens.

După cum aşa se scurtează la popor m şi a, de asemenea din asasi se face sas. Basmul Tei-legănat (Zbiera, Povesti, p. 81): „Ei au înghiţit-o sas deodată, şi cere să-i mai deie”.

Basmul Capra cu iezii (ibid., p. 204): „Ursul sas îl apucă şi-l crompoţeşte, apoi sare iute şi după ceilalţi”. v. Aşa.

— Aşijdere. – şi.

AŞTEARNĂT, adv; soudain, subitement, à la sourdine, furtivement. Acest cuvânt ne întâmpină de trei ori în poeziile poporane culese de d. G.D. Teodorescu, şi anume: Balada Vâlcan, din Teleorman (p. 554):

„Turcii, unde-l auzea, Planul mare că-şi schimba: Aştearnăt s-apropia, Semn lui Nedea că-i făcea, Pungi de bani îi arăta”.

Balada Stanislav Viteazul, din Brăila (p. 566):

„Grecul, banii când vedea, Minţile din cap pierdea, Cu ochii la ei era Şi mare se-ndupleca, Pe Stanislav îl lăsa, După ceauş se ducea Şi aştearnătul călca”.

unde urmează a se ceti: „şi aştearnăt îl călca”.

În fine, balada Ilincuţa Sandului, tot din Brăila (p. 637):

„Foicică ş-o lalea! Când Ilinca ajungea, Turci aştearnăt se vedea; Sanduleasa de-i simţea, 612 Nicio clipă nu perdea.

AŞTEPTÂT

Pe Ilinca ascundea şi-nainte-le ieşea”.

În condiţiunile în care ni se prezintă acest adverb, fără varianturi fonetice şi numai din regiunea de lângă Dunăre, e foarte anevoie a se rosti cineva asupra originii lui. Cuvintele cu finalul netonic – ăt, – el, – et (= – itum, – ito) sunt generalmente de o provenință latină: geamăt, suflet, muget, umblet etc., deşi acest sufix se poate acăţa şi la tulpini străine, ca în: trăsnet, pocnet şi altele. Astfel, din „tem = timeo” noi am format substantivul te am a t „crainte, apprehension”. Noţiunea „cu te am a t „corespunde destul de bine sensului lui aştearnăt „furtivement = craintivement”; dar cum oare să ne explicăm pe iniţialul aş? Ni se mai prezintă o altă etimologie. Iniţialul aş te –, după fonetica noastră, poate fi în loc de asche –, deoarăce în gura poporului se aude „aştie” pentru „aşchie”. În acest caz, forma corectă a cuvântului ar fi aşcheamăt sau mai bine aşchiamăt, al căruia – e h i am a t ar reprezintă exact pe latinul e l am – „furtivement”, întocmai ca în „chiar = clarus”; dar totuşi rămâne de explicat a şi –, peste care nu putem trece cu uşurinţă.

V. – ăt.

— Teamăt.

— Furiş.

AŞTEAPTĂ (SFÂNTUL). – v. Aştept.

AŞTEPT (aşteptat, aşteptare), vb; attendre, patienter, esperer. A sta până ce vine cineva sau se întâmplă ceva, privind într-acolo cu ochii sau cu gândul: latinul a d – s pe e t o, formă poporană pentru clasicul exspecto. Al nostru aştept nu s-a format pe tărâmul românesc din aştept, ci deja în latinitatea rustică trebuia să fi existat o formă asimilativă adstecto alături cu a d’s pe e t o, de vreme ce în dialectul sicilian se zice deopotrivă astittar şi aspittar (Traina, Vocab., p. 95). Şi-n dialectul friulan se aude a’s t i 11 a, ca şi-n cel tarentin (W. Meyer-Lubke, Gramm. d. langues romanes I, p. 425).

Ca verb activ, aştept se construieşte cu acuzativul, prin sau fără pe; ca verb reflexiv, în a aştept se

construieşte cu l a, de la până la; în ambele cazuri, se poate construi cu subjunctivul., Aşteaptă-mă că vin îndată; aştept să-mi răspunzi la scrisoarea ce i-am trimis; aştept înviarea morţilor; aşteptăm Pastile cu bucurie; ce mai aşteptaţi? ce bine poţi aştepta de la atari oameni? la acestea nu m-am aşteptat” (L.M.).

Legenda Săului Nicolae, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 154): „toată cetatea plânge şi de-abiia te aşteaptă”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 24 a: „să-l foarte cu deadinsu aşteptămu şi foarte să ne tememu şi să ne grijimu, că fără de greş va veni”.

Pravila lui Mateiu Basarab, 1652, p. 127: „să nu aşteptăm să ne fie păcatele neiertate, că deaca vomu muri, nu se vor era cu prescurile...”

Nicolae Costin, Letop. II, p. 77: „cum i-au dat ştire, n-au mai aşteptat, sfânta liturghie, ce au mers de grab la curte”.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 35: „nime n-au dosit, ce toţi au aşteptat, luându-i cu bine Bogdan hatmanul, şi ştiind şi pre Antioh-vodă earăşi domn de ţeară, toţi l-au aşteptat până au venit”. 613

AŞTEPT

A. Văcărescu, p. 65:

„Să văz drumul d-a mă duce la iubita mea cea dulce, carea tristă şi deşteaptă cu dor mare mă aşteaptă”.

Beldiman, Tragod., v. 293:

„Grecii aceşti mult cu minte, aceşti adânci şi isteţi, Urmări, fapte de aceste, puteai de la ei s-aştepţi?”

Costachi Negruzzi, O alergare de cai îi „În vârstă de treizeci şi cinci ani, aşteaptă şi doreşte moartea ca o fericire”. Balada Vulcan:

„Mergi acum la tine-acasă şi-ţi ia haine de mireasă Şi m-aşteaptă bucuroasă”.

Sensul aştept = exspecto este cel mai obicinuit. Coresi, 1577, ps. LXVIII:

„Imputare aşteaptă sufletulu mieu şi pănitate”.

Noul Testament, 1648, Luca I, 21:

„Şi era oamenii aşteptându prezacharia”.
„Opprobrium exspectavit anima mea et mizeriam”.
„Et erai plebs exspectans Zachariam”.
Cantemir, Chron. I, p. XXVIII, LVII, scriind în două limbi:
„Gratum imo favitissimum haberemus, „Plăcut, şi încă cu fericire ne-ar fi fost, nos neque fortunam huius campi tentasse, nici norocul acestui câmp să fim ispitit, neque legitimi certaminis coronam e x – nici cununa acei după pravilă lupte să fim spectasse”. aşteptat”.
Cu acest sens, de exspecto, aştept exprimă în sfera sa noţiunea cea mai generală: aştept cu frică, aştept cu speranţă, aştept cu sfială, aştept cu îndrăzneală, aştept mult, aştept puţin etc., astfel că, din cauza acestei generalităţi a lui aştept, sinonimul mai specializat a d a’s t, care înseamnă anume o aşteptare nerăbdătoare sau de scurtă durată, circulează foarte rar, la unii scriitori de loc. Oriunde e vorba de răbdare, a d a’s t nu se poate întrebuinţa, ci numai aştept.
Coresi, Omiliar, 1580, quatern. IV, p. 8: „acestui bolnavu n-au făcutu aşa, ce şi pre în târgu trecu, şi toate alalte câte zisemu răbdat – au, şi aştepta pentru credinţa ce avea către Hristos”.
Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 40 a:
614
„M-oî îmbărbăta-mă ş-oî pune răbdare, Aşteptând pre Domnul cu inemă tare”.
AŞTEPTÂT
Costachi Conachi, p. 222:
„Atunci împlântându-mi ochii în întuneric, pre mări.
Rog pe Dumnezeu s-aprind-a sale cereşti cămări.
Ca să poţi veni degrabă la locul cel însemnat.
Unde cu tovărăşiţa nopţi întregi te-am aşteptat”.
Gr. Alexandrescu, Cimitirul:
„Vicleanul îşi dezbracă aici ipocrizia; Acel căit se-mpacă cu ceru-ntarâtat; Aici fapta cea bună visează vecinicia S-aşteaptă ne-ncetat. Şi omul care crede, şi omul ce aşteaptă, D-o sfântă mângâiere în vecie însoţit; Pacea va

fi cu dânsul; el va lua răsplată, Căci a nădăjduit”.

Cu acest sens, aştept devine chiar sinonim cu r a b d, corespunzând latinului „susţineo”, grecului mopivro. Silvestru, 1651, ps. LV:

„Să ascundu şi păzescu urmele mele, când aştepta sufletul mieu”.

«Tqv pteprav pou pula-ouai, Kaşapep tipepeiva tfl yukfl pou.»

la Coresi, 1577: „răbda sufletulu mieu. Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. XXXII:

„Iară sufletul nostru aşteaptă pre Domnul”.

«... yucn iffiv vpopevei tro Kupiro.»

tot aşa la Silvestru, 1651, iar la Coresi, 1577, fără prepoziţiune: „sufletulu nostru aşteaptă Domnulu”.

Dosofteiu, 1680, ps. LXVIII:

„Şi aşteptat-am pre care cu mine să ducă lângă, şi nu era”.

«Kaltiftepeiva aullupotimevov, Kai otic tircup Xe.»

la Silvestru: „şi aşteptatiu pre cine-l va mai duria”; la Coresi: „şi aşteptai cine cu mine va scrăbi”.

De aci legătura lui aştept cu mult sau demult, cari nu se leagă bine cu sinonimul a d a’s t.

Nicolae Muste, Letop. III, p. 67: „bine aţi venit, că de mult vă aşteptam, dragii noştri!”

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 19 b: „cazi către mila lui, că demultu te aşteaptă...”

Acelaşi, f. 21 b: „ne-au aşteptat în multă vreme ca să ne pocăim”.

La Varlam, ibid., f. 99 a, a aştepta este un semn de lene, de părăsire, de lipsa energiei: „ce te părăseşti, păcătoase? ce te leneşti? ce aştepţi?”, unde ar fi peste putinţă a întrebuinţa pe a d a’s t. 615

AŞTEPTÂT

Elementul răbdării reiese nu mai puţin lămurit în următoarele pasage:

Zilot, Cron., p. 115: „Brâncoveanul înţelese înşelăciunea Cantacozinului; dar ce să facă atunci la aşa ceasuri primejdioase? fără decât sta încremenit, aşteptând

ce va aduce întâmplarea”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 199: „au răspuns sehastrul să aştepte Stefan-vodă afară până şi-a isprăvi ruga”.

Nicolae Costin., Letop. II, p. 160: „se roagă să mai aştepte până le va veni răspuns”.

Ibid., p. 7: „mă rog, doamne, să se pune acesta om la o închisoare, sau să-mi plătească acum, că nu-l pociu aştepta.”, adică: am răbdat destul.

Cantemir, Chron. II, p. 361: „ne-au căutat a muta vremea, şi a aştepta până când ne va veni la mână”. = „il a bien fallu ajourner et patienter jusqu’a”.

De aceea, nu e tocmai corect în Psaltirea lui Corbea, 1700 (ms. În Acad. Rom.):

„Şi nu vor avea cum a sta, A răbda ş-a adăsta”.

unde după „răbda trebuia să fie: „aştepta”.

Răbdare, ca o trăsură caracteristică a lui aştept, se exprimă într-un mod aşa-zicând plastic, se personifică de către popor în „sfântul Aşteaptă”.

„A plăti să se în tu Aşteaptă = envoyer aux calendes grecques” (Baronzi, Limba română, p. 47, 85).

„S-a face treaba la sfântul Aşteaptă” (Foişoara din Sibiu, 1886, p. 9).

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. Lit., 1877, p. 174): „Cum văd eu, frate-meu se poate culca pe o ureche din partea voastră; la sfântul Aşteaptă s-a împlini dorinţa lui”.

Lungimea răbdării în aştept, se descrie prin: „din ceas în ceas”, „din zi în zi”, „din an în an”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 323: „au mers la Iaşi dării şi sumeţi, aşteptând din ceas în ceas să le vie cărţi de la Antioh-vodă”.

Acelaşi, Letop. II, p. 318: „ (Mihai Racoviţă) sta acolo, din ceas în ceas aştepta să apuce domnia”.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 29: „câţi şi mai rămăsesă, aştepta din ceas în ceas să ia care încotro va putea”.

Acelaşi, Letop. II, p. 139: „nădăjduind în mila lui Dumnezeu şi aşteptând din zi în zi să i se scoată domnia

Moldovii”.

În proverbi şi-n idiotismi:

„Aşteaptă îmbucătura să i-o dea mură în gură” (A. Pann, I, 106).

„Marfă gata bani aşteaptă” (Ibid., II, 87).

„Toate fonfoloagele îşi aştept noroacele” (Ib., II, 117), unde pluralul aştept în loc de aşteaptă este o licenţă.

616 „Aşteaptă ca mortul colacul” (P. Ispirescu, în Tocil. Rev., 1882, t. I, p. 234).

AŞTEPT

Aştept în tot vacul la mortul colacul”.

(Ibid.)

„Aşteaptă ca porcul muchia toporului” (Ib.). „E rău când aştepţi la mâna altuia” (Ib.). Ghicitoare ardelenească despre „spin”:

„Ce stă în călecică Şi aşteaptă cărnecică?”

(Tribuna din Sibiu, 1885, p. 919)

Variantul muntenesc:

„Ciuta mare Seade-n cale Şi aşteaptă Carne moale”.

(Bulgărescu, 17)

Repeţirea lui aştept pentru a-i da mai multă energie prezintă în grai diferite nuanţe foarte interesante, despre care se poate judeca după următorii specimeni:

Basmul Fata săracului (Ispirescu, Legende, p. 180): „Ţăranii aşteptară ce mai aşteptară şi, dacă văzură că cucoana nu le face nicio judecată, întrebară”. Balada Salga:

„Fără Salga-i urmărea Şi din guraşa răcnea: Ian aşteapt-aşteapt-aşteaptă, Să luptăm la luptă dreaptă”.

Balada Ioniţă din Bucovina:

„Ieşi, Firuţă, la fântână, La fântâna din grădină Lâng-o tufă de sulcină că te-aştept făr’ de hodină; La fântâna cea de sus, Că te-aştept cu dor nespus: Ieşi, Firuţă, la zăplaz, Că te-aştept cu dor şi haz”.

(Marian, Buc. I, 45)

Doina Bobocel:

„— Du-te, puiule, mă lasă, Că zorile se revarsă Şi te-aşteaptă mă-t-acasă.

— Frunză verde de năut! Să m-aştepte cât de mult, D-aicea nu mă mai duc, Că e bine-n aşternut; Să m-aştepte cât o vrea, Nu plec de la dumneata”.

(G.D.T., Poez. pop, 308)

Doină din Ardeal:

„Du-ţi, bade, dorul cu tine, Nu-l lăsa de-alău cu mine, Că eu am de secerat – Dor aşteaptă sărutat, şi eu am de făcut fân – Dor aşteaptă strâns la sân”.

(Familia, 1883, p. 215)

Cihac (I, 19) aduce locuţiunea: „nu mă aşteptam la aceasta = ital. questo non me l’aspettava”. În popor se zice obicinuit: nu mă aşteptam la una ca aceasta.

Urechea, Letop. I, p. 154: „mulţi dintre dânşi se ispitia să apuce domnia, ales pribegii carii de mult aştepta una ca aceasta”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 201: „de mult aşteptam eu una ca aceasta să-mi vie”.

O frumoasă expresiune: „aştept milă şi cinste”, la Nicolae Muste, Letop: III, p. 31: „aşteptând (Antioh-vodă) milă şi cinste de către împărăţie pentru slujba ce s-au făcut la deşertarea Oameniţei, că nu era puţină slujbă, în loc de milă l-au mazilit”.

Ca particularitate fonetică, este în unele texturi forma aşteaptă în loc de aşteaptă.

Codicele Voroneţian, circa 1550 (ed. Zbiera, p. 62): „aştapă învieerea cea ceva să fie morţilor”.

Ion din St. Petru, 1620, 13 (ms. În Acad. Rom.): „te întoarce înapoi la lume, că te aşteaptă împărăţie”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 122 a: „raâulu te aşteaptă, hrana cia dulce te tăinpină”.

Mitropolitul Dosofteiu, Liturgiar, 1683, f. 46 a: „stau naintia fâaţii slăviî-tale de-şi aşteaptă acia de la tine bogată milă”.

O altă particularitate este aştepta-vrem şi aştepta-văm în loc de aştepta-vom.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XXXVII, p. 8: „Ioannu

auzi în legătură lucrulu lu’ Hs., tremise doi ucenici ai lui, zise lui: tu eşti cela ce e să vie, au altul u aştepta-v r e în u?”; iar mai jos, p. 10: „tu eşti cela ce va să vie, au altul u vămu aştepta?...”

V. Accept.

— Adăst.

— Îngăduiesc.

— Răbd.

AŞTEPTARE (pl. aşteptări), s.f; l’infin. d aş te p t pris comme substantif: 618 attente, expectative. Acţiunea de a aştepta pe cineva sau de a se aştepta la ceva.

AŞTEPTÂT

Costachi Conachi, p. 222:

„Mă laşi, crudule, în focul aşteptării în zadar cu năluciri să trec noaptea şi ziua cu plâns amar”.

Gr. Alexandrescu, Umbra lui Mircea:

„Dar a nopţii neagră mantă peste dealuri se lăţeşte; La apus se adun norii, se întind ca un veşmânt; Peste unde şi-n tărie întunericul domneşte; Tot e groază şi tăcere. umbra intră în mormânt. Lumea e în aşteptare”.

În aşteptare, ca şi-n verbul „aştept”, predomneşte elementul răbdării. A. Pann, Erotocrit II, p. 31:

„Cela ce în aşteptare va avea multă răbdare, El cu vreme dobândeşte Aceea care doreşte”.

Silvestru, 1651, ps. LXX:

„Că tu eşti aşteptăria mia, Doamne, Dumnezeu nădâajdia mia”.

„Quonium tues patientia mea, Domine: Domine, spes mea”.

unde la Coresi, 1577: „tu eşti răbdarea mea; la Dosofteiu, 1680, de asemenea; iar în Biblia Serban-vodă, 1688: „tu eşti îngăduinţa mea”.

Omiliarul de la Govora, 1642, p. 455: „jrătva pentru păcate nu se mai află, ci o aşteptare înfricoşată a judecâţiei lui Dumnezeu”.

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 21 b: „Îară noi ne-am răsu şi ne-am u bătut ocu de îngăduinţa lui şi de aşteptăria”.

Acelaşi, f. 258: „ne arată să răbdâmu şi noi la rugă mult şi cu aşteptare să ne rugămu”.

Cantemir, Chron. II, p. 299: „mână de agiutoriu întinzând şi binele, carele peste nedejdea şi aşteptarea lor era, făcându-le”.

V. Aştept. – 2Aşteptat.

AŞTEPTAT, – A, adj; le part. passe d aş te p t pris comme adjectif: attendu, expecte, desire. Ce trebui să vină, ce se aşteaptă, fie cu plăcere sau speranţă, fie de nevoie sau cu temere, dar mai ales cu răbdare.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 57): „Dec sosind cia mie pentru frica, iară lupului pentru foamia mult dorita şi aşteptata sară; amândoi împreună purcesăm”.

Acelaşi, Chron. II, p. 188: „să venim la cel mai de pre urmă şi cetitoriului român mai aşteptat cuvânt”. 619

AŞTEPTÂT

I. Văcărescu, p. 320:

„Numai sufletul ce spaima N-o cunoaşte nicidecum, Talaz, tunet, foc, nici trăsnet Nu-l fac s-abată din drum, Arătând că aşteptate Toate de la dânsul sunt”.

Costachi Negruzzi, Au mai păţit-o şi alţii: „scapă în hudiţa unei mahalale, ajunge la o căsuţă cunoscută unde era aşteptat, îşi lasă galoşii la scară, intră obosit şi trudit, şi vede că-i aduc dulceţi. O, ce bun obicei!”. v. Aştept. – 2Aşteptat.

— Aşteptate.

2AŞTEPTAT, s.n.; le part. passe d aştept pris comme substantif. Frumos sinonim cu aşteptare, cu aşteptăciune şi cu aşteptătură (Cihac), dintre care primul exprimă numai acţiunea, al doilea este o formaţiune teoretică neîntrebuinţată, iar de cel al treilea ne putem servi numai când aşteptăm ceva mărunt cu supărare sau cu dispreţ.

Mitropolitul Dosofteiu, Liturgiar, 1683, f. 39 b: „adă-ţu aminte de noi păcătoşii şi netrâabnicii şerbii tă!, cându strigămu noi presvăntul şi închinatulu numele tău, şi nu ne ruşina pre noi de către aşteptatulu milii tale”. v. Aşteptare. – 1 Aşteptat.

AŞTEPTATE (PE), adv; en attente. Aşteptând mereu, întruna, fără preget. Doina Zis-au badea:

„Unde eşti, bădiţă frate, De mă laşi pe aşteptatei – Taci, leliţo, c-am venit De cum luna s-a ivit”.

(Alex., Poez. pop.2, 360)

Se întrebuinţează mai mult negativul: „pe neaşteptat e”. v. Aştept.

— Aşteptat.

— Neaşteptate.

AŞTEPTĂCIUNE. – v. 2Aşteptat.

AŞTEPTĂTOR, – OARE, adj. et subst; attendant. Care aşteaptă. Cuvânt aproape neîntrebuinţat.

Nicolae Costin, Letop. II, p. 108: „vom fi aşteptători de răspuns”. Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, sept. 3, f. 5 b: „şi mărturisiia cu-ndrăznire cuvântulu Domnului Hs. şi încă şi aşteptătoria bucurie a svinţilorii la împărăţâia cerâurilor”. 620 v. Aştept.

AŞTERN

AŞTEPTĂTURĂ. – v. Aşteptat.

AŞTERN (aşternut, aşternere), vb; etendre, longer, deployer, paver; faire le lit, le coucher. „A prepara un aşternut; a aşterne patul = a pune pe pat veşmintele necesare spre a putea dormi pe dânsul; a aşterne masa = a adorna masa cu cele necesare spre a putea mânca; a aşterne vitelor = a face aşternut vitelor; a aşterne pe cineva la pământ = a-l arunca la pământ”. (Laurian-Massim). Din latinul aşterno = a d – s te r n o.

Întrebuinţarea cea mai obicinuită: aştern de culcat.

Beldiman, Tragod., v. 235:

„Franzelă, pui de găină, ciorbă să-i dea de mâncat, şi noaptea două saltele să-i aştearnă de culcat”.

Aştern drumul = îl acopăr cu covoare, cu flori etc.

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 91 b: „unii aşternea veşmentele sale de călca priânse asinul lu’ Hs., alţii tâia frundză de punia pre cale pre unde mergia”.

Gheorgachi, Letop. III, p. 314: „Şi tot într-această zi ieşind domnul din biserică, toate rufeturile aştern pe gios de la uşa bisericii şi până la uşa spătăriei năfrămile lor”.

Bolintineanu, Mihai revenind de la Dunăre:

„Iară luna plină Le aşterne drumul cu flori de lumină”.

Aştern cu peatră = pardosesc.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 234: „s-au mutat în curtea domnească, căci se isprăvisă tot salamlăcul şi-l aşternusă frumos, iar partea haremului au rămas nefăcută”.

Aştern pe hârtie = scriu (L.M.). În acelaşi sens la A. Odobescu, Pseudokyn., p. 17: „N-am să aştern aci tot ce ar trebui să se afle în acea monografie”.

Figurat la Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 24): „În inima ta aceasta ascuns având, ca eu o voroavă vicleană şi cu un obraz ce nu ştie a să ruşina, doao vicleşuguri să poţi aşterne şi cu doao răutăţi să te poţi acoperi”.

Reflexivul în a aştern = mă întind, mă lungesc.

A. Pann, Prov. II, 53:

„Un copaci bătrân căzuse De un mare groaznic vânt, şi precum se aşternuse Cu-ntregimea-i la pământ, S-afundase într-o baltă”.

Cu un alt înţeles: „mă aştern undeva, adică mă aşez” (Lex. Bud.). Cu un al treilea înţeles: în a aştern de tot = „se prosterner”, în Biblia Serban-vodă, 1688, Judith VII, 22: 621

AŞTERN

„Ne-au vândut pre noi Dumnezeu în „vendidit nos Deus în manus corum, mâinile lor, ca să ne aşternem de tot ut prosternamur coram eis în siti înaintea lor cu sete şi cu peire mare”. et perditione magna”.

Dar întrebuinţările cele mai frumoase ale lui aştern ne întâmpină în acele metafore poetice poporane, din care s-au inspirat până acum numai vreo doi-trei din scriitorii noştri.

„Calul se aşterne drumului” sau „s e aşterne iepureşti e”, când aleargă în toată fuga, astfel că ţi se pare că atinge cu pântecele pământul. Balada Toma Alimoş:

„Alelei, murguleţ mic! Alei, murgul meu voinic!

Aşterne-te drumului la şi iarba câmpului la suflarea vântului! Murgul mic se aşternea”.

unde Alexandri (p. 76) observă cu drept cuvânt: „icoana vie şi admirabilă de fuga calului”.

O baladă din Ardeal:

„Şaua pe cal o punea Şi pe cal turbat sărea, şi s-aşternea drumului la şi pana vântului”.

(Pompiliu, Sibiu, 32)

Doină din Ardeal:

„Calcă, murgule, lupeşte Şi te-aşterne iepureşti e, Că zăresc prin bătătură Mândra cu miere pe gură”.

(Familia, 1884, p. 455)

De la Vrancea, Sultănica, p. 201: „Cât te-ai şterge la ochi, şi ceata, care aşternuse pântecele cailor la pământ, sosi în faţa mulţimii”.

A aşterne mort pe cineva = a-l omorî trântindu-l jos în tot lungul lui. Balada Corbea:

„Roşul nimic nu făcea, Făr’ de numai c-aştepta Călăreţul când sărea, S-atunci bine că-i venea, Numa-n salturi se umfla 622 Şi departe-l azvârlea.

AŞTERN

Fierea-ntr-însul cătrănea, Mort pe jos îl aşternea...”

(G.D.T., Poez. pop, 523)

Aştern o plângere dreaptă sau nedreaptă = mă jeluiesc, arăt temeiurile mele la judecată.

Balada Dobrişean:

„Măre, trei moşnegi bătrâni cu barbele pân’ la brâni, Cu căciuli la subţioare, Cu vâslele la spinare, Unul e din Burduşani, Altul e de la legani, Al treilea din Lupşan, şi pârăsc pe Dobrişean Naintea lui Mihnea-vodă; Şi din gură ce-i spunea? P! r acum îşi aşternea?”

(G.D.T., Poez. pop., 473)

Cu un sens apropiat: în a aştern pe vorbă = lungesc cu vorba, mă apuc a vorbi mult.

De la Vrancea, Sultănica, p. 236: „Sub castani oamenii s-au aşternut pe vorbă. Numai moş Doroftei judecă cel din urmă clondir şi-l stoarce picătură cu picătură”.

În frumoasa traducere de pe „Bourgeois gentilhomme publicată de Heliade la 1835, p. 75 (act. IV, sc. 4): „La dracu'! veni şi ea din nenorocire aci! Mă aşternusem să zic o mie de lucruri frumoase, şi niciodată nu m-am simţit cu mai mult duh”.

În poveştile lui I. Creangă se întrebuinţează cu multă dibăcie: m-aştern pe mâncate şi pe băute, m-aştern pe somn, m-aştern pe gânduri, bunăoară:

Capra cu trei iezi (Conv. lit., 1875, p. 344): „Şi auzind caprele din vecinătate de una ca aceasta, tare le-au mai părut bine! Şi s-au aruncat cu toatele la priveghere, şi unde nu s-au aşternut pe mâncate şi pe băute, veselindu-se împreună”.

Moş Nichifor Coţcarul (Conv. lit., 1877, p. 882): „Da fii mai cu inimă oleacă! Ori dacă eşti aşa de fricoasă, apoi sui în căruţă şi te aşterne pe somn, că noaptea-i numa un ceas, acuma se face ziua”.

Dănilă Prepeleac (Conv. lit., 1876, p. 454): „Apoi cu mare greu hartoieşte carul într-o parte, îl opreşte în loc, se pune pe proţap şi-s e aşterne pe gânduri”.

De asemenea se nemereşte bine aştern la A. Vlahuţă; de exemplu:

Nuvele, p. 9: „Acolo sta (mama Ilinca), în picioare, pe prispă, neclintită, aşternându-şi privirea dornică şi nerăbdătoare, pe dunga vânătă a drumului”.

Nuvele, p. 32: „dar gândurile i se încâlceau, ş-atunci îşi ridica mânios capul şi se aşternea mai îndărătnic pe citire, înfigându-şi ochii mari şi necăjiţi pe slove”. 623

AŞTERN

Nuvele, p. 91: „Harnic, s-ar fi aşternut pe muncă, ar fi tăiat ogorul strămoşesc”.

Colinda Plugul, despre făină:

„Şi cernea, mări, cernea, Ninsoarea se aşternea”.

(Alex., Poez. pop.2, 390)

Proverb: „cum îţi vei aşterne, aşa vei dormi” (A. Pann, II, 21, 101; III, 71); mai complet la Ţichindeal, Fabule, 1814, p. 426: „cum îşi va aşterne cineva, aşa va zăcea; cum va semăna, aşa va şi săcera; şi cum va săra,

aşa va mânca".

Cantemir, Chron. II, p. 389: „Grecii, ştiindu-şi puţinătatea, cu goana nu-i întinsiia (pre latini), ca nu cumva nevoia să-i întoarcă în vitejie, ce mai vârtos, cum să zice cuvântul, pod de argint, pentru ca mai pre lesne în corăbii să sae, le aşternea". v. l 2Aşternut.

AŞTERNĂTOR, – OARE, adj. et substant; „etendant etc." (Cihac). Care aş – terne, sau care se poate aşterne. Cuvânt aproape ne-ntrebuinţat. v. Aştern. – tor.

AŞTERNĂTURĂ, s.f; „action d'etendre" (Cihac). Sinonim cu aşternere. Nu se aude mai de loc. v. Aştern. – tură.

AŞTERNERE, s.f; l'infin. d aştern: action d'etendre, de deployer, developpement de quelque chose. Fapta de a întinde, a desfăşura. Substantiv necesar, deoarăce aşternut a căpătat un alt înţeles. „Aşternerea socotelelor = bilan, balance; aşternerea cu năsip = sablage; aşternerea cu iarba verde = gazonnage" (Pontbriant).

Cantemir, Chron. II, p. 68: „cei vechi scriitori, carii lucrurile mai marilor săi în minte aducându-şi cu slove a le însămna şi celor mai pre urmă viitori, ca pre o materie gata în palmă-le puind, spre tocmirea, orânduiala şi aşternerea lor a-i îndemna şi a-i învăţa au început".

V. Aştern. – 2Aşternut.

! AŞTERNUT, – A, le part. passe d aştern pris comme adjectif: recouvert, etendu par dessus. Drum aşternut cu peatră, sau peatră aşternută pe drum. Odaie aşternută cu scoarţe, sau scoarţe aşternute în odaie. Noul Testament, 1648, Marc. XIV, 15:

„Atunci acela voao va arăta unu cerda – „Et ipse vobis demonstrabit coenacucu mare aşternut, gătat: acolo gătiţu noao lum grande, s t r a tu m; et illic parate pastile". nobis".

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 131 a: „celora ce să trudescu pentru Dumnedzău, 624 sărut paturi de odihnă vechică cu lumină aşternute".

AŞTERNUT

Doină din Moldova:

„Colo jos pe prundurele Este-un pat de scândurele; Da’ pe pat ce-i aşternut? Iarbă verde de pe Prut”.

(Sevastos, Cânt. moldov., 138)

I. Creangă, Povestea porcului (Scrieri I, p. 73): „un bordei ca vai de el, nişte ţoale rupte, aşternute pe lăiţi, şi atâta era tot”. Ghicitoarea ardelenească despre „holde”:

„De-aici până la munte Tot paturi aşternute”.

(Tribuna din Sibii, 1885, p. 918)

Cu întrebuinţarea supinală: de aşternut, pentru aşternut. Pravila de la Govora, 1640, p. 75 a: „se cade totu’ creştenului, muierii şi bărbatului, 2 paturi să aibă de aşternut loru, şi de ei-şi să se culce duminica şi într-alte zile sfinte”.

A. Pann, Moş Albu I, p. 67:

„Şi urmă zicând: covorul e vrednic şi de mai mult, Că nu e, cum ţi se pare, numai pentru aşternut, Ci este un covor magic sau descântat şi vrăjit”.

V. Aştern. – 2Asternut.

2AŞTERNUT (plur. aşternuturi), s.n.; le part. passe d’aştern pris comme substantif: couche, litiere, accesoires du lit. Prin deasa asociaţiune între aşternut şi pat, ambele noţiuni se confundă uneori, iar în graiul vechi se mai amestecă cu ele cuvântul strat.

Silvestru, 1651, ps. EXXXI:

„Să voi intra în sălaşulu casei mele, au să voi sui spre aşternutulu patului

„Şi introiero în tabernaculum domus meae, şi ascendero super l e e tu în strati mei”.

unde la Coresi, 1577: „să intrare în satulu caseei mele, sau suire în p a tu l u stratului mieu”.

Moxa, 1620, p. 394: „ (Foca) purta deasupra căftanu de auru, iară pre lă îngă piiale cămaşă de lână; şi aşternutul lui era de olovirne, elu se culca josu pre rogojină”.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, dec. 16 (f. 223 b): „nu lipsiia nice dânioară cu faţa mâhniţia în taină şi cu lacrămi udându-şi aşternutul ce era luminatu cu scumpe straturi şi odialuri scumpe”.

Cu toate astea, e o mare deosebire între aşternut, pat şi strat: patul este o unealtă făcută într-adins pentru odihnire, dintr-un material trainic, fie lemn, fie metal sau altceva; strat, născut din participiul latin „stratum”, de la „sterno”, iar

625

aşternut prin urmare etimologiceşte înrudit cu aşternut, a căpătat totuşi în grai neşte aplicaţiuni foarte depărtate: strat de oţet, strat de legume, strat de porci etc., asupra cărora noi vom reveni explicându-le la locul cuvenit: aşternut, în fine, înseamnă: 1) cu sensul cel mai restrâns, ca termen tehnic, un fel de ţesetură ţărănească pentru pat; 2) cu sens mai puţin restrâns, tot ce se obicinuieşte pentru a acoperi patul; 3) cu sens mai întins, patul cu tot ce-l acopere; 4) cu sens şi mai general, tot ce se întinde pentru odihna sau dormirea omului.

„Deosebitele feluri de ţeseturi ţărăneşti sunt: velinţa ori scoarţa este în 2 iţe şi în 2 foi, ţesute drept şi des, urzeala rară de aţă groasă; aşternutul, în 4 iţe, ţesut în ochiuri şi în vergi, urzeala de lână văpsită; căpătâiul ori perina mare este ca şi aşternutul, însă toarsă subţire; macatul în 4 ori 5 iţe” etc. (C. Corbeanu, Olt, c. Alimăneşti; I. Ionescu, Teleorman, c. Călmăţuiu; pr. G. Teodorescu, Galaţi, Mavromol).

Balada Radu:

„Blană lungă, moale, Cu samur în poale, şi un aşternut cu aur ţesut”.

Balada Brumărelul:

„Într-o verde grădiniţă Seade-o dalbă copiliţă Pe-aşternut de calonfiri, La umbră de trandafiri”.

Urechea, Letop. I, p. 167: „s-au vorovit o seamă de boieri den curtea lui (Stefan-vv. Lăcustă), anume Găneştii şi Arbureştii, şi la aşternutul lui unde odihnia l-au omorât în cetatea Sucevii”.

Moxa, 1620, p. 389: „se rădicară într-acia noapte de uciseră pre Mihail, că-l aflară mahmura de vinu la aşternută”.

Pravila Moldov., 1646, f. 52: „cându-se va tâmpla, ori

bărbatu, ori fămeae, de-şi vor împresura cuconulu lângă sine într-aşternută, pentru nesocotinţa lor, neavându grijă cumu se cade de pruncul lor, să se certe”.

Miron Costin, Letop. I, p. 227: „dinsă-de-noapte într-aşternut încă fiind Mihai-vodă, au venit doi căpitani”.

Cantemir, Chron. II, p. 215: „După trecerea acestuia, Zoi, a mulţi Sampsoni Dalida, îndată şi la scaunul împărătesc şi la aşternutul ei bărbat de treabă pe Constantin Mononah alegând”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 317: „au prins şi pre Ilie Cantacuzino cel tare şi mare, perifan, numai cu cămaşa, desculţ şi fără izmene, că se tâmplasă de nu ştiea nimică şi dormea în aşternut”.

Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 141 a:

626

„Muşte căneşti le-au trimis să-l pişce şi-ntr-aşternut broaşte să le mişte”.

at

Beldiman, Tragod., v. 125:

„Jăcuiesc, pradă, omoară, mărfurile împărţesc, şi cu cât privesc folosul, cu atâta se iuţesc. Cine să se-mpotrivească? căci, săracii, ameţiţi, Fiind toţi în aşternuturi şi întru somn adânciţi”.

Doina Ilenuţa de la Peatra:

„De ţi-i bărbatul urât, la ţărnă de la mormânt şi-i presare-n aşternut să se scoale surd şi mut”.

(Alex., Poez. pop.2, 333)

Într-un mod excepţional, aşternut se ia cu sens de covor la mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 296 a: „voi pune vrăjmaşii tăi aşternută picioarelor tale”. v. Aştern.

— Culcuş.

— Pat.

— Strat.

! AT s. HAT (plur. aţi, haţi), s.m.; cheval entier, etalon, coursier. Turcul a t, pe care, afară de români, l-au împrumutat şi slavii de peste Dunăre (Saineanu, Elem. turc., p. 11).

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 227: „au venit la

Iaşi Casimaga de s-au împreunat cu domnul, căruia mare prieteşug i-au arătat domnul, şi el aşijderea, trăgând şi un at domnului peşchişi.”, unde editorul pune în parentezi: „cal de şi e a”.

Acelaşi, p. 218: „şi vrând (domnul) să se sărute cu Agasi de pe cai, s-au tulburat am lor, şi sculându-se am în dcă picioare, au lunecat, calul domnului”. Balada Mogoş vornicul, din Dobrogea:

„Văd pe Stanca
Mogoşanca
În carâtă zugrăvită.
Cu postav verde-nvălită.
Împregiur stăteau legaţi
Septe puişori de haţi
Să-i dea Stanca pe la fraţi
Şi Mogoş pe la cumnaţi;
La carâtă-s înhămaţi
Doi cai vineţi porumbaţi”.
(Burada, p. 161)

Balada Ghimiş:

„Că aci, la Calafat, Mai este un pui de hat Tot de dumneata-nvăţat”.

(Tara nouă, 1885, p. 574) 627

at

Balada Agus, din Vâlcea:

„Aguş niciun lucru n-are cu trei hate la coşare Puşi de la Vinerea-mare Pe grăunţe şi pe sare”.

(G.D.T., Poez. pop, 611)

unde hate pare a fi o eroare în loc de haţi, căci tot acolo, mai jos (p. 613):

„— Ia, Aguşe, dumneata, Nu ţi-e hatul de vânzare să-ţi dau galbeni şi parale?

— Nu-mi e hatul de vânzare să-mi dai galbeni şi parale, Mi-e hatul de dăruială...”

Balada Stoian, aşa cum o cântă românii din Serbia:

„Stoian tot aşa făcea: Mult, puţin ce căpăta, Tot pe el şi pe-al punea Şi la raia da să bea”.

(Picot, Roumains de Serbie, p. 45)

V. Armăsar.

— Atoaică.

— Cal.

2-AT, – AŢA; suffixe participial servant a former des adjectifs et quelquefois des substantifs. Elementul sufixal t este atât de răspândit şi atât de diferenţiat, la noi ca şi în toate limbile, încât ne vom mărgini aci numai cu una din variantele celui participial, sau mai bine supinal, pe care graiul românesc l-a moştenit d-a dreptul din latina sub patru forme: – t (rup-l = ruptum), – at (cânt-al = cant-atum), – it (auz-it = aud-itum), – ut (băt-ut = batt-utum), fără să mai vorbim despre cazuri foarte dese când – t trece în's, ca în „uns" lângă „unt = punctum" sau în „ales", macedo-româneşte „alept = electum". Pe lângă unele vorbe cu – at rămase încă din latina, precum: „bărbat = bărbătuş", „ficat = ficatum", „cumnat = cognatus", „păcat = peccatum", şi pe lângă formarea regulată prin – at a tuturor participiilor sau supinelor de prima conjugaţiune: stricat, uitat, lăudat, rugat, măsurat, cumpărat şi aşa mai încolo, întrebuinţate mai obicinuit ca adjectivi, iar câteodată de tot substantival, bunăoară: vânat, oftat, vărsat, judecată; pe lângă aceste două categorii, românii se servesc de-at, cum făceau şi vechii romani, la plăsmuirea unor substantivi sau adjectivi din tulpini curat nominale: bubat, cârnat, fârtat, buzat, moţat, surată, din: bubă, carne, frate, buză, moţ, soră.

Ca sufix primar, – at, îşi poate asocia sufixe secundare, şi atunci sau îşi conservă tonul, ca în – ăt e e = lat. – ăticus, sau îl pierde devenind – ăt –, uneori chiar – ătsi – ăci628 bărb-al – bărb-ăt-esebărb-ăţ-le, stric-al – stric-ăt-or – stric-ăci-os, măsur-al – atac măsur-ăt-oare, cârn-al – cârn-ăţ-ar – cârn-ăţ-ăr-le – cârn-ăci-or surată – surăţ-ică. Un derivat foarte interesant al sufixului – at este – aţ, despre care a se vedea la locul său.

N-am avea nevoie de a adăuga că în vorbele: macat, bogat, epistat, argat, armată etc. nu este sufixul românesc – at, ele fiind împrumutate pe de-ntregul din alte limbi. v. – t. – it. – ut. – atee. – aţ.

— Pre.

3AT, vb; frapper. Scurtare curat poporană din bat, întrebuinţată numai înjurând, la imperativ. „Poporul blastămă: bată-te sfânta cruce, bată-te Dumnezeu etc. În loc de „bată-te” adesea se rosteşte: ată-l e, de ex.: ată-l e Dumnezeu, calicule!” (T. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca). v. lbat. – 2Ut.

— Aracan.

ATAC (plur. atacuri), s.n.; attaque, assaut. Năvală. Italianui a 11 ac e o, francezul a 11 a q u e, introdus în literatura română în epoca fanariotică. Beldiman, Tragod., v. 3021:

„Şi ei aveau a lor verme ce-i rodea neîncetat; Aceasta cred că pe dânşii mai mult i-au îmbărbătat, Căci în câteva atacuri ce afară au făcut, Sunt încredinţat prea bine că turcilor n-au plăcut”.

În graiul aşa-zicând mitocănesc sau de mahala, pe care au început a-l fotografia unii scriitori, atac înseamnă „insulte, offense, affront”. Aşa la Caragiale, O noapte furtunoasă, act. I, se I: „Vai de mine! jupân Dumitrache, adică, gândeşti că am vrut ca să-ţi fac un atac?”

V. 2Atac.

— Asalt.

— Năvală.

2ATAC (atacat, atacare), vb; attaquer. Galicism intrat în literatură sub fanarioţi.

Costachi Negruzzi, O alergare de cai îi „Simţirea nenorocirii lui, mustrarea cugetului, pomenirea păcatului său i-au atacat sănătatea, şi în vârstă de 35 ani aşteaptă şi doreşte moartea ca o fericire”. v. 1Atac.

3ATAC’s.n.; chambre a coucher. Forma mai obicinuită este ietac sau iatac = turc. y a t a k „couchette”.

Ianache Văcărescu, 1794 (Papiu, Monum. II, p. 300): „La avgust 2 s-au făcut mare sfat la atacul prea înaltului vezir, la care sfat am fost chemat şi eu”. v. Iatac.

4ATAC (MĂ), vb; t. de med. popul.: devenir phthisique. Mă oftice z. Capăt oftică. Se zice totdauna reflexiv: m-am atacat, s-a atacat, şi mai ales adjectival:

sunt atacat, e atacat. Cuvântul nu se aude pe la ţară, ci numai în oraşe, fiind – credem noi – o târzie formaţiune prin etimologie poporană din ofticat, sau mai bine din e t i e a t = franc. etique (gr. EKHKOJ). Adjectivul atacat o dată
629

atac plăsmuit, se va fi născut apoi analogiceşte verbul: mă atac, şi chiar substantivul atac „phthisie”, ba încă la Dr. Polysu: „atac de apoplexie = Schlagflussanfall, atac de friguri = Fieberanfall”. v. Oftică.

5ATAC, s.n.; t. de med. popul.: phthisie. – v. 4Atac. ATACAT, – A, adj; attaque, insulte, affronte. – v. 2Atac. 2ATACAT, A, adj; phthisique, poitrinaire. – v. 4Atac. ATAIE. – v. Hataie. ATRAGAN. – v. Iatagan.

ATAMAN. Pl. atamani), s.n.; chef des Cosaques. Termen căzăcesc, rămas numai în cronice.

Miron Costin, Letop. I, 296: „câte trebuia la o nuntă domnească, nimică n-au lipsit, şi, după câteva săptămâni ce au şezut Timuş, aicea în Iaşi cu asaulii, polcovnicii şi atamanii săi”. v. Asaul.

ATARE, pron. indeterm.; quidam, un tel, certam. Triplet etimologic cu acătare şi cutare, toate derivate din latinul vulgar eccu – talem, de unde şi italianul e o t al e alături cu spaniolul a t al. În macedo-româna s-a mai păstrat urma guturalei, zicându-se ahtare. La Costachi Stamati, Muza I, p. 526, atare este explicat prin aşa fel. La Ţichindeal, Fabule, 1814, p. 347, ne întâmpină şi pluralul atari: „Nici a oamenilor celor ce nu ştiu carte dezvinovăţiia nu are loc, carii fură şi alte blăstămăţii fac zicând că Dumnezeu le va ierta, că nu ştiu carte. Dar dacă atarii zic că din neştiinţă fură, pentru ce nu fură zioa şi înaintea oamenilor?”

Acest cuvânt, e foarte des în Palia din 1582 (ap. Cipariu, Analecte, p. 67 – 71), Exod. XXI, XXII, unde el funcţionează mai mult ca un articol indefinit, căruia nu-i corespunde nemic, în context:

„Să atare bărbaţi unulu cu ălălatul se voru sfădi, şi unulu va lovi pre ălălatul”.

„Să atare bărbaţi se voru sfădi, şi va vătăma vrunulu

dentre ei mutare tăroasă”.

„Se va împunge boul pre atare bărbat au mutare”.

„Şi autem, jurgaţi fuerint duo viri, et percusserint proximum”.

„Sin autem rixentur duo viri, et percusserint mulierem in utero habentem”.

„Sin autem cornu percusserit, taurus virum aut mulierem”.

„Să neştine atare groapă deschide au „Şi quis autem aperuerit lacum aut ex630 sapă groapă”. ciderit lacum”.

arătând

„Să atare bou împunge-va pre boul altui om”.

„Să neştine da-ş-va banii la priâatniculu său a ţinea sau atare vase”.

„Să neştine va cere de la vecinulu său atare dobitocu’, şi acela se va vătâma sau va muri”.

„Sin autem cornu percusserit alicujus taurus taurum proximi”.

„Şi quis dederit proximo argentum aut vasa”.

„Şi quis vero petierit a proximo (quodcumque pecus), et contritum vei mortuum fuerit”.

„Să neştine va amăgi atare vergură, care „Şi quis autem deceperit virginem non încă n-ară fi obrocită”. desponsatam”.

E mai cu deosebire interesant următorul pasagiu, în care atare figurează lângă cutare: „Să neştine pre altul u va vădi pentru atare lucru strâmbu, săva bou fie, săva asinu, săva oaie, săva veşmânt, săva ce aceia ce au peritu, şi acesta va dzice cum la cutarele iaste, amânduroru legia înaintea dzeiloru să meargă.”, din care rezultă că atare este mai nedeterminat decât cutare. v. 3Ac.

— Acătare.

— Atât.

— Cutare.

ATRĂGÂRŢ’s. ATRĂGÂRŢEZ (atărgâţat, atrăgârţare), vb; suspendre, attacher. Sinonim cu atârn. Acăţ ceva de sus în jos. Spânzur un lucru. Cuvânt poporan uitat în vocabulare. Derivă prin prepoziţionalul a (= ad) din t a g! r

ţ a „traistă în care călătorii pe jos pun merinde sau necesarele unelte la o meserie oarecare” (Costinescu).

P. Ispirescu, Zicători (Tocil., Rev., 1884, t. I, p. 151):

„Toată vara la ogor

Şi iarna cu tăgârţa la obor”.

Tăgârţa fiind atârnată la umăr sau pe spate, de aci formaţiunea unui verb cu sensul general de atârnare.

V. Atrăgârţat.

— Atârn.

— Tăgârţă.

ATRĂGÂRŢARE, s.f; l’infin. d’atrăgârţ pris comme substantif: action de suspendre. Acăţare de sus în jos. v. Atrăgârţ.

— Atrăgârţat.

ATRĂGÂRŢAT, – A, adj; le part. passe d’atrăgârţ pris comme adjectif: suspendu. Atârnat. Acăţat de sus în jos.

ţipescu, Opincaru, p. 132: „Că Dumnezeu are două scări cu câte un cap vărât în pământ şi cu altu’ atrăgârţate d-al şaptilea cer, şi pă una suie pă rumân, iar p-alta-i dă drumu’ dă vale”. v. Atrăgârţ.

ARĂTÂND, adv; encore autant. Încă pe atât. Un arcaism preţios, care ne întâmpină în Palia din 1582, Exod. XVI, 5: 631

arătând

„A şasea dzi iară gătească-se cum de „… erit in die sexto, et parabunt quoddoa ori arătând să aducă lăutru de cum cumque intulerint: et erit duplum quod într-alte dzile adunase”. colligerint per diem in die”.

Canonicul Cipar (Analecte, p. 65) explică pe acest arătând prin „altero tant u m”; dar: 1) latinul „alter” devine româneşte „alt”, fără a pierde vreodată pe l; 2) latinul „tantum”, chiar dacă ar conserva pe n, totuşi n-ar preface pe t în d. S-apoi de ce oare să alergăm la altero tantum, de tot imposibil sub raportul fonetic, pe când latina ne dă cu acelaşi sens adverbul tantundem, de unde se naşte româneşte d-a dreptul t a t în d? Simplul atât, după cum am văzut la locul său, reprezentând pe eccu – tantum, compusul arătând este eccu – tantundem.

V. Atât.

— rând.

— ATEC, – ATECĂ, suffixe servant a former des adjectifs, rarement des substantifs, don’t le sens est generalement un peu pejoratif. Derivă din latinul – ăt şi cu’s, sufix compus din participialul – a t – şi deminutivalul – i e –, exprimând o noţiune mai mult sau mai puţin pejorativă, astfel că „voltaicus” este mai rău decât „volatilis” sau „volucer”, „silvaticus” mai rău decât „silvestris”, „fanaticus”, „lunaticus” etc. Româneşte – atee rareori se acaţă la tulpini nelatine, bunăoară: prostate e, poznatec, pălăvatec, spânatec. Mai totdauna cuvântul e luat întreg din lăţineşte, sau cel puţin sufixul – atee se asociază cu elemente latine nominale: sălbatic, lunatec, umbratec, molatec, vânturatec, tomnate e, văratic, iernate e, bătrânatec, surdatec, roşiatec, nebunatic, fluturatec sau fluşturatec, muieratec, îndemânatec etc. Sufix adjectival, numai prin excepţiune – atee formează uneori substantivi, de ex. iernate e, care presupune însă pe latinul neutru – ăt i cum: „hibernaticum = fr. Hivernage”; iar de aci, prin analogie, dintr-o tulpină slavică: jeratec. O formaţiune de asemenea analogică este buratec în loc de „broatec = brotăcel”, ca şi când s-ar trage din „bură”, pe când în realitate cuvântul „brotac” este înrudit cu vechiul grec P & xpaxoj

Două vorbe cu sufixul – atee merită o deosebită atenţiune.

Moldoveneşte strulubatec sau sturlubatec, alături cu formele „strulubat” sau „sturlubat”, înseamnă „ecervele”. Cihac (II, p. 377) îl trage din paleoslavicul „strela = săgeată”, fără a-şi da osteneala de a explica sufixul. Este învederat că acest sufix s-a acăţat la sturlub prin analogie cu sălbatic sau cu nebunatic, cuvinte având un înţeles apropiat de strulubatec. Dar tulpina vorbei să fie oare „strela = săgeată”? Mai întâi, sub raportul sensului, ce are a face sturlubatec cu noţiunea de „săgeată”? Un „săgetatec” ar însemna pe cineva iute, energic, mergând drept la ţintă, iar nicidecum pe un om neastâmpărat. Apoi,

sub raportul morfologic, românul nu putea asocia pe – atee cu vorba slavică „strela”, deoarăce această vorbă n-a trecut de loc în limba, românească. În fine sub raportul fonetic, din „strela” ar trebui să fie „strălatec”; ce să facem dară cu elementul constitutiv – b –, care figurează în toate variantele cuvântului? Sturlubatec, cu 632 metateza lui l ca în „culbec” din vechiul „cubelc”, nu este decât tulburate c.

— Ătec

În latina vulgară aceeaşi noţiune se exprima prin „turbaticus” (Du Cange), acăţându-se sufixul – a t şi cu sla „turbo”. Din amplificatul „turbulo”, de unde al nostru „tulbur” şi francezul „trouble”, trebuia să rezulte prin aceeaşi sufixaţiune adjectivul „turbulaticus”. Lângă „turbo” exista o formă mai energică „exturbo”; prin urmare, lângă „turbulo” – „exturbulo”, iar de aci – exturbulaticus, româneşte stu l – b u r a te c. Varianturile strulubat sau sturlubat în loc de a tu l b u – r a t vin apoi din forma participială exturbulatus.

Este şi mai interesantă vorba z a n-a te c. Cihac (II, p. 713) o traduce prin „lunatique” şi o trage din grecul celhviaKOJ, de unde oricine vede că s-ar fi putut naşte „seleneac”, fie „seneleac”, fie „seiac”, dar numai z a n-a te e nu. În privinţa sensului, zănatec nu este tocmai „lunatec”, deoarăce chiar în proverbul din Anton Pann (II, 142) citat de Cihac:

„E nebună, lunatică, Umblă ca o zănatecă”.

se stabileşte o deosebire de nuanţă între „zănatec” – „nebun” – „lunatec”, o nuanţă pe care Pann o mai lămureşte prin următoarele două versuri:

„De rea, câmpii nu o-ncap, îşi ia poalele în cap”.

Nuanţa proprie lui zănatec reiese şi mai bine din celălalt pasagiu din Anton Pann (Moş Albu II, p. 38), citat trunchiat de către Cihac, dar care în întregime sună aşa:

„Dacă amândoi sunt iarăşi zănatec i, năbădăioşi, Se bat apoi ca nebunii şi trăiesc tot mânioşi”.

De aci se vede că un zănatec n-are conştiinţă de ce face, ca şi lunatecul, dar pe când acesta din urmă e liniştit,

cel dentâi ne apare, din contra, năbădăios, zurbagiu, bătăuş. Ei bine, acest zănatec este pe de-ntregul, din punct în punct, latinul dianaticus, nu teoreticeşte restabilit, ci existinte într-un text foarte preţios, o predică a episcopului italian Maxim din secolul V, şi anume: „Cum maturius vigilaveris et videris saucium vino rusticum, scire debes quoniam, sicut dicunt, aut Dianaticus aut aruspex est; insanum eram numen insanum solet habere pontificem: talis eram sacerdos parat se vino ad plagas Deae suae, ut dum est ebrius, poenam suam miser iste non sentiat.

— N-am ut paulisper describamus habitum vatis hujusce, est ei adulterinis criniculis hirsutum capul, nuda habens pectora, pallio crura semicincta, et more gladiatorum paratus ad pugnam ferrum gestat în manibus, nisi quod gladiatore pejor est, quia ille adversus alterum dimicare cogitur, iste contra se pugnare compellitur” (Muratori, Anecd. Lat. IV, p. 99 – 100). Zănatec dară, adică dianaticus, era la vechii romani un individ care, pretinzând a serba pe zeiţa Diana, se schimonosea la faţă, se despoia lapele şi, îmbătându-se, învârtea în mână o armă şi se lovea pe sine însuşi. Păstrarea acestui termen mitologic la români, şi poate numai la români din toate popoarele neolatine, este de o mare însemnătate.

V. – at. – ic.

— Cosângeană.

— Sânziană. 633

a-timp

A-TIMP, adv; a temps, juste a temps, au moment opportun. Tocmai la timp, nu înainte şi nu mai târziu.

Mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 23 a (Esai. VIII, 22):

„Şi nu va răspunde cela ce-i în strâmtoare până a-timpu...”

„.et non deficiet qui în îngustia fuerit usque a d te în p u’s”.

Peste Carpaţi, anume la moţi, cuvântul se întrebuinţează până astăzi, dar cu sensul concretizat de anul viitor.

Frâncu-Candrea, Munţii Apuseni, p. 124: „O fată mare din ţinutul moţilor, dacă voieşte să ştie că se va mărita în cursul anului sau peste unul ori doi ani, merge la coteţul râmătorilor şi zice cu glas tare: hui estimp; hui a-timp; hui dincolo de a-timp...”

V. 12A [vol. I, p. 65].

— Estimp.

— Timp.

ATING (atins, atingere), vb; atteindre, toucher. Latinul a 11 în g o, trecut în mai toate limbile romanice (Cihac). Ajung până la ceva, astfel că-l pipăiesc în treacăt sau îl lovesc încetişor, îl mişc puţin. Noţiunea fundamentală este acea de ajung, de unde se dezvoltă apoi celelalte. Pipăiesc, lovesc, mişc sunt sinonimi cu ating numai întrucât acţiunea cuprinsă în aceşti verbi este foarte uşoară, abia simţită, aproape imaterială. Se întrebuinţează sub forma activă şi sub cea reflexivă, uneori fără deosebire de nuanţă logică, ci numai de construcţiune: ating lucrul cutare, în a ating de lucrul cutare. Aşa, bunăoară, pasagiul din Psaltire, CIV: „nolite t a n g e r e christos meos” este tradus la:

I. Activul ating.

a) în sfera materială.

Gheorgachi Logofătul, Letop. III, p. 299: „apoi întinde şi domnul măna la cupă, şi atingând degetele sale de o parte de păne ce este în cupă, le atinge de buzele sale”.

Ating cu vârful condeiului, la Cantemir, Chron. II, p. 199: „măcar cu vârful condeiului, precum se zice, a atinge...”

Ibid., II, p. 362: „vom adauge şi altele, carile din câtva scriitori străini avem culese, carile istoricii noştri cei mai vechi nici cu vârful condeiului nu le-au atins şi până astăz a lor noştri stau îngropate şi neştiute”.

A nu atinge pământul, când calul fuge în goană mare.

I. Văcărescu, p. 336:

Silvestru 1651: „Nu atingereţi pre unsii miei.

Dosofteiu, 1680: „Nu v a atingereţ de hristoşii miei.

„Na bacşiş! îl bat pe spete; Iute! să te văz, băiete!
634
Mânaţi! s-ajungem ca vântul! Nici să atingeţi pământul”.
ating
Balada Corbea:
„Pinteni roşului că da, Sălta roşul şi zbura, Mai iute ca pasărea, Tot ca vântul şi ca gândul Fără s-atingă pământul”.
(G.D.T., Poez. pop., 531)
Balada Toma Alimos:
„Până Toma se ţinea, Murgul mare şi zbura, şi zbura tocmai ca vântul Fără s-atingă pământul”.
(Ibid., 583)
Locuţiunea: „te atinge cu bumbac” (Pann, III, 63) = „persifler legerement, taquiner”.
Jurământ poporan ironic:
„Să nu ating luna cu mâna, Nici soarele cu picioarele!”
(L.M.)
Vrancea, Sultănica, p. 239: „pe când vă năşteaţi voi, eu însuram flăcăi, măritam fete, beam o butie, luam o casă în spinare, atingeam cerul cu deştul”. b) în sfera morală.
Cantemir, Chron. I, p. 13: „unii dintre ceşti mai noi scriitori, mintea celor mai vechi a atinge poate fi neputând, într-alt chip au socotit”.
Acelaşi, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 27): „şi iată că dintr-adunările voastre vrând-nevrând îmi caută a lipsi; însă oarece, ce rădăcina adevărului atinge, a grăi nu voi părăsi”. I. Văcărescu, p. 15:
„Apoi doru-i venea-n minte, Ea de jale se spărgea; Nevorbind spunea cuvinte Ce simţirea atingea”.
Proverb:
„Cu vorbe îmbolditoare îl atinge unde-l doare”.
(Pann, I, 5) 635
ating
Balada Bogatul şi săracul:
„Dar săracul nu tăcea, Cu cuvântul îl tăia, Cu vorba

că-l atingea”.

(G.D.T., Poez. pop, 297)

Balada Corbea:

„Stefan-vodă-nţelegea Unde baba-l atingea, şi-n gura mare-i zicea: – Babă slabă şi-nfocată, Dar la minte înţeleaptă”.

(Ibid., 519)

II. Reflexivul mă ating. a) în sfera materială.

Construcţiunea cea obicinuită cere prepoziţiunea de.

Predica circa 1600 (Cuv. d. bătr. II, p. 228): „acolo varece veri simţi şi varece veri auzi, totu’ ţi-e urâtu şi de totu’ te îngrozeşti, şi varece veri atinge sau se va atinge de tine, de toate te vatămi”.

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 119 a: „o, vai de mene, dulce Iisuse! cum mă voi atinge de trupulu tău cel neputredu!”

Pravila Moldov., 1646, f. 67 a: „Ranele unele sămtu de moarte, carile şi de nevoie sămtu îndemnătoare spre moarte, mai vrătos aceste rane ce să atingă de inimă sau de crierii capului”.

Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 6 b:

„Urât-ai pre tot făloşii, şi vei piâarde mincinoşii Şi de om ce varsă sânge Ţi-i greaţă a te atinge”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 47: „scria Dimitraşco-vodă să nu se atingă nime de Nicolai-vodă nici de oamenii lui”.

Costachi Negruzzi, Scrisoarea VIII: „Mitropolitul lăsase să-i apuce mâna mahinaliceşte, dar abia rumenele buzişoare a fetiţei se atinseră de mâna astă veştedă şi zbârcită, el o trase ca şi când s-ar fi atins de un fier roşu”. A. Pann, Prov. I, 140:

„Joile pân’ la Rusalii eu nu m-am atins de fus Şi la Circovii Marinii mâna pe nimic n-am pus, Cum şi alte ca aceste”.

Ghicitoarea despre „corabie”:

„Am un lucru mare, 636 Suflet n-are, ating
Suflet duce, De pământ nu s-atinge”.

(Bulgărescu, Ghicitori, p. 5)

Rareori în a ating se construieşte cu la şi chiar cu

către.

Moxa, 1620, p. 346: „şi se atinse ziditorâul că t r a coastele lui şi luo osu’ de-i face soţu’”.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, mart. 7, f. 23 a: „dzâsă părintele către Pavel: şedz la masă, şi la aminte să nu te atingi la bucate”.

Absolut, în locuţiunea poporană rimată: „Nu te atinge că te frige” (Ios. Lita, Transilv.).

b) în sfera morală.

Ase atinge de = „ne pas laisser quelqu un ou quelque chose tranquille”, „attenter a”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 230: „toate crăiile câte sunt creştineşti au scris cărţi la împăratul turcesc şi la vezirul, să dea pace leşilor să nu se mai atingă de dânşii, că apoi ei cu toţii se vor scula asupra lor”.

Acelaşi, p. 332: „scriea Dimitraşco-vodă la caimacami să nu se atingă nime de cinstea lui Nicolai-vodă”.

Mateiu Basaraba, Pravila, 1652, I, p. 257: „toate felâurile de greşeli cu câte se atinge omul de biserică, toate acelea să cheamă ierosylii”.

Beldiman, Tragod., v. 157:

„După ce averea toată şi armele le-au luat, A s-atinge de viaţă, îi cruzime, îi păcat”.

Ase atinge de = „concerner”.

Omiliarul de la Govora, 1642, p. 454: „că iute e şi rău păcatul şi foarte cumplit, că vătămarea lui se atinge şi de suflet şi de trup”.

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 310: „iată apostolii o noapte întreagă vănară şi nemică nu prinseră, îară îndată deaca ascultară cuvântulu Domnului aruncară mreajia şi mult” peşte prinseră; atingesă aceasta ispravă de cuvântulu Domnului ce dzice: cercaţi înainte împârăţiia lui Dumnedzău, îară acestea toate să voru da voci A, adică şi hrana şi agonisita”.

Pravila Moldov., 1646, p. 130: „de-l va fi suduitu pre robu pentru vina lui şi nu se va atinge nemică de stăpân, atunce nu se va certa nice unul, nice altul; după voia gândeţului stă acest lucru să legâuiască acia sudalmă a

robului: oare atingesă de stăpânu-său, au un să atinge”.

Doinici, Gânstile:

„Dar unde de câştig sau pagubă s-atinge, Nu numai gânştele, şi omenirea plânge”.

„A s e atinge = „se sentir blesse, froisse”.

Zilot, Cron., p. 111: „simţise (Caragea) că Poarta are socoteală a-l pierde, şi pentru căci jefuise ţara foarte, dar mai mult căci după arătarea faptelor sale fiind întrebat, silit au fost de au arătat Roşiei prin socoteală toată luarea din ţară, cum şi la darea la 637

ating obrazele Ţarigradului, care dare fiind adevărată şi înţelegându-se ticaloasa ţară ca o masă de hrăpire a tuturor, nu puţin s-au atins acele obraze”.

Sub raportul fonetic, este de observat că n în ating se rostea ca o vocală nazală, deoarăce în vechile texturi se află uneori reprezentat prin

Legenda St-i Maria Egipteană, sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. St. Nic. din Braşov, p. 390): „nu se cuteza apropiia să se atiângă (aTHR) de trupulu ei”.

Se pare iarăşi că palatalul – ge în atinge nu se deosebea mult de – ce, căci în Cuvântul St. Ioan Crisostom, text din sec. XVII (Cod. ms. din Braşov, p. 478): „acumulu privâscu ca un striinu, şi acela ce-l foarte îmbiia, acum nu mă nice poc atince (ATHHME) de elu.”, şi tot acolo, mai jos, p. 508: „ieşiţi diân mijloculu loru, şi că t r a necuratulu nu vă atingeţi”. v! 2Atins.

ATINGĂTOR, – OARE, adj; „touchant, concernant, piquant, mordant” (Cihac). Care atinge, adică: 1. se loveşte încet de ceva sau de cineva; 2. „Mişcă inima, moaie, apleacă, înduplecă către milă; 3. mişcă, înţeapă prin vorbe” (Costinescu); 4. are ceva în vedere, drept scop sau obiect. În primul sens şi-n cel al patrulea cuvântul e poporan; în celelalte două pare a fi o imitaţiune modernă după francezul „touchant”; în orice caz, se aude rar în grai. v. Ating. – tor.

ATINGĂTURĂ. – v. Atinsură.

ATINGERE, s.f; l’infin. d ating pris comme substantif: action de toucher, frolement. „Atingere, fapta d-a atinge,

lovire, izbire = atteinte; atingere, pipăire = attouchement” (Costinescu). Sinonim cu substantivul atins, care e mai energic, şi cu atingătură sau atinsătură sau atinsură, cari exprimă o durată mai scurtă. v. Ating. – 2Atins.

ATINGIC (plur. atingicuri); s.n.; t. de botan.: capucine, Tropaeolum majus. Floare de grădină, al căni nume mai corect este altângic. Forma atingic ne-o dă d. Datculescu în Tratat de horticultură, Râmnic-Sărat, 1882, p. 77. v. Altângic.

ATINGIME, s.f; atouchement, contact. La Costachi Conachi, p. 250:

„De la simţirile noastre o mai multă gingăşime, Adică la pipăială o nespusă atingime”.

V. 2Atins.

— Atinsură.

ATINS, – A, adj; le part. passe d ating pris comme adjectif; atteint, touché. Se întrebuinţează în toate sensurile verbului ating: „mână atinsă, scop atins, 638 lucruri atinse” (L.M.).

atârn

Doină:

„Ca stejarul înfrunzit când de brumă e atins Sau de mare foc cuprins”.

(Alex., Poez. pop.2, 244)

V. Ating. – 2Atins.

2ATINS, s. le part. passe d a t în g pris comme substantif: contact, attouchement. Sinonim cu atingere, atinsătură, atinsură. Doina Fratele răzleţ:

„De dor mare nesfârşit Faţa lor s-a veştejit, la frunza stejarului De-atinsul brumarului”.

(Ibid., 379)

V. Atingere.

— Atinsură.

ATINSURĂ, s.f; contact, attouchement. Formă mai arhaică decât atingătură (Dr. Polysu) şi atinsătură (Cihac). Această din urmă totuşi se găseşte şi-n Dicţionarul ms. bănăţean circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 425): „Atinsătură. Attactus”.

Mitropolitul Varlam, 1643, f. 320 a: „pre călătorie c-au călătorit şi pre atinsură ce s-au atinsu de pat, omu' deplinu să arată, iară pre cuvântu' şi pre cudesă Dumnedzău deplinu să mărturiseşte". v. Ating.

— Atingere.

ATÂRDISESC. – v. Artârdisesc.

ATÂRN (atârnat, atârnare), vb; 1. appendre, suspendre; 2. dependre, rezulter; 3. hesiter. În primul sens, care este cel fundamental, atârn e sinonim cu ac a ţ, dar cu acea deosebire esenţială că acăţare poate să fie în linie orizontală, pe când atârn înseamnă totdauna a face ca ceva să fie de sus în jos; ş-apoi această sinonimică încape numai atunci când atârn funcţionează ca verb activ, bunăoară:

P. Ispirescu, Snoave, p. 52: „Ceru dară călătorul o căldare cu apă şi sare, şi o atârnă de crăcani. Mai ceru şi o tigăiţă, şi o aşeză şi pe dânsa pe foc". O doină haiducească:

„În ţine de când intrai, Numai o creangă tăiai Armele de-mi atârnai..."

(Alex., Poez. pop.2, 263) 639

atârn

În aceste exemple, în loc de atârn s-ar fi putut zice tot aşa de bine: ac a ţ, ba încă şi anin sau în ţi n, dacă acţiunea e molatecă. Din dată însă ce atârn nu e activ, ci neutru, el nu mai este sinonim decât cu neutrul sp în z u r.

I. Văcărescu, p. 332:

„P-obraz lăsate cărunte plete la şerpi atârnă încovoiete, Neagră la faţă din ochi sclipeşte, Nu se aude ce mormăieşte".

Costache Negruzzi, Zoe IV: „Înainte mergeau suitariii călări cu-nalte căciuli flocoase, la care atârna câte o lungă coadă de vulpe".

I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 374): „De inima căruţei atârnau păcorniţa cu feleştiocul şi posteuca, care se izbeau una de alta când mergea căruţa".

Vrancea, Trubadurul, p. 122: „Capul, greu şi mare, i se clătina pe umeri; obrajii scofâlciţi atârnau în jos".

Această sinonimică între atârn şi spânzur trece apoi din sfera cea curat materială, ca în exemplele de mai sus, la acea morală: „dependre”.

Caragea, Legiuire, 1818, p. 2: „chivernisirea averii lor şi faptele lor spânzură de puterea părinţilor lor.”, unde în loc de spânzur ar fi fost mai la locul său atârn: atârn de atârn l a, atârn de la atârn în atârn din.

Ţichindeal, Fabule, 1814, p. 62: „numai din t r-un obicei atârnă aceia, căci barba când o tai nicio durere nu se simte”.

Costachi Negruzzi, Scrisoarea VIII: „Apropie-te, fiică, zise Sfântul, şi mărturiseşte adevărul în cuget curat şi cu mâna pe inimă, pentru că de la asta atârnă soarta ta de faţă şi viitoare”.

Beldiman, Tragod., v. 401:

„Să venim la trebuinţa cea de bani care avea, în care isprava toată atârna şi priivea”.

ţipescu, Opincaru, p. 33: „ştergi-te bine la ochi ţi]-ţi împăienjeniţi, cată-n jurul tău şi nu mai atârna la mâna şi la voia altuia”.

Ibid., p. 97: „Nu te uita la faptili lumi ţi), la ce atârnă gându omului; tu ascultă numai la ce-ţi zice cugetarea în orice, şi dacă te sfătuie înţelepciunea dreaptă la vreun lucru, fă-l”.

Sensul de „atârn = răsar, urmez, provenio”, pe care-l dă Lexiconul Budan (p. 40), nu se constată nicăiri în texturi, dar se poate explica prin „rezulter de = dependre de”.

Proverbi:

„Sita când e nouă, n-ai unde s-o atârni (Baronzi, Limba română, p. 53).

„N-o să o atârni cercel la ureche, nici n-o să o scoţi în târg de vânzare, ci să iei 640 nevastă de potriva ta” (Pann, II, 151).

atârn

„Pune-ţi nădejdea în Domnul Decât s-atârni la tot omul”.

(Ibid., II, 46)

Ghicitoarea despre „plosca”: „Am o fată mare, şi o atârn de plete în cui” (Bulgărescu, Ghic., p. 9).

Alta despre „lacătul”: „Am o cutie cu un cârlig, şi d-acasă când plec, la uşă o atârn” (Ibid., p. 11).

Ca obicei poporan: „Când cineva are vreun mânz frumos, îi atârnă de gât o lingură, iar de coadă un fir roşu, ca să nu se deoache” (Ilfov; Stoicescu, în Ţara nouă, 1887, p. 413).

Întrebuinţat absolut, atârn nu mai e sinonim nici cu ac a ţ sau anin, nici cu spânzur, ci înseamnă „être en suspension”, a nu şti cineva ce să facă, încotro s-apuce, care drum s-aleagă, a fi nehotărât, a sta la îndoială. Cu acest sens limba română nu are niciun alt verb mai nemerit, căci mă cletin sau şovăiesc cuprinde o nuanţă mult mai materială. Ceva mai aproape este în a ne ci o în e – r e’s c.

ţipescu, Opincaru, p. 26: „Dă la Tudor ne-am dăşteptat, dar tot mai atârnăm, mai în o ţ a i în câteodată”.

Ibid., p. 38: „La sculare, nevestili şi fetili n-atârnă, sunt mai ghioi ca flăcăi ţi]...”

Ibid., p. 83: „Săteni şi orăşeani, nu mai horcăiţi cu atâta poftă; nu mai atârnaţi să vă dea toate mură-n gură stăpânirea”.

Mai puţin energic, se poate întrebuinţa cu acelaşi sens forma reflexivă: în a atârn.

Zilot, Cron.; p. 42: „Vodă, văzând că nici Hasan-paşa nu poate isprăvi împăciuirea cu Pazvantoglu, ci merge lucrul tot împerecheat, a socotit – se vede lucrul – mai bine să lipsească de domnie şi să scape de aceste învăluieli şi împerecheri, care puteau să-i aducă vreun rău mare, mai vârtos că vedea şi cheltuielile domniei mari şi nu-i mai rămăsese mijloc de agonisita banilor; că poate de era aceasta, tot se mai atârna cevaşi...”

Ibid., p. 101: „şi fiindcă se înştiinţă şi turcul de aceasta, schimbă socoteala păcii cu Rusia şi începu a se atârna, nădăjduind că Rusia de temerea războiului Franţei nu numai nu va cere de la dânsul Dunărea hotar, ci încă îi va mai da cevaşi şi să încheie pacea”.

Când însă nu este o tărăgăneală curat morală, ci mai mult fizică, atunci nu se întrebuinţează absolutul atârn sau reflexivul mă atârn, ci impersonalul atârnă: mă atârnă, îl atârnă, unde se subînţelege „greutatea”.

A. Pann, Prov. I, 118:

„Culcându-se astfel şi dormind ceva, A doua zi capul grozav îi urla; Îi părea mai mare de cum era-ntâi şi-l trăgea să-l puie iar pe căpătâi; Îl punea, şi geaba, oricum nu-i trecea.

Îl atârna, parcă locul nu-i plăcea”. 641

atârn

În Panegiricul lui Ştefan cel Mare, sec. XVIII (Cogăm., Arh. Rom., p. 556), „greutatea” nu se subînţelege, ci se exprimă: „puterea mea slăbeşte, amorţeşte cu totul, greutatea mă atârnă”.

Laurian şi Maxim (Gloss., 30) zic: „din artan e probabil că vine şi ar – t a n are sau atârnare, verb care prin flexiunea sa simplă: atârn, şi nu a t! r ne z, pendere, suspendere, denoată o mare vechime”. Tot dânşii într-un alt loc (Dict. I, p. 98) identifică pe atârn cu grecul ăpxaeiv, ăpxvr, „pendre, lacet”. Cihac (II, 476), pe de altă parte, trage pe atârn din maghiarul aterni „etendre sur, atteindre, aller jusqu’a”. Prima etimologie e mai bună decât cea a doua, căci ea lasă lui atârn cel puţin sensul său fundamental de „a fi de sus în jos”, pe când cuvântul unguresc exprimă o poziţiune orizontală. Oricum însă, atârn nu e nici grecesc, nici maghiar, dar nici cu latinul a 11 în e o (Pontbriant) sau cu italianul attorniare (Lex. Bud.) n-are a face, ci este o formaţiune curat românească din elemente latine. După cum sinonimul atrăgârţ derivă prin prepoziţionalul a (= ad) din „tăgârţă = traistă pentru merinde” întocmai aşa atârn, prin acelaşi a –, vine din t! r n-a „coş pentru merinde”, traistă sau coş cari deopotrivă spânzură pe spate sau pe umăr, de unde şi tranziţiunea sensurilor.

La Anton Pann, Prov. II, 66:

„Acum vrând să-şi spele obiala la râu, la şi puţineiul, îl leagă c-un brâu, Îl atârnă-n umăr”.

sau (III, 121):

„Se ducea, şi drumul parcă tot mereu i se lungea, la când cineva despate-i se atârna şi-l trăgea”.

Nici Lexiconul Budan, nici Laurian şi Maxim, nici Cihac, nici d. Pontbriant n-au cunoscut vorba curat ţărănească: t! r nă, deşi ea este destul de răspândită în Moldova ca şi în Muntenia.

„T! r n-a se cheamă un fel de coş de forma ovală” (D. Negoescu, Dâmboviţa, c. Pietroşiţa).

„Pentru ducerea bucatelor în câmp se întrebuinţează coşuri, t! r n e, desagi şi copăi” (C. Nicolescu, Muscel, c. Văleni).

„La coşuleţul făcut pentru a căra popuşoii ştuleţi i se zice t! r n-a” (V. Popa, Covurluiu, c. Slobozia-Conache).

Deja un învăţător sătesc a dibuit înrudirea lui atârn cu t! r nă în următoarea interesantă comunicaţiune:

„T! r n-a se mai numeşte de popor uneori paner şi alte ori coş. Ea este făcută din nuiele de alun sau de răchită. Unele t! r ne sunt făcute din aşchii sau şuviţe de lemn de tei, împletite de oameni cari se ocupă mai numai cu asemenea meserie. Numirea de t! r n-a pare a fi în legătură cu vorba atârnă, deoarăce tot ce se pune în acest fel de coş stă a t! r n-a t, adesea ori numai d-o singură nuia încovrigată ca 642 un cerc numită coadă. Băieţii de la precupeţi pun în t! r n-a mere, pere etc., după atârnâre aceea agaţă târna cu coada de capetele crestate ale cobiliţei şi pleacă prin oraş. La culesul prunelor, merelor, nucilor, porumbului etc. se întrebuinţează târna, în care se adună şi cu care se cară din grădină acasă. Fiind uşoară şi cuprinzând mult, târna serveşte la rădicatul porumbului de jos în pod sau în pătule zise şi porumbare”. (D. Basilescu, Prahova, c. Drajina-de-Sus).

Cu acelaşi sens t! r nă în balada Corbea:

„Şi-şi avea Corbea, şi-avea o căţă cu nume Dulfa, De bătrână ce era, Păr pe dânsa nu avea; Avea culcuş într-o t! r n-a şi-nvălişul dintr-o lână”.

(Biblioteca Familiei, anul I-iu, p. 396)

Atârn dară s-a născut din t! r nă. De unde să fie însă

aceasta din urmă?

Cu pierderea normală a lui b între vocale (hiberna = iarnă, cubitus = cot, caballus = cal, sambucus = soc, iert = liberto, tăun = tabanus etc.), românul t! r n-a reprezintă din punct în punct pe latinul t a b e r n-a, negreşit nu cu sensul de „cabaret”, ci cu acela de „ce qui continent des provisions”. Să se observe că sufixul latin compus – e r n-a exprimă în cele mai multe cazuri noţiunea de „receptacle”; astfel un vas se numea „nassiterna”, peşteră – „caverna”, lampă – „lucerna” sau „lanterna”, basin – „cisterna”, apoi romanicul „giberna” – patrontaş; să nu uităm de asemenea pe mediolatinul „zaberna”, un sipet sau o raclă, ceea ce se zicea şi „taberna”, bunăoară într-un text: „novo linteolo ea (ossa) involvit, – hospitium venit, în una suarum tabernarum collocavit” (Du Cange, ed. Cament., v. Zaberna). T! r n-a = t a b e r n-a, ca şi „merindă = merenda”, se pare a fi la români o moştenire anume din graiul particular ostăşesc al legionarilor romani, la care taberna era cortul în care mâncau, de unde apoi petrecerea împreună – „contubernium”, tovarăşi – „contubernales”. Pe drum taberna = târnă înlocuia pentru ostaşul roman pe „taberna = cort”. O analogie logică perfectă ni se prezintă în graiul căzacilor zaporojeni, la care cuvântulv „kosz” (= românul „coş”) însemna nu numai târnă, dar şi corturile ostăşeşti, adică taberna; în dialectul ruten modern: „Kiş = 1. Korb, 2. Feldiager” (Zelechowski, Wth. I, p. 347).

V. Atrăgârţ.

ATÂRNÂRE (plur. atârnări), s.f; l’infin. d atârn pris comme substantif: 1. action de suspendre; 2. dependance, soumission. În primul sens, ca şi sinonimii acăţare, aninare, atrăgârţare, atârnare exprimă mai mult acţiunea de a atârna ceva; în sensul al doilea, el se substantivează pe deplin, ca şi negativul mai întrebuinţat: neatârnare „independence”.

„Acest om îşi lasă toate lucrurile în atârnare = cel homme laisse toutes ses affaires en suspension”, sau „en souffrance”, după cum traduce Pontbriant.

Costachi Negruzzi, Scrisoarea XXV: „Zici că vrei pre feciorul cel mare să-l înveţi mai multe limbi şi să-l faci logofăt sau avocat. Ştii ce o să iasă dintr-asta? Ai să-ţi 643

atârnâre osândeşti copilul la o vecinică atârnare; să şadă într-o odaie cu pana în mână, unde a să tânjească ca o floare scoasă din locul ce-i priia”. v. Atârn.

ATÂRNÂT, – A, adj; le part. passe d a t! r n pris comme adjectif: 1. suspendu; 2. dependant. Sinonimica între atârnat = „de sus în jos” şi acăţat – „orizontal sau de jos în sus” e foarte bine nemerită la Alexandri, Boieri şi ciocoi, act. I, sc. 9: „ciocoi în doi peri, giumătate acăţat de protipenda prin măritişul unei mătuşi a lui c-un boier mare, şi giumătate atârnat în gios de rudele lui de starea a doua”. Costachi Negruzzi, Melancolia:

„Lângă el o mândră salce cu lungi ramuri atârnate îşi împlântă-ntr-a lui ape cosiţele-i răsfirate”.

Acelaşi, Scrisoarea VI: „soarele sparge norii, ploaia stă atârnată în aer făr-a cuteza să cază”.

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 6: „unii purtând pe umeri dobitoacele ucise, atârnate pe bârne, alţii ducând câinii de zgărzi”. Cântec din Moldova:

„Sub răchita cea plecată Peste apă atârnată, Pre marginea Prutului în dreapta bechetului Sede Manea adormit”.

(Caranfil, Valea Prutului, 12)

ţipescu, Opincaru, p. 116: „le nemerit lucru, hinu mieu şi dragu neni ţi], a nu socoti sfânt p-al dă ţine atârnate în casă o sută dă icoane şi şapte cruceoaie!”. v. Atârn.

— Atârnaţi.

ATÂRNAŢI, s.m.pl; t. topique: nom propre de plusieurs villages en Roumanie. În Dicţionarul topografic al lui Frunzescu sunt înşirate vreo 15 localităţi cu acest nume, în districtele Teleorman, Brăila, Dâmboviţa, Dolj, Buzău, Mehedinţi, Ilfov, Ialomiţa, Prahova. Neapărat, Atârnaţi nu poate fi decât pluralul de la adjectivul atârnat; dar ce să însemneze el ca nume topic? Să fie oare că locuitorii din acele sate atârnau oarecând de o altă

localitate, sat sau târg? Să fie oare că satele aşa numite sunt aşezate pe costişul unui deal, ca şi când ar fi atârnate de sus în jos? Să fie oare o poreclă satirică a locuitorilor cu sensul de „leneşi” sau „nedomeriţi”. Numai o cercetare amănunţită va putea da un răspuns mulţămitor. v. Atârn.

— Atârnat.

ATÂRNĂTOARE, s.f; t. pastor.: endroit ou les bergers font secher leurs habits. „Atârnătoare se cheamă la ciobani locul unde ei îşi atârnă hainele şi obielele ude 644 să se zvânte”. (D. Negoescu, Dâmboviţa, c. Pietroşiţa).

atât

„Mânzările ciobanii nu le mân în strungă după ce le mulg, ci le dă pe hătaşuri până la locul de culcare ce se cheamă atârnătoare şi care este departe de stână mai bine de un kilometru. Rămân în atârnătoare, adică în locul de culcare ca un ceas, apoi pleacă cu mânzările în porneală, vătaful înainte cântând din fluier sau din bucium, iar ceilalţi le mân după urmă pe poalele muntelui până la strungă”. (Pr. G. Brebu, Prahova, c. Brebu).

„Z a v o a d a sau atârnătoare, unde atârnă ciobanii obielele şi celelalte haine spre a le zvânta” (G. Secăreanu, Dâmboviţa, c. Runcul).

V. Atârn.

— Zăvoadă.

ATÂRNĂTOR, – OARE, adj; pendant, suspendu. Cine sau ce atârnă. Cuvânt de prisos, deoarăce nu prea diferă prin sens de atârnat.

V. Atârnat.

— Atârnătoare.

ATÂRNĂTURĂ, s.f; quelque chose qui est suspendue, qui tra îne. Sinonim cu atârnare (Dr. Polysu), dar aplicându-se numai în sfera materială şi cu un sens mult mai substantival. Astfel în lingura pe care, ca un fel de amuletă, o atârnă ţăranii de gâtul mânzului nu este atârnare, ci atârnătură.

V. Atârn.

— Atârnare.

ATÂT, adv. şi adj; tant, autant, en telle quantite. O

deosebire riguroasă între adverbul atât şi adjectivul atât e şi mai anevoioasă româneşte de cum era lăţineşte aceea dintre adverbul „tantum” şi adjectivul „tantus”, mai ales când acesta din urmă se punea la neutru. De aceea nu este de mirare dacă Laurian şi Maxim, a cărora definiţiune o reproducem aci întreagă, amestecă la un loc ambele funcţiuni, făcând pe atât numai adjectiv: „Adjectivul acesta cantitativ admite şi sufixul a (v. 5A), atât în singular: atâta, cât şi în plural: atâţia, atâtea, atâtora; şi e de însemnat că admite aceasta chiar şi când substantivul urmează imediat, însă numai în nominativ: atâţia oameni, atâtea muieri, nu şi în genitiv, unde se zice numai: atâtor oameni, atâtor muieri. Vorba aceasta răspunde la interogativul cât şi se construie în acelaşi mod: cât pământ ai? atâta; e! t a apă curge pe râu? atâta; e! ţi oameni sunt în casă? atâţia; câte vite aveţi? atâtea; e! t o r oameni aţi făcut bine? atâtora; de câte ori aţi jurat? de atâtea ori; e! t de mare e numărul militarilor înarmaţi? atât de mare; cu e! t vă îndestulaţi? cu atâta; la e! ţi aţi putut face bine? la atâţia; atât noi e! t şi voi pierdem timpul în deşert”. Oricât de greu însă ar fi de a despărţi funcţiunea adverbială a lui atât de cea adjectivală, în unele cazuri totuşi cea dentâi este prea învederată, bunăoară în ultimul din exemplele aduse de Laurian şi Maxim: „atât noi cât şi voi.”, unde atât, ca şi corelativul cât, nu pot fi decât adverbi. Din punctul de vedede specific românesc, se poate zice că atât este mai mult adverb decât adjectiv, sau că este chiar un adverb care câteodată se adjectivează, căci emfaticul – a nu se acaţă la noi niciodată la adjectivii propriu-zişi, ci numai la adverbi şi la elemente pronominale. Această lămurire fiind dată din capul locului, vom putea urmări mai jos pe atât în ambele sale funcţiuni împreunate; rămâne subînţeles, neapărat, că el este un curat adverb de câte ori ne apare ca nedeclinabil. 645

atât

Răspunzând la întrebarea cât, atât devine uneori sinonim cu aşa, care funcţionează şi el ca adverb şi ca adjectiv totodată.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, sept. 6, f. 9 a:

„a şi! a –! era portulu, atâta-i era sculele, îară mâncăria sâmbăta şi dumeneca nafora numai”.

În corelaţiunea atât – cât, ambii se pot întrebuinţa singuri, sau îşi asociază diferite prepoziţiuni: cu, pre, întru. Întrebuinţare neprepoziţională: Proverbi (Ispirescu, în Tocil., Rev., 1882, t. I, p. 235): „Atâta pagubă cât şi dobândă”. „Atât făina cât şi aluatul, tot cu împrumutare”. Alexandri, Rusaliile, sc. 11:

„Răzvrătescu: Nu?... se vede că nu ştii cine sunt şi ce pot eu? Galuscus: Dumneata?... eşti domnul Răzvrătescu; atâta tot şi lada-n pod”. Blăstem poporan: „Câţi peri în podu’ palmei, atâta blagă în casa lui!” (Pr. Ioch. Iliescu, Vâlcea, c. Recea).

Exclamaţiunea: „atâta e de mine! = actum est de me!” (Lex. Bud.). Idiotismul: „atâta îi e după vânat, după joc etc. = die Jagd, der Tanz ist sein Leben” (Dr. Polysu).

Descântec „de viermi” din Ialomiţa:

„Câţi popi în rai, Atâţi viermi în bubă”.

(E. Bălteanu, Lumina, 1886, p. 377)

Urare cu plugul:

„Câte paie sus pe casă Atâţia galbeni pe masă; Câţi cărbuni în cel cuptori, Atâţi mândri gonitori; Câte fire în manta, Atâtea vaci a făta”.

(Alex., Poez. pop.2, 403)

Atât fără prepoziţiune poate să răspundă lui cât cu prepoziţiune, şi viceversa. Coresi, Omiliar, 1580, quatern. IV, p. 5: „cu că tu omulu de in nafară boleşte şi e în neputinţe, atâta elu de in lăuntru se înnoaaşte şi se vindecă de păcate”. Cantemir, Chron. I, p. XXXVI: „nu atâta copilăreşte pre cât blăstămăţeşte”. Costachi Negruzzi, Scrisoarea XXVI: „Jicniceriul Simeon Durac e un bătrân pre atât de vesel e! t şi nesupărăcios”. Întrebuinţare prepoziţională:

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 31: „cu că tu – i mai mare şi mai înaltă destoiniciia lui Dumnedzău de neputinţa omului, cu atâta îaste mai greu a plăti”.

Miron Costin, Letop. I, v. 296: „munţii cei înalţi şi malurile cele înalte, când se năruesc de vreo parte, pre că

t sunt mai nalţi, pre atâta şi durăt fac mai mare 646 când se pornesc”.

atât

Constantin Brâncovean (Cond., ms. În Arh. Stat., p. 231): „şi pre cât vor jura ei că are boaarinul domnii-mele Radu Golescu vei comis moşie acolo, pre atâta să ţie”.

Beldiman, Tragod., v. 125:

„Jăcuiesc, pradă, omoară, mărfurile împărţesc, şi cu cât privesc folosul, cu atâta se iuţesc”.

Costachi Negruzzi, Toderică: „Focul îndată s-a aprins şi a împlut de pară şi de fum în t r – atâta cuptorul, încât Morţii îi venea să-şi deie duhul”.

Alexandri, Istoria unui galben: „Cu cât giubeaoa e mai ferfelită, cu atât ţiganul e mai fudul”.

În loc de e! t, atât poate fi pus în corelaţiune cu de: „atât – de”, sau cu că: „atât – că”, bunăoară:

Ureche, Letop. I, p. 106: „atâta urăciune stătu între amândcă bisericile de nu se potu vedere cu dragoste, ce una pre alta huleşte şi defaimă”.

Balada Mihu Copilul:

„Un cântec duios, Atât de frumos, Munţii că răsun, Şoimii se adun, Codrii se trezesc, Frunzele şoptesc”.

Exprimând totdauna o noţiune cantitativă, fie ca adverb, fie ca adjectiv, atât înseamnă, ca latinul „tantus” sau „tantum”, uneori prea mult, alteori prea puţin.

Cu sensul de prea mult:

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 18 b: „de îaste atâta bucurie numai de un păcătosu ce să pocââaşte, dară cându s-are pocâi mulţi ce bucurie vă pare c-are face”.

Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 68 b:

„Ni-i obrazul negru de-atâta ocară Ce ne bate-n faţă den dză până-n sară”.

Zilot, Cron., p. 4:

„Adame, dar nu-ţi ajunse un rai d-atâta rod plin? Nu-ţi ajunse, o făptură, numai tu a-i fi stăpân?”

Gr. Alexandrescu, Buchetul:

„O singură frunză acum mai pluteşte; Ea plânge atâţia tovarăşi de flori; Străină, uitată, de ce mai trăieşte?”

Cu acest sens de prea mult, atât e foarte des în jurăminte poporane: atâta rău, atâta bine etc. 647

atât

ţipescu, Opincaru, p. 31: „Fă, cuscruleţ, cum te-ndemnai eu, şi dă ţi-o hi rău aşa, atâta rău să-mi cază pă casa mea, pă mine or pă odrasla mea, na!”

„Cu atât mai vârtos = d’autant plus”.

Mitropolitul Dosofteiu, 1673, f. 96 b: „cu cât să mulţâaşte iscuşeniia, cu atâta mai vărtos să ne nevoim cu ruga şi cu bunătăţâle”.

Cu acelaşi sens de prea mult, figurează atât în idiotismul: „atâta amar de” sau „atâta mar de”.

Vrancea, Sultănica, p. 92: „Eşti prima făptură pe care-mi mai răsuflai chinul din mine, d-atâta mar de vreme”.

I. Creangă, Povestea porcului (Scrieri I, p. 94): „Şi în sfârşit, după atâta amar de trudă şi primejdii, cu mare ce au izbutit să ajungă la gura unei peşteri. Aici călătoarea s-a suit iarăşi pe aripile ciocârlanului, din care abia mai putea fâlfăi, şi el şi-a dat drumul cu dânsa pe-o altă lume, unde era un rai şi nu altă ceva.

— Iaca Mănăstirea de Tămâie! zise ciocârlanul. Acolea se află Făt-Frumos, pe care-l cauţi tu de atât amar de vreme”.

O altă construcţiune cu acelaşi înţeles la Ureche, Letop. I, p. 96: „de multe ori omul însuşi cele ce vede cu ochii săi nu poate să le pune pe rând, şi multe sminteşte, şi au spune mai multe, au mai puţine; dar cele de demult şi răsuflate de atâta vremi de ani!”

V. 5Amar.

E interesant un alt idiotism: „atâta om = foarte mulţi oameni i”, la Ion Neculce, Letop. II, p. 379: „Hatmanul, văzând că se apucă de gălceavă, au şi rădicat ţinutul Hotinului şi a Cernăuţilor şi i-au strâns pe toţi la un loc; iar leşii, văzând că s-au strâns atâta o m, căzut-au cu rugăminte la Hatmanul”.

V. Omet.

Pentru a exprime noţiunea nu de o mulţime

grămădită la un loc, ci de un lung şir urmând unul după altul, se întrebuinţează pluralul reduplicat: „atâţi şi atâţi” sau „atâtea şi atâtea”.

Cantemir, Chron. II, p. 38: „aşea de la sine a atâţia şi a atâţia scriitori credinţă lepădând”.

Ţichindeal, Fabule, 1814, p. 18: „baba Brânduşe, vrăjitoarea cea bătrână, precum şi baba Fruga, vestita descântătoare, spunea atâtea şi atâtea moduri de spaime, cât cutremur mare te lovea când le ascultai”.

Acelaşi, p. 367: „Nu te ţinea aşa măreaţă cu cântarea ta, au zis prăsăroiul către priveghitoare, căci eu pot ţie arăta atâta şi atâta carii şi pre mine toată zioa cu aşa bucurie mă ascultă ca şi pretine”.

Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784, p. 13): „Auzimu şi cetimu de patriiarşii cei din legea veche, că au trăit atâta şi atâta ani”.

Altceva este repetiţiunea anaforică: atât – atât, care poate să însemneze şi mult şi puţin, după împrejurări; de exemplu mult, la Samuil Clain, p. 7: „atâta s-au ostenitu, atâta s-au muncitu, atâtea nevoi au răbdatu.”, dar puţin, la Costachi Negruzzi, Scrisoarea XIII: „Îl întrebai de unde este? Nu ştiu, răspundea; ştiu numai că mama când m-a lăut mi-a zis: Niţă, dragul meu! să cumperi lumânărele şi să le 648 împarţi pe la bisericele. Atâta ştiu, atâta fac”.

atât

Cu sensul de prea puţin:

I. Creangă, Povestea porcului (Scrieri I, p. 73): „un bordei ca vai de el, nişte ţoale rupte, aşternute pe lăiţi, şi atâta era tot”. Proverb:

„Atât de treabă este, Numai jujeu îi lipseşte”.

(Tocil., Rev., 1882, p. 235)

Balada Codreanul:

„Alelei, tâlhari păgâni! Cum o să vă dau la câni, Că de-atâta sunteţi buni!”

Cu acest sens însă, atât se construieşte mai bine cu elemente cari determină puţinătatea: atâta numai, decât atâta.

Costachi Negruzzi, Scrisoarea XXII: „Atâta numai că

marfa lui e marfă ce nu aduce pagubă; ce nu se vinde, se mănâncă”. Costachi Stamati, Muza I, p. 103:

„Şi nici eu să spui nu pot Cât de frumoasă era, Decât atâta vă zic că ai ei galbeni zulufi Pe la tâmple împletiţi în cosiţe mărunţel cu găitane de fir, Era”.

V. Decât.

— Numai.

În locuţiunea poporană: „a se mulţumi pe atât”, „a se lăsa pe atât”, sau „a se lăsa cu atât”, atât înseamnă: mult, dar nu de ajuns.

Zilot, Cron., p. 113: „primiţi fiind de la Mateiu-vodă încoace, mai vârtos neamul Cantacuzinilor, pentru milostivire a se chivernisi aici, încă şi rudindu-se cu românii, ei nu s-au mulţumit cu atâta, ci au râvnit şi la scaunul domniei”. Plugusorul din Dobrogea:

„Ist domn bun, Vasile jupân, C u atât nu se lăsa, şi degrabă apuca în sat la legai S-aduse opt cai”.

mai jos:

„C u – atâta nu se lăsa, Ci la turmă se ducea.

649

atât

Nouă saci luă vărgaţi De la nouă turme fapţi”.

(Burada, Călăt., p., 32)

Balada Soacra şi nora:

„Bine mare c-o-ngrijea, Bine mare c-o hrănea: Cu cojiţe de mălai Uscate de nouă ai, Cu apşoara ploilor Tot din troaca boilor; Dar p-atât nu se lăsa, Ci din guro tot certa”.

(G.D.T., Poez. pop., 623)

Balada Doicilă:

„Satul mare i-a tot dat De prânzit şi de cinat Nouă cuptoare de pâini, Nouă buţi pline cu vin Şi bătlage cu rachiu ia să aibă ăl deliu, Deliul Tătarului Din fundul Buceagului. Dar p-atât nu se lăsa, Ce fată pe drum vedea, Cu privirea mi-o ochea”.

(Ibid., 578)

Balada Gheorghelas:

„Dar p-atât nu te-ai lăsat Până nu m-ai însurat Cu o

nepoată ce mi-ai dat.

Nici p-atât nu te-ai lăsat, şi când fuse la-nsurat, Atunci tu m-ai cununat.

Nici p-atât nu te lăsai, Bănişorii că-mi luai, Cu mireasa că-mi plecai”.

(Ib, 598)

650 v. Cu.

— Las.

— Pe.

atâtuţ

Ca particularitate fonetică, vom menţiona forma atâţia şi atite la mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 320 b: „aşea şi pre acestui cucon înaintia a atitia nâroze învise-lu...”, sau tot acolo, f. 25 a: „atiţea ai fu viia aceia nice tăiată, nice săpată”. De asemenea la mitropolitul Dosofteiu, Liturgiar, 1683, f. 97 a: „cine m-ar scula, pre un într-atitianale ca aceastia şi-ntr-atitia cădzut păcate?”; şi mai jos, f. 118 b: „dară noi, într-atitia ce suntem dăruiţ, ca neşte pizmaş ne pusăm”.

Atât nu vine din latinul adtantum, după cum se crede generalmente, ci din rusticul eccutantum, de unde şi italianul cotanto. E curios că şi Miklósich (Lautl. I, p. 22) admite derivaţiunea din adtantum, deşi cunoaşte formele guturale macedoromâne: ahât, ahâta, ahtântu, ahtânţi, în care a hse explică numai prin eccu. În atât, eccus-a redus la a întocmai ca în „aşa = eccusic”, în „atare = cutare = eccu-talem”, în „aist = acest = ecc-istum” etc. Pe când românul atât = ahtânt se trage din eccutantum, francezul „autant” vine din „alindtantum”, iar italianul „altrettanto” din „alterumtantum”, trei formaţiuni deopotrivă latine vulgare.

V. 3Ac.

— Acătare.

— Arătând.

— Atâtică.

— Atâtuţ.

2ATÂT, s.n.; quantum, somme determinee. Româneşte nu se poate zice „un e! t”, ci numai „un atât”, când e vorba

de o câtime hotărâtă de bani sau de alte lucruri.

Caragea, Legiuire, 1818, p. 31: „Dobândă să zice un atât ce după tocmeală dă datornicul împrumutătoriului său”.

Ibid., p. 37: „Tovărăşiia iaste un feliu de obştire şi să zice când doi inşi sau mai mulţi, tocmindu-se, vor pune toţi câte atât, cu care să neguţătoresc împreună”. v. Atât.

— Câtime.

ATÂTA. – v. Atât.

ATÂTICA. – v. Atâtică.

ATÂTICĂ, adv. et adj; tantet, tantinet, aussi peu. Daminutiv din atât prin sufixul – ic. Îşi acaţă mai totdauna pe emfaticul – a: atâtica.

Ca adjectiv: „erai numai atâtica, nu mai mare, când te-am cunoscut întâia dată”. Alexandri, Peatra din casă, sc. 10: „Parcă nu-mi vine a crede că-i ea, cucoană Zamfiră. Dintr-atâtica, s-a făcut coşcogea fătoi!”

Ca adverb, la Caragiale, O noapte furtunoasă, act. II, sc. 1: „cum m-a făcut Dumnezeu pe mine, nu-i trec muierii nici atâtica din al meu”. v. Atât.

— Atâtuţ. – ic.

ATÂTUŢ, adv. et adj; tantet, tantinet, aussi peu. Sinonim cu atâtică. Derivă din atât prin sufixul deminutival – u ţ, fără a avea nicio trebuinţă de un prototip latin tantuceum (Cihac). Se întrebuinţează mai adesea cu emfaticul – a: atâtuţa. Lexicon Budan: „atătuţ sau atătuţa, se klein, so wenig, so winzig”.

V. Atât.

— Atâtică. – uţ. 651

atâtuţa

ATÂTUŢA. – v. Atâtuţ. ATLANGIC. – v. Altângic.

— Atingic. ATLAS. – v. Atlaz.

ATLAZ (plur. atlazuri şi atlaze), s.n.; t. de comm.: satin. O stofă de mătase fină şi lucie. La români cuvântul nu vine din turcul a t h la’s, ci din grecul bizantin ăt – de unde finalul – z, niciodată’s, în vechile texturi.

După un crisov muntenesc din 1572 (Cond. ms. a Vierosului, p. 228 b, în Arh. Stat.), pentru o moşie s-a

plătit, pe lângă bani: „un caftan de atlazu şi un conteş de urşinic încă din zilele răposatului Basarab-voevod cel bătrân”.

În Catastihul mănăstirii Galata din 1588 (Cuv. d. bătr. I, p.198 sq.) se menţionează: atlaz muşchi, atlaz albastru, atlaz roşu, atlaz negru”.

Inventariul Cotrocenilor, 1681 (ms. În Arh. Stat.), passim, menţionează o mulţime de feluri de atlaz întrebuinţate la „odăjdii” bisericeşti: „atlaz verde”, „atlaz roşu”, „atlaz durenghi cu flori mărunte cu verde, cu roşu, cu albu”, „atlaz ghiulghiuli cu flori albe şi verzi”, „atlaz albastru taratli”, „atlaz cărmăz”, „atlaz nărămzat”, „atlaz mohorât lucru de Veneţia”, „atlaz albu”, „atlaz cemeni” etc.

Gheorgachi Logofătul, Letop. III, p. 315: „Fost-au obiceiu vechi mai-nainte, de zioa Paştilor, la toţi boierii de la vel-logofăt până la vel-comis, avea dar de la domn câte un postav mahut şi câte un atlaz florentin”.

La 1705, la nunta Despei Căzăneascăi (Cond. ms. a Hurezului, nr. 1, p. 477, în Arh. Stat.) s-a plătit 122 taleri pentru o „sucnă de atlaz galbenă cu sponce de argint poleite”.

La plural se zicea deopotrivă atlaze şi atlazuri.

Ion Neculce, Letop. II, p. 219: „s-au întins câteva bucăţi de atlazuri şi de t a f ţi pre îmbe părţile de uliţă pe unde mergea Împăratul”.

Axinti Uricarul, Letop. II, p. 177: „dăruindu-le cai, sau postave, atlaze şi alte daruri”.

În graiul poporan, ca şi-n vechile texturi, se zice atlaz, nu atlas, rimând totdauna cu „necaz”.

Balada Mogos vornicul, din Dobrogea:

„Ia pe Mogoş vornicul Călare pe galbenul cu zăbunaş de atlaz; Mor boierii de necaz”.

(Burada, Călăt., 157)

Doina Toată lumea:

652

„Cu scurteica de cutnie, Place multora şi mie, a-tocma

Cu scurteica de atlaz, Face multora-n necaz”.

(G.D.T., Poez. pop, 314)

O rostire şi mai poporană este aclaz, grupul consonantic îl fiind antipatic foneticei române.

Doină din Moldova:

„De iubit ea mă iubeşte, Cu dragoste mă-nvăleşte cu oghialul de aclaz Mor duşmanii de necaz”.

(Sevastos, Cânt. moldov., 151)

V. Taftă.

ATMIŞCE, s.f; t. de comm.: sorte de fourrure. Cunoaştem cuvântul numai dintr-un act muntenesc din 1620 (A.I.R. I, 1, p. 139): „i-am u datu un cal murgu cu şa turcească cu grana şi cu frâu, şi o dulamă cabaniţă cu guler cu vulpi de atmiscele roşiu”. Pare a fi un termen turcesc.

V. lâurc.

ATOC, n. pr. pers. m. Într-un crisov moldovenesc din 1433 (A.I.R. I, 1, p. 81) se menţionează boierul „Jurja Atoc”. Acest nume pare a fi deminutiv dintr-un At. Orice derivaţiune ar fi prea ipotetică.

V. – ºC.

A-TOCMA, adv. et adj; 1. au juste, tout juste, exactement; 2. parfaitement egal. Diferă de t o e în a numai prin prepoziţionalul a (= ad). Se întrebuinţează în vechile texturi în loc de in t o e în a, împreună cu derivatele atocmesc sau atocm e z „ajuster, accomoder, organiser”, atocmare sau atocmire „ajustement, arrangement”, a t o e în a t sau a t o e în i t „ajuste, arrange”. Îşi prepune adesea pe de: deatocma, fără vreo schimbare de sens. Se construieşte obicinuit prin e u.

Miron Costin, Letop. I, p. 311, mirându-se de victoria lui Mateiu Basarab asupra căzacilor lui Timuş, raţionează: „Cine ar putea să crează în socoteală să se înfrângă oaste căzăcească cu tabără de oaste cum este oastea muntenească? Nu să defaim; ce ori pedestraşul, ori călăreţul vei socoti, şi nu vei afla să hie de protiva sineţaşului căzăcesc. Ce vei zice: fost-au acolo sârbi, unguri şi leşi, nu numai munteni. Aşa este: leşi au fost

puţini; ce are hi făcut ei numai de are hi fost tocmală în oastea căzăcească pre obiceiul lor? Siimenii sârbi sau unguri nu-i aleg den munteni, nici sunt siimenii sârbi sau unguri atocma cu focul căzacilor”. = „parfaitement egaux à l’artillerie des Cosaques”.

Mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, Na văznesenie canon, f. 81 a: „şedzu de-a direapta părintelui tău căce eştu deatocma şi de-asiamenia şi într-un scaunul cu părintele”. 653

a-tocma

Acelaşi, Synaxar, 1683, oct. 10, f. 60 b: „I-au aruncat în temniţă, iară presvăntulu Theofanu, păţându-lu diatocma, l-au trimis în Thesalonic la-nchisoare”.

Ibid., oct. 22, f. 77 a: „părintele nostru şi deatocma cu apostolii Averchie”.

Acelaşi, 1673, f. 9 a:

„Viaţa-n pământ să-mi calce atocma cu pravul Şi slava să-mi defaime precum li-i năravul”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 24): „gâlciava lungă atocma iaste cu boala hronică”.

Ibid., p. 106: „pre din luntru cu var şi cu prav de cărămidă şi sfărâmături de piatră şi de marmore amestecate împlut era; şi tot locul înluntru pre aţă de-atocma atocm a t era”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 62: „acest domn Constantin Brăncovanul, săracul, de-a pururea se silea să supuie pre domnii din Moldova să-i fie supt ascultare, adică ce ar pofti, ori de bine ori de rău, să nu-i casă din cuvânt; ce cu greu poate să se facă aceasta, având amândoi aceşti domni ţări osăbite şi stăpânirea lor de atocma...”

V. Aidoma.

— Tocma.

ATOCMARE ATOCMAT ATOCMESC ATOCMEZ ATOCMIRE ATOCMIT

ATRĂŢEL (plur. atrăţei), s.m.; t. de botan.: Cynoglossum off., cynoglosse. Cihac (II, 477) mai aduce ca poporane formele arăţel, otrăţel şi otăţel, cărora le mai dă sensul de „Borago off.”, „Anchusa off.”, derivând cuvântul

din maghiarul atracel, cu acelaşi înţeles, iar pe acesta din bohemul jitrocel „Plantago major”. În Dicţionarul Budan sunt formele: arăţel şi otrăţel cu sinonimica: limba-cânelui şi boranţă; la Laurian-Maxim: arăţel, otăţel şi otrăţel; la Dr. Polysu: arăţel şi otrăţel.

V. Boranţă.

ATUNCE’s. ATUNCI, adv; alors, pour lors. Se zice mai ades atuncea, cu amplificativul – a (v. 5A), macedo-româneşte atumcia. Este latinul a d – 1 u ne sau mai bine ad-tuncce. Corespondinţa cu italianul a d u n q u e, provenţalul a ci o n x, vechiul francez a d u ne (Cihac) e dubioasă din cauza lui t = ci şi a lui „— que”.

Coresi, 1577, ps. XVIII:

V. Atocma.

654

„Să nu mă învăţncure, atunce nevinovatu voi fi”.

„Şi mei non fuerint dominaţi, tu ne immaculatus era”.

atunce

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. XCII: „Gata-i scaunul tău de-atuncia... „Parata sedes tua ex-l u n c”.

Ca adverb de timp, atunci răspunde la întrebarea: când? Act moldovenesc din 1650 (A.I.R. I, 1, p. 79): „când vor goni peşte cu năvodul sau cu mreaja de vreo treabă, atunce să fie cu ştirea tuturor”. Dosofteiu, 1673, f. 3 b:

„Când urgiia lui cea mare va arde fără-ncetare, Atunce va fi ferice De ceea ce nu pun price”.

Cântec de nuntă:

„Când va da lapte din peatră, Atunci m-oi mai face faţă”.

(Marian, Nunta, p. 713)

Atunci este nu numai adverb de timp, dar şi adverb condiţional, corelativ lui dacă sau de.

Mitropolitul Varlam, 1643, I, f. 97 a: „cându să desparte sufletul nostru de trupu, atunci moare trupulu; aşia şi sufletulu de se va despărţi de Dumnedzău pentru fapte rele, atunci va muri cu moartia cia de veci”. Dosofteiu, 1673, f. 27 b:

„Că de nu mi-ar putia să-mi învince, Atuncă aş fi în

bună ferice S-atuncă aş fi curăţât de toate De greşiale cialia ce-s de moarte, S-ar fi atuncă cu bine primite A rostului mieu, Doamne, cuvinte”.

Gr. Alexandrescu, Inima mea e tristă:

„Dacă din întâmplare Vei nemeri o floare

Ce poartă un scump nume, ce-i zic: Nu-mă-uita, Atunci, atunci gândeşte De mine că-ţi vorbeşte”.

Ca adverb de timp, atunci poate să privească la trecut sau la viitor, la ce a fost atunci sau la ce va fi atunci, niciodată însă la prezinte, şi astfel el se află în opoziţiune cu acum.

Moxa, 1620, p. 356: „puseră nume besereciei Capitol, şi de atunce până acum noi chemâm beserecile latineşti româneşte capişte...”

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 198: „mai poroncind domnul (Constantin Mavrocordat) mitropolitului şi episcopilor să facă tipografie fieştecare la eparhiea 655

atunce lui ca să se tipărească cărţi pinţăles, şi aşa s-au apucat de au făcut stampă, şi de atunci şi pân-acum lucrează acea pomenire în pământul Moldovei”.

Zilot, Cron., p. 112:

„Cine să latre? Cei ce împarte cu lupii turma Ş-atunci, ş-a cum a”.

Asociindu-şi diferite prepoziţiuni, atunci formează locuţiuni adverbiale:

până atunci „jusqu’alors”;

pe atunci „dans ce tempslă”;

de atunci „depuis lors”;

de pe atunci „depuis ce tempslă”.

Act muntenesc din 1683 (A.I.R. I, p. 62): „i-am pus viile zălog până atuncea la zi”.

Balada Toma Alimos:

„Ce-ai văzut, om mai vedea, Ce-am făcut, om judeca, Pân’ – atunci a, măi fărtate, Dă-ţi mânia la o parte şi bea ici pe jumătate”.

(G.D.T., Poez. pop, 583)

Costachi Negruzzi, Scrisoarea X: „Pe atunce, mitropolitul Antonie întâmplându-se a pribegi în Rusia,

Patriarhia, făr-a mai aştepta alegerea, numi d-a dreptul la scaun pe arhiereul grec Nechifor”.

În privinţa locuţiunilor de atunci şi de pre atunci cată să observăm că ele sunt nu numai adverbiale, dar pot fi şi adjectivale.

Adverbial:

Ion Neculce, Letop: II, p. 213: „au scornit şi el (Dabija-vodă) acest obiceiu rău de vii de pogonul de vie câte un leu să dee, care de atunce s-au tras multă vreme la mulţi domni”.

Ibid., p. 259: „scotea (Constantin-vv. Cantemir) mulţime de orânduiele pe ţară, şi pe mazili dăjdi grele, şi pe breslaşi greutate de s-au stins de atunce, că era breslaşi mulţi în ţară”.

Act moldovenesc din 1656 (A.I.R. III, p. 250): „acel sat Mihălcul i-au fost cumpărat Gavril Moţocel moşul vistiiarnicului Pelin şi al de Gherman de la Ilea vamăşul, şi zapis c-au fost de pre atuncea au perit”.

Dosofteiu, 1673, f. 35 b:

„Că ţi-i, Doamne, mila de preatunce Aşedzată spre tot cu gând dulce”.

Dar de atunci funcţionează de tot adjectival, de exemplu în Cuvântul St-lui Ioan 656 Crisostom, text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. St. Nic. din Braşov, p. 515):

atunce

„Ce multă depârtare văzu de către acei păstori ce-au fostu atunce de ceştea ce săntu acum, nici săntu acestea de acumuca ceia de atunce.”, unde „ceia de atunce” înseamnă „les homme d’alors”, nu „depuis lors”. De asemenea se poate zice: „cei de pe atunci” = „les hommes de ce tempslă”, nu „depuis ce tempslă”.

Tot atunci se traduce prin „en meme temps, à la fois”, sau mai bine „alors meme”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 101: „Aşijderea tot atuncea şi de la Crâm s-au sculat Devlet Gherei Han”.

În loc de t o t atunci se poate întrebuinţa mai energic adverbul compus atunceşi.

„Un idiotism foarte interesant este: „atunci şi nici atunci, prin care poporul exprimă o hotărâre nestrămutată fatalistă de a nu se supune chiar unei forţe majore. Doină din Ardeal:

„Spune, bade, maică-ta
Că noi atunci ne-om lăsa
Când ea va şti număra
Penele de pe doi cuci.
Iarba de pe nouă lunci.
Poate-atunci şi nici atunci!”

(Tribuna din Sibiu, 1885, p. 182)

Doină din Bucovina:

„Doar atunci m-oi lecui, Tocm-atunci m-oi doftori, Când mi-i-aduce gheţişoară ’n mez de vară; Doar atunci şi nici atunci!”

(Marian, Buc. II, 154)

Balada Soarele şi luna:

„Und s-a auzit
Şi s-a pomenit
Să iasor pe frate
Şi frate pesor?
De mi-i arăta.
Atunci te-oi lua.
Atunci, nici atunci!”

(G.D.T., Poez. pop., 411)

Cântecul Fată de birău:

„Bico, te-oi lua Eu când oi vedea

657

atunce

Lupul cu cimpoi Cioban după oi, Atunci, nici atunci!

(Ibid., 333)

urmând aşa înainte ca refren. Noi credem însă că în acest cântec, ca şi în balada de mai sus, d. G.D. Teodorescu a supres din consideraţiuni metrice pe „şi”, căci poporul nu zice: „atunci, nici atunci”, ci totdauna: „atunci şi nici atunci”.

I. Creangă, Povestea lui Harap-Alb (Conv. lit., 1877, p. 183): „rămânere-aş păgubaş de dânsul să rămân, şi să-l

văd când mi-oi vedea ceafa, atunci şi nici atunci, că tare mi-i negru înaintea ochilor”.

Alexandri, Gură-cascā: „Deie Dumnezeu ca să ies mincinos, însă până atunci şi nici atunci nime nu mi-a scoate din minte că orizonul politic e posomorât”.

Vrancea, Sultănica, p. 177:

„— Când vei lăsa focului viaţa de haiducie, viaţă de azi până mâine?

— Când iataganele ruginite de la căpătâiul tatii s-or schimba din văzduh în iatagane de aur; când din busuiocul de pe mormântul lui vor răsări dafini şi naramzi; când codrii or înfrunzi iarna ca şi vara, vara ca şi iarna; atunci şi nici atunci!”

O particularitate curat fonetică:

În Legenda S-tei Vineri, circa 1580 (Cuv. d. bătr. II, 147 sq.), alături cu atunci ne întâmpină: atuânci (atunci), atoance (aTOcE), atoanci (aTOci), forme grafice dovedind că n se rostea ca o vocală nazală, din cauza căriia pe de o parte vocala labială ce-i precede şovăia între u şi o, iar pe de alta putea să se vocalizeze de tot elementul nazal, ca în fragmentul argeşean din 1626 (ibid., p. 243): atoce (aTOcE).

V. Acum.

— Atuncesi.

— Când.

atunce şi din intensivul şi (= lat. şic), ca şi-n „acelaşi”, „acoloşi” „acumaşi” etc. E mai energic decât locuţiunea sinonimică, tot atunce.

Ureche, Letop. I, p. 148: „Şi curând atuncesi tâmplându-se moartea lui Craiu Jicmond, n-au plinit făgăduinţa”.

Ibid., p. 159: „Atunce semn mare s-au arătat pe cer şi au stătut multă vreme, şi atuncesi au trecut leşii Nistrul”.

Ibid., p. 191: „ (Ion-vodă) atuncesi în ziua de Paşti au tăiat pre Ionaşco Zbierea, şi multe cazne făcea”.

Moxa, 1620, p. 367: „pre bietulu Pavlinu i tăe capul atuncesi, iară pre împărateasa o goni”.

Acelaşi, p. 374: „deaca stătu Foca împăratu şi

dobăndi scaunul şi steagulu, atun658 cesi tremeseră de prinseră pre Mavrichie”.

ATUNCEA
ATUNCI
ATUNCI A
} v. *Atunce.*

ATUNCESI, adv; en meme temps, à la fois, alors meme. Adverb compus din aţă

Pravila Moldov., 1646, f. 33: „cându-se va fura nescui ceva, să strige cu glas mare şi să facă gălcavă să se cutremure toţu, atunceşu într-acelu casu cându vor fura”. v. Atunce. – şi.

— AŢ, suffixe formant certains substantifs tires des participes en – a t. Sufixul – aţ în fânaţ, găinaţ, vinaţ, cârnaţ, n-are a face cu latinul – ac eu’s, de unde-l trag Diez, Cihac şi alţii (CFR. Ştefurea, Conv. lit., 1877, p. 217). Deja Lexiconul Budan a înţeles foarte bine că acest – aţ vine din lat. – a tu’s, probabilmente printr-o formă adjectivală intermediară – ăt eu’s. Astfel fânaţ „prairie” nu este „fenaceum”, ci „fenateum”, de la „fenatum = fenum secatum et siccatum” (Du Cange, v. Fenare); găinaţ „fiente de poules” nu este „gallinaceum”, ci „gallinateum”, de la un verb „gallinare”, „a găină”, de unde şi medio-latinul „gallinatus = pullus gallinaceus”; vinaţ „produit de la vigne” nu este „vinaceum”, ci „vânateum”, de la latinul rustic „vinata = vinea”. Cât priveşte pe cârnaţ, forma primitivă cârnat = carnatum circulează în grai până astăzi, având ca plural e! r n-a ţ i, după analogia căruia s-a format apoi singularul cârnaţ: dându-i-se ca plural cârnaţuri. Dacă cârnaţ ar fi vechi în limbă, el ar avea un plural „cârnaţe”, după cum este: „fânaţ – fânaţe”, „găinaţ – găinaţe”, „vinaţ – vinaţe”. v. 2-al. – uţ. – eţ.

A-ŢAMPURA (D). – v. Ţampură.

AŢAPOC. – v. Oţapoc.

AŢĂ (plur. aţe), s.f; „fil, filet, filament, fibre, ligne” (Cihac). În grai, şi la plural se rosteşte aţă. Latinul ac i a,

cu aceeaşi tranziţiune fonetică ci = ţ, ca în „facies = faţă” sau „glacies = gheaţă”. Italieneşte ac e i a. Sinonim cu fir, uneori chiar cu sfoară, dar cu acea deosebire că sensul fundamental al aţei este de a servi la cusut, de unde legătura-i cu ac, deja la vechii romani: „ac u’s ac i-a sque” (Titinius, ap. Nonium).

Costachi Negruzzi, Cum am învăţat româneşte: „De unde au luat Adam şi Eva ac şi aţă de au cusut frunzele de smochin?”. Balada Corbea:

„Năpârci ca undrelele S-au făcut ca grinzile, Iar şerpii ca aţele Acum sunt ca buţile”.

(G.D.T., Poez. pop, 533)

De aimintrea, la orice tort răsucit se poate zice aţă, bunăoară: „leagă cu aţa coarnele boului, a măsura locul cu aţa, adică cu funea” (L.M.).

Ureche, Letop. I, p. 175: „ (boierii) au tăiat aţele cortului asupra lui Ştefan-vodă, şi acolo cu multe rane pătrunzându-l l-au omorât”. 659

aţă

La ţărani se cheamă aţe legăturile de la opinci.

„Locuitorii de la munte poartă opinci, adesea şi femeile. Opincile se leagă de picior cu neşte aţă făcute de păr din coadă sau coamă de cal negru sau păr de capră neagră, pe care răsucindu-l ţăranii îl împletesc şi acestea se cheamă aţă negre la opinci. Părul negru este privit în părţile despre munte ca cel mai frumos şi la femei”. (I. Solescu, Suceava, c. Lămăşeni).

„La ciobani aţa cu care-şi leagă opincile se zice t a r se în a „(I. Rugescu, Iaşi, c. Bădeni). Balada Ion:

„Mă dădui din deal în luncă să-mi leg aţa la opincă, Să-mi tai şi de o măciucă”.

(Reteganu, Cărţile săteanului, 1886, p. 128)

Doină din Ardeal:

„Nu mă călca pe picior, Că eu ştiu de ce ţi-i dor; Nu mă călca pe obiele, Că eu ştiu de ce ţi-i jele; Nu mă călca pe opinci, Că eu ştiu ce vrei să zici; Şi nu mă călca pe aţă, Că eu te cunosc pe faţă, Pe ochi şi pe buzişoare, La inimă ce te doare”.

(Tribuna din Sibiu, 1886, p. 177)

Aţa mămăligei:

„La mâncare mămăliga sau măliguţa se taie cu o aţă de cânepă” (I. Rugescu, Iaşi, c. Bădeni).

De aci vine în Hora vinului:

„Băgai mâna-n punga chingei, Găsii aţa mămăligei; Băgai mâna-n buzunare, Găsii cremene ş-amnare...”

(G.D.T., Poez. pop., 333)

Aţa cuţitului = firul de oţel care se desface de pe ascuţitul cuţitului prin continua ascuţire” (L.M.).

În mai multe obiceiuri poporane aţa joacă un rol important, de exemplu: „Pentru friguri se descântă şi se face 9 noduri pe o aţă, pe care bolnavul o poartă apoi la gât” (Al. Stoenescu, Ialomiţa, c. Perieţii).

„Femeia care vrea să nu se atingă lupul de vitele sale leagă un ac cu aţă de 660 mănuşa doniţei şi-l poartă atârnat în doniţă cât vrea”. (Ţara nouă, 1887, p. 192).

aţă

„Unii zic că vârcolacii se suie la lună sau la soare pe aţa ce s-a sucit într-o zi de duminică, iar alţii cred că pe aţa ce se toarce noaptea la lună” (G. Şireteanu, Botoşani, c. Rănghileşti).

„Când cineva are judecată cu altul, îşi face o aţă de cânepă de vară şi, după ce a descântat-o, se-ncinge cu ea peste mijloc, la genunche, la gleznele picioarelor, la mână, la coate şi la gât, aceasta spre a se putea uimi judecătorii de a-l pedepsi şi a se pune lucrul la uitare”. (Pr. I. Călugăreanu, Tecuci, c. Movileni).

V. Bobotează.

În proverbi:

„A zburat puiul cu aţa Tocmai când era dulceaţa”.

cu varianta:

„A zburat puiul cu teiul Tocmai când era temeiul”.

(Tocilescu, Rev. I, p. 233)

Despre un om flămânzit: „Nici aţă n-am tras prin gură de aseară pân-acum” (Pann, Prov. I, 22).

Despre îmbrăcăminte sărăcăcioasă sau jerpelită: „Din călcâie pân’ la cap, haina lui mai mult aţă decât faţă”

(Ibid., I, 133).

„Mai mult aţă decât faţă se vedea în al ei port, De cânepă, m şi lână şi de tot felul de tort”.

(Ibid., I, 137)

Despre năcazurile vieţii: „Trăieşte viaţă cârpită cu aţă” (Ib., I, 155); sau:

„Noroc şi viaţă Legată cu aţă”.

(Baican, Vorbe bune, p. 9)

La românii de peste Carpaţi: „el e cu şerpar de aţă = sărac” (R. Simu, Transilv., c. Orlat).

„A se ţinea într-un fir de aţă sau într-o aţă”, o locuţiune proverbială despre ceea ce abia se ţine.

„Necăjita lui viaţă. Se ţine-ntr-un fir de aţă”.

(Pann, I, 132)

„Dar a omului viaţă, după cum singur spuneai, Se ţine-ntr-un fir de aţă şi se rupe gând când n-ai”.

(Ibid., II, 89)

Vrancea, Sultănica, p. 36: „viaţa ce abia se mai ţine într-o aţă”. 661

aţă

Ion Creangă, Stan Păţitul (Conv. lit., 1877, p. 24): „un ciofligar de-alde tine, dar acela era oleacă mai chipos şi altfel îmbrăcat:

Cu antereu de canavaţă, Ce se ţine numa-n aţă, şi cu nădragi de anglie Petece pe ei o mie”.

Un fir de aţă înseamnă în genere ceva foarte mic sau foarte puţin. A. Pann, Prov. III, 96:

„Nu sta să ne dai povaţă, Că nici cât un fir de aţă Nu-ţi dăm prin gură să tragi”.

Acelaşi, II, 11:

„Când va fi-mpărat, să ştie şi închisoarea cum e, Iar nu pentr-un fir de aţă or d-altceva vinovat, Să-l ţie pe toată viaţa în puşcărie băgat”.

Idiotismul: din fir până-n aţă = cu toate amănuntele oricât de mici. Pann, II, 96:

„În scurt, nu ajunge omului viaţă
Ca să-i spuie toate din fir până-n aţă”.

Acelaşi, II, 142:

„Şi îi povestiră din fir până-n aţă Pentru ce veniră ei de dimineaţă”.

Vrancea, Sultănica, p. 141: „mestecă pesmeţi de Braşov, urmărindu-şi fiecare gândurile şi planurile, cari ar fi putut izbuti, din fir până-n aţă, fără cutare greşeală, cutare lăcomie”. v. A-fir-a-păr.

În graiul vechi: „până într-un cap de aţă, până la un cap de aţă = fără a lăsa nemic”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 56: „au încărcat şi bucate şi vinul şi grâul până în – tr-un cap de aţă, de au lăsat numai peatră seacă”.

Ion Neculce, ibid., p. 210: „i-au plătit lucrurile toate acele de la senatori ce-i lua să până la un cap de aţă”.

Acelaşi, p. 229: „mâncat-au tot, şi pâne şi dobitoc, şi au făcutt tot până la un cap de aţă”.

Cu acelaşi sens se zicea altă dată: „până la un cap de ac”. v. 1Ac [vol. I, p. 110].

E foarte interesantă locuţiunea poporană: „trage aţa l a.”, prin care se ex662 primă o forţă majoră, o necesitate fatală.

aţă

A. Pann, Prov. I, 57:

„Pesemne păcatul şi aţa îi trage Amândoi viaţa în nevoi să-şi bage”.

Basmul Şearpele moşului (D. Stăncescu, Basme, p. 50): „n-aveau copii neam. Se tot gândeau ei să ia vreunu’ de suflet, dar nu-i prea trăgea aţa, că de! alta e copilul tău ş-alta e ăl de suflet”.

Basmul Poveste ţărănească (Ispirescu, Legende, p. 260): „era să uit a vă spune că în curtea Zmeoaicei era de jur-împrejur pari înfipţi în pământ, şi în fiecare par câte un cap de om din cei ce îi trăgea aţa la moarte şi-i împingeau păcatele să-i calce hotarele”.

Basmul Cei trei fraţi (ibid., p. 280): „Gazda se sili în toate chipurile să-l oprească de la această otărâre a sa. Fu peste putinţă. Îl trăgea aţa la rele”.

Scapin de Molière, trad. de C. Rasti (1836, p. 76): „Când este să-i vie omului la cap, parcă-l trage aţa”.

Ghicitoarea despre „pepenele”:

„Aţe-ntinse, Gheme strânse”.

(Ispirescu, Ghicitori, p. 25)

Ca pe aţă = drept, fără cotitură”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 105): „pre malurile gârlei, tot feliul de pomăt roditoriu şi tot copaciul frunzos şi umbros, di-a rândul, ca cum pre aţă di-a dreptul, şi unul de altul di-a departe ca cum cu pârghelul ar fi fost puşi, frumos odrăsliia”.

De aci aţă se întrebuinţează adverbial, fără nicio prepoziţiune, cu sensul de „en ligne droite”.

Basmul Tămâia dracului (Reteganu, Povesti ardeleneşti II, p. 65):

„Şi merge dracul cel mai isteţ aţă la mănăstirea sfântului părinte, ş-acolo se dă peste cap şi se face o fată frumoasă”.

Basmul Arvinte (ibid., V, p. 83): „buna mea muiere prinde a plânge şi merge aţă la curte”.

În fine, ca termen topic, aţe se zicea la păraie mici, „un fil d’eau”.

Crisov moldovenesc de la Alexandru-vodă din 1630 (Doc. Rom. II, nr. 1, p. 1, 3, în Arh. Stat.): „părăul Bicazului în sus până în gura Jidanului, deci Jidanul în sus până în gura Bistrii, şi iară Bicazul în sus până în obârşiileaţilor, şi toate Aţăle, şi de acolo până la muntele lungul”. Apoi în crisovul de la Moise Movilă din 1631 se repetă: până la obârşiiale Aţelor şi Aţele toate”.

V. Bumbăcel.

— Fir.

— Sfoară.

— Nojiţă.

— Tărsână...

2AŢA, adv; directement, tout droit.

V. 1Aţă.

663

aţă

3AŢĂ, s.f; fil d’eau. – v. Aţă.

AŢEGAN, s.m.; t. de meteor. popul.: vent du nord-est,

bise. Aproape sinonim cu crivăţ. Termen propriu românilor de peste Olt până-n Banat, fie sub forma aţegan, fie aspirat: h a ţ a g a n.

„Hăţăganul = vântul de la nord” (M. Dragalina, Banat, c. Borlova). „Vântul mare = cel de la apus; aţegan = cel de la răsărit” (Pr. R. Popescu, Mehedinţi, c. Isverna).

Este învederat că aţegan înseamnă „vânt care vine din H a ţ e g”, adică din partea Transilvaniei, spre nord-răsărit de Oltenia şi de Banat, iar numele topic H a – ţ e g, la rândul său, este un cuvânt întrebuinţat până astăzi în munţii Ţării Româneşti cu sens de „pădurice”:

„Cuvinte pentru locuri acoperite de arbori sălbatici: codru, pădure, haţeg, rediu, zăvoi. Haţeg vrea să zică pădure măruntă, tânără, tufiş, lăstar des” (N. Panaitescu, Muscel, c. Băjeşti).

Prin urmare, haţeg diferă numai prin sufix de h a ţ 1 şi „buisson, taillis”, despre a cărora derivaţiune din tulpina h a ţ a se vedea la locul său. v. Crivăţ.

— Haţeg.

— Hăţiş.

AŢEGANĂ. – v. Hăţăgană.

AŢICĂ, s.f; fil fin. Deminutiv din aţă şi sinonim cu aţişoară. v. Aţişoară.

— Tiriplic.

2AŢICĂ, s.f; t. de comm.: sorte de toiles. Un fel de pânză subţire, făcută numai din aţă ca urzeală şi ca bătătură.

V. 1Aţică.

3AŢICĂ, s.f; t. de choreogr. popul.: une sorte de danse villageoise. Acest joc ţărănesc e propriu judeţelor Prahova şi Buzău. Noi îl cunoaştem din satele Cislău, Pătărlagi, Mărunţiş, Benga, Brebu, Mălăeşti, Proviţa, Pietroasa, Nehoiu, Vipereşti, Cândeşti, Gherghiţa, Udreşti etc.

ţipescu, Opincaru, p. 51, înşirând danţurile ţărăneşti: „cala-Breaza, doi-dămână, sultănica, aţica, ardilineasca”.

„Aţica se joacă în chipul următor: Flăcăul ia de mână o fată, se opresc faţă-n faţă, fac trei mişcări din mână: una

la dreapta, una la stânga şi alta iar la dreapta, apoi pornesc înainte făcând trei paşi spre dreapta, se întorc la locul de unde au plecat, fac alţi trei paşi spre stânga, se întorc iarăşi etc. Părechi pot fi una sau mai multe. Când joacă numai flăcăi, mai rar, atunci ei se prind de mâini sau şi cu mâinile pe umeri, oricât de mulţi, ca şi la sârba sau brâul, făcând apoi aceleaşi mişcări. Sătenii ţin foarte mult la aţica". Această notiţă o datorim domnului profesor B. Iorgulescu din Buzău, împreună cu notaţiunea de mai jos după jocul lăutarilor, cari cântă întocmai aşa, cu 664 lipsa de patru tacte în partea III:

AŢIN – atât

Ca termen coreografic, aţica să fie oare un deminutiv din aţă? Ar fi anevoie a găsi vreo analogie între o aţă şi între mişcările acestui joc. Să fie oare un nume personal, bunăoară ca la danţul „Sultănica"? E mai probabil; însă ce fel de nume? La serbi A ţ a e deminutiv din „Alexie" (Karadzic, v. fl-a), de unde ar fi A ţi că, ca „Costică" din „Costa", „Petrică" din „Petru" etc., sau ca la femei, „Miţică" din „Miţă". Oricum, ar rămânea totuşi a se cerceta originea logică a acestei denumiri. v. Brâul.

— Sultănică.

AŢIGÂN. – v. Ţigan.

lă ŢIN (aţinut, aţinere), vb; guetter, être aux aguets. Din latinul attineo cu sensul de a ţinea strâns sau de aproape, ca la Plaut: „ante oculos attines = am denaintea ochilor". Locuţiunea tipică, din care derivă celelalte accepţiuni, este: aţin calea cuiva, de unde apoi reflexiv: în a aţin în cale. În balada Miul Cobiul se întrebuinţează chiar „ţin calea" ca sinonim cu „m a aţin":

„Şi p-aici s-aţin, Calea că mi-ţi ţi n Patruzeci şi cinci, Cincizeci fără cinci De voinici levinţi".

(G.D.T., Poez. pop., 491)

Doină din Moldova:

„Calea mândrei aţinui o florică de-i cerui: Cerui floarea sânului, Ea – mi dă floarea crinului; Cerui floarea din guriţă, Ea – mi dă floarea garofiţă".

(Alex. Poez. pop.2, 237) 665

aţintât

Alta:

„Aş veni şi n-am cu cine, Duşmanul cale a-mi aţine, şi-ntre noi un deal ş-o vale Strică dragostile tale”.

(Conv. lit; 1886, p. 619)

Alexandri, Surugiul:

„Iar când un duşman cale a-mi aţine; Îi dezmierd faţa cu şfichiu de foc”.

Acelaşi, Boieri şi ciocoi, act. I, se.10: „Domnule Radu, trezeşte-te că vine duşmanul. să-i aţinem calea”.

A. Vlahuţă, Nuvele, p. 129: „Tu, om să sfărâmi petrele-n palmă; în loc să te-apuci de-o treabă, am calea celei fete şi-ţi prăpădeşti ziua pe fleacuri”.

În loc de „aţin calea” se zice mai puţin energic: în a aţin la drumuri, la potici; sau numai: în a aţin.

Alexandri, Concertul în luncă:

„Frăţiori şi româniţe, care se aţin la drumuri, Clopoţei şi măzărele îmbătate de parfumuri”.

Doina Iubirile:

„Iubirile care-s mari Stau la drumuri ca tâlhari, Iubirile care-s mici. Se aţin pe la potici”.

(Alex., Poez. pop.2, 304)

Balada Mihu Copilul:

„Dar ce mă apasă şi-n drum nu mă lasă, Că s-aţin pe-aici Patruzeci şi cinci Cincizeci fără cinci De haiduci levinţi”.

„Aţinte! unul din strigătele vânătoreşti” (Pr. P. Dobrea, Prahova, c. Dârmăneşti). „Termeni vânătoreşti: se duce la pândă, se aţine, face pătul”. (Gr. Bantaş, Iaşi, c. Stânca).

I. Creangă, Danilă Prepeleac (Conv. lit., 1876, p. 457): „Acela-i copilul meu cel mai mic. Aţine-te! Şi când l-oi trezi din somn, să te iei după el”.

Alexandri, Cetatea Neamţului, act. II, sc. 4: „Aţineţi-vă, fraţilor, că acu-i greul! 666 Sobietki însuşi o rădicat steagul crăiesc”.

aţintât

Figurat, se poate zice: mă aţin la foloase, la câştig, la

petreceri etc. ţipescu, Opincaru, p. 103: „Streinu va-ntâi să hiie-mpământenit cu zisa aleşilor ţări ţi], şi pă urmă să s-aţiie la drepturi”. v. Ţin.

2AŢIN (aţinat, aţinare), vb; suspendre, attacher. Diferă numai prin prepoziţionalul a (= ad) de „înţin = aliquid leviter adfigo, etwas dicht anfungen”, pe care Lexiconul Budan îl trage din latinul inteneo, de unde însă el nu poate veni, căci ar da în flexiune pe „înţinut, întinere”, iar nu pe „întinat, întinare”. Aţin, ca şi sinonimul înţin, derivă din prototipuri ad-tenare, intenare, de la latinul te nu’s” corde, cordage”, de unde şi medio-latinul te n-a „vittarum extremitas depend e n’s „(Du Cange), însemnând, prin urmare, a anina ceva de o cordeluţă sau sforicică. Sava Barcianu aduce numai participiul trecut aţinat „hangend”, pe care-l găsim şi-n doina din Ardeal:

„Trandafir verde-aţinat, Asară te-am aşteptat Tot cu foc şi cu lumină Şi cu dor de la inimă”.

(R. Simu, c. Orlat)

Laurian şi Maxim (Gloss., 31) au confundat pe aţin cu h! ţin „secouer”. v. Înţin.

AŢINARE 1

V. 2Aţin.

AŢINAT J

AŢINERE, s.f; l’infin. d a ţi n pris comme substantif: 1. action d’etre aux aguets; 2. vigilance, persistance. În prima accepţiune, reproduce sensul fundamental al verbului: aţinerea drumului; accepţiunea a doua, foarte nemerită, ne întâmpină la Nic. Costin, Letop. II, p. 107: „noi, cineşi din partea sa, cu sfântă aţinere făgăduim”. v. 1Aţin.

AŢINTARE. – v. Aţintez.

AŢINTAT, – A, adj; le part. passe d’aţintez pris comme adjectif: fixe. Îndreptat spre o ţintă. Balada Pintea viteazul:

„Din mine puteţi afla că moartea mea că va sta Din trei fire de grâu sfânt.

Dintr-un plumb micuţ d-argint 667

aţintât

Bine-n armă îndesat Şi la peptu-mi aţintat”.

(Reteganu, Trandafiri, p. 81)

V. Aţintez.

— Aţintit.

AŢINTESC (aţintit, aţintire), vb; fixer, pointer, viser. Sinonim cu ţintesc, din care derivă prin prepoziţionalul a (= ad).

Basmul Cei trei fraţi (Ispirescu, Legende, p. 283): „Apoi ochii tuturor se aţintiră la măiastra, şi mărturisiră că aşa frumuseţe de muiere nici c-au mai văzut”.

ţipescu, Opincaru, p. 92: „Săzând lungit, într-un răsărit dă soare, pă iarba muntelui Gămăliea – mai era trei zile, pare-misă, pân la la Sân-Pietru – auzii buciumu păstoresc. Sunetu lui mi-aţintiră şi urechea şi inima”. v. Aţintez.

— Aţintit.

— Ţintă.

— Ţintesc.

AŢINTEZ (aţintat, aţintare), vb; fixer, pointer, viser. O variantă a lui aţintesc. Gr. Alexandrescu, La Drăgăsani:

„Şi ochi ţi]-mi s-aţintară pe semnul mântuinţei Ce singur se înalţă în locul de suspin”.

Acelaşi, Barca:

„Din rătăcita-mi barcă, ce-o las la întâmplare, Ochii mei către ceruri uimit îi aţintez”.

I. Văcărescu, p. 105:

„Ochilor, aţintaţi în cer icoana sfântă!”

V. Aţintesc.

— Aţintat. AŢINTIRE. – v. Aţintesc.

AŢINTIT, – A, adj; le part. passe d’aţintesc pris comme adjectif: fixe. O variantă a lui aţintat.

Filimon, Ciocoii vechi, p. 14: „Junele, a cărui atenţiune era aţintită la cea mai mică mişcare ce se petrecea, auzi şi el acest zgomot”.

A. Odobescu, Pseudokyn., p. 7: „Şi eu am văzut cârdurile de dropii, cutrierând, cu pas măsurat şi cu capul aţintit la pază, acele şesuri fără margine”.

I. Slavici, Novele, p. 182: „O clipită privirea lui rămase aţintită asupra Ilenei”. v. Aţintesc.

— Aţintat.

AŢIPEALĂ (plur. aţipeli), s.f; assoupissement. Înţepenire după moţăială şi 668 înainte de adormire. Sinonim cu aţipire, dar cu o nuanţă mai substantivală.

aţintât

ţipescu, Opincaru, p. 103: „când te trezeşti că ai drepturi, scoală din aţipeală”.

V. Aţipesc. – cală.

AŢIPESC (aţipit, aţipire), vb; s-assoupir. Sinonim cu adorm şi moţăiesc, dar exprimând o fază intermediară; când cineva aţipeşte, nu mai moţăieşte, dar poate să aţipească fără a fi încă adormit. Este un început de adormire, caracterizat mai ales prin nemişcare, şi un sfârşit de moţăire, în care omul se mai leagănă sau dă din cap. Cihac (II, 3) trage pe aţipesc din slavicul supat i, zasypati, zasipiti „dormir, s’endormir”; o etimologie în care sensurile se-mpacă, însă numai sensurile. Sub raportul fonetic, slavicul z a’s i p! – e peste putinţă să devină la români aţipi –, căci pe de o parte noi conservăm totdauna în cuvintele împrumutate de la slavi pe prepoziţionalul „za”: zăbavă, zălog, zămislesc, zavistie, zăvod etc., iar pe de alta, fie împrumutul de orice natură, nu se între vocale nu se preface în ţ, cel puţin când nu se învecinează cu o consoană dentală pentru ca tranziţiunea să fie justificată printr-o acomodaţiune. Mai întâi, a în aţipesc este prepoziţionalul a = a d, ca şi-n „adorm” sau în „aromesc”; restul, – ţipesc, este latinul stupesco, incoativ de la stupe o Stupe o, stupesco exprimă tocmai noţiunea de a cădea în nemişcare ca în aţipesc, de unde la Cicerone (Ace. V, 36): „cum hic semisomnus stupere t”, iar într-un text mediolatin (Du Cange, ed. Cament. VI, 398): „suspensis sensuum exteriorum actibus acstupito corp o r e quasi lapis reddebatur immobilis”. Vocala în latinul stu p (e o) = gr. făvf (w) era acea vocală nehotărâtă între i şi u pentru care împăratul Claudiu voia să născocească o literă specială; de aceea în „stupeo” şi „stipo” radicala este aceeaşi (CFR. Corssen,Ausspr.2 I, 505), iar în latina vulgară circulau deopotrivă „stippa” şi „stuppa”, „stipare”

şi „stupare” (Du Cange). În scurt, românul aţipesc este latinul ad-stipesco sau astipesco.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1681, noevr. 4 (f. 106 a): „ş-am aţăpitu puţinelu de am dormit suptu umbră de um pomu”.

Vrancea, Sultănica, p. 128: „Şeful de masă tresări ca un om care aţipind pe scaun în o ţ a i e şi se izbeşte cu barba de pept.”, unde aţipire nu este încă deplină, deoarăce mai urmează moţăire.

Acelaşi raport ne întâmpină mai jos între aţipesc şi clipesc sau clipocesc, adică mai mişc din ochi.

Balada Drăguţa înşelată:

„Maica tot lucra, Mereu se-nvârtea, Toate le făcea, Iar fiica şedea cu ochii clipind, în somn aţipind”.

(G.D.T., Poez. pop., 661) 669

aţintât

Basmul Fata Ciudei (Zbiera, Povesti, p. 60): „Tot nu se da somnului, tot se-mbărbăta; dară mai pe urmă au fost biruit de fire şi au aţipit puţin. Cum au clipocit, au slăbit căpăstrul din mână”.

În Banat, îmi scrie d. S. Liuba din Maidan că pe lângă aţipesc se întrebuinţează în loc de moţăiesc verbul cucăiesc, neapărat de la „cuc = ameţit” (Marian, Ornit. I, p. 47).

După fiecare deşteptare din somn, urmează o nouă aţipire înainte de adormire. I. Creangă, Ivan Turbincă (Scrieri I, p. 302): „Ce-ar mai fi şi cutremurele este, zise Ivan, mai făcând câteva cruci până la pământ, şi apoi iară se culcă. Dară când să aţipească, deodată se aud prin casă o mulţime de glasuri”. Doină din Ardeal:

„— Trandafir de pe fereastră, Nevastă, dragă nevastă, Scoală, mulge vacile, Că răsare soarele!

— Foaie verde de dudău, Măi bărbate, dragul meu, Lasă să mai aţipesc, Că minteni le ţârcotesc!

(J.B., Trans., 456)

Basmul Pici ramură (Stăncescu, Basme, p. 15): „Noaptea nu aţipi nici cât dai într-un amnar”.

„O formă gerundială curat poporană, aţipindă în loc

de aţipind, la ţipescu, Opincaru, p. 38: „Colindători ţi] dă trimişi pleacă la alţi săteni, îi scoală şi pă ei, ş-apăi se-ntorc iară la hăi dintâi care li să par mai codelnici şi-i dăşteaptă d-or hi aţipindă”. v. Adorm.

— Aromesc.

— Cucăiesc.

— Moţăiesc.

— Somn.

AŢIPIRE

aţi PIT – A a v. Aţipesc.

— Aţipeala.

AŢIŞOARĂ (plur. aţişoare), s.f; petit fil, filet. Deminutiv din aţă. Sinonim cu a ţi că.

Ţichindeal, Fabule, 1814, p. 156: „Copii! Iată ceuca ceea ce gândea a fi mai mare decât un vultur.

— Acestea legând-o cu aţişoare de picior, o hrănea şi se juca cu ea”. Acelaşi, p. 261: „capul mieu numai cât într-o aţişoară atârnă”. v. Aţă.

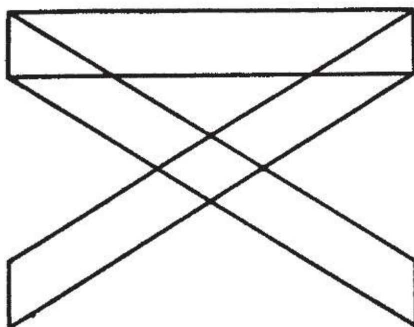
— Aţişoarele. – iş. – oară.

AŢIŞOARELE, s.f. pl. artic.; sorte de jeu enfantin. Copiii iau câte doi o a ţ a lungă şi, întinzând-o legată la capete printre degetele amânduror mâinilor, îi dau diferite figure geometrice, numite: oglindă, masă, cruce etc.; bunăoară: o g l în – 670 d a sau apa:

aţintât crucea:

masa:

s c r î n c i o b u l:

V. Aţisoară.

— Copil.

AŢIŢ (aţâţat, aţâţare), vb; attiser, exciter, stimuler, susciter. „A aţâţa, a aprinde focul; a întărâta, a răscula, a înteţi, a îmboldi, a sumuţ a „(Costinescu). „Aţâţare = a aprinde focul, de aci în genere a aprinde, a deştepta, a înflăcăra” (L.M.). În privinţa focului, aţiţ este aceea ce-i scornesc în privinţa vântului, de unde şi apropiarea între ambele cuvinte.

Dionisie Eclesiarcul, Chron. (Papiu, Monum. II, p. 168): „răzmeriţa această a doua într-acestaşi chip s-au scornit şi s-au aţâţat”. 671

aţintât

A face foc materialmente, a sufla pentru ca să se aprinză mai bine, este sensul fundamental al lui aţiţ.

Moxa, 1620, p. 354: „veni unu lupu de in pădure şi purta gătejii de băga în f o – e u, iară unu vulturu bătea cu arepile şi aducia vântu de-lu aţâţa...”

O maximă d-ale vornicului Iordachi Golescu (Conv. lit., 1874, p. 74): „Cum vântul aţâţă focul, aşa vorba aţâţă vrajba”.

Basmul Poveste ţărănească (Ispirescu, Legende, p. 254): „De mai ţinea lupta numai cât ai aţâţa un foc, s-ar fi muiat şi cine ştie ce se întâmpla”.

I. Creangă, Capra cu trei iezi (Conv. lit., 1875, p. 342): „Şi aşa zicând, pune poalele-n brâu, îşi suflecă mânicele, aţâţă focul şi s-apucă de făcut bucate”.

A. Pann, Prov. II, 153:

„Cu o mână îi dă ţâţă, Cu alta focul aţâţă”.

Proverb: „Dintr-o scânteie se aţâţă focul” (Pann, II, 93).

Locuţiunea proverbială: „Îmi aţiţ paie în cap = îmi fac nevoie” (Lex. Bud.); mai obicinuit: „Îmi aprind paie în cap”.

De la foc, aţiţ se îndrumează spre alte accepţiuni trecând mai întâi prin asociaţiunea de idei cu fierbinte, aprins, înflăcărat etc.

Cantemir, Chron. I, p. 241: „care lucru pre cât inima lui Traian au împuns, pre atâta, înfierbântând-o, spre izbândire şi răscumpărare au aţâţat-o”.

A. Pann, Moş Albu I, p. 39:

„Căci, dacă se stinge dorul cel aprins din căpătâi, Niciodată nu se poate să s-aţâţe ca întâi”.

Acelaşi, Prov. III, 85: „Plosca-l aţâţă mai tare de se făcu numai foc”.

Aţiţ vrajbă:

Nic. Muste, Letop. III, p. 41: „iară Ilie Cantacuzino acolo au rămas, aţâţându-se vrajbă între domnul muntenesc şi între Mihai-vodă”.

Beldiman, Tragod., v. 1493:

„Vrajbă între ei s-aţâţă, cad întru nemulţumire, Care de care să ieie a ţării ocârmuire”.

Aţiţ zarvă sau zorbalâc:

Cantemir, Chron. I, p. 61: „mare pârjol de zarvă şi nepotolită gâlceavă s-au aţâţat între greci”.

Acelaşi, II, p. 38: „pricinele zarvelor, carele spre apus ca un pojar nestâns şi nepotolit să aţâţa şi să lăţiia”.

Nic. Muste, Letop. III, p. 64: „mare zarvă s-au aţâţat în ţară, înmulţindu-se tălharii.”; şi mai jos, p. 70: „de câte ori zarve ca aceste s-au aţâţat asupra vreunui domn, tot de risipa ţerei au fost”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 57: „când au sosit Constantin-vodă la Udriiu, cată că s-au aţâţat şi zorbalâc întru împărăţia turcească”.

Acelaşi, p. 76: „dentr-aceea s-au aţâţat şi alte răutăţi de s-au stricat şi pacea între 672 turci şi între moscali”.

AŢiţâre

Aţiţ nevoi, amestecături, pizme:

Ureche, Letop. I, p. 161: „unul cu altul cerca sfat ce vor putea face, ca să poată hălădui de atăte nevoi ce s-au aţâţat în ţeară”.

Acelaşi, p. 106: „atâta zavistie au aţâţat, că în loc de împreunare nici să auză de numele Papii”.

Aţiţ boală:

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 192: „Începu a se auzi pe unde locuri de ciumă, care nu dă puţină spaimă la tot norodul, nefiind deprinşi acei lăcuitori cu de aceste feluri de boli, care boală au intrat şi în earnă pincel, iar de

primăvară s-au aţâţat foarte tare”.

I. Văcărescu, p. 71:

„Fiori grele-nspăimântate Dai din buze când zâmbeşti, Aţâţi junghiuri necurmate, Robeşti, fermeci, minţi uimeşti”.

Aţiţ spre:

Axinte Uricarul, Letop. II, p. 171: „ (Carol XII) earăşi făcând amestecături, au aţâţat pre împăratul turcesc spre oştire împotriva moscalilor”.

Foarte rar se întrebuinţează aţiţ când e vorba de ceva bun sau plăcut, bunăoară:

A. Pann, Prov. II, 136:

„Mergând ea, găseşte în plâns pe copila, şi privind la dânaa, i s-aţâţă mila”.

Alexandri, Românii şi poezia lor: „Ele (horele) aţâţă veselia jocului şi adeseori, dezvălind tainele inimelor, slujesc de misterioasă coanţelegere între acei ce se iubesc”.

Gr. Alexandrescu, Viaţa câmpenească:

„Ca cercul acel subţire Ce-aţiţă din întâmplare Pe-o undă nemişcătoare Un vânt cu lină suflare”.

Cuvântul aţiţ e învederat latin, dar nu se găseşte în latinitatea clasică. Grober (Arch. f. lat. Lexikogr, t. I, p. 244) construieşte o formă latină vulgară attitiare, de unde span. attizar, vechi-franc. atisier, nou-francez attiser, prov. atisar, catal. atiar, portug. atisar, retorom. s-tizzar, ital. attizzare şi al nostru aţiţ.

V. Aprind.

— Foc.

AŢÂŢARE (plur. aţâţări), s.f; l’infin. d a ţi ţ pris comme substantif: action d’attiser, d’exciter. Suflare în foc ca să se aprinză mai tare, iar figurat: îndemnare la o faptă, mai ales rea: la duşmănie, la război etc. Cu un sens mai substantival se zice aţâţătură.

V. Aţiţ. 673

aţintât

AŢÂŢAT, – A, adj; le part. passe d aţiţ pris comme adjectif: attise, excite. Foc aţâţat de copii. Flacără aţâţată

de vânt. Figurat: om aţâţat de alţii la o faptă rea. Război aţâţat. Vrajbă aţâţată.

Nic. Costin., Letop. I, p. 88: „văzând acei doi fraţi oştiri aţâţate între neamul lor, vorovindu-se amândoi s-au clătit den Iliric”.

V. Aţiţ.

AŢÂŢĂTOR, – OARE, adj. et subst; attisant, excitant, instigateur. Cineva sau ceva care aţâţă, fie foc, fie vreo faptă rea.

Ureche, Letop. I, p. 132: „au prins Stefan-vodă pre Radul-vodă, carele au fost aţâţător de păgâni asupra creştinilor”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 67): „mâniei aţiţitoriu să se arate”.

V. Aţiţ.

AŢÂŢĂTURĂ (pl. aţâţăture), s.f; „attisement, excitation, instigation” (Cihac).

V. Aţâţare.

! AU s. AU, conj; 1. ou; 2. est-ce que? Ambele sensuri sunt bine deosebite de Laurian şi Maxim: „Au, conjuncţiune în locul căriia acum e mai mult în uz compusul sau: au noi au voi = sau noi, sau voi; interogativul au, care se pune la începutul întrebării spre a-i da mai multă putere: Au un ştiţi că trăim într-un stat constituţional? Au doară tu eşti domn în ţară? Au doară aţi uitat ce v-am spus atât de clar şi limpede?”. În ambele sensuri, au este latinul aut, care de asemenea se întrebuinţa foarte des în propoziţiuni interogative; în limba valonă au, francezul şi portugezul o u, italianul o şi o d, span. o, u, provenţ. o, o z. Numai la români această conjuncţiune a dezvoltat pe deplin sensul interogativ, astfel că s-a specializat prin el faţă cu sinonimii sau şi ori = vechiul veri, şi s-a apropiat de oare = vechiul v-ar e. Între interogativul au şi între interogativul oare există totuşi o nuanţă de sens, cel dentâi întrebuinţându-se numai atunci când întrebătorul ştie bine ceea ce întreabă şi se miră oarecum că nu o ştie cel întrebat.

Conjuncţiunea alternativă au:

Ion din St. Petru, 1620, 15 (ms. În Acad. Rom.): „să luaţi totu’ ce veţi găsi în peşteri: au lemne, au ose, au piiatră, au ce-ţi va păre, totu’ să luaţi”.

Pravila Moldov., 1646, f. 112: „aceasta stă pre giudeţu să răspundză ce să dzice numărulu şi cât va fi dzestria, mult” au puţinu”.

Ibid., f. 52: „oricare fecoru sau slugă s-au fie cine va fi, de va şti şi va cunoaşte că voru să ucigă pre cineva, au cu otravă, au cu armă, au fie cu ce fial de moarte.”, unde au alternează cu său.

Act muntenesc din 1679 (A.I.R. III, p. 253): „să aibă a-şi strânge pre ai lui oameni cari sintu rumăni den Moldova verunde i-ar afla în ţeara domnii-mele, au în sat domnescu, veri boierescu, au călugărescu, vei (sic) prin slobozii, au la oraş, au veriunde i-ar afla.”, unde au alternează cu veri.

Nic. Costin, Letop. II, p.11: După cum sunt faptele oamenilor într-această lume, 674 au bune, au rele”.

au

Inventariul Cotrocenilor, 1681 (ms. Arh. Stat.), f. 28: „să hie svintii mănăstiri den toată vama oraşului dă la Floci, însă a treia parte den ce s-aru aduna, au den vama peştelui, au den vama altor bucate ce se vor vende, au den judecăţi, au den prăzi, au veri den ce”.

Fragment omiletic din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. sf. Nic. din Braşov, p. 271): „diân ce vom avea, să dăm şi să-i ajutăm, au bânişoru, au pâine, au hăinişoare, au încălţămintu, macaru unu pâharu de apă”.

Alt text (ibid., p. 687): „cine iaste acela de acolo? împâratu au săracu’, bogat au meseru, dreptu au păcătos, au cine iaste?”

Compusul au-u n de in loc de oriunde în Noul Testament din Bălgrad, 1648, Marc. XIV, 14:

„Şi au-u n de va intra, ziceţu stăpânului casei”.

„Et quocunque introerit, dicite domino domus”.

În loc de negativul „sau b a „vechiul grai obicinuieşte mai mult: „au b a”.

Siapte taine, 1644, p. 15: „va fi lucrulu cu prepusu,

oare botedzaţi sămtu, au ba”.

Pravila Modov., 1646, f. 87: „stă presama giudeţului să giudece acel lucru şi acia vină de caria să teme muiaria, poate să fie de chizeşie, au ba”.

Cantemir, Divanul lumii, 1698, f. 38 b: „Acum dară să socotim, oare aceşti 40 de ani vieţuitu-i-am deplin, au ba?”

Prin au b a noi trecem deja la funcţiunea cea curat interogativă a lui au, o funcţiune în care el corespunde latinului n o n ne sau nu în q u i d, construindu-se mai ales cu un sau doară: au un, au doară.

Silvestru, 1651, ps. LIII:

nu e ascunsu Davidu la noi?

„N o n ne est apud nos?

ecce David absconditus

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. LXI:

„De au un lui Dumnedzău supleca-să-va sufletulu mieu?”

„N o n ne De-o subiecta erit anima mea?”

Biblia Serban-vodă, 1688, Paul. ad Hebr. I, 14:

„Au un toţi sântu slujitoare duhure?”

Silvestru, 1651, ps. LXXVI:

„Au până în vor mă va lepăda Dumnedzău? şi nu va mai vria să-mi fie cu bine? Au ci o ar a s-au sfârşit până în veacu mila lui? au sfârşitu – s-au cuvântulu lui den neamu’ în neamu’?

Au uitatu – s-au Dumnedzău di-amiluiria? au închis-au întru mânia sa milele sale?”

„N o n ne omnes sunt administratorii spiritus…?”

„Nu în q u i din saecula projiciet Dominus, et non apponet ut beneplaceat ei adhuc? Aut în finem abscidet misericordiam a generatione et generatione? A u t obliviscetur misereri Deus, aut continebit în ira miserationes suas?”

675

au

au

Dosofteiu, 1680, ps. XLIX:

„Au ci o ar a mănânc carne de taur, şi au doară sânge

de ţapu biau?”

„Nu în q u i d manducabo carnes taurorum, au t sanguinem hârcorum potabo?”

unde la Silvestru, 1651: „au doară voi mânca carnia taurilorụ? au voi bea sângele ţapilor?”, iar la Coresi, 1577: „au doară mănââncu carne de juncu, sau sânge de ţapu beau?”

Pravila Moldov., 1646, f. 19: „le-au făcut totu’ într-un locu suptu oblastiia unui domnu’ şi gudeţu, au doară şi aiuri într-altu locu? sau fost-au certatu pentru aceştia, au doară n-au fostu certatu?”

Ioan din Vinţi, 1689, f. 70 a: „Au toţi-s apostoli? au toţi-s proroci? au toţi-s învăţători? au toţi-s puternici? au doară au toţi darure de vindecare? au doară toţi grăiescu în limbi? au doară toţi răspundu?”

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom), ps. LIX:

„Au un tu, Doamne, carele pre noi Ne-ai lepădat de la tine în nevoi?”

Anton Pann, Prov. I, 101:

„Ce mă porţi din pom în pom, la căscat din om în om?

— Dar ce? o întrebă el, Căscatul umblă astfel? zise ea: dar au un ştii? Geaba dar eşti între vii”.

Doina Aolică:

„Aolică, Dodo, fa! Au tu mi-ai făcut ceva De nu te mai pot uita?”

Doină din Ardeal:

„Cucule, pasăre sură! Ce tot cânţi la noi pe şură? Au ţi-i foame, au ţi-i sete Au ţi-i dor de codrul verde?”

(J.B., Trans., 122)

676

Printr-o obicinuită contracţiune, poporul rosteşte uneori, mai ales peste Carpaţi, e în loc de au; bunăoară într-un cântec din Transilvania:

„Cu cheile s-or jucat Mulţi pruncuţi Nepricepuţi;

auă

Nu ştiu în foc le-au ţipat, O-n apă le-au aruncat”.

(Pompiliu, Sibiu, 54)

sau:

„Spune-mi ce moarte doreşti? Cum vrei să te chinuieşti? Te-oi tăia, te-oi împuşca, O-n sabie te-oi lua?”

(Ibid., 66)

V. Oare.

— Ori.

— Său.

2AU s. AU, interj; bah! Interjecţiune de mirare unită cu nepăsare, când se întâmplă adică ceva neobicinuit, dar care nu ne prea tulbură. La Plaut şi la Terenţiu e deasă această interjecţiune sub forma au şi hau.

Ion Ghica, Scrisoarea XXIII: „În loc de Timotei cu trăsura vine Vintilă, sărind într-un picior, zicându-i râzând: Au! Dumneata să trăieşti, că pe Timotei l-a mâncaaa. t Moş Martin, şi nu mai striga degeaba”.

Basmul Găitan de aur din Banat (Picot, Dialectes roumains, p. 34):

„Au! dar tăt te prinsei odată!”. „Ah! je t’ai pourtant pris une fois!”

V. 2Ai!

— U!

3AU s. AU, adv; oui – da, certainement. Cuvânt foarte remarcabil, pe care noi îl cunoaştem deocamdată numai din Dobrogea: „Ţăranii de aici întrebuinţează cuvântul au în loc de el a; bunăoară îl întrebi: ai făcut cutare lucru? el răspunde: au...” (I. Alexandrescu, Constanţa, c. Aliman).

Latineşte a usau autare acelaşi înţeles afirmativ în verbul au tu în o „zic da”, opus verbului ne g u în o „zic nu”. Românul ţărănesc au să fie oare o rămăşiţă din acel au tu în o, după cum tot la ţărani se zice au în loc de aud = audio? v. 4Au. – 5Ai?

4AU, interj; he! O scurtare din au ci şi din auzi, foarte răspândită la ţărani. Uneori se aude aspirat: hau.

„Ciobanii de aice zic: hau în u, în loc de: aud mă”. (Pr. I. Manoilescu, Vaslui, c. Bereasa).

La românii din Biharia: „au, au = auzi, auz i!” (Conv. lit., 1887, p. 1004). „Au! = abrev. din auzi! Aproape exclusiv pentru auz i”. (V. Vaida, Dialect sălăgian, în

Tribuna din Sibiu, 1890, nr. 85). v. Aud.

! AUĂ’s. AUĂ, s.f; t. de botan.: 1. raisin en general, Uva; 2. variete de raisin. Strugur, moldoveneşte poamă, fructul viţei de vie, ciorchinul cu boabele lui. 677

auă

Text macedo-român (Dr. Obedenaru, Texte, ed. Bianu, p. 143):

„Frunză-le verzi iea-şi le avea, Aua laie-şi o făcea; Di aua vhinlu şi-s făcea, Amar ca pilonî-lu-şi era”.

(Elle avait des feuilles vertes, elle produisait du raisin noir; le vin qu’on faisait avec ce raisin etait amer comme l’absinthe.)

La macedo-românii auă, totdauna cu tonul pe un la daco-români tonul pe iniţialul a preface pe un în o, deja în Palia din Orăstia, de la 1581, Genes. XLIX, îi

„La-va în vin veşmântul său şi în sângele aoiei tămbarâulu său”.

„Lavabit in vino stolam suam et în sanguine u v a e amictum suum”.

Forma nearticulată auo în loc de auă ne întâmpină în Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ed. Bianu, 492), ca şi la Coresi, 1577 (ed. Haşdeu, 412): „şi sânge de auo bea vinu.

Noul Testament din Bălgrad, 1648, Apocal. XIV, 18:

„Slobozi secerea ta cea ascuţită, şi culege strugurii viei pământului, că s-au copt

„Mitte falcem tuam acutam, et vindemia botros vineae terrae, quoniam maturae sunt u v a e ejus”.

678

unde la margine, ca scolie, cuvântul nemafiind pe atunci prea obicinuit, se pune lângă aua – poama. Este foarte remarcabil că-n acest pasagiu se face o deosebire între strugur şi auă: strugur corespunde latinului „botrus”, în contextul grecesc boxpuj, iar auă lui „uva”, greceşte exafol».

În Glosarul slavo-românesc, circa 1600 (Cuv. d. bătr. I, p. 268), cuvântul se găseşte de două ori:

„Moafib, aua, strugurul; rpe3HOB – eme, strugurii, aua”.

Dispărând din grai ca termen general pentru toate varietăţile de strugur, auă s-a păstrat totuşi în unele regiuni ale României, anume pe lângă Olt, cu sensul specializat de o singură varietate, un fel de strugur alb mărunţel, care se apropie de varietatea numită berbecel şi pe alocuri se identifică cu ea.

„Numiri de struguri: corb, gorgan, coarnă albă şi neagră, razachie, berbecel, vulpe, vânătă, săină, câinească, braghină, auă”. (C. Bărbulescu, Dolj, c. Calopăr).

„Aua, sau cum îi mai zice şi berbecel, este un strugure cu boabele mărunte şi dese, deosebit de coarnă, de tămâioasă, de corbu, de crăcănată, de roşioară...” (C. Popescu, Teleorman, c. Cioara).

„Strugurele numit aua se aseamănă cu cel alb, cu deosebire că boabele sunt mai mici şi mult mai des aşezate pe ciorchin”. (I. Comănescu, Teleorman, c. Voivoda).

Românul auă este învederat latinul u v a, conservat de asemenea la italieni, la spanioli etc. În forma macedo-română auă, iniţialul aar putea să fie protetic, întorc aua.

aud mai ca în „aumbră” în loc de „umbră”; această explicaţiei însă nu ajunge faţă cu forma daco-română auă, pentru care noi am propus deja în Cuv. d. bătr. I, 268, următoarea desfăşurare fonetică: 1. din u v a – ca A, cu ea = uv ca în ploaie = pluvia; 2. din ea A – oauă, cu epenteticul u ca în rouă, ziuă etc.; 3. din oauă – auă cu afereză ca în strachină din ostrachină (= ocxp & Kiva). v. 2Berbecel.

— Strugur.

2AUĂ. – v. Aumează.

— AUĂ – ĂUCĂ

ĂUBĂ, s.f; enclos, clos, cour. Cuvânt ţărănesc din Moldova, cules de G. Seulescu: „aubă = ogradă” (Arhiva Albinei, 1847, Suplem., nr. 41). Este o rămăşiţă din epoca năvălirii mongolilor, sau poate de la cumani, căci în dialectul turco-oriental o b a, vechi au b a, înseamnă „tente, foyer domestique” (Vămbery, Cagat. Sprachstud, p. 215). v. Cocioabă.

AUD’s. AUZ (auzit, auzire), vb; entendre, oui r. A

simţi sonurile, a primi întipăriri prin organul urechilor: aud bine, aud rău, aud de aproape, aud de departe, nu aud, abia aud, aş vrea să auz. În flexiune, se rosteşte deopotrivă aud şi auz, să audă şi să auză, ca şi „văd” şi „văz”; „să vadă” şi „să vază”; dar niciodată noi n-am întâmpinat în grai sau în texturi formele audere, audem, audeţi, după cum pretinde Costinescu, ci numai: auzire, auzim, auziţi. Lăţineşte audio, audire, ital. u d i r e, provenţ. au zi r, franc. ouir etc. (Cihac).

Construcţiunea regulată a lui aud este cu acuzativul: aud pe cineva, aud ceva; în vechile texturi ne întâmpină însă într-un mod de tot excepţional aud cu dativul, ca latineşte în „audio dicto”.

Gr. Alexandrescu, Drăgăsani:

„Din vreme-n vreme numai de dincolo de dealuri Părea c-auz un sunet, un u e t depărtat, la glasul unei ape ce-neacă-ale ei valuri”.

Balada Mihu Copilul:

„Ian staţi s-ascultaţi S-armele apucaţi, Că eu cam auz Un glas de cobuz”.

Balada Mioriţa:

A v. – au.

„Ca să mă îngroape Aice pe-aproape

679

aud

În strunga de oi, Să fiu tot cu voi, în dosul stânei să-mi aud e în i i...”

Doina Femeia temută:

„Frunză verde de agude! Strig la puica, nu m-aude, şi de-aude, ea s-ascunde, Ba s-ascunde, nu-mi răspunde”.

(Alex., Poez. pop.2, 343)

Doină din Banat:

„Auzi tu, mândro, n-auzi? Ori n-ai gură să-mi răspunzi, Cum te strigă neica-n frunzi?”

(Vulpian, Texturi, p. 49)

Zilot, Cron., p. 33: „şi fiindcă oraşul Craiovei cade cam pe coastă, de unde se vede pe lunca Jiilui în partea despre care venea pazvangiii, auzindu-se din Craiova un

chiloman de puşti şi de strigări, s-au uitat din orăşeni”.

Silvestru, 1651, ps. XXVI: „auzi, Doamne, glasul mieu ce strig! miluâaşte-mă şi auzi-mă pre mine!”

C. Negruzzi, Scrisoarea XIII: „Fi! nu-i frumos, domnule; şi ca să te pedepsesc, n-o să te sărut trei zile. Auzitu-m-ai?”

Impersonal: „se aude = le b nu i t court” (Cihac).

Deşi orice auzire presupune urechi, totuşi pentru mai multă energie se poate zice pleonastic: „aud cu urechile mele”, ca şi: „văd cu ochii mei”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 239: „uritu-l-au toţi pe Duca-vodă şi se ruga toţi lui Dumnezeu să-i mântuească din mănele lui, şi-l blăstăma de la mic până la mare de auzea slugile lui cu urechile”.

Ca funcţiuni ale organelor celor mai însemnate, cari sunt aşa-zicând ca două porţi ale înţelegerii, aud şi văd se însoţesc foarte des în grai, fie afirmativ: „am văzut ş-am auzit”, fie negativ: „n-am văzut, n-am auzit”, arătându-se prin această însoţire o certitudine mai deplină că noi ştim ceva bine sau că nu ştim de loc.

Balada Oprişanul:

„Dar unde s-au pomenit, S-au văzut şi auzit Două săbii într-o teacă, Doi domni în ţară săracă”.

Aud se referă către ascult întocmai ca „văd” către „privesc” sau „mă uit”; adică aud este o facultate organică, a căni întrebuinţare voită devine ascult, astfel 680 că se poate zice: „te aud, dar nu vreau să te-a’s cu 11”, căci urechile cele sănătoase aud primesc sonul vrând-nevrând, însă prin voinţă eu pot să mi le astup sau să-mi îndreptez luarea aminte într-o altă parte. Ascultare implică auzire, nu viceversa. Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. LIII:

„Dumnedzău, audzu făgada mia, a’s – cu 11 a graâurile rostului mâeu”.

„Deus, exaudi orationem mi-am auribus percipe verba oris mei”.

greceşte: elca Koucov, evroxicai; la Silvestru, 1651: „auzi! a aminte”. Acelaşi, 1673, f. 8 b:

„Că meau audzât Domnul glasul de plânsoare Şi mi-

au ascultat Domnul ruga la strânsoare”.

Prin auzire, ca şi prin vedere, omul află, de unde aud adesea se şi întrebuinţează în loc de a f l u.

Călătoria Maicei Domnului la iad, circa 1550 (Cuv. d. bătr. II, 320): „n-aţi audzitu că printru numele meu munci-se-va totu’ cela ce nu va crede”. Doină din Dobrogea:

„De când mama m-a făcut, Ibovnică n-am avut, Dar aseară într-o ciudă, Fetele să mă audă, Numai trei am căpătat, Numai trei am sărutat”.

(Burada, Călăt., 254)

În proverbi şi locuţiuni proverbiale:

Despre ingratitudine: „Fă bine să-ţi auzi rău” (Pann, II, 86).

Despre experienţă: „Mult trăieşti, multe auzi; mult umbli, multe vezi” (Ibid.

II, 4).

Despre indiscreţiune:

„Găina când va oua, Aude o mahala”.

(Ibid., I, 162)

Caracteristica surdului:

„Când este luna veche, Nu auz d-o ureche; Când este luna nouă, Nu auz d-amândouă”.

(Ibid., II, 146)

Cu acelaşi sens: „Strigă de la munte ca să-l auză, şi de la Dunăre ca să-i răspunză” (Ib., I, 94). 681

aud

Despre bătaie:

Basmul Aleodor împărat (Ispirescu, Legende, p. 47): „ea nu se putu opri, ci îl sărută. Aleodor, cum se deşteptă, îi trase o palmă de auzi câinii în Giurgiu. Ea plânse…”

Basmul Poveste ţărănească (Ibid., p. 262): „Zmeul trase fetei şi de astă dată o calcavură de auzi câinii în Giurgiu”.

În loc de „câinii în Giurgiu” se zice uneori „cocoşii”:

„Când ţi-oi trage o palmă, auzi cocoşii în Giurgiu” (T. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca).

Cu acelaşi sens:

„Te bat de auzi toaca în cer” (R. Simu, Trans., c.

Orlat).

Aceeaşi locuţiune proverbială amplificată:

ţipescu, Opincaru, p. 30: „Bei union până-ţi trăsnesc urechili, până-ţi laşi zălog căciula şi zechia, pân-auzi şi câini ţi]-n cer şi toaca la sfântu Ilie”.

V. Giurgiu.

— Ilie.

„Aude în gură, ca cucul” (Tocil., Rev. I, 235), sau: „Auzi tot în gură – despre cel ce nu te-nţelege” (R. Simu, Trans., c. Orlat).

În ghicitori:

Despre „tunet”:

„Ce sună dintre hotare Şi s-aude-a noua ţară?”

(Tribuna din Sibiu, 1885, p. 930)

Despre „clopot”:

Variantă:

„Bate toba-ntre hotare Ti s-aude-ntr-altă ţară”.

„Rage Buga-ntre hotare De s-aude-n a noua ţară”.

(Ţara nouă, 1887, p. 159)

(Zbiera, Povesti, 320)

sau:

„Sunai frâul în curte S-auzi murgul din munte”.

(Ispirescu, Ghicitori, p. 25)

Aud în urări şi blăsteme poporane: „S-auzim de bine!” (Baican, Vorbe bune, p. 1). 682 „Să v-auză Dumnezeu!

— Să v-auză sfântul!

— Să v-auză cel de sus!” (Ibid., p. 6).

aud

ţipescu, Opincaru, p. 144: „Opincili să se rupă, stăpânu să trăiască!

— Să te-auză sfântu Ilie, logofete!”

Ion Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 378): „Să te-audă Dumnezeu, să am băieţi, moş Nichifor!

— Asemene şi eu gonitori, giupâneşică, că de băieţi nu mai trag nădejde”. Între blăstemuri poporane: „n-ai mai auzi cucul cântând!” (R. Simu, Trans., c. Orlat).

Aud se întrebuinţează foarte des în interjecţiuni de mirare sau de necaz, mai obicinuit reduplicat:

„Ia auzi colo! = da sieh einmal her!” (Dr. Polysu). Pann, Prov. III, 114:

„Auzi! auzi! vicleşuguri! Să nu ştiu eu ce lucrez! Ia vezi cu ce meşteşuguri va să mă facă să crez!”

Acelaşi, III, 107:

„— Să mă bată Dumnezeu D-oi fi furat calul eu, Calul zău e vinovat, El pe mine m-a furat.

— Auzi, auzi cal mişel!”

Ibid., I, 26:

„Ea, cum îl aude, luând furca sare şi-l încarcă bine cu ea pe spinare, Strigând: auzi vorbă! auzi fleac o dată! Tocma un ca ţine de min joc să-şi bată?”

C. Negruzzi, Cârlanii, sc. 6: „Auzi, nătărăii! pentru că mi-e drag să şăd la vorbă, hop! li se nazare nu ştiu ce”.

Ibid., sc. 17: „A, ţolina, auzi ce-mi face! Las c-oi dobzăla-o eu”. Alexandri, Rămăşagul, sc. 4:

„Tinca: Pare-mi-se, dragă Smărăndiţă, că ţi-am înţeles planul. Smărăndiţa: Dacă l-ai înţeles, cu atât mai bine, pentru că n-oi fi silită să ţi-l tălmăcesc.

Tinca: Auzi, şirata, cum s-ascunde de mine!”. Alţi idiotismi:

Vrancea, Sultănica, p. 6: „Apoi, când se mai muia jocul, numai ce-i auzeai pe toţi, care mai de care: – Hai să ne fie de bine!”

Ibid., p. 11: „Unii mai împieliţaţi numai ce-i auzi: sări, cutăriţă!”. 683

aud

O formulă în descântece:

„Nime nu l-a văzut, Nime nu l-a auzit”. A auzi de nume:

Doină din Ardeal:

Alta:

„Prăpădi-te-ai, badeo, – n lume, Să nu-ţi mai auz de nume”.

„C-am şi eu o fiică-n lume Şi nu-i mai auz de nume”.

(R. Simu, c. Orlat)

(J.B., Trans., 171)

O oraţie de nuntă:

„Auzind de numele dumitale, Că eşti negustoriţă mare, S-a bucurat foarte tare”.

(S.F. Marian, Nunta, p. 333)

Nic. Muste, Letop. III, p. 56: „nu era bucuros nici de nume să-i auză”. A auzi din bătrâni = prin tradiţiune strămoşească. Doină din Moldova:

„Auzise din bătrâni Că-i rea pâinea prin străini, Auzi, dar n-a crezut, Pân’ ce singur a văzut”.

(Conv. lit, 1886, p. 444)

Doină din Bucovina:

„Frunză verde trei măslini Am auzit din bătrâni Că-i rău, frate, prin străini; Am auzit, n-am crezut, M-am dus singur ş-am văzut.

(Marian, II, 89)

684

Ion Neculce, Letop. II, p. 197: „Stefan-vodă cel Bun multe războaie au bătut; şi aşa se aude din oameni vechi şi bătrânică câte războaie au bătut, atăte mănăstiri cu biserici au făcut”.

Cantemir, Chron. I, 332: „din pomenirea moşilor strămoşilor auzim, precum unde acum este Oblucița, căriia turcii îi zic Isaccea, să fie chemat Vadul Dunării”.

aud

Poporul crezând că lupul nu aude bine, îi dă epitetul de „N-aude”, bunăoară în basmul Copiii văduvului (Ispirescu, Legende, p. 338):

„Uuu! N-aude, Na-vede.

Na-greul-pământului Şi uşorul-vântului, Căţeluşii mei, Că vă piere stăpânul...”

cântecul prin care băiatul vânător îşi cheamă fiarele ce-i slujea: lupul, vulpea, ursul şi iepurele.

La Bolintineanu:

„O! N-aude! o Na-vede, Na-greul-pământului! Hiarele prin crânguri verde Vin cu zborul vântului”.

În opoziţiune cu lupul, vulpea aude foarte bine, de unde locuţiunea proverbială: „aude ca o vulpe” (R. Simu,

Trans., c. Orlat).

V. Căţeluş.

— Lup.

— Na!

— Vulpe.

Forme arhaice:

Legenda Duminicei, 1600 (Cuv. d. bătr. II, 49): „şi-m voi întoarce faţa de către voi să nu audzu plă îngerile voastre”.

Dosofteiu, 1680, ps. XXV: „s-audzu glasul laudii sale.”, unde disilabic la Coresi, 1577: „să auzu glasulu”, dar iarăşi trisilabic în Psaltirea Scheiană, circa 1550 (ed. Bianu): „se audzu”.

Doină din Ardeal:

„Ies afară, văzu-o, într-un caz, auzu-o”.

(J.B., Trans, 99)

Trisilabicul auzi alături cu disilabicul auzi, în care finalul i ajunge chiar a dispărea.

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, ps. XLIV: „Audzu, fiâcă, şi vedzu”. „Audi, filia, et vide”.

la Silvestru, 1651: „auzi, fie”.

Întregul u final la gerundiu în actul muntenesc din 1622 (A.I.R. I, p. 31): „dumnealor auzindu aşa, au venitu la noi şi ne-au întrebatu: moşilor, a dumneavoastră este moşiia pe acel vârfu la Vălcani? noi amu spusu că este a noastră; dumnealor au zisu: nu ne veţi vinde noo acel vârfu ca să facemu o sfântă mănăstire? dar noi, auzindu că va să facă mănăstire, ne amu adunatu”. 685

aud

Formele subjunctivale auze şi auză:

Mitropolitul Dosofteiu, 1680, f. 191 a: „Ia aminte, cerâule, şi voau grăi, şi audze pământul graiurile rostului mâeu.”; dar la acelaşi, 1673, f. 26 b:

„Să s-audză la tot peste ţară, Să-nţăleagă marginia de-afară”.

Psaltirea Scheiană, ps. XXXIII: „se audză blândzii şi se veselească”. Imperfectul auziiam, auziiai:

Dosofteiu, 1680, ps. XXXVII: „eu ca surdul n-

audzâiam”. Ibid. ps. XCVIII:

„Doamne Dumnedzăul nostru, tu le audziiai lor”.

„Domine Deus noster, tu e x au – d i e b a’s cos”.

unde la Silvestru, 1651: „tu-i ascultai pre ei”.

Prima persoană plurală a perfectului organic auzim = audivimus în loc de analogicul auzirăm:

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. VI, p. 16: „După acela amu acestea toate le auzimu şi le văzumu”.

Silvestru, 1651, ps. LXXVII:

„Carele auzim şi le cunoscum, şi părinţii noştri le spuseră noao”.

„Qauanta audivimus et cognovimus ea, et patres noştri narraverunt nobis”.

la Dosofteiu, 1680: „Câte audzâm şi le cunoscum pre îale”.

Dar alături cu auzim ne întâmpină tot acolo şi forma auzisem, ps. XLVII:

„Precum audzâsăm, aşia şi vădzum”.

„Sicut audivimus, ita et vidimus”.

la Silvestru, 1651: „cum amu auzitu, aşa amu şi văzutu”.

Forma organică auzit în loc de analogicul auzirăţi:

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XII, p. 5: „spuşu voao şi nu auzitu”. = „spusei vouă şi nu auzirăţi.

Ibid., quatern. XXII, p. 4: „să socotimu cineşu de noi şu înfrămseţarea sufletuluişu său, că auzitu amu, bărbaţilor şi muierilor, şi tinerii şi bătrânii, că nu îaste de trebuinţă noao veşmintele trupului în multe chipure şi de mult” preţu”.

Condiţionalul vrea auzi = ar fi auzit:

Silvestru, 1651, ps. LXV:

„Spre strâmbătate s-am vrut căuta întru inima mia, nu m-au vrut auzi pre mine Domnul”.

„Iniquitatem şi aspexi în corde meo, non exaudiat Dominus”.

686

Dosofteiu, Synaxar, 1683, ghen. 19: „acesta fericitu de v r! a audză cândva pre cineva făcut vreun lucru de

nevoinţă postnicască, râvniia de făcia şi elu". v. 2Voi.

august

Construcţiunea reduplicată la Dosofteiu, 1680, p. 155 a: „Căile meale spusu-le-amu şi mea! audzitu-m î.", unde să se observe totodată, ca şi într-un alt pasagiu de mai sus, construcţiunea lui aud cu dativul în loc de obicinuitul acuzativ. Infinitivul nescurtat, ibid., ps. CII:

de-a audziriia glasului cuvintelor lui.

„.ad audiendam monum ejus".

vocem serla Silvestru, 1651: „ascultând glasulu".

Voi avea a auzi, la Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XVIII, p. 3: „de vămu fi rădicaţi cu pocaanie şi cu ispovedanie şi ne vămu aduce către Hristos, atunce avea-vămu a auzi glasulu cela dulcele". Acuzativul personal fără p r e:

Psaltirea Scheiană, XXXIII: „adică meserul chemă şi Domnul audzi elu". Forma poetică clauz ne întâmpină foarte des în doinele din Ardeal:

„Dauzit-am o minciună, Că Mureşu-i apă bună: Câţi beau, toţi se împreună".

„Dauzi, mândră, ori n-auzi, Ori n-ai gură să răspunzi? ..."

„Dauzit-am şi ştiu bine că n-oi muri pe perine, Ci-oi muri în ţări străine".

„Dauziţi, feciori cu ţundră, Mândră-i lumea cu ce-i mândră, Mândră-i lumea cu feciori la grădina cu bujori".

„Daţi din gură, măi feciori, Nu şedeţi ca-n şezători! Dauzi, măi!"

„Alelei, măi părinţele, Dauzi cuvintele mele".

(J.B., 62)

(Ibid., 75)

(Ibid., 194)

(Ibid., 400)

(Ibid.)

(Ibid., 487)

Despre forma aspirată hauz, v. 4Au.

AUGUST. – v. Gustar.

— Măselar.

AUGUSTIN, n. pr. m.; Augustin. Augustinus. E curios de a găsi acest nume de sfânt din calendarul catolic în descântecul „de măiestre” din Bucovina, care se începe cu:

„Sfinte Augustine Şi tu, sfinte Trifoane”.

(Marian, Descânt., 327)

Se ştie că-n biserica greacă marele Augustin, una din luminele cele mai strălucitoare ale creştinismului, este privit numai ca „fericit”, nu ca „sfânt”.

AUIALA (plur. auieli), s.f; bourdonnement, retentissement. Răsunet. Sinonim cu u e t, când este vorba însă de un zgomot mai prelungit.

Vrancea, Trubadurul, p. 261: „După ce m-am odihnit pe treptele pridvorului, cu capul în mâini, cu ochii închişi şi surd la auiala întinsă a satului, m-am sculat”. v. Auiesc., – iată.

AUIESC (auit, auire), vb; bourdonner, retentir. Răsun. Sinonim cu u iesc, din care s-a şi format prin prepoziţionalul a (= ad) pentru a da noţiunii fundamentale un sens mai intensiv: auiesc = uiesc prelungit.

Vrancea, Sultănica, p. 267: „Şi acea linişte adâncă, întinsă peste toată mahalaua, ani de ţipetele copiilor când zăriră primul liliac care gonea, cotiş, d-a lungul uliţelor”. v. Auială.

— Huiesc.

— Uiesc.

— Vuiesc.

— U!

AUIRE AUIT

AOLEU. – v. Aoleo.

AULEROM. – v. Aler.

— Ler.

AULM’s. AULMEZ (aulmat, aulmare), vb; flairer, depister. Acelaşi cuvânt cu adulmec sau a d u r în e e, de care se deosebeşte numai prin lipsa sufixului verbal deminutival – e e, căci iniţialul a sau aceste în ambele forme aceeaşi prepoziţiune latină a d.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, 23 oct.: „Şi venindu svăntulu spre noi ne aulmă de departe şi cădzu la pământ”. v. Adulmec.

— Olm. – 2 Ulm.

AULMEC AULMEZ

A-UMAR (D), adv; sur l’epaule, à l’epaule. Pe umăr sau în lungul 688 umărului. Literal: ad humerum.

A v. Auiesc.

A v. Aulm.

auna

Basmul Trifon hăbăucul (Reteganu, Povesti ardeleneşti I, p. 5):

„Mergând mai departe, se-ntâlneşte cu alt om, care avea un băţ mare d e-a-umăr şi o cârjă mică în mână”.

Fără prepoziţiunea de:

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. V, p. 12: „să mergemu după Hristos domnulu nostru şi crucea lui a-umâru să luom”.

Se poate zice şi înmulţit: d-a-umere.

Alexandri, O plimblare la munţi: „cum îi râdea ochii când mă zărea pe deal, întorcându-mă acasă cu vânatul d e-a-umere”.

V. 12A.

— Umăr.

AUMEAZĂ, vb. impers.; poindre (du jour). Crapă de zi. Mijeşte.

Cunoaştem acest cuvânt numai din G. Seulescu, ap. Marian, Descântece, p. 298: „Îndătinează românii din Moldova a împărţi noaptea, şi anume: a) de cu sară, b) ciniori, c) cântători, d) dalbe-zori, care se cheamă şi auă. Iacă de unde este cuvântul aumezeşte = începe a se arăta pe jumătate aua”. Apoi într-un farmec de dragoste, tot după G. Seulescu, reprodus de d. G.D. Teodorescu, Poez. pop., 376:

„Duminică dimineaţa când ziua se aumează M-am sculat S-am plecat”.

Aumezeşte diferă numai prin prepoziţionalul a (= a d) de forma moldovenească cea obicinuită umizeşte sau

omizeşte, bunăoară: „Când se u în i z e a de ziuă”, la Costachi Negruzzi (Păcatele tinereţelor, p. 277) = „quand le jour commenşait a poindre”. U în i zesc, pe de altă parte, este strâns înrudit cu mijesc: „m i e şi te de zi”. Prin urmare, aumezeşte sau aumează n-are a face cu auă „aurore”. Dar această vorbă au a „aurore” există ea oare adevărat în graiul poporan? Iată o întrebare la care nu cutezăm a răspunde. Este greu a bănui că Seulescu a născocit-o pe de-ntregul. Urmează a se cerceta.

V. Mijesc.

— Omizesc.

AUMEZESC. – v. Aumează.

A-UNA (D), adv; 1. pour un chacun, pour chaque partie d'un tout; 2. soudain, imediatement. În ambele sensuri reprezintă un prototip latin a d – u n-am, din care se trage atât spaniolul au n-a „ensemble”, precum şi al nostru compus totdauna „toujours”. Variaţiunile logice se explică lesne prin cele două aspecturi ale noţiunii u n-a, care pe de o parte înseamnă o separaţiune din mai multe, iar pe de alta – cu totul din contra – o întrunire a mai multora.

În primul sens, pierdut din grai, cuvântul ne întâmpină în Pravila Moldov., 1646, f. 25: „să dia drep-ce au luatu acia vamă de-auna patru la vistierie”.

În sensul al doilea, cuvântul se aude mai ales în Bucovina. 689

auna

S.F. Marian, Descântece, p. 66: „Cum au început vitele a se bolnăvi, deauna trebuie a le descânta”. Şi mai jos, p. 86: „cel perit (scrofule învechite) cum începe a se ivi şi a se dezvolta, deauna şi nasul începe a se buboti, a se căţăli şi a putrezi”.

V. Totdauna.

— Una.

A-UNEORI. – v. Uneori.

AUR, s.n.; or. Latinul au un m, trecut în toate dialectele romanice. „Metal nobil, solid, foarte maleabil, de coloare galbină, de unde şi monedele de aur s-au numit

galbini; aurul este de 191/3 ori mai greu decât apa sub acelaşi volum, prin urmare cel mai greu dintre toate metalele (afară de platina, care e de 20 A/5 mai grea decât apa, şi de 2 ori mai grea decât argintul, a cărui greutate specifică e numai de 10 2/5). Aurul se află în peatră, în pământ şi în apă, în stare nativă. În Dacia superioară se află mult aur din timpurile cele mai antice. În timpurile moderne s-a descoperit foarte mult aur în America şi în Australia. Acum aurul în comerciu e de 15 ori mai scump decât argintul, însă cu înmulţirea actuală poate să scadă la acelaşi preţ. De aur se fac monede şi diverse obiecte: coroane de aur, vase de aur, statuie de aur etc.” (L.M.)

Mitropolitul Varlam, Omiliar, 1643, I, f. 226 a: „În lăcomiia avuţiei aurului şi argintului, sateloru şi a vecinilor”.

În minele din Transilvania: „aur slobod = masiv” (Frâncu-Candrea, Munţii Apuseni, p. 41).

Aurul poate să fie curat sau amestecat. Un fel de amestec se numeşte „aur l e şescu” în Catastihul mănăstirii Galata din 1588 (Cuv. d. bătr. I, 204).

Pravila Moldov., 1646, f. 41: „măcar dâare face neştine bani cât de buni, galbeni prisne de auru curatu, sau taleri, sau altu’ fialu de bani”.

Ghicitoarea despre „soarele”:

„Bumb de aur Pe opele de taur”.

(Reteganu, Cărţile săteanului, 1882, p. 32)

Baladă din Ardeal:

„Şi vânt cald au legănat Pomul cu flori încărcat, S-au căzut un şerpe rău, S-au intrat în sânul meu: Cu coarnele de aur”.

(Pompiliu, Sibiu, 44)

Tot de acolo:

„În grădină la stupină

690 O fântână se găseşte, ăur

Iar pe fundul ei trăieşte Serpe laur, bălaur, Cu solzuţii de aur Şi din gură Pară-i cură”.

(Ibid., 57)

Basmul Împăratul împietrit (Zbiera, Povesti, p. 152):

„Într-un timp de noapte iată că au sosit o mulţime de draci – cruce de aur în casă! – cu zicători feli de feli, şi au început împrejurul lui a zice şi a cânta”.

„Cruce de aur în ea să!” este o exclamaţiune poporană stereotipă de câte ori se pomeneşte numele „necuratului”, pe care-l împiedică de a se apropia.

Basmul Cele trei rodii (Ispirescu, Legende, p. 361): „fata se făcu o păsărică cu totul şi cu totul de aur şi începu a zbura”.

„Poporul zice că aurul este ochiul dracului, pe care i l-a scos sf. Ilie plesnind cu biciul, şi de atunci a rămas pe pământ” (Pr. A. Bădescu, Prahova, c. Mărgineni).

C. Negruzzi, Au mai păţit-o şi alţii: „În acest al nostru veac de aur, aurul, e boier mare, frumos şi învăţat”.

Aur ca în o ne t a şi ca sinonim cu avuţie:

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XXXI, p. 8: „cine e ţinutu şi legatu aurului şi robeşte lui şi e prinsu de b o g ăţi e, nu se va spăşi”.

O predică a lui Ioan Crisostom, text din sec. XVII (Cod. ms. miscel. al bis. Sf. Nic. din Braşov, p. 565): „ca unu mărgâritari în tină îngrupatu, ca un aur în balegi aruncatu, ca o floare a credinţeei de mârâcini împresurată”.

Moxa, 1620, p. 369: „fu mai tare şi mai puternicu aurul decâtu mulţimea oştiloru, că poate sparge cetăţi şi a răsipi ziduri, aurul poate birui războiul, poate piâarde toate bărbâţiile, că e segâată lucie şi se înfige lesne la inimă de omu’”.

Acelaşi, p. 382: „boieriile nu le da voiniciloru pentru slujbe, ce le vindea pre auru”.

Ibidem: „cu năravu rău, îmbitorâul a auru, închisu la cuvinte”.

Metaforic, în aplicaţiei mai ales la g r! u:

„Grâu frumos ca aurul, om tare ca fierul, vas curat ca argintul” (P. Olteanu, Haţeg); sau: „grâul curat ca aurul şi roşu ca jarul” (N. Sânzian, Haţeg; D. Păscuşiu, Făget); pe aiuri: „fete mândre ca aurul” (P. Pintea, Banat, c. Nevrincea).

„Frumos ca aurul, curat ca aurul, galben ca aurul” (D. Negoescu, Dâmboviţa, c. Pietroşiţa).

„După o secetă mare, dacă ploauă, se zice: a dat Dumnezeu aur şi argint pe pământ” (G. Rosescu, Neamţ, c. Bistricioara).

Ioan Crisostom se traduce româneşte prin: „Ioan cela cu rostul de aur” (Cod. ms. miscel. al bis. sf. Nic. din Braşov, p. 436; Ioan din Vinţi, 1689, f. 86 a).

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms., în Acad. Rom., p. 92): „cu bună seamă, zilele de fier în veacul de aur vor să se priminească, şi toată calia grunzăroasă şi ciulinoasă în netedă şi bătută să se istovască”. 691

ăur

„Când cineva are un copil ce-l iubeşte mai mult ca alţii, zice: are mama un boţ de aur” (N. Habar, Vaslui, Negreştii).

A auri un lucru se zice: a întrauri, a polei cu aurul, a sufla cu aurul, a vărsa, a îmbrăca, a ţese, a trage, a fereca.

Ion Neculce, Letop. II, p. 197: „aşa au fost făcut mănăstirea de frumoasă, tot cu aur poliită, zugravala mai mult aur decât zugrăvală”.

Ion din St. Petru, 1620 (ms. În Acad. Rom., p. 14): „Alexandru stătu cu ostile acolo şi zidi stălpu de piâatră şi-l polei cu auru”. Balada Mihul Copilul:

„La masă de peatră în patru crăpată, Cu sârmă legată, Cu slove săpată, Cu slove de carte cu aur suflate”.

Tot acolo:

„Niciunul nu poate să rădice-n spate Armele culcate Cu-aur îmbrăcate, Cu fier ferecate”.

Altceva este locuţiunea adverbială: îmbrăcat aur sau îmbrăcat numai aur, bunăoară în doina Dina şi boierul:

„La coşarul dărâmat Stă boierul răzămat, Numai aur îmbrăcat”.

(G.D.T., Poez. pop, 326)

A. Odobescu, Mihnea-vodă, p. 13: „Încălecă pe un armăsar cu harşa de fir şi cu zăbale suflate cu aur”. Balada Zmeul şi fata:

„Şi cinzeci De berbeci cu cozile pe telegi, Cu unghiile

cârligate, Cu coarnele belciugate, Toate cu aur vărsate, Cu lânile slobozite cu aur întraurite”.

692

(Marian, Bucov. I, 114)

aurâr

Balada Rada:

„Blană lungă, moale, Cu samur în poale, şi un aşternut cu aur ţesut”.

Balada Inelul şi năframa:

„Na-ţi naframa de mătase, Pe margini cu aur trasă; Aurul când s-a topi, Să ştii, frate, c-oi muri”.

Inventariul Cotrocenilor, 1681 (ms. Arh. Stat.), f. 36: „cruce ferecată cu auru, cu smalţu, cu robinuri feţele”.

Forma poetică daur nu e rară în colinde, mai ales în Ardeal, de pildă:

„Tot săpân şi îngropân, Găsi vită de daur Şi se-nvăţă bun faur De nu-şi lucra la daur; Şi zo el nu-şi mai făcea la cel frate plugărel Tot un pluguţ de daur, încătro cu plug pornea Toate coastele răsturna”.

(Frâncu-Candrea, Munţii-Apuseni, p. 188)

V. Aurar.

— Aurel.

— Auresc.

— Aurit.

— Auriu.

— Aramă.

— Argint.

— Anticrist.

— Cosinzeana.

— Făt-Frumos. – 1Suflu.

AURAR (pl. aurari), s.m.; 1. orfèvre; 2. orpailleur. În primul sens, aurar e sinonim cu argintar, iar în graiul vechi zlătar; în sensul al doilea, se zicea altă dată şi rudar: ţigani rudari sau ţigani aurari „qui ont seuls le droit de chercher l’or dans les rivieres et dans le sable des montagnes, et en paient chacun à la princesse pour ses epingles trois ou quatre drames, c’est-ă-dire %00 ou zoo d’une oca qui vaut tantot deux livres et demi, tantot trois livres”.

(Cogălniceanu, Esquisse sur les Cigains, p. 12). Aceşti ţigani scoteau aur mai ales din Olt, Motru, Lotru, Argeş, Dâmboviţa etc. „Aurar, lucrător de obiecte de aur, faur de aur; cel ce scoate aur din mine, cel ce culege aur din râuri” (L.M.). În Ardeal, acei ce scot aur din munţi nu se cheamă aurari, ci b a i aş i; ei sunt români, ba încă cei mai frumoşi şi mai voinici dintre moţi. Cuvântul, negreşit, este latinul aurarius, dar s-a putut forma d-a dreptul de către români din au r prin sufixul – ar.

V. Auras.

— Argintar. – 2Băiaş.

— Rudar.

— Ţigan. – 2Zlătar. 693

aurâr

2AURAR (pl. aurare), s.n.; voile en lames d'or porte par la fiancee le jour de noces. Cuvânt foarte frumos în loc de pe te ală, care însă ne întâmpină numai la Arsenie din Biserica ni, circa 1650 (ms., în Acad. Rom., p. 157). v. Aur. – ar.

AURAŞ, terme enfantin d'une signification indecise. Într-un cântec copilăresc:

„Auraş, Păcuraş.

Scoate apă din urechi că ţi-oi da parale vechi, şi ţi-oi spăla cofele Şi ţi-oi bate dobele!...”

(Conv. lit, 1881, p. 12)

Auraş „care scoate apă din urechi” este din partea copiilor o parodie din aurar „care scoate aur din râuri”, după cum în acelaşi cântec „păcuraş” figurează în loc de „păcurar”.

V. 1 Aurar.

— Copil.

AURAT, – A, adj; dore. O formă participială în loc de aurit, ca şi când ar deriva dintr-un verb au r e z.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, oct. 5 (f. 46 b): „case de aur cu jilţuri aurate...”

AURATĂ, s.f; t. de botan.: Leucanthemum Tournef. Nume dat de Dr. Brândză (Prodrom, p. 284) ca sinonim cu romoniţă-mare, roman, ochiul-boului, mărgărită. Să fie

oare poporan? v. Romoniţă.

AURĂ (pl. aure), s.f; zephyr, brise. „Aură, vânt lin, suflare lină, aer, vânt” (L.M.). Nu e cuvânt poporan, şi prin urmare nu vine din latinul aura = v. gr. oopa, ci este italianul aura, introdus în poezia română literară pe la ţinea secolului trecut. I. Văcărescu, p. 116:

„Plâng nimfe, junii, plâng graţioare, Plâng aure, zefiri, şi orice floare”.

Ibid., p. 512:

„Tu cânţi şi ca lumina, la fulgerul, ca tunet, Cânţi d-aure, zefiri lina 694 Suflare şi răsunet”.

aurel

La Bolintineanu sub forma de aurea, bunăoară în Timpul:

„Cosiţa lor saltă sub aurea dulce Şi flacăra lunii pe brâul lor luce”.

Sinonim curat poporan cu boare, dar mai eufonic, aură ar trebui să rămână ca termen poetic. v. Boare.

AURĂRIE, s.f; „objets, marchandises en or” (Cihac)., Aurărie = argintării, tot felul de scule de aur sau de argint” (Costinescu).

Vrancea, Sultănica, p. 246: „Peste porţi, mai dincolo de ele, stă palatul Vinerei, numai în aurărie şi diamanticale”. v. Aur.

— Aurar.

AUREL, s.m.; t. poetique: or. Deminutiv din aur, care – ca şi arginţel – ne întâmpină numai în poezia poporană. Colindă muntenească:

„Pe-un cal galben grăngorel Seaua-i luce-n aurel, Scările-i în arginţel”.

(G.D.T., Poez. pop., 20)

Alta:

„La un cap de masă Mi-este-un jeţurel Dres de aurel...”

(Ibid., 23)

Alta:

„Porumb alb cu guşa verde, Cu peniţe zugrăvite, C-ochi în cap de Petre scumpe: Capu-i bate-n aurel, Ciocu-i

bate-n arginţel”.

(Ibid., 39)

Alta:

„Nalt e mărul pân’ la cer, Cu coaja de arginţel, Cu mere de aurel”.

(Ibid., 81) 695

aurel

Doină din Moldova:

„Este-un mândru stejărel cu frunza de aurel, Cu coaja de arginţel”.

(Elena Sevastos, Cânt., p. 166)

Colindă de peste Nistru:

„Sus mai sus la capul mesei Stă un scaun d-aurel, Dar pe scaun d-aurel Sede Dumnezeu cel sfânt, Sfânt în cer şi pe pământ”.

(Conv. lit., 1883, p. 289)

V. Arginţel.

— Aur. – 2Aurel.

— Auriu. – el.

2AUREL, adj. m.; t. poetique: d’or, en or, dore. Ca şi substantivul aurel, de aceeaşi formaţiune, se află numai în cântecele poporane, mai ales în colinde. Colindă din Dobrogea:

„Fir de măr aurel, Mândru şi frumuşel, Face merele ’N toate verde...”

(Burada, Călăt., 89)

Să nu uităm însă că în privinţa plantelor cuvântul aurel, fie ca adjectiv, fie ca substantiv, poate să fie numai o etimologie poporană din au r, derivând în realitate din l au un s: „frunză de l au r el, „măr l au r e l „etc.

S.F. Marian, Cromatica, p. 50, pune ca sinonimi între numiri poporane de culori: aurel = aurellus, au r i e = auricus, auriu = aurivus. v. 1 Aurel. – 3Aurel.

3AUREL (plur. aurei), s.m.; t. de vitic.: 1. sorte de raisin; 2. sorte de vin. Pare a fi sinonim cu auă, din care poate şi derivă, fie printr-o formaţiune analogică după rourică, rouros etc. din rouă, fie prin etimologie poporană din aur, culoarea strugurului aurel fiind puţin gălbuie.

„Aurei se zice la struguri ţi] cei albi-galbeni cu boabele puţin eliptice” (P. Ciocâlteu, Dolj, c. Galiciuica).

„Aurei sunt strugurii cei albi cu boabe mărunţele” (N. Michăiescu, Dolj, c. Dobridor).

„Aurel este un strugure alb şi cu boabele mărunte; vinul scos din acest strugure 696 ia numele de vin aurel (I. Negreţ, Dolj, c. Risipiţi).

aurit

ţipescu, Opincaru, p. 53, înşirând felurile de struguri: „voiculeasă, sască, romostin, olog, aurel, berbecel vânăt”. v. 2Auă.

— Strugur.

AURESC (aurit, aurire), vb; dorer. „A auri = a polei cu aur, a sufla, a acoperi cu aur” (Costinescu). v. Aur.

— Poleiesc.

AURIC. – v. 2Aurel.

— Aurică.

AURICĂ, s. et adj. f; t. poetique: charmante, gentille. Alexandri, Românii şi poezia lor: „la răspunsul copilei, voinicelul, cetind în inima ei, se înduioşează şi, în exaltarea dragostei lui, îi dă numirile cele mai dezmierdătoare:

Aurică, dragulică.

Nici n-ai grijă, nici n-ai frică.

Cuvântul aurică cuprinde ideea de frumuseţe, de preţ mare, de raritate, de lucire şi de toate calităţile aurului. Voinicelul nostru, căruia negreşit aurul i se părea un metal foarte rar, nu putea dar găsi un termen mai bogat, mai original şi mai potrivit cu iubita lui, ce avea cosiţa gălbioară”. v. 2Aurel.

2AURICĂ, s.f; t. de botan.: Primula Auricula, auricule. „Aurică = oreille d’ours” (Baronzi, Limba română, p. 128). N-are a face cu aur, ci este un neologism de grădinărie. În Transilvania se zice şi auriculă (L.B.)

AURIE, s.f; t. de vitic.: sorte de raisin. Între numiri de struguri la Baronzi, Limba română, p. 94: „Gâmză. Braghină. Aurie-Mohamet. Ţâţa-caprei”. v. 3Aurel.

— Auriu.

2AURIE. – v. Auriu.

AURIRE. – v. Auresc.

AURIT, – A, adj; le part. passe d auresc pris comme adjectif: dore. Poleit cu aur. Suflat cu aur.

C. Negruzzi, Scrisoarea VI: „slujbaşii mănăstirii, îmbrăcaţi în aurite veşminte, cu cântări, tămâieri şi făclii, plecară ca să însoţească rămăşiţele sfântului bărbat”.

Basmul Broasca ţestoasă (Ispirescu, Legende, p. 38): „Apa ciuruia din ţeve aurite şi o lua cu năstrape şi cu căuşe de aur”. Doină din Moldova:

„Bate vântul, viscoleşte, Dorul tău mă prăpădeşte:

697

aurit

Casa ta-i descoperită, Mie-mi pare aurită”.

(Elena Sevastos, Cântece, p. 48)

Balada Oprişanul:

„Mihnea-vodă adormit Dormea pe-un pat aurit în cămară-ntunecată Tot cu şaluri îmbrăcată”.

Aurit să ia şi-n loc de auriu, adică având culoarea aurului. Balada Erculean:

„O dalbă de fată Albă, goală toată, Vie şi frumoasă, Dulce, răcoroasă, Cu păr aurit Pe umeri leit”.

I. Văcărescu, p. 255:

„Să răzbesc spre auritul Mult ferice răsăritul, Prin cereasca acea poartă L-a lumii mai bună soartă”.

Într-un sens ironic „între ocări: fi-ţi-ar gura aurită ca cuibul de pupăză” (T. Poppescu, Buzău, c. Chiojdu-Bâsca).

Aurit cu înţeles de dorit, ales, „exquis”: Donici, Lupul şi cucul:

„În Arcadia ferice Este codru de trăit, Unde aurita vreme Împărăţeşte deplin”.

Alexandri, Serile la Mirceşti:

„Afară plouă, ninge! afară-i vijelie, şi crivăţul aleargă pe câmpul înnegrit; Iar eu, retras în pace, aştept din cer să vie o zână drăgălaşă cu glasul aurit”.

A. Pann, Prov. II, 130:

698

„Fie măcar aurit.

Nu-l voi, nu-mi este dorit”.

auros

Se zice şi înaurit sau întraurit.

Doina Puiul posomorât:

„Am avut un pui iubit, la trandafiru-nflorit, la un măr înaurit”.

(Marian, Buc. II, 21)

Balada Zmeul şi fata:

„Cu lânile slobozite cu aur întraurite...”

(Ibid., I, 114)

V. Aur.

— Auresc.

AURIU, – E, adj; dore, blond. Nu de aur, ci semănând cu aurul, având culoarea galbenă şi lucitoare a aurului.

A. Odobescu, Pseudokyn., 145: „Un fior îţi trece prin vine când vezi într-un tabel al lui Rubens pe un cavaler numid sfâşiat de creştet şi de umeri de către un leu puternic care i-a sărit în cârcă şi s-a stârcit pe şoldul armăsarului negru ce se rădică îngrozit pe picioarele-i de dindărăt. Feara aurie muşcă din umerii călăreţului”. Doină din Moldova:

„Vin la neica la izvoare să culegem lăcrimioare: Tii să-mi pui în pălărie, Eu în gâţă aurie”.

(Elena Sevastos, Cântece, p. 51)

Cu poeticul din doina Fetiţele:

„Şi paralele-am băut cu fetele după gât, Gălbinaşii daurii cu fetiţele din Jii”.

(G.D.T., Poez. pop., 307)

V. Aur. – 2Aurel.

AUROS, – [OAS] A, adj; aurifere, contenant de l’or. Bolintineanu, Cozia:

„Noaptea trece lină. Stelele voioase Scutură în aer coamele-auroase”.

V. Aur. – os.

699

auscuns

AUSCUNS. – v. 2Ascuns

AUSTRU, s.n.; vent du midi, vent du sud-ouest. Latineşte auster, italieneşte şi spanioleşte au’s t r o.

Francezul auster este un neologism. Austru se rosteşte trisilabic, uneori chiar aostru. Cuvântul ne întâmpină des în vechile texturi şi este viu în graiul poporului, dar nu totdauna cu sensul primitiv de vânt de meazizi, ci mai mult cu acela de vânt de apus.

Codicele Voroneţian, circa 1550 (ed. Zbiera), Act. Ap., XXVII, 13:

„Suflă austrul...” „Adspirante autem au’s t r o”.

În Noul Testament din 1648: „suflând austru”, în Biblia Serban-vodă, din 1688: „bătând austrul”. Ibid., XXVIII, 13:

„După o dzi suflă austru”. „post unum diem flante au’s t r o”.

În Noul Testament: „suflând aostru, cu o; dar tot acolo, Luc. XII, 55:

„Şi când suflă austru, ziceţ: zăduh va fi”.

Silvestru, 1651, ps. LXXVII:

„Scorni austru den ceriu şi aduse cu puteria sa austru...”

„Et qqum au’s t nu în flantem, dicitis: quia destus erit”.

„Transtulit au’s t nu în (votov) de coelo, et induxit în virtute sua a f r i – cum (lipa).

Iar la margine, ca scolie: „vântul de la răsări t”; la Dosofteiu, 1680: „rădică austrul de pre ceriu şi adusă cu puterea sa v în tu l l i v e i”; la Coresi, 1577: „rădică austru de in ceriu şi aduse cu vrătutea sa crivăţu”. Acelaşi pasagiu în Psaltirea cea versificată, 1673:

„Rădicat-au despre-austru vânturi De le-au adus crăsteii cu crăduri, Că slobodză-n putiarea sa l i v a, Vânt ce nu-i stă nemică-n protivă”.

Mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, f. 73 b, Zachar. XIV, 10:

„Şi pustiia de la Gavaa până la Remvonu şi spre austru de Ierusalim”.

„.et desertum a Gabee usque Remmon ad austrum Jerusalem”.

de asemenea în Biblia Serban-vodă, 1688: „despre

austrul Ierusalimului”. C. Negruzzi, Princesei Vogoride:

„Afară este vicol, austrul vâjâieşte Şi zguduie coliba sărmanului lipsit, El tremură şi geme, suspină şi huleşte 700 Palatul de alături ce-l vede strălucit”.

auşel

Bolintineanu, Cea de pe urmă noapte:

„Luna varsă raze dulci şi argintoase, Austrul le suflă coamele pletoase”.

„Vântul de meazizi se numeşte şi austru, iar cel de meazinoapte crivăţ” (I. Crişianu, Transilv., c. Ohaba).

„Vântul de la răsărit se numeşte secuiul sau crivăţul, cel de la meazizi austru, cel de la apus murăşan” (Gr. Păltineanu, Trans., c. Ţânţari).

„Vânturilor li-s date numirile după oraşul dinspre care vine, de ex. braşoveanul, sibianul; iar cel de la sud se numeşte austru” (A. Crişianu, Trans., c. Mărgineni).

„Vântul ce bate de la meazizi se numeşte austrul, care este cald; iarna, bătând acest vânt, se topeşte zăpada” (G. Popu, Trans., c. Lisa; C. Oană, Râmnic-Sărat, c. Corbu; P. Anghelescu, R. Sărat, c. Jirlău; C. Corbeanu, Olt, c. Alimăneşti; M. Rădulescu, Ialomiţa, c. Gârbovii).

„Deosebitele vânturi cunoscute de popor: munteanu = nord, crivăţu = nord-est, austru = nord-vest. Când bate austrul vara, usucă tot, iar când bate iarna este ger tare” (C. Theodorescu, Ialomiţa, c. Dudeştii).

„Vântul de la apus se zice austru sau traistă-goală” (N. Vasilescu, Muscel, c. Glâmbocel).

V. Trăistar.

Tot ca vânt de apus se ia austrul în Prahova (D. Mihăilescu, c. Scăeni), în Dâmboviţa (St. Negoescu, c. Raciu), în Putna (A. Minculescu, c. Ireşti), în Olt (N. Constantin, c. Vaţa) etc.

De asemenea în Dobrogea: „vântul alb sau de meazizi, austrul sau de apus” (N. Ludovic, c. Niculiţel).

V. Băltăgan.

— Băltăreţ.

— Crivăţ. – 2Muntean.

— Istriţa.

auş (pl. ausi), s.m.; ai eul, grand-père, vieillard. Laurian-Massim, Glosariu: „Aus şi a i u ş, vorbă cunoscută sub cea dentâi formă la macedo-români, iară sub cea de a doua şi la olteni, înseamnă: 1. bătrân, moş în genere; 2. tatăl tatălui”. În judeţul Olt se aude nu a i u ş, ci chiar aus, întocmai ca la macedo-români, dar numai cu sensul de „moşneag”. Vine din au = lat. a v u’s prin sufixul deminutival – u ş, adică întocmai acelaşi sufix ca în „mătuşă”. Latina avea şi o formă au se în loc de a v u’s (Fabretti, Gloss., 228).

V. 5Aia.

— Ausel. – uş.

AUŞEL, s.m.; t. de zool.: regulus cristatus, charleton. Marian, Ornit. I, 326: „Cea mai mică dintre toate păserelele câte provin în Europa, şi totodată una dintre cele mai frumuşele este auselul, numit în Bucovina tartalac. Auselul e de nouăzeci şi şase milimetri în lungime, de o sută cincizeci şi patru în lăţime, de patruzeci şi opt în lungimea aripilor şi de treizeci şi opt în lungimea cozii. El e pe deasupra măsliniu, pe tâmple şi laturile grumazului castaniu; marginile frunţii şi o trăsătură deasupra ochilor sunt deschise, zăbelele şi cercul ochilor albii; vârful capului galben, părţile 701

auşel inferioare ale corpului galben-aprinse şi pe de lături ruginiu-castanii. Penele aripilor şi a cozii castanii-închise şi pe margini măslinii-deschise. Ochii castanii-întunecaţi; rostul negru, picioarele castanii. Auselul e răspândit mai peste toată Europa. El petrece vara prin păduri, iară primăvara şi toamna se arată şi prin grădini. Nutreţul auselului sunt diferiţi cărăbuşi, muşte şi alte insecte mici”.

Etimologiceşte, ausel este deminutiv din aus „moşneag”, şi prin urmare înseamnă „moşneguţ”. Celelalte graiuri neolatine au preferit sensul nu tocmai depărtat de „împărătuţ”: regulus, roitelet, petit empereur, realino; greceşte PaciucKOJ (Rolland, Faune II, 301). v. Aus. – el.

— Tartalac.

AUŞOI 1

auşoniu a v. Banal.

! auz. – v. Aud.

2AUZ (plur. auzuri), s.n.; auzition, oui e. O scurtare curat românească din substantivul auzit = lat. au d i tu’s, după care prin analogie s-a format şi substantivul văz, care – orice ar zice Cihac n-are a face cu latinul „visus”, de unde vine numai al nostru „vis”.

Format din auzit, care ca substantiv aproape a dispărut din grai, după cum vom arăta la locul său, auz reprezintă ambele sensuri ale latinului au d i tu’s, adică pe de o parte însuşi simţul al căruia organ e urechea: „aures acerrimi auditus” (Plin.), pe de alta – metonimic rezultatul sau efectul acelui simţ: „dignior auditu” (Lucan.). În sensul al doilea, auz devine sinonim cu auzire.

C. Negruzzi, Scrisoarea XII: „Încă tot nu suntem lipsiţi de simţul auzului, şi prin urmare ne place a asculta poveşti frumoase din vremile trecute”.

Coresi, Omiliar, 1580, quatern. XXIV, p. 11: „de-ară fi totu’ trupulu ochiu’, unde ară fi auzulu, iară de-ară fi totu’ auzu, unde i-ară fi apuţitulu”.

Cantemir, Chron. I, p. 175: „nici mai mult ar fi trebuit cu une cuvinte fără temeiu ca aceste auzul cetitoriului să supărăm”.

Locuţiune proverbială: „Are văz de lup şi auz de vulpe” (Tocil., Rev. I, 233). Mitropolitul Dosofteiu, 1680, p. EXI:

„De audzul cel rău nu se va tiame”.

„Ab au d ition e mala non timebit”.

unde la Silvestru, 1651: „de vestia ma nu se va teme”. Biblia Serban-vodă, 1688, Paul. ad Rom. X, 17:

„Credinţa e den auz, iară auzul prea graiul lui Dumnezeu”.

„Fides exauditu, auditus autem ei verbum Christi”.

Mitropolitul Antim, Predice, p. 3: „ca pre nişte peşti, cu mreaja dumnezeiască 702 au prins mulţimea, şi au vânat auzurile noroadelor, şi au înduplecat inimele tiranilor”.

auzire

Idiotismul: iau auzul = asurzesc, fac să ameţească de zgomot.

Ion Ghica, Scrisoarea XXIV: „clopotele mari şi mici sunau la o sută de biserici de luau auzul, urla oraşul de vuiet”.

Ion Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 375): „avea o biciuşcă de cele de cânepă, împletită de mâna lui şi cu şfichiul de mătase, cu care pocnea de-ţi lua auzul”.

Acelaşi, Amintiri din copilărie (Conv. lit., 1881, p. 3): „stropşitul de Ion, cu talanca de la oi, cu cleştele şi cu vătraiul, face o hodorogeală şi un tărăboi de-ţi ia auzul”.

Auz se construieşte cu la şi eu în sau întru. Următoarele exemple vor lămuri deosebirea între cele două construcţiuni.

Balada Mihu Copilul:

„Un mândru cântic, Cântic de voinic, S-un glas de cobuz Dulce la auz”.

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 111: „Un ne-ncetat susur de tainică trădare îi şoptea la auz”.

Enachi Cogălniceanu, Letop. III, p. 215: „Şi aducându-l, au început domnul a se giudeca cu el la cadiu, în auzul tuturor”.

Dionisie Eclesiarcul, Cron. (Papiu, Tezaur II, p. 203): „şi fiind împăratul de faţă, au poruncit să se citească jalba Valahiei în auzul tuturor, şi după ce au citit-o au întrebat împăratul pe soli”.

Alexandri, Cetatea Neamţului, act. II, sc. 3: „Nu mă sfiesc acu, în agiunul morţii, s-o mărturisesc în auzul oamenilor”.

Logofătul Gheorgachi, Letop. III, p. 320: „o ceteşte în t r-auzul tuturor”.

C. Negruzzi, Cum am învăţat româneşte: „Ba nu ne înţelegem nicidecum, am strigat ieşind din ameţeala ce mă cuprinsese întru auzul barbarelor numiri a buchilor lui, nu ne înţelegem!”

V. Aud. – 2Văz.

AUZIRE (plur. auziri), s.f; l’infin. d au d: action d’oui

r, d'entendre, oui e en general. Sinonim cu substantivul au z, către care se rapoartă ca „vedere” către „văz”.

Mitropolitul Varlam, Omiliar, 1643, f. 231 b: „dracii diân oameni goneşte, bolnavii tămâduiaşte, surâziloru audzire le dă, muţilor grâire”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms. În Acad. Rom.), p. 36: „vântul vivorât sau aerul tare clătit, tocmit şi frumos viersul muzicăi alcătuit, de la cât de ascuţitele la auzire urechi abătându-l, neauzit îl face”.

Samuil Clain, învăţături (Blaj, 1784), p. 84: „O, părintele mieu iubite, îmi opriră limba, îmi legară picioarele, îmi ţinură mâinile, îmi împiedicară vederea şi mă făcură fără de auzire”. 703

auzire

Caragia, Legiuire, 1818, p. 98: „Martorii martorilor nu să socotesc de martori, iară la prigonirile de stăpânire sau de hotare primim şi mărturiia după auzire”. Zilot, Cron., p. 4:

„Care dup-a mea ştiinţă le voi arăta curat; Din vedere ş-auzire, precum m-am îndatorat”.

Acelaşi, p. 101: „auzirea numelui lui Cutuzof în urechile turcilor era foarte înfricoşată, şi pentru aceea nici nădăjduia cu înlesnire a mai putea aduna oştiri”. I. Văcărescu, p. 527:

„Ce auziri dodată! Ce tainic glas ascult! Simţ ceasul c-o să bată Ce-l aşteptam demult”.

Costachi Conachi, p. 220:

„Departe cu auzirea de jelnic suspinul meu, Nu crezi inimei ce arde de para dorului tău”.

Donici, Bărbatul cu trei femei:

„Dar n-au trecut nici patru zile, şi s-au împrăştiet pin ţară auzire că cel cu trei femei bărbat De rău lor s-au spânzurat”.

V. Aud. – 2Auz.

AUZIT, – A; le part. passe d au d pris comme adjectif: entendu, oui, appris. Ajuns la ştire prin organul urechilor; aflat prin simţul auzului.

Ion Neculce, Letop. II, p. 197: „O seamă de cuvinte

ce sunt auzite din om în om, de oameni vechi şi bătrâni”.

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms. În Acad. Rom.), ps. CXLII:

„Demineaţa, mila-ţi fă auzită mie.

Că spre tine nădejdia mi-am pus din pruncie”.

Negativul comparativ nemaiauzit înseamnă ceva cu totul afară din cale, „monstrueux, excessif, exorbitant”, de ex.: „asemenea cruzimi sunt un lucru nemaiauzit în ţara noastră”.

V. 2Auzit.

— Văzut.

2AUZIT (plur. auzite), s.n.; ouie, auzition. Sinonim cu auz şi cu auzire. Se întrebuinţează rar. Nu vine din participiul trecut românesc auzit, ci d-a dreptul 704 din substantivul latin auditus.

avaet

Coresi, 1577, ps. XVII:

„Întru auzitulu urechiei auzirâmă”. „În auditu auris obedivit mihi”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 195: „am scris de pe nişte izvoade ce am aflat la unii la alţii şi din auzitele celor bătrâni boieri”.

Ca locuţiune adverbială: din auzite, pe auzite, „par oui-dire”, „auditu accipere”. Alexandri, Neculae Bălcescu: „Românii se cunoşteau împreună mai mult din auzite, sub nume de moldoveni şi munteni”.

C. Negruzzi, Scrisoarea XII: „Fă cunoştinţă cu fata, n-o lua numai pe auzite, pentru că nu se mănâncă tot ce zboară, şi se-ntâmplă de departe trandafir şi de aproape borş cu ştir”.

Ca supin: de auzit.

Mitropolitul Varlam, Omiliar, 1643, f. 298 b: „cine are urechi de audzitu ca să au d z a”. v. 2Auz.

AUZITE (PE –, DIN), adv. – v. 2Auzit.

AUZITOR, – OARE, s. et adj; auditeur, auditrice, celui ou celle qui entend, qui ouit. Cel ce aude. Auzitorpoate fi cineva şi fără voie, în treacăt, ascultător numai atunci când stăruieşte a auzi: aceeaşi deosebire ca între „văzător” şi

„privitor”.

Caragia, Legiuire, 1818, p. 95: „Toate dieţile, de nu vor fi scrise de tot de însuşi cei ce le fac, să se iscălească de cei ce le fac şi să se adevereze cu trei martori singuri văzători sau singuri auzitori”.

Cantemir, Chron. I, p. 121: „ (ei) au scris tot pre o vreme cu lucrurile ce se făcea şi singuri mărturi privitori, iar nu auzitori au fost”. Biblia Serban-vodă, 1688, Paralip. II, VI, 40:

„Fie ochii tăi deschis şi urechile tale auzitoare la umilinţa locului acestuia”.

I. Văcărescu, p. 354:

„Sunt, quaeso, oculi tui aperti, et aures tuae exaudientes ad orationem loci hujus”.

„Tot auzeam c-aci Nichifor cuvintează, P-aleşii dregători grozav anatemează: Aşa-l văzui! ca leu trăsnind fără blândeţe, Oase-azvârlind de morţi l-auzitori în feţe”.

V. Aud. – or.

— Văzător. AVAD. – v. Avat.

AVAET (plur. avaeturi), s.n.; redevance, taxe. Cuvânt turcesc, din arabul a w a i d „revenus” (Saineanu), introdus la noi în epoca fanarioţilor. „Avaet, taxă pusă pe un 705

avaet lucru ori parte dintr-un lucru, taxă la o pădure, taxă la un pod etc.” (Costinescu). Dare sau d a d i e într-un sens mai restrâns.

E. Cogălniceanu, Letop. III, p. 250: „iară peste trei zile luându-şi gelatul avaetul lui după obicei, au dat trupul de l-au îngropat la Hasikioi.”, unde se înţelege anume taxa pe care în Turcia rudele unui descapitat o plăteau calăului pentru a putea lua cadavrul.

Aşezământul lui Grigorie Ghica din 1776 (ed. Răşcanu, p.12): „Avaetul caftanelor ce îmbracă domnul pe boieri: de le vei log. până le vei post. câte 100 lei, de le vei spat. până le vei stol. câte 80 lei”.

Ibid., p. 28: „Venitul lui vei cahvegiu: de toată cahfeneaoa şi de tot tahmisul, ce s-ar afla atât în oraşul Iaşului cât şi la celelalte târguri de pe la ţinuturi, să iea

avaetul seu, după tocmeala ce se va putea aşeza”. Beldiman, Tragod., v. 3351:

„Beşlegii pe la ţinuturi, vai mie, ce nu lucrau După ce beşlegăritul de aice-l cumpărau! Dar avaeturi şi gloate cât în fine nu s-au dat! Acest fel de osândire, Moldova n-au mai răbdat!”

V. Dajdie. – 2Dare. – 1Turc. AVALEA. – v. Havalea.

AVALIM, interj; bravo! O curioasă transformaţiune poporană din turcul aferim, în următorul cântec din Covurluiu (Iconom G. Theodorescu, Galaţi, Mavromol):

„Frunză verde d-alior, Oliolio viteaz Tudor că mulţi îţi mai mor de dor! Avalim Tudor viteaz, Mulţi îţi mai mor de năcaz!”

V. Aferim.

AVALMA. (D), adv; en bloc, tout ensemble, tout à la fois, par indivis, pele-mele. Din prepoziţionalul a (= lat. a d) şi v al mă. La românii de peste Carpaţi funcţionează şi simplul valma, atât ca adverb: „cu gloata, acervatim, haufenweise”, precum şi ca substantiv: „v al în a, acervus, cumulus, caterva, globus, der Haufe, Schwall, die Menge” (Lex. Budan).

Nic. Costin, Letop. II, p. 26: „Aşijderea (Duca-vodă) şi pe preoţi încă-i închidea de-a valma cu mirenii la grosuri”.

Ion Neculce, Letop. II, p. 299: „pe tătari au început a-i călca şi a-i pune de a lucra la cetate de-a valma cu creştinii”.

Caragea, Legiuire, 1818, p. 9 etc.: „pentru cheltuiala ce vor face de-a valma şi 706 pentru stăpânirea cea de-a valma.”; „Cel dintre vecini zid când se va întemeia pe locul avâlma şi al unuia şi al altuia vecin, e de-a valma.”; „când să dă în chirie, sau în arendă lucrul lor cel de-a valma”.

Alexandri, Statu-Palmă:

„Unde vede-o stâncă-naltă, el o macină cu palma. Bolovanii sub picioare-i dau d-a dura, dau davalma, şi cu peatra măcinată şi cu petrele-aruncate El iezeşte, bate, umflă râurile tulburate”.

C. Negruzzi, Aprodul Purice:

„În zădar şi ofiţerii, şi Hroiot, oştean vestit.

Ca să-i mai îmbărbăteze, davalma p în t r e soldaţi
Se luptă; nu văd, n-ascultă husarii înspăimântaţi”.

unde e de observat construcţiunea „davalma p în t r e”, în loc de obicinuitul „davalma e u”.

Ion Creangă, Moş Nichifor Coţcarul (Conv. lit., 1877, p. 375): „la deal moş Nichifor se da pe jos şi trăgea de-a valma cu iepele”.

De la Vrancea, Sultănica, p. 219: „În ziua de azi bătrânii s-au dus după tărâmul ăsta; casele vechi, nespoite, dărâmate, fără garduri, mărturisesc că sărăcia s-a încuibat în locul bilşugului d-odinioară. Azi tot e davalma, căci toate sunt davalma când bietul creştin nu mai are ce ocroti”.

„Hai davalma, adică toţi cu grămada din toate părţile” (S. Liuba, Banat, c. Maidan).

Se aude în popor şi fără prepoziţionalul de.

I. Slavici, Novele, p. 194: „Iacă să spuie Mitrea, el ştie mai bine cine este Bujor. Vreo şase ani de zile el singur a purtat gospodăria noastră, şi aşa gospodărie nu era în sat. Acuma, de când s-a dus el de la noi, toate merg avalma”.

Forma arhaică necontrasă avaloma ne întâmpină totdauna la mitropolitul Dosofteiu, bunăoară:

Paremiar, 1683, f. 133 a: „mare strigare, suspini, boacete neastâmpărate de la tot oamenii deavaloma”.

Synaxar, 1683, oct. 22, f. 77 b: „şi să face obeştnic praznicu cu deavaloma, mulţămindu lui Dumnedzău şi proslăvindu”.

Ibid., fevr. 25, f. 87 b: „lăcuitorii oraşului Gangreloru să strânsără acolo, plângându deavaloma”.

Ibid., nov. 23, f. 145 a: „tot într-o voie şi cu deavaloma giudeţ al suiră în scaun ca un destoinic”.

Aceeaşi formă o vedem în verbul derivat avălomesc la Cantemir, Chron. II, p. 185: „unii cu alţii deavălomindu-se”.

De asemenea la Sava Barcianu, Gramm., 1858, p. 234: de avaloma.

Cihac (II, 446) propune o etimologie slavică, cu care se uneşte şi d. Săineanu (Dict. rom-germ., 29), dar care,

deşi foarte ingenioasă, totuşi se risipeşte prin cercetare critică. El crede că avalma vine din locuţiunea rusească „v al o în u valiti, en foule, en masse (de valu’ vague, valiti rouler)”, identică cu bohemul walem „en 707

avâlma foule, en masse, impetueusement”. Mai întâi, ruseşte un adverb separat valomu nu există, ci numai substantivul „valu’”, al căruia ablativ singular valomu (cu accentul pe o, nu pe a ca în românul avâloma) nu funcţionează adverbial decât în acea locuţiune „valomu valiti”, de care se acaţă Cihac şi care nu este altceva decât o aşa-numită „figura etymologica”, foarte deasă în greaca, în latină, în ebraica, în arabă, în mai toate graiurile, întocmai ca şi când am zice bunăoară latineşte „unda undare”, „terra tremet tremitu” etc. A despărţi dintr-o asemenea excepţională locuţiune pe ablativul cel neseparabil de acolo, împrumutându-l apoi unei limbi străine ca un adverb foarte răspândit, este o procedere cât se poate de ciudată. Bohemul w al e m, pe de altă parte, e acelaşi ablativ, a căruia întrebuinţare adverbială este însă mai deasă decât a rusului valomu şi care nu s-a aglutinat într-o singură frază, ci se poate construi cu diferiţi verbi. Dar chiar dacă bohemii ar fi învecinaţi cu românii, tot încă al nostru avaloma nu s-ar fi putut naşte din al lor w al e m, care ca adverb exprimă totdauna o noţiune de violenţă, o noţiune cuprinsă şi la ruşi în valomu, pe când nuanţa de violenţă e cu desăvârşire străină românului avaloma. În fine, pentru ca să fie cu putinţă a se trage al nostru avaloma de la slavi, ar trebui neapărat să se tragă tot de acolo ceilalţi doi adverbi de o formaţiune pe deplin identică: aidoma şi h o o în a, contras în h o în a. În câtetrele, după cum noi am văzut deja mai sus [vol. I, p. 409], figurează acelaşi sufix superlativ – o mă, înrudit cu arhaicul latin – u în u se în „minumus”, „înfumus”, „decumus” etc., astfel că însemnarea câtortrele este:

aidoma = d’une ressemblance parfaite, hojoma = tres frequemment, avaloma = tout-ă-fait ensemble.

Departe de a fi luat pe avaloma de la slavi, românii l-au împrumutat ei unui dialect slavic învecinat, şi l-au

împrumutat anume cu prepoziţionalul a (= lat. a d), al căruia românism nu poate fi tăgăduit nici chiar de către Cihac. Cercetările lui Miklósich şi ale profesorului Kaluzniacki (Mikl., Wanderungen d. Rumunen, p. 11 sqq.) au dovedit de demult însemnatul număr de elemente româneşti la rutenii din Galiţia şi din Ucraina. Le-a scăpat însă din vedere adverbul avaloma, pe care – sub forma avulom şi cu acelaşi înţeles de „en bloc, tout ensemble, tout à la fois, par indivis, pele-mele” – l-a găsit la ruteni Piskunov (Slovnik, ap. Zelechowski, Ruthenisch-deutsches Wth. I, 2).

Al nostru avalma a mai fost împrumutat de către slavi sub o altă formă, asupra căriia ne vom opri o clipă, cazul fiind foarte interesant.

În glosarul român de pe la 1600 se afla cuvântul duvalmă cu sensul de „etalon” (Cuv. d. bătr. I, 279). Până astăzi la Ocnele din Munatenia anume la Telega, d u v al în înseamnă „palefreninier”, „argat însărcinat cu îngrijirea cailor” (Aurelian, Ţara noastră, p. 155). Sensul fundamental este acela de „turmaş” sau „hergheliaş”, „celui qui marche au-devant du troupeau, qui est en fete du haras”. De aceea şi poloneşte un singur cuvânt „stadnik”, de la „stado” = turmă, înseamnă deopotrivă „etalon” şi „conducteur de chevaux”. În acest chip, duvalmă se descompune în de-valmă adică „de turmă”, „gregarius”, cu trecerea fonetică a iniţialului 708 de in d udenaintea labialei, întocmai ca în „dumic = de mic” sau „dupre = despre”.

avâlma

Miklósich (Lex. palaeost., 154), găsind în două texturi paleoslavice cuvântul d v al – în a, A-ai Ma, odată cu sensul de „dresseur de chevaux” şi cealaltă cu acela de „palefrenier”, observă că vorba e obscură, „vox obscura”, căci în adevăr nemic într-însa nu e slavic, şi nici într-un dialect slavon, nici într-unul, ea nu ne întâmpină, astfel că slavizarea-i de către Cihac (II, 722) contra lui Miklósich este o curată glumă. Se ştie că-n veacul de mijloc comerciul european al cailor din România era atât de

răspândit, încât la toţi slavii şi chiar la germanii până-n Scandinavia caii scopiţi se cheamă până astăzi „români": „wallach", „volochu", după cum franţuzeşte ei se cheamă „unguri": „hongre", fiindcă acolo se aduceau din Ungaria sau prin Ungaria. Asupra acestui fapt istorico-lingvistic foarte preţios eu atrăsei atenţiunea Congresului Orientaliştilor din Viena în şedinţa din 28 septembre 1886 (Berichte, Wien, 1889, p. 70 – 71). Aşadar ă, afară de analiza lingvistică, şi pe calea istorică se explică de la sine străbaterea pe atunci la slavi a cuvântului românesc duvalmă, poate şi a altor termeni privitori la creşterea cailor. Acest duvalmă, adică de-valmă, este important încă dintr-un alt punct de vedere: el confirmă că deja în evul-mediu adverbul nostru avalma „ensemble", „gregatim", sub forma neprepoziţională v al mă, însemna substantival „troupeau", „un ensemble de betes", „grex", după cum înseamnă până astăzi peste Carpaţi v al în a „caterva, Haufe". (Lex. Bud.).

Sensul cel fundamental al lui avaloma este acela de grămadă, de mulţime unită, fără nicio nuanţă de violenţă. Partea radicală a cuvântului nu e de loc înrudită cu slavicul valu' „undă", ci cu latinul vallus, vallum, care însemna nu numai un şir de pari grămădiţi unul lângă altul, dar încă o grămadă de alte lucruri înşirate strâns laolaltă, de exemplu: v a 11 i pectinis (Ovid.), vallum aristarum (Cic.), vallum pilorum (id.) etc. Avaloma s-ar fi putut zice latineşte foarte bine v al – la t i m: „comme une palissade, comme une haie, comme une rangee de".

Întrucât elementul sufixal – o ma este înrudit cu latinul – u în o –, dar totuşi elementul radical „hoj „în „hojoma" e peste putinţă de a fi latin, şi nici formaţiunea totală a celor trei adverbi româneşti cu – o în a nu prezintă vreo analogie latină, este învederat că originea vorbelor noastre avaloma, aidoma şi hojoma trebui căutată nu în latină, ci într-o altă limbă ario-europee, o limbă foarte apropiată de grupul italic şi cu care de aproape să fi avut a face românii, prin urmare în limba tracică cea dispărută a dacilor.

Fost-a oare avaloma, adică neprepoziţionalul v al o în a sau valma, şi la tracii de peste Dunăre? Astăzi macedo-românii şi albanezii nu-l au. Există însă o urmă foarte preţioasă, asupra căriia ne vom opri o clipă. Într-un glosar bizantin din secolul XV, scris de George Hermonymos, d. Decharme (Annuaire de l'Assoc. des études grecques, t. 7, 1873, p. 100 sqq.) a găsit mai multe vorbe provinciale şi câteva pe care bizantinii le luaseră din alte limbi, bunăoară: Kapramov Za (= ital. cornemusa), lovm & Ka (= ital. lumaca), npopt Ze (= lat. provisio) etc. Între acestea este şi: „Balm-j – Inno Komoj. Agaso".

D. Decharme adaugă: „Moţ don't je ne trouve pas d'explication satisfaisante". Şi-i era cam greu să găsească o asemenea explicaţiei, de vreme ce acest Balmi „palefrenier" este fără cea mai mică îndoială al nostru duvalmă „palefrenier" de mai sus, dar dezbrăcat de prepoziţionalul românesc d u.

V. Valmă.

— Deavălmas.

— Deavălmăsie.

— Vălmăşag.

— Vălmăseală...

709

avâloma

AVALOMA. – v. Avalma.

AVÂN's. HAVAN (pl. avanuri, havanuri), s.n.; 1. t. milit.: mortier, plece d'artillerie pour lancer des bombes; 2. mortier, comme ustensile domestique. În ambele sensuri, cuvântul este turcul havan „mortier"; cu sensul de tun, a despărut din grai; cu sensul de piuliţă, se aude în părţile de jos ale Moldovei.

Istoria oştirei, 1715 (Cogăm., Arh.2 II, p. 63): „s-au dat poroncă la Topci-başa ca să suc balghemezurile şi havanurile de combarale, ca să împroaşte cetatea de noapte". Ibid., p. 83: „locul pe unde să poată sui tunurile şi havanurile..." (CFR. Saineanu; Elem. turc., 53).

„Avan este un vas de alamă sau chiar şi de spijă sau de tuciu, cu care se servesc bucătarii la pisarea seminţelor

ce dau gust bun la bucate, având avanul un mic pilug sau bătoiu cu care pisează. Mai este avan şi de marmură groasă sau chiar de peatră, având pilugul de lemn, cu care pisează carnea tocănată pe fund, ca să poată trece printr-un ciur de sârmă spre a fi carnea uşoară la mistuit, pelițele şi vinele cele mici din carne rămânând prin pisare în strecurătoare. Se mai cheamă şi piuliță (Gr. Perian, Tutova, c. Bogeşti). v. Piuliță.

— Tun. – 1Turc.

2AVAN, – A, adj; mechant, arrogant, cruel, terrible, impitoyable. „Avan, aprig, amarnic, rău, straşnic; măreț, orgolios, mândru" (Costinescu). Cuvânt vechi şi foarte poporan.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, apr. 27, f. 100 a: „l-au probrăzâtu pre acel tiranu, făcându-lu bezbojnicu şi avanu şi alte multe mustrări.

Ca poreclă, avan figurează într-un act de la Constantin Brâncoveanu, 1697 (Cond. brâncovenească, ms. În Arh. Stat. din Buc., p. 224): „pentru că această moşie din Jugureni fost-au a lui Matei biv vei vist. fecorul lu' Pătru slujer Avanul – păn în zilele răposatului unchiului domnii-mele Serban-voevod".

Corbea, Psaltire, circa 1700 (ms., în Acad. Rom., ps: LI):

„Pre limba cea nespus vicleană, Pângărită şi avană".

Costachi Stamati, Muza I, p. 116, 117:

„Iar ca să-l poți omorî, Tot drept în pept să izbeşti, Unde avanul de han Poartă baier fărmecat".

şi mai jos:

„Şi iată că-ntâmpină Pe avanul han viind Singur între doi mârzaci".

Alexandri, Chirița în Iaşi, act. III, sc. 9: „Mai stăi, că doar nu dau tătarii. să-mi 710 ieu măcar ziua bună de la prieteni. măi! că avan mai eşti".

avân

Acelaşi, Creditorii, sc. 2: „Scapă-mă că mor! Sufletul meu arde. arde mai avan decât focul cel mare din Sărărie.", unde avan este întrebuințat ca adverb:

„cruellement, terriblement”.

Acelaşi, Sentinela română:

„Iată oardele avane, Iată limbile duşmane”.

I. Creangă, Ivan Turbinca (Scrieri I, p. 315): „Doamne, Moartea întreabă ce mai poronciţi? Şi să nu vă supăraţi, dar tare-i neastâmpărată şi avană, drept să vă spun; şede ca pe spini şi vrea numaidecât să-i daţi răspuns”.

În glosarul lui Stamati, p. 530, avan rău se tălmăceşte prin „scumpul, zgârcit”, confundându-se cu neologismul „avar”. Aceeaşi confuziune ne întâmpină la Cihac (II, 637), care o susţine prin citaţiunea din Alexandri: „iată Leiba cel avan”, unde însă – în canţoneta Surugiul – nu e de loc vorbă despre avariţia lui Leiba, ci se ia în bătaie de joc străşnicia evreului, după cum se vede din pasagiul luat în totalitate, iar nu bucăţit:

„Iată Leiba cel avan care poartă harţagan! Iată Leiba cel din cuşcă care poartă la drum puşcă, şi când vede un român Armele-şi ascunde-n sân”.

Niciodată, cu desăvârşire niciodată, avan nu înseamnă româneşte avar; dar nici calomniator, ba nici asupritor în înţeles fiscal, ci numai doară în privinţa cruzimii, a brutalităţii, a aroganţei, a barbariei. Etimologia din latinul a v a – ruse peste putinţă, atât prin deosebirea sensurilor, precum şi sub raportul fonetic, căci latinul v între doi a trebuia să dispară, iar latinul – arse păstrează la români totdauna intact şi nu poate să treacă în – an. De asemenea e peste putinţă, din mai multe puncturi de vedere, etimologia cea susţinută de mai toţi (Cihac, Laurian-Maxim, Saineanu etc.) din neogrecul ă3 avhi „calomniateur”, care el însuşi nu e decât arabul h a w w şi n „traître”.

Chiar dacă s-ar potrivi sensurile ambelor cuvinte, ceea ce nu este, totuşi înrudirea lor nu s-ar putea admite. Din texturile de mai sus: Dosofteiu, Brâncoveanu, Corbea, noi am văzut că avan e nu numai anterior la noi epocii fanariotice, dar încă s-a întrebuinţat deopotrivă în Moldova, Muntenia şi Transilvania. Dacă această vorbă ar

fi dară de origine greacă, după cum este „drum”, „argat”, „condei” etc., adică dintre cele puţine greceşti cari sunt răspândite în întreaga Dacie Traiană, atunci românii cată s-o fi împrumutat în epoca bizantină; ei bine! în epoca bizantină grecii nu aveau încă ei înşişi pe ă3 avhi, şi prin urmare nu puteau să-l dea românilor.

De unde dară vine al nostru avan?

Singurul sens al acestei vorbe fiind; „cruel, impitoyable, terrible”, o vom alătura cu serbul G a v a n, cu bohemul h a w a n şi cu albanezul g a v n, fiecare rămas până acum o enigmă. 711

avân

Serbeşte G a v a n este o personificaţiune legendară a unui om foarte bogat, dar crud şi nemilos: „pored svega prevelikoga bogastva bio vreo tvrd i nemilostiv” (Karadzi, ad voc.). La serbi dară s-a păstrat din cuvântul comun numai o aşchie mitică, pe care slaviştii nici nu s-au încercat măcar s-o explice.

Bohemeşte h a w a n sau h a b a n (ambele forme circulează deopotrivă) înseamnă: 1. eretic, adică om fără Dumnezeu, „bezbojnic”, după expresiunea mitropolitului Dosofteiu; 2. om nalt şi puternic, un fel de uriaş, „weliky a silny clowek” (Jungmann); iar „hawansky noz”, „cuţit a v anesc”, vrea să zică „satâr”, „hachoir, couteau de boucher”. Etimologiile propuse de către slavişti pentru această vorbă: unii de la germanul „Hafen = oală”, alţii de la numele sectei anabaptiştilor, alţii de la cuvântul ţigănesc „habanos = o minge” (ap. Jungmann, Slownjk I, p. 643), sunt câtetrele prea copilăreşti pentru a putea fi discutate.

În fine, la albanezi g a v n-a r, adică g a v n cu sufixul secundar – ar, înseamnă „stolz, hochmutig, orgueilleux”, iar g a v n i „orgueil, Hochmut”. Gustav Meyer (Veral. Wth., 122) îl trage din neogrecul xauvoj, care însă exprimă tocmai noţiunea diametral opusă de „molâu” sau „leneş”.

Prin sens, românul avan corespunde pe deplin serbului G a v a n, albanezului g a v n şi bohemului h a w a n, şi le corespunde nu mai puţin sub raportul fonetic, de vreme ce pierderea iniţialului h denaintea vocalei este la

noi un fenomen foarte obicinuit, precum este şi viceversa adaosul lui h denaintea unei vocale iniţiale, aşa că avan nu se deosebeşte de havan.

Înrudirea celor patru cuvinte, adică urcarea lor la un prototip comun, se pare a fi sigură; dar se naşte acum întrebarea: cine de la cine? şi anume: care este rolul formei celei româneşti între celelalte?

Finalul – a n în avan n-a trecut în – în ea în „păgân = paganus”, „bătrân = veteranus”, „jupân = zupan” etc., fiindcă, prin asimilaţiune regresivă, l-a apărat contra scăderii silaba precedente, al căni iniţial a nu putea să scază. Mai este ceva: sensul lui avan exprimând aceeaşi noţiune augmentativă sau intensivă ca în „năzdrăvan”, „şoiman”, „grosolan” etc., finalul – a n s-a păstrat în el prin protecţiunea sufixului – a n = – am din acestea din urmă (v. 3-an).

Mai rămâne de lămurit încă o particularitate fonetică.

În cuvinte vechi şi poporane, primitivul v între două vocale în silaba tonică tinzând neapărat la români să dispară sau să se vocalizeze, ca în „cal = caval (caballus)”, „soc = savuc (sambucus)”, „tăun = tavan (tabanus) ” etc., avan trebuia să devină „an” sau „a un”. Urmează dară că v în avan nu este primitiv, ci derivat. Între altele, el poate să derive dintr-o guturală, ca în „movilă = paleost. Momna”. În acest caz, prototipul lui avan = havan va fi h a g a n. Şi aşa şi este.

H a g a n, la bizantini xagâvoj, în cronicele medievale latine chaganus, cappanus, caganus, în limbile turanice khahan (CFR. Zeuss, Deutschen u. Nachbarstamme, p. 729), era titlul acelor groaznici năvălitori de viţă tătărească, cari în veacul de mijloc, începând de la epoca hunică şi până la cea mongolică, înspăimântaseră în curs de secoli Europa, şi mai ales întreaga regiune orientală a continentului nostru.

712 La români în specie, după cum mai târziu „han-tătar”, adică „le khan des Tartares”, avă a devenit până şi-n fundul Ardealului sinonim cu „dracul”, astfel că „du-te la

han-tătar" înseamnă „du-te la dracul" şi „omul lui han-tătar = omul naibei" (Lex. Budan., p. 254), tot aşa dintr-o epocă mult mai veche avan = havan = h a g a n căpătase înţelesul de „tyran".

De aci rezultă că la serbi G a v a n, la albanezi g a v n şi la bohemi havan sunt de proveninţă românească.

D. Bugnariu (Gazeta Transilvaniei, 1887, nr. 268) ne spune că la românii din regiunea Năsăudului avam, avănit înseamnă „om sărac, mişel". Prin sens, la prima vedere se are a fi ceva cu totul opus lui avan „tyran", şi totuşi este acelaşi cuvânt. Sensul de „mişel", „miserable" are două nuanţe deosebite şi chiar contrare, una de simpatie şi cea altă de antipatie. De la avan „rău", năsăudenii au trecut la avan „nenorocit", schimbând apoi pe finalul – n în – în ea în bucium, tărâm etc. (v. 2Avramă), dar conservându-l în derivatul avănit, format după analogia adjectivilor participiali, deşi un verb avănesc nu există. v. Căpcăun.

— Han-tătar.

3AVAN, adv; cruellement, terriblement. – v. 2Avan.

AVAT, s.m.; t. de zool.: Pleuronectes Rhombus, carrelet. Un fel de peşte de mare, care se pescuieşte şi la gura unor râuri mari. Din acelaşi gen este aşa numitul peşte-ţigănesc. Despre acest peşte în părţile Moldovei a scris colonelul rus Meier? nHcaHHeORaKOBCKib 3 eM: H, Petersb., 1794, p. 161, 199. În Dobrogea se zice avat sau avad; de asemenea în Covurlui, în Tecuciu, în Brăila; în Ialomiţa „arvat sau's t o i ce ţ „(C. Theodorescu, c. Dudeşti), pe lângă care se aude şi augmentativul a v a ţ o i (c. Pioa Petrii); în Tutova (c. Iepurenii, c. Ireştii, c. Blageştii), în Fălciu (c. Dodeştii), în Iaşi (c. Prisecani, c. Buciumi, c. Bosia), în Neamţ (c. Negreşti, c. Dobreşti) predomneşte forma haut sau haot, care este cea originală, adică numele turcesc al acestui peşte: haut.

„Avat se aseamănă cu mreana, creşte până la greutatea de 2 kilograme, are multe oase, până şi pe-n carne, mici ca neşte ace. Dacă-l scoate din apă, îndată şi moare şi-n câteva ceasuri se şi strică din cauza grăsimii. Sărat nu se face. Pescarii, dacă-l prind, îl leagă de urechi

cu sfoară şi-l anină de luntre ca să se târăie pe-n apă şi să trăiască până la ţinea pescuitului. Se găseşte rar. Gura îi este mică, înarmată cu dinţi mici, şi se hrăneşte cu peştişori. Primăvara, când vin apele mari şi se revarsă din Prut pe gârle, el se găseşte la gura gârlei: şeade la pândă cu capul la suprafaţa apei şi vânează peştişorii ce trec din Prut pe gârle" (D. Alboteanu, Covurlui, c. Mastacani).

„Haut este un peşte ce seamănă cu mreana. Coloarea albicioasă argintie, mărimea până la 3 ocă, mai lat decât mreana, solzii mici şi gura mai mare şi mai puţin cărnoasă decât a mrenei. Se găseşte rar pe-n Prut" (P. Huşianu, Sculeni). v. lâurc.

AVĂ (pl. ave), s.f; t. de pecherie: rets; filet, panneau. Cuvânt turcesc, întrebuinţat în Dobrogea. „Peştele se prinde cu undiţa, cu coteţe de stuf, ostreţe, plase, ave. Avele 713

avă au şi marafet cu neşte plumburi de se lasă la fund". (St. Voinea, Dobrogea, c. Somova).

V. Pescărie. – lâurc.

AVĂLMAŞ. – v. Deavălmaş.

AVĂLMĂŞIE. – v. Deavălmăşie.

AVĂŢOI. – v. Avat.

AVECERNE's. AVECERNIE, s.f; t. eccles.: vepres. Sinonim cu chindii. Obicinuit se zice vecernie, din paleoslavioul vecerinja „officium vespertinum, cuvânt trecut şi la unguri: vecsernye (Cihac). Forma avecerne, cu prepoziţionalul a (= lat. a d), se aude în Transilvania, după cum şi la noi se zice „achindie" în loc de „chindie".

„Timpul înainte de asfinţitul soarelui se cheamă: la avecernie (G. Dobrin, Trans., Făgăraş).

„Avecerne este timpul între oarele 4 – 5 postmeridiane" (A. Bunea, Trans., Făgăraş). v. Vecernie.

— Achindie.

A-VEDERE, adv; en face, ouvertement, franchement. Pe faţă sau făţiş, fără a se ascunde. Un adverb foarte frumos, pe care-l găsim la mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, f. 135 a (mai 18): „Amfianu mărturisind a-vediare şi cu îndrăznire pe Domnulu nostru Is. Hs. Dumnedzău, bătut

fu”. v. Vedere.

— Făţiş.

AVEL, n. pr. m.; 1. Abel, personnaje biblique; 2. homme de la lune, personnage mythique. După Biblie, Avel a fost al doilea fiu al lui Adam, ucis din invidie de către fratele său Cain.

Între cărţile foarte gustate la noi pe la începutul secolului, era şi Moartea lui Avel, faimoasa poemă de Gessner (C. Negruzzi, Cum am învăţat româneşte).

Mitologia poporană română a făcut din Avel şi din Cain două figure, pe care le vede în lună. Această legendă există deopotrivă în Moldova, în Muntenia şi-n Ardeal, pe când o altă legendă mai puţin răspândită crede că cele două figure sunt apostolii Petru şi Pavel. v. 1Apostol.

D. Gaster (Lit. populară, p. 299) ne spune că poporul român „vede în lună sau un cioban cu oile, sau, după o altă credinţă, omul din lună este Sf. Gheorghe cu balaurul” – dar nu ne arată de unde anume, de la cine sau măcar din ce parte a României a auzit aceste legende, cari, prin urmare, rămân deocamdată îndoioase. v. Câne.

„În lună sunt doi fraţi. Cel mic a omorât pe cel mare şi acuma îl poartă în spinare, 714 ţinându-i o căldăruşă la nas în care curge sânge” (N. Călinescu, Brăila).

avel

„În lună şeade Avel cu capul spart de Cain, care-l ţine plecat peste un ciubăr ca să i se scurgă sângele” (I. Bondescu, Suceava, c. Giugeştii; I. Dumbravă, Neamţ, c. Războienii).

În lună e Cain şi Avel. Cain a tăiat capul lui Avel şi din grumazii acestuia picură sânge într-o căldare. Când căldarea va fi lină, atunci vor pica din ea trei picure pe pământ, pământul se va aprinde şi va arde cu tot de pe el: vremea de apoi” (A. Deganu, Trans., c. Veţel).

„Vârcolacii se zice că sunt câinii lui Dumnezeu, cari vor să mănânce luna, unde se află Cain şi Avel”. (C. Melinte, Covurlui, c. Găneşti).

Legenda despre Avel şi Cain în lună se află şi la ruteni, vecini cu moldovenii (Dragomanovu; a: opyccKHB n

pe*, aHHB, Kiev, 1876, p. 94), dar schimbată: Cain ţine pe Avel înfipt în furcă. Există ea oare şi la alţi slavi?

O legendă foarte apropiată e răspândită în Italia întreagă până la capătul Siciliei (Archivio per le tradiziori popolari I, 296), şi ne întâmpină deja la Dante, Parad. II, v. 17 – 19 (CFR. Inf. XX, v. 42 – 44):

„Che sono i segni bui di questo corpo, che laggiuso în terra fan di Cain favoleggiare altrui”.

unde comentatorul Landino observă: „cioc la luna, nella quale i volgari vedendo una certa ombra, credono che sta Caino, c’habbia în spalla una forcata di pruni”, după alţii: „una forcata di spine”. După o veche legendă scandinavă, conservată până astăzi în Svezia şi care se apropie iarăşi foarte mult de cea românească, anume prin aceea că sunt două figure şi un ciubăr, pe lună sunt doi fraţi Bil şi Hiuki purtând pe umerii lor un ciubăr cu apă (Grimm, Deutsche Myth., 3I, 679). În Anglia, din timpii lui Chaucer şi ai lui Shakespeare circula legenda despre omul din lună, urmat de un câne şi – ca la italieni – purtând o povară cu spini:

„Stephano: I was the man in the moon, when time was. Caliban: I have seen the in her, and I de adore thee; My mistress showed me thee, thy dog, and bush”.

(Tempest II, sc. 2)

Provenţalii cred că acel om din lună cară nu spini, ci lemne, şi că e anume stul Bernard, pedepsit de Dumnezeu pentru că lucrase într-o zi de duminică (Revue des traditions III, 512). În Picardia: „lorsque la lune est pleine et que le temps est clair, on peut voir la fete de Judas Iscariote, pendu la en punition de să perfidie” (România VIII, 254). La unguri se află în lună doi copii de ţigani, după alţii un frate şi o soră, după alţii David şi sfânta Cecilia, după alţii Adam (Ethnolog. Mitheilungen aus Ungam I).

Legenda românească ni se prezintă ca ceva intermediar între cea italiană şi între cea scandinavă, ambele astăzi cele mai vechi în Europa; dar cât se atinge de filiaţiunea între câtetrele, noi ne vom încerca a o stabili

într-un alt loc. Deocamdată amintim 715

avel numai că pe cei doi oameni în lună îi constată deja în mitologia elenică Ahrens, Gotternamen, în Benfey's Orient u. Occident II, 43. v. Cain. – llună.

— Vârcolac.

AVELA, s.f. art; type de femme acariâtre, megere. Cuvânt care se aude numai în Moldova. „Avela este numirea ce se dă femeilor răutăcioase, cârtitoare, şi mai ales bune de gură: tu eşti Avela care a înălbit pe dracul! e liştav Avela! sau: e curat Avela! sau: Avela în picioare! auzit prin judeţul Iaşi şi Botoşani, în Târgul Hârlău, satul Deleni, Târgul-Frumos. Avela are ca sinonim: scorpie, cu deosebire că scorpie se poate zice şi unei fete şi chiar unei fetişoare, pe când numele Avela au dreptul să-l poarte numai femeile măritate, şi mai ales cele cari au fost măritate" (Th. Speranţia).

Cuvântul e luat de la ruteni, cari sunt nu numai învecinaţi cu Moldova, dar şi foarte răspândiţi în partea-i cea apropiată de Bucovina. Ruteneşte I a v e d a, sinonim cu „vidmina", vrea să zică un monstru, o fiinţă infernală (Zelechowski, Wth., ad voc.). Sub raportul fonetic trecerea iniţialului slavic ia în anu înfăţişează nicio greutate, deoarăce acel iala înşişi slavii se confundă cu aadu = îadu, avoru = îavoru, agnî = îagnî etc., româneşte „agud = slav. uagodu". De ce însă d din I aveda = Aved a a trecut româneşte la l în Avela? Înlocuirea dentalei prin licuidă în: câslig = câştig, coraslă = corastă, breaslă = breastă (slav. bratstro) etc., prezintă o analogie fonetică prea depărtată. E cu putinţă ca etimologia poporană să fi prefăcut pe Aveda în Avela anume ca o formă feminină la Avel. Fără a cunoaşte istoria lui Socrat şi a Xantippei, poporului îi place a da sfinţilor neveste foarte rele (v. 1Arhanghel, p. 342). Astfel bietului Avel, după ce avusese pe un Cain de frate, legenda românească îi va mai fi pus în spinare şi pe infernala Avelă. v. Scorpie.

AVER's. AVĂR, n. pr. pers. m. Acest nume s-a păstrat în patronimicul topic A v e – r e şi t i, plural din patronimicul personal Averescu = fiul lui Avă r. Frunzescu,

Dict. top., 13, arată trei sate numite Averesti, unul în Fălciu, altul în Neamţ, cel al treilea în Roman, toate în Moldova. Dar ce fel de nume să fie a v a r sau a v e r? Din latinul „stabilis” românii formară vechiul adjectiv „stavăr” sau „staver”, pe care-l mai întrebuinţează încă mitropolitul Dosofteiu. O analogie perfectă: stabilis: stavăr: h a b i l is: avăr pe lângă care se mai poate aduce şi „ager = agilis”, ne urcă dară pentru avăr, un adjectiv românesc dispărut din grai, la prototipul latin habilis cu sensul de „isteţ, îndemânatec”. v. Stavăr.

2 ÎVER, – A, adj; habile. – v. 1Aver.

AVERE (plur. averi), s.f; l’infin. d am pris comme substantif: avoir, tout ce 716 qu’on possede. Mult-puţin cât are cineva. Avere se deosebeşte de avuţie, care avere însenemază numai avere multă, nu şi puţină. Un cort rupt şi câteva unelte sunt averea ţiganului, nu avuţia ţiganului, decât numai doară într-un sens ironic. Dar se poate zice deopotrivă bine: averea ţiganului şi averea împăratului, una foarte mică, cealaltă foarte mare. Francezul a v o i r, italianul avere, spaniolul haber etc., au acelaşi înţeles de tot general.

Când nu e foarte mică, ci îndestulătoare, avere se poate lua ca sinonim cu stare. La românii de peste Carpaţi se întrebuinţează cu acelaşi sens i o s-a g = ung joszâg.

Doină din Ardeal:

„Toţi voinicii trag acasă la copii şi la boreasă, La copii şi la i o s-a g, La neveste mai cu drag, La copii şi la avere, Tot mai cu drag la muiere”.

(Reteganu, Trandafiri, p. 40)

Beldiman, Tragod., v. 1239:

„Îi ruşine, le zic nemţii, cu tâlhari a fi uniţi, Oameni ce-i socotea ţara credincioşi şi ispitiţi. Starea lor, averea toată, era de pe la boieri, Cu leafă şi daruri multe, ce au luat până ieri”.

Doină din Moldova:

„Însoară-te, le-ţi muiere, Fără stare, făr’ de-avere, Că averea-i trecătoare, Dar urâta nu mai moare”.

(Elena Sevastos, Cântece, 165)

Mitropolitul Dosofteiu întrebuinţează sinonimic avere şi fiinţă în Synaxar, 1683, f. 75 b. (oct. 20): „au împărţât toată fiinţa lor la săracu'...", iar la margine, ca scolie: „avâaria".

Moxa, 1620, p. 372: „i-au luatu toată averea pentru nice o vină".

Nic. Costin, Letop. I, p. 69: „Averea craiului Dekeval încă au aflat-o Traian împărat aproape de apa ce se cheamă Sargheţia".

Caragea, Legiuire, 1818, p. 48: „Toată averea mişcătoare şi nemişcătoare, câte are muierea afară din zestre ei, exoprică să zice".

Cu sens de avere nemişcătoare, la a. Pann, Prov. I,.49:

„Întâmplarea ne-a făcut bogaţi: Cu bani, cu avere şi destui argaţi".

Cu sens de bani, la a. Odobescu, Mihnea-vodă, 1860, p. 20: „Averea adimeneşte pe om ş-apoi îl scârbeşte". 717

avere

De asemenea într-o doină din Bucovina:

„Nu vă uitaţi la avere, Că-n ea n-aflaţi mângâiere, Că averea trece dealul Şi tu rămâi cu amarul!"

(Marian, Buc., II, 71)

Ase umple de avere = a se îmbogăţi, a se înavuţi. Ion Neculce, Letop. II, p. 231: „au spart săcriile şi lăzile unora şi altora, carii au fost pus acolo, şi multe lucruri scumpe şi odoare au luat de s-au umplut de avere..."

Cu prepoziţiunea l a: lacom la avere, a se bucura la avere. Nic. Costin, Letop. II, p. 39: „ (Cantemir bătrânul) ertător şi nelacom la avere şi îndurător".

Doină din Ardeal:

„Mă-nsurai să iau muiere, Mă bucurai la avere, Lăcomit-am, lăcomit".

(J.B., Trans., 181)

În cântecele haiduceşti, se preferă pluralul averi. Balada Jianul:

„Şi pândeşte la strâmtori De despoaie negustori, şi tot prinde la boieri De-i curăţă de averi".

Balada Codreanul:

„Vreun creştin de-l întâlneam, Averile-i împărţeam: Cu doi cai de-l apucam, Unu-i dăm, unu-i luam”.

În aceleaşi cântece, pluralul averi se ia figurat în înţeles de „force, vigueur”. Balada Vidra:

„Vin de-mi strânge brâul meu, Apăra-te-ar Dumnezeu, Că-mi slăbesc puterile, Mi se duc averile!”

Balada Păunasul codrilor:

718

„Că-mi slăbesc puterile, Mi se duc averile...”

avestiţa unde Alexandri observă într-o notă: „pentru sufletele viteze puterea e cea mai scumpă avere...”

V. Am.

— Avuţie. – 2Stare.

AVEREŞTI, n. pr. top. pl. – v. lăver.

AVESTIŢĂ, s.f; t. de myth. popul.: Medee, demon femelle qui étrangle les petits enfants. Un fel de a t r i goaie, de care au groază mai cu seamă femeile însărcinate.

G.D. Teodorescu, Poez. pop., 292: „În Muntenia, Avestiţa sau Aripa-Sat a n ei e un spirit rău, care omoară pruncii în pântecele mamelor sau îndată după naştere”.

„Ţăranii pun sub căpătâiul copilului, de la naşterea lui şi până la şase săptămâni împlinite, o carte care se numeşte Avestiţa, ca să nu se apropie dracul de el să-l apuce, căci epilepsia ei o numesc apucat sau răul copiilor” (Th. Theodorescu, Ialomiţa, c. Lupşeanu).

Acea carte nu este altceva decât următorul descântec:

„Eu, sfântul Iosif, pogorându-mă din muntele Sionului, întâmpinai pe Avestiţa, Aripa-Satanei, care avea părul capului ei până în călcâie şi ochii ca de foc, şi din gura ei ieşea pară de foc, şi unghiile ei era ca secerile şi foarte grozavă la chip, şi depărtându-mă de la dânsa văzui unde o întâlni Arhanghelul Mihail, zicându-i: stăi, diavole! şi îndată stătu; şi iarăşi îi zise acela: de unde vii, necurato? şi unde mergi? şi cum îţi este numele tău? iar ea răspunse zicând: eu sunt Avestiţa, Aripa-Satanei, am auzit de preacurata Fecioară, care e fata lui Achim şi Anei, cum că

naşte pe Hristos Mesia, şi merg cu ale mele meşteşuguri mari ca să smintesc naşterea ei; iar Arhanghelul auzind o apucă de părul capului şi o bătu peste tot trupul ei cu bătaie de foc, şi o împunse cu paloşul în coastă, şi iară îi zise: spune, diavole, cum te faci tu şi întri în casele oamenilor de le sminteşti femeile şi le omori copiii? iar ea răspunse cu glas mare ca să mai înceteze d-a o mai bate, că le va spune toate anume, şi începu să zică: Eu mă fac pitună, muscă, pisică, ogar, găină, capră, femeie, grăunte de meiu, şi intru în casele oamenilor de le smintesc femeile şi le omor copiii; şi mai tare mă apropiu de care este fată de căpetenie din celelalte femei, – şi am nouăsprezece numi: cel dintâi Avestiţa, al 2-lea Avaruza, al 3-lea Brano, al 4-lea Pabirano, al 5-lea Zaea, al 6-lea Liba, al 7-lea Muza, al 8-lea Dezano, al 9-lea Nazarana, al 10-lea Petia, al II-lea Grobina, al 12-lea Frango, al 13-lea Labra, al 14-lea Cadachia, al 15-lea Năfruţa, al 16-lea Necorânda, al 17-lea Grăbina, al 18-lea Zuza, al 19-lea Zira de Zano; şi iată-ţi dau acest zapis, muncitorule, carele munceşti numele meu, ca să fiu lepădată de trei mile de loc şi să nu mă pociu apropia de puterea acestui zapis. Şi-l dete în mâna marelui Arhanghel Mihail. Arhanghelul zise: îţi poruncesc ca de acum înainte să nu te mai apropii de robul lui Dumnezeu în veacul veacului, ci să te duci în ghena focului nestins, că acolo e locul tău în veci, amin”.

Despre paralelurile slavice, greceşti şi altele ale acestui descântec, în care e foarte caracteristică pestriţa nomenclatură a Avestiţei, am scris pe larg eu (Cuv. d. bătr. II, 277, 717) şi profesorul A. Wesselofsky (Pa3\icKaHHB, 1883, VI, p. 50 sqq.). În ciclul 719

avestiţa acestor descântece se amestecă la un loc mai multe elemente mitice eterogene, dintre care pe noi ne interesează aci numai unul: Avestiţa, Aripa-Satanei. El nu poate fi înţeles, dacă nu-l vom cerceta deosebit, în sine, căutând a lămuri ceea ce constituă propria lui individualitate.

Avestiţa, care în Moldova se zice şi V e’s t i ţ a, este din punct în punct slavicul vâeştiţa „magicienne”, de la

paleoslavicul v! e şi t! „experimente, instruit” (Miklósich). Numai la serbi şi la bohemi, mai ales la „valachi sau românii cei slavizaţi din Moravia, Vâeştiţa ne apare cu sensul pe care-l are la noi Avestiţa, deşi amalgamat şi acolo cu unele motive din alte mituri.

Despre Vâeştiţa la serbi ne spune Karadzi (Lex., ad voc.): „După credinţa poporului, vâeştiţă se cheamă o femeie înzestrată cu un spirit diabolic, care în somn iese din ea, se preface în fluture, în găină sau în curcă, şi zboară pe la case, mâncând oameni şi mai ales pe prunci: când găseşte un om dormind, îl loveşte cu o vărguţă în ţâţa stângă, îi scoate inima şi o mănâncă, apoi pelea se închide iar la loc. Unii din cei mâncaţi astfel mor pe dată, alţii mai trăiesc atâta cât timp le ursise dânsa când mânca inima, şi-n urmă mor de asemenea prin felul de moarte ursit de dânsa. Vieştiţele mănâncă pe oameni mai ales în posturi şi nu mănâncă usturoi, de aceea mulţi la zile mari de post se ung cu usturoi pe pept, pe tălpi şi subsuori”.

La românii din Moravia, Vieştiţa fură copiii nou-născuţi şi-n locul lor pune neşte pociture. Ea are puterea, ca şi la noi şi la serbi, de a se metamorfoza în orice animal (Kulda, Morawske povesti, Praha, 1874, t. 2, p. 263).

Ceea ce este dară esenţial la Avestiţa, nu e nici mulţimea numitor ei, nici lupta contra lui Arhanghel Mihail sau contra sfântului cutare şi cutare, ci este întrunirea următoarelor elemente constitutive:

1. Ştiinţa magică, de unde însuşi numele vieştiţa;
2. Zborul, de unde epitetul „Aripa-Satanei”;
3. Patima de a omorî sau a prăpădi pe prunci.

A susţine, ca d. Gaster (Literatura populară, p. 396; Anuar pentru israeliţi, an. IV, p. 73 – 79), că prototipul Avestiţei se află în mitul evreiesc talmudic despre acea „Lilith” care omoară pe copii, care are multe numi şi pe care o bate prorocul Ilie, este a întemeia o încheiere totală pe o comparaţiune foarte necompletă. Pentru Avestiţa mulţimea numitor şi lupta sunt neşte ingrediente secundare. Cât se atinge de caracterul de „omorătoare de prunci”, apoi printr-însul, luat singur, atât Avestiţa precum

şi Lilith fac parte dintr-o categorie foarte răspândită de credinţe poporane, despre care se poate vedea la dr. Ploss (Das Kind, Leipzig, 1884, t. l, p. 111 sqq.): Perşii aveau pe zâna Aal, litvanii pe Laume, scoţianii pe „Queen Mab" etc. Oare toate aceste „omorătoare de prunci" se datorează neapărat unui singur prototip, fie el evreiesc sau altul?

Prin cele trei elemente constitutive de căpetenie, mitul despre Avestiţa sau Vieştiţa slavo-română se apropie mai mult de figura mitică elenică a fiicei infernalei Hecate, acea M e d ei a, M» 8 eia, care:

1. era femeia cea mai ştiutoare în magie, fap-akicxaih yuvaiKÂV (Suidas);

720 2. zbura prin aer dusă de zmei, o adevărat „aripă a Satanei";

avânătură

3. omorî nu numai pe fratele său şi pe rivalele sale, dar mai ales pe propriii săi copii.

Asemănarea între ambele mituri e atât de mare, încât deja un vechi scriitor bohem, citat de Jungmann (Slownik ceskonemcky I, 80) traduce pe M e d ei a prin Avestiţă „W e's tic e".

Noi ne mărginim a da o indicaţiune, pe care o lăsăm s-o urmărească alţii. v. Avezuhă.

— Strigoi.

— Samcă.

AVEZUHĂ, s.f; t. de myth. popul.: sorte de demon femelle. Este unul din numite pe care şi le dă Avestiţa în descântecele române, unde acelaşi nume ne mai întâmpină sub formele Aveziha şi Avizoia (Cuv. d. bătr. II, 281). Într-un descântec neogrec corespunzător, publicat de Allatius (ap. Wesselofsky, Pa3\icKaHHB, 1883, V I, p. 94), acest nume are forma: Puov. De unde să fie? v. Avestiţă.

AVGIU (pl. avgii), s.m.; t. milit.: chasseur. Turcul a w y „chasseur" (Săineanu, El. turc., 69), întrebuinţat la români pe la ţinea secolului XVII.

Nic. Costin, Letop. II, p. 38: „odăile siimenilor şi ale avgiilor, neşte slujitori de a lui (Dumitraşco-vodă Cantacuzino), ce le puse să le acest nume, ţiindu-i mai de

credinţă”. v. 1Turc.

AVIDOMA. – v. Aidoma.

— Avalma.

AVILIŢĂ, s.f; t. de botan.: nom d’une plante. Nu ştim ce fel de plantă să fie, dacă nu cumva însuşi cuvântul va fi reprodus greşit. Balada Macovei din Prahova:

„Foaie verde d-aviliţă, Cine urcă la Istriţă? Săvai căpitan Ghiorghiţă”.

(Vulpian, Texturi, p. 80)

A-VÂNAT, adv; à la chasse. Adverb format din a (= lat. a d) şi v în a t, după analogia lui acasă etc., ne întâmpină nu o dată la mitropolitul Dosofteiu, de exemplu în Synaxar, 1683, f. 22 b (sept. 20): „dânăoară ieşindu a-vânatu, vădzu un cerbu şi începu a-l lua în goană.”; Ibid., f. 90 a (oct. 27): „ieşi-mpăratulu a-vânatu, şi deaca-ncepură a vâna, alalţii toţu alerga, îară prempăratulu l-au lovitu nevedâare...” v. 12A.

— Vânat.

AVÂNĂTURĂ, s.f; aventure. Să fie oare un vechi cuvânt adevărat poporan din a (= a d) şi v în a tu r a = lat „Venatura” la Plaut? sau nu cumva este numai o dibace plăsmuire poporană modernă din aventură?

721

avânătură

Balada Stanciu din Moldova:

„Dragu-mi-i la băutură cu voinici de-avânătură, Und nu fulgeră, nici tună, Colo-n vale la strâmtoane Unde trec munteni cu sare”.

(Elena Sevastos, Cântece, 298)

AVÂNT (pl. avânturi), s.n.; elan. Cuvânt foarte frumos, dar nou, format din verbul a v în t, care numai el este poporan.

Alexandni, Legenda ciocârliei:

„M-oi duce mult departe c-un repede avânt, Departe unde cerul se lasă pe pământ”.

v.2Avânt.

2AVÂNT (avântat, avântare), vb; lancer. A da vânt, a azvârli ceva sau pe cineva iute şi departe. Corespunde

unui prototip latin ad-ventare, paralel cu „zvânt” din „ex-ventare”. Cihac (I, 316) îl alătură numai în spaniolul şi portugezul reflexiv aventarse; dar de ce nu mai bine d-a dreptul cu activul a v e n t ar „pousser, emporter (en parlant du vent) ”? A avânta este a împinge cu putere sau cu furia v în – tu l u i. Din elementele latine constitutive ad şi ventum, românii şi spaniolii au putut să formeze cei doi verbi îndeosebi prin aceeaşi asociaţiune de idei.

„A avânta, a înainta, a împinge înainte, a întinde înainte; a spori, a folosi; a merge, a trece înainte”, zice Costinescu, care se gândeşte mereu la francezul „avancer”, de unde şi dă ea exemple: „aceasta nu-mi avântănemic = cela ne în avance guere” sau „timpul, ziua se avântă = le temps, le jour, la saison s-a v a n ce”, locuţiuni închipuite, cari nu se află nicăiri în grai sau în texturi.

Basmul Mintă-creaţă din Bucovina (Zbiera, Povesti, p. 103): „Sucnă-murgă iarăşi se opinteşte, se smulge repede şi mânios înhaţă pe Zmeu, îl avântă în sus, ş-apoi îl izbeşte în pământ”.

Cântecul lui Stefan-vodă:

„Iar pe leşi cu chica tare Îi avântă-n spânzurare şi-i îngiugă ca să are!”

(Alex., Poez. pop.2, 173)

A. Odobescu, Doamna Chiajna, 1860, p. 82: „Câteva voiniceşti lovituri de lopată avântară micul vas departe de coastă”.

Sub forma reflexivă, mă avânt „s elancer”.

Balada Gheorghies din Bucovina:

722

„Ghiorghe-n faţă se roşeşte S-apoi mi se-ngălbineşte avlie

Şi pe murgu-i se avântă”.

(Marian, Buc. I, 19)

Tot de acolo, balada Voinicul bolnav:

„Şi copila mi s-avântă şi-l cuprinde şi mi-i cântă”.

(Ibid., I, 29)

Cântecul Ţăranul şi ciocoiul, iarăşi din Bucovina (Col.

l. Tr., 1882, p. 153):

„Iar ciocoiul satului cu năravul dracului, ştiind rândul calului Nu-şi lasă năravul lui, Pune-o mână pe oblânc, Alt-o bagă-n sân adânc Şi scoate-un bici plumbuit, Plumbuit, răsplumbuit, S-avântându-l într-o parte Trage la ţăran pe spate, Trage una, trage două, Trage mereu pân' la nouă. Iar ţăranul satului, ştiind rândul carului Bagă mâna pe sub scoarţă Şi scoate-o măciucă groasă, Groasă, groasă, ciotoroasă, S-avântând-o într-o parte Trage la ciocoi pe spate".

V. Vânt. – zvânt.

AVLIE (pl. avlii), s.f; cour, enclos. Din turcul a w l y = gr. (Săineanu).

Cuvânt care se aude numai în părţile Banatului.

„În Banat avlie = curte, ogradă" (G. Trailă, Timişoara; M. Juică, c. Središtea-Mică).

„Avlie sau obor" (S. Liuba, c. Maidan).

„Avlie = voreţ = curte, se zice şi o e o l „(Liviu Iancu Banat, c. Visag). Balada Nunta lui Neagu-vodă din Banat:

„Porţile le deschidea, Nunta-n avlie tuna, în biserică intra Şi frumos se cununa".

V. Curte. – 1Turc.

(Vulpian, Texturi, p. 84)

723

avrâd

AVRAD, interj; espece de juron. O înjurătură scurtată din avradâna şi care, în epoca fanariotică, se întrebuinţa obicinuit în însoţire cu o altă înjurătură: a n-a se în a. Avradâna este acuzativul turc avretânî „uxorem tuam", „uxorem suam", iar anasâna e turcul anasânî, „matrem tuam", „matrem suam". Întrebuinţate numai în oraşe, aceste înjurături n-au străbătut în graiul poporului, şi nici la românii din Ardeal. Pitarul Hristache, Istoria lui Mavroghene, 1817 (Buciumul, 1863, p. 36):

„Mă cutremur când gândesc la acel fursalt turcesc Şi la acel căpătâi Ce-l avea turcii întâi; Atât-avea semeţie De nimeni nu vrea să ştie: De avrad şi d-anasâna Pe-atunci se-ngroşase gluma".

V. lâurc.

— Anasâni. AVRADINA. – v. Avrad.

AVRÂM, n.pr. m.; 1. personnage biblique, Abraham; 2. nom de bapteme et nom de famille; 3. nom donne aux chiens et aux boucs.

I. Personagiu biblic.

Numele vestitului Abraham, A3 paam din Biblie, în vechea limbă literară se scria obicinuit Avraam.

Nic. Costin, Letop. I, p. 52: „Avraam, tatăl şi începătura a toţi jidovii”. Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, f. 58 a (oct. 9):

„Lui Avraamu i-au datu-i Dumnedzău prelume şi-n cerau de să slăvâaşte cinstitul lui nume”.

În secolul XVI circula pintre români un apocrif de origine bizantină despre moartea lui Avram (Cuv. d. bătr. II, 181 sqq.).

În graiul poporan, Avram figurează adesea în cântecele şi-n obicelele de o natură religioasă, câteodată în legătură cu A d am. Descântec de deochiul vitelor:

„Vacile le du pe cărarea lui A d am la păşunea lui Avram Şi la apa lui Iordan”.

(Iancu Nour, Bârlad)

Balada Soarele şi Luna din Dobrogea:

„S-apoi se urca 724 Şi se înălţa avrâd
Pân la moş A d am Străbun lui Avram”.

(Burada, Călăt169)

„Moş Avram” înseamnă „un bon vieillard”.

Basmul Busuioc şi Măgheran (Familia, 1883, p. 170): „dacă nimereau ei pe la oameni de-alde moş Avram, mai făceau şi câte un pic de chef”.

„Pomana se zice şi cumând, şi se mineşte: partea cea mai mare mortului, cu vorbele: să fie de pomană lui N. (ca mortul să aibă de mâncare şi-n lumea cealaltă); apoi o părticică lui Avram; alta la doi îngeri, cari poartă sufletul mortului; alta la 4 stâlpi, care ţin cerul şi pământul; alta la a 9-a zi de când a murit mortul, a 9-a zi care va fi; alta la 7 mărţişoare; alta la 7 sâmbecioare; apoi la a 3-a zi, o parte lui Dumnezeu şi Sf. Aranghel etc.” (S. Liuba, Banat, c.

Maidan).

Expresiunea biblică „S în u l lui Avram”, „sinus Abrahae”, „Kolrcoj A3 pam” (Luc. XVI, 22), a devenit şi la români poporană, ca şi la celelalte popoare creştine, în înţeles de paradis sau fericire după moarte.

„Când moare vreun om, se zice: l-au luat Dumnezeu, l-au iertat Dumnezeu, l-au strâns Maica Domnului au mers în sânul lui Avram...” (I. Poppa, Iaşi, c. Româneşti).

Mai originală este locuţiunea poporană: i-a luat Avram’s poriul”, care înseamnă: „a perit, s-a prăpădit, a rămas ca şi mort”.

Basmul Baba şi ţiganul (Contemporanul”, p. 848): „Când s-a văzut afară, gândea că a scăpat din iad. Mai nici a vorbi nu putea: îi luase Avram sporiul”.

Calendarul basmelor, 1883, p. 17: „Să-i zbori capul numai c-o lovitură, că de unde nu, ţi-a luat Avram sporul”.

Ispirescu, Unchesul sfătos, p. 53: „Niciuna din muierile ce căzură în mâinile voinicilor nu mai scăpa cu viaţa. Unii le târau de coade ca pe nişte otrepe. Alţii le snopeau şi mi ţi le striveau sub genunchi ca pe nişte alte alea; iară pe altele, pe unde mi le ajungea, p-acolo le lua Avram sporul”.

II. Nume personal.

Nu era altă dată rar la români, fie ca nume de botez, fie ca nume de familie.

Inventariul Cotrocenilor, 1681 (ms., Arh. Stat., f. 11): „şi rumănii încă să se ştie pre nume: Avram cu 2 fecori”.

Act moldovenesc din 1580 (A.I.R. III, p. 198): „Gavril sân Avram ot Străoani”.

Pintre ţigani, într-un act moldovenesc din 1572 (A.I.R. I, 133): „Avram şi femeia Avramii a”.

Act moldovenesc din 1610 (A.I.R. I, I, p. 23): „Ionaşco Avram c-au fost staroste”.

Într-un altul din 1683 (A.I.R. III, p. 257): „eu Ion Avurăm...”

Totuşi numele Avram caracteriza mai cu deosebire pe evrei.

În Condica Vistieriei din 1693 (ed. Aricescu, p. 632)

ne întâmpină la un loc doi Avrami cămătari de-ai lui Brâncoveanu:

„13831/2 tal. s-au dat lui Avram Iacov în datoria lui, însă din capete tal. 1.000 şi dobânda tal. 3832.

7872 tal. s-au dat lui Avram Aflarin în datoria lui”. 725

avrâd

Ca nume evreiesc, Avram a devenit apoi la români: III. N. urne de dobitoc.

„Între numiri de capre: Solomon, Iţic, Avram, Irmoghin; între numiri de câni: Grivei, Ursu, Lupu, Roman, Căuş, Tulpan, Avram...” (P. Căderea, Neamţ, c. Gura Bistricioarei).

V. Adam. – 1 Jidov.

2AVRAM, s.m.; t. de botan.: sorte de prunier. Se aude mai ales în Moldova. „Prunul se mai zice şi perj, şi e de mai multe feluri: perj adevărat, perj alb, perj avram, goldan, curcuduş şi porumbrel” (I. Vasiliu, Vaslui, c. Ţibăneşti; CFR. G. Nicolau, Neamţ, c. Cracaoani; Pr. N. Sandovici, Dorohoi, c. Târnava).

Fructul se cheamă avramă.

„Avrame sunt un soi de perje, care se fac de mărimea unui măr viesc şi sunt rătunde, la culoare unele sunt roşii şi rămân aşa până ce se trec, iar altele sunt albe” (V. Hornescu, Iaşi, c. Băiceni).

„Avramele sunt mari şi gustoase” (V. Lohan, Iaşi, c. Buciumi). De unde să fie cuvântul?

„Negreşit, nemţeşte un fel de mere se cheamă „ale lui A v r am”, „Abrahamsapfel” (Nemnich), şi tot aşa pentru prune s-ar fi putut naşte la moldoveni numele Avram, iarăşi după Avram; împregiurarea însă că:

a) o altă varietate de pruni, foarte apropiată de avrami, se numeşte goldani, ceea ce se pare că se trage d-a dreptul din germanul „Gold = aur”;

b) brădinarii nemţi cată să se fi introdus cam de multişor în România;

c) finalul – a n, mai ales în cuvinte străine, poate să treacă la români în – am (Cuv.

d. bătr. I, p. 133, 219).

Noi credem că avram nu este aci decât au r a n, un termen destul de modern, format de către horticultorii moldoveni prin analogie cu goldan. v. Goldan. – 3Soldan.

— Avrămeasă.

AVRAMĂ (plur. avrame), s.f; t. de botan: prune de Chypre. – v. 2Avram.

AVRĂMEASĂ’s. AVRĂMEASCĂ, s.f; 1. t. de botan.: gratiole, Gratiola offic.; 2. t. de mythol. popul.: une espece de fac. Afară de poezia poporană, rareori se zice în grai numai avrămeasă sau avrămească, ci mai totdauna printr-un nume compus: avrămeasă (avrămească) – e îrstineasă (cristinească) sau avrămeasă-şi-o îrstineasă.

„Buruiana avrămească-şi-o ristinească, cu o singură rădăcină, avrămeasca face floare albă pe-mprejur şi în mijloc galbenă, iar cristineasca nu înfloreşte de fel” (N. Ludovic, Dobrogea, Tulcea, c. Niculiţel).

Este dară greşită despărţirea ambilor termini avrămeasă şi cârstineasă la ţipescu, Opincaru, p. 74, prin alte buruieni de leac: „avrămeasă, tătineasă, 726 vetricea, cârstineasă”.

avrămeasă

S. Mangiucă, în studiul său despre însemnătatea botanicei româneşti (Familia, 1874, nr. 44, p. 524 – 525), povesteşte:

„Vrând-nevrând caută să începem cu avrămeasca-o resteneasa şi floare-albastră, apoi cu odolean, leuştean şi vitrinic, căci toate aceste plante formează laolaltă o categorie. Cele trei dentâi sunt totodată şi zâne (eroine de soare), iară cele trei din urmă sunt totodată şi zei (eroi de soare), despre care ne-a păstrat poporul nostru următoarele mândre şi clasice credinţe:

Avrămeasa-şi-o resteneasa (gratiola offic., lat., gebräuchliches Gnadenkraut, germ.) cresc laolaltă, două sau mai multe ramuri din aceeaşi rădăcină (la un loc sau una-două palme îndepărtate), unele ramuri înfloresc şi altele nu, adică sunt sterpe. Ramurile sterpe se numesc cresteneasă, cele înfloritoare avrămeasă.

Elena Dălboceanu, muiere ştiutoare din Oraviţa-Montană, împreună cu toate muierile ştiutoare din Oraviţa şi pregiur, spun cum că după credinţa poporului român avrămeasa, crestăneasa şi odolean formează o treime, şi sunt picate din Ele, din zânele milostive (miluite, îndurate, cari sunt identice cu «Eumenidele» grece şi «Graţiile» vechilor romani) şi pentru aceea sunt ierburi tare lecuitoare şi ajutătoare. Odolean este bărbat între avrămeasă şi crestănească şi el le ţine laolaltă.

Tot Elena Dălboceanu şi alte muieri ştiutoare spun cum că şi până astăzi se vaită şi plâng zânele milostive peste avrămeasă şi crestănească, că le-au răpit împărăţia din lume.

Am reuşit a descoperi de la Stana Dobrescu şi Iovana Milutin, muieri bătrâne şi ştiutoare din Sasca, cum că Zaria Milutin, nepotul cestei din urmă, mort deja înainte, de vreo 15 ani, fiind încă sub cameră, dar şi sub societatea e.r. de drum de fier de stat, codrean, spre a păzi livezile din dealurile Saschei de către Cărbunariu (Kohidorf), într-o noapte, ducându-se la acele livezi spre a le păzi, a văzut cum au venit zânele cete şi iară cete de Iele, toate albe luciu îmbrăcate, zburând în aer, şi învolbându-se ca nourii în treacăt peste el (carele, văzând acest miracol, a căzut cu faţa la pământ), au cântat următoarele versuri:

De n-ar fi avrămeasa
Cresteneasa
Şi floare-albastră.
N-ar fi în lume cruce de nevastă.
Şi atunci toată lumea ar fi a noastră.
Şi de n-ar fi odolean, Leuştean Şi vitrinic.
N-ar mai fi în lume cruce de voinic.

Respectivele muieri ştiutoare spun cum că fie-iertatul Zaria Milutin şi mai multe a spus ce a auzit cântând de la zâne, dar dânsele le-au uitat.

Se vede cum că avrămeasa, cresteneasa şi floarea-albastră (Iris germanica, die blaue Schwertlilie, numită româneşte şi stringeniţa vânătă) sunt 3 eroine cereşti de lumină parte femeiască, apoi odolean (Valeriana officinalis,

der gebrăuchliche Bal727

avrămeasă drian), leuştean (Levisticum officinale, ligusticum, gebrăuchlicher Liebstockel) şi vitrinic (Doronicum, Gemswurz) sunt trei eroi de soare (de lumină, Lichthelden) parte bărbătească.

Din cele de până aci se vede apriat cum că avrămeasa şi cresteneasa nu sunt numai ierburi, ci sunt neşte zâne în felul lor, şi aceasta se dovedeşte şi din aceea cum că muierile descântătoare din Ciclova: Balaione Covrig şi altele, când pun cinstele (sacrificiile) pe lângă celelalte 7 zâne, cheamă întru ajutor şi pe avrămeasa, cresteneasa şi pe Ilie Codaşul. Apoi când se descântă de bubele dulci (Vierzicher), atunci se zice iară:

Avrămeasa, crestăneasa.
Frumoasă masă pune-se
Şi la ospăţ toate bubele cheamă-se.
Numai pe bubele dulci nu le chemase.
Aceste tare se mâniase.
Şi de necaz de tot se uscase.

Apoi descântătoarea cu degetul cel mare trage cruce peste bubele dulci din cap, zicând: să se uşte bubele! şi ducându-se la coşul (hornul) casei asemenea trage cruce zicând tot acele cuvinte.

Drept aceste este documentat cum că avrămeasa şi cresteneasa sunt zâne, şi ca toate zânele, ca şi Mama-Pădurii etc., au ierburi consacrate, menite lor, cari poartă numele lor şi cari ierburi sunt foarte lecuitoare şi scutitoare de rele.

Avrămeasa şi creştineasa fierte se beau pentru durere de inimă (stomac stricat) şi pentru tuse etc. Apoi când se întâmplă multe morţi şi nenorociri în casă, când copiii se sperie din somn etc., atunci se afumă casa cu ele întru aşa mare credinţă: cum că ajută mai mult decât rugăciunile (molitfele) popei. Aceste plante după credinţa poporului constrâng spre dragoste, şi sunt puternice dezvoltatoare de dragoste pentru oamenii căror se descântă şi cari le poartă în sân la sine. Ele cresc la Sfiniţa numai pe o coastă în apropierea drumului de lângă

Dunăre, faţă de satul Milanovaţ, părăsit pe insula Dunării, unde se vede încă biserica. Ţigăncele de la Ciclova-Montană, călătorind cu măgari la sate îndepărtate, pentru câştigul lor, cumpără aceste plante uscate (se culeg de muierile de la Sfiniţa în sâmbăta Rusalelor, căci după credinţa poporului atunci culese sunt cu leac) şi le vând pentru grâu, cucuruz şi lână etc. peste sute de sate, până către Lugoş, căci aceste plante sunt foarte căutate, pentru credinţa cea tare a poporului în ele, socotindu-le de ierburi sunte. (Autorul acestui tratat călătorind, însoţit de d. Mihai Fometescu, chiar pentru aceste plante, de la Oraviţa până la Sfiniţa în 8 iuliu 1874, cu mâna sa proprie le-a cules şi a adus plantate în două oale spre creştere şi studiare).

În urmă, din toate aceste deducem cum că avrămeasa reprezintă religiunea lui Avram (Moise, Testamentul vechi), cresteneasa religiunea lui Christos (Crest al autorilor vechi romani), şi odolean reprezintă pe însuşi Christos (valerianus), şi toate trei formând laolaltă o treime, odolean este bărbat între cele două şi le ţine laolaltă”.

Lăsând la o parte teoria mitologică cea foarte îndoioasă a lui Mangiucă, atragem atenţiunea numai asupra credinţelor poporane culese de folcloristul bănăţean.

728 Avrămeasa ne întâmpină des în capul cântecelor.

avrămeasă

Doina Femeia cu minte:

Doina Ducă:

„Frunzuliţă avrămeasă, Am muiere scurtă, groasă, Aoleo ce păcătoasă!”

„Foaie verde avrămeasă, Inimioara nu mă lasă să-ţi zic „rămâi sănătoasă!”

Doina Dragostele:

„Foicică avrămeasă, Dumnezeu să te ferească De dragoste muierească!”

unde rima ne spune că trebui pusă forma avrămească. Doină oltenească:

„Foaie verde avrămeasă, Au plecat olteni la coasă, S-

au rămas oltencele să-şi păzească casele”.

Doină din Bucovina:

„Frunză verde avrămească, M-a cătat moartea pe-acaa A, Eu la crâşmă după masă”.

(G.D.T., Poez. pop, 272)

(Ibid. 279)

(Ibid., 302)

(Vulpian, Texturi, p. 11)

(Contemporanul, 1884, p. 533)

Alta tot de acolo:

„Foaie verde avrămească, Pentru dragostile noastre A crescut un pom pe coastă”.

(Ibid.)

Doină din Moldova:

„Frunză verde avrămasca, Ce mi-i drag pe lumea asta? Numai calul şi nevasta”.

(Elena Sevastoas, Cântece, 150) 729

avrămească

Alta:

„Frunză verde avrămască, Cui îi dor să-mbătrânească, Meargă-n străini să trăiască”.

(Ibid., 216)

În descântecul de „lipitura şi zburătorul”, adică de a u e cu b şi de in cu b, scăldându-se cu următoarele 9 buruieni:

„Avrămească, cristinească, drăgan, leuştean şi odolean, mătrăgună, sânge-de-nouă-fraţi, iarba-ciutei şi muma-pădurii.

Cum se sparge târgul aşa să se spargă faptul, şi lipitura şi zburătorul”.

(G.D.T., Poez. pop., 379)

Apoi în descântecul de „muşcătură de şearpe” se menţionează „leac din avrămească” (Ibid., 393).

„Avrămeasa, tătăneasa şi zburătoarea se întrebuinţează pentru om sau vita pocită din iele sau dânsele” (I. Aldoiu, Muscel, c. Voineşti).

„Tătăneasa, avrămeasa şi cărstăneasa, numite şi ierburi din iele, plante cu care vrăjitoarele scaldă, pe cei

ce cred că sunt pociţi din sfintele ce umblă prin aer cu ciumpoi, toaca şi clopote înainte de cântatul cocoşului” (R. Michaileanu, Mehedinţi, c. Vânju-Mare).

Când e bolnav cineva de sperietură, se afumă cu avrămască şi e r i t i e – ne a’s că „(C. Decusară, Tecuci, c. Ţigăneşti).

„Iarba avrămească se întrebuinţează pentru vătămătură” (I. Petrescu, Botoşani, c. Brătenii).

„Avrămeasă, buruiană ce creşte în livede, ca de 2 centimetri, cu foi împregiurul trunchiului, bună pentru afumat la toate boalele” (M. Ciocâlteu, Dolj, c. Pleniţa).

Avrămeasa-o arstineasa, aceasta se culege înaintea Rusaliilor de afumă femeile copiii cu ele când sunt bolnavi” (G. Poppescu, Olt, c. Viişoara-Mărunţei).

La monahul Porfirie, 1839 (ap. Tocilescu, Rev., an. II, vol. 3, p. 387): „Babele şi bobarii învaţă pe oameni să poarte usturoi trei căţei în pungă, curea, brâu, ca să nu-i bântuiască ielele. O buruiană rădăcină de odolean, rădăcină avrămeasă-o a r – 730 stineasă, asemenea să poarte, că nu pot a se apropia de ei măiestrele, pe care zic avrămeasă mincinoasele vrăjitoare că le-au auzit cântând în răspântii aceste vorbe: De n-ar fi avrămeasă-o arstineasă, ar fi toată lumea a noastră!”

Din cele de mai sus rezultă cu deplină siguranţă că:

1. Termenul botanic avrămeasă sau avrămească, ba şi cel compus cu că r – stineasă, este deopotrivă răspândit la toţi românii, în Moldova, în Muntenia şi peste Carpaţi;

2. Pretutindenea la români această plantă e privită nu numai ca o buruiană de leac, dar ca sfântă şi chiar ca un fel de zână, ca o fiinţă mitologică.

În unele părţi din Moldova, alături cu avrămască-o răstinească se mai menţionează şi o plantă oarecare adamască (V. Ionescu, Vaslui, c. Dăneşti). De aci însă nu urmează, după cum crede d. Mangiucă, că aceşti termeni se trag d-a dreptul din numite Avram, Crist, A d am, ci se poate ca ei să se fi născut din alţi termeni eterogeni prin aşa-zisa etimologie poporană (Volksétymologie), după cum, bunăoară, din „mandragora” francezii au făcut „main-de-

gloire” şi pe zâna „Maglore”, cari totuşi n-au a face geneticeşte nici cu „main” nici cu „gloire”.

Cum că avrămeasa este „Gratiola off.”, nu poate fi nicio îndoială, deşi unii mă asigură că e „Ajuga Laxmanni”, adică „barba-boierului”. Avrămeasa se mai zice în popor veninăriţă şi milostivă, numele acest din urmă fiind o învederată traducere din „gratiola”, ca şi germanul „Gnadenkraut”. Dar după cum românii lângă „milostiva” au pe avrămeasa, tot aşa germanii lângă „Gnadenkraut” au pe A u r m şi A u nan (Grimm), iar bulgăreşte aceeaşi plantă se numeşte „div-a v r a n”, adică „a v r a n sălbatic” (Bogorov). Aurin, Auria n, avran şi avram în avrămeasă este unul şi acelaşi termen botanic, care n-are nemic a împărţi cu biblicul patriarc Avram, ci ne duce drept la latinul au un m, de unde trebuia să fi fost în latinitatea rustică adjectivul au r în a prin analogie cu Argentina şi cu prin a. În adevăr, în provenţala ne întâmpină aurin „qui est ci o r, dore”, bunăoară într-un vechi text la Raynouard (Lex. II, 144): „auri n, que es en achi.com a fuoc or = qui est ainsi que l’or au feu”. Frunzele graţiolei – ne spune Cazin – sunt verzi gălbui (vert jaunâtre), iar florile albe gălbui (blanc jaunâtre), astfel că epitetul au r în a se potriveşte cu această plantă. Dintr-o cauză analoagă, planta „Potentilla înserina” s-a numit franţuzeşte „argentine” şi spanioleşte „arjentina”. Din latina rustică, termenul botanic au r în a a trecut pe de o parte prin împrumut la germani, ca şi numirile mai multor altor plante, în care de asemenea femininul a devenit masculin, de exemplu „valeriana = Baldrian”, „gentiana = Enzian” etc., iar pe de altă parte, prin moştenire, el a rămas la români, de la care l-au împrumutat apoi bulgarii. Din prototipul au r în a s-a născut la noi dentâi o formă amplificată au – r a ne a sa, după cum din numele plantei „latină” s-a făcut „tătănească”, iar pe urmă avrămeasă şi avrămească prin etimologie poporană de la Avram. Este de observat că bulgarii împrumutară pe au r în a de la români într-o epocă anterioară prefacerii în avrămeasă.

Latineşte sufixul – în o putea să fie tonic şi netonic.

Deşi în latina clasică el este netonic în „cuprinus”, totuşi în cea rustică putea să fi fost şi tonic, căci altfel nu s-ar explica provenţalul „aurin” şi francezul „argentin”. Sunt dară deopotrivă cu putinţă 731

avrămeasă ambele prototipuri latine: aurâna şi aurin a. La români cată să fi fost cel mai corect: aurina, adică au r e n-a sau chiar au r a nă, întocmai ca „galbenă” şi „galbănă” din latinul „galbina”, fiindcă numai din acest prototip se desfăşură, fără nicio pedecă, atât avrămeasa precum şi bulgarul a v r a n. Vom vedea însă mai jos că în Italia au fost ambele prototipuri latine: aurina şi aurâna.

Cellat termen latin botanic: „Gratiola”, de asemenea rustic, căci în latinitatea clasică el nu ne întâmpină de loc, este un deminutiv din „Gratia”, care însemna „ Xapij”, „zână”, „fac”, astfel că s-ar putea traduce româneşte prin „zânişoară” şi ne arată că rolul cel feeric al avrămesei îşi are începutul deja în legendele mitologice ale vechilor romani.

Latinul rustic aurina, adică aurina şi aurâna, afară de români s-a mai păstrat şi în limba sardă, preţiosul dialect intermediar între italiana şi între spanioala; dar acolo numai cu sensul cel mitologic, nu şi cu cel botanic. În sarda, disaura corespunde italianului „dis-grazia”, adică au r a = „gratia”. Acest au r a, rămas deosebit ca substantiv feminin şi care este o scurtare din aurina, a trecut la înţelesul de „spirito maligno”, drăcoaică, zână rea, şi alăturea cu el, având acelaşi sens, există la sarzi avrâna = aurâna, de unde apoi verbul avrinare „cogliere cattivo spirito”, a se îndrăci, a fi pocit de iele. Neştiind ce să facă cu aceste aura, avrâna, avrinare, filologul sard Spano (Vocab. sardo, p. 100, 102) le identifică cu italianul „paura (= lat. pavorem) ” dar totodată zice că sunt „voce greca”, fără a ne spune totuşi care anume. Sarzii au şi pe „paura”, însă numai cu sensul cel obicinuit de „frică”, şi la însuşi Spano, în partea cea italiano-sardă a vocabularului său (p. 311), „paura” se traduce în toate dialectele sarde – cel logodorez, cel meridional şi cel nordic – prin „paura” şi prin metateticul „parua”, nicidecum prin aura sau a v r în

a, ceea ce dovedeşte că acestora din urmă Spano le-a adaos într-un mod arbitrar sensul de „paura” pentru hatârul etimologiei.

V. Cărstănească. – 2Milostivă.

— Tătănească.

A-VREMI, adv; de temps en temps, par intervalles. Frumos adverb, care ne întâmpină la Coresi, Omiliar, 1580, quatern. II, p. 2: „multă trudă şi usteneală au, iară dulceaţă puţină şi a-vremi...”

V. A. – Vreme.

AVRENTIE. – v. Arvinte.

AVRIC’s. AVRIG, n. pr. m. top.; nom d’une terre en Transylvanie. Acest mare sat curat românesc din regiunea Sibiului se cheamă săseşte F r e k, ungureşte F el – l e k, şi se bănuia altă dată, fără nicio umbră de probă, cum că goţii ar fi avut aci un templu în onoarea zeiţei germane F r e y a (Windisch, Geogr. d. Siebenb., 1790, p. 234). Întrucât din slavicul „Lavrentie (= Laurentius) ” românii au făcut „Avrente”, Avric ni se pare a nu fi altceva decât o românizare a formei slavice deminutivale a aceluiaşi nume: la v r i k (Moroskin, Cnabb HCKHH HMehocnobX, p. 109). La 732 ruteni la v r i k se cheamă şi „melcul” (Zelechowski, Wth. I, 395). Importanţa avut istorică a acestei localităţi este numai doară că acolo s-a născut vestitul Lazăr, dascălul lui Heliade şi căruia – cu drept sau cu nedrept – i se atribuie întemeierea şcolii româneşti în Muntenia după epoca fanariotică.

Const. Golescu, însemnare a călătoriei, 1826, p. 16: „Avric. Aceasta este moşiia a baronului Brukental, carele are o grădină din cele dintâi ce am văzut, întru care are seturi foarte frumoase, scări de piatră mari pe acele seturi, havuzuri cu şadrivanuri, apă curgătoare care curge prin multe locuri ale grădinii, din care fac şi un frumos cataract” etc. v. Arvinte.

AVRIG. – v. Avric.

AVRIL. – v. Prier.

1AVUT, – A, adj; le part. passe d am pris comme adjectif: 1. riche, opulent; 2. copieux, abundant. Acela care

are mult. Bogat. Cihac (I, 11) aduce cu acelaşi sens pe compusul înavuţ şi pe avutor, două cuvinte necunoscute nouă. Balada Constantin Brâncovanul:

„Că de mult ce eşti avut, Bani de aur ai bătut”.

Proverb la ţipescu, Opincaru, p. 141: „tot grasu e frumos şi tot avutu – cinstit”. Cu sensul de „copieux”, la A. Pann, Erotocrit, p. 50:

„Fiul meu! din ce pricină eşti atât de întristat? Ce ai? ce te chinuieşte într-atât de te-ai uscat? Văz că te-ai lăsat cu totul de avutele plimbări, Ai părăsit vânătoarea, nu mai mergi la adunări”.

V. 2Avut.

2AVUT (plur. avuturi), s.n.; le part. passe d am pris comme substantif: avoir, bien, fortune. Sinonim cu substantivul avere, nu cu avuţie. Biblia Serban-vodă, 1688 (Genes. XIII, 6):

„Şi nu-i încăpea pre dânşii pământului „et non capiebat cos terra, ut habitaa lăcui într-un locu’, pentru că era avuturent simul, quoniam erai substanrile loru multe”. t i-a corum multă”.

Caragea, Legiuire, 1818, p. 44: „Murind tatăl şi rămâind fată neînzestrată şi avut părintesc, datoriu iaste fratele să o înzestreze din acest avut. Încă şi când nu va rămânea niciun avut, datoriu iaste şi atunci fratele să o înzestreze dintr-ale sale”.

Zilot, Cron., p. 30: „Încât temându-se să nu paţă cum au păţit Târgul-Jiului, au început atât boierii cât şi din neguţători a se răspândi cu familiile şi avutul lor”. 733

avut

Ibid., p. 71:

„Acum ce mai întâi să facem, ticăloşii, La rău ce n-au păţit nici moşii, nici strămoşii? De mărfuri, de copii, d-avuturi, de viaţă, De oricare gândim, inima ne îngheaţă”.

I. Văcărescu, p. 333:

„Să-ţi fie milă! să-ţi faci pomană! Cu o săracă, cu o sârmană, Căni nădejdea şi tot avutul E ajutorul ce-i dă cerşutul”.

Doină oltenească:

„Tot avutul din bordei Mi-e pe vatră un cotei S-un tăciune stins de tei Şi cenuşă-ntr-un olei”.

(Alex., Poez. pop.2, 285)

V. 1Avut.

— Avere. AVUTOR, – OARE. – v. Avut.

AVUŢESC (avuţit, avuţire), vb; enrichir. Formă poporană, care circulează alături cu compusul înavuţesc.

ţipescu, Opincaru, p. 82; „Jidovu, care, în adevăru lucrului, în nicio ţară n-are mai nicio îndatorire, dar drepturi câte vrei păste tot, e-nţeles că se poate lesne avuţi”.

Participiul avuţit ne întâmpină în loc de înavuţit cu sensul de „riche” la Costache Stamati, Muza I, p.344:

„Pe acele mânioase Şi tonoase.

Fie cât de a v u ţi te şi frumoase.

Care pe a lor bărbaţi după ce-i înnebunesc

Şi de tot îi terfelesc.

Apoi îi pun în cotruţă.

Dându-le şi o vărguţă”.

V. 1Avut.

— Avuţie.

AVUŢIE (plur. avuţie’s. avuţii), s.f; richesse. Bogăţie. În graiul vechi se zicea cu acelaşi sens bunătate.

Moxa, 1620, p. 358: „numai ce bea şi mânca cu alăute şi cu măscornicii, şi mulţi 734 cu avuţie ucise fără de vină de le lua bunătatia”.

azâc

Avuţie înseamnă în genere o avere mare.

Ureche, Letop. I, p. 192: „ (Ion-vodă) băgat-au în foc de viu pre Vlădica Gheorghie de au ars, dându-i vină de sodomie, auzind că are avuţie”.

Siapte taine, 1644, p. 78: „dup-acea să sculă acestui boiarinu şi-şu împărţi toată avuţiia preoţilor”.

Pravila Moldov., 1646, f. 28 b: „De vreme ce Petru, ce să dzice, ş-au lăsatu avuţiia lui Pavelu să se hrănească câtăva vreme şi atunci a să o moşnenească Ioan, oare acestui Ioanu numai singuru’ cu voia sa şi fără voia giudeţului va scoate afară pre Pavelu dentr-acea aviare?”

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, dec. 4, f. 192 b: „În ce chipu dorescu bogătaşii să aibă cuconi pre urmă la avuţâia loru, aşa şi filosofii la dăscăllia loru dorescu să lase ucenici pre urmă”.

Nic. Costin, Letop. II, p. 29: „au început a omorî paşii şi a le lua avuţia”. Acelaşi, p. 77: „Avuţia lui au rămas la mâna cui n-au gândit”. Nic. Muste, Letop. III, p. 13: „au dat ce au avut până când n-au găsit ce mai lua de la dânsul din avuţia cea multă”.

A. Odobescu, Mihnea-vodă, 1860, p. 20: „Ei! spuneţi acuma, boiari dumneavoastră, nu-i aşa că avuţiile-s amăgitoare?”

Construcţiuni prepoziţionale cu de la şi pre:

Nic. Costin, Letop. II, p. 120: „Au intrat moscalii în cetate de s-au! în p l u t de avuţie...”

Ibid., p. 21: „ (Duca-vodă) lacom la avuţie şi el şi doamna sa”. Moxa, 1620, p. 372: „aşa iaste cine are minte slobodă şi nu e iubitoru la avuţie.”; şi tot acolo: „inimă lacomă şi iubitoare la avuţie”. Ibid., p. 385: „nu avea lăcomie pre avuţie”. v. Am. – 2Avut. – le.

AVUŢIT, – A. – v. Avuţesc.

AZ, t. d’ancienne chancellerie: moi, je. Paleoslavicul „ego”, pe care unii, în vechile zapise, chiar fără a şti o vorbă slavoneşte, îl întrebuinţau în loc de cu. Aşa într-un act moldovenesc din 1677 (A.I.R. III, 251) se citesc următoarele iscălituri: „Az Stefan Vulpe armaş m-am tâmplat. Az Costin Zota iscal. Az Ion V (ătav) iscal. Az Ursul Docul m-am tâmplat, iscal. Şi am scris eu Radul Logofetul”. v. Eu.

2AZ. – v. Haz.

AZAC’s. AZAP, t. de geogr.: Azov. Oraş pe râul Don, în apropiare de Marea de Azov, care aparţinuse tătarilor, apoi turcilor, trecând în sfârşit la ruşi în 1774. Turceşte A z a k. Se menţionează nu o dată în cronicele româneşti. 735

azâc

Sub raportul fonetic e foarte interesantă forma Azap, în loc de Azac. Ion Neculce, Letop. II, p. 250: „Moscalii încă bătuse la acea vreme cetatea Azacul şi era să meargă

şi la Crăm...”

Nic. Costin, Letop. II, p. 119: „să dea (turcii muscalilor) şi cetatea Azapul, şi să surpe şi cetatea cea nouă ce-i la hotar despre Crâm...”

O colonie de Azap întemeiase într-o epocă destul de depărtată un sat în Basarabia, în regiunea Lăpuşnei, numit A z a pe n i, despre care vorbeşte un crisov din 1552 (Melchisedec, Cr. Romanului I, p. 187). v. C.

AZĂŞ. – v. Hazas.

AZBUCHE, s.f; alphabet, abecedaire. Azu-buki, numite primelor două litere din alfabetul paleoslavic. Cu sens de alfabet, ca şi forma azbucoavnă (Cihac), acest cuvânt s-a întrebuinţat la noi până la înlocuirea proaspătă încă a serierii cirilice prin cea latină.

Mitropolitul Dosofteiu, Synaxar, 1683, f. 123 b (mai 11): „ (Meftodii) deprinsă limba slovenească şi slovele azbukiloru fâace cu fratele său cu svăntulu Kirilu”.

Cantemir, Ist. ieroglif. (ms. În Acad. Rom.), p. 6: „Deci fetecare cuvânt străin şi neînţeles, oriunde înainte ţ-ar ieşi după rândul azbukelor, şi după numărul feţelor, la scară îl ciarcă”.

Alexandri, Iorgu de La Sadagura, act I, sc. 7: „Ian mai spune-ne ceva de Iorgu. ce-o mai făcut el pe-acolo pin ţara neamţului? ce-o mai învăţat? trebuie să fie acu plin de azbuchi, ca un stup”. v. Az.

— Alfavită.

— Buche.

AZBUCOAVNĂ. – v. Azbuche.

A-ZECE (artic. a-zecea), s.f. sing; dâme. Alături cu dejmă (= lat. decima), graiul vechi întrebuinţa ca substantiv cu acelaşi sens pe ordinalul feminin curat românesc a zece.

Varlam, 1643, I, f. 5 (Luc. XVIII, 12): „postescu-mă de doua A ori într-o săptămână şi dau a dzecea (as-o) diân toate că tu agonisescu”.

Evangeliarul transilvan din 1648, f. 295, de cinci ori într-un singur pasagiu:

Paul. Evr. VII: „fără căutaţi cât au fost de mare

acesta, căruâa-i dede şi a zecea din dobândă Avraamu patriarhulu. fără acela carii-s din fii lui Levie şi slujescu în prouţie au poruncă să la a zecea de la oameni după lege, ce să zice de la fraţii loru, săva că era şi ei ieşiţi denu trupulu lui Avraamu. fără acela a căruia rudenie nu să 736 numără între ei, luo a zecea de la Avraam

Intuemini autem quantus sit hic, cui et de e i în a’s dedit de praecipuis Abraham patriarcha. Et quidem de filiis Levi sacerdotium accipientes, mandatum habent decimas sumere a populo secundum legem, id est a fratribus suiş, quanquam et ipsi exierint de lumbis Abrahae. Cujus autem generatio non annumeratur în eis, de e i în a’s sumpsit ab Abraham, et azimă şi pre cela carele avea făgăduinţă blagoslovi-lu. Şi aicia oamenii muritori iau a zecea, îară acolo acela despre carele-i mărturisit că-i viu. Şi ca să grăiescu aşia, întru Avraamu! z e e uit şi Levie, carele la a zecea”.

hunc qui habebat repromissiones benedixit. Et hic quidem de e i în a’s morientes homines accipiunt: ibi autem contestatur quia vivit. Et (ut ita dictum sit) per Abraham et Levi, qui de e i în a’s acceptt decimatus est”.

Act moldovenesc din 1639 (A.I.R. I, 94): „şi a zecea de an încă să dea troiţenii, dacă le veri alege locul”.

Omiliarul muntenesc din 1642, p. 4: „Inflaţi cu trufie, fariseii era deprinşi să se laude de a sale bune lucrure înaintea nărodului, de multă rugăciune şi post de ce făcia milostenie şi da a ziacia, îară a ocări pre păcătoşi ei era mai întăâu”.

Ibid., p. 42: „pământul den rodurile sale vă dă a ziacea, îară maria dentru adâncul său dajde-ţi aduce ţie”.

Uneori cu prepoziţiunea de bunăoară într-un text din secolul XVII (A.I.R. I, 48): „au ţinut tot călugării acel loc ş-au luat de a ziacia de pre acel loc”.

„Substantivul a zece „dâme” specifică o dare normală, o îndatorire statornică de a plăti cuiva, fie către stat, fie către o persoană juridică sau un individ, în bani sau în natură, o sumă proporţionată, mai cu seamă unul la zece, câteodată mai încărcat, dintr-un venit total supus

unei asemeni obligaţiuni. Altceva este construcţiunea „a zecea parte = la dixieme partie”, de ex. la Caragea, Legiuire, 1818, p. 19: „vânzătoriul să piiarză a zecea parte din preţ” unde e ceva cu totul, accidental şi de o cuantitate precisă.

Mai puţin elegant şi chiar nu destul de corect este sinonimul zeciuială, care înseamnă mai mult o acţiune trecătoare decât o normă constantă, deşi în vechile texturi corespunde uneori latinului „decima”, de ex.

Biblia Serban-vodă, 1688, f. 9 a:

Genes. XIV, 20: „şi-i dede lui zeciuială den toate”.

„.el, dedit, ei decimam de omnibus”.

V. Dijmă.

— Desetină.

— Zece.

— Zeciuială. AZI. – v. 12A [vol. I, p. 65).

— Astăzi. AZIM. – v. Azimă.

AZIMĂ, s.f; 1. t. eccles.: pain azyme, hoştie; 2. Pain non fermente, fouace; 3. doux, non fermente (en parlant du chou). Grecul a Zymşi, trecut în mai toate limbile europeene. În sensul al doilea, care e cel mai poporan, este sinonim cu turtă şi cu p o g ac e.

Deşi z în azimă nu derivă din d, moldovenii şi bănăţenii rostesc adună = adzimă.

Palia din 1582 (ap. Cipariu, Anal., 73), Exod. XXIII, 15:

„Sărbătoaria adzimeloru să o ţineţi. În şapte dzile să mâncaţi pâine adzimă...”

Festum azymorum servate facere. Septem diebus edetis a z y in a”.

737

azimă

Mitropolitul Dosofteiu, Paremiar, 1683, iulie 20, f. 21 b (Regn. l. III, XIX, 6):

„Şi adică la căpătăâul său adzâmă de alac şi urcoru cu apă”.

„.et ecce ad capul ejus sub e i – neritius siligineus et lecythus aquae”.

În contextul grec: egKpuftaj (ăpxoj).

Nic. Muste, Letop. III, p. 134: „au spus (evreii) de ce treabă le este sângele, zicând că la naşterea copiilor lor le ung ochii copiilor cu de acel sânge, şi mai ung şi pragurile uşilor şi pun în azimele lor ce fac la sărbătorile Paştilor”.

Vrancea, Sultănica, p. 222: „mănâncă din acelaşi castron, sorb cu aceeaşi lingură, rup din aceeaşi azimă, din aceeaşi turtă caldă”.

În graiul poporan azimă se scurtează adesea în azmă, sau chiar se aude asmă.

„Azmă poporul din localitate zice la pâinea nedospită, turtă coaptă în spuză, şi în genere la orice mâncare neacrită, dar mai cu seamă la varză crudă, neacrită, cum se ia din grădină, gătită cu carne sau altfel, de ex. Ţărancele zic: astăzi am gătit varză azmă cu carne, sau varză azmă cu oţet (salată) ” adică: varză neacrită. Varză azmă mai zice şi la varză acră, însă negătită, adică cum o scoate din puţină, o toacă mărunt şi o mănâncă astfel cu zeama ei” (I. Poppescu, Dolj, c. Băileşti).

În dicţionare şi la Cihac ne întâmpină adjectivul masculin a zi m, pe care noi nu l-am găsit nici în grai, nici în texturi, ci numai forma feminină. Uneori se zice azimă şi la plural, ca şi când ar fi un adjectiv nedeclinabil, bunăoară: „scoverzi dospite, scoverzi azmă” (R. Simu, Trans., c. Orlat).

Despre azima de la nunţile poporane vorbeşte S.F. Marian, Nunta, p. 431: „Mireasa, după ce se suie în car să plece la biserică ca să se cunune, se uită spre răsărit şi zice: «un porumbel şi o porumbiţă», adică ca să facă numai un băiet şi o fată; apoi începe a plânge, ca să aibă noroc la semănat de cânepă; iar nuna îi pune pe cap o azimă şi pe azimă sare şi un pahar cu vin, rupe după aceea din azimă şi dă puţină miresei să mănânce, restul din azimă îl rupe în mai multe bucăţi şi le aruncă în cele patru părţi, vinul rămas, de asemenea. Când aruncă pre acest din urmă zice: n-arunc azimă şi vin, ci sărăcia. Din azima aruncată este bine să mănânce fetele mari, căci se vor mărita curând”.

Azimă umblătoare este subiectul, sau mai bine finalul

unui admirabil basm românesc din Banat (Familia, 1883, p. 97 – 100), în care ne apar trei fraţi, primii doi răi, cel mai mic bun; când cei dentâi doi sărăcesc, pedepsiţi de Dumnezeu pentru răutatea lor, cel mai micse-ncearcă a-i ajuta pe rând pe amândoi şi nu poate, căci azima umblătoare se-ntoarce la omul cel bun:

„— Tu nevastă, fă o azimă de făină de cea mai albă, cernută prin sita cea deasă, pune în mijlocul ei toţi galbenii din punga ceea, şi de socoţi mai pune vreo doi, să o dăm de merinde la bietul frate-mio, îi va prinde bine pe cale şi acasă.

Muierea se-nvoieşte prea bucuroasă; da nu mai face o azimă de grâu curat cernută prin sita cea deasă, da nu o umple cu galbini, da nu o coace chiar după cum se înţelesese cu bărbatu-se, de gândeai ca să o mănânci cu ochii.

O pun în traistă la fratele ce era gata de cale, dar ce să vezi? a doua zi azima fu iarăşi la luntraşul pe masă, care scoase galbinii din ea precum i-au şi băgat. Iată însă 738 cum îi veni iarăşi în mână:

azimioară

Frate-so cel mijlociu o dete la un plugar pe o bucată de mălai, că i se părea prea grea în traistă, şi văzând-o atât de grea cugeta că nu-i coaptă bine. Plugarul, având şi el frică că n-o fi coaptă, de aceea-i aşa grea, o dase la ţiganul să-i ascuţă fierele plugului pentru ca, zicând că bani n-are de unde-i da. Ţiganul avea de trecut Dunărea să-şi aducă cărbuni, şi neavând nici el bani, apoi ştiind că luntraşul e om de omenie, nu face mult din bani, îi duse luntraşului azima, care numai cu o zi mai-nainte fu coaptă în cuptorul lui.

P-atunci se vede că rămânea binele numai la cei vrednici de el; oare şi azi e tot aşa?”

v!, 2Azimioară.

— Turtă. – 2Burcă.

AZIMIOARĂ, s.f; petite fouace. Deminutiv din azimă. Se contrage uneori în azmioară. Turtişoară. Sub această formă, cuvântul a pierdut orice sens bisericesc şi e foarte

des în poezia poporană.

Ispirescu, basmul Câtea-n varză (Col. l. Tr., 1882, p. 127):

„— Babo! babuşcă! Scoal de-mi dă ceva de mâncare, că mă sfârşesc de tot.

— Ce să-ţi dau, omule? ce să-ţi dau acum la miezul nopţii?

— Scoal şi fă barim o azimioară, că iată sunt pocâltit de tot”.

A. Pann, Moş Albu I, p. 14:

„Mai dibuind pe alături, dau şi peste un vas plin, De o azimioară caldă şi de o ploscă cu vin”.

Doină muntenească:

„A plecat neica la ţară Şi nu mi-a spus de aseară la să-i fac o azimioară, S-o dospesc la ţâţişoară Şi s-o e o e la inimioară”.

(G.D.T., Poez. pop., 317)

Balada Tudorel:

„Şi coşare mătura, Făioară c-aduna, D-o azmioară Că-i făcea”.

(Ibid. 670)

Balada Cucul şi turturica:

„Dă-mi tu bună pace, Că, zău, m-oi preface Azimioară-n vatră cu lacrimi udată

Şi de foc uscată”. 739

azimioară

Doină din Bucovina:

„Toarnă grâu, toarnă săcară, ia să facă azimioară”.

(Marian, Buc. II, 129)

V. Azimă.

2AZIMIOARĂ, s.f; t. de botan.: sorte de champignon ou agaric comestible.

„Azimioară este un fel de burete sau ciupercă, deosebită de bureţii numiţi: hribi, chitărci, bureţi iuţi, pânişoare, ghebe, călugăraşi, zbârciogi etc.” (S. Constantiniu, Neamţ, c. Doamna).

V. 2Burete. – 1Azimioară.

AZLU. – v. Mazâl.

AZMAN. – v. Asman.

AZMĂ. – v. Azimă.

AZMIOARĂ. – v. Azimioară.

AZUGA, n. pr. top. f; un village en Valachie. La 1862 Frunzescu, Dict. top., 14, zicea: „Azuga, munte în judeţul Prahova, plaiul Prahova; fâneţele sale produc caşcaval foarte bun”. Astăzi, pe lângă brânzeturi, în Azuga este o fabrică de sticlării şi o fabrică de postavuri, în giurul cărora, pe lângă ciobanii de mai-nainte, se-ndeasă o mulţime de meşteşugari. Azuga, aspirat Hazuga, este un nume curat unguresc. Deja în secolul XIII-XV exista în părţile neromâneşti ale Ungariei localităţi numite Hazuga şi Hozuga (Fejer, Cod. diplom. IV, 3, 454; VII, 3, 146; X, 6, 271). v. Iungur.

AZVÂRL’s. AZVÂRLESC (azvârlit, azvârlire), vb; jeter, lancer. Sinonim cu l e a – p a ci şi mai ales cu arunc, dar însemnând o mai multă răpeziciune şi violenţă. Violenţa şi răpeziciunea sunt trăsurile cele caracteristice ale acţiunii de a azvlârli, cuvântul derivând din paleoslavicul vrulu „vehement”, h nu l u „rapide”, de unde apoi serbul v r la t i „lancer”, bulgarul fă r l i t i etc., către cari românul a adaos dentâi pe spun analogie cu verbii ca „storc = extorqueo”, „smulg = exmulgeo” şi altele, iar pe urmă a mai acăţat pe a (= lat. ad) prin analogie cu sinonimul „arunc”. Forma fără a: zvârl, zvârlesc, circulează însă în acelaşi timp cu amplificatul azvârl, azvârlesc, uneori chiar în acelaşi text, bunăoară la Creangă, Punguţa cu doi bani, 1876, 403: „zice unei babe de la bucătărie să ia cucoşul, să-l azvârle într-un cuptor... Boierul văzând că n-are ce-i mai face, i-azvârle punguţa.”; dar pe aceeaşi pagină, de trei ori fără a: „ia-l de pe capul meu şi-l z v! r l e în cireada 740 boilor, ia cucoşul şi-l z v! r l e în haznaua cu banii; Vezeteul iarăşi ia cucoşul azvârl şi-l z v! r l e în cireada”. Sub raportul sensului, între azvârl şi zvârl nu este nicio deosebire. Distincţiunea stabilita de Laurian-Massim (Gloss., p. 31) e cu totul imaginara.

Deşi de conjugaţiunea a patra, totuşi la prezinte azvârlesc se scurtează mai adesea în azvârl tocmai pentru

a da cuvântului mai multă energie oarecum onomatopoetică. La a treia persoană se aude în gura poporului deopotrivă: la singular azvârle şi azvârleste, la plural azvârlă şi azvârlesc.

Doina Nevasta harnică:

„Până un copil să sugă. Se azvârle ca vârlugă Şi râşneşte tot în fugă”.

(Alex., Poez. pop.2, 353)

Colinda Plugarul:

„Unde sunt fete nebune Ce azvârlă cu alune Şi se leagă de feciori la albinele de flori”.

(Ibid., 391)

Colindă muntenească:

„Rupe-şi câte-un măr şi-n sus l-azvârleste, ’n palmă-l sprijină”.

(G.D.T., Poez. pop, 79)

Deosebirea şi mai ales gradaţiunea între azvârl, arunc şi leapăd se învederează bine prin următorul pasagiu din Costachi Negruzzi, O alergare de cai îi „prin ademenirile voastre o faceţi de-şi calcă datoriile sale de femeie, uită virtutea, leapădă cinstea ca să s-arunce în braţele voastre, şi apoi spre răsplata tuturor acestor jertfe o azvârliţi cu dispreţ”.

Azvârlire din dispreţ ne apare şi la Anton Pann, Prov. II, 79:

„C-o mână ţiind chimirul, alta cu galbeni umplea, şi privindu-i câte unul în mare îi azvârlea”.

De asemenea la Odobescu, Mihnea-vodă, p. 47: „Trupurile lor, trunchete şi târâte prin ţărina uliţei, le azvârli, ca stârvuri, afară din cetate”.

Mai obicinuit însă azvârle cineva din în i e sau furie, şi chiar în exemplele de mai sus însuşi dispreţul e cu năcaz.

A. Pann. Moş Albu II, p. 9:

„Raţele auzind glasu-i şi zburând toate pe loc, El luând o zburătură azvârle necăjit foc”.

Acelaşi, Prov. I, 87:
„Nu-i venea în minte că o să mai paţă; Azvârli securea să dea într-o raţă”.
Costachi Negruzzi, Alexandru Lăpusneanul IV: „căuta o armă pe lângă el, dar negăsind decât potcapul, îl azvârli cu mânie în capul unui călugăr”. Cântec poporan:
„Capra-n deal, capra-i în vale, Nici că vrea să-mi steie-n cale Azvârlii măciuca-n sete, Capra peste cap se dete”.
(Alex., Poez. pop.2, 265)
I. Văcărescu, p. 8:
„Când cu mreji amăgitoare Vii prindeam păsări din zbor; Când prin ţevi fulgerătoare, Cu plumb le-azvârleam omor”.
Ion Neculce, Letop. II, p. 313: „cât era Antioh-vodă de straşnic la mânie, că de multe ori la divan cu buzduganul asvărlia în oamenii cei vinovaţi”. Descântec de diochi:
„Fugi diochi Dintre ochi
Că te-agiunge-o vacă neagră cu coarnele să te spargă, Să te-azvârle peste mare”.
(Alex., Poez. pop.2, 10)
Reflexiv: a se azvârli.
I. Creangă, Moş Nichifor Coţcariul (Conv. lit., 1877, p. 378): „fără moş Nichifor se azvârle pe capră, dă bici iepelor şi lasă pe giupânul Strul şi cu ai săi cu lacrimile pe obraz”.
În balada Codreanul, când banditul îşi vede calul:
„Pe el iute s-azvârlea, Pintre glonţuri viu trecea”.
Colindă din Dobrogea:
„Picioru-n scară punea Şi pe cal se azvârlea”.
(Burada, Călăt., p. 86)
742 v. Arunc.
— Zvârl.
azvârlitură
AZVÂRLIRE, s.f; l’infinitif d azvârl pris comme substantif: action de lancer, de se lancer. v. Azvârl.
AZVÂRLIT, – A, adj; le part. passe d azvârl pris

comme adjectif: lance. Aruncat, dar cu multă răpeziciune sau violenţă. A. Pann, Erotocrit, t. 2, p. 114:

„Îşi strâng suliţile tare, a se lovi se întrec, S-alături pe lângă tâmple suliţele îşi petrec; Azvârlite fiind tare, să facă rău n-au putut, Ci întregi cu zgomot mare jos pre pământ au căzut”.

A. Odobescu, Doamna Chiajna, p. 76: „Turcii îşi arătau măiestria lor în josul Geridului, nimerind ţelul cu suliţa azvârlită din fuga cailor”.

ţipescu, Opincaru, p. 125: „Numai c-un codru aruncat în traista săracului nu să plăteşte omu’ mare dă datorile. Numa cu câte o lege azvârlită în desaga uitări ţi], nu să cheamă c-avem capete strălucite”. v. Azvârl.

— Azvârlită.

AZVÂRLITA (D-A), adv; à la lancee. Copiii când a z v! r la unul într-altul cu mingea, cu fructe etc., se lovesc d-a azvârlita. v. Azvârlit.

AZVÂRLITĂ, s.f; petite distance, espace que parcourt un projectile. Depărtare cât poate să ajungă o peatră sau altă unealtă azvârlită.

I. Slavici, Novele, p. 115: „Nu era departe casa bătrânului. Numai aci, în apropierea oborului, două azvârlite de la Calea Moşilor, în dreapta”. v. Azvârl.

— Arunc.

AZVÂRLITOR, – OARE. – v. Zvârlitor.

AZVÂRLITURĂ (plur. azvârlituri), s.f; lanşade, ruade. Aruncătură cu multă răpeziciune sau violenţă.

A. Pann, Erotocrit, t. 2, p. 156:

„Sosiră dar, zic, numiţii, amândoi ca nişte lei, şi se loviră în suliţi cu mare ură-ntre ei. Nespusă-nsălbătăcire şi necaz înfricoşat, într-o parte şi într-altă dodată s-au arătat. Azvârlitura lui Protim atât de tare a mers, încât din coif zugrăveala lui Erotocrit s-a şters”.

V. Azvârl.

— Aruncătură.

743

A.

A, A, lettre et voyelle. Ca litere, aceste două vocale

erau reprezentate în grafica română cirilică prin = a şi a = a. Ca sonuri, ele sunt vocale obscure, a cărora deosebire e cu atât mai anevoie de limpezit, cu cât în vechile texturi, în cărţi şi-n zapise din toate provinciile daco-române, ambele mereu se confundă şi foarte adesea se întrebuinţează una în loc de alta.

I. A, a, ca l i te r e.

Cel dentâi român carele s-a încercat într-un mod conştient a aplica limbii româneşti grafica latină, marele logofăt moldovenesc Luca Stroici (ap. Sarcinki, Statuta y Metrica, Krakow, 1594, p. 1224), scria: părintele = n-pHHTEAF swingaske = cenh-cka ke = k imperegia = ntp-fpemintu = n-MAHT penia = nkNH sau panhlesem = află Mh

Contextul cirilic l-am pus după Omiliarul coresian din 1580, contempurean cu lucrarea lui Stroici. Prin urmare, atât pentru precum şi pentru a ne întâmpină deopotrivă transcripţiunea latină cu e; pentru a însă vedem o dată i, iar pentru iarăşi o dată a, ceea ce dovedeşte că Stroici simţea deosebirea între ambele sonuri, dar nu putea să nimerească o literă latină potrivită pentru fiecare din ele.

Anonimul lugosean, circa 1670 (Col. l. Tr., 1883, p. 419 sqq.) transcrie pretutindenea pe şi a prin e, fie simplu, fie cu o virgulă dasupra: mer veratec, mer kenyesk, mer de sfent Pietru, mer vergat, prendzesk, pape etc.

Cam tot aşa scria ceilalţi doi bănăţeni, Stefan Fogarasi din 1647 şi Haliciu din 1674 (Cuv. d. bătr. II, 726; Col. l. Tr., 1883, p. 413), transcriind pe şi a, ba până şi pe iniţialul prin acelaşi e: kent szenetate, aşteptem, rugem, en Tatel, szvent etc.

În acelaşi mod scria la 1679 transilvăneanul Ion Viski (Foaia Transilvania, 1875, p. 143 sqq.): leudă, redikă, kentă, kend, ket, pekure, va remene, gendeszk, ameresk etc.

a, a

Domniţa Ilinca, nepoata lui Mihai-Viteazul, al căni autograf a se vedea mai sus [vol. I, p. 46], scria la 1660: „Pătrasko Vodă”, întrebuinţând cea dentâi, întrucât ştim

noi, pentru vocala obscură pe a cu accentul circumflex.

Nu mai vorbim despre transcrierea grafică latino-română din secolul XVIII şi mai încoace, constatând numai că pe toţi transcriitorii îi încurca quasi-identitatea ambelor sonuri.

Întrucât se atinge de dialectul macedo-român, apoi transcripţiunea lui cea cu litere greceşti de către Kavalliotis (1770) şi de către Daniel (1802) nu ne dă pentru vocala obscură decât semnul a; mvvv = mână, Papxocou = vârtos, gKpavou = grâu, max Zape = mazăre etc.

II. A, a, ca sonuri.

1. Fiziologia vocalei obscure.

Totalitatea materialului fonetic al limbii omeneşti se grupează în trei treunghiuri: vocalic, consonantic şi consono-vocalic. Treunghiul vocalic cuprinde trei vocale fundamentale, din care se desfăşură apoi toate celelalte secundare:

Treunghiul consonantic cuprinde tipul gutural, tipul dental şi tipul labial:

În fine, treunghiul consono-vocalic cuprinde tipul labial, tipul licuid şi tipul lingual:

Afară din fiecare din aceste treunghiuri rămâne câte un son obscur, confuz, rău determinat, şi anume: peste treunghiul vocalică, peste treunghiul consonantic h şi peste treunghiul consono-vocalic n, cari astfel formează la un loc al patrulea treunghi suplementar:

Este interesant că aceste trei sonuri confuze se află împreunate într-o interjecţiune comună aproape tuturor popoarelor: hăn sau hăm, la francezi heim sau hein, la ger745

a, a mani hm, la bohemi şi la poloni hum, la vechii romani bem, în sanscrita hum etc.; o interjecţiune pe care Tylor o găseşte în America la caraibi ca hun, şi-n Africa la yorubi ca hugg

Plecând de la această sistemă generală antropologică a materialului fonetic (CFR. studiul meu Clasificaţiunea sonurilor, în col. l. Tr., 1882, p. 193 sqq.), ni se lămureşte

de la sine-şi fiziologia vocalei obscure în limba română. Cele trei sonuri obscure din al patrulea treunghi putând lesne să se amestece unul cu altul, de vreme ce câtetrele sunt deopotrivă confuze, vocala cea obscură ni se prezintă sub trei forme:

1. neamestecată, adică numai vocalică: în „păcat”;

2. guturalizată prin amestec cu h: în „ăla = hăla” sau a lângă un r: „râmă”, „cârd” etc., acest r (p) cuprinzând în sine un element gutural;

3. nazalizată prin amestec cu n: a în „câne” sau în „gând”, în „înger”.

În grafica românească vocala obscură cea neamestecată se reprezintă totdauna prin semnul a (V); cea nazalizată, prinsemnele a (a) sau! cea guturalizată, prin unul din cele două semne a şi a.

Fiziologiceşte dară nu sunt la noi numai două vocale obscure, ci trei: simplă, guturală şi nazală; ba s-ar mai putea deosebi o nuanţă nazalo-guturală, atunci când a e pus între r şi n ca în „curând”.

Guturalul a este în limba română un fenomen numai fiziologic. Nazalul a şi simplul a mai au încă, pe dasupra, o mare însemnătate istorică.

2. Istoria sonului a.

Molnar (Walach. Sprachl., 1788) scrie: endemăenatek, enderepnik, enkăetinel, septemăene etc., adică pentru şi pentru iniţialul pune deopotrivă pe e cu virgula dasupra, iar pentru a pese cu o lungă trăsură dasupra; el observă totuşi (pag. 4 – 5) că a şi sunt vocale nazale: „ganz durch die Nase, stark durch die Nase ausgesprochen”, pe când nu e decât un fel de e neisprăvit sau neîntărit prin accent, ca în germanul „Wucherer, Wucherei”, astfel că ar fi fost logic ca Molnar să scrie numai pe prin e, iar pe şi pe a prin se.

Despre iniţialul =! noi vom avea a vorbi pe larg la locul său. El este o vocală nazală atât de scurtă sau atât de slabă, încât la macedoromâni se suprimă cu desăvârşire în grai: ngropu = îngrop, nveţu = învăţ, nehiadicu = împiedic etc., iar la daco-români se elide după o altă vocală: mă-

ngrop, te-nvăţ, vă-mpiedic. Vocala cea medială a = a, care e şi finală după cum vom vedea îndată, este din contra mai lungă sau mai tare decât = a. Dar să fie ea oare în adevăr nazală? Iată cestiunea cea importantă; şi mai ales: să fie ea oare în adevăr nazală acolo unde n nu se aude de loc, ca în „cât = quantum” şi „atât = tantum”?

Înlăturăm din discuţiune Codicele Voroneţian, şi Psaltirea Scheiană, două texturi de pe la 1550, poate şi mai vechi, scrise cam în aceeaşi epocă şi-n aceeaşi regiune daco-română, probabil în partea apuseană a Transilvaniei. Ambele aceste monumente lingvistice cunosc litera a, negreşit din manuscrise româneşti anterioare, dar o întrebuinţează abia de două-trei ori prin scăpare din vedere, astfel că se poate zice 746 că ele n-o întrebuinţează de loc, adică nu cunosc însuşi sonul: se vede că în graiulă, a din acea regiune a ajunsese deja a se contopi cu Codicede Voroneţian şi Psaltirea Scheiană au pentru vocala obscură peste tot, afară de cele două-trei excepţiuni, numai litera ea – hau, k-hau, k-tU, n-MHTU, c-hme, kue-htU, m-hete. Lipsa lui a în aceste două texturi este, neapărat, o particularitate dialectală interesantă, dar nu atinge întru nemic nici vechimea, nici răspândirea, nici natura acestui son în aproape totalitatea limbii române.

Înlăturând dară Codicele Voroneţian şi Psaltirea Scheiană, noi găsim pe A întrebuinţat într-un mod mai mult sau mai puţin sistematic în toate texturile româneşti – moldovene, muntene, ardelene şi bănăţene – din care s-au reprodus extracte în Crestomaţia lui Cipariu. Dar ceea ce mai cu seamă ne uimeşte în toate aceste texturi este că întrebuinţarea cea mai tipică a lui a e tocmai la sfârşitul unui cuvânt, adică acolo unde noi, după rostirea cea obicinuită de astăzi, nu ne putem închipui o vocală nazală. Aşa la Coresi, din 1570 – 80, în Palia din 1582, în Noul Testament din 1648, în Psaltirea din 1651, apoi la mitropoliţii Varlam şi Dosofteiu, la logofătul Eustraţie etc. ne întâmpină: a) la numi: ahm-a, ce-hta, eec-peka, ToaTĂ, euha, asmah-a, qabă, c-mah-a, mhka, f-HTHA...; b) la verbi: c. CTpNHră, c. vasă, c. faKA, Ki aMA, 3 boapă, cufia, m-

hahka, facă, puwHNapă, kuhockupa, Esupă. Fost-a oare vreun timp când se va fi rostit cu o vocală nazală finalul din „limbă” sau din „văzură”?

În veacul de mijloc, când românii au primit alfabetul cirilic, în paleoslavica a se rostea ca o vocală curat nazală, anume ca on în francezul „bon”. Despre această nazalitate a lui à la vechii slavi nu poate fi nicio umbră de îndoială: vezi grămada de probe la Miklósich, Veral. Lautl. I, 42 – 56. Una din acele numeroase probe este că înşişi românii în toate cuvintele paleoslavice cele cu a, pe câte le-au împrumutat, păstrează sonul nazal, de exemplu: răspântie = pacnă ÎNIE, tângui = TAra, tâmp = TAM, luncă = AAK a, muncă = MAK a, poroncă = nopă Ka, oblânc = oeaak –, crâng = Kpărete. Este învederat dară că-n texturile române din epoca introducerii alfabetului cirilic semnul a nu putea să reprezinte altceva decât o vocală nazală. Dar atunci cum să ne explicăm ahmea = limbon sau Esup = văzuron?

Se ştie că în dialectele neolatine forma nominală singulară derivă aproape totdauna din acuzativul latin, foarte rar din nominativ. Astfel al nostru „limb”, „caz”, „iarb”, „bună” se trag din latinul „linguam”, „casam”, „herbam”, „bonam”, nu din „lingua”. Deja lăţineşte finalul în al acuzativului încetase în gura poporului de a fi o consoană, devenind o simplă rezonanţă nazală a vocalei ce-i precede; dar la prima declinaţiune această rezonanţă trebuia să se mănţină mai cu deosebire foarte mult timp, căci în celelalte declinaţiuni acuzativul fără în nu putea să se confunde cu nominativul, pe când între „lingua” şi „linguam”, „casa” şi „casam” etc. diferenţa materială între cele două cazuri consistă numai în nazală. Românii dară apucaseră de la romani pe „bunu = bonum” sau pe „dinte = dentem” fără nicio vocală nazală, însă pe „limbă (limbon) = linguam” sau pe „bună (bunon) = bonam” cu o rezonanţă nazală destul de simţită încă în grai în epoca primirii de către străbunii noştri a alfabetului cirilic, adică în secolii X-XI, şi care rezonanţă s-a conservat multe veacuri în urmă până să înceapă a a se confunda cu 747

a, a

La verbi, pe de altă parte, formele ca „poartă = porton”, „purtară = „purtaron”, „umblă = umblon”, „umblară = umblaron” etc., adică nu numai totdauna a treia persoană plurală din trecut, ci adesea şi a treia persoană plurală din prezinte, se explică prin nazala din latinul: portant, portaverunt, ambulant, ambulaverunt.

Mulţimea formelor nominale cu a = am şi deasa circulaţiune în grai a formelor verbale cu – a = ani (unt) a exercitat apoi o acţiune analogică propaginativă asupra limbii româneşti întregi, nazalizând şi acolo unde fenomenul n-are nicio raţiune etimologică: „cheamă = clamat” lângă „cheamă = clamant”, „fără = foras”, „iară = vero” etc. În unele texturi din secolii XV ŞI XVII, prin lucrarea acestei analogii, o lucrare dentâi cu totul fonetică, în urmă însă poate numai grafică, nu se află aproape nicio vorbă cu finalul (a), ci numai cu a (a).

Aşadar ă sonul nazala este la noi de origine latină nu numai în vorbe ca „blând”, „când”, „lăudând”, „câne”, „pâne” etc., dar şi acolo unde astăzi el nu se mai aude la români aproape nicăirea, deşi-l constată vechile texturi, adică la ţinea numitor, a verbilor şi a celorlalte categorii gramaticale.

Este ceva asemănat cu păstrarea la vechii greci a finaluluia în cuvintele sau formele în care după acest a urma într-o epocă preistorică o nazală, de exemplu: enxa = lat. septem, noda = lat. pedem, dar nevxe = lat. quinque. Acolo, ca şi la noi, nazala primitivă a despărut, dar a despărut lăsând o adâncă urmă asupra vocalismului.

În cele zise mai sus noi presupunem că finalul a a perit cu desăvârşire din limba românească. A perit, da; cu desăvârşire, nu. În graiul ţărănesc din Moldova el mai trăieşte într-o mulţime de localităţi.

„La toate cuvintele de genul femeiescă de la fine se aude ca a: iapă, fată, masă, casă etc., întocmai cu acelaşi son ca în: mâncare sau sânge” (Iaşi, c. Voineşti, c. Tomeşti).

„Poporul pe aci rosteşte a final în loc de a din limba

literară; el pronunţă: masă, ladă, casă, greblă, sapă, sară, ară, samână, rabdă, rablă etc., în loc de: masă, casă...” (S. Teodorescu, Iaşi, c. Miroslava).

„De multe ori se aude: tată, mamă, fată, iapă, iadă, lână, în loc de: tată, mamă”. (B. Brăilă, Iaşi, c. Galata).

„La noi nu se rosteşte à la ţinea cuvintelor, ci a: masă, cobză, casă, fată”. (V. Florescu, Suceava, c. Ruginoasa).

„În vorbe ca: mâţă, lână, gâscă, rândunică, vână etc. este întocmai acelaşi fel de a „(I. Constantiniu, Neamţ, c. Doamna).

„Se zice totdauna: sară, fată, masă, pană, lână, iar nu: fată etc.” (Gr. Stupca, Neamţ, c. Taslău).

Un ţăran din munţii Neamţului sau ai Sucevei nu se va împiedica dară şi nu se va mira câtuşi de puţin de a citi pe finalul nazal a de 9 ori în următorul pasagiu de 27 cuvinte din Cazania mitropolitului Varlam (f. 139):

...KUMn-pă n-HSA mhaţia Tpunuiae n pe Kpuce şi-a kU n-Hsa sha nucă moană cE Epa tibta maâpă sh p-htuha w maâpă Mape AEcunpa.

3. Istoria sonului

Trăsura cea caracteristică a sonului = a în fonetica românească nu este de a fi 748 o vocală obscură, ci anume aceea de a înlocui pe vocala clară a de câte ori aceasta a, a din urmă pierde accentul. Fiziologiceşte acest a nu se deosebeşte de acelaşi son la fel de fel de neamuri, dar se deosebeşte pe deplin prin rolul său morfologic. Din bărbă-bărbat, din bărbât-bărbăţie, ceva analog nu se află nici la ruşi, nici la tătari sau cine mai ştie la cine, pe unde va fi lesne orişicui de a găsi acelaşi son ca produs brut al vocalizaţiunii.

Fiziologiceşte acest a se referă la noi către a întocmai ca i (englezul y) către i, şi u (englezul w) către u. De aceea şi transcripţiunea latină a lui prin a este tot ce poate fi mai potrivit. Dar pe când i întunecat din i şi u întunecat din u devin adevărate consoane, având trebuinţă în rostire de rezemul unui alt son: ied, tei, bou, a cel întunecat din a rămâne totuşi vocală, deşi o vocală aproape

nearticulată, o jumătate-vocală, un rudiment de silabă.

Natura fiziologică a lui a ne explică pentru ce românii l-au reprezentat anume prin cirilicul vocala slavică cea mai slabă, care tocmai de aceea niciodată nu s-a întrebuinţat la începutul cuvântului, la mijloc servea mai mult pentru a înlesni rostirea unui grup de consoane puţin asociabile, despărţindu-le una de alta ceva ca „şva” în grafica evreiască, iar la sfârşitul vorbelor a despărut de demult din toate dialectele neoslavice, astfel că ruşii numai o scriu prin tradiţiune, dar n-o rostesc de loc, şi chiarse-ncearcă deja a n-o mai scrie degeaba. La protoslavi era o slăbire din u, paralelă cu k cel slăbit din i, căci fonetica lor specifică nu cunoştea nicio slăbire din a, aşa că fiziologiceşte slavicul corespunde românului a numai într-un mod aproximativ. Treunghiul nostru vocalic se deosebeşte de cel slavic prin aceea că noi avem câte o întunecare pentru fiecare din cele trei vocale fundamentale. O particularitate caracteristică a acestui treunghi este apoi că numai întunecarea din a rămâne vocală, şi deci: din dată ce o altă vocală, fie fundamentală, fie secundară, se întunecă fără a trece în consoană, în acest caz, de altminteri rar, ea trebuie să devină toată.

În sistema noastră vocalică, orice întunecare scade la A, iar orice întărire se urcă la a, şi anume: o devine ca, e devine ea. Despre ea şi ea noi vom avea a vorbi la locul lor; aci observăm numai că, precum întărirea se datorează la noi pe prima linie accentării: dormâre – doarmă, perâre – peâră, tot aşa pe prima linie întunecarea, adică trecerea la A, se datorează pierderii accentului. Numai a cel iniţial se păstrează şi când este neaccentat: amar – amărât – amărăciune.

Întunecarea lui à la a prin pierderea accentului este un fenomen organic primordial în limba românească după toate dialectele şi subdialectele ei. Orice excepţiune se explică prin cauze subsidiare. Aşa, bunăoară, dacă moldoveanul zice „barbât” în loc de „bărbat”, este lucrarea de asimilaţiune regresivă din partea lui a din silaba învecinată: din latinul „bărbătuş” se face româneşte dentâi

d-a dreptul „bărbat”, şi numai în urmă, excepţional, întunecatul a redevine a, întocmai precum din latinul „gena” se face româneşte dentâi d-a dreptul „geană”, şi numai în urmă, excepţional, ea din pluralul „geane” redevine e: „gene”, prin asimilaţiune regresivă cu e din silaba învecinată. Întunecarea lui a mă, ca şi întărirea lui e în ea şi a lui e în ea, sunt trei fenomene aşezate în însăşi temelia vocalismului românesc. Întrucât dară aceste trei fenomene organice primordiale nu ne întâmpină nicăiri în limba latină, şi totuşi câtetrele trebui neapărat să fi existat la noi în însăşi epoca de formaţiune a graiului, 749

a, a ele sunt şi nu pot a nu fi decât o moştenire din substratul cel dacic al naţionalităţii traco-latine.

În acest mod noi nu ne sfiim a afirma că în fonetica românească nazalul a = a e latin, iar mobilul = a este dacic.

4. a sau prin acomodaţiune.

În „părţi” sau „pârţi” din „parte”, „căldări” sau „căldări” din „căldare”, „judecâţi” din „judecată”, „bătâi” din „bătaie” etc., există o vocală obscură accentată, pe care vechile texturi şi viul grai îl exprimă când plină, când prin a, dar care istoriceşte n-are a face nici cu organicul a, nici cu organicul ci este un simplu rezultat de acomodaţiune, şi anume: i în „căldări” sau în „părţi” fiind un son întunecat din i, prin această însuşire de a fi întunecat, el nu se împacă cu vecinătatea lui a, ci tinde a-l întuneca la A, ambele sonuri devenind astfel acomodate prin o deopotrivă întunecare. Întrucât şi nu se întunecă la i, nici a nu se întunecă la A. În acest chip se explică în vechile texturi formele cele culese de Cipariu (Principia, p. 363): Kap-lE, Ka prin, nap4NIE, nap4H, prin aceea că „cărţi” şi „parţi” se rosteau disilabic cu finalul i întreg: cărţi, parţi. Cât priveşte celelalte exemple citate de Cipariu: aMEpHHpEH, EUMHAapH, MAHKapH etc., ele sunt fiecare câte un ănaş, legomevov, ceva atât de sporadic încât trebuie mai bine lăsate deocamdată la o parte. Legea acomodaţiunii a: i: a: i este un fenomen foarte asemănat cu aşa-numitul „Ablaut” la germani: „Manner” din „Mann” şi-

n principiu se înrudeşte chiar cu ceea ce se cheamă „armonie vocalică”, la celţi şi-n limbile turanice. O asemenea acomodaţiune poate să atingă într-un mod excepţional până şi pe iniţialul a, care de altminteri totdauna se conservă: poporul, de exemplu, rosteşte adesea „aripi” sau „aripi” în loc de „aripi”, prin acţiunea finalului i peste silabă.

Un altfel de fenomen, numai provincial, este trecerea lui i în a după’s, z şi ţ. În vechile texturi moldoveneşti, mai ales la mitropolitul Dosofteiu, ne întâmpină mereu CAN rup = singur, saae = zile, sace = zice, 4AE = ţie, n-pă4SE = împărăţie etc., şi tot aşa rostesc moldovenii până astăzi: singur, dzâle, dzâce, împărăţie. Se ştie că fonograful, când se întoarce invers, descompune pe ţin t + s şi pe în d + s. Întunecarea lui i la a în exemplele de mai sus se datorează dară elementului fonic’s. Despre acest fenomen v. Z.

Ca sonuri iniţiale, a şi a sunt la noi de o raritate extremă şi se confundă mai totdauna între ele; este însă foarte des sonul! = despre care vom vorbi la locul său.

V. Î.-H. – N.-R.

2 Î, sorte de pause quand on cherche en esprit le mot qu’on veut dire. Acest a, generalmente reduplicat sau triplicat, se aude uneori chiar din gura oratorilor, când caută un cuvânt şi nu-l găsesc iute. El înseamnă acea căutare şi, prin urmare, este un element lexic. Există foneticeşte în toate limbile, deşi nu toate au un semn deosebit 750 pentru vocala obscură.

ăpăiesc

Ţichindeal, Fabule, 1814, p. 212: „Doi oameni călătorea în soţie, şi unul dintr-înşii au aflat un topor şi au început a se lăuda presine zicând: am aflat o săcure sau topor. Celălalt au zis: dar, frate, de vreme ce călătorim amândoi împreună, trăbuie să zici aflarăm, iară nu aflai. – a, a, a, ba, acela nu va să ştie de aceia”.

AA! interj; exclamation d’appel. Când ţăranii cheamă pe mai mulţi, iar nu pe unul, strigarea ăă! înlocuieşte pe „mă!”

ţipescu, Opincaru, p. 43: „Stt! ia viniţi, viniţi încoa!

zise Costandin”. v. Mă!

— ĂIESC (-ăit, – ăire), suffixe servant a former des verbes pour exprimer une action diminutive et frequentative à la fois. După cum sufixul – uiesc în vorbe ca „legiuiesc” se deosebeşte numai prin elementul – ude verbii obicinuiţi în – e’s e, şi totuşi capătă prin acest – un funcţiune specială de a forma verbi denominativi, în acelaşi mod sufixul – ăiesc, deosebindu-se iarăşi de simplul – esc numai prin elementul – a –, are restrânsa specialitate de a forma verbi cu un sens deminutivo-frecuentativ, mai ales de la neşte tulpini curat onomatopoetice. Ambele aceste sufixe verbale: – uiesc şi – ăiesc sunt de o foarte mare însemnătate în morfologia specifică românească. v. – uiesc.

Vom înşira aci numai o mică parte din verbii în – ăiesc, anume din cei mai siguri şi cei mai răspândiţi totodată:

bălălăiesc sau bănănăiesc „balancer, brimbaler”.

behăiesc „beler”.

bâlbâiesc „balbutier”.

bâzâiesc „bourdonner”.

blehăiesc „japper, clabauder”.

bombăiesc sau bombănesc „bourdonner, grogner”.

boncăiesc „beugler”.

borfăiesc „devaliser, filouter”.

cârăiesc, cârcăiesc, chiorăiesc, ghiorăiesc, toate însemnând „grouiller, gronder”.

chelălăiesc sau schilălăiesc „glapir”.

cârţăiesc sau scârţâiesc „grincer, crisser, craqueter”.

chiţăiesc „crier comme une souris”.

coviţăiesc „crier comme un pourceau”.

ciofăiesc şi clefăiesc „faire du bruit avec la bouche en mangeant”.

ciorovăiesc „disputer pour des riens”.

cloncăiesc sau cloncănesc „glousser”.

cotrobăiesc „fureter”.

dănănăiesc „trainer en chantant”.

dârdăiesc „tremblotter”.

fiţăiesc „remuer la queue, dandiner”.
fâlfăiesc „voltiger, flotter”. 751
ăpăiesc fâsăiesc „ronfler”.
fleorcăiesc sau fleoncănesc „habler, jaser”.
forăiesc sau sforăiesc „ronfler, haleter”.
gâgăiesc „caqueter, crier comme une oie”.
gâlgăiesc „glougotter”.
gâsăiesc „siffler comme une oie”.
gâfăiesc „haleter, pantelor”.
grohăiesc sau grohănesc „grogner”.
hămăiesc „japper, clabauder”.
horcăiesc „râler, ronfler”.
hupăiesc „sautiller”.
lehăiesc „jaser, jaboter”.
leopăiesc „patauger, laper”.
leorbăiesc „bavarder, caqueter”.
măcăcăiesc „crier comme une chevre, chevroter”.
măcăiesc „crier comme un canard”.
miorlăiesc „miauler”.
miorcăiesc „geindre, coasser”.
mormăiesc „marmotter, marmonner”.
moţăiesc „tomber de sommeil”.
ocăcăiesc „coasser”.
pâlpâiesc „flamber, crepiter”.
pipăiesc „tâtonner”.
plescăiesc „gargouiller, claquer des mains”. pospăiesc „replătrer”.
râcăiesc „gratter la terre (en parlant des animaux)”.
râgăiesc „roter, avoir des renvois”.
râzgăiesc „mignarder, dorloter”.
ronţăiesc „gruger, croquer”.
sâcăiesc „taquiner”.
ţârăiesc „ruisseler”.
ţocăiesc „faire du bruit avec la bouche en baisant”. tropăiesc „trepigner”.
troncăiesc sau troncănesc „radoter, bavarder mal à-propos”. vizgăiesc „fretiller”.
vâjâiese „ţinter, bruire, siffler (en parlant du vent)”.

zbârnâiesc „ţinter, resonner”. zgâlţâiesc „branler, secouer, remuer”. zornăiesc „ţinter (du tambour)”. zuzăiesc „bourdonner, gazouiller”...

Majoritatea acestor verbi şi a altora de aceeaşi formaţiune sunt de tot onomatopoetice. Numai Cihac a putut să susţină că pe bâlbâiesc, pe chiţăiesc, pe cloncăiesc, 752 pe măcăiesc, pe gâlgăiesc, pe gâfăiesc, pe hupăiesc, pe mormăiesc, pe ţocăiesc, pe ăpăiesc zuzăiesc etc. etc. românii au luat de la slavi sau de la unguri, deşi rădăcinile cele onomatopoetice ale unor asemenea [verbe] se găsesc împrăştiate pe întreaga suprafaţă a pământului până la irochezi şi până la hotentoţi. Broaştele lui Aristofan ocăcăiau întocmai aşa ca şi broaştele din Dâmboviţa. Luat-au oare şi elenii pe al lor KoaX-KoaX tot din rusescul k v a k a 11? Varrone, când zicea că oiţele sale behăiesc: „vox earum bee sonare videtur”, va fi având în vedere, după Cihac, pe polonul b e – czee!

Deja între exemplele de mai sus noi am văzut că se zice deopotrivă: bombăiesc şi bombănesc, grohăiesc şi grohănesc, troncăiesc şi troncănesc, fleorcăiesc şi fleoncănesc, cloncăiesc şi cloncănesc. Sufixul – anesc funcţionează apoi întocmai că – ăiesc în:

bodogănesc „grommeler”; ciondănesc „se disputer pour des riens”; dăndănesc „brandiller, balancer”; torocănesc „jaser, babiller”; ţăcănesc „craquer, cliqueter”; zingănesc „ţinter, resonner” etc

Întrucât n între vocale s-a pierdut în „frâu = frenum”, în „grâu = granum”, în „brâu” la plural „brâne” şi „brâie” etc., se poate conchide că sufixul nostru verbal – ăiesc s-a dezvoltat dintr-o formă mai veche – anesc, care tocmai de aceea s-a rărit apoi în grai, astfel că astăzi un verb cu – anesc ne mai întâmpină abia o dată la zece verbi cu – ăiesc.

Pe de altă parte, cu acelaşi sens deminutivo-frecuentativ, dar fără element onomatopoetic, ne întâmpină mai mulţi verbi cu sufixul – lesc, precum: ciugulesc „becqueter”; cocolesc „mignoter, mignarder”; gugulesc „idem”; jumulesc „plumer, peler”; mânzelesc

„barbouiller, mâchurer”; mâzgălesc „idem”;

mozolesc „mâchonner, travailler lentement”; scorbelesc „fouiller, farfouiller”; scormolesc „idem”; zgribulesc „trembloter de froid”; zvârcolesc „tortiller”; etc.

Căutând acum pentru – ăiesc = – anesc şi pentru – (a, e, o, u) lesc paraleluri romanice, noi constatăm că:

a) lui tropăiesc îi corespunde francezul „trepigner”, vechi „trepiner”, lui fiţăiesc francezul „dandiner”, lui grohăiesc „grogner”, vechi” groigner”, ital „Grugnire”, lui pipăiesc „tâtonner”, lui sâcăiesc „taquiner”, ital „Taccognare”, lui bâzâiesc şi lui zuzăiesc „bourdonner”, adică întrevedem la neolatinii din Occident existinţa unui sufix verbal cu – neorespunzător românului – ăiesc = – anesc, dar rămas acolo fără dezvoltare; 753

ăpăiesc b) cât se atinge de sufixul verbal deminutivo-frecuentativ cu – l –, apoi el se afla deja în latinitatea clasică: „cantillare”, „sorbillare”, „vacillare” etc., propaginându-se apoi cu belşug în graiurile neolatine: fi „Sautiller” – vechi „sauteler” – ital „Saltellare”, „grommeler”, „harceler”, „chanceler”, „babiller”, „tortiller”, „brandiller”, „ruisseler”, „gazouiller” etc.

Nu aducem exemple din italiana, provenţala, spanioala şi celelalte dialecte romanice occidentale, căci ele se apropie de graiul nostru mai mult decât franceza, şi prin urmare cuprind a-fortiori elementele lingvistice cele comune nouă şi francezilor.

Cuvântul românesc cel mai remarcabil cu sufixul – ăiesc este molfăiesc, nu numai pentru că ni se prezintă totodată sub forma în o r f o lesc, adică cu sufixul colateral – lesc, dar pentru că poate fi urmărit până şi-n latinitatea rustică.

Forma morfolesc, uitată în dicţionare, este tot atât de poporană ca şi forma molfăiesc. Vlahuţă o întrebuinţează figurat:

„Nevoiaşii noştri critici, spadasinii damblagii.
Carii, neputând să muşte, morfolesc arta-n gingii”.

Morfolesc şi molfăiesc se trag clopotrivă, prin cele două sufixuri sinonimice, dintr-un prototip în o r f, în

molfăiesc, trecând r denaintea labialei în l întocmai ca în „tulpină = trupină”. Laurian şi Massim (Gloss., 383) ne asigură că: „se aude foarte des cu r în loc del, morfăire, morfăiesc, morfăitor etc., având sensul de morfăire cu adaos de a strica neteditatea veşmintelor, şezând, călcând pe ele şi strângându-le în tot modul”. Acest „adaos de sens” este închipuit. Negreşit, s-ar putea zice „a morfoli sau am o l fă i haine”, atunci când le cocoloşim fără a le rumpe, după analogia aceluia care morfoleşte sau molfăieste bucate. Dar în privinţa hainelor cuvântul românesc cel obicinuit este mototolesc. Dacă Laurian şi Massim ţineau atâta la pretinsul „adaos de sens”, aceasta a fost numai şi numai pentru ca prin noţiunea de „deformare” să poată ajunge la etimologia de la grecul mopf» „formă”. Ei nu s-au sfiit, cu acest scop, chiar de a plăsmui substantivii morfu şi smorfu, aducând drept specimene de întrebuinţarea lor neşte fraze ca: „m o r f u l fustelor noastre e de plâns”, „smorful pruncului face să crape ţâţele mamei” etc. Laurian şi Massim au amestecat aci pe grecul morf» „formă” cu italianul smorfia „grimasă”, cari ambele au putut să se furişeze la noi în limba cărturarilor din epoca fanariotică şi din acea a Văcăreştilor, dar poporane n-au fost câtu-i lumea. Cihac, ca şi ceilalţi lexicografi ai noştri, cunoaşte numai variantul molfăiesc, pe care-l traduce (Dict. II, p. 202) prin: „murmurer, mâchonner, grignoter, pignocher”. Sensul „murmurer” figurează pe prima linie. Dar molfăiesc nu înseamnă niciodată „murmurer”. Neapărat, prin analogie cu molfăirea bucatelor, se poate zice metaforic: a molfăi cuvinte, franţuzeşte „mâchonner ses paroles”; însă românul are pentru această figură o mulţime de termeni proprii: a mormăi, a burgui, a bombăni, a bâlbâi, a bolborosi, a gâng a n i etc. După cum Laurian şi Massim au născocit un „adaos de sens” pentru ca să dea cuvântului o paternitate greacă, tot aşa Cihac a închipuit şi el un alt „adaos 754 de sens”, cu ajutorul căruia să-l poată slaviza. Înţelesul de „murmurer” îi trebuia cu ăpăiesc orice preţ, căci ruseşte mol viti înseamnă „parler”. Printr-un adaos la

ureche, din cal se face măgar; printr-un mititel „chiffonner” sau „murmurer”, acăţat la înţelesurile cele adevărate ale cuvântului morfolesc sau molfăiesc, îl faceţi grecesc sau rusesc; procedura este aceeaşi. Se înţelege de la sine că „adaosurile de sens” sunt rele nu numai când ne duc la greci şi la ruşi, dar şi atunci când ne împing cu de-a sila la Roma. Nu mai puţin vinovat decât Cihac este episcopul Bobb, când în dicţionarul său din 1822 adaugă la molfăiesc sensul de „a muia” prin care-l identifică cu latinul mollefacio.

De unde dară vine morfolesc sau molfăiesc? Nici cu grecul mopf», nici cu rusul molviti, nici cu latinul mollefacio, nu se potriveşte. Am spus că lexicografii noştri cunosc numai variantul molfăiesc, pe care-l explică în următorul mod. Lexicon Budan: „langsam essen, lente vei tarde edo”; Sava Barcianu: „langsam kauen, knaupeln”; Costinescu: „a mânca fără dinţi, a mânca încet fără poftă”; Pontbriant: „grignoter, ronger, pignocher, manger lentement”; Polysu: „naschen, knauplen, langsam essen”; Poienar şi Aaron: „pignocher, a ciuguli, a molfăi, a mânca fără poftă, luând bucăţele foarte mici în gură”. Aşadar ă sensul primar al cuvântului este în a n în e; sensul secundar: mănânc alene sau anevoie; orice alt sens e figurat.

Alături cu al nostru morfolesc şi molfăiesc ne întâmpină în vechea franceză trei varianturi: „morfer, morfier, morfiailler”, toate cu sensul primar de in a – n în e, din care la Littre nu s-a strecurat decât: „Morfer. Terme hors d’usage. Manger goulument”, cu o citaţiune din Charles de Sorel, Histoire de Francíon, Paris, 1622.

Afară de un pasagiu din Rabelais cu „morfiailler”, Godefroy (Dict. de l’ancienne langue française V, 408) citează altele de prin diferiţii scriitori din secolul XVI, şi totodată substantivul „morfe = mâncare”, bunăoară:

„Tout se faict pour la morfe; on a beau estre accort, Sans cela tout n’est rien, le plus vif semble mort”.

Godefroy a scăpat din vedere numai pe medievalul „morfee = îmbucătură” într-un act al mănăstirii de Pipriac:

„M o r p h e a panis et pintaphus vini = une b o u – cheie de pain et une pinte de vin” (Du Cange, Gloss. Lat., ed. Cament., IV, p. 550).

Cel mai vechi mare dicţionar al limbii franceze, publicat de Randle Cotgrave, în London, la 1611, este foarte important prin amănuntele pe care ni le dă asupra sensului lui „morfiailler” şi al derivatelor sale, anume:

„Morfiailler, a mânca cu lăcomie, a mânca sau a bea cu grabă, dar cu gura ne-ndemânatecă a mesteca şi a înghiţi (with the mouth ill-favouredly în chawing, or în swallowing)”;

„Morfiaillie, mâncare lacomă, ne-ndemânatecă sau nemestecată (ill-favoured or hastly devouring)”;

„Morfiailleres, bucate mâncate lacom şi ne-ndemânatec (ill-favouredly taken în)”.

Prin ne-ndemânarea mâncării, „ill-favouredness”, asupra căriia Cotgrave insistă atâta, francezul „morfiailler” se identifică cu românul morfolesc nu numai în sensul primar, dar şi-n cel secundar. Ambele sensuri se păstrează şi mai 755

ăpăiesc bine până astăzi în unele dialecte franceze. Iată, de exemplu, ce zice Godefroy din dialectul de la Hainaut în Belgia: „morfelier, mâcher une chose a demi en la mordant de tous les sens”. De asemenea în dialectul de la Franche Comte, „mourfiller” înseamnă a mânca des, dar câte puţin: „manger peu, mais souvent”, tocmai funcţiunea cea deminutiv-frecuentativă a românului morfolesc, care până şi prin sufixul – se întâlneşte cu francezul „morfelier, mourfiller, morfiailler”.

Dacă Littre ar fi cunoscut vechimea, răspândirea curat poporană şi nuanţele lui „morfe” cu derivatele sale în limba franceză, ba tocmai în dialectele cele nordice ca Hainaut sau Franche-Comte, el nu l-ar fi crezut împrumutat din Italia, de unde împrumuturile franceze s-au făcut toate mai târziu şi prin canalul literar. Italienii, în adevăr, au şi ei din vechime verbul „morfire” şi substantivul „morfia”, dar în neşte condiţiuni mai puţin caracteristice decât acelea pe care le-am văzut în

varianturile franceze.

În dialectul veneţian „morfir” înseamnă a mânca, iar „morfia” gură (Boierio, ed. 1867, p. 426). Ambele cuvinte sunt şi mai familiare în Toscana. Din limba literară ele au perit demult, conservându-se însă în vechile texturi. Astfel la Mattio Franzesi, Rime burlesque (Firenze, 1555, II, 194), noi citim:

„Mercore stemmo în Viterbo a morfire, E dopo pranzo – alquanto dormire”.

Iar celebrul istoric şi poet florentin Benedetto Varchi (L'Hercolano, Vineţia, 1580, p. 52) zice: „chiamanoi Firentini Berlingaiuoli e Berlingători coloro, i quali şi dilettano d'empiere la morfia, cioc la b o e e a, papando e leccando”.

Italienii dară au reţinut în varianturile lor numai sensul primar „mănânc”, pierzând pe cel secundar „alene”, care a rămas la români şi la francezi. Dacă n-ar fi cunoscute decât tipul italian şi tipul românesc, identificarea lor ar rămânea o simplă ipoteză nedovedită. Numai varianturile franceze, mai ales acelea din Cotgrave şi din dialectele nordice, aşază o temelie serioasă şi aduc o demonstraţiune ştiinţifică. Când o vorbă, sub aceeaşi formă şi cu acelaşi sens, ba încă cu cel primar şi cu cel secundar totodată, trăieşte în gura poporului, cu totul afară din sfera literară, în Dacia şi-n Galia, chiar dacă n-ar fi lăsat o urmă adâncă şi-n Italia, aceasta ne-ar ajunge pe deplin pentru a constata că se trage dintr-un prototip latin rustic. Ceva mai mult, noi putem afirma că prototipul a fost anume din dialectul umbric, care conserva pe f după r, pe când dialectul latin propriu-zis îl schimba în b, de exemplu: latinul „verbum” = umbricul „verf”; dar aceasta ne-ar duce prea departe, şi – fiindcă latinul b şi umbricul f corespund arioeuropeului dh – cine ştie dacă nu ne-am urca pe nesimţite la radicala sanscrită în ar d h „humidum esse, humectari”, care în dialectul vedic exprimă tocmai noţiunea de un act lenevos: „lassig werden” (Grassmann, Wth. z. Rigveda, p. 1060).

În prima jumătate a secolului XVII, atât la italieni

„morfire” şi „morfia”, precum şi la francezi „morfer, morfiailler, morfe” etc. au despărut din limba literară şi din stratul cel burgez. Atâta aşteptau pungaşii pentru ca să introducă aceste vorbe în „argot” sau „gergo”. Astfel în gergul italian în o r f a înseamnă „foame”, în o r – 756 fu „gură”, morfezzo „mănânc” (Fr. Michel, Dict. D'argot, p. 279, 431); iar ăpăiesc în argotul francez: morfe „mâncare”, morfante „farfurie” şi morfier „a mânca”. Chiar în Franţa însă pungaşii au uitat sau au nesocotit sensul cel secundar al cuvântului, lăsând numai pe cel primar. Furtişagul nu e vechi. Epoca lui se poate urmări. Într-o carte foarte curioasă, intitulată: „Le jargon ou langage de l'argot reforme, fire et recueilli des plus fameux argotiers de ce temps”, publicată la 1634 (Nisard, Hist. d. livres populaires II, p. 404), noi citim: „Manger, c'etait briffer ou gouffier, a present c'est în o r fi e r”. Prin urmare, pe când scria Rabelais şi chiar Charles de Sorel, hoţii nu întrebuinţau încă această vorbă.

Diez (Etymol. Wth.2 II, p. 46), cunoscând numai forma italiană şi pe una singură din cele franceze, le trage din olandezul medieval în o r f e n „a mânca cu lăcomie”, pe care-l găseşte şi-n medio-germanul în u r p f e.n. Faţă cu formele franceze dialectale şi cu cele două forme române, este învederat că olandezii din veacul de mijloc împrumutaseră acest cuvânt curat romanic de la francezii din Belgia şi l-au dat atunci şi germanilor, dar unii şi alţii l-au pierdut în urmă. Să amintim în treacăt că dacă vorba ar fi fost germană din baştină, ea neapărat trebuia să sune la olandezi „morpen”, niciodată „morfen”. Se ştie că, după legile fonetice, un f sau pf german propriu-zis nu poate să corespunză unui f olandez. v. – elesc. – L.

ăL s. ÎL 1 x a-i ălA s. ÎLA A v. A – Hala.

AMĂ's. AMĂ. – v. Îmă.

ĂNESC. – v. – ăiesc.

ÎNGER. – v. Înger.

ĂOLEO! interj; cri de douleur ou plutot de decât, pris souvent en plaisanterie. Este un variant al lui a o l e o. În următorul pasagiu din ţipescu, Opincaru, p. 40, ambele

forme ne apar una lângă alta, ca un fel de reduplicare diferenţiată:

„Auzirăţi, fă leică, că bou ăl codalb al lu' nenea Radn Bobeică şi-a scrântit un picior dă dinainte?

— Aoleo şi ăoleo, strigară toţi şi toate”. v. Aoleo.

APĂRESC's. HĂPĂIESC (ăpăit, ăpăire), vb; happer. Cihac (II, 135) are numai forma „hăpuzesc”, care nu e corectă, căci sufixul – uiesc fiind numai denominativ, „hăpuiesc” ar însemna „a face hapuri”. Deşi el traduce cuvântul prin happer, totuşi ne asigură că este slavic, din rusul „hapati”! Apăresc sau hăpăiesc nu e slavic, nu e nici latin, ci este o simplă onomatopee h a p „tiree du bruit de la bouche qui saisit, qui happe” (Littre). O pot avea prin urmare, şi poate că o şi au, irochezii sau hotentoţii. 757

ăpăiesc

„Vasile ăpăieşte când mănâncă, parcă i se bate lupii la gură” (Atât. Stoenescu, Ialomiţa, c. Perieţii).

V. – ăiesc.

— Hapcă.

— Hăpăiesc.

ARA! s. ARAA! ARAAA! interj. de decât inattendu. Ca interjecţiune, exprimă ideea de: „am păţit-o!” dar foarte energic şi nuanţat prin lungirea vocalei finale.

Basmul Doi Feţi-logofeţi din Bucovina (Zbiera, Povesti, p. 112): „Hargatele s-au dus cu maţele la apă şi încep a le spăla. Numai ce auzi că strigă una: Araaa! că am scăpat un măţişor! Ce să mă fac eu? Am să mă duc de-acuma pe lume!”

Interjecţiunea ara! nu este în fond decât primele două silabe din exclamaţiunea foarte poporană în Bucovina: araca-n-de-mine = săraca-n-de-mine, despre care vezi mai sus (pag. 231). v. Sărac. – R.

ARDĂU. – v. Hârdău.

ARIPI. – v. Aripă. – A.

— ARLĂ. – v. – îrlă.

AU, suffixe nominal augmentatif avec une nuance pejorative. Finalul – a u nu e deloc sufix românesc într-o mulţime de cuvinte străine, mai ales ungureşti, precum:

hârdău = hordo, birău = biro, helestău = halasto, măngălău = mângolo, saugău = sovâgo etc., ci numai când se acaţă la o tulpină:

1. românească:

a) fie nominală ca în: molâu „paresseux” din „moale = mou”, ţingău „marjolet, blane-bec” de la „ţine = petit chien”, tăndălău „lourdeau” de la „tăndală = rustre, naif”, albău „blanchitre” etc.

b) fie verbală ca în: lingău „pique-assiettes” de la „ling = lecher”, mâncău „glouton” de la „mânc = manger” etc.

2. străină sau despărută din grai, precum: flăcău (CFR. paleost. hlaku), lălău (CFR. a umbla lela), plăpău (CFR. plăpând), dulău (CFR. formele feminine dolcă, dulcuţă) etc.

Sunt interesante:

1. cazurile în care – au se adaugă la un element sufixal – lfătălău „hermaphrodite” de la „fată = fille”, mutălău „niais” de la „mut = muet”, răzălău „grosse lime” de la „raz = raser” etc.

2. cazurile când – au formează un singur sufix augmentativo-deminutiv prin unire cu sufixul – u ş, ca în bătăuş = bătău + u şi s-au jucăuş = jucău + u şi

3. cazurile când – au lungeşte numirile danţurilor poporane, ca în agănău sau în femininul arcanauă.

Pe lângă – auă, femininul din – au se face: – aucă ca în dulaucă din dulău, – ăie ca 758 în molâie din molâu, – oaică ca în nătăroaică din nătărău.

au

La românii ardeleni din regiunea Năsăudului (Gazeta Transilvaniei, 1887, nr. 262):

„Ciacănău (la feminin ciacănaucă) = om carele nu ştie că mânca-va ori bea-va; lefărdău (lefărdaucă) = om care grăieşte fără şir, fără legătură”. Aci e locul de a constata adevărata origine a cuvântului nătărău „niais”, pe care Cihac (II, 213) îl trage din serbul tartaţi „begayer”. Nătărău este un negativ: netărău. El derivă prin – au din vechiul adjectiv „netare = faible, pas fort”, pe care-l găsim

în Predica din 1619 (Cuv. d. bătr. II, 124): „netare semu noi oameni, dreptu acea nu ni se cade să ne dămu noi cu voia-ne în ispiti, că ispitele săntu ale ei noastre credinţe să avemu răbdare...” Din „netare = pas fort” românii au tras noţiunea de „niais”, după cum din „nebun = pas bon” au tras pe acea de „fou”. v. Neghiob.

— Nebun.

Formele colaterale bădărău şi bădăran sau lungău şi lungan pe de o parte, pe de alta derivaţiunea sufixului verbal – ăiesc din – ănesc, ne arată că pejorativul – au este o diferenţiere din augmentativul – an = an n (v. 3-an), ba uneori chiar din sufixul de provenință – an = – e a n (v. – can), ca în exemplul următor:

Frâncu-Candrea, Moţii, p. 116: „Numele de familie ca Feier, Zabor, Sabo, Bistrai etc. sunt numite unor vechi familii nobile române; iar numite Lăzău, Tisău sunt formate de la comunele Tisa, Laz. Terminaţia au este ecuivalentă cu a n, de ex.: Lăzău = Lăzan, Tisău = Tisan...”

V. Agănău. – 3-an. – ăiesc.-ul. – uş...

759